श्रीविजयनेमिसूरीश्वरग्रन्थमालारत्नम्-५४

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महामहोपाध्याय-श्रीमद्यशोविजयजीगणिवरविरचितः

स्वोपज्ञनयामृततरङ्गिणीव्याख्यासमलङ्कृतो—

नयोपदेशः।

[तस्य चायं द्वितीयो विभागः]

तदुपरि—

श्रीमत्तपोगच्छाधिपति-शासनसम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीविजयनेमिसूरीश्वर-
पट्टालङ्कारेण 'व्याकरणवाचस्पति-शास्त्रविशारद-कविरत्न' इति
पदालङ्कृतेन श्रीविजयलावण्यसूरिणा विरचिता—

तरङ्गिणीतरणिः॥

प्रकाशक—

'विजयलावण्यसूरीश्वरज्ञानमन्दिरना'
कार्यवाहक-शा. ईश्वरदास मूलचंद
बोटाद [सौराष्ट्र]

वीरसंवत्-२४८२] नेमिसंवत्-७ [विक्रमसं०-२०१२

श्रीविजयनेमिसूरिग्रन्थमालारत्नम्-४४

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महामहोपाध्याय-श्रीयशोविजयजीगणिविरचितः

स्वोपज्ञनयामृततरङ्गिणीव्याख्यासमलङ्कृतो—

नयोपदेशः।

[तस्य चायं द्वितीयो विभागः]

तदुपरि—

श्रीमत्तपोगच्छाधिपति-शासनसम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीविजयनेमि-
सूरीश्वर-पट्टालङ्कारेण व्याकरणवाचस्पति-शास्त्रविशारद-
कविरत्नेन श्रीविजयलावण्यसूरिणा विरचिता—

तरङ्गिणीतरणिः॥

प्रकाशक—

कार्यवाहक : शा. ईश्वरदास मूलचंद

विजयलावण्यसूरीश्वरज्ञानमन्दिर

बोटाद (सौराष्ट्र)

वीरसंवत्-२४८२] नेमिसंवत्-७ [विक्रमसं०-२०१२

मुद्रकः—शाह गुलाबचंद लल्लुभाई,
श्री महोदय प्रिन्टींग प्रेस,
दाणापीठ-भावनगर.

प्राप्तिस्थान—सरस्वती पुस्तक भंडार
रतनपोळ, हाथीखाना-अमदावाद.
विजयलावण्यसूरीश्वर ज्ञानमन्दिर
बोटाद (सौराष्ट्र)

नूतन–मुद्रित ग्रंथो–

(१)	'श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनम्' [बृहद्वृत्ति-बृहन्न्यास-लघुन्यासादिसहित प्रथम विभाग]	
(२)	'तिलकमञ्जरी' [टिप्पणक-परागवृत्तिसहित प्रथम विभाग]	६–०–०
(३)	'तिलकमञ्जरी' [,, द्वितीय विभाग]	६–०–०
(४)	'नयोपदेश' [तरङ्गिणीतरणिवृत्तिसहित प्रथम विभाग]	६–०–०
(५)	'नयोपदेश' [,, द्वितीय विभाग]	६–०–०
(६)	'अनेकान्तव्यवस्था' [तत्त्वबोधिनीवृत्तिसहित प्रथम विभाग]	५–०–०
(७)	'सिद्धहेमलघुवृत्ति' [त्रयोदशपरिशिष्टसहित]	८–०–०
(८)	'शास्त्रवार्त्तासमुच्चय' [स्याद्वादवाटिकाटीकायुक्त प्रथम विभाग]	४–०–०
(९)	'धातुरत्नाकर' [१३ परिशिष्टसहित प्रथम विभाग, द्वितीयावृत्ति]	१२–०–०
(१०)	'धातुरत्नाकर' [अष्टम विभाग]	१–०–०
(११)	'द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका' [किरणावलीवृत्तिसहित, प्रथमा]	१–०–०
(१२)	'द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका' [,, द्वितीया]	१–०–०
(१३)	'द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका' [,, तृतीया]	१–०–०
(१४)	'रत्नाकर-पञ्चविंशिका' [वृत्ति सहित]	१–०–०
(१५)	'गौतमस्वाम्यष्टकम्' [वृत्ति सहित]	१–०–०
(१६)	'जैनधर्म अने तेनी प्राचीनता'	०–१२–०
(१७)	'ए तारा ज प्रतापे'	०–६–०
(१८)	'ए धर्मना ज प्रतापे'	२–०–०
(१९)	'आत्मनिन्दाद्वात्रिंशिका [प्रकाश वृत्तिसहित]	१–४–०
(२०)	'श्रीवर्द्धमान-पंचाशिका'	०–८–०

मुद्यमाण ग्रंथो–

(१) 'सिद्धहेमशब्दानुशासनम्' [बृहन्न्यासादिसहित द्वितीय विभाग]
(२) 'तिलकमञ्जरी' [टिप्पणकादिसहित तृतीय विभाग]
(३) 'शास्त्रवार्त्तासमुच्चय' [स्याद्वादवाटिकासहित द्वितीय विभाग]
(४) 'काव्यानुशासनम्' [टीकाद्वयसहित प्रथम विभाग]
(५) 'द्वात्रिंशिका' [सटीक चतुर्थी]
(६) 'न्यायसमुच्चय' [टीकाद्वयसहित]
(७) 'अनेकान्तव्यवस्था' [तत्त्वबोधिनीसहित द्वितीय विभाग]
(८) 'स्याद्यन्तरत्नाकर' [द्वितीय विभाग]
(९) 'स्याद्यन्तसरिता' [लघुसंस्कृतशब्दारूपावलि]

शासनसम्राट्–सूरिचक्रचक्रवर्ति–तपोगच्छाधिपति–कदम्बगिरिप्रमुखतीर्थोद्धारक–
पूज्यपाद–आचार्य–महाराजाधिराजश्रीमद् विजयनेमिसूरीश्वरजी महाराज।

Mangal Mudranalaya Ratanpole, Ahmedabad

પ્રકાશકીય–નિવેદન

સપ્તનય, સપ્તભંગી અને નિક્ષેપા વગેરેનો વિસ્તારથી બોધ આપતો ' **નયોપદેશ** ' નામનો આ ગ્રન્થ છે. આ ગ્રન્થ દાર્શનિક વિષયને લગતા છેલ્લી કોટિના વિચારોથી અને અનેક પ્રકારના વાદથી ભરપૂર છે; જેવા કે–ચિત્રવાદ, અપેક્ષાબુદ્ધિવાદ, પ્રતિબધ્ય–પ્રતિબંધકભાવ વાદ વગેરે. તથા તે તે વાદોને ખૂબ જ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચેલ છે. આ ગ્રન્થના પ્રણેતા પૂજ્યપાદ જૈનન્યાયના પ્રાણદાતા ન્યાય-વિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમદ્ **યશોવિજયજી** મહારાજ છે. તેમના જીવન અને કવન વિષે કેટલાયે વિદ્વાનોએ ખૂબ પ્રકાશ પાડ્યો છે; તેથી એ સંબંધે પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂરત નથી, પરંતુ ન્યાયના પ્રખર પાંડિત્ય વિષે એટલું કહેવું જરૂરી છે કે કાશીના સમર્થ બ્રાહ્મણ પંડિતો સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં એમણે જીત મેળવવાથી એ જ પંડિતમંડળીએ ' ન્યાયવિશારદ 'ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા હતા, તથા ન્યાયના એક સો આઠ ગ્રન્થો રચ્યા બાદ ' ન્યાયાચાર્ય 'ની પદવીથી નવાજ્યા હતા. આ જ ગ્રન્થ ઉપર તેઓશ્રીએ ' **નયામૃતતરંગિણી** ' નામની ટીકા રચી છે. તેમની કસાયેલ વિદ્વદ્ભોગ્ય કલમથી લખાયેલ આ ' નયામૃતતરંગિણી ' યુક્ત ' નયોપદેશ ' નામનો ગ્રન્થ આધુનિક પ્રજાને ટીકા વિના સાંગોપાંગ સમજવો મુશ્કેલ હતો; તથા ઘણે સ્થળે મૂળ ગ્રન્થ અશુદ્ધ હતો, તેથી પૂજ્ય-પાદ શાસનસમ્રાટ્ સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર આચાર્ય મહારાજાધિરાજ **શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી**ના પટ્ટાલંકાર વ્યાકરણવાચસ્પતિ શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પૂજ્ય આચાર્યવર્ય **શ્રીમદ્ વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી**એ પોતાની કુશાગ્રબુદ્ધિથી બને તે રીતે શુદ્ધ કરવા સાથે વિદ્વત્સમાજ તેમજ તત્ત્વરસિક જીવો સહેલાઇથી પ્રવેશ કરી શકે તે અર્થે આ ' નયામૃતતરંગિણી ' ટીકા યુક્ત ' નયોપદેશ ' ગ્રન્થ પર નયરૂપી અમૃતથી ભરેલ વિશાળ નદીનું અવગાહન કરવા માટે નૌકા સમાન ' **તરંગિણીતરણી** ' નામની સુંદર ટીકા રચી છે, તે અમો સહર્ષ પ્રકાશિત કરીએ છીએ. મૂળ ગ્રન્થ અપ્રતિમ પ્રતિભાયુક્ત રહસ્યમય છે એ વાત તો નિઃશંક છે, પરંતુ ટીકાકાર મહર્ષિએ પણ તેના ઉપર તલસ્પર્શી વિશદ ' તરંગિણીતરણી ' વિવૃતિ રચી પોતાની પ્રકાંડ પ્રતિભાને વ્યક્ત કરી છે, તે સાદ્યન્ત સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી નિરીક્ષણ કરનારને સહેજે ખ્યાલમાં આવે તેમ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ' તરંગિણીતરણી ' વિવૃતિની સાર્થકતાનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો નથી. જૈન-ન્યાયની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આ ગ્રન્થ અનેરો પ્રકાશ ફેંકે છે, જિજ્ઞાસાવાળા મહાનુભાવોને વિશાળકાય વિષયાનુક્રમણિકાનું નિરીક્ષણ કરવા ભલામણ કરીએ છીએ, જેથી ગ્રન્થ ને ટીકાની મહત્તાનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે. પૂજ્ય પ્રખરવક્તા વિદ્વદ્વર્ય **પંન્યાસજી મ૦ શ્રીસુશીલવિજયજી** ગણિવર્યે પ્રેસકોપી મેળવવા વગેરેમાં જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે, અને પ્રસ્તુત ગ્રન્થનું સાદ્યન્ત પ્રૂફ વિગેરેનું સંશોધનકાર્ય, વ્યાકરણતીર્થ **પંડિત અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે**, જે કુશલતાથી કરેલ છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આનો પ્રથમ વિભાગ રાવબહાદુર–જે. પી. **શ્રેષ્ઠિવર્ય જીવતલાલ પ્રતાપસિંહ સંઘવીની** દ્રવ્ય-સહાયતાથી પૂર્વે પ્રગટ થયો હતો, અને આ દ્વિતીય વિભાગ શ્રેષ્ઠિવર્ય **પુરુષોત્તમભાઇ સુરચંદની** દ્રવ્યસહાયતાથી બહાર પડે છે. એ બંને દાનવીરોને તેમની જ્ઞાનભક્તિનિમિત્તક ધન્યવાદ ઘટે છે.

ધ્રાંગધ્રાનિવાસી શ્રી પુરુષોત્તમદાસ સુરચંદ વોરાની જીવનરેખા

શ્રી. પુરુષોત્તમદાસભાઇ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા ધ્રાંગધ્રા શહેરના વતની દશાશ્રીમાળીજ્ઞાતીય જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક શ્રી. સુરચંદભાઈના તથા માતુશ્રી ઊજમબાઈના સુપુત્ર છે. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૬ માં ફાગણ શુદ પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ઉજ્જવળ દિવસે થયો હતો.

તેઓશ્રીએ ધંધાનો પ્રારંભ પંજાબમાં કરેલ અને સ્વબળે આગળ વધી અને મુંબઇમાં વસી જનરલ મરચન્ટ અને કમીશન એજન્ટ તરીકે વેપારી આલમમાં સારી ખ્યાતિ સંપાદિત કરી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વોપાર્જિત લક્ષ્મીને સત્કાર્યોમાં યોજી લક્ષ્મીની સાર્થકતાને સાધતા આવ્યા છે. માનવજીવનની મહત્તાના મુખ્ય પાયારૂપ ઉદારતાના મહાન ગુણદ્વારા તેઓએ પ્રારંભિક "ઉદયકાળથી સ્વજીવનને ધન્ય બનાવ્યું છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વના શ્રીમંતોને આદર્શજીવન" બનાવવા માટે તેમજ મળેલી લક્ષ્મીની સાર્થકતા માટે પ્રેરણા સમર્પી રહ્યું છે. તેઓ હાલ મુંબઇ શહેરના પરા તરીકે ગણાતા "કાંદીવલી"માં રહે છે.

કાંદીવલી (મુંબઇ)માં આવેલા પોતાના બંગલામાં સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિને કરનાર, આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિરૂપ ત્રિવિધ તાપને હરનાર, પ્રભુપ્રેમ જગવનાર, સંસારસમુદ્ર તરવાના તરાપારૂપ, આદર્શ જૈન ગૃહમંદિર–ઘરદેરાસરની સ્થાપના કરી, સ્વકીય પ્રભુ ભકિત તેમજ ધર્મપ્રેમને પ્રદર્શિત કરેલ છે. કેળવણી ખાતામાં પણ અનેક સંસ્થાઓને સારી રકમો એનાયત કરી, આત્માના જ્ઞાન ગુણને વિકસાવવાનો જગત્માં દાખલો બેસાડ્યો છે. ધાર્મિક, સામાજિક તેમજ લોકોપયોગી અનેક સંસ્થાઓમાં સમયે સમયે સારો સહકાર આપી તે તે સંસ્થાઓને સજીવન બનાવી ઉત્તેજિત કરી છે.

"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" આ ઉક્તિને શેઠશ્રીએ પોતાની જન્મભૂમિ ધ્રાંગધ્રા શહેરમાં "પુરુષોત્તમદાસ સુરચંદ વોરા જૈન બોર્ડીંગ"ની સ્થાપના કરી સફળ કરી છે. જેમાં હરકોઇ જૈન બાળક તેનો લાભ લઇ શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી હૃદયની વિશાળતા તેમજ ઉદારતાને પ્રકટ કરી છે. ઉક્ત બોર્ડીંગના મકાનનું ઉદ્ઘાટન સૌરાષ્ટ્ર એકમના ઉપરાજપ્રમુખ મંગલાકુળશિરોમણિ ધ્રાંગધ્રાનરેશ શ્રીમાન મયૂરધ્વજસિંહજીના વરદ હસ્તે થયેલ છે.

સંવત ૨૦૦૯ ના માહ વદ ૭ ના રોજ શાસનસમ્રાટ્ તપાગચ્છાધિપતિ ભારતીય ભવ્યવિભૂતિ સર્વતંત્રસ્વતંત્ર બાળબ્રહ્મચારી મહાપ્રતાપી પરમ પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પટ્ટાલંકાર વ્યાકરણવાચસ્પતિ, કવિરત્ન, શાસ્ત્રવિશારદ શાંતમૂર્તિ શાસનપ્રભાવક પરમપૂજ્ય આચાર્ય મ. શ્રીમદ્ વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીની પોતાને ત્યાં પધરામણી કરાવી અને તે જ દિવસે પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીના સદુપદેશથી બોટાદના જ્ઞાનમંદિરમાં તથા ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ જૈન ન્યાયના પ્રાણદાતા જૈન જગતના મહાન્ "જ્યોતિર્ધર પૂજ્યપાદ શ્રી યશોવિજયજી વાચકપ્રવર વિરચિત 'નયોપદેશ' નામનો જૈન ન્યાયનો" અજોડ મહાગ્રંથ કે જેના ઉપર 'નયામૃતતરંગિણી' નામની સ્વોપજ્ઞ ટીકા છે તથા તે મૂળગ્રંથ અને સ્વોપજ્ઞ ટીકાનુસારી પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીકૃત 'તરંગિણીતરણી' નામની ટીકા (ઉકત બંને ટીકા સહિત, ઉકત 'નયોપદેશ' ગ્રંથના બીજા ભાગના પ્રકાશન માટે રૂા. ૪૦૦૦) આપવાના કહ્યા છે. આ રીતે ખરેખર શેઠશ્રીએ સર્વતોમુખી દાનગંગાને વહેતી મૂકી, દાનધર્મને અપનાવી સ્વજીવન ધન્ય બનાવી રહ્યા છે, પરભવની અભંગ બેંકમાં નાણાંને જમા કરાવી રહ્યા છે. શેઠશ્રીનું આદર્શ શ્રીમંત તરીકેનું જીવન જીવી સ્વનામની સાર્થકતાને પણ સાધી રહ્યા છે. શાસનદેવ તેમની આ સર્વતોમુખી દાનવીરતાને જીવનના ચરમ સમય સુધી સુરક્ષિત રાખે અને તેમનાં સંતાનો પણ પોતાના વડીલોના વારસાને અપનાવે ને આબાદ રાખે એ જ ભાવના. "**શુભં ભવતુ**"

ધ્રાંગધ્રા નિવાસી ધર્મરસિક શ્રેષ્ઠિવર્ય

પરશોત્તમભાઈ સુરચંદ

[જેઓશ્રીએ આ 'नयोपदेश' ગ્રંથના દ્વિતીય વિભાગમાં રૂા ૪૦૦૦ ની સહાયતા સમર્પણ કરી છે.]

नयामृततरङ्गिणी–तरङ्गिणीतरणिभ्यां समलङ्कृतस्य नयोपदेशस्य

विषयानुक्रमणिका ।

अङ्कः	विषयः	पत्रं–पङ्क्तिः	
१	व्युत्पत्तिप्रदर्शनपुरस्सरमेवम्भूतनयस्य निष्कृष्टलक्षणम्, तदभिमानप्रदर्शनं च	१८५	१
२	केनचिद्रूपेणानतिप्रसक्तस्यैव व्युत्पत्तिनिमित्तस्याभ्युपगन्तव्यस्य भावतश्छत्राद्विरहकालेऽपि राजशब्दवाच्यत्वप्रसङ्ग इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् ।	१८५	१०
३	तत्रातिप्रसङ्गभङ्गप्रकार उपदर्शितः ।	१८६	१
४	एवम्भूतनयाश्रयणेनैव पङ्कजादिपदे योगमात्रकथनं केषाञ्चिद्वादिनाम् ।	१८७	१
५	पद्मत्वप्रतीतेरन्यथोपपादनेन तदर्थं समुदायशक्तिकल्पनाशङ्का व्युदस्ता, संस्कारोपस्थितस्य शाब्देऽप्रवेश इत्याशङ्काप्रतिक्षेपश्च ।	१८७	५
६	शक्तिं विना पद्मत्वस्योपस्थितस्य नियमेऽनुभवनियमप्रसङ्गाशङ्काया निराकरणम् ।	१८८	४
७	समुदायप्रतीत्यर्थं समुदायशक्तिकल्पनमित्याद्याशङ्कानिराकरणम् ।	१८९	२
८	पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवजनकत्वात् तादृशस्मरणजनकत्वाद् वा नान्यत्पदस्य शक्तत्वमित्याशङ्कानिराकरणम् ।	१९०	३
९	समुदायशक्त्यभावेऽनुभावकत्वानुपपत्त्याशङ्कायाः परिहारः ।	१९०	६
१०	लाक्षणिकस्याननुभावकत्वमेवेति प्रश्नप्रतिविधानम् ।	१९१	३
११	पङ्कजमानयेत्यत्र संस्कारमात्रोपस्थितस्य पद्मत्वस्यान्वयबोधो द्रव्यत्वादीनामन्वयबोधः स्यादित्याशङ्कानिरासः ।	१९३	४
१२	सरलानां पङ्कजपदस्य पद्मे शक्त्यभावेऽपि तदन्वयबोधोपपादनप्रकार उपदर्शितः ।	१९४	४
१३	पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिरप्यावश्यकीति योगरूढमेव तदित्यस्योपपादकं नैगमनयानुसारिणां नैयायिकानां मतमुपदर्शितम् ।	१९५	१
१४	पङ्कजपदं रूढमेवेत्युपदर्शकं व्यवहारनयानुसारिणां मतमुपदर्शितम् ।	२०२	३
१५	पदानां यौगिकादिविभागः पारिभाषिक एव, परमार्थतस्तु योगरूढिनययोः स्वस्वजन्यशाब्दबोधे मिथः प्रतिबन्धकत्वेन स्याद्यौगिकशब्दः स्याद् रूढ एवेत्यादिरीत्या सप्तभङ्गीप्रवृत्तिरेव युक्तेत्यादिस्वमतोद्गारः ।	२०२	५
१६	मीमांसकमतनिरासः ।	२०३	७
१७	एवम्भूतनयमते सिद्धो न जीव इत्यत्र विशेषावश्यकतत्त्वार्थभाष्यप्रमाणं चत्वारिंशत्तमपद्ये दर्शितम् ।	२०४	१
१८	पञ्चस्वपि गतिषु पञ्चभिर्भावैर्युक्तो जीवशब्दाभिधेय इति एकचत्वारिंशत्तमपद्ये दर्शितम् ।	२०४	११
१९	पुद्गलप्रभृति द्रव्यमजीवशब्दाभिधेयमिति द्विचत्वारिंशत्तमपद्ये भावितम् ।	२०५	६
२०	जीवस्य देश-प्रदेशौ नोजीवशब्दवाच्यौ, इति त्रिचत्वारिंशत्तमपद्ये प्रतिपादितम् ।	२०६	४
२१	जीव-जीवदेश-प्रदेशानामन्यतमो नोऽजीवपदप्रतिपाद्य इति चतुश्चत्वारिंशत्तमपद्ये कथितम् ।	२०६	९
२२	अनन्तरोपदर्शितपद्यचतुष्टयाऽभिहितं मतं नैगमापरसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढानामित्युपदर्शकं पञ्चचत्वारिंशत्तमपद्यम् ।	२०७	१

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
२३	एवम्भूतस्तु भावस्थितं जीवं कथयति, सिद्धं पुद्गलादिकं वाऽजीवं कथयतीति षट्चत्वारिंशत्तमपद्ये ।	२०७	१०
२४	एवम्भूतनयस्य मते नोअजीवो जीव एव, नोजीवश्चाजीव एव, देश-प्रदेशौ च न स्तः, अनुयोगद्वारे चैतद्विस्तृतं सप्तचत्वारिंशत्तमपद्ये ।	२०८	१
२५	द्रव्यसंग्रहे दिगम्बरोक्तं निश्चयतो जीवः सिद्ध इति तदुक्तदिशैवम्भूतनयेऽन्यथाप्रथातो निरस्तमित्यष्टचत्वारिंशत्तमपद्ये ।	२०८	७
२६	सर्वसंग्रहात्मकनिश्चयनये आत्मत्वमेव जीवत्वमित्यपि दिगम्बराकूतोपवर्णनं सिद्धसाधारण्यं निरस्य न युक्तमित्येकोनपञ्चाशत्तमपद्ये ।	२०८	१६
२७	संसारिसिद्धसाधारणजीवपदार्थाभिधानं नैगमाकूतात्र तु निश्चयत इति पञ्चाशत्तमपद्ये ।	२१०	३
२८	"जीव प्राणधारणे" इति जीवधात्वर्थे भावनिक्षेपात् सिद्धस्यैव जीवत्वं निश्चीयत इति दिगम्बरोक्तं न युक्तं, प्रसिद्धोपरोधेन नयान्तरविचारणा यतो भवतीत्येकपञ्चाशत्तमपद्ये ।	२१०	३
२९	यथा शैलेश्यन्तक्षणे धर्मस्तथा जीवोऽपि सिद्ध एवेत्यपि न वाच्यं, यतः 'सो उभयक्खयहेऊ' इति गाथायां फले चिन्ता, इह तु धातुना चिन्तेति विभावितं द्विपञ्चाशत्तमपद्ये टीकायां च ।	२१२	६
३०	नयामृततरङ्गिणीग्रन्थमध्यमङ्गलस्वरूपा श्रीशङ्खेश्वरप्रभुस्तुतिः ।	२१३	१०
३१	प्रदेश-प्रस्थक-वसतिनिदर्शनेभ्यो नयानां शुद्धयशुद्धी विभावनीये इत्यर्थकं त्रिपञ्चाशत्तमपद्यम् ।	२१४	१
३२	धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव-स्कन्ध-तद्देशानां षण्णां प्रदेशमभ्युपगच्छति नैगमो नय इति चतुःपञ्चाशत्तमपद्ये ।	२१४	६
३३	'दासेन मे खरः क्रीत' इति न्यायात् स्वदेशे स्वाभेदतो धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव-स्कन्धानां पञ्चानां प्रदेश इति सङ्ग्रहो ब्रूत इति पञ्चपञ्चाशत्तमपद्ये ।	२१४	१०
३४	प्रदेशस्यैकस्य पञ्चवृत्तित्वाभावात् पञ्चानां प्रदेश इति न किन्तु पञ्चविधः प्रदेश इत्याह व्यवहार इति षट्पञ्चाशत्तमपद्ये ।	२१५	२
३५	सप्तपञ्चाशत्तमाष्टपञ्चाशत्तमपद्ययोर्व्यवहारनयमतं दूषयित्वा प्रदेशभजनी-	२१६	२
	यतामृजुसूत्रो ब्रवीति ।	२१७	३
३६	शब्दनयः [साम्प्रतनयः] ऋजुसूत्रमतं दूषयित्वा धर्मास्तिकाये प्रदेशो इति सप्तमीतत्पुरुषेण धर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेश इति कर्मधारयेण वा निर्णयं करोतीत्येकोनषष्टितमपद्ये ।	२१८	७
३७	जीवे स्कन्धे चानन्ते जीवे जीव इति वा, प्रदेशो नोजीव इति स्कन्धे स्कन्ध इति वा, प्रदेशो नोस्कन्ध इति शब्दनयः प्राह इति षष्टितमपद्ये ।	२२०	३
३८	समभिरूढनयस्तु धर्मास्तिकाये प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेश इत्येवमेवाभ्युपगच्छति, न तु धर्मास्तिकाये प्रदेश इति, एवम्भूतस्तु देश-प्रदेशौ नाभ्युपगच्छतीत्येकषष्टितमपद्ये ।	२२१	४
३९	लाघवादेवात्र कर्मधारयमिच्छति समभिरूढ इत्येके आचार्या आहुः ।	२२१	८
४०	एतन्मूलकमेव निषादस्थपत्यधिकरणं मीमांसकानामित्युपपर्थ्य दर्शितम् ।	२२२	१
४१	अत्रारुचिप्रदर्शनपरं शब्दनयानुसारिणां नव्यानां मतमुपदर्शितम् ।	२२३	४
४२	एवम्भूतमते देश-प्रदेशकल्पनारहितमखण्डमेव वस्तु सदित्युपपादितम् ।	२२४	६

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
४३	प्रस्थकदृष्टान्तेन नयानां शुद्धयशुद्धिविवेचने द्विषष्ठि-त्रिषष्ठि-चतुःषष्ठितमपद्यैर्नैगम-व्यवहारयोरुत्तरोत्तरमुपचाराः शुद्धताश्चतो दर्शिताः ।	२२५	२
४४	अतिशुद्धौ नैगम-व्यवहारौ प्रस्थकपर्यायवन्तं प्रस्थकमाहतुः, सङ्ग्रहनयस्तु— आसादितप्रस्थकपर्यायमाकुञ्चितनामानं धान्यविशेषमारूढं च प्रस्थकमाहेति पञ्चषष्ठितमपद्ये ।	२२६	१०
४५	सङ्ग्रहमन्तव्यमुपपादितम् ।	२२७	४
४६	मानं मेयं चर्जुसूत्रस्य प्रस्थकः, शब्दसमभिरूढैवम्भूतानां त्रयाणां शब्दनयानां मते ज्ञकर्तृगताद् भावाव्यतिरिक्तः प्रस्थक इत्युपपादितं षट्षष्ठितमे पद्ये ।	२३१	
४७	वसतिदृष्टान्तेन नयानां शुद्धयशुद्धिविवेचने सप्तषष्ठितमाष्टषष्ठितमपद्याभ्यां नैगम-व्यवहारो यथोत्तरप्रश्नेषु यथोत्तरशुद्धाशुद्धिः, अतिशुद्धौ तु तौ निवसन् वसतीत्याहतुः स्मेति दर्शितम् ।	२३३	२
४८	अत्र प्रश्नप्रतिविधानाभ्यां समालोचना कृता ।	२३४	१
४९	निराकाङ्क्षतया वसन् वसतीति न प्रमाणमित्याशङ्कानिवृत्तये तदर्थो दर्शित एकोनसप्ततितमपद्येन ।	२३६	१
५०	पाटलिपुत्रादन्यत्र गतस्यापि पाटलिपुत्रवासित्वकथनमौपचारिकमिति सप्ततितमपद्ये दर्शितम् ।	२३६	१०
५१	सङ्ग्रहः संस्तारकारूढ एव वसतिमभ्युपैति, ऋजुसूत्रः स्वावगाढकृत्स्नाकाशप्रदेशेषु वसतिमभ्युपगच्छतीत्येकसप्ततितमपद्ये प्ररूपितम् ।	२३७	५
५२	सेष्वपि विवक्षितवर्तमानकाल एव न कालान्तरे इति द्विसप्ततितमपद्ये व्यवस्थापितम् ।	२३८	८
५३	शब्द-समभिरूढैवम्भूतास्त्रयः शब्दनयाः स्वस्मिन् स्ववसतिमभ्युपयन्ति, विचारितेयं दृष्टान्तनययोजनाऽनुयोगद्वारेष्विति त्रिसप्ततितमपद्ये ।	२३९	२
५४	एतेषु नयेषु सूक्ष्मार्थाः शुद्धाः, स्थूलगोचरा अशुद्धाः, व्यवहारे फलतः शुद्धता, न निश्चये इति चतुस्सप्ततितमपद्ये दर्शितम् ।	२३९	१०
५५	नयानां शुद्धत्वाशुद्धत्वे बह्वल्पविषयभावेन न सम्भवत इति व्यवस्थापितम् ।	२३९	१४
५६	यत्र क्रियाऽक्रियाफलौचित्यं गुरुशिष्यादिसंगतिश्च सा व्यवहारस्य देशना सम्यक्त्वहेतुर्भवतीति पञ्चसप्ततितमपद्ये भावितम् ।	२४०	११
५७	यत्र ऋजुसूत्रादौ कुरुतेऽन्यः क्षणो भुङ्क्ते चान्यः क्षण इत्यादिकानिश्चयस्य देशना, सा पुंसां मिथ्यात्वकारणमिति षट्सप्ततितमपद्ये दर्शितम् ।	२४१	२
५८	ऐदम्पर्यार्थश्रद्धालक्षणपरिणामे सूक्ष्मा नयाहिताः, उत्सर्गैकरुचिलक्षणापरिणामिके, अपवादैकरुचिलक्षणातिपारिणामिके च न हिताः, चक्रिणो भोजनवदल्पोपकारकत्वबहूपकारकत्वतः फलतोऽनर्थनिबन्धनमिति सप्तसप्ततितमपद्ये दर्शितम् ।	२४३	३
५९	अपक्वघटन्यस्तजलवदपरिणतशिष्ये नयगोचरं रहस्यमित्यष्टसप्ततितमपद्ये दर्शितम्	२४४	१
६०	बहूपकारोद्देशेनैव देशनायाः प्रवृत्तेः सूक्ष्मनयानां च बह्वनुपकारकत्वात् कालिकश्रुते पृथक्त्वे सर्वेषां नयानां योजनायां नाधिकारः, नये व्युत्पत्तिमिच्छतां शिष्याणां नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारैः प्रायोऽधिकारः, अत्र प्रमाणं पारमर्षमिति भावितमेकोनाशीतितमपद्ये ।	२४४	६
६१	सूत्रोक्तरीत्युल्लङ्घनस्य कृतान्तकोपावहत्वेन प्रथमतो निश्चयनयोपन्यासो		

अङ्कः	विषयः	पत्रं–पङ्क्तिः
	रसायनीकृतविषप्रायः कस्यचिद्धितकारित्वेऽपि जगद्धितावहत्वाभावाद् दिगम्बरस्य निराकृत इत्यशीतितमपद्ये दर्शितम् ।	२४५ ८
६२	परस्थाने नियोजिता निश्चयनयदेशनोन्मार्गकारणत्वेन न शोभावहा, अन्ययोग्यं वचो भेषजवद् बालादेर्न हितमत आदौ नमानां निश्चयोद्ग्राहोऽनर्थावह एव, अत्र षोडशकप्रकरणगाथासंप्रवादः, दिगम्बरप्रश्नप्रतिक्षेपश्चेत्येकाशीतितमपद्ये ।	२४६ २
६३	ये ज्ञानमेवास्माकं सर्वां सामग्रीं संपादयिष्यतीत्यभिमानिनः क्रियाभ्यासे सीदन्ति ते निश्चयतो निश्चयं न जानन्ति, अत्र– ओघनिर्युक्त्याख्यश्रुतपाठः, उत्तराध्ययनवचनं चेति द्वाशीतितमपद्ये भावितम् ।	२४८ ८
६४	निक्षेपनययोजनाविचारे भावनिक्षेपः शब्दनयैरिष्टः, अर्थनयैर्नाम-स्थापना-द्रव्य-भावाश्चत्वारोऽपिनिक्षेपा इष्टाः, वि० मङ्गलवादे द्रव्यार्थिके नामस्थापना-द्रव्यनिक्षेपाः, पर्यायार्थिके भावनिक्षेपः, इत्यन्यन्मतं पुरस्कृतमिति त्र्यशीतितमपद्ये ।	२४९ ११
६५	निक्षेपसामान्यलक्षणम् ।	२४९ १३
६६	तस्य घटशब्दस्य नामघटे शक्तिरिति नामनिक्षेपे तथा स्थापनानिक्षेपादावगतत्वादसम्भव इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् ।	२४९ ३४
६७	अनेकार्थनामानुशासनस्य निक्षेपत्वप्रसङ्गाशङ्केष्टापत्त्या परिहृता ।	२५० १
६८	व्यवहारतो निक्षेपस्य लक्षणान्तरमुपदर्श्य तस्यानेकार्थनामानुशासने न प्रसङ्ग इति दर्शितम् ।	२५० ९
६९	नैगमादीनां निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वे तेषां द्रव्यार्थिकत्वव्याहतिः स्यादित्याशङ्काया उपपादनपुरस्सरमपाकरणम् ।	२५१ १
७०	द्रव्यार्थिके नाम-स्थापना-द्रव्यनिक्षेपाः, पर्यायार्थिके भावनिक्षेप इत्येतन्मतावष्टम्भकं द्रव्यार्थे गुणवान् जीवः सामायिकम्, पर्यायार्थे तद्गुणः सामायिकमित्यावश्यकादिषु प्रोक्तमिति चतुरशीतितमपद्ये ।	२५४ ८
७१	अत्र द्रव्यपर्यायनययोः शुद्धद्रव्यपर्यायावेव विषयावित्युपदर्श्य भाष्यकृदभिप्रायमतान्तराभिप्रायावुपवर्णितौ ।	२५४ ११
७२	मतान्तरे पर्यायार्थिक एव द्रव्यस्य कल्पितस्य विशेषणत्वं, द्रव्यार्थिके तु पर्यायस्याकल्पितस्यापि विशेषणत्वं युक्तं, तत्समर्थनं नैगमनयानतिरेकदृष्ट्या मलयगिर्यादिभिरुक्तं, तत एव देवसूरिभिरुक्तं नैगमस्य प्रकारत्रयमिति ।	२५५ ३
७३	प्राचीनमतेऽपि नये विशेषणं कल्पितमेवेति नियमो नास्तीत्युपपादितम् ।	२५६ ४
७४	नयान्तरेण द्रव्यार्थिके नामादित्रयमिति निगमय्य भाष्यकारमतेनैव " णामाइतियं " इत्यस्य " भावं चिय " इत्यनेन सहाविरोधं समर्थयितुमुक्ते पञ्चाशीतितमपद्ये घटोपयोगरूपो भावो द्रव्यार्थिके न सम्मत इति त्रयं प्रोक्तमिति चोत्प्रेक्षणम् ।	२५७ ५
७५	नामनिक्षेपादीनां चतुर्णां विविक्तनिदर्शनोपदर्शकं षडशीतितमपद्यम् ।	२५८ ८
७६	नामनिक्षेपलक्षणोपदर्शकं " यद्वस्तुनोऽभिधानम् " इति पद्यमुल्लिख्य तदर्थ उपवर्णितः ।	२५८ १२
७७	गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गातीरार्थके गङ्गापदे नामनिक्षेपप्रवृत्तिमपाकृत्याति-	

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	रिक्तनिक्षेपकल्पनायां निक्षेपे यत्ता हानिरित्याशङ्का “ जत्थ य जं जाणिज्जा ” इत्यनुयोगद्वारवचनेन निक्षेपान्तरकल्पनाया दोषानावहत्वेनापाकृता ।	२५९	६
७८	तत्राभिप्रायकी स्थापनैव वैज्ञानिको भावनिक्षेपो वेति कल्पान्तरम्, ग्रन्थकृता विपश्चितमेतदलङ्कारचूडामणिवृत्तौ ।	२६०	१
७९	प्रश्न-प्रतिविधानाभ्यां निष्कृष्टनामलक्षणव्यवस्थापनम् ।	२६०	३
८०	स्थापनालक्षणप्रतिपादकं “ यत् तु तदर्थवियुक्तं ”. इति पद्यमुल्लिख्य तदर्थः प्रतिपादितः ।	२६१	५
८१	द्रव्यनिक्षेपलक्षणप्रतिपादकं ‘ भूतस्य भाविनो वा ’ इति पद्यमुल्लिख्य तदर्थो दर्शितः ।	२६२	२
८२	द्रव्य-निक्षेपे सम्प्रदायः— द्रव्यघटस्तावद् द्विधाऽऽगमतो नोआगमत इत्यादि भावितम् ।	२६२	५
८३	अनुपयोगो द्रव्यमित्यस्य निष्कर्षः, नोआगमतो द्रव्यघटो ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदेन त्रिविधो विविच्य दर्शितः ।	२६२	७
८४	द्रव्यपदार्थस्याप्राधान्येन योग्यतया च द्विधा प्रयोगो दृष्टान्तोपेतो दर्शितः, अनुयोगद्वारसूत्रे योग्यता त्रिविधेति भावितम् ।	२६३	२
८५	अस्मिन् विषये कायोत्सर्गनियुक्तौ द्रव्यकायनिरूपणप्रस्तावे प्रश्न-प्रतिविधानमुखेन “ जं तु पुरक्खडभावं ” इत्याद्यावश्यकभाष्यगाथाभिर्विस्तृता विचारणोपनिबद्धा ।	२६३	६
८६	योग्यता प्रतिकार्यं यथासम्प्रदायं द्रव्यव्यवहारहेतुर्विशिष्याश्रयणीयेति निगमनम् ।	२६६	४
८७	भावनिक्षेपलक्षणपरं भावो विवक्षितक्रियेति पद्यं तद्व्याख्यानं च ।	२६६	१०
८८	घटोपयोगमात्रात् कथं भावघट इति प्रश्नप्रतिविधानम् ।	२६६	१४
८९	एकस्मिन्नपि द्रव्ये आत्मनामाकृतिकारण-कार्यतापुरस्कारेण, नामादिनिक्षेपाश्चत्वारो महाभाष्ये पक्षान्तरेण प्रतिपादिताः ।	२६७	७
९०	एतत्प्रतिपादिका “ अहवा वत्थुभिहाणं ” इति महाभाष्यगाथा दर्शिता ।	२६७	१३
९१	अस्मिन् पक्षे “ व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थः ” इति गौतमसूत्रव्याख्यानवत् “ नाम-स्थापना-द्रव्य-भावतस्तन्न्यासः ” इति तत्त्वार्थसूत्र इति सूत्रव्याख्यानमिति दर्शितम् ।	२६८	१
९२	अप्रज्ञाभिधाद्ययोगतो नामादिचतुष्टयस्य वस्तुत्वाव्याप्यत्वाशङ्का यत्राप्रज्ञादिभिन्नवस्तुत्वं तत्र नामादिचतुष्टयमिति व्याप्तेरुपगमेन वारणीयेत्यष्टाशीतितमपद्ये एकोननवतितमपद्ये । चोक्तव्याप्तिरनुयोगद्वारनिश्चितेति ।	२६८	८
९३	उक्तव्याप्तिप्रतिपादकमनुयोगद्वारसूत्रमुपनिबद्धम् ।	२६९	१०
९४	उक्तप्रायिकव्याप्त्यभिधानं तत्त्वार्थकृन्मतेनेति तत्त्वार्थवचनमुट्टङ्कितम् ।	२७०	२
९५	प्रायिकव्याप्त्यनभ्युपगन्तृमतद्वयमुपन्यस्य दूषितं नवत्येकनवति-त्रिनवतितमपद्यैः ।	२७०	५
९६	तत्रादिष्टजीव-द्रव्याभ्यां द्रव्यन्यासस्य अप्रज्ञाप्ये जिनप्रज्ञानाम्नश्च सम्भव प्रतिपादकस्य प्रथमपद्यस्य तद्दूषणपरयोर्द्वितीयतृतीयपद्ययोश्च क्रमेण व्याख्यानम् ।	२७०	११
९७	धीसंन्यस्तगुण-पर्यायो द्रव्यजीव इत्ये-		

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	तन्मतमुपन्यस्य तत्खण्डनप्रतिपादकं त्रिनवतितमपद्यं तद्व्याख्यानं च ।	२७२	३
९८	नाम्ना संग्रहेण स्थापनां नेच्छति सङ्ग्रह-नय इत्यभ्युपगन्तृमतप्रदर्शकं चतुर्नवतितमपद्यं तद्व्याख्यानं च ।	२७३	६
९९	इन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं नामेन्द्रत्वं नाम-स्थापना साधारणमित्युपपादकं पञ्च-नवतितमपद्यं तद्विवरणं च ।	२७४	४
१००	उक्तमतं भाष्ये दूषितं नम्नोक्तदिशा द्रव्यनिक्षेपस्यापि सङ्ग्रह-प्रसङ्गादित्युपदर्शकं षण्णवतितमपद्यम् ।	२७५	३
१०१	द्रव्यस्य भाववृत्तिताप्रयोजकसम्बन्धः परिणामित्वं, नाम्नस्तु वाच्यवाचकभाव इति भेदो नामेन्द्रे भाववाचकेऽसम्भवदुक्तिक इत्युपदर्शकं सप्तनवतितमपद्यम् ।	२७५	९
१०२	नामनिक्षेपपदार्थताघटकलक्षणाविशेषणीभूतः सम्बन्धः परिणामित्वभिन्नो यदि द्रव्यनिक्षेपव्यावृत्तये इष्टस्तदा साम्यादिभिन्नोऽपि सः स्थापना-व्यावृत्तये स्वीक्रियतामित्यभिप्रायकमष्टनवतितमपद्यं तद्विवरणं च ।	२७६	१
१०३	श्रुतोक्तमनुल्लङ्घ्याभिप्रायसम्बन्धस्य स्थापनानियामकत्वे नाम्नि नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायकं नवनवतितमपद्यं विवरणे स्थापनाया निष्कृष्टलक्षणं च ।	२७७	५
१०४	बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकतद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधनलक्षण–प्रयोजनविशेषस्य स्थापनालक्षणे निवेशत एवार्हत्प्रतिमायामर्हतो धीरिव द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनया न भावसाधोर्धीः सिद्धान्ते कीर्तितेत्यभिप्रायकं शततमपद्यम् ।	२७८	६
१०५	द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनया भावसाधोर्धियोऽभावे हेतूपदर्शकमेकोत्तरशततमपद्यं तद्विवरणं च ।	२७८	११
१०६	उत्कटतरदोषे स्थाप्यस्थापकभावना न भवतीति द्रव्यलिङ्गिनि स्थापना न निष्कृष्टस्थापनालक्षणा कलिता, तत्र पूर्वपक्ष-समाधानाभ्यामुपोद्बलिका वन्दन-निर्युक्तिगाथाः व्याख्योपेता उपदर्शिताः ।	२७९	३
१०७	शङ्काशेषनिराकरणार्था आवश्यके वन्दनकनिर्युक्तौ "जइ सावज्जा किरिया" इत्याद्याः पञ्चगाथा उपदर्शिताः ।	२८२	४
१०८	उक्तदिशा स्थापनास्थले सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यगुणसङ्कल्पत्वेन भावस्य निर्जराहेतुत्वं, तच्चायुक्तमित्याद्याशङ्काया निराकरणम् ।	२८२	१०
१०९	"सयं कारियाइ" इत्यादिपूजाविधिविंशिकावचनपर्यालोचनेन प्रतिमाया-मभीष्टप्रदत्वमाशङ्क्यापाकृतम् ।	२८४	४
११०	प्रतिष्ठाविधिना स्वात्मन्येव परात्मनस्तात्स्थ्यतदञ्जनत्वरूपा समापत्तिरेव स्थापना, बिम्बे सोपचारादिति पक्षान्तरप्रतिपादकं द्व्युत्तरशततमपद्यं तद्विवरणं च ।	२८५	४
१११	उक्तार्थे भवति च खलु प्रतिष्ठेति प्राचीनपद्यद्वयसंवादो दर्शितः ।	२८६	१
११२	त्र्युत्तरशततमपद्यावतरणं, तत्र यजमानागतादृष्टस्य प्रतिष्ठाफलत्वेऽभ्युपगते दोषोपदर्शनम् ।	२८६	७
११३	प्रतिष्ठाविधेर्दैवतासन्निधानस्य स्वाभेदस्वीयत्वादिज्ञानतदाहितसंस्काररूपस्योत्पादात् फलोत्पत्तिरिति कस्यचिन्मतं दूषितं, तत्र 'मुक्त्यादौ तत्त्वेनेत्यादिप्राचीनपद्यद्वयसंवादः' ।	२८७	४
११४	अत्र गङ्गेशोपाध्यायमतमुपन्यस्य दूषितम् ।	२८७	१०
११५	प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञया समापन्नस्य भगवत आहार्यारोपतो द्रष्टृवन्दकपूजकादीनां धर्मकारणं स्थापनेति		

अङ्कः	विषयः	पत्र-पङ्क्तिः
	प्रतिपादकं ष्युत्तरशततमपद्यं तद्व्याख्यानं च ।	२८८ ५
११६	उक्ताहार्यारोपकारणेच्छाजनकविधिजन्यज्ञानविषयप्रतिष्ठाबोधकविधिवाक्यानां फलवत्त्वत आध्यात्मिकाभासानां मतं वक्ष्यमाणं तिरस्कृतं भवतीत्युपदर्शकं चतुरुत्तरशततमपद्यम् ।	२९० ४
११७	शाश्वतप्रतिमार्चने प्रतिष्ठाद्यनपेक्षायां तत्रैव तस्याः फले व्यभिचारेणाशाश्वतार्चापूजायां प्रतिष्ठितं पूजयेदिति, अप्रतिष्ठितं न पूजयेदिति विधिनिषेधौ न सम्भवत इत्याध्यात्मिकाभासमतस्योपदर्शकं पञ्चोत्तरशततमपद्यम् ।	२९० १२
११८	ज्ञानविधिप्राधान्यमाश्रित्य शाश्वताशाश्वतार्चासु पूजादिविषयोऽपि विभेदेन व्यवस्थिता इत्येवमुक्तमतनिरासहेतोरुपदर्शकं षडुत्तरशततमपद्यं तद्विवरणं च ।	२९१ ५
११९	स्थापनायाः सङ्ग्रहनयेऽप्यतिरिक्तनिक्षेपतयाऽवश्यस्वीकर्तव्यत्वमुपसंहृतम् ।	२९२ ७
१२०	नाम्ना व्यवहारवत् स्थापनयाऽपि व्यवहारो भवतीति स्थापनां व्यवहारो नाभ्युपगच्छतीत्यर्द्धजरतीयं केषाञ्चिदाचार्याणां मतं न युक्तं संग्रहे स्थापनासाधकयुक्तिनिकरस्यात्रापि भावादित्युपदर्शकं सप्तोत्तरशततमपद्यम् ।	२९३ १
१२१	ऋजुसूत्रो द्रव्यनिक्षेपं नाभ्युपगच्छतीत्यभ्युपगन्तृभिर्नव्यतार्किकैर्द्रव्यावश्यकसूत्रवचनव्याख्यानं कथं कर्तुं शक्यमित्युपदर्शकमष्टोत्तरशततमपद्यम् ।	२९३ ९
१२२	उक्ताया निक्षेप-नययोजनाया निगमनपरं नवोत्तरशततमपद्यम् ।	२९४ २
१२३	दर्शन-नययोजनाप्ररूपणे ब्रह्मवादिदर्शनं शुद्धद्रव्यार्थिकप्रभवं, तत्रैके ब्रह्मवादिनः शब्दसन्मात्रमिच्छन्ति, अन्ये चित्सन्मात्रमित्युपदर्शकं दशोत्तरशततमपद्यम् ।	२९४ ६
१२४	तत्र प्रथममते संवादकतयोपदर्शितस्य "अनादिनिधनं ब्रह्मेति भर्तृहरिकृतवाक्यपदीयगतस्यार्थ उपदर्शितः ।	२९४ ११
१२५	तन्मते शब्द एव जगतस्तत्त्वमित्यत्रानुमानं दर्शितम् ।	२९७ ७
१२६	प्रमाणं चिदात्मकमेवानुभूयते, इति न तत्र शब्दरूपत्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्काऽपाकृता, तत्र व्यवहारे आश्रयणीयस्य साकारस्य ज्ञानस्य वाग्रूपतां विनाऽसम्भवे "वाग्रूपता चेद्" इति भर्तृहरिपक्षतया प्रमाणमुपदर्शितम् ।	२९६ १
१२७	एतन्मतावलम्बनेन वैयाकरणैः प्रतिपादितस्य शब्दार्थयोरभेदसम्बन्धस्य युक्तत्वं व्यवस्थापितम् ।	२९६ ६
१२८	संग्रहनयप्रसूतशब्दब्रह्माद्वैतविचारेऽर्थस्य शब्दात्मकत्वे शब्दानुभवस्य साक्षित्वमुपपादितं निगमितं च ।	२९७ ७
१२९	चाक्षुषज्ञानमभिलापासंसृष्टमर्थं विषयीकरोतीति शब्दभिन्नोऽर्थ इति परवादिशङ्कापाकरणम्, तत्र यथा विशुद्धमाकाशमिति हरिपद्यद्वयसंवादः ।	२९८ २
१३०	व्यवहारसत्यस्य ग्रामारामादिप्रपञ्चस्याविद्यासहायशब्दब्रह्मोपादानकत्वाविद्या-तन्मूलकप्रपञ्चविगमेऽवशिष्टं शुद्धं शब्दब्रह्मैव मोक्ष इत्युपसंहृतम् ।	२९८ ९
१३१	चित्सन्मात्रं ब्रह्मैव तत्त्वं, तदेवानिर्वचनीयस्य जगत उपादानमित्यर्थब्रह्मवादिवेदान्तिमतस्योपवर्णनम् ।	२९९ ४
१३२	तस्यैकस्यैव ब्रह्मणोऽज्ञातरूपोपाधितो जीवेश्वरविभागो बिम्बप्रतिबिम्बभावावलम्बनेनोपपादितः ।	२९९ ५
१३३	अज्ञानं त्वनाद्यनिर्वचनीयमायाऽविद्यादि-	

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	शब्दाभिधेयं, तस्य मतभेदेनैक्यं नानात्वमुपदर्शितम् ।	३००	२
११४	तत्रैवावरण-विक्षेपशक्तिद्वयं विवरणाचार्यमतम्, अमूर्तस्यापि प्रतिबिम्बनं चोपपादितम् ।	३००	४
११५	अज्ञानावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वाचस्पतिमिश्रमतं व्यावर्णितम् ।	३०३	६
११६	दर्पणादौ मुखान्तरोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां वार्तिकाचार्याणामाभासवादः, तत्र युक्तय उपवर्णिताः ।	३०५	५
११७	मुखान्तरोत्पत्तिमनङ्गीकुर्वतां मुखेऽधिष्ठानगतभेदस्य द्वित्वपर्यायस्यादर्शस्थत्वस्यानिर्वचनीयस्योत्पत्तिं स्वीकुर्वतां विवरणाचार्याणां मतमुपपाद्य दर्शितम् ।	३०७	२
११८	जीवेश्वरविभागोपदर्शनपुरस्सरमेकजीववादाख्यो दृष्टिसृष्टिवादो मुख्यवेदान्तसिद्धान्तो दर्शितः ।	३१०	८
११९	दृष्टिसृष्टिवादोपपादकं मधुसूदनसरस्वतीवचनमद्वैतसिद्धिगतमुल्लिखितम् ।	३११	१८
१४०	दृष्टिसृष्टिवादान्तरतो विशेष उपदर्शितः ।	३११	२
१४१	वस्तुनि विकल्पासंभवात् कथं परस्परमतप्रामाण्यं कस्य हेयत्वं कस्योपादेयत्वमिति प्रश्नप्रतिविधानम् ।	३१३	१
१४२	अत्र विरोधपरिहारे वार्तिकसंवादः ।	३१५	३
१४३	अज्ञानैक्येऽज्ञानभेदे च जीवस्य नानात्वमुपदर्शितम्, बन्धमुक्तव्यवस्था च दर्शिता ।	३१५	५
१४४	तत्र जीवेऽहंकाराध्यास उपपादितः, स एवान्तःकरणाध्यासः	३१६	२
१४५	अन्तःकरणं स्मृत्यादिपरिणतिभेदेन चित्त-बुद्धि-मनोऽहंकारशब्दव्यपदेश्यं, तदेव चात्मनि सुखाद्याध्यासे उपाधिः, एवं प्राणादीनां तत्राध्यास उपपादितः ।	३१६	७
१४६	अध्यासव्यवस्थातारतम्यात् प्रेम्णस्तारतम्यम्, तत्र वित्तात् पुत्रः प्रिय इत्यादिवार्तिकामृतपद्यसंवादः ।	३१७	५
१४७	आत्मनः परप्रेमास्पदत्वं तत्र द्वयमात्मा परानन्द इति पञ्चदशीपद्यसंवादः ।	३१७	३०
१४८	अन्योऽन्याध्यासतश्चिदचिद्ग्रन्थिरूपोऽध्यासः, तस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वम्, अयमेव संसारः, तस्योत्पादो मायाशबलाचिदात्मनः, तत्रापञ्चीकृतपञ्चीकृतभूतोत्पादः, तत्र मतभेद उपदर्शितः ।	३१८	१
१४९	अस्य संसारस्य कथं निवृत्तिरिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् ।	३२०	१
१५०	तत्र कश्चित् पुरुषधुरन्धरो नित्याध्ययनविधिनाऽधीतवेदान्तः स्वाध्यायनबलाद् वेदान्तवाक्यानामापाततोऽर्थमधिगच्छतीत्येवं प्रतिज्ञायाध्ययनविधेः प्रश्नप्रतिविधानतो नित्यत्वमुपपाद्यार्थज्ञानस्यापातता निष्टङ्किता ।	३२०	१
१५१	तस्यापातज्ञानवतः पुरुषधौरेयस्य शुद्धान्तःकरणस्य नित्यानित्यविवेकादिलाभः, कर्मणामन्तःकरणशोधकत्वं च व्यवस्थापितम्, अत्र प्रसंगात् पूर्वमीमांसाविचारोऽपि दर्शितः ।	३२२	६
१५२	नित्यानित्यविवेकस्य स्वरूपमुपदर्शितं ततो जातस्य विरागस्य प्रकटनम् ।	३२३	१
१५३	ततः शम-दम-उपरति-तितिक्षा-समाधान-श्रद्धास्वरूप-शमादिषट्कस्य प्रत्येकं विविक्तलक्षणमुपदर्शितम् ।	३२३	३
१५४	ततो मुमुक्षा, उक्तसाधनचतुष्टयस्य श्रवणाधिकारिविशेषणत्वम्, मुमुक्षाया एव तत्त्वमन्याभिमतमपाकृतम् ।	३२३	६
१५५	उपरतिशब्दवाच्यस्य संन्यासस्य श्रवणाधिकारत्वानुपपत्त्याशङ्काया अपाकरणम् ।	३२४	८
१५६	उक्तसाधनचतुष्टयसम्पन्नस्य श्रवणाधिकारित्वं निगमितम् ।	३२५	७
१५७	तस्य पुरुषधौरेयस्य विशिष्टगुरुवरानुसरणतः श्रवणादिसम्पादकत्वं श्रवणं		

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	मननं-निदिध्यासनं चैतत्त्रिकं श्रवणादिकम् ।	३३५	७
१५८	श्रवणादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणान्युपदर्शितानि ।	३३६	१
१५९	उक्तत्रयाणां मध्ये श्रवणं प्रधानं तत्त्वज्ञाने श्रवणस्य प्राधान्ये हेतुरावेदितो विधिश्चात्र नियमाख्य उपपादितः ।	३३६	३
१६०	श्रवणस्य कर्त्तव्यत्वावेदकं तत्स्वरूपलक्षणावेदकं पञ्चदशीपद्यकदम्बकमुल्लिखितम् ।	३३६	१४
१६१	विधि-नियम-परिसङ्ख्यानां लक्षणोपदर्शकं विधिरत्यन्तमप्राप्ताविति पद्यमुट्टङ्कितम् ।	३३७	१४
१६२	अभ्यस्तं श्रवणादि तत्त्वज्ञानहेतुः, तद्वान् पुरुषधौरेयस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थविशुद्धं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं साक्षात्करोतीति दर्शितम् ।	३३८	२
१६३	तत्त्वं पदयोः सामानाधिकरण्यं न गौणं, नोपासनार्थं, न बाधीयं, किन्तु विशेषण-विशेष्यभावप्रतीत्यनन्तरं लक्षणयाऽखण्डब्रह्मप्रतीतिस्तत्रेति ।	३३८	५
१६४	पदद्वयेऽपि लक्षणेयं जहदजहतीति ।	३३९	४
१६५	चैतन्याद्वैतान्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वाभाव इति शङ्का-समाधानाभ्यां व्यवस्थापितम् ।	३३९	६
१६६	उत्पन्नमात्रस्यैवोक्तात्मज्ञानस्यानन्तजन्मार्जितकर्मराशिविनाशकत्वम्, तदानीं प्रारब्धकर्माविनाशान्न देहनाशः, प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धान्नाज्ञाननाशः, तस्यामवस्थायामात्मा जीवन्मुक्त इति गीयते ।	३४०	४
१६७	जीवन्मुक्तस्य सतः प्रारब्धकर्मक्षये सक्षणिकनिरवशेषाज्ञाननिवृत्तौ परममुक्तिरिति ।	३४१	१
१६८	अज्ञाननिवृत्तिः सत्त्वासत्त्व-सदसत्त्वभिन्नत्वानिर्वचनीयत्वपञ्चमप्रकारत्वचैतन्यात्मकत्वैरुपपादयितुं न शक्या, सर्वत्र दोषसम्भवादिति प्रश्नः ।	३४१	२
१६९	अत्र तत्त्वज्ञानोपलक्षितं चैतन्यमेवाज्ञाननिवृत्तिरिति केषाञ्चित् समाधानस्य निराकरणम् ।	३४२	२
१७०	अज्ञानस्य ध्वंसो न निवृत्तिः, किन्त्वत्यन्ताभाव एवेति प्रतिविधानम् ।	३४२	६
१७१	तत्राज्ञानात्यन्ताभावबोधात्मकत्वबाधव्यतिरेकेण नास्त्येव तत्त्वज्ञानस्य साध्यम्, अत्र तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमिति पद्यसंवादः ।	३४३	२
१७२	बाधस्त्वधिष्ठानात्मक एव तत्रेच्छाप्रयत्नयोः पुरुषार्थत्वस्य चोपपादनम् ।	३४३	५
१७३	वेदान्तिनो मुख्यसिद्धान्ते दृष्टिसृष्टिवादे श्रवणादिपरिपाकजन्मना, ज्ञानेनाज्ञानादिबाधः कथमिति प्रश्नं युक्तिनिराकरणोपेतमुपन्यस्य तत्प्रतिविधानमपि युक्त्या दर्शितम् ।	३४३	८
१७४	शब्दब्रह्माद्वैतवादिमतं वेदान्तिमतं च शुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतिकं पर्यायार्थिकनययुक्तिभिः खण्डनीयं स्याद्वादेऽवतारणीयं चेति ।	३४७	३
१७५	अशुद्धद्रव्यार्थिकव्यवहाराख्यनयप्रकृतिकं चेतनाचेतनद्रव्यानन्तरपर्यायावेदकं साङ्ख्यदर्शनमित्यर्थिकैकादशोत्तरशततमपद्यम् ।	३४७	५
१७६	तन्मतप्रदर्शने तत्र चिद्रूपः पुरुषः कारणत्व-कार्यत्वजन्यधर्माश्रयत्वशून्यः कूटस्थनित्यः, बुद्धिगतधर्माणां तत्रारोपः ।	३४७	९
१७७	प्रकृतिरचेतना परिणामिन्यादिकारणं, तस्याः प्रथमः परिणामो बुद्धिः, तस्या एव धर्माधर्मादयो धर्माः, ततोऽहङ्कारः, तस्मात् पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्च		

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	महाभूतानि, तत्र मूलप्रकृतिरविकृति-रितीश्वरकृष्णकारिका प्रमाणम्।	३४८	२
१७८	एतेषां स्पष्टीकरणं, प्रकृतेः क्रियमाणानीति गीतावचनसंवादश्च।	३४९	३
१७९	एतन्मतखण्डनपरं नैयायिकानां मत-मुपदर्शितम्।	३५०	७
१८०	साङ्ख्य-वेदान्तदर्शनयोर्मन्तव्यसाम्येन भेदबीजाभावाद् विभिन्ननयप्रकृतिकत्वं न युक्तमित्यभिप्रायकाशङ्कापरं द्वादशोत्तर-शततमपद्यम्।	३५१	७
१८१	आत्मनो निर्लेपत्व-निर्गुणत्व-विभु-त्वानि, अध्यासाद् व्यवहारश्च मत-द्वयेऽप्युपपादितः।	३५१	९
१८२	वेदान्तदर्शनेऽशुद्धत्वं साङ्ख्यदर्शने शुद्धत्वमित्याशङ्कितुरभिप्रायान्तरस्या-वेदकं त्रयोदशोत्तरशततमपद्यं, तत्र साङ्ख्यमते आत्मनः कर्तृत्वं प्राति-भासिकं, वेदान्तिमते तद्व्यावहारिक-मनिर्वाच्यमिति भावितम्।	३५२	२
१८३	चतुर्दशोत्तरशततमपद्यावतरणे सत्का-र्यवादित्वेन साङ्ख्यस्य न व्यवहारा-नुरोधित्वमिति दर्शितम्।	३५२	९
१८४	नैगमनयेऽनुत्पत्तिपक्षो निर्युक्तौ दर्शि-तोऽनुत्पत्तिस्वीकर्तृसाङ्ख्यमतं नैगम-प्रकृतिकं, ततो वेदान्ति-साङ्ख्यदर्श-नयोः सङ्ग्रह-व्यवहारता सम्मति-दर्शिता न युक्तेति शङ्कितुरभिप्राया-वेदकं चतुर्दशोत्तरशततमपद्यम्।	३५३	३
१८५	उक्तशङ्कासमाधानपरे पञ्चदशोत्तरशत-तमषोडशोत्तरशततमपद्ये, तत्र वेदान्त-मुख्यसिद्धान्ते दृष्टिसृष्टिवादे स्वप्नोपमं विश्वमिति व्यवहारलेशोऽपि नास्ति, साङ्ख्यशास्त्रे च नानात्मव्यवस्था व्यव-हारत इत्यभिप्रायेण सम्मतावुक्त-विवेकः।	३५३	११
१८६	क्रमेणोक्तपद्ययोर्व्याख्यानं पद्योक्तपक्षी-करणरूपम्।	३५३	१५
१८७	शुद्धाशुद्धनैगमनयप्रकृतिकं न किञ्चि-न्मतं, तस्य हि सङ्ग्रह-व्यवहारयो-रेवान्तर्भाव इत्युपदर्शकं सप्तदशोत्तर-शततमपद्यम्।	३५५	५
१८८	संग्रह-व्यवहारनयाभ्यां पृथग्व्यवस्था-पितमपि वैशेषिकदर्शनमन्योऽन्यनिर-पेक्षतया स्वमताग्रहतो मिथ्यात्वमित्या-वेदकमष्टादशोत्तरशततमपद्यम्।	३५५	१२
१८९	अत्र प्रमाणतया ये वयणिज्जविअप्पेति सम्मतिगाथा दर्शिता।	३५६	३
१९०	वस्तुमात्रस्य स्वत एव सामान्यविशे-षणात्मकत्वमित्यत्र स्वतोऽनुवृत्तिव्यति-वृत्तिभाज इत्यन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिं-शिकापद्यं संवादकमुपदर्शितम्।	३५७	१
१९१	स्वतन्त्रद्रव्यपर्यायोभयविषयकत्वेन नैगमनयो भिन्नस्ततश्च वैशेषिकनय-प्रादुर्भाव इत्युपदर्शकमेकोनविंशत्युत्तर-शततमपद्यम्।	३५७	९
१९२	सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्य-मिका बौद्धा ऋजुसूत्र-शब्दसमभि-रूढैवम्भूतनयेभ्यः संजाता इत्युपदर्शकं विंशत्युत्तरशततमपद्यम्।	३५८	१
१९३	सौत्रान्तिकादीनां चतुर्णां विषयभेदोप-दर्शनेन स्वरूपभेदोपदर्शकं 'अर्थो ज्ञानसमन्वित' इति पद्यमुपदर्शितम्।	३५८	६
१९४	वैभाषिकस्य शब्दनयपक्षपातित्वं योगाचार-माध्यमिकयोः समभिरूढैव-म्भूतपक्षवर्तित्वं निष्टङ्कितम्।	३५८	९
१९५	व्याकरण-साहित्यादिशास्त्रस्य विस्तरो नयसंयोगजः, आदित एव तत्प्रवृत्तौ नानानयविवक्षाया उपजीवनात्, मीमांसकमतस्यापि तथात्वं निर्णीत-मेकविंशत्युत्तरशततमपद्येन।	३५९	३

अङ्कः	विषयः	पत्रं–पङ्क्तिः
१९६	सम्मतिवृत्तौ मीमांसकमतस्याशुद्धद्रव्यार्थिकव्यवहारनयप्रकृतिकत्वकथनस्योपपादनं, वस्तुतो नयसंयोगजत्वमेव तस्येति भावितम् ।	३५९ ९
१९७	शब्दादीनां नयसंयोगजत्वे कथं न स्वसमयतुल्यत्वमिति प्रश्नप्रतिविधानं वचस्तुल्यसंख्यकत्वं नयानाम् ।	३६० ५
१९८	स्याद्वादनिरपेक्षैर्नयैस्तावत्सङ्ख्यका परागमा भवन्तीत्येतस्योपदर्शकं द्वाविंशत्युत्तरशततमपद्यं, तत्र दर्शने नययोजनोपयुज्य ज्ञेयेति दर्शितम् ।	३६१ ३
१९९	उक्तार्थे " जावइया वयणपहा " इति सम्मतिगाथासंवादः ।	३६१ ८
२००	आपातज्ञानस्य स्वसमय-परसमय-विपर्यासफलत्वतो वस्तुस्थितिविचारे जे पज्जवेसु णिविट्ठेति दैगम्बरवचनस्याज्ञानविजृम्भितत्वमुपपादितम् ।	३६१ ११
२०१	जिनभद्र-सिद्धसेनप्रभृतीनां स्वस्वतात्पर्यविशेषविषये सूत्रे प्रतीकिकवस्तुवक्तव्यताप्रतिबन्धप्रतिपादनमपि प्रावचनिकत्वक्षतिभयादन्यथोपवर्ण्य परस्परविरोधपरिहाराय प्रतिविधानं स्वकृतज्ञानबिन्दुगतं ज्ञेयमित्युपदिष्टम् । ज्ञानबिन्दुगतं प्राचां वाचामित्यादिपद्यषट्कमुल्लिखितम् ।	३६२ ३
२०२	नयोत्पादितेषु दर्शनेषु नास्त्यात्मेत्यादीनां षण्णां चार्वाकादिदर्शनानां मिथ्यात्वस्थानकत्वप्रतिपादकं त्रयोविंशत्युत्तरशततमपद्यम् ।	३६३ २
२०३	अस्त्यात्मेत्यादीनां षण्णां वैशेषिकादिदर्शनानां सम्यक्त्वस्थानकत्वं मार्गत्यागतो मिथ्यात्वस्थानकत्वं मार्गप्रवेशतः सम्यक्त्वस्थानकत्वमित्युपदर्शकं चतुर्विंशत्युत्तरशततमपद्यम् ।	३६३ ९
२०४	अस्त्यात्मेत्यादीनां षण्णां सम्यक्त्वस्थानकत्वे " अत्थि जिओ " इत्यादिगाथासंवादः ।	३६३ १४
२०५	लतादितश्चार्वाकादिपक्षनिरासोऽवसेय इत्युपदेशः ।	३६४ १
२०६	अकस्माद् भवतीत्यनुपायवादमधिकृत्य विचारः ।	३६४ १
२०७	अकस्माद् भवतीत्यत्र पराभिमततया विकल्पितानां हेत्वभावे भवन-भवनाभाव-स्वहेतुकभवना-ऽलीकहेतुकभवन-स्वभावहेतुकभवनानां पञ्चानां प्रकाराणां निरासे नियतावधिकत्वस्य हेतुतयोपदर्शनम् ।	३६४ २
२०८	तत्र-उदयनाचार्यस्य हेतुभूतिनिषेधो नेत्यादिवचनसंवादः ।	३६४ ८
२०९	आकाशत्वादीनां क्वाचित्कत्ववत् कादाचित्कत्वमपि न सहेतुकत्वस्य साधकमिति प्रश्नस्य प्रतिविधानम्	३६५ १
२१०	कादाचित्कत्वस्य हेतुं विनैव घटादिस्वभावत्वमस्त्विति प्रश्नस्य समाधानम् ।	३६५ ३
२११	एतद्विषये कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्योक्तिरुल्लिखिता ।	३६६ ७
२१२	सन्त्ववधयो न त्वपेक्षन्त इति प्रश्नप्रतिविधानम् ।	३६६ १
२१३	कार्यकारणभावस्य ग्राहकप्रमाणाभावाद्सिद्धिरिति परमतप्रश्नः ।	३६६ ५
२१४	परोपदर्शितव्यभिचारशङ्काविधूननेन कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणव्यवस्थापनेन परप्रश्नप्रतिविधानम् ।	३६७ २
२१५	अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वलक्षणकारणत्वस्य वह्न्यादौ व्यवस्थापनम् ।	३६७ ५
२१६	कुसुमाञ्जल्यादावनुमानागमप्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वम् ।	३६७ ८
२१७	कुसुमाञ्जलावनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकः " शङ्का चेदनुमानस्त्येव " इत्यादिग्रन्थोऽत्रोट्टङ्कितः ।	३६७ १४

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
२१८	अनुमानस्य प्रामाण्ये तत एव शब्दस्य प्रामाण्यसिद्धावप्यनुमान एव तस्यान्तर्भाव इति वैशेषिकमतं सम्यग् निरूप्य शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनेन तत्प्रतिक्षेपप्रतिपादकः कुसुमाञ्जलावुदयनग्रन्थ उल्लिखितः ।	३६६	१०
२१९	तत्राऽन्याभिताकाङ्क्षानिर्वचनमनेकप्रकारमपाकृत्य स्वाभिमतमाकाङ्क्षास्वरूपं निष्टङ्कितम् ।	३६८	१२
२२०	प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यभ्युपगच्छतश्चार्वाकस्य मतमुपपाद्य तत्प्रतिक्षेपपरः कुसुमाञ्जलावुदयनग्रन्थ उट्टङ्कितः ।	३६९	२४
२२१	अवच्छेदकरूपानुपस्थितौ कथमवच्छेद्यकारणताग्रह इति प्रश्नस्य प्रतिविधानम् ।	३७०	१
२२२	अन्वय-व्यतिरेकमहाप्रकारतृणादिजन्यवह्निगतवैजात्यत्रयेण गौरवकरेण कार्यत्वकल्पनं नोचितं किन्तु लघुभूतया तृणारणिमण्येतत्त्रितयानुगतशक्त्यैकयैव तृणादीनां कारणत्वकल्पनं युक्तमिति प्रश्नप्रतिविधानम् ।	३७०	८
२२३	तृणादेः फूत्कारादिसहकारिनियमोपपत्तये तृणफूत्कारादिसंयोगेष्वेव शक्तिरिति शङ्काया निराकरणम् ।	३७१	२
२२४	वह्नौ जातिभेदस्यानुभविकत्वेन तत्तदवच्छिन्ने तृणत्वादिना कारणत्वमित्युदयनमतं वह्नित्वावच्छिन्ने विलक्षणोष्णस्पर्शवत्तेजः कारणमिति नव्यमतं च दर्शितम् ।	३७१	५
२२५	उदयनाचार्यमतस्य सम्यगवगतये कुसुमाञ्जलौ तद्ग्रन्थ उल्लिखितः	३७१	२४
२२६	वह्नित्वावच्छिन्ने विलक्षणोष्णस्पर्शवत्तेजः कारणमिति प्राचीननैयायिकमतमेवं भवितुमर्हतीत्यर्थोपोद्बलनायोदयनग्रन्थ उट्टङ्कितः, मूलग्रन्थे उपस्थितविरोधपरिहाराय छेदपाठभेदाद्याश्रयणं च ।	३७१	३४
२२७	नव्यनैयायिकमते वह्नौ तेजस्त्वेन कारणत्वं त्र्यणुकात्मकवह्नौ तृणत्वादिना कारणत्वमित्युपदर्शितम् ।	३७२	१
२२८	क्वचिदेकान्तेन क्वचिच्च विकल्पेन कारणत्वमित्याद्युपसंहृतम् ।	३७२	२
२२९	अनुपायवादो न श्रेयानित्येवं नैयायिकमतमुपसंहृतम् ।	३७२	४
२३०	प्रकान्तविषये जैनमतस्योपदर्शनं, तत्र तन्तोरेव पटो न कपालादेरिति कुत इति प्रश्ने स्वभावादेवेति यदुत्तरं तत्र प्रश्नोत्तरे किं हेतुविषये इत्यादि विकल्पचतुष्टयस्य दूषितत्वम् ।	३७२	५
२३१	तत्तत्प्रकारकेश्वरेच्छाज्ञानरूपायानियतेर्नियामकत्वं निराकृतम् ।	३७३	२
२३२	स्वभावः स्वहेतुस्तस्मात् प्रतिनियतधर्मावच्छिन्नोत्पाद इत्येव स्वभावादेवेत्यस्यार्थो जैनानां समुचित इति स्पष्टीकरणम् ।	३७३	३
२३३	अयमेव च जैनानां तथाभव्यत्वहेतुतावादः, तदनभ्युपगमे तीर्थकरसिद्धादिकार्यभेदोपपादनमशक्यमिति ।	३७३	५
२३४	तथाभव्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे चैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितनीलेतरघटत्वादिनाऽर्थसमाजसिद्धेनापि कार्यता स्यादित्याशङ्काया इष्टापत्त्या परिहारः ।	३७३	७
२३५	घटत्वाद्यवच्छेदेन दण्डादिकार्यत्वस्याभ्युपगमेन प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः, परेणाप्यर्थसमाजसिद्धेन स्वाव्यवहितोत्तरानुमितित्वादिना परामर्शादिकार्यताऽभ्युपगम्यत इति ।	३७४	१
२३६	धारावाहिकस्थले कार्यैककालत्वनिरासाय कालस्य तत्तत्क्षणत्वेन कार्यैकदेश्यनिरासाय देशस्य तत्तद्देशत्वेन च कारणताऽपि स्वीकार्येति ।	३७५	१
२३७	कालधर्मानुप्रवेशेन ऋजुसूत्रनयेन स्वस्व-नियत्योर्व्यापारस्यावश्यास्वीकरणीयत्वं,		

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	सामान्यतः कालहेतुतायाः प्रागभावसमवायिकारणविधया स्वभावनियतिहेतुतायाश्च प्रवादस्य संग्रहनयाभिप्रायेणैव समर्थनं शक्यमिति ।	३७५	५
२३८	देशतया कालतया चैकस्यैव हेतुत्वं लाघवादिति संग्रहमतमयुक्तमित्येवम्भूतनयाभिप्रायेण तादृगवस्थं तथाभव्यत्वमेव तादृशतत्तत्कार्यजनकम् ।	३७६	१
२३९	उक्तातिविशेषकार्यकारणभावेऽसिद्धसाध्यविशेषार्थं साधनविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्त्याशङ्काया निराकरणम्, तत्र कार्यकारणभावो व्याप्तिविशेषः, स च सामान्यतो विशेषतश्च, तत्र क्वचिद् दुर्ग्रहत्वेन विशेषव्याप्तेरनुमित्यप्रयोजकतया सामान्यावच्छिन्नव्याप्त्यन्तरग्रहो यथा कारणं, तथा सामान्यावच्छेदेन कारणताग्रहः प्रवृत्त्यर्थमिति ।	३७६	३
२४०	प्रतिव्यक्ति विशेषकारणत्वे गङ्गेशोपाध्यायसम्मतिः ।	३७७	४
२४१	तत्तद्व्यक्तिविशेषावच्छिन्नकार्यकारणभावे ऋजुसूत्रनयस्य प्रवृत्तिः सामान्यावच्छिन्नकार्यकारणभावे व्यवहारस्य च प्रवृत्तिः, " जो तुल्लसाहणाणमित्याद्यागमोपपत्तितो व्यवहारे पुरुषकार-दण्डादीनामपि हेतुत्वमिष्टमिति ।	३७७	५
२४२	सकलनयदृष्ट्या सिद्धान्तमिश्रा पञ्चकारणी सर्वत्र संगता, तत्र " कालो सहावणियई " इति सम्मतिगाथा प्रमाणीकृता ।	३७७	८
२४३	तथाभव्यत्वकारणेनैवेष्टोपपत्तौ तदितरकारणानामन्यथासिद्धिरित्याशङ्काया निराकरणम्, तत्र " जं जहा भगवया " इति भगवद्वचनसमन्वयः, तथापदेन सर्वकारणोपसंग्रहश्च ।	३७८	३
२४४	उक्तार्थे " तह भव्वत्तं " इत्यादिहरिभद्रसूरिपद्यद्वयसंवादः ।	३७८	८
२४५	सर्वत्र कार्ये दैव-पुरुषकारोभयव्यापारे किञ्चिद् दैवजन्यं किञ्चित् पुरुषकारजन्यमिति विभागस्य कथमुपपत्तिरिति प्रश्नप्रतिविधानं, तद्व्यवस्था द्वात्रिंशिकाप्रकरणादौ मयैव कृतेति दर्शितम् ।	३७८	११
२४६	उक्तविभागे यथा जन्यतावच्छेदकजातिसाङ्कर्यादिदोषो न भवति तथा प्रश्नोत्तराभ्यां भावितम्, तत्र " जो दिव्वेण " इत्यादि हरिभद्रसूरिपद्यद्वयमुपदर्शितम् ।	३७९	२
२४७	यत्र भोजकादृष्टेन भोजनं भोक्तृव्यापारं विनैवोपनामितं तत्र भोक्तृयत्नस्यानुत्कटोऽपि क इव व्यापार इति प्रश्नस्य प्रतिविधानं, तत्र " पुव्वकयं कम्मं चिय " इत्यादि हरिभद्रसूरिपद्यद्वयं प्रमाणतयोपनिबद्धं, स्वस्य तद्व्याख्यानं च स्वकृताध्यात्ममतपरीक्षायामिति ।	३८०	४
२४८	पञ्चकारणीनये हेतुद्वयनये वा दैववत् पुरुषकारस्य कार्यमात्रहेतुत्वान्मोक्षेऽपि हेतुत्वमिति निगमितम् ।	३८१	४
२४९	पुरुषकारश्च ग्रन्थिभेदानन्तरं दैवं बाधित्वा स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तमानो मुमुक्षोर्मोक्षं जनयति, तेन चारित्रक्रियाया व्यभिचारोपदर्शनेन युक्त्यन्तरेण च न मोक्षोपायवादो न्याय्य इति परमतस्य निरसनं पुरुषकारविशेषस्य नियतहेतुत्वव्यवस्थापनेन ।	३८१	५
२५०	पूर्वं निर्गुणस्य सतः सम्यक्त्वादिप्राप्तौ किं तदनन्तरं नानाविधगुणोपायान्वेषणेनेति मतस्य निराकरणम् ।	३८२	२
२५१	सकलशिष्टैकवाक्यतया यम-नियमादौ		

अङ्कः	विषयः	पत्रं—पङ्क्तिः
	मुमुक्षोः प्रवृत्तिरेव मोक्षोपायत्वे मानमित्यत्र " विफला विश्ववृत्तिर्नो " इत्युदयनवचनसंवादः ।	३८२ ५
२५२	उक्तपद्यार्थस्पष्टाधिगतये उदयनाचार्यग्रन्थ उल्लिखितः ।	३८२ १५
२५३	अनुपायवादः षष्ठं मिथ्यात्वस्थानं मोक्षोपायवादं च सम्यक्त्वस्थानमिति निगमितम् ।	३८३ १
२५४	नास्तित्वादिवादानां षण्णां मार्गत्यागान्मिथ्यात्वस्थानत्वं अस्तित्वादिवादानां षण्णां मार्गप्रवेशात् सम्यक्त्वस्थानत्वमिति ।	३८३ ३
२५५	स्याद्वादमुद्रया परम्पराकाङ्क्षारहिताः सर्वेऽपि नया मिथ्यात्वमित्येतदर्थकं पञ्चविंशत्युत्तरशततमपद्यम् ।	३८३ ७
२५६	धर्म्यंशे चार्वाको नास्तिकः, धर्मांशे सर्वेऽपि परतीर्थिका नास्तिका इत्युपदर्शकं षड्विंशत्युत्तरशततमपद्यम् ।	३८३ १२
२५७	मार्गप्रवेशतः क्रियावादे सम्यक्त्वोक्तिः, मार्गत्यागतोऽज्ञानाक्रियाविनयवादिषु मिथ्यात्वोक्तिरित्युपदर्शकं सप्तविंशत्युत्तरशततमपद्यम् ।	३८४ २
२५८	क्रियायां मोक्षेच्छयाऽऽवेशो मार्गानुसारितास्थैर्याधायक इत्युपदर्शकमष्टाविंशत्युत्तरशततमपद्यम् ।	३८४ १५
२५९	अक्रियावादतः क्रियावादस्य मुख्यताप्रतिपादकं दशाचूर्णिगतं " जो अकिरियावाई " इत्यादिवचनं दर्शितम् ।	३८५ ३
२६०	क्रियावाद्यादीनां त्रिषष्ट्यधिकशतत्रयभेदप्रतिपादिका " असियसयं किरियाणं " इति निर्युक्तिगाथामुद्भाव्य तद् व्याख्यानं दर्शितम् ।	३८५ ६
२६१	तत्र क्रियावादिनोऽशीत्युत्तरशतभेदा जीवादिनवपदार्थान् पट्टिकादौ लिखित्वा परिपाट्याऽधोऽधोव्यवस्थापनेन विभाविताः ।	३८५ ९
२६२	अक्रियावादिनां चतुरशीतिर्भेदाः, तत्र केषाञ्चित् " क्षणिकाः सर्वसंस्काराः " इति पद्यमुद्भावितम् ।	३८६ ८
२६३	तेषां चतुरशीतिप्रकाराणामधिगमोपायप्रपञ्चनम् ।	३८७ १
२६४	निषेधगर्भभेदादभिलापासम्भवप्रश्न उद्भाव्य समाहितः ।	३८८ ४
२६५	अज्ञानिकानां सप्तषष्टिर्भेदा विभाविताः ।	३८९ ८
२६६	उक्तसप्तषष्टिभेदप्रकाराधिगमोपायो दर्शितः ।	३९० ४
२६७	वैनयिकानां द्वात्रिंशद्भेदा उपदर्शिताः, तेषामवगमोपायप्रकारो व्यावर्णितः ।	३९१ ७
२६८	पाखण्डिकानामेतेषां सर्वसङ्ख्यया त्रिषष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि निगमितानि, एतत्संवादकतया " आस्तिकमत आत्माद्या" इत्यादिपद्यचतुष्टयमुपदर्शितम् ।	३९२ २
२६९	स्वरूपेणात्माऽस्त्येवेत्यादिनयवादिनां जैनानां पाखण्डित्वप्रसञ्जनाशङ्कायाः परिहारः, तत्रैकान्तेन षट्कायश्रद्धाने सम्यक्त्वाभावावेदिका " णियमेण सद्दहन्तो " इति सम्मतिगाथोद्भाविता ।	३९२ ११
२७०	उक्तसम्मतिगाथाया व्याख्यानं, तत्र सम्मतिटीकाकृतामुक्त्युट्टङ्कनपुरस्सरमाशयोपवर्णनम् ।	३९३ १
२७१	क्रियानयः क्रियाया मुक्तिकारणत्वं ब्रवीति, ज्ञाननयो ज्ञानस्येत्युपदर्शकमेकोनत्रिंशदुत्तरशततमपद्यम् ।	३९५ ५
२७१	क्रियैव फलदा न ज्ञानं फलदमिति क्रियाप्रशंसापरं त्रिंशदुत्तरशततमपद्यम् ।	३९५ ७
२७२	ज्ञानस्तुतिपरमेकत्रिंशदुत्तरशततमपद्यम् ।	३९५ ९
२७३	ज्ञान-क्रिययोस्तुल्यकक्षत्वावेदकं १३२-१३३-१३४-१३५ इत्यङ्कचतुष्टयलाञ्छितं पद्यचतुष्टयम् ।	३९५ ११
२७४	तुर्यगुणस्थानभाविक्षायोपशमिकज्ञानं फलार्थं षष्ठगुणस्थानजसंयममपेक्षत इत्यावेदकं षट्त्रिंशदधिकशततमपद्यम् ।	३९५ १९

अङ्कः	विषयः	पत्रं-पङ्क्तिः
२७५	सर्वगतिषु ज्ञान-दर्शने सम्भवतः, ततश्चारित्रवर्जिते ज्ञाने प्रमोदो न विधेय इत्यावेदकं सप्तत्रिंशदधिकशततमपद्यम्।	३९६ १
२७६	केवलज्ञानं पूर्ववृत्तमपि शैलेश्यवस्थाऽवाप्तशुद्धसंयमसहकारेणैव मुक्तिप्रदमित्यावेदकमष्टत्रिंशदुत्तरशततमपद्यम् ।	३९६ ३
२७७	व्यवहारनये त्रयाणां तपो-ज्ञान-संयमानां मुक्तिहेतुत्वं, शब्दर्जुसूत्रेषु नयेषु केवलस्यैव संयमस्य मुक्तिहेतुत्वमित्युपदर्शकमेकोनचत्वारिंशदुत्तरशततमपद्यम् ।	३९६ ५
२७८	जीवः सर्वदैवमुक्तः, किन्त्वनवाप्तिभ्रमान्मुक्त्यर्थं क्रिया क्रियते, ज्ञानार्जनेन विभ्रमत्यागेन चात्मनो नोपचयापचयौ भवत इति संग्रहनयमतावेदके १४०–१४१ इत्यङ्कमिते पद्ये ।	३९६ ७
२७९	परस्परविभिन्नमार्गगानामपि नयानां द्रव्य-क्षेत्र-काल–भावेषु मध्ये भावे त्वैकमत्यं सर्वनयमयस्याद्वादप्रमाणपरिनिष्ठितश्चारित्रगुणलीनो भवेदित्युपदेशश्च द्विचत्वारिंशदुत्तरशततमपद्येन दर्शितः ।	३९६ ११
२८०	प्रवचनं सर्वत्र नयौघसम्वलितमिति नयान् स्थाने योजयन् शिष्यानपि तत्परिनिष्ठितान् कुर्वन् बुधो यशःश्रियाऽऽलिङ्गितो भवत्येवेत्युपदेशपरं त्रिचत्वारिंशदुत्तरशततमपद्यम् ।	३९६ १३
२८१	नयोपदेशविधातुरुपाध्यायस्य स्वपरिचयावबोधकं चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमं प्रशस्तिपद्यम् ।	३९६ १५
२८२	ज्ञान-कर्मसमुच्चयवादे स्व-परसमयविचारप्रकटनं, तत्र विप्रतिपत्त्युपदर्शनं च ।	३९६ १९
२८३	तत्त्वज्ञानरूपव्यापारमन्तरेणैव तीर्थविशेषस्नानादिकर्मणां मोक्षं प्रति कारणत्वमित्यभ्युपगन्तॄणां भास्करीयाणामाशयस्योपदर्शनं, तत्र कर्म-तत्त्वज्ञानयोः स्वतन्त्रयोर्मोक्षं प्रति कारणत्वं न तु तत्त्वज्ञानं कर्मणो व्यापार इति विस्तरतः समुच्चयवादो निष्टङ्कितः ।	३९६ २१
२८४	अत्र प्रश्नप्रतिविधानोपोद्बलकतया 'नित्यनैमित्तिकैरेव' इति, 'अभ्यासात् पक्वविज्ञान' इति, 'अन्धं तमः प्रविशन्ति' इति, 'मोक्षाश्रमचतुर्थो वै' इति, 'संन्यस्य सर्वकर्माणि' इति, 'काम्यानां कर्मणां न्यास' इति, 'विद्यां चाविद्यां च' इति, 'तमेव विदित्वा' इति, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः' इति, 'तस्मात् तत्प्राप्तये' इति, 'उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां' इति, 'सत्येन लभ्य' इति, 'परिज्ञानाद् भवेन्मुक्तिः' इति, 'ज्ञानं प्रधानं' इति, 'न्यायागतधनः' इत्यादिश्रुति-स्मृति-पुराण-गीतावचनान्युपदर्शितानि ।	३९८ २
२८५	तत्त्वज्ञानमेव मुक्तौ कारणं, कर्म तु दुरितनिवृत्तिद्वारा तदङ्गमित्यभ्युपगन्त्रुदयनाचार्यानुसारिणां मतमुपदर्शितम् ।	४०४ १
२८६	स्वतन्त्राणां मतमावेदितम् ।	४०५ ६
२८७	दुःखसाधनध्वंस एव मोक्षः, तत्र ज्ञानकर्मणोर्वैजात्येन मुमुक्षुविहितत्वादिना वा तुल्यमेव हेतुत्वमिति स्याद्वादिनां मतमुपदर्शितम्, तत्र नैयायिकादिमतमपाकृतम् ।	४०७ ८
२८८	ध्वंसे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभ्युपगन्तुरभिप्रायो दर्शितः ।	४०८ ३५
२८९	तत्त्वज्ञानस्य कर्मनाशहेतुत्वे समुद्घाताधिकारे "णाऊण वेयणिज्जं" इति निर्युक्तिवचनं प्रमाणतयोपदर्शितम् ।	४१२ ३
२९०	शेषपक्षिमतिज्ञानादिस्थादिवचनेन यत् केवलज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वमुक्तं तद्दोष-	

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	पङ्क्तिरूपकार्यापेक्षया, न तु पक्वानां भवोपग्राहिणां क्षपणरूपकार्यमाश्रित्येति प्रपञ्चितम् ।	४१२	७
२९१	विभिन्नविषयाभ्युपगमप्रकारोपष्टम्भकतया स्वरूपशुद्धिग्राहकनय-फलशुद्धिग्राहकनया-ऽनन्तरकारणग्राहकनया-ऽऽक्षेपकारणग्राहकनय-मुख्यैकशेषनय-पुमर्थग्राहकनय-परमभावग्राहकनय-कारकसम्यक्शरीरनिर्वाहकत्वनय-सम्यक्क्रियाशरीरनिर्वाहकत्वनय-ज्ञाननाशव्याप्यनाशप्रतियोगित्वग्राहकशुद्धनय-व्यापारप्राधान्यग्राहकक्रियानय-दर्शनप्राधान्यग्राहकज्ञाननयानां क्रमेणोपदर्शनम् ।	४१२	९
२९२	कुर्वद्रूपत्वनये शैलेश्यन्तक्षणभाविचारित्रमेव मुक्तिकारणमित्याशङ्काया निराकरणम् ।	४१४	२
२९३	चारित्रक्षणस्य मुक्तावुपादानत्वेन हेतुत्वमित्यस्यायुक्तत्वव्यवस्थापनम् ।	४१४	४
२९४	शब्दर्जुसूत्रनयानां मुक्तिं प्रति चारित्रस्यैव कारणत्वमित्यर्थकस्य "सद्दुज्जुसुआणं" इति निर्युक्तिवचनस्य कथमुपपत्तिरित्याशङ्काया निराकरणम् ।	४१४	६
२९५	क्रियाया अपि मुक्तिं प्रतिहेतुत्वव्यवस्थापनेन तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति मिथ्यादृष्टिमतस्य निराकरणम्, तत्र मिथ्याज्ञानोन्मूलने तत्त्वज्ञानवत् क्रियाया अपि हेतुत्वं व्यवस्थापितम् ।	४१५	२
२९६	उक्तार्थे वासिष्ठगतस्यासुरवचनस्य "तण्डुलस्य यथा चर्मेत्यादिवचनस्य संवादफलतयोपदर्शनम् ।	४१५	८
२९७	ज्ञान-कर्मणोर्मुक्तौ तुल्यतया युगपदेव हेतुत्वतः समुच्चयपक्षस्य निगमनम् ।	४१५	१०
	॥ अथ प्रशस्तिः ॥		
२९८	तत्र नयोपदेशटीकेयमित्यादिभिः श्लोकैः पञ्चभिः समूलाया नयामृततरङ्गिण्याः स्तुतिः ।	४१६	१
२९९	लौकिकबोध-नयबोध-प्रमाणबोधानां क्रमेणैतद्ग्रन्थप्रभवाणां प्रथमत इत्यादिषष्ठ-सप्तमश्लोकाभ्यां वैचित्र्योपवर्णनम् ।	४१७	५
३००	त्रिभिरुक्तबोधैर्लोकोत्तरमार्गतत्त्वपरिज्ञानत इहलोकपरलोकभयनिवृत्तिः, शब्दस्य विरम्य बोधकत्वं चोपपत्तिमदित्यष्टमपद्येन दर्शितम् ।	४१८	१
३०१	शब्दजन्यबोधविषयनियमनं शब्दस्य तत्परत्वतो भवति, तेन तात्पर्यज्ञ-तदज्ञपुरुषयोः शाब्दबोधभेद इत्युपदर्शकं नवमं पद्यम् ।	४१८	३
३०२	शुकोच्चरितवाक्ये उच्चारयितुः शुकस्य तात्पर्याभावेऽपि ततः शब्दबोधोत्पादेन व्यभिचारेण तत्परत्वज्ञानं न तत्र कारणमित्याशङ्कानिराकरणपरं दशमं पद्यम् ।	४१८	५
३०३	यत्र वक्तुः शुकादेस्तात्पर्यं नास्ति तत्रापि तदध्यापकस्य सर्वज्ञस्य वा तात्पर्यं ज्ञात्वा शाब्दबोधः, तत एव चाप्रमाणेऽपि वाक्ये प्रामाण्यं सम्यग्दृशां मतमित्युपदर्शकमेकादशपद्यम् ।	४१९	१
३०४	तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वादेव सम्यक्श्रुतस्य मिथ्यार्थे मिथ्यादृष्टेस्तात्पर्यग्रहतोऽप्रमाजनकत्वादप्रामाण्यं, मिथ्याश्रुतस्यापि सम्यग्दृष्टेः सम्यगर्थे तात्पर्यग्रहतः प्रमाजनकत्वात् प्रामाण्यमित्यावेदकं द्वादशपद्यम् ।	४१९	२
३०५	श्रुतार्थविषयकज्ञानजनकत्वेन लौकिकवाक्यानामपि प्रामाण्यं, सप्तभङ्गात्मकं		

अङ्कः	विषयः	पत्रं	पङ्क्तिः
	वचनं पुनस्तत्त्वार्थे प्रमाणमेवेति प्रतिपादकं त्रयोदशपद्यम् ।	४१९	३
३०६	श्रुतं स्वतो नाप्रमाणं नवा प्रमाणं, किन्त्वर्थापेक्षया प्रमाणमप्रमाणं वेति कल्पभाष्योक्तमपीत्थमेवोपपन्नमित्यवबोधकं चतुर्दशपद्यम् ।	४१९	४
३०७	शास्त्रशरीरसन्निविष्टतयैव तात्पर्यापेक्षा नया एकस्वभावा व्यवस्थापिताः, विचित्रतत्स्वरूपतरङ्गप्रभवः खलु समयात्मकसमुद्रे विविधज्ञानप्रभेदलक्षणो विवर्त्तः, निस्तरङ्गत्व-परमसुखमयत्व-सर्वातिशायित्वस्यापि ज्ञानस्वभावस्यैकरसं ब्रह्म तद्युष्माकमनल्पसङ्कल्पजालं दहत्वित्यभीष्टचिन्तनपरं पञ्चदशपद्यम् ।	४१९	५
३०८	परामीष्टचिन्तनमेतद्ग्रन्थाभ्यासत उपदर्श्य ब्रह्मलक्षणात्मनः सकाशात् तद्विशिष्टोत्कृष्टस्वरूपदर्शनात्मकस्वाभीष्टावाप्तिपरं षोडशपद्यम् ।	४१९	७
३०९	"गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः" इत्यादिपद्यैस्त्रिभिः स्वगुरुपरम्पराप्रकृष्टगुणग्रामस्मरणलक्षणान्तिममङ्गलपुरस्सरं ग्रन्थस्यास्य पण्डितसमज्यामोदप्रदत्वाभिकाङ्क्षणम् ।	४२०	३
	॥ अथ तरङ्गिणीतरणिप्रशस्तिः ॥		
३१०	स्वग्रन्थोत्तरकालावस्थानप्रतिबन्धकदुरितविध्वंसे गुरुप्रवरश्रीनेमिसूरीश्वरस्तुतिलक्षणमन्तिममङ्गलम् ।	४२१	२
३११	स्वीयकीर्त्युत्तरकालावस्थाननिदानस्वनामोल्लेखगर्भासंशितबुधानन्दफलस्वरचितव्याख्याकीर्तनम्	४२१	४
३१२	एतत्कृतिदोषमार्जनं करिष्यन्ति बुधप्रवरा इति दर्शितम् ।	४२१	६
३१३	दोषैकदृक्छुपक्षिप्तदोषोऽप्यत्रानेकान्तेऽदोष एवेति भावितम् ।	४२१	८
३१४	सापेक्षभावे आहार्यदोषदानमपि गुणायैवेति दर्शितम् ।	४२१	१०
३१५	इयं कृतिर्विशिष्टोपाध्यायकृतियथावद्व्याख्यानासमर्थाऽपि स्वकर्त्तुर्मम नयपरिशीलनपरेति न निष्फलेति दर्शितम् ।	४२१	१२
३१६	अतः परमादित आरभ्यान्तपर्यन्तं ग्रन्थागतानामशेषाणां विषयाणामनुक्रमणिका पद्यकदम्बेन दर्शिता । कृतेरस्याः कल्पान्तस्थितिश्चाभ्यर्थिता ॥	४२१	१४

॥ इति विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

नयामृततरङ्गिणी-तरङ्गिणीतरणिभ्यां समलङ्कृतस्य नयोपदेशस्य

शुद्ध्यशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
व्युत्पात्त	व्युत्पत्ति	१८६-६
उत्कति	उत्काति	१८६-१४
व्युत्पत्त	व्युत्पत्ति	१८७-१५
कर्त्रि	कर्त्रि	१८७-१७
द्वारये	द्वाराये	१८८-२
कलये	कलाये	१८८-१७
शक्तिपद	शक्तिमत्पद	१९२-२८
एतर्थे	एतदर्थे	१९३-७
संकारा	संस्कारा	१९३-२४
त्वं चेत् गच्छसि	त्वं गच्छसि	१९४-२०
बाधत्	बाधात्	१९४-३५
विशेषतया	विशेषणतया	१९७-२८
कान्व बोधो	कान्वयबोधो	१९८-२५
पङ्कजस्या	पङ्कस्या	२०१-१०
प्रत्ययभावे	प्रत्ययाभावे	२०१-३८
योगारूढ	योगरूढ	२०२-१८
त्वययार्थ	त्वबयवार्थ	२०२-२४
स्याने	स्थाने	२०४-२०
पुद्गगल	पुद्गल	२०५-७
अन्याय्यात्वात्	अन्याय्यत्वात्	२०५-१८
सम्बन्धि	सम्बन्धि	२०५-२२
त्वावाच्छिन्न	त्वावच्छिन्न	२०५-३१
तत्र जीव	तत्राजीव	२०६-१६
नो जीव	नोअजीव	२०६-२५
दिनात्	दिना,त	२०८-१२
समुदे	समुद्रे	२१०-३४
लक्षम्	लक्षणम्	२११-११
मेक	मेक-	२११-१४
न्त्यलक्षण	न्त्यक्षण	२१२-८
पादाविव	पादावेव	२१३-३२
येनं	येन	२१४-१८
अन्य	अन्य-	२१४-२८
यत्र	यत्र	२१४-३०
श प	शःप	२१६-७
विशेषत्वस्यापि	विशेष-विषयत्वस्यापि	२१६-२२
बुद्धिविषयत्वस्य	बुद्धिविशेष-विषयत्वस्य	२१६-२७
पञ्चाख्यागुणितां	पञ्चसङ्ख्यागुणितां	२१६-२४
इत्यने	इत्यने—	२१६-२८
तस्या	तस्याः	२१७-१५
ऋजुसूत्रे	ऋजुसूत्रो	२१७-२४
ज्ञातत्व	शतत्व	२१७-२७
काङ्क्षावाक्यात्	काङ्क्षवाक्यात्	२१८-२७
नि षेध हे	निषेधहे	२१९-२६
स्यात्	स्यात्-	२१९-२९
प्रदशे	प्रदेशे	२२०-२९
विधेयतायां,	विधेयता,	२२१-१७
स्तस्य	स्तस्या	२२१-२१
पद	पद—	२२१-३४
जात्यन्त्यन्त-र्गतस्य	जात्यन्त-र्गतस्य	२२२-१२
लाघववा	लाघवा	२२२-२३
शुद्र पदत्वं	शुद्र परत्वं	२२२-२३
निपादीयेति	निषादीयेति	२२२-२४
कर्तृकरवस्या	कर्तृकत्वस्य	२२२-२७
स्यप्य	स्याप्य	२२३-२६
स्य यत्र कारणत्वं	स्य कारणत्वं	२२३-३२
नत्वस्मि	नत्वन्यस्मि	२२४-३१
धिकारणा	धिकरणा	२२५-११
रवानीति	रवामीति	२२६-२०
मम्रेऽपि	मम्रेऽपि,	२२६-२६
तेयेत्यर्थः	तयेत्यर्थः	२२६-३२
रूढोऽयं	रूढो. यं	२२७-२०
मृत्वा	मृत्वा	२२९-१५
समा	सामा	२२९-१८
कत्व	कत्व-	२३०-१०
वृत्यैव	वृत्येव	२३०-१३
कारकत्वादिना	कारत्वादिना	२३०-३६
काले-	काले	२३१-१
द्वयं ।	द्वयम् ।	२३१-३
प्रतेति	प्रतीति	२३१-११
त्यर्थं ।	त्यर्थः ।	२३२-३१
गतिर्मंवृति	गतिर्भवति	२३३-१९
संसर्गबोधेऽ-न्वयबोधे	संसर्गबोधे	२३५-९
इत्यादशङ्कते	इत्याशङ्कते	२३५-२६
योग स	योगः स	२३६-२१
संयोग	संयोग-	२३७-२८
र्भावयो	र्भावाभावयो	२३७-३३
देशावृत्ति	देशिवृत्ति	२३८-१३
वसति सं	वसति न सं	२३८-२०
शब्दानया	शब्दनयाः	२३९-४
स्वप्रदेशष्वेव	स्वप्रदेशेष्वेव	२३९-५
बाह्यस्वा	बाह्यतरवा	२४०-१३
भेदाभ्युप	भेदानभ्युप	२४०-१८
शि० । इति	शिष्य इति	२४१-११
गुरु शिष्यश्च	गुरुः शिष्यश्च	२४१-३०
व्यापरत	व्यापारत	२४२-७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
वाह्यर्थं	वाह्यर्थं	२४२-९
योगं-	योग-	२४३-१४
योग	योगं	२४३-१८
ऐदम्पर्यायार्थ	ऐदम्पर्यार्थ	२४३-३१
ऐदम्पर्यायार्थ	ऐदम्पर्यार्थ	२४४-२४
णान्युगीनानां	णान्य-युगीनानां	२४५-१८
प्रेतार्थमेव	प्रेतार्थमव	२४५-३१
भिक्षानाभिक्ष	भिक्षानभिक्ष	२४६-१३
अत्य	अस्य-	२४६-२०
तदावरणे	तदाचरणे	२४८-३३
विषय-ऽस्व	विषय-स्व	२४९-२१
प्रणिधि	प्रणिधि-	२४९-२५
नो।	नः।	२४९-२८
यश्चान्या-मतोऽपि	यश्चान्य-मतोऽपि	२५०-१६
स्यति	स्याति	२५०-२७
विषकत्वस्य	विषयकत्वस्य	२५२-२३
पर्यायायावि	पर्यायावि	२५२-३२
नयान्तरं	नयानन्तरं	२५२-३४
व्यापकमिति	व्यापकत्व-मिति	२५३-२५
क्रमाक्षरा	क्रमादरा	२५४-२१
नैगमः। कथ	नैगमः। एवं धर्मधर्मिणोः प्रधानोपस-र्जनभावेन विवक्षणं नैगमः। कथ	२५५-३०
मेकसुखी	मेकं सुखी	२५६-१०
शुद्धमतां	शुद्धिमतां	२५६-२६
यवि विशिष्ट	ययिविशिष्ट	२५६-३३
पर्यायस्य	तात्पर्यस्य	२५६-३५
तच्छिद्रवि	तच्छिद्रवि	२५७-१४
[illegible]	मध्यमत्वादि	२५७-२५
सविषये	स्वविषये	२५७-२९
विशेषविविके	विशेषविवेके	२५८-२४
नामनिक्षेप	भावनिक्षेप	२६०-१५
करणे	कारणे	२६१-१३
रवधूता	रवधूता	२६१-१८
लादान्तर	लादवान्तर	२६१-२३
रन्तर	रनन्तर	२६३-२५
कर्तृम	कर्तुम	२६४-१
शक्येमेत्याह	शक्येत्याह	२६४-२
भवसम्बन्धी	भवसम्बन्धी	२६४-७
तदन्तर	तदनन्तर	२६४-२७
व्यावहारेण	व्याहारेण	२६६-२१
कस्मिन्नैव	कस्मिन्नेव	२६७-६
वस्तुत्वे	वस्तुत्वं	२६९-३०
यस्मिन् प्रज्ञाप्ये	यस्मिन् अप्रज्ञाप्ये	२७०-२४
अप्राप्य	अप्रज्ञाप्य	२७१-१५
यद्वयवादि	यद्वयव्यादि	२७१-२८
तदर्थाव-च्छेदकं	तदर्थताव-च्छेदकं	२७१-३०
कालस्य वि	कालस्या वि	२७२-१२
धर्मा	धर्मा-	२७२-१५
विषमस्व	विषयत्वस्य	२७३-१३
मुरवार्थ	मुख्यार्थ	२७४-५
भावो सा	भावो मा	२७४-१२
तद्विषयकत्वं	तद्विषयत्वं	२७४-१६
त्येतस्या-हेतो-	त्येतस्मा-द्धेतो-	२७४-२३
न्तरर्भाव	न्तर्भाव	२७६-१४
न्तरर्भाव	न्तर्भाव	२७६-२४
नाम	नाम-	२७६-३०
विशेषमवत्व	विशेषवत्व	२७७ २१
सम्बन्धस्य	सम्बद्धस्य	२७७-३१
स्थोपनात्वा-पत्त	स्थापनात्वा-पत्ते	२७८-१५
स्मृतितिरिति	स्मृतिरिति	२७९-९
बाधित्वात्	बाधितत्वात्	२७९-२६
समानसंविद्य-तय	समानसंवि-त्संवेद्यतया	२८०-१९
दनिष्ठा	दनिष्ठा	२८०-२८
परात्मैवं	परात्मेत्येवं	२८१-१०
पीत्यपि ना ती	पीत्यपिना ती	२८१-३१
पद्यते त्यत	पद्येतेत्यत	२८४-८
मायाच्छदित	मायाच्छादित	२८३-१९
तयैषषा	तयैषा	२८४-२५
शक्यक्रिया-त्वात्	शक्यक्रिय-त्वात्	२८७-२७
दवेस्य	देवस्य	२८७-२९
स्त्येवत्यत	स्त्येवेत्यत	२८८-१४
बोधवादि	बोधनादि	२९०-२८
स्रोऽपि	कोऽपि	२९५-९
दखण्डक	दखण्डैक	२९५-१३
निवर्तत इति	विवर्तत इति	२९५-१९
दशरथादि	दशरथत्वादि	२९७-१६
स्मरणल	स्मरणत्वल	२९७-१७
लक्षोप	लक्षणोप	२९७-२१
स्यैवानु	स्यैवान	२९८-४
तु भावात्	तु भवात्	२९८-९
स्यैवाभ्यु	स्यैवानभ्यु	२९८-२१
यश	यं श	२९९-१
समं च	समं	२९९-३०
तदा उ	तदा, उ	२९९-३४
चैतन्यजी	चैतन्य जी	३०१-१७
रूप	रूप —	३०१-२८
भवः स	भवः सः	३०४-२९
णाह मां	णाहं मां	३०४-३१
स्वाधारण	स्वासाधार	३०४-३२
स्वाधारणा	स्वासाधारणा	३०४-३३
अस्या	अस्य	३०६-२३
त्पत्ति, ने	त्पत्तिं ने	३०७-३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
त्पत्तिं ता	त्पत्तिं, ता	३०७-४
तापत्ति	तोत्पत्ति	३०७-५
नैक	नैक—	३०७-३१
तावमा	तौतावत	३०८-३२
कल्लोल्कौ	ल्लोल्कौ	३०९-२
प्रसङ्ग	प्रसङ्ग	३०९-३०
स्वप्न	स्वाप्न	३१२-८
चैतन्य	चैतन्य-	३१२-१३
भावेन	भावे न	३१२-१७
वाचकत्वा	वाधका	३१२-२०
सदेक	सहैक	३१२-२४
श्रुतिः सु	श्रुतिःसु	३१२-३८
प्रमाणम्	प्रमाणम् ।	३१२-३८
सनाप	सनप	३१३-२७
रूपत्वा	रूपत्वा-	३१४-८
पचना	वचना-	३१४-११
शास्त्रीयाः	शास्त्रीया	३१४-१५
समिधाया	समिधा	३१४-२१
व्यानामे	व्यामां युगानामे	३१६-२१
कः	कः,	३१६-६१
स्याद्धार	स्याद्वद्धार	३१६-३२
प्रेमेय-	प्रमेय-	३१७-२३
परमंप्रे	परप्रे	३१७-३०
परत्वेमाना	परमत्वे-मानाभावा	३१८-१०
रश्वि	रश्मि	३१८-२३
चिदात्मनो	चिदात्मन	३१८-२५
भोगाय-	भोगाय	३१८-३०
पश्चाक	पश्चात्मक	३१९-३०
तिस्तं	तिर्तिषादस्य—पतिस्तं	३२१-१४
निर्धर्मि	निर्धर्म	३२१-२४
वहित्व	वहितत्व	३२१-३०
निश्चयेना	निश्चये ना	३२२-१०
शास्यव	शास्याव	३२२-११
नियुक्त	निरुक्त	३२२-२१
दोषस्थि	दोषस्थि	३२३-३३
दृष्टव्य	द्रष्टव्य	३२५-२
यागादेकैम	यागादेकैकम	३२६-३६
मुजायते	मुपजायते	३२६-३६
एवं	एव	३२७-७
कर्म-	कर्म	३२७-१८
ते तत्रा	ते स तत्रा	३२७-२०
लिङ्गादि	लिङ्गादि	३२७-२४
केशाप्रत्व	केशत्व	३२८-२२
तस्य	तस्य विधानं	३२८-२४
केशाप्रत्वमिति- विशेषस्य	केशत्वमित्य-वस्याविशेषस्य	३२८-२६
धीतत्येवं	धीतेत्येव	३२८-२७
विधावीत्यर्थः । विधा-	वित्यर्थः ।	३२९-१५
स्यादेवेत्यर्थः	वाक्यभेदः स्यादेवेत्यर्थः	३२९-२४
स्पयष्टति	स्पष्टयति	३२९-३४
कपदानां	कपदोपात्तानां	३३०-२
नं यत्र दृ	नं दृ	३३०-३०
करणा	कारणा	३३२-२९
यदीम	यदीदम	३३३-३४
स्वराज्य	स्वाराज्य	३३४-१
वाध्यते	बाध्यते	३३४-१
न्यायत्वा	न्याय्यत्वा	३३४-९
कारकाङ्क	कारकाकाङ्क	३३५-६
श्रवणा ङ्ग	श्रवणाङ्ग	३३५-१४
न्येवं	न्येव	३३५-२४
प्रकारेण	प्रकरणेना	३३५-२६
वेदकं	वेदकत्वम्	३३५-२७
ति क	तिक	३३५-३०
रेण-	रेण	३३६ २०
तस्याङ्गे—	तस्याङ्गे	३३६-२४
माणदेव	माणादेव	३३६-३१
क्षया	क्षाया	३३६-३४
तीति कि	तीति । कि	३३७-१०
व्रीहित्वप	व्रीहित्वप—	३३७-१९
फलः	फल	३३७-२३
स्यनि	स्य नि	३३७-२५
दिकं	दिकं,	३३७-२६
णं व	णं न च	३३७-३२
इति	इति—	३३८-५
जनतत	जननत	३३८-१७
सी ति	सीती—	३३८-३०
मिति प	मितिप	३३८-३१
परोक्षत्वादि	परोक्ष्यत्वादि	३३९-७
समानाधि	सामानाधि	३३९-८
कं त्वं पार-मार्थिकं तदा	कं तदा	३३९-३५
दि पा	दि यदि पा	३३९-३६
मेकपरं	मेकमपरं	३३९-३६
परोक्षात्वा	परोक्षत्वा	३४०-९
सीति वा	सीतिवा	३४०-३
तदुक्त	तदुक्त	३४०-३५
मुच्यते-	मुच्यते	३४१-१२
तिष्ठित	तिष्ठत	३४१-१८
निर्वर्त्तनीयै	निर्वर्त्तनीयै	३४१-२१
त्वम्-	त्वम्	३४१-२५
निवृत्ति	निवृत्तिनिवृत्ति	३४१-२८
सत्येवा	सत्यैवा	३४१-२९
सङ्को चोऽप	सङ्कोचोऽपि प	३४२-८
ति वा	तिवा	३४२-९
विशेषणा	विशेषा	३४२-२९
इत्येनना	इत्यनेना	३४२-३७
स्या प	स्याप	३४२-३८
ध्या स्यान्ता	ध्यात्यन्ता	३४४-६
नख केशा	नख- केशा	३४४-२८
नात्स्येवे	नात्स्येवे -	३४४-३२
त्व भा	त्वा भा	३४४-३४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
नै प्र	ना प्र	३४५-७
तत्प्रभावा	तत्प्रभवा	३४५-११
धनतया	धनता	३४६-३
सहजकृत	सहकृत	३४६-७
मेव-	मेव	३४६-२५
यत्,	यत्-	३४७-३५
कत्वभाव	कस्वभाव	३४७-३५
विकृतिः	विकृतिः,	३४९-१३
अहङ्कारः,	अहङ्कारः	३४९-१४
रीत्येवं	विकृतिरित्येवं	३४९-१५
नित्य ए	नित्यस्व ए	३४९-३०
सम्बन्धो	सम्बद्धो	३५०-३
सत्वस्य	तत्वस्य	३५०-१४
दर्शनयोः	दर्शनयोः,	३५१-१३
न मु	न परमु	३५१-३४
प्रत्युत इति	प्रत्युतेति	३५२-४
सम्भवात्	सम्भवाभावात्	३५२-३१
कारेणा	कारण	३५२-३१
मेति	मेऽपीति	३५२-३५
व्यव	व्याव	३५३-७
याह-	यामाह	३५५-४
द्वोफ	द्वोफ-	३५५-२३
मान्य-ऽन्त्य	मान्यान्त्य	३५६-७
तामिति	तानामिति	३५६-१८
पपयत्वे	पयस्त्वे	३५६-१९
रूपमि	रूपत्वमि	३५६-२९
पटादसयो	पटादयो	३५७-१८
न्यायभेदे	न्यायमते	३५७-२६
बौद्ध चतु	बौद्धचतु	३५८-१३
क्षणसा	क्षणमसा	३५९-१४
स्तदा भावा	स्तदभावा	३५९-१७
वचनाद्द	वचनात्	३६०-२३
नुपप्रति	नुपपत्ति	३६०-२४
शास्त्राणाम्	शास्त्राणाम्	३६०-३१
रेव स्तु	रे वस्तु	३६१-३०
इत्यस्य	[illegible] स्थाने	३६१-३३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
चने प्र	च न प्र	३६२-१२
पेक्षया	पेक्षाया	३६३-२५
माह्वतम्	मध्याह्नतम्	३६३-३०
नुपाख्या	नुपाख्य	३६४-८
एवत्या	एवेत्या	३६४-१७
त्व त्व भावा	त्वस्वभावा	३६४-३१
सति सा	सति, सा	३६५-१३
स्यापि ना	स्यापिना	३६५-२७
कृतमेव	कृतं	३६६-२९
न्वयाविधा	न्वयानुविधा	३६६-३०
अन्यथा	अनन्यथा	३६७-५
यैव इष्ट	यैव, इष्ट	३६७-१३
तेनावि	तेनापि	३६७-२१
अन्यथेति	अनन्यथेति	३६७-२७
विशेषादि	विशेषत्वादि	३६७-२९
दयो	दयो दोषा	३६८-५
तद्दा गमम्	तदानागमम्	३६८-१०
कानि	काणि	३६८-१९
ज्ञास	ज्ञा स	३६८-२१
मशक्यात्	मशक्यस्वात्	३६८-२६
संसागर्ग	संसर्ग	३६९-८
लिङ्ग-	लिङ्गा-	३६९-१४
णा व	णा भावाव	३६९-३१
नितरां	न तरां	३७१-२६
वदङ्ग	वङ्ग	३७१-३२
जात्यव	जात्याव	३७१-३६
त्या थाप्रि	त्याथप्रि	३७२-११
द्वारेच्छा	द्वारोच्छेदा	३७४-८
प्रकारता	प्रकारता-	३७४-१५
तचानु	तत्रानु	३७४-१९
कत्वम्	कम्	३७४-२४
कामि	क्रमि	३७४-३१
नादि	ज्ञानादि	३७५-१
यि का	यिका	३७५-८
एक काल	एककाल	३७५-१२
कान्तर	लानन्तर	३७५-३१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
त्यन्त्यः	त्यन्त्य-	३७६-३१
मत्वेन	मयत्वेन	३७७-९
नाप्रमा	नाप्रीमा	३७९-९
दिका-	दिका	३७९-११
कारे	कार्ये	३७९-२२
पारजन्य	पाराजन्य	३७९-३१
कक्षात्व	कक्षत्व	३८०-८
मपर्येति	मर्पयति	३८१-७
भवतु	भवितु	३८१-२७
व्यञ्जयया	व्यञ्जयाया	३८२-११
जनक	जनकं	३८२-१६
भाववत्	भावात्	३८२-१७
स्थानकमिति	स्थानमिति	३८३-३
पस्त्विति	पतस्त्विति	३८३-९
इति उ	इति, उ	३८३-१८
रञ्जनकं	रञ्जकं	३८५-१५
नियममविको	नियमाद्भविको	३८५-२०
पञ्च विकल्पाः	पञ्चमविकल्पः	३८६-४
इति ।	इति	३८६-१६
अनित्यत्वेना	अनित्यत्वे-नात्मना	३८७-२४
भवति, स	भवति स	३८७-२६
मेवेति यदृच्छा	मेवेति । यदृच्छा	३८७-३५
सासाम्यम्,	[illegible]	३८८-१
दर्शने नि	[illegible]	३८८-१२
नित्यात्म	नित्यत्वं	३८९-४
ज्ञानाभिरु	[illegible]	३८९-१०
लक्षणं, नित्यत्वे	लक्षणं नित्यत्वं,	३८९-१५
लक्षणं, वा	लक्षणं वा	३८९-१६
शङ्कत	[illegible]	३८९-२०
येषु नतु	येषु न तु	३८९-२४
पर्यन्ते	[illegible]	[illegible]
भण्यन्ते । को	भण्यन्ते को	३९०-२८
सतः उ	सत उ	३९१-४
कारणा	कारण	[illegible]

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रं-पङ्क्तिः
नेति तेषां	नेति। तेषां	३९१-३१
मित्येव किन्तु	मित्येव, किन्तु	३९३-११
वाच्यत्वम्।	वाच्यत्वं पुनः।	३९३-३२
शुद्धिना	शुद्धीना	३९४-१
प्रसंशया	प्रशंसया	३९४-६
तद्रूपा-	तद्रूपा	३९४-२१
यथव्यक्तौ	यथाव्यक्तौ	३९४-३१
क्षीभक्ष	क्षीभक्ष्य	३९५-८
स्वकीयत्वने	स्वकीयत्वेन	३९५-२२
गुणे	गणे-	३९६-१५
विशेष	विशेष-	३९७-११
ज्ञानान्तर	ज्ञानानन्तर	३९७-३७
व्यासाकारण	व्यासाकरण	३९८-२१
गस्या गस्या	गस्या	३९९-१
त्सर्थः।	त्सर्थः	३९९-२२
पन्थाः	पन्था	३९९-२५
नित्ये	नित्येन-	४००-२२
स्याप्य अविऽपि	स्याभावेऽपि	४००-२४
एकैकैकशो	एकैकशो	४००-२६
विहित्वा	विहितत्वा	४०१-६
रूपनाशस्य	रूपनाशं प्रत्या-श्रयनाशस्य	४०१-२४
दिकं अत्र।	दिकं विहित-मदङ्कुरा कार्यकारणभावकार्य-जनकं तत्त्व-ज्ञानं च, इत्युत्तर-पङ्क्तिगतं पूर्व-पङ्क्तिगतं क्रमम्	४०१-२७
नास्य इह	नास्तीत्यस्य इह	४०२-१०
निवृत्तिश्चा	निवृत्तेश्चा	४०२-१७
भावाश्च स्वविरोधि गुणत्वाभावाच्च स्वविरोधि	भावाच्च स्वविरोधि	४०२-२३
तस्याप्यन्या	तस्याप्यन्यथा	४०२-२६
वासनाया न	वासनाया नाशस्य न	४०२-२९
निर्मितव्याः	निर्मितव्याः	४०३-३
घातस्य इह	घातस्यादिह	४०३-१७
प्रतिज्ञातुं	प्रतिज्ञातुं,	४०३-१९
दुःखमाव-	दुःखाभाव-	४०४-३
वन्धक	बन्धक	४०४-१३
रेवापकारः	रेवोपकारः	४०४-१३
निवृत्तिजन	निवृत्ति जन	४०४-१५
यागारारम्भ	यागारम्भ	४०४-१८
पेक्षया माह	पेक्षायामाह	४०४-२८
रा गमन	रानागमन	४०५-२४
तत्त्वज्ञानकं	तत्त्वज्ञानजनकं	४०५-२४
बन्धदुरित	बन्धकदुरित	४०६-४
प्रमान्तराधृत	प्रमान्तरावधृत	४०६-७
कर्मता	कर्मजन्यता	४०६-२०
तदात्म-सम्बन्धेन	तादात्म्य-सम्बन्धेन	४०७-३५
न ज्ञानो-न्मूलने	न मिथ्या-ज्ञानोन्मूलने	४०८-२०
तद्रूपा-वच्छिन्नेति	तद्रूपा-वच्छिन्नेऽपि	४०८-३३
प्रतियोगिक	प्रतियोगिताक	४०९-११
घटत्वेतर-धर्माव-	घटत्वत्वेतर-धर्मानव-	४०९-१३
यथे	यथ	४०९-२१
कत्वभाव	कत्वाभाव	४०९-२९
सिद्धिः कर्मणां	सिद्धिः, कर्मणां	४१०-२
प्रतिबन्धकनि	प्रतिबन्धकमति	४१०-६
मात्रपदे ना	मात्र पदेना	४१०-१०
भिन्नत्वत्वा	भिन्नत्वा	४१०-१७
कर्मणोऽसिद्धि	कर्मणोऽन्यथा-सिद्धि	४१०-२३
मेतथा मुक्तं	मेतच्चामुक्तं	४१०-२७
प्रबन्धक	प्रतिबन्धक	४१०-३४
पयोगः	पयोगः,	४११-४
शङ्का प्रति	शङ्कां प्रति	४११-३२
भावाधिकरण	भावानधिकरण	४१२-१६
जनै	जैन-	
सिद्धान्तेऽपि	सिद्धान्तेऽपि	४१२-१९
वन्तरत्वस्य	वनन्तरत्वस्य	४१३-१
स्यापेक्ष	स्याक्षेप	४१३-६
फलबुद्धि	फलशुद्धि	४१३-१५
माणा	माणा,	४१३-१६
सम्भव	सम्भवि	४१३-२१
प्रधान	प्राधान्य	४१४-१
कुर्वद्रूपलक्ष	कुर्वद्रूपक्ष	४१४-३
प्राप्तुं किन्तु	प्राप्तुं, किन्तु	४१४-१०
त्वने	त्वेन	४१४-१३
दीनां	त्वादीनां	४१४-१९
तद्रूपेण	तद्रूपेण,	४१४-२८
क्षणत्वत्वेन	क्षणत्वेन	४१४-३५
जन्यत्वात्	विनाश्यत्वात्	४१५-२३
पराभिलाषः	परामवा-भिलाषः	४१६-३०
दधिकृत्य	दमधिकृत्य	४१८-१
नियत न	नियतं न	४१८-२४
त इह	तत इह	४१९-६
तत् पुनः	यत्पुनः	४१९-२७
तन्निरूपश्वि-	तन्निरूपधि-	
दुद्ध	चिद्युद्धुद्ध	४२०-२३
नैवा	नैव	४२१-८
नयतेरिह	नयततेरिह	४२१-१३
पेक्षया	पेक्षया,	४२१-१७
त्वनुगामिना	त्वनुगामि ना	४२२-१९
तत्त्वजु	तद्‌जु	४२२-२१
साम्मत	सङ्गत	४२२-३३
सेवादर्थं	संवादार्थं	४२२-३६
सिद्धैकता	सिद्धैकगा	४२२-३८
शुद्धस्तथा	शुद्धिस्तथा	४२३-२
व्यापि तेषां	व्यापितेषां	४२३-१०
गोऽप्यगं	गोऽप्यनुमतः	४२३-१५
शुद्धा तु	शुद्धास्तु	४२३-१७

॥ इति शुद्धयशुद्धी समाप्ते ॥

॥ ॐ ॥

पन्यासप्सुशीलविजयगणिसंकलिता नयोपदेशग्रन्थस्य मूले टीकायां चोपन्यस्तानां

गाथादीनामकारादिका सूचिः—

अङ्काः,	गाथादिकम्;	स्थलम्,	पृष्ठम्,	पङ्क्तिः
१	अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा	[तैत्तरीयारण्यक ४, १०]	३२८,	१
२	अग्निहोत्रं जुहोति	[तैत्तरीयसंहिता १, ५, ९,]	३२७,	१
३	अज्ञस्यार्द्धं प्रबुद्धस्य सर्वं	[महोपनिषद् ५, १० ५]	२४८,	४
४	अज्ञानिकवादिमतं०	[ ]	३९२,	७
५	अणुरपि विशेषो०	[ ]	३२३,	१७
६	अत्थि जिओ०	[ ]	३६३,	१४
७	अनादिनिधनं ब्रह्म०	[भर्तृहरि०]	२५४,	१२
८	अनुपयोगो द्रव्यम्	[ ]	२६२,	६
९	अन्धं तमः प्रविशन्ति०	[ ]	३९८,	४
१०	अपाम सोमममृता०	[अ. शिर ३. २]	३३३,	१०
११	अब्भन्तर-बज्झाणं०	[अध्यात्ममतपरीक्षायां]	३८१,	२
१२	अरुणया क्रीणाति वा०	[ ]	३३१,	२
१३	अरुणयैकहायन्या०	[ ]	३२७,	१
१४	अर्थाऽभिधान०	[ ]	२३२,	७
१५	अर्थो ज्ञानसमन्वितो०	[ ]	३५८,	६
१६	अविद्यायोनयो भावाः	[ ]	३१३,	१६
१७	असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा०	[ ]	३१४,	१८
१८	असदकरणा०	[साङ्ख्यका०]	३५२,	३०
१९	असियसयं किरियाणं०	[सू० प्र० सम० अध्य० निर्यु०]	३८५,	६
२०	अहवा वत्थुभिहाणं नामं०	[विशेषा० भाष्यगा० ६०]	२६७,	१९
२१	अहवा सव्वणयमयं	[विशेषा० भाष्यगा०]	२७०,	८
२२	अहं ब्रह्मेति०	[पञ्चदश्यां]	३३६,	१४
२३	आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो०	[ ]	३३९,	२६
२४	आभूतसंप्लवं०	[ ]	३३३,	११
२५	आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं०	[गीता-अ० ६, श्लो० ३]	२४३,	१
२६	आश्रयत्वविषयत्व०	[संक्षेपशारीरके]	३०४,	१९
२७	आस्तिकमत आत्माद्या०	[ ]	३९२,	३
२८	इच्छादेर्न च तस्या०	[ ]	२८७,	८
२९	इतिहास-पुराणा०	[ ]	३३८,	९
३०	इमं मानवमावर्तं०	[छान्दोग्योपनिषद् ४. १५. ६]	३१६,	१७
३१	इममात्मा परमानन्दः०	[पञ्चदश्यां]	३१५,	३०
३२	इतरे पुन०	[ ]	२६६,	६

अङ्काः, गाथादिकम्;	स्थलम्,	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
३३ इय समणीइ योगा	[बीजादिर्विंशतिकायाम्]	३८०, १०
३४ उज्जुसुयस्स एगे०	[ ]	२९३, ३०
३५ उपक्रमोपसंहारा०	[ ]	३३५, २२
३६ उप्पन्नाणुप्पन्नो इत्थ०	[ ]	३५३, ६
३७ उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां०	[हारीत०]	४००, ५
३८ उवसग्गा इह०	[ ]	२८४, ६
३९ ऊर्ध्वं गच्छन्ति०	[ ]	३५१, २१
४० एएण मीक्खपरिणामिए	[बीजादिर्विंशतिकायाम्]	३८०, २
४१ एएहिं दिट्ठीवाए०	[आवश्यके गा० ७६०]	२४४, १२
४२ एकधा बहुधा चैव०	[स्मृति]	३०१, ४
४३ एतद् विज्ञायैवं०	[षोडशप्रकरणे]	२४६, ११
४४ एवमेवास्मादात्मन:०	[बृ० २, १, २०]	३१२, ३७
४५ एवं जीवं जीवो०	[विशेषा० भाष्यगा० २२५६]	२०४, ८
४६ औत्पत्तिकस्तु०	[जैमिनिसूत्र]	३६०, १
४७ कथमिति भगवानिहा०	[पुराण]	४०५, ४
४८ कर्मणा न प्रजया०	[ ]	४०५, ८
४९ कर्मणा बध्यते जन्तु०	[१ सं० सो० २८]	४०६, १
५० कर्मभिः शुद्धान्तः०	[ ]	३३३, ७
५१ क्षणिकाः सर्वसंस्काराः०	[ ]	३८६, १०
५२ क्षीयन्ते चास्य०	[श्रुति]	३४०, ४
५३ काम ! जानामि ते मूलं०	[स्मृति]	२४२, ३८
५४ कामं उभयाभावो०	[आवश्यके गा० ११४५]	२८२, ४
५५ काम्यानां कर्मणां०	[ ]	३९९, ४
५६ काशीमरणान्मुक्तिः	[ ]	३२४, ११
५७ कालन्यदृच्छा०	[ ]	३९२, ५
५८ कालो सहावणि०	[सम्मति० का० ३, गा० ५३]	३७८, १
५९ गमेर्डो	[पा० उणा० २२५]	२००, ६
६० प्रहसंसार्ष्टि	[ ]	३२८, ७
६१ त्रिप्रया यजेत	[तै. सं. २]	३३०, ४
६२ चित्सामान्यं०		३६३, ३३
६३ जइवि य पडिमा उ	[आवश्यके गा० ११४७]	२८२, ६
६४ जइ वेडंबगलिंगं०	[आवश्यके गा० ११४९]	२८२, ८
६५ जइ भावज्जा किरिया०	[आवश्यके गा० ११४५]	२८२, ४
६६ जत्थ य जं जाणिज्जा०	[अनुयोगद्वारे गा० १]	२५९, ९
६७ जन्यत्वमेव जन्यस्य	[ ]	३४१, ४
६८ जमेनैव तु०	[ ]	३३३, १
६९ जं अन्नाणी कम्मं खवेइ	[ ]	४१३, १०
७० जं जहा भगवया दिट्ठं०	[ ]	३७८, ४

अङ्काः,	गाथादिकम्;	स्थलम्,	पृष्ठम्,	पङ्क्तिः
७१	जं तु पुरक्खडभावं०	[आवश्यकभाष्ये गा० २३३]	२६३,	७
७२	जम्हा दंसण–नाणा०	[ ]	४१३,	३
७३	जं सम्मंति पासहा०	[ ]	४१३,	९
७४	जातपुत्रः कृष्ण०	[ ]	३२८,	२
७५	जावइया वयणपहा	[सम्मति० तृ० का० गा० ४]	३६१,	८
७६	जीव ईशो विशुद्धा चित्०	[ ]	३११,	१९
७७	जे अ अईआ सिद्धा०	[शक्रस्तवे]	२६५,	७
७८	जे पज्जवेसु णिदिट्ठा	[ ]	३६१,	१३
७९	जे वयणिज्जवि०	[सम्मति० का० गा० ५३]	३५६,	३
८०	जो अकिरियावाई०	[दशाचूर्णौ]	३८५,	३
८१	जो तुल्लसाहणाणं	[ ]	३७७,	५
८२	जो दिव्वेण०	[बीजादिविंशतिकायाम्]	३८०,	१
८३	ठंडिले विय एसा०	[पूजाविधिविंशिका–१३]	२८४,	४
८४	णत्थि नएहिं०	[विशेषावश्यके गा० २२२७]	२४५,	४
८५	णय एअम्मि०	[बीजादिर्विंशिकायाम्–७]	२६६,	२
८६	णाऊण०	[ ]	४१२,	३
८७	णामाइतियं०	[विशेषा० भाष्यगा० ७५]	२५४,	२
८८	णिच्छयमव०	[ओघनिर्युक्ति०]	२४९,	२
८९	णिच्छियणयस्स	[ ]	४१३,	१२
९०	णियमा जिणेसु०	[आवश्यके गा० ११४८]	२८२,	७
९१	तत्त्वमसि	[ ]	२४२,	१
९२	तत्त्वमस्यादि०	[ ]	३४३,	३
९३	तत्प्रेमात्मार्थ०	[ ]	३१८,	९
९४	तथैदममलं ब्रह्म०	[ ]	२९८,	७
९५	तदूर्ध्वं बाध्यते दैवं०	[ ]	३८१,	५
९६	तद् भोगाय पुन०	[ ]	३१९,	२४
९७	तन्दुलस्य यथा चर्म	[ ]	४१५,	८
९८	तपसा कल्मषं हन्ति	[ ]	४०६,	३
९९	तमः प्रधानप्रकृते०	[पञ्चदश्यां]	३१८,	२९
१००	तमेतं वेदानुवचनेन०	[बृहदारण्यकोपनिषद् ४, ४, २२]	३२४,	१
१०१	तमेव विदित्वा	[ ]	३२४,	११
१०२	तमोपगम०	[ज्ञानबिन्दौ]	३६३,	१६
१०३	तरति शोकमात्मवित्	[छां० ७. १. ३]	४०७,	२
१०४	तस्मात् तत्प्राप्तये०	[विष्णुपुराणे]	४००,	१
१०५	तह्भव्वत्तं जं काल	[बीजादिविंशतिकायाम्]	३७८,	८
१०६	तावदेवास्य चिरं०	[ ]	४११,	९
१०७	तिक्काले चदुपाणा०	[द्रव्यसंग्रहे गाथा–३]	२०८,	१०
१०८	तित्थयरगुणा०	[आवश्यके गा० ११४२]	२७९,	६

अङ्काः, गाथादिक्रम;		स्थलम्,	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
१०९	तैः सर्वैः	[ ]	३१९, १२
११०	तैरप्यस्तत्र भुवनं	[तत्त्वविवेकगतपद्यं]	३१९, ३७
१११	तैरन्तःकरणं सर्वै०	[ ]	३१९, ३
११२	दध्ना जुहोति	[ ]	३२७, ४
११३	दव्वट्ठिओत्ति०	[सम्मति० काण्ड० गा०]	२५३, ३
११४	दव्वट्ठियणयपडी०	[सम्मति० का० गाथा]	२९४, ८
११५	दर्श-पौर्णमासाभ्यां०	[ ]	३२९, ५
११६	द्विधा विधाय०	[ ]	३११, २९
११७	दुहओऽणन्तरभवियं०	[आवश्यके गा० १५३५]	२६४, ४
११८	दुहओऽणन्तररहिया०	[आवश्यके गा० १५३६]	२६३, ११
११९	दुःखजन्मप्रवृत्ति०	[गौतमसूत्र]	४०८, १५
१२०	दोषपरिकर्मतिज्ञाना०	[ ]	४१२, ७
१२१	धर्मयोर्धर्मिणो०	[प्रमाण० परि० सू० ८]	२५५, ६
१२२	ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा०	[ऋ० सं० ८. ८. ३१]	३१२, ३४
१२३	न तस्य प्राणाः	[बृहदारण्यकोपनिषद् ४. ४. ६]	३१५, ८
१२४	न तु तद् द्वितीय०	[बृहदारण्यकोपनिषद् ४. ३. २३]	३१२, ३९
१२५	न मे पार्थास्ति कर्तव्यं०	[गीता, अ० ३, श्लो० २२]	४०४ २४
१२६	नवा पत्युः कामाय०	[ ]	३१८, १७
१२७	नान्यः पन्था विद्यते०	[श्वेता० ३, ८६, १५]	४०५, ९
१२८	नाभुक्तं क्षीयते कर्म०	[ ]	३४०, १९
१२९	नाम-स्थापना०	[तत्त्वार्थ० अ० १ सू० ५]	२५४, २०
१३०	नास्त्यकृतः कृतेन	[मुण्ड० १. २. १२.]	४०५, ९
१३१	निषादस्थपतिं०	[ ] २२२, १.	३२१, १४
१३२	नेह नाना०	[ ]	३१२, २१
१३३	नैगमोऽशुद्ध०	[सम्मतिवृत्ति]	३५७, १२
१३४	न्यायागतधन०	[ ]	४००, १३
१३५	पतिजायादिकं सर्वं	[तृप्तिदीपप्रकरणगतं पद्यं]	३१८, १५
१३६	परिज्ञानाद् भवेन्मुक्ति०	[ ]	४००, ८
१३७	पुरोहितं वृणीत	[ ]	३२१, १
१३८	पूर्वः पूर्वो नयः	[ ]	२३९, १४
१३९	प्रकृतेः क्रियमाणानि०	[गीता, अ० श्लो०]	३५०, ५
१४०	प्रतियोगिपदादन्यद्०	[ ]	३२३, १२
१४१	प्रमाण-नयसञ्जता०	[ज्ञानबिन्दु]	२६३, २०
१४२	प्रमाद्य सदसत्त्वयो०	[ज्ञानबिन्दु]	२६३, १८
१४३	प्राचां वाचां०	[ज्ञानबिन्दु]	२६२, २९
१४४	प्राप्ते कर्मणि नानेको०	[ ]	३२८, ६
१४५	फलवत्सन्निधा०	[ ]	३२४, ५
१४६	बहु निगद्य किमत्र०	[संक्षेपशारीरके]	३०४, १२

सङ्ख्याः, गाथादिकम् ;	स्थलम्,	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
१४७ बाढं सन्ति	[पञ्चदश्यां]	३३६, १५
१४८ बालादिभाव०	[षोडशकप्रकरणे]	२४६, ६
१४९ बीजमीदं परमं यत्	[ ]	२८६, २
१५० बीजस्स वि संपत्ती	[बीजादिविंशिकायाम्–६]	२६६, १
१५१ बीजाइआ य एए०	[बीजादिविंशिकायाम्–८]	२६५, १५
१५२ बुद्धाद्वैतस्वतत्त्वस्य०	[पञ्चदश्यां]	२४२, ३
१५३ बुद्धिकर्मेन्द्रिय०	[ ]	३१९, १६
१५४ बुद्धिरूपलब्धि०	[ ]	३४८, १९
१५५ ब्रह्मविदाप्नोति परं	[तैत्ति० २. १. १. मस्मजा २. ७]	४०७, ३
१५६ भणिता अकरिंता य०	[उत्तराध्ययन]	२४९, ४
१५७ भवति च खलु प्रतिष्ठा०	[ ]	२८६, १
१५८ भावं चिय सद्दहणया	[विशेषा० भाष्य गा०]	२५१, ३. २५७, ७
१५९ भावो विवक्षित०	[ ]	२६६, १०
१६० भूतस्य भाविनो वा०	[ ]	२६२, १
१६१ भेदग्राहिव्यवहृति०	[ज्ञानबिन्दौ]	३६२, ३१
१६२ मग्गण-गुणठाणेहि य०	[द्रव्यसंग्रहे गा० १३]	२०९, ७
१६३ मथ्नामि कौरवशतं०	[वेणीसंहारे]	२७३, २९
१६४ मनोबुद्धिरहङ्कार०	[ ]	३१६, ३७
१६५ मन्वन्तरं तु०	[ ]	३१६, २१
१६६ मासममिहोत्रं	[ ]	३२५, ४
१६७ मुक्तथादौ०	[ ]	२८७, ७
१६८ मूलप्रकृति०	[ ]	३४९, १
१६९ मूलनइअं सुअं०	[आवश्यके गा० ७६२]	२४५, १
१७० मोक्षाश्रम०	[ ]	३९८, ९
१७१ यजेत०	[ ]	३३७, ५
१७२ यज्ञेन दानेन	[ ]	३३०, ६
१७३ यत्करोषि०	[भगवद्गीता, अ० ९, श्लो० २७]	३३९, २
१७४ यत् तु तदर्थे	[ ]	२६१, ५
१७५ यथा विशुद्धा०	[ ]	२९८, ६
१७६ यदग्रमेव०	[ ]	३९८, २
१७७ यदाहवनीये०	[ ]	३२५, ४
१७८ यदाहि नेन्द्रिया०	[गीता]	२४२, २५
१७९ यद् भाषितं०	[षोडशकप्रकरणे]	२४६, ९
१८० यद्यद्धि कुरुते०	[स्मृति]	२४३, ८
१८१ यद्येकस्मिन सम्भवति०	[तत्त्वार्थ० अ० सू०]	२७०, २
१८२ यद् वस्तुनोऽभिधानं०	[ ]	२५८, १२
१८३ यन्न दुःखेन०	[ ]	३३७, ३२
१८४ यस्य यथा भवेत्०	[ ]	३१५, ३

अङ्काः, गाथादिकम्;		स्थलम्,	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
१८५	यथसायं जुहोति०	[ ]	३८२, २
१८६	ये मध्यमा०	[ ]	३३०, ७
१८७	योगारूढस्य	[ ]	२४२, २४
१८८	योगिनः कर्म कुर्वन्ति०	[भगवद्गीता ५, ११]	३२३, ४
१८९	यो विज्ञाने०	[बृहदारण्यकोपनिषद् ३, ७, २२]	३०२, ४
१९०	रज्जु-सर्प्पादिवद्०	[ ]	३१३, १७
१९१	रजोंशैः पञ्च०	[ ]	३१९, ९
१९२	राजसूयेन०	[ ]	३३४, २
१९३	रूपं रूपं प्रति०	[श्रुति]	३०१, ३
१९४	वह्निरुष्णो जलं०	[ ]	३६३, २८
१९५	वंजण-अत्थ-तदुभयं०	[विशेषा० निर्युक्ति गा० २१८५]	१८५, १
१९६	वागूरूपता चेद्०	[ ]	२९६, ४
१९७	वित्तात् पुत्रः०	[वार्तिकामृते]	३१७, ७
१९८	विद्यां चाविद्यां च०	[ ]	३९९, ६
१९९	विधिरत्यन्तम०	[ ]	३३६, ३३
२००	विफलाविश्व०	[कुसुमाञ्जली श्लो०]	३८२, ७
२०१	विविदिषन्ति०	[ ]	४०६, ४
२०२	विवेकवता०	[ ]	३३४, ५
२०३	विश्वजिता यजेत	[ ]	३२८, २८
२०४	वेदान्तानाम०	[पञ्चदश्यां]	३३६, १७
२०५	वैनयिकमतं	[ ]	३९२, ९
२०६	व्यञ्जनार्थयो०	[तत्त्वार्थ० अ० १, सू० ३५]	१८५, २
२०७	व्यकृत्या०	[न्यायदर्शने अ० १, सू०]	२६८, १
२०८	शक्तिग्रहं०	[ ]	२६८, १५
२०९	शङ्का चेद्०	[कुसुमाञ्जली श्लो०]	२६७, ३४
२१०	शाखाभेदात्०	[पञ्चदश्यां०]	३३६, १६
२११	श्रुति-लिङ्ग०	[जैमिनिसू० ३, ३, १४]	३३३, ३३
२१२	श्रोतव्यो मन्तव्यो०	[बृहदारण्यके २, ४, ६]	३३०, ३०
२१३	श्रोतव्यः श्रुति०	[ ]	३३८, १२
२१४	संकल्पमूलः कामो०	[ ]	२४२, ३२
२१५	संज्ञासु दोसु सूरो०	[आवश्यके गा० १५३८]	२९४, ११
२१६	संध्यामुपासते०	[ ]	३२४, ५
२१७	संन्यस्य सर्वकर्माणि०	[स्मृति]	३९८, १०
२१८	संवरनिर्जरारूपो०	[ ]	३८१, ९
२१९	सत्त्वं लघु प्रकाशक०	[ ]	३४८, १७
२२०	सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां०	[ ]	३१८, ३४
२२१	सन्ता तित्थयरगुणा०	[आवश्यके गा० ११४४]	२८०, ६
२२२	सत्येन लभ्यस्तपसा०	[श्रुति]	४००, ६

अङ्काः, गाथादिकम्;	स्थलम्,	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
२२३ सद्दुज्जुसुआणं०	[ ]	४१४, ७
२२४ समभ्यां जनेर्डः	[पा० सू० ३. २. ९७]	२००, ६
२२५ सर्वं कर्माखिलं०	[भ० गी० ४. २३]	४०६, ५
२२६ सव्वणिकूखेवे	[ ]	२५०, ४
२२७ सायं प्रातर्जुहोति	[ ]	३२५, ४
२२८ सावज्ज-जोगविरओ	[ ]	२५६, ५
२२९ सिद्धिः स्याद्वादात्	[सिद्धहेम० सू० १, १, २]	३६०, ७
२३० सुदपरिचिदा०	[समयप्राभृते]	२४७, २
२३१ सुषुम्नौ हिता नाम०	[ ]	३१३, ३
२३२ सेवा इच्छंति०	[ ]	२५२, ९
२३३ सो उभयक्०	[धर्मसङ्ग्रहण्यां २६]	२१२, १०
२३४ स्त्री-शूद्रौ०	[ ]	२२२, ५
२३५ स्वतोऽनुवृत्ति०	[अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायां श्लो०]	३५७, १
२३६ स्वाध्यायो०	[तैत्तरीयारण्यके, २, २५] ३२०, २४.	३२१, २
२३७ हितमपि०	[षोडशकप्रकरणे]	२४६, १०
२३८ हिता नाम नाड्यो०	[कौ. त. ४ १९.]	३१३, ४

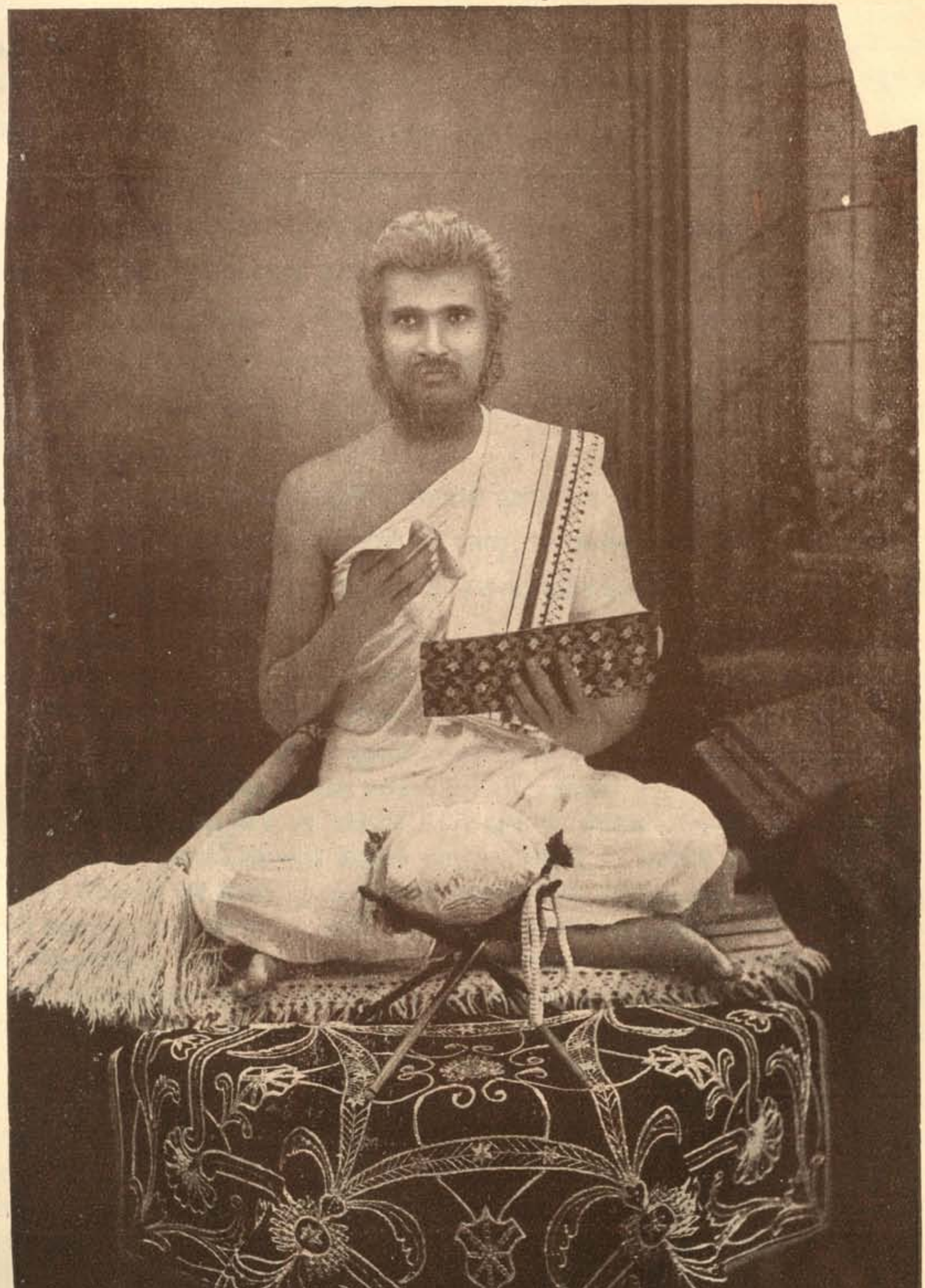

व्याकरणवाचस्पति–कविरत्न–शास्त्रविशारद–निरुपमव्याख्यानसुधावर्षि–शासनप्रभावक–
पूज्य आचार्यश्रीमद् विजयलावण्यसूरीश्वरजी महाराज।

Mangal Mudranalaya Ratanpole, Ahmedabad

नयामृत०–एवम्भूतस्त्विति । सर्वत्र व्यञ्जनं–शब्दस्तेनार्थं विशेषयति यः स एवम्भूतः, "वंजण-अत्थ-तदुभयं एवंभूओ विसेसेइ" [विशेषावश्यकनिर्युक्तिगाथा–२१८५] इति निर्युक्तिकारः, "व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूतः" [तत्त्वार्थसूत्रे, अ० १, सू० ३५] इति तत्त्वार्थभाष्यम्, पदानां व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वाभ्युपगन्तृत्वमेवम्भूतत्वमिति निष्कर्षः, नियमश्च कालतो देशतश्चेति न समभिरूढातिव्याप्तिः । अयं चास्याभिमानः–यदि घटपदव्युत्पत्त्यर्थाभावात् कुटपदार्थोऽपि न घटपदार्थस्तदा जलाहरणादिक्रियाविरहकालेऽपि घटो न घटपदार्थो धात्वर्थविरहाविशेषादिति । व्यञ्जनार्थविशेषकत्वमस्य यदुक्तं तदुदाहरति– राजचिह्नैः– छत्र-चामरादिभिः, यथा राजन्– शोभमानः, सभायामुपविष्टो राजोच्यते, अन्यदा– छत्र-चामरादिशोभाविरहकाले, राजशब्दभाग्– राजशब्दवाच्यो न भवति, राजपदव्युत्पत्तिनिमित्ताभावादित्यर्थः ।

नन्वेतन्मते व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केनचिद्रूपेण तदतिप्रसक्तं वाच्यम्, अन्यथा तु गच्छतीति 'गौः' इति व्युत्पत्त्या गच्छन्नश्वादिरपि गौः स्यात्, तथा च छत्र-चामरादिविरहकाले तत्प्रयुक्तराजनाभावेऽपीतरातिशायिपुण्यादिप्रयुक्तराजनस्यानतिप्रसक्तस्याव्याहतत्वात् कथं न राजशब्दवाच्यत्वमिति

यस्य स **व्यञ्जनार्थविशेषण** इति बहुव्रीहिरत्र समासः, तमवलम्ब्य फलितमर्थमुपदर्शयितुमाह– **सर्वत्रे**ति– शब्दमात्रे इत्यर्थः । **तेन** शब्देन । एवम्भूतनयो व्यञ्जनेनार्थं विशेषयतीति निर्युक्ति-तत्त्वार्थभाष्यसम्मतमित्युपदर्शयितुं निर्युक्तिवचनं तत्त्वार्थभाष्यवचनं चोल्लिखति– **वंजणत्ति, व्यञ्जने**ति च–" व्यञ्जनमर्थं तदुभयमेवम्भूतो विशेषयति " इति संस्कृतम् । ततश्चैवम्भूतस्य निष्कृष्टलक्षणं दर्शयति– **पदानामि**ति– बहुवचनेन पदत्वव्यापकत्वं व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वे लभ्यते, तथा च पदत्वव्यापकं यद् व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वं तदभ्युपगन्तृत्वमेवम्भूतत्वमित्यर्थः, यदा यस्मिन् देशे गमनक्रियावत्यां गवि गोपदं प्रयुज्यते तत्र पदत्वं गोपदे वर्तते, तत्र गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्यर्थो गमनक्रिया, तदन्वयेन कालतो देशतश्च नियतोऽर्थो गमनक्रियावान् गोरूपार्थः, तद्बोधकत्वं समस्तीति तदभ्युपगन्तृत्वमेवम्भूतनये समस्तीति लक्षणसमन्वयः । यदा यदा यत्र यत्र देशे विद्यमानायां गवि गोशब्दः प्रयुज्यते तदा तदा तस्मिँस्तस्मिन् देशे गमनक्रिया भवतु मा वा कदाचित् कस्मिन् देशे गवि गमनक्रियासत्त्वमात्रेणापि गोशब्दः प्रवर्तत इत्यभ्युपगच्छतः समभिरूढस्यैतल्लक्षणातिप्रसङ्गवारणाय कालतो देशतश्च व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियमोऽत्र प्रविष्ट इत्याह– **नियमश्चे**ति । समभिरूढनयशिक्षणार्थमेतन्नयाभिप्रायमुपदर्शयति– **अयं चे**ति– अनन्तरमेव निरूप्यमाण इत्यर्थः । **अस्य** एवम्भूतनयस्य । **यदी**त्यादिना तदभिमानोट्टङ्कनम्, " कुट कौटिल्ये " इत्यनुसारात् कुटपदार्थः कौटिल्यक्रियालिङ्गितोऽर्थो यदि " घट चेष्टायाम् " इत्यनुसाराद् घटपदव्युत्पत्त्यर्थजलाहरणादिक्रियालक्षणचेष्टाभावान्न घटपदार्थ इत्येवं समभिरूढनयेन स्वीक्रियते तदा घटो यदा जलाहरणादिक्रियां न करोति तदानीं किमिति समभिरूढेन घटो घटपदार्थोऽनुमतः ? प्रत्युत धात्वर्थजलाहरणादिक्रियालक्षणचेष्टाभावात् तदानीं घटो न घटपदार्थ इत्येव स्वीकर्तुमुचितमित्यर्थः । उत्तरार्धमुदाहरणोपदर्शनपरतयाऽवतारयति– **व्यञ्जनार्थे**ति । **अस्य** एवम्भूतनयस्य । राजन् राजा इत्येव राजपदव्युत्पत्तिः परं गुणान्तरैरन्योऽपि शोभमानो दृश्यत इति तत्र राजपदप्रवृत्तिर्मा प्रसाङ्क्षीदिति **राजचिह्नै**रिति । असाधारणस्यैव लक्षणत्वं सम्भवतीत्यभिसन्धानेन तस्य विवरणम्– **छत्र-चामरादिभि**रिति । एकैकस्य च्छत्रादेरन्यत्रापि सम्भवान्नासाधारणत्वमतो यादृशस्य च्छत्रादेर्नान्यत्र सद्भावश्चामराद्युपेतस्य च्छत्रादेश्छत्राद्युपेतस्य चामरादेस्तादृशस्य ग्रहणार्थं छत्रादिभिरित्यनुक्त्वा छत्र-चामरादिभिरित्युक्तम्, छत्र-चामरादिभिरसौ न सर्वदाऽऽलिङ्गितो भवतीत्यत उक्तम्– **सभायामुपविष्ट** इति, तथा च सभोपविष्टत्वे सति च्छत्र-चामरादिप्रयुक्तराजनवत्त्वमेव राजशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तम्, तद्वानेव राजेति व्यपदिश्यते एवम्भूतनये इत्यर्थः । अत्र शङ्कते– **नन्वि**ति । **एतन्मते** एवम्भूतनये । '**तदतिप्रसक्तम्**' इत्यस्य स्थाने 'तदनतिप्रसक्तम्' इति पाठो युक्तः, **तत्** व्युत्पत्तिनिमित्तम्, **अनतिप्रसक्तं** तत्तच्छब्दशक्येतरावृत्ति ।

चेत् ? सत्यम्– प्रसिद्धार्थपुरस्कारेण प्रवृत्तस्यैवम्भूतनयस्य स्वार्थातिप्रसङ्गो न दूषणम्, किन्तु तन्निवारकनयान्तरोपायकत्वेन भूषणमेव; एतदुपजीवी व्यवहारस्तु यथावृत्ति, हरिपदे तु पशुत्वं प्रयोगोपाधिर्यथा वा धेन्वादिपदे गोत्वं शक्त्युपाधिस्तथा गवादिपदे घटादिपदे च गोत्व-घटत्वादेस्तथात्वेनातिप्रसङ्गभङ्गमाह; न चैवं घटादिपदात् निर्विकल्पकापत्तिः, क्रियाशब्दमात्रवादिन एतस्य मते क्रियोपरागेणैव पदार्थोपस्थिति-

---

अन्यथा तु अतिप्रसक्तस्यापि व्युत्पत्तिनिमित्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभ्युपगमे पुनः । **तथा च** केनचिद् रूपेणानतिप्रसक्तस्य व्युत्पत्तिनिमित्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवस्थितौ च । **तत्प्रयुक्ते**ति– छत्र-चामरादिप्रयुक्तेत्यर्थः । **इतरातिशायी**ति– राजव्यतिरिक्तजनवृत्तिपुण्याद्यधिकातिशयवदित्यर्थः । **अनतिप्रसक्तस्य** राजेतरावृत्तेः । **अव्याहतत्वात्** छत्र-चामरादिविरहकालेऽपि राजनि पुरुषविशेषेऽस्खलद्रूपतया सत्त्वात् । समाधत्ते– **सत्यमि**ति । तत् किं छत्र-चामरादिविरहकालेऽपि राजशब्दवाच्यत्वं पुरुषविशेषे एवम्भूतनयस्येष्टमेवेत्यत आह– **प्रसिद्धार्थपुरस्कारेणे**ति– गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेर्गम्धातोः प्रसिद्धो यो गमनरूपोऽर्थस्तत्पुरस्कारेण– तदाश्रयेण, गमनवति गोशब्दवाच्यत्वे **प्रवृत्तस्य** स्वीकृतिपरायणस्यैवम्भूतनयस्य, **स्वार्थातिप्रसङ्गः** स्वविषयातिप्रसङ्गो गमनवति गोभिन्नेऽश्वादावपि गोशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गः, **न दूषणं** न दोषावहं तत्प्रसङ्गस्येष्टापत्तिरूपत्वात् । तर्हि गमनवत्यश्वेऽपि गौरिति व्यवहारस्तन्मते कथं न भवतीति पृच्छति– **किन्त्वि**ति । उत्तरयति– **तन्निवारके**ति– उक्तातिप्रसङ्गनिवारकं यन्नयान्तरं व्यवहाराख्यं तदुपायको गौरिति व्यवहारस्तत्त्वेन अतिप्रसञ्जनलक्षणं दूषणं भूषणमेव, व्यवहारो हि व्यवहर्तृजनाश्रितव्यवहारपरतन्त्रो न वस्तुपरतन्त्रः, यथा यथा लोके यद् यद् व्यवह्रियते तथैव व्यवहारनयस्तदुपायभूतमतिप्रसङ्गनिवारकमुत्प्रेक्ष्य तत्र सङ्गमयति, ततो वस्तुस्थित्याऽतिप्रसङ्गो नास्त्येव, नहि लक्ष्ये समन्वयोऽतिप्रसङ्गः, किन्तु तथाऽव्यवह्रियमाणत्वाद् व्यवहारदृष्ट्यैवातिप्रसङ्गतयाऽऽभातीति यावन्न व्यवहारनयः सम्मुखीनो भवति तावन्नातिप्रसङ्गः, सम्मुखीनश्च स स्ववश एव व्यवहृतिं स्थापयतीति अतिप्रसङ्गनिवारकधर्मसमर्पणेनातिप्रसङ्गं वारयतीत्येवमतिप्रसङ्गस्य भूषणत्वम्, '**तन्निवारकनयान्तरोपायकत्वेन**' इत्यस्य स्थाने 'तन्निवारकनयान्तरोपस्थापकत्वेन' इति पाठो युक्तः, परेणोक्तातिप्रसङ्गे दत्ते सति ततो व्यवहारनयः समुपतिष्ठत एव, स चोपस्थितो व्युत्पत्तिनिमित्ते उपाधिविशेषवैशिष्ट्याधानेनातिप्रसङ्गं वारयतीति भावः । व्यवहारो यथोक्तातिप्रसङ्गं वारयति तथोपदर्शयति– **एतदुपजीवी**ति– 'एवम्भूतनयोपजीवी'त्यर्थः । '**व्यवहारस्तु**' इत्यस्य 'आह' इत्यनेन सम्बन्धः । '**यथावृत्ति, हरिपदे तु**' इत्यस्य स्थाने 'यथाऽनेकार्थवृत्तिहरिपदे' इति पाठो युक्तः, अयमर्थः–यथा सिंह-सूर्येन्द्रोपेन्द्रादिनानार्थशक्तहरिपदे हरतीति हरिरिति व्युत्पत्त्यर्थस्य सर्वत्राविशेषेऽपि पशुत्वमुपाधिं समाश्रित्य सिंहे हरिशब्दप्रयोग इति पशुत्वं सिंहे हरिशब्दप्रयोगस्य हरणक्रियानिमित्तकप्रयोगोपाधिः, यथा वा धेनुपदव्युत्पत्तिनिमित्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ सत्त्वेऽपि धेनुपदं न महिष्यादौ शक्तमिति गोत्वं धेन्वादिपदे शक्त्युपाधिः, तथा गवादिपदे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिनिमित्तस्य गमनक्रियावत्त्वस्याश्वादौ सत्त्वेऽपि गोत्वस्य शक्त्युपाधित्वेन तस्याश्वादावभावेन नाश्वादौ गोशब्दवाच्यत्वप्रसङ्गः, एवं घटते चेष्टते इति घट इति व्युत्पत्तिनिमित्तस्य क्रियाविशेषलक्षणचेष्टावत्त्वस्य घटभिन्ने सत्त्वेऽपि घटपदे घटत्वस्य शक्त्युपाधित्वेन तस्य घटभिन्नेऽभावान्न घटपदवाच्यत्वप्रसङ्ग इत्येवमतिप्रसङ्गभङ्गमाह व्यवहार इत्यर्थः । ननु घटपदाद् घटत्वलक्षणशक्त्युपाधिपुरस्कारेण घटस्य निर्विकल्पकोपस्थितिरपि स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति । **एवं** घटादिपदे घटत्वादेः शक्त्युपाधित्वाभ्युपगमे । निषेधे हेतुमाह– **क्रिये**ति । **एतस्य** एवम्भूतस्य तदुपजीविनो व्यवहारस्य च, सर्वे शब्दाः क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् क्रियाशब्दा एवेतिवादिन एवम्भूतस्य तदुपजीविनो व्यवहारस्य मते सर्वैरपि शब्दैः **क्रियोपरागेणैव** क्रियाविशिष्टतयैव पदार्थानामुपस्थितिरिति क्रियाप्रकारकपदार्थविशेष्यकोपस्थितेः सविकल्पिकाया एव भावाद् घटादिपदान्निर्विकल्पकबोधापत्त्यसम्भवादित्यर्थः । अत्रैव प्रसङ्गाच्चिद्व्यमतिविस्फारणार्थमेवम्भूतनयावलम्बनमन्यनयानुसारिणोऽपि कृतवन्त इत्युपदर्शयति– **सर्वे शब्दा** इति– अत्र "एतस्मादेव सर्वे शब्दा व्युत्पन्ना एवेति वैयाकरणैकदेशिनां पक्ष उद्धृतः" इति पाठः समुचितः । '**एतन्मतेनैव**' इत्यस्य 'पङ्कजादिपदे योगमात्रमेवाहुः' इत्यनेनान्वयः, '**एतन्मतेनैव**' इत्यस्यैवम्भूतनयमतसमाश्रयणेनैवेत्यर्थः, जाति-गुण-क्रिया-यदृच्छाशब्दवादिनः शब्दनयानुसारिण एतन्मतेनैव पङ्कजादिपदे योगमात्रमेवाहुरित्यन्वयः, एवं यदृच्छावर्जशब्दत्रयवादिनः समभिरूढनयानुसारिण एतन्मतेनैव पङ्कजादिपदे योगमात्रमेवाहुरित्यन्वयः, जातिशब्दो जातिप्रवृत्तिनिमित्तको घट-पटादिशब्दः, गुणशब्दो गुणप्रवृत्तिनिमित्तकः शुक्ल-नीलादिशब्दः, क्रियाशब्दः

नियमे तद्दोषाभावात्; सर्वे शब्दा व्युत्पन्ना एवेति वैयाकरणैकदेशिनां पक्षतः, एतन्मतेनैव जाति-गुण-क्रिया-यदृच्छाशब्दवादिनः शब्दनयानुसारिणः, यदृच्छावर्जशब्दत्रयवादिनः समभिरूढनयानुसारिणश्च गो-घटादिपदे गोत्व-घटत्वादिविशिष्टशक्तेरन्वय-व्यतिरेकाभ्यामवधारणेऽपि पङ्कजादिपदे योगमात्रमेवाहुः।

न च पद्मत्वप्रतीत्यर्थं तत्र समुदायशक्तिकल्पनमिति युक्तम्, व्युत्पत्तिग्रहापेक्षितपद्मत्वं(त्व)नियत-शक्तिग्रहाहितसंस्कारात् फलबलकल्प्योद्बोधिताच्छक्तिस्मृतिवत् पद्मत्वोपस्थितेरप्युपपत्तेः, न च संस्कारो-पस्थितस्य शाब्दबोधेऽप्रवेशो, अन्यथा 'किं पचति ?' इत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितं कलापमादाय तत्र कर्मत्वं (इव) स्मृतकलापकर्मकपाकबोधप्रसङ्गादिति वाच्यम्, अन्यान्वयतात्पर्यके पुरुषान्तरेण कलापमित्य-

क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तको गत्यादिशब्दः, यदृच्छाशब्दः स्वेच्छाकल्पितोपाधिप्रवृत्तिनिमित्तको डित्थ-डवित्थादिशब्द इत्येवं शब्द-चतुष्टयवादिनः शब्दनयानुसारिणः। **यदृच्छावर्जे**ति– यदृच्छाशब्दं मुक्त्वा जातिशब्द-गुणशब्द-क्रियाशब्देति शब्दत्रयवादिनः समभिरूढनयानुसारिणः। **योगमात्रम्** अवयवशक्तिमात्रम्, मात्रपदेन पङ्कजादिपदे पद्मत्वाद्यवच्छिन्ने समुदायशक्तेर्व्यवच्छेदः। ननु यदि पङ्कजादिपदस्य न पद्मत्वाद्यवच्छिन्ने समुदायशक्तिस्तर्हि पद्मत्वेन रूपेण पद्मोपस्थितेस्ततोऽभावादवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तुरेवोपस्थितेः पङ्कजनिकर्तृमात्रस्यैव शाब्दबोधः स्यान्न पद्मत्वेन पद्मस्य, भवति च पङ्कजपदात् पद्मत्वे-नापि बोध इति तदर्थं समुदायशक्तेरवश्यकल्प्यैव पङ्कजादिपदस्येत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चे**ति– अस्य 'युक्तम्' इत्यनेनान्वयः। **तत्र** पद्मत्वविशिष्टे। **समुदायशक्ती**ति- सम्पूर्णपङ्कजपदशक्तीति, प्रकृति-प्रत्ययविभागानपेक्षाखण्डपद-शक्तीति यावत्। निषेधहेतुमुपदर्शयति– **व्युत्पत्तिग्रहे**ति– पङ्काज्जायते इति पङ्कजमित्येवं या पङ्कजपदस्य व्युत्पत्ति-स्तद्ग्रहः पङ्कजनिकर्तरि जायते, कः पङ्कजनिकर्तेत्याकाङ्क्षानिवृत्तये तेनापेक्षितो यः पद्मत्वनियतशक्तिग्रहः पद्मं पङ्कज-निकर्त्रित्येवंग्रहादेवोक्ताकाङ्क्षानिवृत्तिः, तद्ग्रहश्च पद्मत्वावच्छिन्ने पद्मपदशक्तिग्रहे सत्येवेति पद्मत्वनियतशक्तिग्रहोऽप्युक्त-व्युत्पत्तिग्रहापेक्षित इति तादृशशक्तिग्रहाहितस्तादृशशक्तिग्रहजनितो यः संस्कारः स पद्मत्वनियतशक्तिविषयकत्वात् पद्मत्वविषयकोऽपि, तस्माच्च संस्काराद् योगशक्तिस्मरणद्वारकपङ्कजपदजन्यपङ्कजनिकर्तृरूपार्थस्मरणकाले यत् पद्मस्यापि स्मरणं तद्रूपफलं तदैव भवितुमर्हति यदि तत्संस्कारस्तदोद्बोधितः स्यादित्येवं फलबलकल्प्योद्बोधितादुक्तसंस्कारात् पद्मशक्ति-स्मृतिवत् पद्मत्वस्यापि स्मृतिलक्षणोपस्थितेः सम्भवेनोक्तदिशोपस्थितस्य पद्मत्वस्य पङ्कजपदादनुपस्थितस्यापि शाब्दबोधे भान-स्योपपत्तेर्न तदर्थं पङ्कजपदस्य पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पनाऽऽवश्यकीत्यर्थः। ननु समानविषयत्वप्रत्यासत्त्या पदजन्योप-स्थितेरेव शाब्दबोधं प्रति कारणत्वमिति पदादुपस्थितस्यैवार्थस्य शाब्दबोधे भानमिति पङ्कजपदात् पद्मत्वेनानुपस्थितस्य पद्मस्य प्रकारान्तरेणोपस्थितस्यापि न पङ्कजपदजन्यशाब्दबोधे भानसम्भव इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति– अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। **संस्कारोपस्थितस्ये**ति– प्रकृतवाक्यघटकपदानुपस्थितस्य संस्कारोपस्थितस्येत्यर्थः, तेन पदजन्योपस्थितिविषयस्य संस्कारोपस्थितत्वेऽपि न क्षतिः। **अन्यथा** पदादनुपस्थितस्यापि प्रकारान्तरेणोपस्थितस्य शाब्दबोधविषयत्वाभ्युपगमे। यद्यपि 'पचति' इत्येतावन्मात्रोक्तेऽपि प्रत्यक्षोपस्थितं कलायं कर्मत्वं चादाय कलाय-कर्मकबोधप्रसञ्जनं सम्भवति तथापि जिज्ञासाविषयतया यदा कर्मत्वं पदादुपस्थितं तदा ततो जायमाने शाब्दबोधे जिज्ञासित-कर्मताकपाकस्यैव भानमनुभूयते, न तु नियतपदार्थनिष्ठकर्मताकपाकस्य भानम्, तदपीदानीं पदादनुपस्थितस्यापि प्रमाणा-न्तरोपस्थितस्य शाब्दे प्रतिभासनोपगमे स्यादिति सर्वथाऽनिष्टोऽयं प्रसङ्ग इत्यावेदनाय '**किम्**' इत्युक्तम्, यद्यपि किमर्थाव-भासनेऽपि कलायकर्मकपाकावभासनं भवत्येव 'किं कलायं पचति ?' इत्यत्र, तथापि तत्र 'किं कलायं पचति अन्यद् वा ?' इत्येवं कर्मान्तरमुपादाय तत्प्रतिभासनम्, विशिष्य त्वेकस्यैव कलायकर्मकपाकस्यावभासनं न भवतीति किम्पदसमभिव्याहृत-पचत्यात् केवलकलायकर्मकपाकावभासनमदृष्टचरमेवेति तदापादनस्य भवत्यनिष्टापादनत्वम्, '**कलापमादाय**' इत्यादौ सर्वत्र '**कलाप**' इति स्थाने 'कलाय' इति पाठो युक्तः, कलायपदं शस्यविशेषवाचकम्। **तत्र** किं पचतीत्यत्र। '**कर्मत्वं [इव] स्मृतकलापकर्मक**' इति स्थाने 'कर्मत्वमिव स्मृतं कलायकर्मक' इति पाठो युक्तः, स्मृतं कर्मत्वमिवेत्यन्वयः, स्मृतं कर्मत्वमादाय यथा जिज्ञासितकर्मताकपाकबोधस्तथा प्रत्यक्षोपस्थितं कलायमादाय कलायकर्मकपाकबोधः स्यादित्यर्थः, वस्तुतः '**किं पचति**' इति पृष्टे तदनन्तरमुत्तरवाक्ये 'पचति' इत्यनुषज्यत एव न तत्रोत्तरयितुर्व्यापारः, किन्तु तण्डुल-

भिधाने स्वयं वा स्मर्यमाणे तात्पर्याग्रहादेवान्वयानवबोधात्, तद्ग्रहे च वधूप्रदर्शितकलायेनाप्यन्वयावबोधात् तद्ग्रहस्यैव नियामकत्वात्, अत एव तात्पर्यविषयान्वयप्रतियोगिवाचकपदाध्याहारापेक्षयाऽर्थाध्याहार एव लाघवमामनन्ति, अत एव पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वात् संस्कारोपस्थितस्य न शाब्दबोध इति निरस्तम्, तात्पर्यस्यैव नियामकत्वे पदजन्यत्वप्रवेशे गौरवात्, न च शक्तिं विना पद्मत्वस्योपस्थित्यनियमेऽनुभवानियमप्रसङ्गः, शक्तिं विना शक्तेरिव तस्य नियतस्मृतिसम्भवे अनुभवनियमस्य युक्तत्वात्, लक्षादेरनुभवानियमस्योपस्थित्यनियमप्रयोज्यत्वात्, अन्यथा नानार्थेऽता-

कलायादिकर्मविशेषबोधकपदोच्चारण एव, सोऽपि व्यापार इदानीं नापेक्षितः स्यात्, अनुषज्यमानपचतीत्येतावन्मात्रत एवोत्तरवाक्यतः प्रत्यक्षोपस्थितं कलायमादाय कलायकर्मकपाकबोधः स्यादित्यर्थः। निषेधे हेतुमाह– **अन्यान्वयतात्पर्यक** इति– 'किं पचति' इति केनचित् पृष्टेन तदुत्तराभिसन्धानेन पुरुषान्तरेण कलायमिति पदमभिहितम्, किन्तु 'कलायं पश्यति, कलायं सङ्गृह्णाति' इत्यादिदर्शनाद्यन्वयतात्पर्येणैव, तत्रान्वयतात्पर्यककलायादिपदत उपस्थितस्य कलायस्य कर्मतया पाकेऽन्वयतात्पर्यग्रहाभावादेवान्वयावबोधाभावात्, एवं न केनापि तदानीं कलायमित्यभिहितं परं पूर्वसंस्कारमहिम्नैव कलायस्मरणं जातमेवमपि तात्पर्यग्रहाभावादेव कलायकर्मकपाकावबोधाभावादिदं वाक्यं कलायकर्मकपाकबोधेच्छयोच्चरितमित्याकारकतात्पर्यग्रहस्यैव कलायकर्मकपाकान्वयबोधहेतुत्वमिति प्रत्यक्षोपस्थितेऽपि कलाये उक्ततात्पर्यग्रहाभावादेव कलायकर्मकपाकान्वयबोधापत्त्यसम्भवात्, प्रमाणान्तरोपस्थितस्यापि च कलायस्योक्ततात्पर्यग्रहसत्त्वेऽन्वयबोधो भवत्येव, यथा स्ववधूः पुत्रवधूर्वा 'किं पचति भवति!' इत्येवं पृष्टा 'नान्यसन्निधाने स्वामिना सह वक्तव्यम्, श्वशुरेण समं च न वक्तव्यमेव' इति लोकमर्यादां परिपालयन्ती न किञ्चिद् वक्ति, किन्त्वङ्गुल्यादिनोपदर्शयति कलायम्, तत्र कलायकर्मकपाकबोधस्तात्पर्यज्ञानाच्छब्देनानुपस्थितेऽपि कलाये भवतीति तात्पर्यग्रहस्यैवोक्तबोधनियामकत्वादित्यर्थः। **तद्ग्रहे च** तात्पर्यग्रहे च। **तद्ग्रहस्यैव** तात्पर्यग्रहस्यैव, एवकारेण पदमात्रजन्योपस्थितेरन्वयबोधनियामकत्वव्यवच्छेदः। **अत एव** तात्पर्यग्रहे सति पदादनुपस्थितस्यापि प्रमाणान्तरोपस्थितस्य शाब्दबोधविषयत्वाभ्युपगमादेव। **तात्पर्येति**– तात्पर्यस्य विषयो यः कलायकर्मकत्वस्य पाकेऽन्वयः, तत्प्रतियोगि– तन्निरूपकं यत् कलायकर्मत्वम्, तद्वाचकं– तदवबोधकं यत् पदं– द्वितीयाविभक्त्यन्तं कलायमिति पदम्, तदध्याहारापेक्षया– उक्तवाक्यघटकतया तत्स्मृतिकल्पनापेक्षया। **अर्थाध्याहारे** प्रमाणान्तरेण कलायरूपार्थोपस्थितौ। **एवकारेण** पदाध्याहारे लाघवस्य व्यवच्छेदः, पदाध्याहारपक्षे पूर्वं पदं कल्पनीयं ततोऽर्थोपस्थितिस्ततोऽन्वयबोध इति गौरवम्, अर्थाध्याहारपक्षे प्रमाणान्तरादर्थोपस्थितावनन्तरमेवान्वयबोध इति लाघवमित्येवमर्थाध्याहारवादिन **आमनन्ति**। 'द्वारम्' इत्युक्ते 'पिधेहि' इत्यादिक्रियाबोधकवाक्योपस्थितिकल्पनामन्तरेणैव पिधानादिक्रियालक्षणार्थोपस्थितित एव द्वारकर्मकपिधानबोध इति न पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वप्रवेशस्यावश्यकता, पदमन्तरेण संस्कारोपस्थितस्य शाब्दबोधाभावस्तु तात्पर्यग्रहाभावादेवेत्याशयेनाह– **अत एवेति**– अस्य 'निरस्तम्' इत्यनेनान्वयः, अत एव– तात्पर्यग्रहस्य शाब्दबोधनियामकत्वादेव, **संस्कारोपस्थितस्य** पदग्रहमन्तरेणैवान्यत उद्बुद्धसंस्कारादुपस्थितस्य, तेन पदोपस्थितस्यापि संस्कारोपस्थितत्वस्यावश्यंभावेन तथाभूतस्य शाब्दबोधसम्भवेऽपि न क्षतिः। **तात्पर्यस्यैव** तात्पर्यग्रहस्यैव। ननु समभिरूढमते पङ्कजपदस्य पद्मत्वे समुदायशक्त्यनभ्युपगमेऽवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वस्यैवोपस्थितिरिति 'पङ्कजमस्ति' इत्यत्र पद्मत्वस्योपस्थापकस्य नियतस्याभावान्न भवेदपि पद्मत्वस्योपस्थितिरिति तदुपस्थित्यनियमे तदनुभवनियमोऽपि ततो न भवेदित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। यथा जातिशक्तिवादिमते आनन्त्याद् व्यक्तौ शक्त्यभावेऽपि जातिर्व्यक्तिमन्तरेण न भासत इत्यतो नियतव्यक्तिस्मृतितो नियतव्यक्त्यनुभवो भवति तथा तात्पर्यग्रहबलादेवाशक्यस्यापि पद्मत्वस्य स्मृतितोऽनुभवनियमः स्यादेवेति निषेधहेतुमुपदर्शयति– **शक्तिं विनेति**, '**शक्तेरिव**' इति स्थाने 'व्यक्तेरिव' इति पाठो युक्तः। **तस्य** पद्मत्वस्य। लक्ष्यार्थे शक्त्यभावे क्वचित् कस्यचित् कदाचिदनुभव इत्येवं योऽनुभवानियमस्तस्योपस्थित्यनियमप्रयोज्यत्वमेव, नहि लक्ष्यार्थस्योपस्थितिनियमोऽस्ति, पद्मत्वस्य तु शक्त्यभावेऽप्युपस्थितिनियमस्तात्पर्यबलात् समस्त्येवाऽतोऽनुभवनियमोऽपि युज्यत इत्याह– **लक्षादेरिति**– अत्र '**लक्ष्यादेः**' इति पाठो युक्तः, अत्रादिपदाल्लक्ष्यतावच्छेदकस्योपग्रहः, व्यञ्जनाङ्गीकृतिपक्षे व्यङ्ग्यार्थोपग्रहोऽपि ततो बोध्यः।

त्पर्यविषयस्यापि शक्यतयाऽनियतानुभवविषयताप्रसङ्गात्, शक्यानेकोपस्थितौ तात्पर्यं नियामकमिति चेत्? न– अशक्योपस्थितावपि तस्यैव तथात्वात्, न च कुमुदाद्यप्रतीत्यर्थं समुदायशक्तिकल्पनमित्यपि युक्तम्, तत्राशक्तेरेव तदप्रतिपत्तेः, नहि घट-पटादावपि पटाद्यप्रतिपत्त्यर्थं शक्तिकल्पनम्, न च योगस्य कुमुदादिसाधारणत्वात् तत्रापि प्रयोगप्रसङ्गः, योगपुरस्कारेणेष्टत्वात्, नहि 'पङ्कजशैवालमानय' 'पङ्कजकुमुदमानय' इति प्रयोगं कश्चिद् बाध्यतया व्यवहरति, अस्तु वा परस्य समुदायशक्तिरिव मम पद्मत्वस्मरणस्य कुमुदादौ प्रयोगप्रतिबन्धकत्वम्, यद्वा पङ्कज(पङ्क)पदोत्तर'ज'पदस्यैव कुमुदादिस्मरण-

---

अन्यथा तात्पर्यविषयत्वस्यानुभवविषयत्वनियामकत्वमनभ्युपगम्य शक्यत्वस्यैवानुभवविषयत्वनियामकत्वाभ्युपगमे। '**शक्यतयाऽनियत**' इति स्थाने 'शक्यतया नियत' इति पाठो युक्तः, यदि शक्यत्वमेव शाब्दबोधात्मकानुभवविषयत्वनियामकं तर्हि अश्वानयनबोधेच्छयोच्चरिते 'सैन्धवमानय' इति वाक्येऽपि सैन्धवपदस्याश्व इव लवणेऽपि शक्यत्वस्य भावेनाश्वानयनबोधवल्लवणानयनबोधोऽपि प्रसज्येतेत्यर्थः। ननु नानार्थस्थले शक्यत्वाविशेषात् सर्वेषां शक्यार्थानामुपस्थितावपि यस्य शक्यार्थस्यान्वयबोधे तात्पर्यस्य ग्रहस्तस्यैव शक्यार्थस्यान्वयबोधो नान्यस्य शक्यार्थस्योपस्थितस्येत्याशङ्कते– **शक्यानेकोपस्थिताविति**। **तात्पर्यं** तात्पर्यग्रहः। **नियामकं** शाब्दबोधविषयत्वनियामकम्। नानार्थस्थले तात्पर्यग्रहविषयत्वस्य शाब्दबोधविषयत्वनियामकत्वव्यवस्थितौ लाघवात् सर्वत्रैव तस्य तन्नियामकत्वमित्यशक्यानेकोपस्थितावपि यस्यैवाशक्यस्यान्वयबोधेच्छयोच्चरितत्वग्रहस्तस्यैवान्वयबोधो नान्यस्येति नियमोपपत्तेरिति समाधत्ते– **नेति**। **तस्यैव** तात्पर्यग्रहस्यैव। **तथात्वात्** शाब्दबोधविषयत्वनियामकत्वात्। ननु पङ्कजपदस्य यथा न पद्मत्वे शक्तिस्तथा कुमुदत्वेऽपि-एवं सत्यपि यथाऽशक्यस्यापि पद्मत्वस्यान्वयबोधस्तथा कुमुदत्वस्यापि स्यात्, तदापत्तिपरिहारार्थं पङ्कजपदस्य पद्मत्वे समुदायशक्तिकल्पनमावश्यकम्, एवं सति समुदायशक्त्योपस्थितस्य पद्मत्वस्यान्वयबोधो न तु कुमुदत्वस्य, तत्र समुदायशक्त्यभावादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य 'युक्तम्' इत्यनेनान्वयः। शक्तौ सत्यामपि कस्यचिदेव शक्यस्य भानमित्यत्र तात्पर्यं नियामकम्, शक्यभिन्नस्यापि कस्यचिदर्थस्य भाने तात्पर्यमेव नियामकम्, कुमुदत्वे तु न शक्तिर्नवा तात्पर्यम्, पद्मत्वे तु शक्त्यभावेऽपि तात्पर्यं समस्तीति पद्मत्वप्रतीतिः सम्भवति, न तु कुमुदत्वप्रतीतिरिति निषेधहेतुमुपदर्शयति– **तत्रेति**– कुमुदत्वे इत्यर्थः। **तदप्रतीतेः** कुमुदत्वेन पङ्कजनिकर्तुरप्रतीतेः। समभिरूढनये घटादिपदेनापि जलाहरणादिलक्षणक्रियात्मकचेष्टावत्त्वरूपयोगार्थमुपादायैव घटाद्यर्थप्रतीतिः, तत्र घटत्वस्याशक्यस्य भानं तात्पर्यबलादेव, तात्पर्याभावादेव न घटादिपदतः पटाद्यर्थप्रतीतिरित्येतावतैवोपपत्तौ न घटादिपदस्य घटत्वादौ शक्तिकल्पनमित्याह– **नहीति**– अस्य 'शक्तिकल्पनम्' इत्यनेनान्वयः। '**घट-पटादावपि**' इति स्थाने 'घटपदादावपि' इति पाठो युक्तः। ननु पङ्कजपदस्यावयवशक्तिलक्षणयोगतो लभ्यस्य पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुमुदादावपि पङ्कजाते सत्त्वात् कुमुदादिकमुपादायापि पङ्कजमस्तीति प्रयोगः स्यादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति– **न चेति**। **तत्रापि** कुमुदादावपि। **प्रयोगप्रसङ्गः** पङ्कजपदप्रयोगप्रसङ्गः। निषेधे हेतुमाह– **योगपुरस्कारेणेति**– पङ्कजनिकर्तृरूपार्थे या पङ्कजपदस्यावयवशक्तिस्तदालम्बनेनेत्यर्थः। **इष्टत्वात्** कुमुदादौ पङ्कजपदप्रयोगस्येष्टत्वात्। इष्टापत्तिमेव द्रढयति– **नहीति**– अस्य 'व्यवहरति' इत्यनेनान्वयः, 'पङ्कजशैवालमानय' इत्यत्र पङ्कजपदस्य पङ्कजनिकर्तृरूपार्थादरणे सत्येव तस्याभेदेन शैवालपदार्थेऽन्वयो घटते, एवं 'पङ्कजकुमुदमानय' इत्यत्रापि, पद्मरूपसमुदायशक्त्यार्थाश्रयणे तु तदभेदस्य शैवालादौ बाधात् 'पङ्कजशैवालमानय' इत्यादिप्रयोगस्य बाधितार्थकत्वेन बाध्योऽयं प्रयोग इत्येवं व्यवहारः स्यात्, न च कश्चिदेवं व्यवहरतीत्यतो ज्ञायते योगपुरस्कारेणायं प्रयोग इतीष्ट एवायमित्यर्थः। पङ्कजपदस्य पद्मे शक्तिरित्यभ्युपगन्तृमते यथा समुदायशक्तिग्रहस्य कुमुदादौ पङ्कजपदप्रयोगप्रतिबन्धकत्वं तथा समभिरूढमते पद्मत्वस्मरणस्य तथात्वमित्याह– **अस्तु वेति**। **परस्य** समुदायशक्त्यभ्युपगन्तुः, 'मते' इति शेषः। '**समुदायशक्तिरिव**' इति स्थाने 'समुदायशक्तेरिव' इति पाठो युक्तः, पङ्कजपदस्य पद्मे शक्तिमजानानः कुमुदादौ पङ्कजपदं प्रयुङ्क्त एवेति समुदायशक्तेरित्यस्य समुदायशक्तिग्रहस्येत्यर्थः। लाघवादाह– **यद्वेति**– यद्यपि पङ्कपदोत्तरजपदस्य यथा कमलशक्तत्वेन कमलस्यैव स्मारकत्वेन कुमुदादिस्मरणप्रतिबन्धकत्वं तथा नीरपदोत्तरजपदस्य, एवं जलादिपदोत्तरजपदस्यापि, तथापि कर्दमपदा-

प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं 'गो-बलीवर्दौ' इत्यत्र बलीवर्दसमभिव्याहृतगोपदस्य बलीवर्दस्मरण इव, तेन न कुमुदप्रियस्य कुमुदस्मरणेन पद्म एव प्रयोगप्रतिबन्धः। न चैवं लक्षणयापि पङ्कजपदात् कुमुदानुपस्थिति-प्रसङ्गः, शक्त्या तदुपस्थितावेव तत्प्रतिबन्धकत्वात्, अत एवावयवशक्तावेव केचित् कौञ्ज्यं कल्पयन्ति; न च, पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयानुभवजनकत्वात् तादृशस्मरणजनकत्वाद् वान्यत् पदस्य शक्तत्वम्, तदज्ञा-(तज्ज्ञा)नस्य नैयायिक-मीमांसकयोः पदार्थप्रत्यये व्यभिचारेणाकरणत्वात्, तदनुपयुक्तायाश्च शक्तित्वस्य परिभाषामात्रत्वादिति समुदायशक्तेरावश्यकत्वम्, न च तदभावेऽनुभावकत्वस्यैवानुपपत्तिः, असम्बद्धानु-

---

द्युत्तरजपदस्य कुमुदादिस्मारकत्वमपि संभवति, ततो न तस्य कुमुदादिस्मरणप्रतिबन्धकत्वमित्येवकारेण तस्यापि व्यवच्छेदः, एवं पद्मत्वस्मरणस्य कुमुदादौ पङ्कजपदप्रयोगप्रतिबन्धकत्वस्य व्यवच्छेद इति लाघवम्। उक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य सम्यक्त्वावगतये दृष्टान्तमाह- **गो-बलीवर्दावित्यत्रे**ति- यत्र 'गौरस्ति' इति वाक्ये केवलं गोपदमस्ति तत्र गोपदाद् गोत्वेन रूपेण बलीवर्दस्यापि स्मरणं भवत्येवेति बलीवर्दपदासमभिव्याहृतस्य गोपदस्य न बलीवर्दस्मरणप्रतिबन्धकत्वं किन्तु बलीवर्दसमभिव्याहृतगोपदस्येति बोध्यम्। पद्मत्वस्मरणस्य कुमुदे पङ्कजपदप्रयोगप्रतिबन्धकत्वे यस्य प्रमातुः कुमुदमेव कमला-पेक्षयाऽतिप्रियं तस्य पङ्कजपदात् कुमुदस्मरणमपि पद्मे पङ्कजपदप्रयोगप्रतिबन्धकं किमिति न भवेदिति दोषोऽपि पङ्कपदोत्तरजपदस्य कुमुदस्मरणप्रतिबन्धकत्वपक्षे न सम्भवति, ज्ञाते पङ्कपदोत्तरजपदे कुमुदस्मरणस्यैवाभावादित्याह- **तेने**ति- पङ्कपदोत्तरजपदस्य कुमुदस्मरणप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः। नञः 'प्रयोगप्रतिबन्धः' इत्यनेनान्वयः। **प्रयोगप्रतिबन्धः** पङ्कजपदप्रयोगप्रतिबन्धः। ननु यदि पङ्कपदोत्तरजपदस्य कुमुदस्मरणप्रतिबन्धकत्वं तदा यत्र लक्षणया पङ्कजपदं कुमुदे प्रयुज्यते तत्र लक्षणारूपवृत्तिग्रहसहकारेण पङ्कजपदाद् यत् कुमुदस्मरणं भवति तदपि न स्यात् तत्रापि पङ्कपदोत्तरजपदस्य कुमुदस्मरणप्रतिबन्धकस्य सद्भावादित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति- **न चैवमि**ति। **एवं** पङ्कपदोत्तरजपदस्य कुमुदस्मरणप्रतिबन्धकत्वकल्पने। शक्त्यात्मकवृत्तिग्रहजन्यकुमुदस्मरणं प्रत्येव पङ्कपदोत्तरजपदस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, एवं च लक्षणात्मकवृत्तिग्रहजन्यकुमुदस्मरणस्य निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वादेव पङ्कजपदादुत्पत्तावपि न क्षतिरिति निषेधहेतुमुपदर्शयति- **शक्त्ये**ति। **तदुपस्थितावेव** स्मरणात्मककुमुदोपस्थितावेव, एवकारेण लक्षणया कुमुदोपस्थितेर्व्यवच्छेदः। **तत्प्रतिबन्धकत्वात्** पङ्कपदोत्तरजपदस्य प्रतिबन्धकत्वात्। **अत एव** शक्तिग्रहजन्यकुमुदस्मरणे पङ्कपदोत्तरजपदस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनादेव। यदि पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिर्नाभ्युपेयते तदाऽवयवशक्तेः कुमुदे सत्त्वात् किमिति न कुमुदप्रतीतिरिति न वाच्यम्, शक्तिग्रहजन्यकुमुदस्मरणे पङ्कपदोत्तरजपदस्य प्रतिबन्धकत्वेन तत्र सत्या अप्यवयवशक्तेः कुण्ठितत्वादित्येवं केचित् कल्पयन्तीत्यर्थः। ननु पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिर्नास्तीत्येवमुक्तदिशा व्यवस्थापनमयुक्तम्, यतः पङ्कजपदस्य पद्मत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकानुभवं प्रति यत् कारणत्वम्, यद्वा पद्मत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकस्मरणं प्रति यत् कारणत्वम्, तस्यैव शक्तित्वं न तूक्तकारणत्वादतिरिक्ता शक्तिः समस्ति, तज्ज्ञानाभावेऽपि पदार्थानुभवस्य पदार्थस्मरणस्य वा भावेन व्यभिचारेण तज्ज्ञानस्य कारणत्वासम्भवात्, तथा च निरुक्तानुभवजनकत्वरूपाया निरुक्तस्मरणजनकत्वरूपाया वा समुदायशक्तेः पङ्कजपदे सद्भावात् समुदायशक्तिर्नास्तीति कथनमयुक्तमित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति- **न चे**ति- अस्य 'वाच्यम्' इति व्यवहितेन सम्बन्धः। '**तादृशस्मरणजनकत्वाद् वाऽन्यत् पदस्य शक्तत्वम्**' इत्यस्य स्थाने "तादृशस्मरणजनकत्वाद् वा नान्यत् पदस्य शक्तत्वम्" इति पाठो युक्तः। निरुक्तजनकत्वलक्षणशक्तिश्च स्वरूपसत्येवोपयुक्ता न तु ज्ञाता, तज्ज्ञानाभावेऽपि पदार्थप्रत्ययोदयेन व्यभिचारादित्याह- **तज्ज्ञानस्ये**ति- निरुक्तशक्तिज्ञानस्येत्यर्थः। निरुक्तानुभवजनकत्व-निरुक्तस्मरणजनकत्वव्यतिरिक्ता च शक्तिर्न पदार्थप्रत्यये उपयुज्यते इति तां परिकल्प्य तस्याः शक्तित्वस्य परिभाषामात्रत्वेन न परीक्षकैरुपादेयत्वमित्याह- **तदनुपयुक्तायाश्चे**ति- पदार्थप्रत्ययानुपयुक्तायाश्चेत्यर्थः। ननु पद्मत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकानुभवजनकत्व-पद्मत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकस्मरणजनकत्वाभ्यां व्यतिरिक्ता या समुदायशक्तिस्तस्या एवानावश्यकत्वं समभिरूढनयवादिनोऽभिमतम्, यच्च भवद्भिर्निरुक्तानुभवजनकत्व-निरुक्तस्मरणजनकत्वस्यैव समुदायशक्तित्वमभिप्रेत्य समुदायशक्तेरावश्यकत्वं प्रतिपाद्यते तन्न युक्तं समुदायशक्तेरभावे निरुक्तानुभवजनकत्व-निरुक्तस्मरणजनकत्वयोरेवानुपपत्तेः, नहि यच्छब्दो येनार्थेनासम्बद्धः स शब्दस्तमर्थमनुभावयितुं स्मारयितुं वा समर्थोऽतिप्रसङ्गादिति तदस्याशङ्कां प्रतिक्षिपति- **न**

भवेऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम्, पूर्वपूर्वतरज्ञानविषयत्वस्यैव सम्बन्धत्वात्, तस्य चानादित्वादिति वाच्यम्; उक्तानुभव-स्मरणजनकत्वमेव शक्तत्वमित्यभ्युपगमे गङ्गापदादेस्तीरत्वप्रकारकतीराद्यनुभवजनकत्वेन तत्र शक्तिप्रसक्तौ लक्षणामात्रोच्छेदप्रसङ्गात्; अथ लाक्षणिकमननुभावकमेव 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र घोषादिपदस्यैव लक्षणास्मारिततीरान्वयानुभवजनकत्वात्, तस्य च शक्तत्वादेव नोक्तदोष इति चेत् ? न– तथापि तत्प्रकारकतद्विषयकज्ञानजनकत्वाप्रतिसन्धानेऽपि 'देवदत्तादिपदादसौ बोद्धव्यः' इत्यभिप्रायप्रतिसन्धानादर्थोपस्थितेर्दर्शनात् सर्वत्र तत्तदर्थविशेषेऽभिप्रायविशेषविषयत्वस्यैव पदानां वाचकत्वस्य व्यवस्थितेः, न च देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्य कारणतावधारणात् पूर्वं गवादिपदेषु सङ्केतकल्पकप्रमाणा-

---

चेति– अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । **तदभावे** अतिरिक्तशक्त्यभावे । असम्बद्धस्यानुभावकत्वं स्मारकत्वं वा नाङ्गीक्रियते येनातिप्रसङ्गः स्यात्, किन्तु पूर्वपूर्वतरज्ञानविषयत्वमेवार्थेन सह पदस्य सम्बन्धः, ज्ञानं च समूहालम्बनं पदार्थयोर्ग्राह्यमिति नातिप्रसङ्ग इति निषेधहेतुमुपदर्शयति– **पूर्वेति** । **तस्य च** पूर्वपूर्वतरज्ञानविषयत्वलक्षणसम्बन्धस्य पुनः । **अनादित्वात्** ज्ञानस्य सादित्वे तत्समानकालीनस्य तद्विषयत्वस्यापि यद्यपि सादित्वमेव तथापि पूर्वपूर्वतरज्ञानपरम्परया अनादित्वेन तदाश्रयणेन तद्विषयत्वस्य प्रवाहतोऽनादित्वमिति बोध्यम् । पद्मत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकानुभवजनकत्व-तथाविधस्मरणजनकत्वयोः शक्तित्वप्रतिषेधे हेतुमुपदर्शयति– **उक्तानुभवेति**– पद्मत्वप्रकारकपद्मविशेष्यकानुभवेत्यर्थः । **गङ्गापदादेरिति**– 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र 'गङ्गातीरे घोषः' इति शाब्दबोधानुरोधेन गङ्गापदस्य गङ्गातीरत्वप्रकारकतीरविशेष्यकानुभवजनकत्वमवश्यमेषितव्यमिति गङ्गापदस्योक्तानुभवजनकत्वलक्षणं गङ्गातीरशक्तत्वमेव भवेत्, एवं यस्य पदस्य यस्मिन्नर्थे लक्षणा शाब्दानुभवानुरोधेनोपेयते तस्य पदस्य तदर्थविषयकानुभवजनकत्वलक्षणतच्छक्तत्वमेव स्यादिति लक्षणात्मकशब्दवृत्तेरुच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु पदानां शक्ति लक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थबोधं प्रति जनकत्वमेवानुभावकत्वम् 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदस्य घोषपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधजनकत्वाभावेन नानुभावकत्वं किन्तु घोषपदस्यैव गङ्गापदार्थगङ्गातीरान्वितस्वशक्यार्थघोषविषयकशाब्दबोधजनकत्वेनानुभावकत्वमिति तत्र घोषपदस्यैव शक्तत्वं न तु गङ्गापदस्य, किन्तु तस्य गङ्गातीररूपार्थे लाक्षणिकत्वमेवेति न लक्षणोच्छेद इति शङ्कते– **अथेति** । लाक्षणिकस्याननुभावकत्वे कथं लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे भानमित्यपेक्षायामाह– **गङ्गायां घोष इत्यत्रेति**– तथा च यस्मिन् वाक्ये सर्वाण्येव पदानि शक्तानि तत्र सर्वेषामेव पदानां तद्घटकानामनुभावकत्वम्, यत्र तु किञ्चिदेव पदं शक्तं तत्र तस्यैव शक्तस्य पदस्यानुभावकत्वम्, तथा च 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र घोषपदस्य लक्षणया गङ्गापदस्मारितगङ्गातीररूपार्थान्वयानुभवजनकत्वाल्लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे भानं संभवतीत्यर्थः । **तस्य च** घोषपदस्य च । **नोक्तदोषः** न लक्षणामात्रोच्छेदप्रसङ्गः । समाधत्ते– **नेति** । **तथापि** उक्तदिशा लक्षणोच्छेदप्रसङ्गपरिहारेऽपि, पदस्य शक्तिलक्षणवृत्तिज्ञानसहकारेणार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनकत्वं भवति, तथा च यज्ज्ञानमर्थोपस्थितौ पदस्य सहकारि भवति तस्यैव शक्तित्वं कल्पयितुमुचितम्, तथा च देवदत्तपदादसौ बोद्धव्य इत्याकारकस्याभिप्रायस्य ज्ञानाद् देवदत्तपदाद् देवदत्तरूपार्थोपस्थित्या देवदत्तरूपार्थान्वयबोधो भवतीति तादृशाभिप्रायस्य शक्तित्वम्, एवमन्यत्रापीति सङ्केत एव शक्तिः, देवदत्तत्वप्रकारकदेवदत्तविषयकानुभवजनकत्वस्य ज्ञानाभावेऽपि निरुक्ताभिप्रायज्ञानाद् देवदत्तान्वयानुभवोत्पादेन व्यभिचारेण नोक्तानुभवजनकत्वज्ञानस्यार्थोपस्थितौ पदस्य सहकारित्वमिति नोक्तानुभवजनकत्वं निरुक्तस्मृतिजनकत्वं वा शक्तिरिति पङ्कजपदस्य पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवजनकत्वेऽपि तथाविधस्मृतिजनकत्वेऽपि वा न समुदायशक्तेरावश्यकत्वं शक्तेर्निरुक्तानुभवजनकत्वादितो भिन्नत्वादित्याशयेनाह– **तत्प्रकारकेति**– देवदत्तत्वप्रकारकेत्यर्थः । **तद्विषयकेति**– देवदत्तविषयकेत्यर्थः । **सर्वत्र** घट-पटादिपदेऽपि । ननु देवदत्तादिपदे उक्ताभिप्रायविशेषलक्षणसङ्केतज्ञानस्य देवदत्तपदाद् देवदत्तोपस्थितौ कारणत्वेऽवधृते एव तद्दृष्टान्ताद् गवादिपदाद् गवाद्यर्थोपस्थितावपि निरुक्तसङ्केतज्ञानस्य कारणत्वावधारणतो गवादिपदस्य गवाद्यर्थे सङ्केतलक्षणा शक्तिः सिद्ध्येत्, यदा तु देवदत्तादिपदस्यानुपस्थित्या न ततोऽर्थोपस्थितौ निरुक्तशक्तिज्ञानस्य कारणत्वमवधृतं तदानीं प्रमाणाभावान्न निरुक्ताभिप्रायविशेषलक्षणसङ्केतस्य गवादिपदेषु सिद्धिः, अथापि गवादिपदादर्थविशेषप्रतिपत्तिरनुभूयत इति व्यभिचारेण नोक्ताभिप्रायविशेषज्ञानस्यार्थोपस्थितौ हेतुत्वमिति नोक्ताभिप्रायस्य शक्तित्वमित्याशङ्कां प्रतिक्षि-

भावादर्थप्रतीतेश्चानुभवसिद्धत्वाद् व्यभिचारेण नेदं हेतुः, किन्तु तद्विषयानुभवजनकत्वज्ञानमेव, न च देवदत्तादिपदे व्यभिचारान्न तस्यापि हेतुत्वम् 'एतदर्थज्ञानमेतत्पदजन्यत्वेनेच्छाविषयः' इति ज्ञानेऽर्थज्ञाने पदजन्यत्ववैशिष्ट्यभाने ध्रुवे पदेऽपि तज्जनकत्वज्ञानसम्भवादिति वाच्यम्, सङ्केतत्वेन रूपेण तद्ज्ञा-(तज्ज्ञा) नस्य हेतुत्वानभ्युपगमेन तेन रूपेण व्यभिचारज्ञानेऽप्यदोषात्, तद्धीजनकतावच्छेदकतावच्छेद-

---

पति–**न चेति**–अस्य 'वाच्यम्' इत्युत्तरेण योगः। **अर्थप्रतीतेश्च** गवादिपदाद् गवादिरूपार्थप्रतीतेश्च। **व्यभिचारेणेति**–'गोपदाद् गोरूपार्थो बोद्धव्यः' इत्याकारकाभिप्रायरूपस्य सङ्केतस्य ज्ञानाभावेऽपि गोरूपार्थप्रतीतेर्भाव इत्येवं व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः। **नेदं हेतुः** निरुक्ताभिप्रायरूपसङ्केतज्ञानं नार्थप्रतीतिनिबन्धनम्, तथा च नाभिप्रायविशेषलक्षणसङ्केतः शक्तिरित्याशयः। यदि नोक्तसङ्केतज्ञानमर्थप्रतीतिनिबन्धनं तर्हि किमर्थप्रतीतिनिबन्धनमिति पृच्छति–**किन्त्विति**। उत्तरयति–**तद्विषयेति**–गोत्वप्रकारकगोविषयकानुभवजनकत्वज्ञानमेव गोरूपार्थप्रतीतिजनकमिति तद्विषयकानुभवजनकत्वमेव तत्र शक्तत्वमित्याशयः। ननु देवदत्तोऽस्तीत्यादिवाक्यस्थले 'देवदत्तपदादसौ बोद्धव्यः' इत्यभिप्रायविशेषस्य ज्ञानादेव देवदत्तरूपार्थप्रतीतिर्न तु 'देवदत्तत्वप्रकारक-देवदत्तविषयकानुभवजनकं देवदत्तपदम्' इत्याकारकाद् देवदत्तविषयकानुभवजनकत्वज्ञानादिति व्यभिचारेण तद्विषयकानुभवजनकत्वज्ञानमपि नार्थप्रतीतिनिबन्धनमिति तद्विषयकानुभवजनकत्वमपि न पदस्य तत्र शक्तत्वमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चेति**। **न तस्यापि हेतुत्वं** तद्विषयकानुभवजनकत्वज्ञानस्यापि न तदर्थप्रतीतिजनकत्वम्, एवं च न तद्विषयकानुभवजनकत्वस्य शक्तिरूपत्वमित्याशयः। निषेधे हेतुमाह–**एतदर्थेति**–'देवदत्तपदादसौ बोद्धव्यः' इत्यभिप्रायविशेषज्ञानस्य तत्रार्थप्रतीतिनिबन्धनत्वं यदुपेयते ततोऽपि 'तद्विषयकानुभवजनकमेतत् पदम्' इति ज्ञानस्यार्थप्रतीतिनिबन्धनत्वमायात्येव, यतो 'देवदत्तरूपार्थज्ञानं देवदत्तपदजन्यत्वेनेच्छाविषयः' इत्येवं स्वरूपपर्यवसिते 'देवदत्तपदादसौ बोद्धव्यः' इत्यभिप्रायस्य ज्ञाने देवदत्तरूपार्थविषयकज्ञाने देवदत्तपदजन्यत्ववैशिष्ट्यस्य भाने सति देवदत्तपदेऽपि देवदत्तरूपार्थविषयकज्ञानजनकत्वस्य ज्ञानसम्भवादित्यर्थः। निरुक्ताशङ्काप्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति–**सङ्केतत्वेन रूपेणेति**। **तज्ज्ञानस्य** सङ्केतज्ञानस्य। **हेतुत्वानभ्युपगमेन** अर्थप्रतीतौ कारणत्वानभ्युपगमेन। **तेन रूपेण** सङ्केतत्वेन रूपेण। **व्यभिचारज्ञानेऽपि** सङ्केतत्वेन रूपेण सङ्केतज्ञानाभावेऽपि गवादिपदाद् गवाद्यर्थप्रतीतिभावेन व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानेऽपि। **अदोषात्** देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्येत्यादिनोपदर्शितस्य दोषस्याभावात्। तदर्थासङ्केतितपदज्ञानतोऽतिप्रसङ्गभयतस्तदर्थविषयकानुभवस्यानभ्युपगन्तव्यत्वेन तदर्थसङ्केतितपदज्ञानमेव तदर्थप्रतीतिकारणमिति तदर्थप्रतीतिजनकता तदर्थसङ्केतितपदज्ञाननिष्ठा, विषयतासम्बन्धेन तन्निरूपिताऽवच्छेदकता पदनिष्ठा, तन्निरूपितावच्छेदकता सङ्केतनिष्ठेति तद्रूपेण सङ्केतज्ञानस्यार्थोपस्थितितः प्राग् गवादिपदतो गवाद्यर्थानुभवस्थले सम्भवेन तद्रूपेण सङ्केतज्ञानस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वे व्यभिचाराभावादित्याह–**तद्धीजनकतेति**–अर्थप्रतीतिजनकतेत्यर्थः। **तज्ज्ञानस्य** सङ्केतज्ञानस्य। **पूर्वमपि** देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वावधारणात् पूर्वमपि, यद्यपि सङ्केतितपदज्ञानत्वेनार्थोपस्थितौ पदज्ञानस्य कारणत्वे सङ्केतत्वेन सङ्केतज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वमावश्यकमेवेति तेन रूपेण व्यभिचारज्ञानात् तद्रूपेण तज्ज्ञानस्य न कारणत्वमिति दोषः स्यादेव, तथापि शक्तिपदज्ञानत्वेनैव कारणत्वम्, शक्तिश्च तदर्थविषयकानुभवजनकत्वरूपा परेण स्वीक्रियते, तदतिरिक्तशक्तिवादिना च निरुक्ताभिप्रायविशेषलक्षणसङ्केतरूपा सा स्वीक्रियते, तज्ज्ञानं च सङ्केतत्वज्ञानं विनापि शक्तित्वेन रूपेण सम्भवतीति बोध्यम्। ननु यथोक्तदिशा सङ्केतज्ञानस्यार्थानुभवे व्यभिचारपरिहारो भवता क्रियते तथा 'एतदर्थज्ञानमेतत्पदजन्यत्वेन' इत्यादिग्रन्थेनैतदर्थविषयकानुभवजनकत्वज्ञानस्यापि व्यभिचारः परिह्रियते एवेति विनिगमनाविरहात् किमित्यर्थविषयकानुभवजनकत्वज्ञानस्यार्थविषयकप्रतीतौ न कारणत्वमित्यशाङ्क्य परिहरति–**न चेति**। '**पूर्वोक्तरीत्याऽनुभवजनकत्वस्य**' इति स्थाने 'पूर्वोक्तरीत्याऽनुभवजनकत्वज्ञानस्य' इति पाठो युक्तः। निषेधहेतुमाह–**इदमिति**। '**स्वातन्त्र्येण**' इत्यनेन 'एतदर्थज्ञानमेतत्पदजन्यत्वेनेच्छाविषयः' इति, ज्ञाने साक्षादर्थज्ञाने पदजन्यत्ववैशिष्ट्यभाने सति तदनन्तरं पदे यदर्थविषयकानुभवजनकत्वज्ञानं तस्य यत् पारतन्त्र्येण कारणत्वं तस्य व्यवच्छेदः। '**पदेऽनुभवजनकत्ववैशिष्ट्यज्ञानस्यैव**' इति स्थाने 'पदेऽनुभवजनकत्ववैशिष्ट्यज्ञानस्यैव' इति पाठो युक्तः। **परेण** तदर्थविषयकानुभवजनकत्वमेव पदे तत्र शक्तत्वमिति वादिना। **तस्य च** 'इदं पदमेतदर्थविषयकानुभवजनकम्' इत्याकारकस्य स्वातन्त्र्येण पदे तदर्थविषयकानुभवजनकत्ववैशिष्ट्यज्ञानस्य च। **आधुनिकसङ्केतस्थले** 'देवदत्तपदादसौ बोद्धव्यः'

कत्वादिना तद्ग्रा(तज्ज्ञा)नस्य पूर्वमपि गवादिपदे सम्भवेन व्यभिचाराभावात्, न च पूर्वोक्तरीत्यानुभवजनकत्वस्याप्यव्यभिचारः, 'इदं पदमेतदर्थानुभवजनकम्' इति स्वातन्त्र्येण पदेऽनुभवजनकत्वे वैशिष्ट्यज्ञानस्यैव हेतुतायाः परेणाभ्युपेतत्वात् तस्य चाधुनिकसङ्केतस्थले व्यभिचारदर्शनादिति दिक् ।

न च शब्दसम्बन्धमनपेक्ष्य संस्कारमात्रोपस्थितस्य "पङ्कजमानय" इत्यत्रान्वये पद्मत्वव्यापकानां द्रव्यत्वादीनामन्वयः स्यादिति वाच्यम्, शब्दसम्बन्धोपगमेऽपि संस्कारप्राकट्यस्यावश्योपजीव्यत्वात्, 'घटमानय' इत्यत्र छिद्रेतरघटत्वस्येव प्रकारस्यापि भाने न लक्षणोच्छेद इति तूक्तप्रायम्, न च

इत्यभिप्रायस्थले । **व्यभिचारदर्शनात्** तत्र प्रथमत 'एतदर्थज्ञानमेतत्पदजन्यत्वेनेच्छाविषयः' इति ज्ञानं यद्यप्यस्ति तथापि तद् 'एतदर्थज्ञानमेतत्पदजन्यम्' इत्याकारालिङ्गितमेव, न तु 'एतत्पदमेतदर्थविषयकानुभवजनकम्' इति स्वरूपाकलितमिति देवदत्तरूपार्थविषयकानुभवजनकत्वज्ञानाभावेऽपि देवदत्तपदाद् देवदत्तरूपार्थविषयकानुभवभावेन व्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात्, एवं च पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवजनकत्वं पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयस्मरणजनकत्वं वा न पङ्कजपदस्य पद्मरूपार्थे शक्तिर्येन समुदायशक्तिस्तस्य पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवजनकस्य स्यात्, किन्तु ततो व्यतिरिक्तैव सङ्केतलक्षणा शक्तिः, सा पङ्कजपदस्य पद्मरूपार्थे नेष्यते, किन्तु व्युत्पत्तिग्रहापेक्षितपद्मत्वनियतशक्तिग्रहाहितसंस्कारादेव फलबलकल्प्योद्बोधितात् पद्मत्वोपस्थितिरिति ।

ननु यदि पङ्कजपदस्य न पद्मत्वेन रूपेण पद्मरूपार्थे शक्तिः किन्तु पद्मत्वनियतशक्तिग्रहाहितसंस्कारमात्रादेव पद्मत्वोपस्थितिस्तर्हि पङ्कजनिकर्तृरूपार्थे या तस्यावयवशक्तिः सा यथा पद्मत्वनियता तथा पद्मत्वव्यापकद्रव्यत्वादिनियताऽपीति तादृशशक्तिग्रहाहितसंस्कारात् पद्मत्वस्येव द्रव्यत्वादीनामप्युपस्थितिसम्भवात् पङ्कजमानयेत्यत्र पङ्कजपदासम्बद्धस्य संस्कारमात्रोपस्थितस्य पद्मत्वस्येव पङ्कजपदासम्बद्धानां पद्मत्वव्यापकानां द्रव्यत्वादीनामपि संस्कारमात्रोपस्थितानामन्वयबोधः स्यादित्याशङ्कय प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य 'वाच्यम्' इत्यत्रान्वयः । पङ्कजपदावयवशक्तेर्यथा पद्मत्वनियतत्वं पङ्कजनिकर्तरि पद्मे पद्मत्वस्य सत्त्वात् तथा पद्मत्वव्यापकद्रव्यत्वादिनियतत्वमपि द्रव्यत्वादीनामपि तत्र सत्त्वादित्यावेदयितुं '**पद्मत्वव्यापकानाम्**' इति 'द्रव्यत्वादीनाम्' इत्यस्य विशेषणम् । शब्दस्य शक्तिलक्षणसम्बन्धस्यार्थे सत्त्वेऽपि पूर्वानुभवाहितशक्तिविषयकसंस्कारः प्राकट्यलक्षणोद्बोधशाली यावन्न भवति तावच्छक्तिस्मरणं न भवतीति शक्तिस्मरणे तत्संस्कारोद्बोधोऽवश्यमपेक्षितव्यः, शक्तिस्मरणाच्चार्थस्मरणं तदैव भवति यदि तदर्थविषयकसंस्कारः प्रकटो भवति नान्यथेति संस्कारप्राकट्यस्य संस्कारोद्बोधस्वभावस्यावश्यमर्थोपस्थितावुपजीव्यत्वेन पङ्कजपदस्य पद्मत्वे समुदायशक्तिलक्षणसम्बन्धाभावेऽपि पद्मत्वनियतावयवशक्तिग्रहाहितपद्मत्वविषयकात् संस्कारादुद्बोधलक्षणप्राकट्यालिङ्गितात् पद्मत्वोपस्थितिः सम्भवति, द्रव्यत्वादीनां चोक्तशक्तिव्यापकत्वेऽपि न तद्विषयकः संस्कारस्तादृशशक्तिग्रहाहितो नवा ततः प्रकटितः स इति 'पङ्कजमानय' इत्यत्र संस्कारमात्रोपस्थितस्य पद्मत्वस्यैवान्वयबोधो न द्रव्यत्वादीनामिति प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **शब्दसम्बन्धोपगमेऽपी**ति– शब्दस्यार्थेन सह शक्तिलक्षणसम्बन्धोपगमेऽपीत्यर्थः । ननु पङ्कजपदस्य न पद्मत्वे शक्तिर्नवा लक्षणाऽथापि पद्मत्वस्य प्रकारविधयाऽन्वयबोधे भानं यदि तदा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्रापि गङ्गापदस्य गङ्गातीरे लक्षणात्मकसम्बन्धाभावेऽपि तस्यान्वयबोधे भानसम्भवाल्लक्षणोच्छेद इत्यत आह– '**घटमानय**' **इत्यत्रेति**– जलधारणादिकार्यार्थं घटस्यानयनमभिप्रेतम्, न च छिद्रघटेन जलधारणादिकं सम्भवति ततश्छिद्रेतरघटत्वेन घटे घटपदस्य शक्त्यभावेऽपि 'घटमानय' इति वाक्यजन्यशाब्दबोधे छिद्रेतरघटत्वं प्रकारतया भासते तथा पद्मत्वरूपप्रकारस्य पदासम्बद्धस्य शाब्दबोधे भानेऽपि प्रकारिणो धर्मिणो न पदासम्बद्धस्य शाब्दबोधे भानमिति गङ्गातीरत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य प्रकारीभूतस्य पदासम्बद्धस्य शाब्दबोधे भानसम्भवात् तत्र लक्षणाभावेऽपि धर्मिणो गङ्गातीरस्य पदासम्बद्धत्वे तद्भानासम्भवात् तद्भानाय गङ्गातीरे गङ्गापदस्य लक्षणाऽऽवश्यकीति न लक्षणोच्छेद इत्यर्थः । **उक्तप्रायमि**ति–'अथ लाक्षणिकमननुभावकमेव' इत्यादिग्रन्थेन प्रकारान्तरेण लक्षणाया आवश्यकत्वमुक्तमित्यत उक्तप्रायमित्युक्तम्, 'भाने न' इत्यत्र 'प्रकारस्यापि' इत्यपेः 'भाने' इत्यनन्तरं सम्बन्धः तेन प्रकारस्य भानेऽपि न लक्षणोच्छेद इत्यन्वये उक्तोऽर्थः स्पष्टमेवावभासत इति । ननु

संस्कारप्राकट्यात् प्रकारिणोऽप्युपस्थितेर्लक्षणोच्छेद एव, अत्रोक्तगङ्गापदान्यथानुपपत्त्याऽशक्यतात्पर्यस्यैव लक्षणाकल्पकत्वात्, यद्यपि 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त!' इत्यादावशक्यमरणतात्पर्यकत्वेऽपि न लक्षणा, अनुमानेनैव निर्वाहात्, तथाप्यसति गत्यन्तरे तात्पर्यस्य लक्षणाकल्पकत्वमित्यदोषः।

ऋजवस्तु—"घटादिपदानां विशेषतात्पर्यसाहाय्येन नीलघटादिबोधकत्ववत् पङ्कजपदस्यापि पङ्कजनिकर्तृविशेषपद्मतात्पर्यग्रहसाहाय्येन पद्मान्वयबोधकत्वसम्भवादपि न तत्र शक्तिः, न चैवं पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव तदुपस्थितिः स्यान्न पद्मत्वेनेति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, कथमन्यथा कदाचित् कुमुदेऽपि प्रयोगस्तव लक्षणया, मम तु तत्कल्पनयाऽवयवशक्त्यैवाकाङ्क्षादिसमवहितया शक्यार्थविषयी कुमुदबोधसम्भव इति महान् विशेषः" इत्याहुः।

यथा प्रकारे लक्षणाभावेऽपि संस्कारप्राकट्यात् तदुपस्थित्या शाब्दबोधे तस्य भानं तथैव धर्मिणोऽपि संस्कारप्राकट्यादुपस्थितेः शाब्दबोधे भानसम्भवात् प्रकारिण्यप्यशक्ये लक्षणा नाश्रयणीयेति लक्षणोच्छेद इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। **प्रकारिणोऽपि** धर्मिणोऽपि। यदि 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदस्य गङ्गातीरे शक्त्यभाववल्लक्षणाभावोऽपि तर्हि गङ्गापदं तत्रानर्थक्यान्नोच्चारणीयं स्यात्, उच्चार्यते च वृद्धपरम्परया तत्र गङ्गापदमिति तदन्यथानुपपत्त्या तत्प्रयोक्तुर्यदशक्ये गङ्गातीरे तात्पर्यं 'गङ्गापदं गङ्गातीररूपार्थं बोधयतु' इत्याकारकं तदेव गङ्गापदस्य गङ्गातीररूपार्थे लक्षणां कल्पयतीति न लक्षणोच्छेद इति प्रतिषेधहेतुमुपदर्शयति– **अत्रेति**–'गङ्गायां घोषः' इत्यादिवाक्य इत्यर्थः। **अशक्यतात्पर्यस्यैवेति**–'पङ्कजमानय' इत्यादौ तु पद्मत्वाबोधनेऽपि पङ्कजनिकर्तृरूपार्थबोधकतया सार्थकं पङ्कजपदमिति न तस्यान्यथानुपपत्तिरित्यशक्ये पद्मत्वे न तस्य तात्पर्यं किन्तु दर्शितयुक्त्यैव संस्कारप्राकट्यादुपस्थितस्य पद्मत्वस्यान्वयबोधे भानमिति पद्मत्वविषयकतात्पर्याभावान्न तत्र लक्षणा कल्प्यत इत्याशयः। गत्यन्तराभावे सत्यशक्यतात्पर्यस्य लक्षणाकल्पकत्वं न तु अशक्यतात्पर्यमात्रस्येत्याह– **यद्यपीति**। **"गच्छ गच्छसि चेत् कान्त!" इत्यादाविति**–अत्रादिपदात् "पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्"॥ इति चरणत्रयस्य परिग्रहः, [साहित्यग्रन्थे] इयं च स्वामिनं प्रति तत्परदेशगमनप्रतिषेधार्थं भार्याया उक्तिः, त्वं चेत् गच्छसि चेत् तदानीमेवाहं म्रिये, तस्मान्मम जीवनं वाञ्छसि चेत् मा गच्छेति वक्त्र्या भार्यायास्तात्पर्यम्, इत्थं चोक्तवाक्यघटकस्य कस्यापि पदस्य मरणं न शक्यमित्यशक्ये मरणे उक्तवाक्यस्य तात्पर्यसत्त्वेऽपि न तत्र लक्षणा, तामन्तरेणैव मरणरूपार्थप्रतीतिसम्भवात्, उक्तवाक्यप्रयोगकाले जीवन्त्यास्तस्या भर्तुर्यत्र गमनं तत्र जन्म तदैव सम्भवति यदि तद्गमनसमनन्तरमेव तस्या मरणं भवेदिति भर्तृगन्तव्यदेशीयतज्जन्मना तदीयमरणमनुमीयत इत्यनुमानादेव मरणावगतिसम्भवान्न तत्र लक्षणया प्रयोजनमिति न मरणतात्पर्यस्य लक्षणाकल्पकत्वमित्यर्थः। **तथापि** तत्रानुमानेन तात्पर्यविषयीभूताशक्यमरणरूपार्थावगतिसम्भवेऽपि। **असतीति**–यस्य तात्पर्यविषयीभूताशक्यार्थस्य नानुमानादितोऽवगतिसम्भवस्तस्मिन्नर्थेऽशक्ये तात्पर्यस्य गत्यन्तरविरहेण तदवगतये लक्षणाया आवश्यकत्वमिति तादृशतात्पर्यस्य लक्षणाकल्पकत्वेन न लक्षणोच्छेदलक्षणो दोष इत्यर्थः।

पङ्कजपदस्य पद्मत्वेन पद्मबोधने समुदायशक्तिं प्रकारान्तरेण निराकुर्वतामृजूनां मतमुपदर्शयति–**ऋजवस्त्विति**–अस्य 'आहुः' इत्यनेन सम्बन्धः। **विशेषतात्पर्यसाहाय्येनेति**–'घटपदं नीलघटं बोधयतु, पीतघटं बोधयतु' इत्यादिविशेषतात्पर्यसहकारेणेत्यर्थः। **न तत्र शक्तिः** न पङ्कजपदस्य पद्मरूपार्थे समुदायशक्तिः। ननु पङ्कजपदस्य यदि पद्मत्वेन पद्मरूपार्थे न समुदायशक्तिः किन्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेन रूपेणावयवशक्तिरेव तर्हि पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव रूपेण पद्मोपस्थितिः स्यान्न तु पद्मत्वेन रूपेण पद्मोपस्थितिरित्याशङ्कामिष्टापत्त्या प्रतिक्षिपति–**न चेति**–अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः। **एवं** पङ्कजपदस्य पद्मत्वेन रूपेण पद्मे समुदायशक्त्यनभ्युपगमे। **तदुपस्थितिः** पद्मोपस्थितिः। **इष्टापत्तेरिति**–पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव पद्मस्य बोधो न तु पद्मत्वेनेत्यापादनस्येष्टापत्तिरूपत्वेनादोषत्वादित्यर्थः। यदि भवन्मते पङ्कजपदात् पद्मत्वेन रूपेण बोधस्तदा पद्मत्वस्य कुमुदे बाधात् कुमुदे पङ्कजपदप्रयोगः कदाचिज्जायमानो विरुध्येत, अतः कुमुदे लक्षणया तत्प्रयोगः कल्पनीयः, अस्मन्मते तु पङ्कजनिकर्तृत्वस्य कुमुदेऽपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तत्र तत्प्रयोगस्य सम्भवाल्लक्षणाश्रयणं न कर्तव्यमिति भवन्मतापेक्षयाऽस्मन्मते विशेषोऽपीत्याह–**कथमिति**। **अन्यथा** पङ्कजपदात् समुदायशक्त्या पद्मत्वेन

नैगमनयानुसारिणो नैयायिकास्तु–"संस्कारमात्रवशात् पद्मत्वभाने नियमतः कल्प्यमानेऽगृहीतसमुदाया(य)शक्तेरप्यनुभूतपद्मत्वस्य तद्भानापत्तिः, पङ्कोत्तरजपदस्यैव संस्कारोद्बोधकस्य त्वया वाच्यत्वात्, न च प्रत्येकव्युत्पन्नस्य समुदायव्युत्पत्तिं विना पद्मत्वप्रकारकपद्मानुभवो जायते, न च पद्मत्वान्वयतात्पर्यग्रहे स जायत एव, तदग्रहे तु तत एव स न स्यादिति वाच्यम्, तथापि प्रत्येकाव्युत्पन्नस्य पङ्कजपदात् पद्मत्वप्रकारकप्रतीतेः, कोशेषु पङ्कज-पद्मपदयोः पर्यायताकीर्तनस्य च समुदायशक्तिसाधकत्वात्, शब्दानुपस्थितस्य शाब्दविषतयाऽभ्युपगमे च घटादावव्युत्पन्नस्य घटविषय(क)प्रबलसंस्कारात्

रूपेण पद्मबोधाभ्युपगमे । 'कुमुदेऽपि प्रयोगस्तत्र लक्षणया' इत्यस्य स्थाने 'कुमुदेऽपि प्रयोगः स्यादतः कुमुदे प्रयोगस्तत्र लक्षणया' इति पाठः समीचीनः, पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिरपीत्यभ्युपगन्तुस्तव मते पद्मानधिकरणे सरोविशेषे कुमुदवति पङ्कजनिकर्तृकुमुदरूपार्थमुपादाय पङ्कजमस्तीति प्रयोगः शक्त्या कथं स्यादपि तु न स्यात्, किन्तु, पङ्कजपदस्य लक्षणया कुमुदरूपार्थमाश्रित्य तथा प्रयोगो भवेत्, तस्यावयवशक्तिमात्रमभ्युपगच्छतः समभिरूढनयावलम्बिनो मम पुनः पङ्कजनिकर्तृत्वस्य कुमुदेऽपि सत्त्वात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदरूपार्थमुपादाय शक्त्यैव तत्र पङ्कजमस्तीति प्रयोग उपपद्यत इति न तत्र लक्षणाश्रयणमिति भवन्मतापेक्षयाऽस्मन्मते महान् विशेष इति सरला वदन्तीत्यर्थः ।

पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिमभ्युपगच्छतां नैगमनयानुसारिणां नैयायिकानां मतमुपदर्शयति–**नैगमनयानुसारिणो नैयायिकास्त्विति**– अस्य व्यवहितेन 'येन योगत्यागेऽपसिद्धान्तः स्यात्' इत्यनन्तरम् 'आहुः' इति कथितेनान्वयः । **पद्मत्वभाने** पङ्कजपदजन्यान्वयबोधे पद्मत्वभाने । **अगृहीतसमुदायशक्तेरपि** येन प्रमात्रा पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिः पूर्वं न गृहीता तस्यापि । **अनुभूतपद्मत्वस्य** प्रत्यक्षादितः पूर्वं गृहीतं पद्मत्वं येन तस्य, एतावता पद्मत्वविषयकसंस्कारस्तस्य प्रमातुः पद्मत्वविषयकस्मरणप्रयोजकः समस्तीत्यावेदितम् । **तद्भानापत्तिः** पङ्कजमस्तीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे पद्मत्वभानापत्तिः । ननु संस्कारमात्रान्न स्मरणं किन्तूद्बुद्धसंस्कारादेवेत्युद्बोधकाभावात् सतोऽपि पद्मत्वविषयकसंस्कारस्य प्राकट्याभावान्न पद्मत्वस्मरणमतो न तस्य प्रमातुः पङ्कजमस्तीति वाक्यजन्यशाब्दबोधे पद्मत्वस्य भानमित्यत आह–**पङ्कपदोत्तरजपदस्यैवेति** । **त्वया** समुदायशक्त्यनभ्युपगन्त्रा, तथा च पङ्कपदोत्तरजपदस्य पद्मत्वसंस्कारोद्बोधकस्य तत्र सत्त्वात् संस्कारप्राकट्यं स्यादेवेति ततः स्मृतस्य पद्मत्वस्य शाब्दबोधे भानं प्रसज्यत इत्यर्थः । उक्तप्रसङ्गस्येष्टापत्तिरूपताश्रयणेनादोषत्वं नाभ्युपगन्तुं शक्यमित्याह–**न चेति**– अस्य 'जायते' इत्यनेनान्वयः । **प्रत्येकव्युत्पन्नस्य** पङ्कपदस्य कर्दमे शक्तिः, जपदस्य जनिकर्तरि शक्तिरित्येवं जानानस्य । **समुदायव्युत्पत्तिं विना** पङ्कजपदं पद्मत्वावच्छिन्ने शक्तमित्याकारकसमुदायशक्तिग्रहणमन्तरेण । ननु पङ्कजमस्तीत्यत्र 'पङ्कजपदं पद्मत्वावच्छिन्नविषयकबोधेच्छयोच्चरितम्' इत्याकारकतात्पर्यज्ञाने सति समुदायशक्तिग्रहाभावेऽपि पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवो भवत्येव, निरुक्ततात्पर्यग्रहाभावे तु निरुक्ततात्पर्यग्रहरूपकारणाभावादेव निरुक्तानुभवाभावो न तु समुदायशक्तिग्रहाभावादित्याशङ्क्य, प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । **सः** पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवः, एवमग्रेऽपि । **तदग्रहे तु** पङ्कजपदं पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवेच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यग्रहाभावे पुनः । **तत एव** निरुक्ततात्पर्यग्रहाभावादेव । प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **तथापीति**– उक्तदिशा समुदायशक्तिग्रहमन्तरेणापि निरुक्ततात्पर्यग्रहभावाऽभावाभ्यां पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवभावाऽभावयोरुपपादनेऽपीत्यर्थः । **प्रत्येकेति**– यस्य प्रमातुः पङ्कपदं कर्दमे शक्तं जपदं जनिकर्तरि शक्तमित्येवमवयवशक्तिग्रहो नास्ति तस्यापि प्रत्येकाव्युत्पन्नस्य प्रमातुः पङ्कजपदात् पद्मत्वप्रकारकपद्मविषयकानुभवस्य भावात् पङ्कजपदस्य पद्मे शक्तिरवश्यमभ्युपेया, अन्यथा तस्य प्रमातुः पङ्कजपदे शक्तिसामान्यस्यैव ग्रहाभावाच्छक्तिग्रहरूपसहकारिणोऽभावात् पङ्कजपदात् पद्मप्रतीतिरेव न भवेत्, नहि शक्ति-लक्षणान्यतरवृत्तिग्रहमन्तरेण शब्दादर्थानुभव उपेयते, न च कस्मिन्नप्यर्थे शक्तिग्रहमन्तरेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्यापि सम्भव इति । **कोशेष्विति**– कोशेष्वेकार्थवाचकतया पङ्कज-पद्मपदयोः कीर्तनमस्ति तत्र पद्मपदं न पङ्कजनिकर्तरि शक्तं किन्तु पद्मत्वावच्छिन्नशक्तमेवेति पङ्कजपदमपि यदि पद्मत्वावच्छिन्नशक्तं भवेत् स्यात् तदेकधर्मावच्छिन्नवाचकत्वलक्षणपर्यायतेति तद्बलात् पङ्कजपदस्य पद्मे शक्तिरिति समुदायशक्तिसिद्धिरित्यर्थः । पङ्कजपदेनानुपस्थितस्य पद्मस्य संस्कारमात्रोपस्थितस्य शाब्दबोधविषयत्वाभ्युप-

तद्भानप्रसङ्गः, पशु(त्व-)गोत्वयोः प्रयोगोपाधित्वं शक्त्युपाधित्वं चेति तु परिभाषामात्रम्, घटादिपदे घटत्वादेरपि तत्त्वापत्तेः, उपाधिभूतेन घटत्वादिना संस्कारोपस्थितेरप्रकारेण निर्विकल्पकापत्तिनिरासस्यापि शक्यभाषणत्वात्, 'पद्मत्वस्मरणस्य पङ्कपदोत्तरजपदस्य वा कुमुदादिप्रयोगप्रतिबन्धकत्वं शक्तिकौण्ठ्यं-(ब्ज्यं) वा कल्प्यते' इत्यपि यदुक्तं तदयुक्तम्, अगृहीतपद्मशक्तेः पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन रूपेण कुमुदादिबोधदर्शनात्, अत एवाऽव्युत्पन्नः 'पङ्कजमानय' इति वाक्यश्रवणानन्तरं कुमुदानयने दोलायते, सामान्यशब्दत्वादमीषाम्; 'विशेषतात्पर्यवशाद् विशेषबोधकत्वम्' इति यदुक्तं तत्रापि वस्तुगत्या यो विशेषस्तद्बोधकत्वं वा विशेषाकारेण वा? आद्ये पद्मत्वाननुभवापत्तिः, द्वितीये लक्षणाप्रसङ्गः, न चेष्टा-

---

गमेऽतिप्रसङ्गदोषं सङ्क्रमयति–**शब्दानुपस्थितस्येति** । **घटादावव्युत्पन्नस्येति**– घटादौ घटादिपदशक्तिमजानानस्येत्यर्थः । **तद्भानप्रसङ्गः** शाब्दबोधे घटादिभानप्रसङ्गः । पशुपदस्य न लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वलक्षणपशुत्वावच्छिन्ने शक्तिः, गोपदस्य च न गोत्वावच्छिन्ने शक्तिः, किन्तु पश्वादिपदव्युत्पत्तिनिमित्तावच्छिन्न एव, एवमपि लोमवल्लाङ्गूलवति यत् पशुपदं प्रयुज्यते, गोत्ववति गोपदं च प्रयुज्यते, तत् पशुत्व-गोत्वयोः प्रयोगोपाधित्व-शक्त्युपाधित्वयोरुपगमादित्यपि युक्तिरिकं स्वेच्छामात्रनिर्मितमेव, एवं सति घटत्वादेरपि घटादिपदप्रयोगोपाधित्व-शक्त्युपाधित्वयोरेव प्रसक्त्या घटादिपदानामपि घटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तेरुच्छेदापत्तेरित्याह–**पशुत्व-गोत्वयोरिति** । **परिभाषामात्रं** स्वेच्छामात्रकल्पितम् । **तत्त्वापत्तेः** प्रयोगोपाधित्व-शक्त्युपाधित्वयोरापत्तेः । ननु घटादिपदस्य यदि घटत्वाद्यवच्छिन्ने न शक्तिः किन्तु यस्यां व्यक्तौ घटत्वादिकं वर्तते तस्यामेव व्यक्तौ घटादिपदं प्रयुज्यते, घटादिपदस्य च शक्तिरित्येवं घटत्वादेः प्रयोगोपाधित्व-शक्त्युपाधित्वयोरुपगमे घटादिपदान्निर्विकल्पकघटादिव्यक्तिप्रतीतिः स्यादित्यत आह– **उपाधिभूतेनेति**– '**संस्कारोपस्थितेरप्रकारेण**' इति स्थाने 'संस्कारोपस्थितौ प्रकारेण' इति पाठो युक्तः, यद्यपि घटत्वेन रूपेण घटे घटपदस्य न शक्तिः, किन्तु यस्यां व्यक्तौ घटत्वं तस्यामेव घटपदस्य शक्तिरिति शक्त्युपाधिभूते घटत्वे घटपदशक्त्यभावाच्च शक्त्या घटत्वस्योपस्थितिः, तथापि संस्कारमात्रेण घटोपस्थितेः सम्भवेन संस्कारप्रभवोपस्थितौ प्रकारेण घटत्वेन घटस्य प्रतीतितो न घटस्य निर्विकल्पकापत्तिरित्येवं गदितुं शक्यत्वादित्यर्थः । **शक्यभाषणत्वाद्** इत्यस्य शक्यं गदितुं योग्यं भाषणं वचनं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । यच्च समुदायशक्त्यनभ्युपगन्त्रा परेण "अस्तु वा परस्य समुदायशक्तेरिव मम पद्मत्वस्मरणस्य कुमुदादौ प्रयोगप्रतिबन्धकत्वम्, यद्वा पङ्कपदोत्तरजपदस्यैव कुमुदादिस्मरणप्रतिबन्धकत्वम्" इत्युक्तं तदपि न समीचीनमित्युपदर्शयति– **पद्मत्वस्मरणस्येति** । **शक्तिकौब्ज्यं** वेति– एतच्च "अत एवावयवशक्तावेव केचित् कौब्ज्यं कल्पयन्ति" इति ग्रन्थेनोक्तम्, तदयुक्तत्वे हेतुमुपदर्शयति– **अगृहीतपद्मशक्तेरिति**– एतावता पङ्कजपदेन पद्मत्वस्मरणं न भवति, संस्कारमात्रेण भवतोऽपि पद्मत्वस्मरणस्य पङ्कजनिकर्तृत्वेन रूपेण कुमुदादिबोधदर्शनेन न तत्र तस्य प्रतिबन्धकत्वम्, पङ्कपदोत्तरजपदस्य तत्र भावेऽपि पङ्कजनिकर्तृत्वेन रूपेण कुमुदादिबोधस्य भावेन न तस्यापि तत्र प्रतिबन्धकत्वम्, अत एवावयवशक्तिकौब्ज्यमपि न सम्भवदुक्तिकमित्यर्थः । **अत एव** पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृत्वेन रूपेण कुमुदादिबोधभावादेव । **अव्युत्पन्नः** पङ्कजपदस्य पद्मे समुदायशक्तिमजानानः प्रमाता, पङ्कजपदस्य पद्मे शक्तिं जानानस्तु प्रमाता 'पङ्कजमानय' इति वाक्यश्रवणानन्तरं पङ्कजनिकर्तृपद्मानयनस्य कार्यत्वं निश्चिनोत्येवेति न स कुमुदानयने दोलायत इत्यत उक्तम्– **अव्युत्पन्न** इति । ऋजूनां यदपि मतम्– घटादिपदानां विशेषतात्पर्यसाहाय्येन नीलघटादिबोधकत्ववत् पङ्कजपदस्यापि पङ्कजनिकर्तृविशेषपद्मतात्पर्यग्रहसाहाय्येन पद्मान्वयबोधकत्वसम्भवादपि न तत्र शक्तिः, इति तदपि न समीचीनमित्यावेदयति– **सामान्यशब्दत्वादिति**– पद्मकुमुदादिसाधारणधर्मावच्छिन्नवाचकत्वादित्यर्थः । **अमीषां** पङ्कजादिशब्दानाम् । **विशेषतात्पर्यवशात्** 'पङ्कजनिकर्तृविशेषपद्मं पङ्कजपदं बोधयतु' इति तात्पर्यवशात्, 'पङ्कजपदं पङ्कजनिकर्तृविशेषपद्मविषयकबोधेच्छयोच्चरितम्' इति तात्पर्यग्रहसहकारेणेति यावत् । **विशेषबोधकत्वं** पङ्कजनिकर्तृविशेषपद्मबोधकत्वम् । उक्तस्यायुक्तत्वं भावयितुं विकल्पयति– **तत्रापीति** । **आद्ये** वस्तुगत्या पङ्कजनिकर्तृरूपसामान्यस्य यः पद्मव्यक्तिलक्षणविशेषस्तद्बोधकत्वमिति पक्षे । **पद्मत्वाननुभवापत्तिः** पद्मत्वेन रूपेण पद्मस्यानुभवो न स्यात्, किन्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव विशेषस्य पद्मव्यक्तिलक्षणस्य प्रतीतिर्भवेत् । **द्वितीये** पङ्कजनिकर्तृविशेषपद्मस्य पद्मत्वरूपविशेषाकारेण बोधकत्वमिति पक्षे ।

पत्तिः, मुख्यार्थविशेषितस्यैव पद्मत्वस्य भानात्, तथा च वृत्तिद्वयविरोधस्य जागरूकत्वात् ' पङ्कजं कुमुदमानय ' इत्यत्र च पङ्कजपदे न लक्षणा, किन्तु पद्मत्वमुपस्थितमप्यन्वयायोग्यत्वान्नालमित्यवयवार्थ एव परमन्वेतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्, न च रूढ्या शीघ्रोपस्थितेन पद्मेनावरुद्धतयोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य कुमुदान्वये निराकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणावश्यम्भावः, योगार्थस्य रूढ्यर्थविशेषणतायां तथाभावेऽपि विशेष्यतायां स्वातन्त्र्यानपायात्, अन्यथा ' श्येनेन यजेत ' इत्यत्र बलवद्-

लक्षणाप्रसङ्ग इति– पङ्कजपदस्य पद्मत्वेन पद्मे समुदायशक्त्यभावेऽवयवशक्तिः पङ्कजनिकर्तृरूपसामान्य एव, न तु पद्मत्वेन रूपेण पद्म इति पङ्कजपदस्य पद्मत्वेन पद्मे लक्षणाश्रयणादेव तथा बोध इति लक्षणाप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवतु पङ्कजपदात् पद्मत्वेन रूपेण पद्मबोधो लक्षणया का नो हानिरिति लक्षणाप्रसङ्ग इष्टापादनत्वान्न दोषावह इत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति— **न चेष्टापत्तिरि**ति । निषेधे हेतुमाह– **मुख्यार्थविशेषितस्यैवे**ति– पङ्कजपदस्यावयवशक्त्या प्रतिपाद्यत्वान्मुख्यो यः पङ्कजनिकर्तृत्वरूपोऽर्थस्तद्विशेषितस्य तत्सहितस्यैव पद्मत्वस्य पङ्कजपदजन्यबोधे भानादित्यर्थः । भवत्वेवं का क्षतिरित्यत आह— **तथा चे**ति– पङ्कजपदजन्यबोधे पङ्कजनिकर्तृरूपमुख्यार्थविशेषितपद्मत्वरूपलक्ष्यार्थभाने चेत्यर्थः । **वृत्तिद्वये**ति– एकं पदमेकदैकस्य प्रमातुः स्वशक्यार्थमात्रबोधं स्वलक्ष्यार्थमात्रबोधं वा जनयति, न तु स्वशक्यलक्ष्योभयार्थबोधमिति नियमेन वृत्तिद्वयविरोधस्य शक्तिलक्षणोभयवृत्तिमद्वसहकारेण शाब्दबोधाजनकत्वस्य । **जागरूकत्वात्** वादिप्रतिवादिकाविप्रतिपत्त्या सद्भावात् । ननु ' पङ्कजं कुमुदमानय ' इत्यादौ पङ्कजपदशक्यार्थस्य पङ्कजनिकर्तृपद्मस्याभेदेन कुमुदरूपार्थे नान्वयसम्भव इति तत्र पङ्कजपदलक्ष्यार्थस्यैव कुमुदेऽन्वय इति लक्षणाऽप्यावश्यकीति वृत्तिद्वयविरोधस्तत्रापि स्यादित्यत आह– **' पङ्कजं कुमुदमानय ' इत्यत्र चे**ति– तत्र समुदायशक्त्योपस्थितस्यापि पद्मत्वस्य बाधात् कुमुदपदार्थे नान्वयः, किन्त्ववयवशक्त्योपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तुरेव तत्रान्वय इति पङ्कजपदं तत्रैकयैव शक्तिलक्षणवृत्त्याऽर्थं बोधयतीति लक्षणाश्रयणाभावान्न वृत्तिद्वयविरोधस्यावकाश इत्यर्थः । ननु पङ्कजपदाद् यदैवावयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तुरुपस्थितिस्तदैव समुदायशक्त्या पद्मस्याप्युपस्थितिरिति समानकालीनोपस्थितिकत्वेन पद्म एवान्वेति पङ्कजनिकर्तृरूपोऽर्थ इति पद्मरूपार्थे विशेषणतयाऽन्वितस्य पङ्कजनिकर्तुर्निराकाङ्क्षतया न कुमुदपदार्थेन समन्वयः सम्भवतीति पद्माविशेषणतया स्वातन्त्र्येण पङ्कजनिकर्तुरुपस्थितये तत्र लक्षणाऽऽवश्यकीति वृत्तिद्वयविरोधः स्यादेवेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति । **रूढ्या** समुदायशक्त्या, **अवरुद्धतया** एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्य नान्यत्र विशेषणतयाऽन्वय इति नियमात् पद्मे विशेषणतयोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तुर्न कुमुदेऽन्वय इति विशेष्यीभूतेन पद्मेन स्वातिरिक्ते विशेषणतया पङ्कजनिकर्तुः स्वविशेषणस्यान्वयप्रतिबन्धकेनावरुद्धतयाऽन्यत्रान्वेतुमयोग्यतयोपस्थितस्यावयवशक्त्योपस्थितस्येत्यर्थः । **स्वतन्त्रोपस्थितये** पद्माविशेषणतया पङ्कजनिकर्तुरुपस्थितये । प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **योगार्थस्ये**ति– अवयवशक्तिजन्योपस्थितिविषयस्य पङ्कजनिकर्तुरित्यर्थः । **रूढ्यर्थविशेषणतायां** समुदायशक्तिजन्योपस्थितिविषयपद्मरूपार्थविशेषणतायां सत्याम् । **तथाभावेऽपि** कुमुदपदार्थे विशेषणतयाऽन्वये निराकाङ्क्षत्वेऽपि । **विशेष्यतायां** पङ्कजनिकर्तृरूपयोगार्थस्य समुदायशक्त्यर्थपद्मनिरूपितविशेष्यतायाम् । **स्वातन्त्र्यानपायात्** अन्यत्र विशेषतयाऽनुपस्थितत्वलक्षणस्य स्वातन्त्र्यस्यानपायात् सत्त्वात्, तथा च स्वातन्त्र्येणोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृरूपयोगार्थस्य कुमुदपदार्थेऽभेदेन विशेषणतयाऽन्वये साकाङ्क्षत्वमनाकुलमेव, एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतया नान्वय इति नियमस्य विरोधाभावादित्यर्थः । ननु यथाऽवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तुः पृथगेवोपस्थितत्वात् स्वातन्त्र्यं तथा समुदायशक्त्या पद्मस्यापि पृथगेवोपस्थितत्वात् स्वातन्त्र्यमेव, तस्य च बाधादभेदेन न कुमुदरूपार्थेऽन्वयसम्भवः, न च रूढ्यर्थं पद्मं परित्यज्य योगार्थस्य केवलस्यैव कुमुदपदार्थे योग्यत्वादन्वय इति वक्तुं युक्तं तथा कुत्राप्यदृष्टत्वादित्यत आह– **अन्यथे**ति– अन्वयायोग्यमेकमर्थं परित्यज्य योग्यस्यापरार्थस्य पदार्थान्तरेऽन्वयबोधस्यानभ्युपगमे इत्यर्थः । **श्येनेन यजेते**ति– ' दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इत्यादौ सर्वत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं चेत्येतत्त्रयं विध्यर्थः, नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तत इति प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानमवश्यं कारणमभ्युपगन्तव्यम्, तथेष्टसाधनेऽपि चन्द्रमण्डलानयने कृत्यसाध्ये न प्रवर्तत इति कृतिसाध्यताज्ञानमपि प्रवृत्तिं प्रति कारणं स्वीकर्तव्यम्, तथा मधुविषसम्पृक्तान्नभक्षणे इष्टसाधने कृतिसाध्येऽपि च मरणरूपबलवदनिष्टानुबन्धिनि न प्रवृत्तिरतो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि प्रवृत्तिकारणम्, एवं च प्रवर्तकत्वानुरोधाद् विधे-

निष्टानुबन्धित्वमयोग्यत्वान्नान्वेतीति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्, यत् तूक्तम्–'प्रत्यक्षोपस्थितेनापि कलापेन तात्पर्यग्रहं सहकारिणमासाद्य 'पचति' इत्यत्रान्वयबोध इष्यत' इति, तत् तदा शोभते यदि तात्पर्यग्रहस्य वाक्यार्थप्रतिपत्त्यावङ्गत्वमीक्षामहे, तदेव तु नास्ति प्रमाणाभावात्, प्रत्युत तात्पर्यमस्य न ज्ञायते अस्माद् वाक्यादयमर्थस्तावदवगम्यत एवेति विचिन्त्य परावृत्त्य कुत्रास्य तात्पर्यमिति पृच्छति (प्र)योज्यवृद्ध इति; न लाक्षणिकपदार्थोपस्थितान्वय-व्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वावधारणादन्यत्रापि तत्कल्पनं युक्तम्, सत्यां पदार्थोपस्थितौ तात्पर्यग्रहविलम्बेन वाक्यार्थानुभवविलम्बानुपलब्धेः; न पुरुषान्तरोदीरितकलायपदार्थोपस्थितावपि तात्पर्यग्रहसत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यामन्वयबो(धा-ऽबो)धदर्शनाद् वाक्यार्थानुभवेऽपि तद्धेतुत्वम्, आसत्तिसत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यामेव तौ, न तात्पर्यग्रहसत्त्वासत्त्वाभ्यामिति, पुरुषान्तरोदीरितकला-

रुक्तत्रितयार्थकत्वं व्यवस्थितम्, एवमपि 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्यादौ शत्रुवधकामनया क्रियमाणस्य श्येनयागस्य मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापारात्मकहिंसारूपतया बलवदनिष्टनरकसाधनत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावेन विधिशक्त्योपस्थितस्यापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य परित्यागेनैव विध्यर्थयोरिष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः श्येनयागेऽन्वय इत्येवं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमयोग्यत्वाच्छ्येनयागे बाधितत्वान्नान्वेतीति सिद्धान्तस्य भङ्गप्रसङ्गात्, अतो यथा तत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविध्यर्थपरित्यागेनेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वरूपविध्यर्थस्य श्येनयागेऽन्वयस्तथा 'पङ्कजं कुमुदमानय' इत्यत्र कुमुदेऽन्वयानर्हत्वात् समुदायशक्त्योपस्थितस्यापि पद्मरूपार्थस्य परित्यागेनावयवशक्त्योपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृरूपार्थस्य कुमुदपदार्थेऽन्वय उपपद्यते इत्यर्थः। यदपि समुदायशक्त्यनभ्युपगन्तुः पद्मत्वस्य पदानुपस्थितस्य संस्कारमात्रोपस्थितस्य शाब्दबोधे भानमित्यस्योपपत्तये 'न च संस्कारोपस्थितस्य शाब्दबोधेऽप्रवेशोऽन्यथा किं पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितं कलायमादाय' इत्यादिग्रन्थेन प्रमाणान्तरोपस्थितस्यापि शाब्दबोधे भानमिति मतमुपपादितं शङ्का-समाधानाभ्यां तदपि न युक्तमित्युपदर्शयति– **यत् तूक्तमिति**। **तत्** तात्पर्यग्रहसहकारेण पचतीत्यत्र प्रत्यक्षोपस्थितस्य कलायस्य कर्मतया पाकेऽन्वयबोधाभ्युपगमनम्। **तदेव तु नास्ति** तात्पर्यग्रहस्य वाक्यार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वमेव नास्ति। न केवलं तात्पर्यग्रहस्य वाक्यार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वे प्रमाणाभावः, अपि तु तात्पर्यग्रहं विनापि वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्जायमानाऽनुभूयते, यतः कस्यचिद् वाक्यस्यार्थं तात्पर्यग्रहमन्तराऽप्यवगत्यानन्तरं प्रयोज्यवृद्धः प्रयोजकवृद्धं पृच्छतीत्थं भवदुक्तवाक्यादयमर्थो मया ज्ञायते, भवतस्तु कुत्र तात्पर्यमित्याह– **प्रत्युतेति**। **अस्य** प्रयोजकवृद्धोच्चरितस्य श्रूयमाणविशेषस्य। **अस्माद् वाक्यात्** प्रयोजकवृद्धोच्चरिताच्छ्रूयमाणाद् वाक्यविशेषात्। **अयमर्थः** स्वीयतद्वाक्यजन्यशाब्दबोधेऽवभासमानोऽर्थः। **परावृत्त्य** प्रयोजकवृद्धासम्मुखीनः प्रयोजकवृद्धसम्मुखो भूत्वा। **कुत्र** कस्मिन्नर्थे। **अस्य** निरुक्तवाक्यस्य। ननु लाक्षणिकपदघटितवाक्यस्थले यत्रार्थे वक्तृतात्पर्यग्रहस्तत्रार्थे लक्षणावृत्तिज्ञानाल्लक्ष्यार्थोपस्थित्या लक्ष्यार्थविषयकान्वयबोधो भवतीति लक्षणात्मकवृत्तिजन्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधे तात्पर्यग्रहस्य कारणत्वमवश्यमेषितव्यम्, तत्र लक्षणात्मकवृत्तिग्रहप्रयोज्यशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानं कारणमित्येवं कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया लाघवात् सामान्यतः शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानं कारणमित्येव कार्यकारणभावः कल्प्यत इत्यस्त्येव तात्पर्यग्रहस्य वाक्यार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। **'न लाक्षणिकपदार्थोपस्थितान्वय-व्यतिरेकाभ्याम्'** इत्यस्य स्थाने 'न च लाक्षणिकपदार्थोपस्थितान्वय-व्यतिरेकाभ्याम्' इति पाठो युक्तः, **'न च'** इत्यस्य युक्तमित्यनेनान्वयः, तात्पर्यग्रहसत्त्वे लाक्षणिकार्थस्योपस्थितिर्भवति तात्पर्यग्रहाभावे लाक्षणिकार्थस्योपस्थितिर्न भवतीत्येवमन्वय-व्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। **अन्यत्रापि** शक्यपदमात्रघटितवाक्यस्थले शक्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधे संस्कारमात्रप्रयोज्योपस्थितिजन्यशाब्दबोधेऽपि च। **तत्कल्पनं** तात्पर्यग्रहस्य कारणत्वकल्पनम्, यद्विलम्बाद् यस्य विलम्बस्तस्यैव तं प्रति कारणत्वम्, तात्पर्यग्रहविलम्बेऽपि पदार्थोपस्थितौ सत्यां शाब्दबोधो भवत्येव न तु शाब्दबोधविलम्ब उपलभ्यत इत्यर्थः। ननु एकेन पचतीत्युक्तौ परेण किं पचतीति प्रश्ने तदन्येन कलायमित्युक्तौ कलायपदात् कलायरूपार्थोपस्थितावपि 'कलायमिति पदं कलायकर्मकपाकान्वयबोधपरम्' इति तात्पर्यग्रहसत्त्वे कलायकर्मकपाकान्वयविषयकशाब्दबोधो भवति, निरुक्ततात्पर्यग्रहाभावे निरुक्तशाब्दबोधो न भवतीत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यग्रहस्य वाक्यार्थबोधं प्रति कारणत्वं सिद्ध्यत्येवेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चेति**। 'न

यपदेनापि 'पचति' इत्यस्य समभिव्याहारप्रतिसन्धानेन पुरुषैः खण्डने क्रियमाणे श्लोक इवान्वयबोधदर्शनाद् वाक्यार्थानुभवे समभिव्याहारप्रतिसन्धानस्यैव हेतुत्वात्; अर्थाध्याहारपक्षोऽप्ययुक्त एव, 'विमतो द्वारान्वयबोधो द्वारोपस्थापकपदजन्यः शब्दद्वारान्वयबोधत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्' इत्यनुमानात् 'पिधेहि' इत्यत्र 'द्वारम्' इति शब्दाध्याहारस्यैव सिद्धेः, किञ्च, विभक्तिविशेषसमभिव्याहारमासाद्यैव पदानामर्थानुभावकत्वम्, तथैवाकाङ्क्षादर्शनादिति एव पदार्थो न शाब्दः, तदंश एवाकाङ्क्षाऽसम्भवेनान्वयबोधानुपपत्तेः, गौरवस्य प्रामाणिकत्वे यावदन्वयप्रतियोग्युपस्थितेः शाब्दत्वस्य शाब्दबोधे तन्त्रत्वादिति दिक्। स्यादेतत्, 'पङ्कजमानय' इत्यत्र पङ्कजशब्देन वाक्यार्थज्ञानानुकूलं कीदृक् पदार्थज्ञानं जन्यते ? 'पद्मं पङ्कजनिकर्तृ' इत्याकारमिति चेत् ? तत् किम् अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा ? नाद्यः— सामग्रीविरोधात्, पङ्कजनिकर्तृत्वांशे ह्यनुभवसामग्री, पद्मांशे स्मरणसामग्री, ते च मिलित्वा कथमेकं

पुरुषान्तरोदीरित' इति स्थाने 'न च पुरुषान्तरोदीरित' इति पाठो युक्तः। **तद्धेतुत्वं** तात्पर्यग्रहस्य कारणत्वम्। निषेधे हेतुमुपदर्शयति–**आसत्तिसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामेवे**ति। **तौ** अन्वयबोधाऽन्वयाबोधौ, पुरुषान्तरेण 'कलायम्' इत्युक्तौ 'कलायं पचति' इत्येवं 'कलायम्' इत्यस्य 'पचति' इत्यनेन सहाव्यवहितपूर्वापरीभावलक्षणासत्तिसत्त्वे कलायकर्मकपाकान्वयबोधो भवति, निरुक्तासत्त्यभावे च निरुक्तवाक्यार्थबोधो न भवतीत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामासत्तेरेव वाक्यार्थबोधं प्रति कारणत्वं न तु तात्पर्यग्रहस्य। '**पुरुषैः खण्डने क्रियमाणे**' इत्यस्य स्थाने 'पुरुषैरन्वये क्रियमाणे' इति पाठो युक्तः। **श्लोक इवे**ति–यत्पदद्वयार्थयोरन्वयबोधोऽपेक्षितस्तयोः पदयोः श्लोके समभिव्याहृतयोरभावे यथाश्रुतश्लोकवाक्यात् तत्पदद्वयार्थान्वयबोधाभावेऽपि तत्पदयोरासत्तिकल्पनया यद् वाक्यान्तरं तत एव पदद्व्यासत्तिसहकारादन्वयबोधो यथा दृश्यते तथाऽन्यत्राप्यासत्तित एवान्वयबोधभावेन वाक्यार्थानुभवे समभिव्याहारलक्षणासत्तिप्रतिसन्धानस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः। यदपि 'अत एव तात्पर्यविषयान्वयप्रतियोगिवाचकपदाध्याहारापेक्षयाऽर्थाध्याहार एव लाघवमामनन्ति' इति ग्रन्थेन समभिरूढनयमतेऽर्थाध्याहारस्यैव युक्तत्वमावेदितं तदपि न युक्तमित्याह– **अर्थाध्याहारपक्षोऽप्ययुक्त एवे**ति। कथमयुक्त इत्यपेक्षायां तत्र हेतुमुपदर्शयति– **विमत**– इति– 'द्वारकर्मकपिधानक्रियाकर्तृविषयकशाब्दबोधः पदजन्यद्वारकर्मत्वोपस्थितिजन्य एव, पदाजन्यद्वारकर्मत्वोपस्थितिजन्योऽपि' इत्येवं विप्रतिपत्तिविषयः, द्वारकर्मकपिधानक्रियाकर्तृविषयकः शाब्दबोध इत्यर्थः। **सम्प्रतिपन्नवदि**ति– यथा वादि-प्रतिवाद्युभयसम्मतो 'द्वारं पिधेहि' इति वाक्यजन्यो द्वारकर्मकपिधानक्रियाकर्तृबोधस्तथेत्यर्थः। **पिधेहीत्यत्रे**ति– यत्र 'पिधेहि' इत्येतावन्मात्रमुक्तं न तु द्वारं तत्रेत्यर्थः। पदाध्याहारस्यावश्यकत्वे युक्त्यन्तरमाह– **किञ्चे**ति। **तथैव** विभक्तिविशेषसमभिव्याहारत एव। '**एव**' इत्यस्य स्थाने 'पद एवाकाङ्क्षा,' इति पाठः सम्यग्, '**पदार्थो न शाब्दः**' इत्यस्य स्थाने 'पदार्थो न शब्दः' इति पाठो युक्तः। **तदंश एव** पदार्थांश एव, एवं च पदाध्याहारपक्षे प्रथमं पदज्ञानं ततः पदार्थोपस्थितिस्ततः शाब्दबोधः, अर्थाध्याहारपक्षे तु प्रथमत एवपदार्थोपस्थितिस्ततः शाब्दबोध इत्यर्थाध्याहारापेक्षया पदाध्याहारे गौरवमिति यत् पराभिप्रेतं तत्राह– **गौरवस्ये**ति– अप्रामाणिकमेव गौरवं दोषाय न तु प्रामाणिकम्, प्रकृते तु पदाध्याहाराभावे अर्थे आकाङ्क्षाऽभावादेव न ततः शाब्दबोध इति शाब्दबोधानुरोधेन पदाध्याहार आवश्यक इति पदाध्याहारे गौरवस्य प्रामाणिकत्वे सुव्यवस्थिते यावदन्वयप्रतियोगिनामुपस्थितेः शब्दजन्यत्वस्य शाब्दबोधे प्रयोजकत्वादित्यर्थः। पङ्कजपदस्य समुदायशक्तिमसहमानः परः शङ्कते– **स्यादेतदि**ति। पङ्कजशब्देन पदार्थज्ञानं कीदृशं जायते इति पृच्छायामुत्तरमाशङ्कते– **पद्ममि**ति। आशङ्कितमुत्तरं विकल्प्यापहस्तयति– **तदि**ति– 'पद्मं पङ्कजनिकर्तृ' इत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः। **नाद्य** इति– 'पङ्कजनिकर्तृ पद्मम्' इत्याकारकमनुभवरूपं ज्ञानं पङ्कजपदेन जायत इति प्रथमकल्पो न समीचीन इत्यर्थः। निषेधहेतुं सामग्रीविरोधादित्युपपादयति–**पङ्कजे**ति–पङ्कजनिकर्तृत्वं पङ्कजशब्देनावयवशक्त्या प्रतिपाद्यते, तत्र पङ्कपदेन पङ्करूपार्थस्योपस्थितिः, जपदेन जनिकर्तुरुपस्थितिरित्युपस्थितिद्वयेन पङ्कजनिकर्तुरवगतिरिति पङ्कजशब्दो वाक्यविधयैव पङ्कजनिकर्तुरवबोधक इति पङ्कजनिकर्तृज्ञानं शाब्दबोधात्मकानुभव एव, न तु स्मरणमिति पङ्कजनिकर्तृत्वांशेऽनुभवसामग्रीत्यर्थः। **पद्मांश** इति– पद्मे पङ्कजपदं रूढत्वात्

कार्यं जनयेताम् ? न द्वितीयः–उपपद-धातु-प्रत्ययप्रत्येकसङ्केतप्रतिसन्धानजस्मरणानि(नां) समुदायार्थ-स्मृतिकालेऽसत्त्वादुत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनाशात्, न च प्रत्येकस्मरणजन्यसंस्कारसमुदायात् पङ्क-जनिकर्तृत्व-पद्मत्वानामेकमेव समूहालम्बनं स्मरणं कार्यदर्शनात् कल्प्यत इत्यपि युक्तम्, एवमपि हि पङ्कज-निकर्तृ-पद्मानयनान्वयः प्रत्येकं स्यात्, न तु विशिष्टवैशिष्ट्येन; किञ्च, द्वयेनान्वये वाक्यभेदप्रसङ्गः कथङ्कारं वारणीयः ? कथं वा न गवादिपदेऽपि योगरूढिः ? को हि " गमेर्डो " [पा० उणा० २२५] " सप्तम्यां जनेर्डः " [पा० ३. २. ९७.] इत्यनयोर्विशेषः ? अनुशासनावधृतविभागप्रकृति-प्रत्ययशक्ति-भिरुभयत्र योगरूढेरेव सम्भवादिति, उ(अत्रो)च्यते–' पङ्कजमानय ' इति वाक्यात् पङ्कजनिकर्तारं पद्मं समानयेति प्रतीतेः पङ्कजपदेन प्रत्येक-समुदायशक्तिप्रतिसन्धानसहकारिवशाद् मिलितगोचरमेकमेव

पदरूपमेव, न तु वाक्यरूपमतः पङ्कजपदात् पद्मरूपार्थस्य स्मरणमेव, न त्वनुभव इति पद्मांशे स्मरणसामग्री, न त्वनु-भवसामग्रीत्यर्थः । **ते च** निरुक्तानुभवसामग्रीनिरुक्तस्मरणसामग्र्यौ च, अनुभवसामग्री अनुभवं जनयति, स्मरणसामग्री स्मरणं जनयति; अनुभवत्वस्मरणत्वयोश्च विरोधान्नैकं ज्ञानमनुभवस्मरणात्मकं संभवतीति निरुक्तसामग्र्यौ मिलिते अपि नैकं कार्यं कर्तुमर्हत इति कथमेकं ज्ञानं निरुक्तसामग्र्यौ जनयेतामित्यर्थः । पङ्कजपदेन 'पङ्कजनिकर्तृ पद्मम्' इत्या-कारकं ज्ञानं स्मरणरूपमुपजायत इति द्वितीयपक्षोऽपि न समीचीन इत्याह–**न द्वितीय** इति । निषेधे हेतुमाह–**उपपदे**ति–पङ्कजशब्दे पङ्कपदमुपपदं तस्य कर्दमरूपार्थे सङ्केतः, जन्धातुस्तस्योत्पत्तौ सङ्केतः, डप्रत्ययस्तस्य कर्तरि सङ्केत इति निरुक्तपदत्रयसङ्केतप्रतिसन्धानानि क्रमिकाणि, तेभ्यो जायमानानि कर्दमादिरूपार्थस्मरणान्यपि क्रमिकाणि, तेषां चैकदा पङ्कजनिकर्तृपद्मात्मकसमुदायार्थस्मृतिकालेऽसत्त्वाज्जन्धात्वर्थोत्पत्तिस्मरणसमये जन्धातुसङ्केतस्मरणेनोपपदपङ्कार्थ-कर्दमस्मरणस्य डप्रत्ययार्थकर्तृस्मरणसमये डप्रत्ययसङ्केतप्रतिसन्धानेन धात्वर्थोत्पत्तिस्मरणस्य च विनाशान्न पङ्कजनिकर्तृ-पद्मरूपसमुदायार्थस्मरणं संभवतीत्यर्थः । ननु उपपदादिप्रत्येकपदसङ्केतप्रतिसन्धानप्रभवक्रमिकस्मृतिभ्यः पङ्कजेत्यखण्डपद-समुदायसङ्केतप्रतिसन्धानप्रभवपद्मरूपार्थस्मृत्या च प्रत्येकं क्रमिकाः स्वसमानविषयकाः संस्काराः समुत्पन्नास्तेषां च युगपत् सद्भावात् तत्समुदायेनैककालवर्तिना पङ्कजनिकर्तृपद्मरूपार्थस्मरणं समूहालम्बनं भविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चे**ति–अस्य ' युक्तम् ' इत्यनेनान्वयः । **कार्यदर्शना**दिति–यदि तत्तदर्थस्मरणप्रभवसंस्कारसमुदायो न भवेन्न पङ्कजनिकर्तृपद्मानां समूहालम्बनात्मकस्मरणमुपलभ्येतेति तादृशसमूहालम्बनस्मरणरूपकार्यदर्शनादेवं कल्प्यत इत्यर्थः । भवतूक्तदिशा पङ्क-जनि-कर्तृ-पद्मत्वानां समूहालम्बनस्मरणं तथाप्यानयनरूपपदार्थान्तरेण समं स्मृतानां तेषां प्रत्येकमेवान्वयः, यद्रूपेणैकपदार्थस्मरणं तद्रूपेणैव तस्यापरपदार्थेन सममन्वय इति नियमात्, पङ्कपदार्थस्य कर्दमस्य धात्वर्थजनने तस्य च प्रत्ययार्थकर्तरि तस्य च समुदायार्थपद्मेऽन्वयतो नियमतो निष्पन्नस्य पङ्कजनिकर्तृपद्मरूपार्थस्य विशिष्टस्यानयनरूपपदार्थान्तरेण सममन्वयः स्यात्, पङ्कजनिकर्तृपद्मत्वेन रूपेण निरुक्तविशिष्टरूपार्थस्य पदादनुपस्थितेरिति निषेधहेतुमुपदर्शयति–**एवमपी**ति–निरुक्तसंस्कार-समुदायान्निरुक्तार्थानां समूहालम्बनैकस्मरणसम्भवेऽपीत्यर्थः । पङ्कजपदस्यावयवशक्तिसमुदायशक्त्योरुपगमे दोषान्तरमुपदर्शयति–**किञ्चे**ति । **द्वयेने**ति–' पङ्कजमानय ' इत्यत्रानयनरूपपदान्तरार्थस्य पङ्कजनिकर्तृरूपावयवार्थेन पद्मरूपसमुदायार्थेन च सममन्वये द्वितीयाविभक्त्यर्थकर्मत्वं मध्ये सन्निवेश्य तद्द्वारा स्वीक्रियमाणे पङ्कजनिकर्तृकर्मकानयनबोधः पद्मकर्मकानयन-बोधश्च ततो भवेदिति साक्षात् परम्परया परस्परानन्वितविभिन्नार्थबोधकत्वलक्षणवाक्यभेदात्मकदोषोऽत्र भवन् कथङ्कारं वारणीयः ? न कथञ्चित् स वारयितुं शक्य इत्यर्थः । यथा च पङ्कजपदेऽवयवशक्ति-समुदायशक्त्योः सद्भावाद् योगरूढिस्तथा गवादिपदेऽपि तयोः सद्भावाद् योगरूढिः किं न भवद्भिरुपेयते ? इत्याह–**कथं वे**ति–गमनार्थकगमिधातोर्डोप्रत्यये सति गौरिति पदं निष्पद्यते, तत्र गमिधातोर्गमनमर्थः, डोप्रत्ययस्य च कर्ताऽर्थः, तथा च गमनकर्ताऽवयवशक्त्याऽर्थः समुदा-यशक्त्या गोत्ववानर्थः, एवं च गमनकर्ता गौरिति गोशब्दार्थः, पङ्कजपदेऽपि पङ्कपदार्थः कर्दमः, जनिधातोर्जननमर्थः, डप्रत्ययस्य कर्ताऽर्थः, समुदायशक्त्या च पद्ममर्थ इति पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यर्थः पङ्कजपदस्य, इत्थं चानयोर्न कश्चिद् विशेष इति गवादिपदं रूढमेव पङ्कजादिपदं योगरूढमिति विभागकल्पना नैयायिकानां दुष्कल्पनैवेत्याह– **को ही**ति । **अनयोः** डोविधायक-डविधायकयोः । **अत्र** उक्ताशङ्कायाम् । **उच्यते** प्रतिविधानं कथ्यते । **मिलितगोचरं** पङ्कजनिकर्तृ–

स्मरणं जन्यते, तत्रासत्तिवशेन 'विशेष्ये विशेषणम्' इति रीत्या पङ्कजनिकर्तृत्व-पद्मत्वविशिष्टानयनस्यैकदैवान्वयबोधः, यद्वा पङ्क-जनि-कर्तृत्वादीनां प्रत्येकपदोपस्थितानां प्रथमस्तावदन्वयबोधस्तदनन्तरं तेन समं पद्मत्वस्यानन्तरमानयनान्वय इत्याद्यूह्यम्; न चैकस्य पङ्कजपदस्य पद-वाक्यभावविरोधः, समुदायापेक्षया पदत्वम्, अवयवापेक्षया च वाक्यत्वमित्येवमविरोधात्; न च गवादिपदेऽपि योगरूढेः(ढिः), 'डो' प्रत्यये शक्त्यवधारकाभावान्नियतैकप्रकृतिकत्वेनावापोद्वापकल्पनासम्भवात्, अनुशासनं तु रेखागवयेन सत्यगवयज्ञानवत् साधुत्वाद् व्याख्यानमात्रपरम्; न च धेन्वादिपदेऽप्येवं स्यात्, जानु-दानु-

---

पद्मद्वयविषयकम्। भवतु मिलितविषयकमेकं स्मरणं योगरूढिप्रतिसन्धानलक्षणसहकारिसहकृतात् पङ्कजपदादेवमपि कथमेकदैव पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मान्वयबोध इत्यपेक्षायामाह–**तत्रे**ति–मिलितगोचरैकस्मरणे सतीत्यर्थः। **आसत्तिवशेन** पङ्कजेत्येकपदोपस्थाप्यत्वलक्षणासत्तिबलेन। **विशेष्य** इति–विशेष्ये आनयने कर्मताद्वारा पद्मस्य तत्र कर्तुस्तत्र जनेस्तत्र पङ्कजस्यान्वय इत्येवं 'विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरम्' इति रीत्या पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वविशिष्टानयनस्यैकदैवान्वयबोधः सम्भवति, यतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोध एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वम्, प्रकृतान्वयबोधोऽपि यदि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधः स्यात् तदा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य तत्र कारणत्वं भवेदिति पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वलक्षणविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो निरुक्तपद्मत्वप्रकारकस्मरणरूप इति निरुक्तपद्मत्वविशिष्टे पङ्कजपदसङ्केतप्रतिसन्धानाभावान्निरुक्तपद्मत्वप्रकारकस्मरणाभावे निरुक्तशाब्दबोधो न भवेदपि, 'विशेष्ये विशेषणम्' इति रीत्या निरुक्तबोधाभ्युपगमे तु स बोध उपलक्षितवैशिष्ट्यावगाह्येव, तत्र च न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं किन्तु विशिष्टबुद्धिरूपं तं प्रति विशेषणज्ञानमेव कारणम्, मिलितगोचरमेकं स्मरणं च विशेषणज्ञानं भवत्येवेति तत उक्तरीत्याऽन्वयबोधः स्यादेवेत्यर्थः। अथवा पङ्कजपदसन्निविष्टानामुपपद-धातु-प्रत्ययपदानां प्रत्येकशक्त्योपस्थितानां पङ्क-जनि-कर्तृत्वानां प्रथमं पङ्कजनिकर्तेत्येवमन्वयबोधस्तदनन्तरं समुदायशक्त्योपस्थितेन पद्मत्वविशिष्टेन समं पङ्कजनिकर्तुरभेदेनान्वयबोधस्तदनन्तरं पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मस्य कर्मत्वरूपद्वितीयार्थद्वाराऽऽनयनान्वयबोध इत्येवमभ्युपगमेऽपि न किञ्चिदनुपपन्नमित्याह–**यद्वे**ति। **तेन समं** पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टेन समम्। '**पद्मत्वस्य**' इत्यनन्तरम् 'अन्वयबोध' इत्यस्यानुकर्षेण सम्बन्धः। '**आनयनान्वयः**' इत्यस्य पद्मत्वविशिष्टस्य कर्मत्वद्वाराऽऽनयनेन सममन्वयबोध इत्यर्थः। नन्वेकस्यैव पङ्कजपदस्योपपद-धातु-प्रत्ययैः प्रत्येकं स्वस्वशक्त्युपस्थितार्थानामन्वयबोधजनकत्वेन वाक्यत्वं समुदायशक्त्या च पद्मरूपैकार्थोपस्थितिमात्रजनकत्वेन पदत्वमित्येवं पदत्व-वाक्यत्वयोरेकस्मिन् समावेशो विरोधान्न संभवतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चे**ति। पदत्व-वाक्यत्वयोरेकापेक्षयैकत्रावृत्तित्वमेव विरोधो न त्वपेक्षाविनिर्मोकेणैकत्रावृत्तित्वम्, पङ्कजपदे च समुदायापेक्षया पदत्वमवयवापेक्षया च वाक्यत्वमित्येकापेक्षयैकत्रावृत्तित्वलक्षणस्य विरोधस्यापेक्षाभेदेनैकत्र सत्त्वेऽपि न हानिरिति निषेधहेतुमुपदर्शयति–**समुदायापेक्षये**ति। ननु गोपदेऽपि गमिधातु-डोप्रत्ययाभ्यां गमनकर्तृत्वान्वयबोधकत्वस्य समुदायशक्त्या गोरूपार्थोपस्थितिजनकत्वस्य च सम्भवेन योगरूढिः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चे**ति। निषेधे **हेतुमाह**–**डोप्रत्यय** इति डोप्रत्ययस्य कर्तरि शक्तिरित्येवं निश्चयकारणं नास्ति, 'गमेर्डो' [पा० उणा० २२५] इत्यनेन गमिधातुत एव डोप्रत्ययस्य विधानमिति नियतैकप्रकृतिकत्वेन गोपदसाधुत्वार्थमेव डोप्रत्ययविधानम्, न तु डोप्रत्ययसद्भावे गमनकर्तृरूपार्थप्रत्ययभावः, डोप्रत्ययभावे गमनकर्तृरूपार्थप्रत्ययाभाव इत्येवमन्वय-व्यतिरेकलक्षणावापोद्वापकल्पनायाः शक्तिग्राहिकाया अभावात्, यतः पदे गमिधातुर्नास्ति, अथ च डोप्रत्यय इत्येवं गमिधातोरभावे डोप्रत्ययसद्भावे गमनातिरिक्तार्थकर्तृत्वावबोधस्यादर्शनेन डोप्रत्यये कर्तृत्वे शक्त्यवधारणासम्भवादित्यर्थः। यदि डोप्रत्ययस्य न कर्तृत्वरूपार्थे शक्तिः, तर्हि किमर्थं गमिधातुतो डोप्रत्ययविधानमित्यपेक्षायामाह–**अनुशासनं त्वि**ति–गवयानभिज्ञस्य सत्यगवयस्वरूपावगतये यथा गवयाकृतिं रेखया दर्शयति ततो रेखागवयेन सत्यगवयस्वरूपमवगच्छति पुरुषस्तथा गमिधातुतो डोप्रत्ययविधानतो गोपदसाधुत्वमात्रावगतिर्भवति, तदर्थमेव तु "गमेर्डो" इति गौरिति व्याख्यानमात्रम्, अर्थाद् धातुप्रत्ययार्थसमाश्रयणेन गौरित्यस्य गच्छतीति गौरिति व्याख्यानमात्रपरं प्रकृतिप्रत्ययविभागसमाश्रयणम्, न तु वस्तुगत्या गमनकर्तेति गोपदात् प्रतीयते,

भानु-शब्दादावावापोद्वापक्रमेण तत्र शक्तिः कल्प्या, तद्वरं रूढिरेव, नहि धेन्वादिपदे योगरूढिरिति गौतमवचनमस्ति, येन योगत्यागेऽपसिद्धान्तः स्याद् " इति ।

व्यवहारनयानुसारिणस्तु–" पङ्कजादिपदेऽपि रूढिरेव, व्युत्पत्तेः सर्वत्र साधुत्वार्थत्वात्, अत एव योगत्यागेन स्थलपद्मे पङ्कजपदस्य(प्रयोगः) " इत्याहुः ।

वयं तु ब्रूमः–व्युत्पत्तिरहितत्वं रूढित्वम्, व्युत्पत्तिसहिष्णुत्वं यौगिकत्वम्, तदसहिष्णुत्वं च मिश्रत्वम्, इति पदानां यौगिकादिविभागः पारिभाषिक एव, परमार्थतस्तु योग-रूढिनययोः स्वस्वजन्यशाब्दबोधे मिथः प्रतिबन्धकत्वेन 'स्याद् यौगिक एव शब्दः, स्याद्रूढ एव' इत्यादिरीत्या सप्तभङ्गीप्रवृत्तिरेव युक्ता, नयद्वयजन्याकाङ्क्षयोः सप्तभङ्ग्युत्थापकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्, अत एवावयव-समुदायशक्तिभ्यां बोधकत्वम्; पङ्कजादिपदे योगरूढित्वमिति न्यायनयैकान्तो न युक्तः, तन्नये नाम-धात्वोः सम्भूयाबोधकत्वेन तयोस्तात्पर्यग्राहकतायाः, 'ड'प्रत्ययस्यैव च पङ्कजनिकर्तरि लक्षणायाः स्वीकारात्, न

लौकिक-परीक्षकाभ्यां गौरित्यनेन गोत्वविशिष्ट एवार्थः प्रतीतिगोचरीक्रियत इति । नन्वेवं धेन्वादिपदस्यापि गोत्वविशिष्ट एव रूढिः स्यान्न तु धानकर्मत्वविशिष्टे योगोऽपीत्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति–**न चेति** । **एवं स्यात्** गवादिपदवद्रूढिरेव स्यान्न तु योगोऽपि । अत्रेष्टापत्तिरेव निषेधहेतुरित्याह–**जान्विति**–जान्वादिपदे नुशब्दसत्त्वेऽपि धेशब्दासत्त्वे धानकर्मत्वं न प्रतीयते, तत्रैव जादिस्थाने धेशब्दोपादाने धानकर्मत्वं प्रतीयते इत्यन्वय-व्यतिरेकलक्षणावापोद्वापाभ्यां धानकर्मत्वविशिष्टे धेनुपदस्यावयवशक्तिः प्रकल्पनीया, तदपेक्षया गोत्वविशिष्टे समुदायशक्तिमात्रमेव तस्य वरमित्यर्थः, यथा च पङ्कजादिपदं योगरूढमिति नैयायिकवृद्धानामनुशासनं नैवं धेन्वादिपदं योगरूढमित्यनुशासनं तेषां समस्ति यद्बलाद्योगरूढिरपि तस्याभ्युपेया स्यादित्याह–**नहीति** । कस्यचिन्नव्यनैयायिकस्य धेन्वादिपदे योगरूढोक्तिर्न न्यायदर्शनसिद्धान्तो येन तस्य योगत्यागेऽपसिद्धान्तो भवेत्, न्यायदर्शनप्रणेतुर्महर्षेर्गौतमस्यैव वचनं न्यायसिद्धान्तः, न च धेन्वादिपदं योगारूढमिति गौतमवचनं समस्तीति योगपरित्यागेऽप्यपसिद्धान्तो नात्र पदं धत्ते इत्यावेदनाय '**गौतमवचनम्**' इत्युक्तिः ।

पङ्कजपदं योगरूढमित्यभ्युपगच्छतां नैगमनयानुसारिणां नैयायिकानां मतमुपदर्श्य पङ्कजादिपदं रूढमेवेत्यभ्युपगन्तॄणां व्यवहारनयानुसारिणां मतमुपदर्शयति–**व्यवहारनयानुसारिणस्त्विति**–अस्य 'आहुः' इत्यनेन सम्बन्धः । ननु पङ्कजपदे रूढेरेव भावे पङ्काज्जायत इति पङ्कजमिति व्युत्पत्तिरनर्थिका स्यादित्यत आह–**व्युत्पत्तेरिति**–यथा गच्छतीति गौरित्येवं गवादिपदव्युत्पत्तिर्गौरित्यादिपदस्य साधुत्वार्थिका न तु ततो गमनकर्त्राद्यर्थः परिकल्प्यत एवं पङ्कजादिपदेऽपीत्यर्थः । **अत एव** 'पङ्काज्जायते' इति व्युत्पत्तिः साधुत्वार्थिकैव, न त्वन्वयार्थबोधिकेत्यभ्युपगमादेव, अन्यत् सुगमम् ।

अत्र जैनानां सिद्धान्तं ग्रन्थकृदावेदयति–**वयं तु ब्रूम** इति । '**तदसहिष्णुत्वं च**' इति स्थाने 'तत्सहिष्णुत्वे सति तदसहिष्णुत्वं च' इति पाठो युक्तः । '**रूढित्वम्**' इत्यत्र रूढत्वमिति पाठः सम्यग् । **मिश्रत्वं** योगरूढत्वम्, तथा च व्युत्पत्तिसहितत्वे सति व्युत्पत्तिरहितत्वं योगरूढत्वमित्यर्थः । **इति** एवंप्रकारेण । **पारिभाषिक एव** स्वेच्छाकल्पित एव । तर्हि कोऽत्र वास्तविक इत्यपेक्षायामाह–**परमार्थतस्त्विति** । **योग-रूढिनययोः** अवयवशक्त्यभ्युपगन्तृ-समुदायशक्त्यभ्युपगन्तृनययोः । **स्वस्वेति**–अवयवशक्त्यभ्युपगन्तृनयस्य समुदायशक्तिमात्रजन्यशाब्दबोधे प्रतिबन्धकत्वेन समुदायशक्त्यभ्युपगन्तृनयस्यावयवशक्तिमात्रजन्यशाब्दबोधे प्रतिबन्धकत्वेन च यौगिक एव शब्दो रूढ एव च शब्द इत्येवमेकान्तवचनप्रवृत्तिर्न सम्भवति, किन्तु स्याद् यौगिक एव शब्दः १ स्याद्रूढ एव शब्दः २ स्याद् यौगिक एव स्याद्रूढ एव च शब्दः ३ स्यादवक्तव्य एव शब्दः ४ स्याद् यौगिक एव स्यादवक्तव्य एव च शब्दः ५ स्याद्रूढ एव स्यादवक्तव्य एव च शब्दः ६ स्याद् यौगिक एव स्याद्रूढ एव स्यादवक्तव्य एव च शब्दः ७ इत्येवं सप्तभङ्गीवचनप्रवृत्तिरेव युक्तेत्यर्थः । कथमित्थमत्र सप्तभङ्गीप्रवृत्तिरित्यपेक्षायामाह–**नयद्वयेति**–योगाभ्युपगन्तृनयरूढ्यभ्युपगन्तृनयद्वयेत्यर्थः । **अत एव** नयद्वयजन्याकाङ्क्षयोः सप्तभङ्ग्युत्थापकत्वादेव । '**योगरूढित्वमिति**' इति स्थाने 'योगरूढत्वमिति' इति पाठो

चावयवद्योत्य-समुदायशक्यार्थबोधकत्वेन तथात्वं युक्तम्, एवं सति 'प्रजयति' इत्यत्र प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजय इव पङ्कजपदोत्तर'ड'प्रत्ययत्वेन पङ्कजनिकर्तृपद्म एव निरूढलक्षणासम्भवे समुदायशक्तौ मानाभावाद्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वाद्, अन्यथा समासे न शक्तिरिति मतभङ्गप्रसङ्गात्, न चेदेवं राजवाचके भूधनादिशब्दे भूधनवति लक्षणया यौगिके राजत्वेन पृथग् बोधकतया योगरूढत्वप्रसङ्गः कथङ्कारं वारणीयः, विशिष्टरूढ्येकान्तनयो विशिष्टयोगैकान्तनयो वा तत्र समानप्रसर इति तयोर्महायोधयोरिव युद्धं वारयितुं स्याद्वादमहाराजं विना कोऽन्यः समर्थ इति विभावनीयम् ।

एतेन योगार्थस्य नियमतोऽभानप्रसङ्गेन मीमांसकनयैकान्तोऽपि निरस्त; इति नययोजनयैव सर्वा शाब्दी प्रक्रियाऽनाविला ॥ ३९ ॥

युक्तः । न्यायनयैकान्ताभ्युपगमस्यायुक्तत्वे हेतुमाह– तन्नय इति– न्यायनये इत्यर्थः । नाम-धात्वोः पङ्कनाम-जनिधात्वोः । सम्भूयाबोधकत्वेन मिलित्वाऽर्थबोधकत्वाभावेन, पङ्केति नाम कर्दमरूपार्थं बोधयति, जनिधातुश्चोत्पत्तिरूपार्थं बोधयति, न तु मिलितयोस्तयोः पङ्कविशिष्टोत्पत्तिरूपार्थबोधकत्वं नामार्थ-धात्वर्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, प्रकृते च पङ्कपदार्थस्य नाभेदसम्बन्धो जनिधात्वर्थोत्पत्तौ घटतेऽतो जन्यजनकभाव एव सम्बन्धः, स च व्युत्पत्तिविरोधान्न शाब्दे भासितुमर्हतीति । तयोः नाम-धात्वोः । तात्पर्यग्राहकतायाः पङ्कोपपदकजनिधातूत्तरडप्रत्ययस्य पङ्कजनिकर्तृरूपार्थे यत् तात्पर्यं तद्ग्राहकतायाः, अस्य 'स्वीकाराद्' इत्यनेनान्वयः, कर्तृरूपार्थे डप्रत्ययविधानं न तु पङ्कजनिकर्तृरूपार्थे इति डप्रत्ययस्य न पङ्कजनिकर्तरि शक्तिः किन्तु तस्य तत्र लक्षणैवेति डप्रत्ययस्य पङ्कजनिकर्तरि लक्षणायाः स्वीकारादित्यर्थः । 'न च' इत्यस्य 'युक्तम्' इत्यनेनान्वयः । अवयवद्योत्येति– नाम-धातु–प्रत्ययलक्षणावयवद्योत्येत्यर्थः । समुदायशक्त्या उपपद-धातु-प्रत्ययनिष्पन्नपङ्कजपदशक्त्या, शक्येति पाठे अवयवद्योत्यो यः समुदायशक्यार्थस्तद्बोधकत्वेनेत्यर्थोऽत्र ग्राह्यः । तथात्वं पङ्कजपदस्य योगरूढत्वम् । युक्तत्वनिषेधे हेतुमाह– एवं सतीति– अवयवानां द्योतकत्वं समुदायस्यार्थबोधकत्वमित्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः । प्रकृष्टजय इवेति - प्रकृष्टजयरूपार्थे प्ररूपोपसर्गोत्तरजित्वेन जयार्थकजिधातोर्यथा लक्षणा तथेत्यर्थः । ननु पङ्कजनिकर्तृपद्मरूपार्थप्रतीतिरेव समुदायशक्तौ मानमित्यत आह– अनन्यलभ्यस्यैवेति, शब्दार्थत्वात् शब्दशक्यार्थत्वात्, तेन लक्षणया लक्ष्यस्य शब्दजन्योपस्थितिविषयत्वलक्षणशब्दार्थत्वेऽपि न क्षतिः, यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदाद् गङ्गातीररूपार्थप्रतीतावपि न गङ्गापदस्य गङ्गातीररूपार्थे शक्तिः, गङ्गातीररूपार्थस्य तत्र लक्षणयैवावगतिसम्भवेन तस्य शक्तिभिन्नलक्षणालभ्यत्वेनानन्यलभ्यत्वाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि पङ्कजनिकर्तृपद्मरूपार्थस्य शक्तिभिन्नलक्षणया प्रतीतिसम्भवेनान्यलभ्यस्य तस्यानन्यलभ्यत्वाभावेन पङ्कजपदशक्यार्थत्वाभावेन न पङ्कजपदस्य समुदायशक्तिरित्यर्थः । अन्यथा अन्यलभ्येऽपि समुदायशक्तेरभ्युपगमे । समास इति– समासघटकप्रत्येकपदक्लृप्तशक्त्यैव समासप्रतिपाद्यार्थस्यावगतिसम्भवात् समासे न शक्तिरिति नैयायिकमतस्य भङ्गप्रसङ्गात्, तथा च समासशक्त्यभ्युपगन्तारो वैयाकरणा एव विजयेरन्नित्याशयः । लक्षणया निर्वाहे सत्यपि पङ्कजपदस्य योगरूढत्वाभ्युपगमे भूर्धनं यस्य स भूधन इत्येवं व्युत्पन्नस्य भूधनशब्दस्य भूस्वामिराजरूपार्थकत्वतो योगरूढत्वं प्रसज्यत इत्याह– न चेदेवमिति– उक्तदिशोपपादितमर्थं नाभ्युपैति यदा तदेत्यर्थः । राजत्वेन पृथग्बोधकतया राजत्वेन राजनि भूधनपदस्य समुदायशक्तिरित्युपगमतो राजत्वेन राजरूपार्थस्य भूधनवद्रूपार्थतः पृथग्बोधकतयेत्यर्थः । कथङ्कारं वारणीयः? न कथञ्चिद्वारयितुं शक्यः । विशिष्टरूढ्येकान्तनयः पङ्कजपदस्य पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मे रूढिरेवेत्येकान्ताभ्युपगन्तृनयः । विशिष्टयोगैकान्तनयः पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मेऽवयवशक्तिरेवेत्येकान्ताभ्युपगन्तृनयः । तत्र पङ्कजपदे । समानप्रसरः तुल्ययुक्त्योपपादयितुं शक्यः । इति एतस्मात् कारणात् । तयोः विशिष्टरूढ्येकान्तनय-विशिष्टयोगैकान्तनययोः, अस्य 'युद्धम्' इत्यनेनान्वयः । अत्र दृष्टान्तमाह– महायोधयोरिवेति– यथा महायोधयोर्मल्ल-प्रतिमल्लभावेन युद्धं कुर्वतोः सामन्त-महीपत्योर्युद्धं वारयितुं तदधिकशक्तिमान् महाराज एव प्रभुस्तं विनाऽन्यो न तयोर्युद्धं वारयितुं समर्थस्तथा प्रकृतेऽपि निरुक्तनययोरन्योऽन्यमतखण्डनलक्षणयुद्धं वारयितुं 'स्याद् यौगिक एव शब्दः, स्याद्रूढ एव शब्दः' इत्यादिसप्तभङ्गीलक्षणस्याद्वादमहाराज एव समर्थो न तु तदन्यः कश्चिद् समर्थ इत्यर्थः ।

तदेवं नयमतस्य विचित्रत्वात् प्रसिद्धधात्वर्थपुरस्कारेणैवम्भूतनयप्रवृत्तिरिति व्यवस्थापितम्, एवं च सति यत् सिद्धं तदाह—

सिद्धो न तन्मते जीवः, प्रोक्तः सत्त्वादिसंज्ञ्यपि ।
महाभाष्ये च तत्त्वार्थभाष्ये धात्वर्थबाधतः ॥ ४० ॥

नयामृत०—**सिद्ध** इति । तन्मते– एवम्भूतनयमते, सत्त्वादिसंज्ञ्यपि– 'सत्तायोगात् सत्त्वः, अतति स्वान् पर्यायानित्यात्मा' इत्यादिसंज्ञाधार्यपि, सिद्धो महाभाष्ये– विशेषावश्यके, तत्त्वार्थभाष्ये च, धात्वर्थबाधतो– 'जीव प्राणधारणे' इति धात्वर्थानन्वयाज्जीवो न प्रोक्तः, तथा च विशेषावश्यकवचनम्– "एवं जीवं जीवो संसारी पाणधारणानुभवो । सिद्धो पुणो अजीवो जीवणपरिणामरहिउ त्ति" [विशेषावश्यकभाष्यगाथा–२२५६] ॥ ४० ॥

एतदेव तत्त्वार्थवचनमनूद्य व्यवस्थापयति—

जीवोऽजीवश्च नोजीवो, नोअजीव इतीहिते ।
जीवः पञ्चस्वपि गतिष्विष्टो भावैर्हि पञ्चभिः ॥ ४१ ॥

नयामृत०—**जीव** इति । जीवोऽजीवो नोजीवो नोअजीवश्चेति चतुर्भिः समैः पदैः कोऽर्थः प्रतिपाद्य इति ईहिते– प्रश्नयोग्यविचारविषयीकृते, सिद्धान्तिना गतिमार्गणायां पञ्चस्वपि गतिषु– नारक-

रूढिज्ञानस्य योगार्थभानप्रतिबन्धकत्वमिति मीमांसकमतमपि न युक्तम्, तथा सति पङ्कजपदजन्यशाब्दबोधे नियमतः पङ्कजनिकर्तृरूपयोगार्थस्य भानं न स्यात्, 'स्याद् यौगिक एव शब्दः, स्याद्रूढ एव शब्दः' इत्यादिसप्तभङ्गीलक्षण-स्याद्वादजन्यशाब्दबोधे तु कथञ्चिद्योगार्थ-कथञ्चिद्रूढ्यर्थयोरुभयोरपि भानस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह– **एतेनेति**– स्याद्वादमहाराजस्य नयद्वययुद्धवारणसमर्थत्वेनेत्यर्थः, अस्य 'निरस्तः' इत्यनेनान्वयः । उपसंहरति– **इतीति**– एवंप्रकारेणेत्यर्थः, **नययोजनयैव** स्यात्पदलाञ्छितनयवाक्यघटितसप्तभङ्गीप्रवृत्तिलक्षणनययोजनयैव ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशत्तमपद्यमवतारयति– **तदेवमिति** । '**प्रसिद्धधात्वर्थपुरस्कारेणैवम्भूत**' इति स्थाने 'प्रसिद्धधात्वर्थ-पुरस्कारेणैवैवम्भूत' इति पाठो युक्तः, **व्यवस्थापितमि**त्यन्तोक्तिः पूर्वपद्येन सहोत्तरपद्यस्य सङ्गतिप्रदर्शनार्था । **एवं च सति** प्रसिद्धधात्वर्थपुरस्कारेणैवैवम्भूतनयप्रवृत्तिरित्यस्य व्यवस्थापने च सति । "**सिद्धो न तन्मते जीवः**" इति चत्वारिंशत्तमपद्यं विवृणोति– **सिद्ध इतीति**– सत्त्वादिसंज्ञ्यपि सिद्धो धात्वर्थबाधतस्तन्मते न जीव इति महाभाष्ये तत्त्वार्थभाष्ये चोक्त इत्यन्वयः । '**तन्मते**' इत्यस्य '**एवम्भूतनयमते**' इति विवरणम्, एवमग्रेऽपि मूलमुल्लिख्य विवृतम् । सत्त्वसंज्ञाधारी कथं सिद्ध इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये उक्तम्– **सत्तायोगादिति** । '**सत्त्वादि**' इत्यादिपदग्राह्यात्म-संज्ञाधारित्वप्रतिपत्तये **अततीत्यादि** तद्व्युत्पत्त्युपदर्शनम्, '**अतति स्वान् पर्यायान्**' इत्यस्य स्थाने 'अतति ताँस्तान् पर्यायान्' इति पाठः सम्यग्, ताँस्तान् पर्यायानित्यस्य प्रसिद्धान् ज्ञान-दर्शन-सुखादिपर्यायानित्यर्थः, **अतती**त्यस्य गच्छतीत्यर्थः । सिद्धो जीवो न प्रोक्तः कुत्रेत्यपेक्षायामाह– **महाभाष्य** इति । तस्य विवरणम्– **विशेषावश्यक** इति । '**धात्वर्थबाधतः**' इत्यस्य विवरणम्– "**जीव प्राणधारणे**" इति **धात्वर्थानन्वयादिति** । विशेषावश्यकवचन-मुल्लिखति– **एवमिति**– "एवं जीवन् जीवः संसारी प्राणधारणानुभवः । सिद्धः पुनर्न जीवो जीवनपरिणामरहित इति" इति संस्कृतम् ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशत्तमपद्यमवतारयति– **एतदेवेति**– जीवनपरिणामरहितत्वात् सिद्धस्याजीवत्वमेवेत्यर्थः, अस्य 'व्यवस्थापयति' इत्यनेनान्वयः । "**जीवोऽजीवश्चेति**" इति पद्यं विवृणोति– **जीव इतीति** । '**ईहिते**' इत्यस्य विवरणम्– '**प्रश्नयोग्य**

तिर्यग्-नराऽ-मर-सिद्धिगतिलक्षणासु, हि- निश्चितम्, पञ्चभिर्भावैः- औदयिक-क्षायिक-क्षायोपशमिकौप-शमिक-पारिणामिकलक्षणैः, जीव इष्टः, व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावोपलक्षितात्मत्वरूपपारि-णामिकभावविशिष्टस्य जीवस्य भावपञ्चकात्मनो जीवपदार्थत्वात्, न चात्मत्वप्रवृत्तिनिमित्तोपादानेनैवानति-प्रसङ्गे किं व्युत्पत्तिनिमित्तोपलक्षणग्रहणेन ? इति वाच्यम्, संभवति तदुपलक्षकभावे तत्त्यागस्यान्याय्य-त्वात्, अन्यथा मण्डपा-ऽश्वकर्णादिपदतुल्यताप्रसङ्गादिति दिक् ॥ ४१ ॥

नञि सर्वनिषेधार्थे पर्युदासे च संश्रिते ।
पुद्गलप्रभृति द्रव्यमजीव इति संज्ञितम् ॥ ४२ ॥

नयामृत०—नञीति । सर्वनिषेधार्थे- जीवत्वावच्छिन्नान्योन्याभाववदर्थे, नञि- विवक्षिते,

---

विचारविषयीकृते' इति । '**सिद्धान्तिना**' इत्यस्य 'इष्टः' इत्यनेनान्वयः । **गतिमार्गणायां** कस्यां गतौ केन भावेना-लिङ्गितो जीव इष्ट इत्यन्वेषणायाम् । **व्युत्पत्ती**ति-जीवपदव्युत्पत्तिनिमित्तो यो जीवनलक्षणः-प्राणधारणस्वरूप औदयिक-भावस्तेनोपलक्षितः-प्रतियोगिव्यधिकरणतदभावासमानाधिकरणो यदा कदाचित्तेन सममेकाधिकरणवृत्तिर्य आत्मत्वरूपपारिणा-मिकभावस्तद्विशिष्टस्येत्यर्थः । **भावपञ्चकात्मनः** अनन्तरोपदर्शितौदयिकादिभावपञ्चकस्वरूपस्य, जैनराद्धान्ते धर्मधर्मिणोः कथञ्चित्तादात्म्यमिति भावपञ्चकात्मकत्वं जीवस्य युज्यते, '**न च**' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । **आत्मत्वे**ति- आत्मत्वं यज्जीवपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपादानेनैव-तद्ग्रहणेनैव, अर्थादात्मत्वविशिष्टो जीवपदार्थ इत्युक्त्यैव । **अनतिप्रसङ्गे** आत्म-भिन्ने घट-पटादिपदार्थे जीवपदार्थत्वप्रसङ्गाभावे । '**किम्**' इति काकूक्त्या किञ्चिद् व्युत्पत्तिनिमित्तोपलक्षणग्रहणेनेत्यर्थो लभ्यते, व्युत्पत्तिनिमित्तं यज्जीवपदस्य जीवनं तदात्मकोपलक्षणग्रहणेन न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । निषेधे हेतुमाह-**संभवती**ति-जीवनलक्षणं यदात्मत्वस्योपलक्षकं-ज्ञापकं तद्भावे संभवति सति, जीवनस्यात्मत्वोपलक्षकत्वे सम्भवतीति यावत्, जीवपदार्थ-स्वरूपव्यावर्णने **तत्त्यागस्य** जीवनलक्षणव्युत्पत्तिनिमित्तत्यागस्य । **अन्याय्यत्वात्** न्यायापेतत्वात्, यत्रार्थे व्युत्पत्तिनिमित्त-धर्मो न घटते तत्र बाधात् तत्परित्यागस्य न्यायादनपेतत्वेऽपि जीवपदार्थे आत्मनि प्राणधारणस्वरूपजीवनस्य घटमान-त्वात् तत्त्यागोऽनुचित इत्याशयः । **अन्यथा** व्युत्पत्तिनिमित्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षकभावे सम्भवत्यपि तत्परित्यागेन प्रवृ-त्तिनिमित्तविशिष्टस्यैव पदार्थत्वाभ्युपगमे । **मण्डपे**ति-मण्डपे-गृहविशेषे मण्डपानकर्तृत्वस्य बाधात् तत्परित्यागेन गेहत्व-व्याप्यमण्डपत्वविशिष्टस्य वाचकं यन्मण्डपपदम्, यच्चाश्वस्य पशुविशेषस्य कर्णोऽश्वकर्ण इति व्युत्पत्तिनिमित्तमश्वसम्बन्धि कर्णत्वं तस्यौषधिविशेषे बाधात् तत्परित्यागेनौषधित्वव्याप्याऽश्वकर्णत्वविशिष्टस्य वाचकं यदश्वकर्णपदम्, तदादितुल्यत्वस्य जीवपदे प्रसङ्गादित्यर्थः । एतेनात्मा पञ्चस्वपि गतिषु वर्तमानो जीवपदार्थ इति भावितम् ॥ ४१ ॥

अजीवपदार्थः क इत्यत्रोत्तरप्रतिपादकं "**नञि सर्वनिषेधार्थे**" इति द्विचत्वारिंशत्तमपद्यं विवृणोति-**नञीती**ति । '**सर्वनिषेधार्थे**' इति मूलस्य विवरणम्-'**जीवत्वावच्छिन्नान्योन्याभाववदर्थे**' इति । **नञि** जीवो नेत्यजीव इति समस्तेऽजीवशब्दे अकारस्य नञ्स्थानीयत्वेन तेन नञ्पदमुपस्थाप्यते, तस्मिन् नञ्पदे, यदि नञ एव जीवत्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकभेदवानर्थस्तदा जीवपदमनर्थकं प्रसज्यत इति न शङ्कनीयम्, यतो नञोऽन्योऽन्याभाव एवार्थः अन्योऽन्याभाव-वति तु तस्य लक्षणैव, तदेकदेशेऽन्योऽन्याभावे जीवत्वविशिष्टस्य जीवपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वये जीवत्वस्यापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वय इति तद्बलादेव जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः, अथवा नञो लक्ष-णाया आवश्यकत्वे जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्येव तस्य लक्षणा, उक्तार्थे नञ्पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वाच्च जीवपदं सार्थकमिति । 'नञि' इत्यस्य 'संश्रिते' इत्यनेनान्वयं प्रतिसन्धाय '**विवक्षिते**' इत्युक्तम् । '**पर्युदासे**' इति मूलस्य विवरणम्-'**सादृश्ये**' इति, 'पर्युदासः सदृग्ग्राही' इति वचनात् । **तत्र** जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति । '**संश्रिते**' इति मूलस्य विवरणम्-'तात्पर्यविषयीकृते' इति, '**पुद्गलप्रभृति**' इत्यस्य विवरणम्-**पुद्गलादिकमिति**, **पदेने**ति पूरणम् । तादृशार्थकस्य पर्युदासनञः कथमाश्रयणमित्यपेक्षायामाह-**पर्युदासानाश्रयणे** त्विति-भेदग्राहिनयेन द्रव्येण सह गुण-पर्याययोर्भेद इष्यते, अभेदग्राहिनयेन द्रव्येण सह गुण-पर्याययोरभेद इष्यते, इति नयद्वययोजनया स्या

पर्युदासे– सादृश्ये च, तत्र संश्रिते– तात्पर्यविषयीकृते, पुद्गलप्रभृति– पुद्गलादिकं द्रव्यम्, 'अजीव' इति पदेन संज्ञितम्, पर्युदासानाश्रयणे तु जीवस्य गुण-पर्याययोरपि भेदनयाश्रयणेनाजीवपदप्रयोगप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४२ ॥

नोजीव इति नोशब्देऽजीवः सर्वनिषेधके ।
देश-प्रदेशौ जीवस्य तस्मिन् देशनिषेधके ॥ ४३ ॥

नयामृत०— नो इति । 'नोजीव' इति शब्दवाच्ये नोशब्दे सर्वनिषेधके विवक्षिते अजीव एव, देशनिषेधके तु नोशब्दे आश्रीयमाणे देशनिषेधस्य देशाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वाज्जीवस्य देश-प्रदेशावेव नोजीवशब्दव्यपदेश्यावभ्युपगन्तव्यौ ॥ ४३ ॥

जीवो वाऽजीवदेशो वा, प्रदेशो वाप्यजीवगः ।
अनयैव दिशा ज्ञेयो, नोअजीवपदादपि ॥ ४४ ॥

नयामृत०—जीवो वेति । अनयैव– उक्तयैव दिशा, नोअजीवपदादपि नोशब्दस्य सर्वनिषेधकत्वे जीवो– जीवपदार्थो वा बोध्यः, तस्य देशनिषेधकत्वे चाजीवदेशो वा, अजीवगः– अजीवाश्रितः प्रदेशो वा,

---

द्वादे द्रव्येण सह गुण-पर्याययोर्भेदाभेदलक्षणाविष्वग्भावोऽनुमतः, तत्र पर्युदासानाश्रयणे भेदनयाश्रयणेन जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् जीवस्य गुणः पर्यायश्चेति तयोरप्यजीवपदप्रयोगप्रसङ्गः, सादृश्यार्थकपर्युदासाश्रयणे तु जीवद्रव्येण समं पुद्गलादिद्रव्यस्यैव द्रव्यत्वेन सादृश्यमिति जीवसदृशो जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् अजीवपदार्थो न जीवस्य गुणः पर्यायो वेति न तत्र जीवपदप्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नोजीवपदार्थः क इत्यत्रोत्तरप्रतिपादकं "**नोजीव इति नोशब्दे**" इति त्रिचत्वारिंशत्तमपद्यं विवृणोति– **नो इतीति** । '**नोजीव इति शब्दवाच्ये**' इत्यस्य स्थाने 'नोजीव इति शब्दवाच्यो' इति पाठो युक्तः, तस्य 'अजीव एव' इत्यनेनान्वयः । '**सर्वनिषेधके**' इत्यस्य 'जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदर्थके' इत्यर्थः, अत्र पर्युदासाश्रयणं न कृतम्, अजीव एवेति सामान्येनोक्तम्, तेन जीवस्य गुण-पर्याययोरपि नोजीवपदप्रयोगो भेदनयाश्रयणेनेष्ट इति ज्ञायते, यदि च जीवस्य गुण-पर्याययोर्नोजीवशब्दप्रयोगो नेष्टस्तदा पूर्ववत् सादृश्याश्रयणं कर्तव्यमिति । '**विवक्षिते**' इति '**आश्रीयमाणे**' इति च पूरितम् । '**तस्मिन्**' इत्यत्र तच्छब्देन नोशब्दग्रहणमवलम्ब्य 'तस्मिन्' इत्यस्यार्थकथनम्– **नोशब्द** इति । देशनिषेधके नोशब्दे आश्रीयमाणे नोजीव इत्यनेन जीवदेशनिषेध एव प्रतीयेत जीवदेश-प्रदेशौ कथं नोजीवशब्दव्यपदेश्यावित्यपेक्षायामाह– **देशनिषेधस्येति** । '**नान्तरीयकत्वाद्**' इत्यस्य व्याप्यत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नोजीवपदार्थः क इत्यत्रोत्तरप्रतिपादकं चतुश्चत्वारिंशत्तमं "**जीवो वा**" इति पद्यं विवृणोति– **जीवो वेतीति** । नोअजीवपदादुक्तदिशा जीवपदार्थो यथा ज्ञायते तथोपदर्शयति– **नोशब्दस्येति**– नोअजीवशब्दघटकस्य नोशब्दस्य, सर्वनिषेधकत्वे– अजीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववदर्थकत्वे, जीवपदार्थो नोअजीवशब्दव्यपदेश्यः, यतोऽजीवशब्दप्रतिपाद्यो जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्, तत्सर्वनिषेधो निरुक्तान्योन्याभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्; स च जीव एव, यावन्तोऽजीवास्तद्भेदस्य जीवादन्यत्राभावादित्यर्थः । अजीवदेशो यथा नोअजीवशब्दव्यपदेश्यस्तथोपदर्शयति– **तस्य देशनिषेधकत्वे चेति**– नोअजीवशब्दघटकस्य नोशब्दस्य, देशनिषेधकत्वे– देशनिषेधार्थकत्वे एकदेशनिषेधस्यापरदेशाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वादजीवदेशो नोअजीवपदाज्ज्ञेयः, **वा**– अथवा अजीवदेशो निषिध्यते तेनाजीवदेशनिषेधेनाजीवप्रदेशोऽनुमन्यत इति अजीवप्रदेशो नोअजीवपदाज्ज्ञेयः । '**अजीवगः**' इत्यस्य विवरणम्– '**अजीवाश्रितः**' इति । उक्तमर्थमभिप्रायस्फोरणेन स्पष्टयति– "**अ मा नो ना प्रतिषेधे**" **इत्यनुशासनतोऽप्यपीति**– प्रतिषेधे इत्यत्र सप्तम्यर्थो वाचकत्वम्, तथा च अशब्दो माशब्दो नोशब्दो नाशब्दश्च प्रतिषेधवाचक इति निरुक्तानुशासनार्थः, तथा च निरुक्तानुशासनं

'अ मा नो ना प्रतिषेधे' इत्यनुशासनतौल्येऽपि संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च नञोऽर्थः, नोशब्दस्य त्वभाव एकदेशो वा, तत्र चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदेकदेशत्वादि व्युत्पत्तिबललभ्यमिति सिद्धान्तपरिभाषेति निगर्वः ॥ ४४ ॥

उक्तं मतं कियतां नयनामित्याह—

नैगमो देशसङ्ग्राही, व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।
शब्दः समभिरूढ-श्चेत्येवमेते प्रचक्षते ॥ ४५ ॥

नयामृत०—नैगम इति । नैगमो- नैगमनयः, देशसङ्ग्राही- अवान्तरसङ्ग्रहः, सर्वसङ्ग्रहस्य सन्मात्रार्थत्वात् तत्त्यागः, व्यवहारर्जुसूत्रकौ- व्यवहारनय ऋजुसूत्रनयश्च, शब्दः समभिरूढश्चेत्येते नया एवं प्रचक्षते ॥ ४५ ॥

भावमौदयिकं गृह्णन्, एवम्भूतो भवस्थितम् ।
जीवं प्रवक्त्यजीवं तु, सिद्धं वा पुद्गलादिकम् ॥ ४६ ॥

नयामृत०—भावमिति । एवम्भूतनयस्तु औदयिकं भावं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्णन्, भवस्थितं- संसारिणं जीवम्, प्रवक्ति- जीवशब्देन व्यपदिशति, अजीवम्- अजीवपदार्थं तु सिद्धं वा पुद्गलादि द्रव्यं वेच्छत्यसौ ॥ ४६ ॥

चतुर्णामपि अमानोनाशब्दानामविशेषेण सामान्यतः प्रतिषेधार्थकत्वमनुशास्तीत्येवं निरुक्तानुशासनस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः । **नञोऽर्थः** अजीवशब्दसन्निविष्टनकारस्थानीयाकारस्यार्थः । **'नोशब्दस्य'** अजीवशब्दाव्यवहितपूर्ववर्तिनो नोशब्दस्य । **तत्र च** नोशब्दार्थे अभावे एकदेशे च । **अन्वयिते**ति- यदा अभावो नोशब्दार्थस्तदा अन्वयितावच्छेदकं यज्जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपमजीवत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे व्युत्पत्तिविशेषबललभ्यम्, यदा तु नोशब्दस्यैकदेशोऽर्थस्तदाऽन्वयितावच्छेदकं यन्निरुक्तमजीवत्वं तदवच्छिन्नैकदेशत्वं तदवच्छिन्नप्रदेशत्वं वा व्युत्पत्तिविशेषबललभ्यमिति जैनसिद्धान्तसंकेत इति तदभिज्ञस्य नोअजीवपदव्यपदेश्य उक्तदिशा जीवो वा अजीवदेशो वा अजीवप्रदेशो वा सम्भवतीति भावार्थ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशत्तमपद्यमवतारयति-**उक्तं मत**मिति- 'जीवः' इत्याकारिते पञ्चस्वपि गतिषु औदयिकादिभावपञ्चकलक्षितो जीवो जीवपदव्यपदेश्यः प्रतीयते, अजीवपदाच्च पुद्गलप्रभृत्यजीवद्रव्यं प्रतीयते, नोजीवपदादजीवो जीवदेशो जीवप्रदेशो वा प्रतीयते, नोअजीवपदाच्च जीवो अजीवदेशोऽजीवप्रदेशो वा प्रतीयत इत्येवमुपदर्शितमतं कियतां नयानामित्याकाङ्क्षानिवृत्तये वक्तीत्यर्थः ।

"**नैगमो देशसङ्ग्राही**" इति पञ्चचत्वारिंशत्तमपद्यं विवृणोति- **नैगम इती**ति । **अवान्तरसङ्ग्रहः** महासामान्यसत्ताव्याप्यद्रव्यत्वादिरूपेण सकलद्रव्यादीनामैक्याभ्युपगन्ताऽपरसङ्ग्रहः । सदेवैकमिति महासामान्यसत्तारूपेण सर्ववस्तूनामैक्यमेवेत्यभ्युपगन्तृपरसङ्ग्रहस्तु सन्मात्रग्राहित्वात् प्रत्येकं जीवाजीवादि वस्तु तदर्थकजीवाऽजीवादिशब्दं च नाङ्गीकरोतीत्यतस्तत्परित्याग इत्याह- **सर्वसङ्ग्रहस्ये**ति । **तत्त्यागः** सर्वसङ्ग्रहत्यागः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

एवम्भूतनयवक्तव्यप्रतिपादकं षट्चत्वारिंशत्तमं "**भावमौदयिकं गृह्णन्**" इति पद्यं विवृणोति-**भावमिती**ति । **असौ** एवम्भूतनयः । अन्यत् सुगमम् ॥ ४६ ॥

नोअजीवश्च नोजीवो, न जीवा-ऽजीवयोः पृथक् ।
देश-प्रदेशौ नास्येष्टा-विति विस्तृतमाकरे ॥ ४७ ॥

नयामृत०—**नो** इति। नोअजीवो नोजीवश्चैतन्नये जीवा-ऽजीवयोर्वक्तव्ययोः सतोः, पृथक् न-पार्थक्यं नापद्यते, यतोऽस्य नयस्य देश-प्रदेशौ नेष्टाविति, नोशब्दः सर्वनिषेधार्थ एव घटते, इत्येतदाकरे-अनुयोगद्वारादौ विस्तृतम् ॥ ४७ ॥

इत्थं स्वसमयसिद्धामेवम्भूतनयार्थप्रक्रियामुपपाद्य तया दिगम्बरोक्तप्रक्रियां दूषयति—

सिद्धो निश्चयतो जीव इत्युक्तं यद् दिगम्बरैः ।
निराकृतं तदेतेन यन्नयेऽन्त्येऽन्यथा प्रथा॥ ४८ ॥

नयामृत०—**सिद्ध** इति । एतेन-पूर्वोक्तेन, सिद्धो निश्चयतो जीव इति यद् दिगम्बरैरुक्तम्-
"तिक्काले चदु पाणा इंदियबलमाउ आणपाणो य। ववहारा सो जीवो णिच्छयदो दु चेदणा जस्स ॥"

[द्रव्यसंग्रहे गाथा-३]

इत्यादिना तन्निराकृतम्, यत्-यस्मात्, अन्त्ये-एवम्भूतनये, अन्यथा प्रथा-सिद्धोऽजीव इत्येव प्रसिद्धिः, शुद्धनिश्चयश्च स एव, इति कथं निश्चयतः सिद्धो जीव इति वक्तुं शक्यमिति ॥ ४८ ॥

नन्वेवम्भूतः पर्यायार्थिकेष्वेव शुद्धनिश्चयस्तेनास्मदुक्तानुपपत्तावपि द्रव्यार्थिकप्रभेदेन सर्वसङ्ग्रहनयेन शुद्धनिश्चयेन तदुपपादयिष्याम इत्याकाङ्क्षायामाह—

आत्मत्वमेव जीवत्वमित्ययं सर्वसङ्ग्रहः ।
जीवत्वे प्रतिभूः सिद्धसाधारण्यं निरस्य न ॥ ४९ ॥

जीवशब्दव्यपदेश्य एव नोअजीवशब्दव्यपदेश्यः अजीवशब्दव्यपदेश्य एव नोजीवशब्दव्यपदेश्य इति 'नोअजीवः' 'नोजीवः' इति द्वौ प्रकारौ नैवम्भूतनयसम्मतावित्युपदर्शकं सप्तचत्वारिंशत्तमं "**नोअजीवश्च**" इति पद्यं विवृणोति-**नो इती**ति। **एतन्नये** एवम्भूतनये । **अस्य नयस्य** एवम्भूतनयस्य। **नोशब्दः** 'नोअजीवः' इत्यत्र 'नोजीवः' इत्यत्र च नोशब्दः। अन्यत् स्पष्टम् ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशत्तमपद्यमवतारयति-**इत्थमि**ति। **स्वसमयसिद्धां** जैनश्वेताम्बरराद्धान्तप्रसिद्धाम्। "**सिद्धो निश्चयतः**" इत्यष्टचत्वारिंशत्तमपद्यं विवृणोति-**सिद्ध इती**ति। '**एतेन**' इत्यस्य विवरणम्-**पूर्वोक्तेने**ति-अस्य 'निराकृतम्' इत्यनेनान्वयः। 'निश्चयनयतः सिद्धो जीवः' इत्यस्य प्रतिपादकं दिगम्बरवचनमुल्लिखति-**तिक्काले चे**ति-"त्रिकाले चत्वारः प्राणा इन्द्रियबलमायुरानप्राणश्च। व्यवहारतः स जीवो निश्चयतो द्वे चेतने यस्य"॥ इति संस्कृतम्। **इत्यादिना** इत्यादिग्रन्थेन, यद् दिगम्बरैरुक्तं तदेतेन निराकृतमिति सम्बन्धः। **तत्** दिगम्बरोक्तमनन्तरमुपदर्शितम्। निराकरणे हेतुः-**यदि**ति-यस्मादिति तदर्थः। '**अन्त्ये**' इति स्थाने 'अन्त्ये नये' इति पाठो युक्तः, तस्य विवरणम्-**एवम्भूतनये** इति। '**अन्यथा प्रथा**' इति मूलस्य विवरणम्-**सिद्धोऽजीव इत्येव प्रसिद्धिरि**ति। ननु निश्चयतः सिद्धो जीव इति दिगम्बरमतम्, तस्यैवम्भूतनये अन्यथाप्रथायामपि कथं निरसनमित्यत आह-**शुद्धनिश्चयश्च स एवे**ति-एवम्भूतनय एव शुद्धनिश्चयनयोऽतस्तत्रान्यथाप्रथाऽपहस्तयत्येवोक्तदिगम्बरोक्तमित्यर्थः। **इति** एतस्मात् कारणात्। **कथमि**ति-न कथमपि निश्चयतः सिद्धो जीव इति वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नयामृत०—आत्मत्वमिति । आत्मत्वमेव जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, पारिणामिकभावस्य कालत्रयानुगत्वेन सत्यत्वात्, औदयिकभावस्य चौपाधिकत्वेन कालत्रयाननुगतत्वेन च तुच्छत्वात्, इति अयं सर्वसङ्ग्रहनयः सिद्धसाधारण्यं भवस्थतौल्यं निरस्य जीवत्वसाधने न प्रतिभूः, सर्वत्र तुल्यजीवत्वात्, एवम् 'एको व्यवहारतो जीवोऽन्यश्च निश्चय[तः]' इति विभागकरणमसमीक्षिताभिधानमेवापद्येत, सर्वसङ्ग्रह एव हि कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्धद्रव्यार्थिकः, तेन च संसारिचैतन्यमपि निरुपरागं शुद्धमिति परेणेष्यत एव, तदुक्तं द्रव्यसङ्ग्रहे—

"मग्गण-गुणठाणेहि य चउदस य हवंति तह असुद्धणया । विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा उ सुद्धणया॥१३॥" इति

न च संसारिचैतन्यस्य सङ्ग्रहनयेन शक्त्या शुद्धचैतन्यनिश्चयेऽपि व्यक्त्या शुद्धचैतन्यस्य सिद्ध एव निश्चयान्न साधारण्यमिति शङ्कनीयम्, सङ्ग्रहस्य शक्तिग्राहकत्वेन व्यक्तिग्राहकताया व्यवहार एव विश्रान्तेः, निश्चयतो द्विचेतनाशाली सिद्ध एव जीव इत्यस्य व्याघातात् ॥ ४९ ॥

एकोनपञ्चाशत्तमपद्यमवतारयति– **नन्विति** । **तेन** पर्यायार्थिकनयेषु शुद्धनिश्चयात्मकेनैवम्भूतनयेन । **अस्मदुक्तानुपपत्तावपि** 'सिद्धो निश्चयतो जीवः' इति दिगम्बरोक्तस्यानुपपत्तावपि । **तदुपपादयिष्यामः** 'सिद्धो निश्चयतो जीवः' इति दिगम्बरोक्तमुपपादयिष्यामः, द्रव्यार्थिकेषु शुद्धनिश्चयात्मकेन सङ्ग्रहेण सिद्धो जीव इत्युपपद्यत एवेत्यर्थः ।

"**आत्मत्वमेव**" इत्येकोनपञ्चाशत्तमपद्यं विवृणोति– **आत्मत्वमितीति** । '**जीवत्वम्**' इति मूलस्य '**जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तम्**' इति विवरणम् । कथमात्मत्वमेव जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तं न तु प्राणधारणलक्षणं जीवनं यज्जीवपदव्युत्पत्तिनिमित्तमित्यपेक्षायामाह– **पारिणामिकभावस्ये**ति– आत्मत्वं जीवस्य पारिणामिको भावस्तस्य कालत्रयेऽप्यात्मनि सत्त्वेन सत्यत्वात्, प्राणधारणलक्षणं जीवनं च जीवस्यौदयिको भावस्तस्यायुष्कर्मलक्षणोपाधिप्रभवस्यौपाधिकत्वेन यदैवायुष्कर्मात्मनि सम्बद्धं तदैव तस्यात्मनि सत्त्वमिति कालत्रयाननुगतत्वेन तुच्छत्वादित्यस्मात् कारणादात्मत्वमेव सत्यतया जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तं तुच्छत्वाच्च न जीवनं जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यभ्युपगन्ता सर्वसङ्ग्रहनयः सिद्धसाधारण्यं निरस्य जीवत्वे न प्रतिभूः । '**सिद्धसाधारण्यम्**' इत्यस्य विवरणम्– **भवस्थतौल्यमि**ति । '**जीवत्वे**' इत्यस्य विवरणम्– '**जीवत्वसाधने**' इति । **प्रतिभूरि**त्यस्य साक्षीत्यर्थः । कथं न प्रतिभूरित्यपेक्षायामाह–**सर्वत्रे**ति–जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमात्मत्वं यथा सिद्धे वर्तते तथा भवस्थेऽपि तेन सिद्धे जीवत्वसाधने भवस्थेऽपि जीवत्वं सिद्ध्यत्येव, तथा च सिद्ध एव निश्चयतो जीव इति न स्यात्, आत्मत्वं यदि सिद्ध एव वर्तेत न तु भवस्थे तदा स्यात् तेन सिद्धमात्रवर्तिना सिद्धस्यैव जीवत्वसाधनं सर्वसङ्ग्रहतः, न चैवमित्यर्थः । आत्मत्वस्य जीवपदप्रवृत्तिनिमित्ततया सर्वसङ्ग्रहनयाभिमतस्य सिद्धे संसारिणि च सत्त्वेन ततो जीवपदव्यपदेश्यत्वमात्ममात्र एवेति निश्चयत एव सर्वे आत्मानो जीवा इति व्यवहारनिश्चयाभ्यां जीवविभागकरणमपि दिगम्बरस्यासमीक्षिताभिधानमेव स्यादित्याह–**एवमि**ति । निश्चयनये यदि संसारिणां जीवपदव्यपदेश्यत्वं नोपपद्येत तदा व्यवहारतस्तेषां जीवपदव्यपदेश्यत्वोपपत्तये विभागकरणमुपपद्येत, न चैवम्, दिगम्बराभिमतेन सर्वसङ्ग्रहलक्षणनिश्चयनयेनैव सर्वेषां जीवपदव्यपदेश्यत्वोपपत्तेरित्याह–**सर्वसङ्ग्रह एव हीति** । **तेन च** सर्वसङ्ग्रहेण च । **निरुपरागं** कर्मोपाधिरूपोपरागमुक्तम्, यद्यपि संसारी कर्ममलदिग्ध एव व्यवहारतः, तथापि शुद्धद्रव्यग्राहिसर्वसङ्ग्रहतः सोऽपि वस्तुगत्या कर्ममलविमुक्त एवेत्याशयः । उक्तार्थे द्रव्यसङ्ग्रहवचनसंवादमाह–**तदुक्तमि**ति । **मग्गण०** इति–"मार्गणा-गुणस्थानैश्च चतुर्दशभिश्च भवन्ति तथा अशुद्धनयात् । विज्ञेयाः संसारिणः सर्वे शुद्धास्तु शुद्धनयात्" ॥ इति संस्कृतम् । '**न च**' इत्यस्य '**शङ्कनीयम्**' इत्यनेनान्वयः, संसारिचैतन्यमपि संसारदशायां कर्मावृततयोपलभ्यत इति व्यक्त्याऽशुद्धं कर्ममलापगमे शुद्धं तद्भविष्यतीति शक्त्या सङ्ग्रहस्वरूपनिश्चयनयेन शुद्धचैतन्यत्वं निश्चीयते, सिद्धे तु व्यक्त्या शुद्धचैतन्यस्य निश्चयाद् व्यक्त्या शुद्धचैतन्यरूपत्वस्यात्मत्वस्य जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य न सिद्धसंसारिसाधारण्यमिति शङ्कितुर्दिगम्बरानुयायिनोऽभिसन्धिः । निषेधहेतुमुपदर्शयति–**संग्रहस्ये**ति–शक्तिरूपेण शुद्धं चैतन्यं सर्वदाऽवतिष्ठत इति शक्तिर्द्रव्यम्, व्यक्तिस्तु न त्रिकालानुगामिनीति पर्यायरूपाऽशुद्धद्रव्यरूपा वा

नन्वेवं भिन्नमतः सिद्धस्याजीवत्वे भवद्भिरिष्यमाणे भवतामेव ग्रन्थे संसारिसिद्धसाधारणजीवपदार्थाभिधानं कथम्? इत्याशङ्कायामाह ।

यज्जीवत्वं क्वचिद् द्रव्य-भावप्राणान्वयात् स्मृतम् ।
विचित्रनैगमाकूतात् तज्ज्ञेयं न तु निश्चयात् ॥ ५० ॥

नयामृत०—यदिति । यजीवत्वं कचिद् ग्रन्थे, द्रव्यभावप्राणानाम् अन्वयात्—एकीकरणात् स्मृतं संसारि-सिद्धसाधारण्यमिति शेषः, तद् विचित्रः—विविधावस्थो यो नैगमः, तस्याकूतात्—अभिप्रायात् ज्ञेयम्, न तु निश्चयादेवम्भूतनयात्, तथा चैवम्भूतनयेनैव सिद्धमजीवं वयं प्रतिजानीमहे, न तु नयान्तराभिमतेन जीवत्वेऽपि विप्रतिपद्यामहे, इति शुद्धा-ऽशुद्धेन नैगमनयेन साधारणजीवत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः, इयाँस्तु विशेषः— प्रसिद्धनैगम औदयिकभावोपलक्षितमात्मत्वाख्यं पारिणामिकभावमेव जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपैति, तत्तद्विशेषश्च कश्चिदुपचारोपजीवी द्रव्य-भावप्राणान्यतरवत्त्वेनानुगतमौदयिकक्षायिकभावद्वयमिति, नेदं सिद्धान्तार्णवे नयविकल्पकल्लोलवैचित्र्यं तत्संप्लवव्यसनिनां विक्षोभावहम् ॥ ५० ॥

सेति सङ्ग्रहस्य शक्तिग्राहकत्वमेव न व्यक्तिग्राहकत्वम्, व्यक्तिग्राहकत्वं तु व्यवहारस्यैव, तथा च व्यक्तया शुद्धचैतन्यं यदि सिद्धे जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदा व्यवहारत एव सिद्धो जीवो न निश्चयत इत्यनभिमतमेव दिगम्बरस्यासज्यत इत्युत्तराभिसन्धिः । एवं ज्ञानदर्शनयोर्यौगपद्याभावेन सिद्धेऽपि यदा ज्ञानमभिव्यज्यते तदा न दर्शनमभिव्यज्यते, यदा दर्शनमभिव्यज्यते तदा न ज्ञानमभिव्यज्यत इति व्यक्तया द्विचेतनाशालित्वं न सिद्धेऽपीति सिद्धोऽपि न निश्चयतो जीवः स्यादिति सिद्धस्य द्विचेतनाशालित्वेन जीवत्वं निश्चयनयत इत्यपि दिगम्बरस्य व्याहतमेवेत्याह-**निश्चयत** इति ॥ ४९ ॥

पञ्चाशत्तमपद्यमवतारयति-**नन्वेवमिति** । **एवम्** अनन्तरोपदर्शितदिशा । **भवद्भिः** श्वेताम्बरैः । **भवतामेव** श्वेताम्बराणामेव । **"यज्जीवत्वं"** इति पञ्चाशत्तमपद्यं विवृणोति-**यदितीति** । **एकीकरणात्** प्राणधारित्वं जीवत्वमिति लक्षणे द्रव्यप्राण-भावप्राणसाधारणप्राणत्वेन रूपेणानुगमय्य द्रव्यप्राणभावप्राणयोरुपादानात् । **'संसारि-सिद्धसाधारण्यम्'** इत्यस्य स्थाने 'संसारि-सिद्धसाधारणम्' इति पाठो युक्तः, तथा सत्येव तस्य 'जीवत्वम्' इत्यनेनाभेदेनान्वयो घटते । **तथा च** सिद्ध-संसारिसाधारणजीवत्वाभिधानस्य विचित्रनैगमाकूतप्रयुक्तत्वव्यवस्थितौ च । **वयं** श्वेताम्बराः । **'नयान्तराभिमतेन'** इत्यस्य स्थाने 'नयान्तराभिमते' इति पाठः सम्यग्, तथा च **नयान्तराभिमते** नैगमनयाभिमते, **जीवत्वेऽपि** सिद्ध-संसारिसाधारणजीवत्वेऽपि, **न तु** नैव, **विप्रतिपद्यामहे** विवादमातिष्ठामहे इत्यर्थः । **इति** एतस्मात् कारणात् । **शुद्धाशुद्धेन** नैगमनयः परसङ्ग्रहसमानाभिप्रायः शुद्धद्रव्यं विषयीकरोतीति शुद्धः, अशुद्धद्रव्यग्राहिव्यवहारसमानाभिप्रायस्त्वशुद्धमपि द्रव्यं विषयीकरोतीत्यशुद्ध इति कृत्वा शुद्धाशुद्धेन । **साधारणेति**- सिद्ध जीवसाधारणेत्यर्थः । **न क्षतिः** न क्वचिदस्मदभियुक्तनिर्मितग्रन्थे सिद्ध-संसारिसाधारणजीवत्वप्रतिपादके सत्यपि श्वेताम्बराणामस्माकमेवम्भूतनयसिद्धस्याजीवत्वं स्वीकुर्वतां हानिः । नैगमनयवैचित्र्यं तदवान्तराभिप्रायवैचित्र्योपदर्शनेन समर्थयति- **इयाँस्त्विति** । **औदयिकभावोपलक्षितं** जीवपदव्युत्पत्तिनिमित्तजीवनलक्षणौदयिकभावोपलक्षितम् । **'तत्तद्विशेषश्च'** इति स्थाने 'तद्विशेषश्च' इति पाठः सम्यग्, नैगमविशेषश्चेति तदर्थः । **'भावद्वयम्'** इत्यस्यानन्तरं 'जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपैति' इत्यनुषज्यते । **'नेदम्'** इत्यत्र नञो 'विक्षोभावहम्' इत्यनेनान्वयः । **इदम्** अनन्तरमेवोपवर्णितं नयाभिप्रायवैचित्र्यम् । अस्यैव शिष्यबुद्धिवैशद्यायोपवर्णनम्-**सिद्धान्तार्णवे नयविकल्पकल्लोलवैचित्र्यमिति**-सिद्धान्त एव- जैनागम एव, अर्णवः- समुद्रः, तत्र नयस्य- वस्त्वंशमात्राभिप्रायस्य, यो विकल्पः- नैगमादिप्रकारः, स एव कल्लोलः- तरङ्गः, तस्य वैचित्र्यं- नानाप्रभेदत्वमेतत्, **तत्संप्लवव्यसनिनां** तस्मिन्- निरुक्तसिद्धान्तसमुद्रे, संप्लवः-मुहुर्मुहुस्तदन्तर्निमज्जनोन्मज्जन-

ननु "जीव प्राणधारणे" इत्यत्र भावप्राणधारणमेव धात्वर्थं विवक्षितत्वा(विवक्षित्वा) निश्चयतः सिद्धस्य जीवत्वं समर्थयिष्याम इत्याकाङ्क्षायामाह—

धात्वर्थे भावनिक्षेपात्, परोक्तं न च युक्तिमत् ।
प्रसिद्धार्थोपरोधेन, यन्नयान्तरमार्गणा ॥ ५१ ॥

नयामृत०—धात्वर्थे इति । धात्वर्थे– जीवत्यर्थे, भावनिक्षेपात्– भावसङ्केतग्रहात्, परोक्तं– 'निश्चयतः सिद्ध एव जीवः' इति दिगम्बरोक्तम्, न च– नैव युक्तिमत्, यत्– यस्मात्, प्रसिद्धः– अनादिधातुपाठादिप्रतीयमानो योऽर्थः, तदनुरोधेन नयान्तरस्य मार्गणा–विचारणा भवति, तथा च यादृशधात्वर्थमुपलक्षणीकृत्येतरनयार्थप्रतिसन्धानं तादृशधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासयैवम्भूताभिधानस्य साम्प्रदायिकत्वात्, न तत्र भावनिक्षेपाश्रयणमित्यर्थः, अन्यथा तत्रापि निक्षेपान्तराश्रयणेऽनवस्थानात्, प्रकृतमात्रापर्यवसानवन्ततो ज्ञानाद्वैते शून्यतायां वा पर्यवसानात्, किञ्च, तादृगुपरितनैवम्भूतस्य प्राक्त-

रत्नाकरसये तत्तात्पर्यावधारणलक्ष्मवगाहनम्, तदेव व्यसनं तच्छालिनां प्रमातॄणाम्, नयविकल्पकल्लोलवैचित्र्यं प्रमोदावहमेव, न **विक्षोभावहं** न चित्तवैकल्यावहमित्यर्थः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमपद्यमवतारयति– नन्विति । "जीव प्राणधारणे" इत्यत्र निश्चयनयेन प्राणशब्दो भावप्राणपर एव, भावप्राणाश्च ज्ञान-दर्शनलक्षणचैतन्यद्वयमेव, तद्वत्त्वात् सिद्धस्यैव जीवत्वं वयं दिगम्बरा समर्थयिष्याम इत्याकाङ्क्षायामेकपञ्चाशत्तमपद्यं तदुत्तरप्रदर्शकमाहेत्यर्थः । विवृणोति– **धात्वर्थे इतीति** । यादृशेति– प्रकृते जीवधात्वर्थजीवनलक्षणद्रव्यप्राणधारणमुपलक्षणीकृत्य नैगमनयाभिमतात्मत्वविशिष्टरूपजीवशब्दार्थप्रतिसन्धानं– जीवनलक्षणद्रव्यप्राणधारणरूपव्युत्पत्तिनिमित्तोपलक्षितात्मत्वरूपपारिणामिकभावविशिष्टे जीवशब्दसङ्केतग्रहणात्मकं समस्तीति निरुक्तजीवनरूपजीवधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासयैवम्भूतनयाभिधानस्य–'एवम्भूतनयेन निरुक्तजीवनरूपधात्वर्थविशिष्टे जीवपदव्यपदेशः' इत्यभिधानस्य साम्प्रदायिकत्वात् जैनागमरहस्यवेत्तृप्राचीनसम्मतत्वाच्च तत्र जीवत्यर्थे प्राणधारणे भावनिक्षेपस्य–'प्राणशब्दो भावप्राणसङ्केतितः' इत्यस्याश्रयणमिति '**प्रसिद्धार्थोपरोधेन यन्नयान्तरमार्गणा**' इत्यस्याभिप्रेतोऽर्थ इत्यर्थः । **अन्यथा**·प्रसिद्धार्थानुपरोधेन नयान्तरविचारणया धात्वर्थे भावनिक्षेपाश्रयणे । **तत्रापि** भावनिक्षेपाश्रयणतो लब्धे चैतन्यद्वयरूपभावप्राणधारणरूपजीवधात्वर्थेऽपि । **निक्षेपान्तराश्रयणे** साकार-निराकारोपयोगात्मकचैतन्यद्वयमपि न वस्तुतो भावप्राणस्वरूपं साकारत्व-निराकारत्व-द्वित्वादीनां तत्र कल्पितत्वात्, किन्तु चैतन्यमात्रं भावप्राणसङ्केतितमित्येवं निक्षेपान्तराश्रयणे सति । **अनवस्थानात्** तत्रापि निक्षेपान्तराश्रयणतो विश्रान्त्यसम्भवात् । एवं च **प्रकृतमात्रापर्यवसानात्** द्विचेतनाशालित्वान्निश्चयतः सिद्धो जीव इति प्रकृतस्यात्र प्रक्रान्तस्यान्यत्रान्यस्य प्रक्रान्तस्येत्येवं प्रकृतमात्रस्यापर्यवसानाद् धात्वर्थस्वपर्यवसानासम्भवात्, तथा च सति चैतन्यस्याऽऽनन्दस्यादिकमपि तत्र न स्यादित्यतो **ज्ञानाद्वैते** ज्ञानाद्वैतमपि विषयान्तराभावे निर्विषयं न सम्भवतीति **शून्यतायां वा** निश्चयनयतो जीवपदव्यपदेश्यस्य पर्यवसानाद् व्यवस्थितेः शून्यत्वमेव तत्त्वं जीवव्यपदेश्यं स्यादित्यर्थः । अपि चैवम्भूतनयाभिधायको द्विविधो व्यवहारानुरोधी निश्चयानुरोधी च, तत्र व्यवहाराद्यभिमतधातुव्युत्पत्तिं समाश्रित्य तादृशव्युत्पत्तिनिमित्तमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपजीवन् धातुव्युत्पत्तिनिमित्तावच्छिन्नार्थे सङ्केतग्राही निश्चयः प्रथमः, व्यवहारनयाभिमतपदार्थाभिधानानन्तरं व्यवहारनयोपजीविनोऽस्यैव निश्चयनयस्याभिमतपदार्थाभिधानमुचितं तदनन्तरं चोक्तनिश्चयाभिमतधातुव्युत्पत्तिनिमित्ते कमपि विशेषमादृत्य तादृशविशेषात्मकधातुव्युत्पत्तिनिमित्तावच्छिन्नपदार्थसङ्केतग्राही यो निश्चयोपजीवी द्वितीयो निश्चयस्तदभिमतपदार्थाभिधानमुचितमित्ययं पदार्थाभिधानक्रमः, तस्य व्यवहारनयाभिमतजीवपदार्थाभिधानानन्तरं निश्चयोपजीविनिश्चयात्मकद्वितीयनिश्चयाभिमतजीवपदार्थाभिधानं कुर्वता दिगम्बरेणातिक्रमः कृत इति सम्प्रदायाभिमतक्रमोल्लङ्घि दिगम्बरमतं न युक्तमित्याह– **किञ्चेति** । **तादृगुपरितनैवम्भूतस्य** धात्वर्थे भावनिक्षेपाज्जीवपदार्थे चैतन्यद्वयस्वरूपभावप्राणधारणलक्षणजीवनमुररीकुर्वत एवम्भूत-

नैवम्भूताभिधानपूर्वमेवाभिधानं युक्तम्, अन्यथाऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात्, तस्मात् व्यवहाराद्यभिमत-व्युत्पत्त्यनुरोधेनौदयिकभावमात्रग्राहकत्वमेवास्य सूरिभिरुक्तं युक्तमिति स्मर्त्तव्यम् । न चेन्द्रियरूपप्राणानां क्षायोपशमिकत्वात् कथमेवम्भूतस्यौदयिकभावमात्रग्राहकत्वमित्यप्याशङ्कनीयम्, प्राधान्येनायुःकर्मोदय-लक्षणस्यैव जीवनार्थस्य ग्रहात्, उपहतेन्द्रियेऽप्यायुरुदयेनैव जीवनिश्चयादिति दिक् ॥ ५१ ॥

शङ्काशेषमुपन्यस्य परिहरति—

शैलेश्यन्त्यक्षणे धर्म्मो, यथा सिद्धस्तथाऽसुमान् ।
वाच्यं नेत्यपि यत् तत्र, फले चिन्तेह धातुगा ॥ ५२ ॥

नयामृत०—**शैलेश्यन्त्यलक्षण इति ।** शैलेश्या–अयोगिगुणस्थानस्य, अन्त्यक्षणे–चरमक्षणे, यथा निश्चयतो धर्मः, तदर्वाक्तनकालभावी तु व्यवहारत एव, तदुक्तं धर्मसङ्ग्रहण्यां हरिभद्राचार्यैः—

"सो उभयक्खयहेऊ सेलेसीचरमसमयभावी जो । सेसो पुण णिच्छयओ तस्सेव पसाहगो नेओ ॥२६॥"

तथाऽसुमान्– जीवोऽपि निश्चयतः सिद्ध एव भविष्यतीत्यपि न वाच्यम्, यतस्तत्र–' सो उभय-क्खयहेऊ' इति गाथायाम्, धारयति सिद्धिगतावात्मानमिति धर्म इति फले–फलरूपे धात्वर्थे चिन्ता, सा च कुर्वद्रूपत्वेन कारणत्वं वदत एवम्भूतनयस्य मते शैलेश्यन्त्यक्षण एव धर्मपदार्थसिद्धिसाक्षिणी, तदनन्तरं सिद्धिसाधारणरूपा सा फलाऽव्यवधानात्, इह तु धातुगा– धात्वर्थावच्छिन्नस्वरूपविषयिणी

स्वरूपनिश्चयनयस्य । **प्राक्तनेति**– आयुरादिद्रव्यप्राणधारणलक्षणजीवनरूपजीवधातुव्युत्पत्तिनिमित्तावच्छिन्ने जीवपदसङ्केतग्राहिणो व्यवहारनयोपजीव्येवम्भूतस्वरूपनिश्चयस्य यदभिधानं तत् पूर्वं यस्येति बहुव्रीहिणा 'निरुक्ताभिधानपूर्वम्' इत्यस्य 'निरुक्ताभिधानपूर्वकम्' इत्यर्थः, ततश्च निरुक्ताभिधानानन्तरमेव सिद्ध एव चैतन्यद्वयलक्षणभावप्राणधारित्वाज्जीवपद-व्यपदेश्य इत्यभिधानं युक्तमित्यर्थः । **अन्यथा** व्यवहारनयाभिधानानन्तरं व्यवहारोपजीविनिश्चयाभिधानमकृत्वैव निश्चयो-पजीविनिश्चयाभिधाने । **अप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात्** व्यवहारनयानन्तरव्यवहारोपजीविनिश्चयाभिधानोत्तरकालो निश्चयोप-जीविनिश्चयाभिधानकालः, न तु व्यवहाराभिधानाव्यवहितोत्तरकालस्तस्य काल इति अप्राप्तः कालो यस्य सोऽप्राप्तकाल-स्तस्य भावोऽप्राप्तकालत्वं तस्य प्रसङ्गादित्यर्थः । उपसंहरति– **तस्मादि**ति–अप्राप्तकालत्वप्रसङ्गभयादित्यर्थः । **अस्य** एवम्भूतनयस्य । '**न च**' इत्यस्य । 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह– **प्राधान्येने**ति । शङ्का–प्रति-विधानयोरर्थौ सुखावबोधौ ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमपद्यमवतारयति–**शङ्काशेषमि**ति–दिगम्बराशङ्काऽवशिष्टभागमित्यर्थः । विवृणोति– **शैलेश्यलक्षण इतीति** । **धर्म इति**–धारणाद् धर्म इति व्युत्पत्त्या धारणलक्षणो धर्मपदार्थो निश्चयनयतो यथा शैलेश्यन्त्यक्षणे इत्यर्थः । **तदर्वा-क्तनकालभावी तु** शैलेश्यन्त्यक्षणप्राक्तनकालभावी धर्मपदार्थस्तु । **व्यवहारत एव** व्यवहारनयत एव, एवकारेण तस्य निश्चयनयसम्मतत्वस्य व्यवच्छेदः । उक्तार्थे हरिभद्रसूरिवचनं पराभिप्रेतप्रमाणतयोपदर्शयति–**तदुक्तमिति । सो०** इति–"स उभयक्षयहेतुः शैलेशीचरमसमयभावी यः । शेषः पुनर्निश्चयतः तस्यैव प्रसाधको ज्ञेयः" ॥ इति संस्कृतम् । '**तत्र**' इति मूलस्य विवरणम्–"**सो उभयक्खयहेऊ**" **इति गाथायाम्** इति । '**फले**' इति मूलस्य '**फल-रूपे धात्वर्थे**' इति विवरणम् । **सा च** निरुक्तचिन्ता पुनः, अस्य 'साक्षिणी' इत्यनेनान्वयः । **धर्मपदार्थसिद्धि-साक्षिणी** सिद्धिगतावात्मानं धारयतीति व्युत्पत्त्या धर्मपदार्थः सिद्धिस्तस्यां साक्षिणी । **तदनन्तरं** शैलेश्यन्त्यक्षणानन्तरम् । '**सिद्धिसाधारणरूपा**' इति स्थाने 'सिद्धिधारणरूपा' इति पाठः सम्यग्, धारयति धर्म इति, सिद्धिं धारयतीति व्युत्पत्तिपर्यवसायिनी चिन्ता । **फलाऽव्यवधानात्** सिद्धिरूपफलेन सह व्यवधानाभावात्, शैलेश्यन्त्यक्षणानन्तरं सिद्धिरूपफलं

चिन्ता, सा च केन सहाव्यवधानं गवेषयेत ? स्वरूपं तु प्रसिद्ध्यनुरोधेन संसारिण्येव पर्यवसाययेत्, न तु सिद्ध इति महान् विशेषः। स्यादेतत्, धर्मपदेऽपि धात्वर्थो धारणसामान्यमेव, तच्च यथा विशेषतात्पर्यवशात् सिद्धिधारणरूपविशेषे पर्यवस्यति, तथा जीवपदार्थोऽपि विशेषे पर्यवस्यन् सिद्ध एव दत्तपदो भविष्यति ? मैवम्– "जीव प्राणधारणे" इत्यत्र प्राणपदसम(भि)व्याहृतधारणस्य भूरिप्रयोगवशादौदयिकप्राणधारण एव पर्यवसानात्, अत एव गोपदस्य नानार्थत्वेऽपि ततो भूरिप्रयोगवशात् सास्नादिमत एवोपस्थितिः, अश्वादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारादिनेति तु तान्त्रिकाः। तदेवमेवम्भूतनयाभिप्रायेण सिद्धो न जीव इति व्यवस्थापितम्। यदि पुनः प्रस्थकन्यायाद् विशुद्धतरनैगमभेदमाश्रित्य प्रागुक्तग्रन्थगाथा व्याख्यायते परैः, तदा न किञ्चिदस्माकं दुष्यतीति किमल्पीयसि दृढतरक्षोदेन ? ॥ ५२ ॥

ऐन्द्री ततिः प्रणयपुण्यमिवाङ्कुराग्रैर्यत्पादपद्मकिरणैः कलयत्युदी(र्ण)तम्।

स्नात्राम्भसा दलितयादवदुष्टकष्टं शङ्खेश्वरं प्रभुमिमं शरणीकरोमि ॥ १ ॥

एवं सामान्यतः सप्तानामपि नयानामर्थानुक्त्वा ततः शुद्ध्यशुद्धिज्ञानोपायं वक्तुं प्रक्रमते—

सर्वदा वियत इति तद्धारणमात्मनि धर्मपदार्थ इति। **इह तु** जीवपदार्थे पुनः '**धातुगा**' इति मूलस्य विवरणम्– **धात्वर्थावच्छिन्नस्वरूपविषयिणी**ति– जीवधात्वर्थो यः प्राणधारणलक्षणस्तदवच्छिन्नं यदात्मस्वरूपं तद्विषयिणीत्यर्थः। **सा च** धात्वर्थावच्छिन्नस्वरूपविषयिणी चिन्ता पुनः। **केन सहे**ति–फलस्य कारणप्रभवत्वेन कारणस्य फलसाधनत्वेन तयोरव्यवधानस्यावश्यम्भावेन तत्रैकस्यापरेण सहाव्यवधानचिन्तासम्भवेऽपि प्रकृते चिन्ताविषयस्य धात्वर्थस्वरूपावच्छिन्नस्य फलसाधनभावेन चिन्ताया अविषयत्वेन केनापि सहाव्यवधानाकाङ्क्षाया अनुदयेन व्यवधानगवेषणाया अप्रसरादित्यर्थः। **स्वरूपं ति**स्वति–जीवधात्वर्थस्वरूपं पुनः, "जीव प्राणधारणे" इत्यत्र प्राणशब्दस्य सामान्यतः प्राणवचनत्वेऽपि लौकिकपरीक्षकाणामविगानेन द्रव्यप्राणवाचित्वेन प्रसिद्धतया तदनुरोधेन द्रव्यप्राणधारणलक्षणं तत् संसारिमात्रगतं न तु सिद्धगतमित्यर्थः। इति एवं स्वरूपो धर्मशब्द-जीवशब्दयोर्महान् विशेषः। अत्र परः शङ्कते–**स्यादेतदि**ति। **तच्च** धारणसामान्यं च, अन्यत् सुगमम्,। समाधत्ते– **मैवमि**ति। **अत एव** सामान्यस्य यस्किञ्चिद्विशेषस्वरूपमादाय पर्यवसानसम्भवेऽपि सामान्यवाचिशब्दस्य यस्मिन्नेव विशेषे भूरिप्रयोगस्तं विशेषमुपादायैव सामान्यस्य पर्यवसानमित्यस्य युक्तत्वादेव। **नानार्थत्वेऽपि** किरण-वाणीप्रभृत्यनेकार्थवाचकत्वेऽपि। **ततः** गोपदात्। **अश्वादे**स्त्वति– गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिलभ्यगमनकर्तृत्वस्याश्वादौ सत्त्वेऽपि तद्वाचकाश्वादिपदासमभिव्याहृतगोपदान्नाश्वादेरुपस्थितिः किन्तु सास्नादिमत एवोपस्थितिः, अश्वादिपदसमभिव्याहृतगोपदात् पुनरश्वादेरुपस्थितिरित्येवं तान्त्रिका आमनन्तीत्यर्थः। उपसंहरति– **तदेवमि**ति। **प्रस्थकन्यायात्** प्रस्थकवसतिप्रदेशादिकं समाश्रित्य नैगमादिनयमननभेदोपपादकयुक्तेः। **प्रागुक्तग्रन्थगाथा** "तिकाले च" इति गाथा। **परैः** दिगम्बरैः। **अस्माकं** श्वेताम्बराणाम् ॥ ५२ ॥

इत्थं नयार्थमननं मम जिनप्रवरश्रीशङ्खेश्वरभक्तिभरादेवेत्यवेदयितुं ग्रन्थमध्यमङ्गलस्वरूपां श्रीशङ्खेश्वरप्रभुस्तुतिं प्रथ्नाति– **ऐन्द्री ततिरि**ति– अङ्कुराग्रैरिव यत्पादपद्मकिरणैरुदितं प्रणयपुण्यमैन्द्री ततिः कलयति, तच्छब्दस्य यच्छब्दश्रुतिबलादायातत्वेन तमिमं स्नात्राऽम्भसा दलितयादवदुष्टकष्टं शङ्खेश्वरं शरणीकरोमीत्यन्वयः। **ऐन्द्री** इन्द्रसम्बन्धिनी ततिः– पङ्क्तिः, इन्द्रसमूह इति वक्तव्ये ऐन्द्री ततिरिति यदुक्तं तेन 'ऐँ' इति सरस्वतीमन्त्रस्य स्वगतकवित्वबित्वावन्ध्यकारणस्य मङ्गलतयाऽवस्थानमादृतमिति। **यत्पादे**ति– यस्य भगवतः श्रीशङ्खेश्वरस्य पादाविव पद्मं तस्य किरणैस्तत्र नम्रीभूते शिरसि पतितैः, **अङ्कुराग्रैरिव** क्षेत्र-भू-रेण्वाच्छादितबीजाङ्कुरस्योपरि किञ्चिद्दृश्यमानाग्रभागसदृशैः, **प्रणयपुण्यं** भक्तिभररचितप्रणतिप्रभवपुण्यम्, **उदितम्(उदीर्णम्)** उदयमागतं फलप्रदानाभिमुखमिति यावत्, **कलयति** जानीते, **तमिमं**

उक्ता नयार्थास्तेषां ये, शुद्ध्यशुद्धी वदेत् सुधीः।
ते प्रदेश-प्रस्थकयोर्वसतेश्च निदर्शनात् ॥ ५३ ॥

नयामृत०—उक्ता इति। स्पष्टोऽयम्, नवरं निदर्शनादिति जात्यपेक्षमेकवचनम्, प्रदेश-प्रस्थक-वसतिदृष्टान्तैर्नयानां शुद्ध्यशुद्धी विभावनीये इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्र पूर्वं प्रदेशदृष्टान्तं विवेचयति। तथाहि—

धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव-स्कन्धानां नैगमो नयः।
तद्देशस्य प्रदेशश्चेत्याह षण्णां तमुच्चकैः ॥ ५४ ॥

नयामृत०—धर्मेत्यादि। नैगमो नयः धर्मास्तिकाया-ऽधर्मास्तिकाया-ऽऽकाशास्तिकायजीवास्तिकायस्कन्धानां तद्देशस्य [च] प्रदेश इति षण्णां तम्-प्रदेशमुच्चकैः स्वमतनिर्बन्धेनाह ॥ ५४ ॥

दासेन मे खरः क्रीतो, दासो मम खरोऽपि मे।
इति स्वदेशे स्वाभेदात्, पञ्चानामाह सङ्ग्रहः ॥ ५५ ॥

नयामृत०—दासेनेति। सङ्ग्रहनयस्तु 'दासेन मे खरः क्रीतो, दासो मम खरोऽपि मे' इति न्यायात् स्वदेशे—धर्मास्तिकायादिदेशे, स्वाभेदात्—धर्मास्तिकायाद्यभेदात् पञ्चानां प्रदेशमाह, षण्णां भेदानां पञ्चसु सङ्ग्रहादत्र सङ्ग्रहस्यान्वर्थत्वम्, क्रयजन्यं दासनिष्ठं खरस्वामित्वं यथा परम्परासंबन्धेन तत्स्वामिनिष्ठतया सङ्ग्रहीतुं शक्यं तथा धर्मास्तिकायादिदेशवृत्तिप्रदेशाश्रयत्वं परम्परासम्बन्धेन धर्मास्तिकायादिनिष्ठतयेति परमार्थः। पञ्चानां वृक्षाणां तद्देशस्य च 'छाया' इत्यत्रेव देशयन्वययोग्ये देशा-

---

शङ्खेश्वरं प्रभुम्, स्नात्राऽम्भसा स्नानजलेन, दलितं विनाशितं, यादवानां यदुवंशप्रभवाणां क्षत्रियाणां, दुष्टकष्टं येन तथाभूतम्, शरणीकरोमि तत्प्रसादत एव ममातिगम्भीरनयरहस्याविर्भूतिरतस्तं प्रणतोऽस्मीति ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमपद्यमवतारयति—**एवमि**ति— अनन्तरदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः। विवृणोति—**उक्ता इती**ति। श्लोकोऽयं स्फुटार्थत्वान्न व्याख्यानमर्हतीत्याह—**स्पष्टोऽयमि**ति। **नवरं** केवलम्। प्रदेश-प्रस्थक-वसतीनां निदर्शनानां बहुत्वान्निदर्शनेभ्य इति बहुवचने प्रयोक्तव्ये **निदर्शनादि**त्येकवचनं यदुक्तं तज्जात्यपेक्षया, व्यक्त्यपेक्षया तु बहुवचनेनैव भवितव्यम्, ततश्च योऽर्थो भवति तमुपदर्शयति—**निदर्शनादिती**ति ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशत्तमपद्यमवतारयति— **तत्रे**ति—तेषु प्रदेश-प्रस्थक-वसतिदृष्टान्तेषु मध्ये इत्यर्थः। विवृणोति—**धर्मेत्यादी**ति। **तद्देशस्य** धर्मास्तिकायादिदेशस्य ॥ ५४ ॥

देशस्य देशिनोऽभिन्नत्वाद् धर्मास्तिकायादिपञ्चानां प्रदेश इति सङ्ग्रहाभिमतोपदर्शकं **"दासेन"** इत्यादिपञ्चपञ्चाशत्तमपद्यं विवृणोति—**दासेनेती**ति। धर्मास्तिकायादिषण्णां प्रदेश इति नैगमोऽभ्युपगच्छति, सङ्ग्रहस्तु देशदेशिनोरभेदाश्रयणात् षण्णां पञ्चसु सङ्ग्रहात् पञ्चानां प्रदेश इत्यभ्युपैति, षण्णां पञ्चसु यत् सङ्ग्रहणं तत एवैतद्विषयेऽन्वर्थत्वं तत्प्रतिपादकसङ्ग्रहवचनस्येत्याह—**षण्णां भेदानामि**ति। **अत्र** प्रदेशाभ्युपगमे। दासेनेत्यादिन्यायार्थं सङ्गमयति—**क्रयजन्यमि**ति। **परम्परासम्बन्धेन** स्वाश्रयदासस्वामित्वसम्बन्धेन, परम्परासम्बन्धेन स्वाश्रयदेशसम्बन्धित्वसम्बन्धेन, तद्घटकसम्बन्धश्च तादात्म्यम्। सङ्ग्रहनयमते षण्णां प्रदेश इति यत्र भवति तत्र देशिनोऽन्वययोग्ये निराकाङ्क्षत्वाद्देशानां नान्वय इति नियमादेव, यथा पञ्चानां वृक्षाणामन्वययोग्यायां छायायां निराकाङ्क्षत्वान्न वृक्षदेशान्वय इति पञ्चानां वृक्षाणां तद्देशस्य च छायेति न भवतीत्येवं मन्यमानानामन्याचार्याणां मतमुपदर्शयति—**पञ्चानां वृक्षाणामि**ति। **सङ्ग्रहनयमतेन**

न्वयस्य निराकाङ्क्षत्वात् सङ्ग्रहनयमतेन षण्णां प्रदेश इत्यन्ये ॥ ५५ ॥

व्यवहारस्तु पञ्चानां, साधारण्यं न वित्तवत् ।
इति पञ्चविधो वाच्यः, प्रदेश इति मन्यते ॥ ५६ ॥

नयामृत०—व्यवहारस्त्विति । व्यवहारनयस्त्विति मन्यते—यथा पञ्चानां वित्ते साधारण्यं स्वामित्वं, तथा प्रदेशेन साधारण्यं पञ्चवृत्तित्वमिति, पञ्चानां प्रदेश इति न वाच्यम्, किन्तु पञ्चविधः प्रदेश इति वाच्यमिति । पञ्चानां प्रदेश इति यदि पञ्चत्वपर्याप्तिमद्वृत्तित्वमादाय प्रयुज्यते, तदा न तत्र कुत्रापि प्रदेश इत्ययोग्यत्वम् । यदि च पञ्चत्वाश्रयवृत्तित्वमादाय प्रयुज्यते, तदा पञ्चानां धर्मास्तिकायप्रदेश इत्यपि स्यादित्येवं सङ्ग्रहमतं दूषणीयमित्येतत्तात्पर्यम् । नन्वेवं घट-पटयो रूपमित्यपि न स्यादिति चेत् ? न स्यादेव, समुदितवृत्तित्वबोधायैव व्यवहारसामर्थ्यात्, घटपटोभयसम्बन्धिना

इत्यत्र 'सङ्ग्रहनयमते न' इत्येवं छेदः । यदि देश-देशिनोर्नाभेदः किन्तु भेद एव, तथा सति वृक्षाणां परस्परविभिन्नानां छायाऽपि विभिन्नैव, अथापि छायात्वेनैकरूपेणैकीकृता छाया सर्वेषामन्वययोग्या भवति, न च तत्र निराकाङ्क्षता, तथा देशस्यापि भिन्नस्य भिन्ना छाया स्यादेव तदन्वययोग्या, तत्रापि साकाङ्क्षता न काकभक्षितेति देश-देशिनोरभेदादेव यैव देशिच्छाया सैव देशच्छायेत्यत एव पञ्चानां वृक्षाणां तद्देशस्य च च्छायेति न भवति तथैव प्रकृतेऽपीत्यस्वरसः **'अन्ये'** इत्युक्त्या सूचितः ॥ ५५ ॥

यथा धनस्यैकस्यानेकस्वामित्वं तथा नैकस्य प्रदेशस्यानेकसम्बन्धित्वमिति धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां परस्परविभिन्नप्रदेशानां नैकप्रदेशकत्वमिति धर्मास्तिकायस्य प्रदेशोऽधर्मास्तिकायस्य प्रदेश इत्येवं पञ्चविधः प्रदेश इत्येव वक्तव्यम्, न तु धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इति व्यवहारनयोऽभिमन्यते, तन्मन्तव्योपदर्शकं षट्पञ्चाशत्तमपद्यं विवृणोति— **व्यवहारस्त्विती**ति— अस्य 'इति मन्यते' इत्यनेनान्वयमुल्लिखति—**व्यवहारनयस्त्विति मन्यते** इति । 'मन्यते' इत्यस्य कर्म मूलोक्तं स्पष्टयति—यथा दृष्टान्ते साधारण्यं स्वामित्वं दार्ष्टान्तिके वृत्तित्वं तदित्याह— **साधारण्यं स्वामित्वमिति** । **'प्रदेशेन'** इत्यत्र 'प्रदेशे न' इति बोध्यम् । प्रदेशे पञ्चानां वृत्तित्वं नेत्यस्य फलितमाह— **पञ्चानां प्रदेश इति न वाच्यमिति** । तर्हि किं वाच्यमिति पृच्छति- **किन्त्विति** । व्यवहारनयतात्पर्यमाविष्करोति— **पञ्चानामिति**— पञ्चानां प्रदेश इति यत् सङ्ग्रहस्य मतं तत्र यदि धर्मास्तिकायादिपञ्चगतपञ्चत्वसङ्ख्यापर्याप्तिमन्निरूपितवृत्तित्ववान् प्रदेश इत्यर्थोऽभिप्रेतस्तदा तस्यायोग्यत्वान्न सम्भवः, यतो धर्मास्तिकायस्य प्रदेशो धर्मास्तिकाय एव वर्तते, नाधर्मास्तिकायादौ, तथाऽधर्मास्तिकायस्य प्रदेशोऽधर्मास्तिकाय एव वर्तते, इत्येवं प्रदेशमात्रस्य धर्मास्तिकायादावेकैकस्मिन्नेव वृत्तित्वं न तु धर्मास्तिकायादिपञ्चगतपञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्ननिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं कस्यापि प्रदेशस्येति तादृशार्थविवक्षायां पञ्चानां प्रदेश इति न सम्भवति, यदि च पर्याप्तिसम्बन्धमनादृत्य निरुक्तपञ्चत्वाश्रयनिरूपितवृत्तितावान् प्रदेश इत्यर्थ एव परिगृह्यते तदा पञ्चत्वाश्रयधर्मास्तिकायाद्येकैकनिरूपितवृत्तित्वस्य धर्मास्तिकायप्रदेशादावेकैकस्मिन् सम्भवेन योग्यत्वात् पञ्चानां प्रदेश इति प्रयोगः सम्भवति, किन्तु निरुक्तपञ्चत्वाश्रयधर्मास्तिकायनिरूपितवृत्तित्वं धर्मास्तिकायप्रदेशे वर्तत इति योग्यत्वाद् धर्मास्तिकायादिपञ्चानां धर्मास्तिकायप्रदेश इति प्रयोगोऽप्यापद्यत इत्यतः पञ्चानां प्रदेश इति सङ्ग्रहमतं न समीचीनमिति तात्पर्यमित्यर्थः । ननु यथा नैकस्य कस्यापि प्रदेशस्य धर्मास्तिकायादिपञ्चवृत्तित्वमिति पञ्चानां प्रदेश इति न सम्भवति तथा नैकस्यापि रूपस्य घट-पटोभयनिरूपितवृत्तित्वम्, घटरूपं घट एव वर्तते न तु पटे, पटरूपं पट एव वर्तते न तु घटे, इति घट-पटयो रूपमित्यपि प्रयोगो व्यवहारनयमते न स्यादित्याशङ्कते— **नन्वेवमिति** । अत्रेष्टापत्तिमेव समाधानमाह— **न स्यादेवेति**— व्यवहारनयमते घट-पटयो रूपमिति न भवत्येवेत्यर्थः । ननु घट-पटगतद्वित्वाश्रयघटनिरूपितवृत्तित्वस्य घटरूपे निरुक्तद्वित्वाश्रयपटनिरूपितवृत्तित्वस्य पटरूपे च सत्त्वात् कथं न तादृशार्थमुपादाय घट-पटयो रूपमिति प्रयोग इत्यत आह— **समुदितेति**— व्यवहारनये घट-पटयो रूपमिति वाक्यस्य घट-पटगतद्वित्वपर्याप्त्यधिकरणनिरूपितवृत्तित्ववद्रूपमित्याकारकबोधजनकत्वस्यैव सामर्थ्यात्, निरुक्तद्वित्वपर्याप्त्यधिकरणनिरूपितवृत्तित्वं च रूपे न कस्मिन्नपीत्यतो घट-पटयो रूपमिति

उभयप्रकारं रूपमित्याकारस्यैव व्यवहारनयजन्यबोधस्य तत्रोपपत्तेः ॥ ५६ ॥

पञ्चप्रकारः प्रत्येकं, पञ्चविंशतिधा भवेत् ।
प्रत्येकवृत्तौ प्राक्पक्षः, स्याद् गेहेष्विव वाजिनाम् ॥ ५७ ॥

नयामृत०—पञ्चप्रकार इति । पञ्चविधः प्रदेश इति यद् व्यवहारनयेन स्वीक्रियते, तत्र किं पञ्चविधत्वं ? पञ्चप्रकारत्वमिति चेत् ? कः प्रकारः ?, सङ्ख्या वा १, बुद्धिविशेषविषयत्वं वा २, भेदो वा ३ ? । नाद्यः—अनन्तेषु प्रदेशेषु पञ्चसङ्ख्यावधारणाऽसिद्धेः, न द्वितीयः पञ्चत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य प्रत्येकमभाविनः पञ्चस्वप्यभावात्, प्रत्येकं भावे चैकैकः प्रदेश पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा भवेत् । न च सामान्यतस्तदन्वयान्न बाध इति वाच्यम्, विशेषविनिर्मोकेण तदसिद्धेः, यदि च

न प्रयुज्यत इत्यर्थः । यदि घट-पटयो रूपमिति न प्रयुज्यते तर्हि कीदृग्व्यवहारस्तत्र भवतीत्यपेक्षायामाह— **घट-पटोभयसम्बन्धिने**ति— रूपस्यैकस्य घटात्मकं यत् सम्बन्धि यच्चापरस्य रूपस्य पटात्मकं सम्बन्धि तद्रूपोभयसम्बन्धिना घटस्य रूपं पटस्य रूपमित्येवमुभयप्रकारं रूपमित्याकारकस्यैव बोधस्य व्यवहारनयजन्यस्य घट-पटयो रूपमिति वाक्यस्थले उपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

पञ्चानां प्रदेश इति सङ्ग्रहनयमतं दूषयित्वा पञ्चविधः प्रदेश इत्येव तत्र वाच्य इति स्वमतं यद् व्यवहारनयेन समर्थितं तद् विकल्पकवलितत्वान्न परीक्षकपरीक्षाक्षेत्रमिति ऋजुसूत्रवक्तव्योपदर्शकं सप्तपञ्चाशत्तमपद्यं विवृणोति— **पञ्चप्रकार इतीति । तत्र** प्रदेशे । पञ्चविधः प्रदेश इति वाक्येन पञ्चप्रकारत्वलक्षणं पञ्चविधत्वं प्रतिपादयितुमिष्टमित्याशङ्कते— **पञ्चप्रकारत्वमिति चेदि**ति । तत्र किं पञ्चविधत्वमिति पृच्छायां तदुत्तरमाशङ्कितं तद् विकल्प्य दूषयति— **कः प्रकार** इति—पञ्चप्रकारत्वमित्यत्र प्रकारशब्दवाच्यः क इत्यर्थः । प्रकारपदवाच्या सङ्ख्याऽभिमता, तथा च पञ्चप्रकारः प्रदेश इत्यनेन पञ्चसङ्ख्यकः प्रदेश इत्युक्तं स्यात्, तदपि न युक्तमित्याह— **नाद्य** इति । सर्वं हि वाक्यं सावधारणमिति नियमेन पञ्चसङ्ख्यक एव प्रदेश इत्युक्तवाक्यस्वरूपं भवेत्, ततश्च तेन वाक्येन प्रदेशे यत् पञ्चसंख्याऽवधारणं तन्न युज्यते प्रदेशानामनन्तसङ्ख्यकत्वादिति निषेधहेतुमुपदर्शयति - **अनन्तेष्वि**ति । पञ्चप्रकारत्वमित्यनेन पञ्चत्वप्रकारकबुद्धिविशेषविषयत्वं प्रतिपादयितुमभिलषितमित्यपि न युक्तमित्याह— **न द्वितीय** इति । प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य समुदायावृत्तित्वमिति नियमेन पञ्चत्वस्य प्रत्येकं प्रदेशेऽभावेन प्रदेशपञ्चकेऽप्यभावादिति पञ्चत्वप्रकारकबुद्धिविशेषत्वस्यापि प्रत्येकं प्रदेशेऽसत्तस्तत्पञ्चकेऽप्यसत्त्वादिति न पञ्चत्वप्रकारकबुद्धिविशेषविषयः प्रदेश इति सम्भवति, यदि च प्रत्येकमपि प्रदेशे पञ्चत्वप्रकारकबुद्धिविशेषविषयत्वलक्षणं पञ्चविधत्वमिष्टं तदा धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः पञ्चविधोऽधर्मास्तिकायस्य प्रदेशः पञ्चविधस्तथाऽऽकाशास्तिकाय-पुद्गलास्तिकाय-जीवास्तिकायानां प्रदेशा अपि प्रत्येकमुक्तपञ्चविधत्वाक्रान्ता इति पञ्चविंशतिविधः प्रदेश इति प्रसज्यत इति निषेधहेतुमुपदर्शयति— **पञ्चत्वप्रकारके**ति । **प्रत्येकमभाविनः** एकैकधर्मास्तिकायादिप्रदेशव्यक्त्यावसतः । **पञ्चस्वपि** धर्मास्तिकायादिप्रदेशपञ्चकेष्वपि । **प्रत्येकं भावे च** एकैकधर्मास्तिकायादिप्रदेशव्यक्तौ पञ्चत्वप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्य सत्त्वे तु । **एकैक** इति— धर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविधः, अधर्मास्तिकायप्रदेशः पञ्चविध इत्येवं प्रत्येकं धर्मास्तिकायादिप्रदेशपञ्चकानां पञ्चविधत्वे पञ्चसङ्ख्यावतां प्रत्येकं पञ्चसङ्ख्यया गुणितानां पञ्चविंशतिविधत्वं स्यादित्यर्थः । ननु प्रत्येकप्रदेशव्यक्तिगणनयाऽनन्तसङ्ख्यावत्सु प्रदेशेषु पञ्चत्वसङ्ख्याया बाधादन्वयासम्भवेऽपि धर्मास्तिकायप्रदेशत्वेन धर्मास्तिकायप्रदेश एकः, अधर्मास्तिकायप्रदेशत्वेनाधर्मास्तिकायप्रदेशस्तदन्यो द्वितीयः, आकाशास्तिकायप्रदेशत्वेनाकाशास्तिकायप्रदेशस्ताभ्यामन्यस्तृतीयः, पुद्गलास्तिकायप्रदेशत्वेन पुद्गलास्तिकायप्रदेशस्तेभ्योऽन्यश्चतुर्थः, जीवास्तिकायप्रदेशत्वेन जीवास्तिकायप्रदेशस्तेभ्योऽन्यः पञ्चम इति कृत्वा प्रदेशेषु पञ्चविधत्वस्यान्वयसम्भवान्न बाध इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति— **न चेति**— अस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । धर्मास्तिकायस्य यावत्यः प्रदेशव्यक्तयस्ताभ्योऽन्यद् धर्मास्तिकायप्रदेशसामान्यं नास्त्येव, एवमधर्मास्तिकायादिप्रदेशसामान्यमप्यधर्मास्तिकायादिप्रदेशव्यक्तिभ्यो भिन्नं नास्त्येवेत्यनन्ता एव प्रदेशव्यक्तयो न सामान्यतोऽपि पञ्चत्वसङ्ख्यापरिकलिता इति नोक्तदिशा निरुक्तपञ्चविधत्वस्यान्वयसम्भव इति निषेधहेतुमुपदर्शयति— **विशेषविनिर्मोकेणे**ति—

'गेहेषु शतमश्वाः' इत्यत्रेव प्रत्येकवृत्तित्वान्वयः प्रकृते स्वीक्रियते, तदा प्राक्पक्षः–पञ्चानां प्रदेश इति सङ्ग्रहनयपक्ष एव परिष्कृतः स्यात्, तथा च स्वप्रतिज्ञासंन्यासो निग्रहस्थानम् ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवृत्तिः साकाङ्क्षा, बहुत्वेनेति सोऽप्यसत् ।
ऋजुसूत्रस्ततो ब्रूते, प्रदेशभजनीयताम् ॥ ५८ ॥

नयामृत०—प्रत्येकेति । किञ्च 'गेहेषु शतमश्वाः' इत्यत्र गेहवृत्तिबहुत्वव्यापकैकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिवृत्त्यवच्छेदकैकत्व[वत्]पञ्चकवान् प्रदेश इति बोधो वाच्यः, स च न सम्भवति, पञ्चपद-

विशेषपरित्यागेनेत्यर्थः । **तदसिद्धेः** सामान्यासिद्धेः । नन्वेकस्मिन् गेहे एकोऽश्वो द्वितीयेऽस्मिन् गेहे द्वितीयोऽश्व इत्येवं गृहाणां शतेऽश्वानां शतस्य वृत्तित्वमुपादाय गेहेषु शतमश्वा इति प्रयोगो यथा निर्वहति तथा एकस्मिन् धर्मास्तिकाये एकः प्रदेशोऽधर्मास्तिकाये द्वितीयः प्रदेश इत्येवं प्रत्येकं धर्मास्तिकायादिवृत्तित्वं प्रदेशगतमादाय धर्मास्तिकायादीनां पञ्चविधः प्रदेश इति प्रयोग उपपद्यत इत्यत आह– **यदि चेति** । **प्रत्येकवृत्तित्वान्वयः** धर्मास्तिकायादिप्रत्येकनिरूपितवृत्तित्वस्य प्रदेशेऽन्वयः । **प्रकृते** धर्मास्तिकायादीनां पञ्चविधः प्रदेश इत्यत्र । **'प्राक्पक्षः'** इति मूलस्य विवरणम्– **पञ्चानां प्रदेश इति सङ्ग्रहनयपक्ष एव परिष्कृत** इति– परिष्कारश्च धर्मास्तिकायादीनां सम्बन्धिनां पञ्चत्वसङ्ख्याकलितत्वात् प्रदेशानामपि पञ्चविधत्वमिति । भवतु सङ्ग्रहनयपक्षपरिष्कार एव, कोऽत्र दोष इत्यत आह– **तथा चेति**– एवं सतीत्यर्थः । **स्वप्रतिज्ञासंन्यासः** स्वस्य व्यवहारनयस्य या प्रतिज्ञा 'पञ्चानां प्रदेशान्वयित्वासम्भवात् पञ्चानां प्रदेश इति न सम्भवति किन्तु पञ्चविधः प्रदेश इत्येव युज्यते' इत्येवंरूपा तस्या संन्यासः परित्यागः, यतः प्रत्येकवृत्तित्वान्वयाङ्गीकारे पञ्चानां प्रदेश इति सम्भवत्येवेति । **निग्रहस्थानं** निग्रहस्थानविशेषः, येन दोषेण वादिनो निग्रहो भवति स दोषो निग्रहस्थानमिति गीयते ॥ ५७ ॥

अपि च, पञ्चानां प्रदेश इत्यत्र धर्मास्तिकायादिप्रत्येकवृत्तित्वस्य प्रदेशेऽन्वयो निराकाङ्क्षत्वान्न सम्भवति, बहुवचनान्तपदोपस्थितार्थ एव प्रत्येकवृत्तित्वान्वयो भवतीत्यतो बहुवचनान्तविशेष्यवाचकपदघटितवाक्यस्यैव तथाऽन्वयबोधने साकाङ्क्षत्वात् सामर्थ्यम्, गेहेषु शतमश्वा इत्यत्र प्रत्येकगृहवृत्तित्वस्य प्रत्येकाश्वान्वयो युज्यतेऽश्वपदस्य बहुवचनान्तत्वेन साकाङ्क्षत्वात्, प्रकृतेऽपि पञ्चानां प्रदेशा इत्येवं यदि वाक्यस्वरूपं भवेद्, भवेत् तदा साकाङ्क्षत्वात् तस्योक्तान्वयबोधनसामर्थ्यं, न तु पञ्चानां प्रदेश इत्यत्र विशेष्यवाचकप्रदेशपदस्य बहुवचनान्तत्वं समस्तीत्यतः 'स्याद्धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, स्यादाकाशास्तिकायस्य प्रदेशः, स्यात् पुद्गलास्तिकायस्य प्रदेशः, स्याज्जीवास्तिकायस्य प्रदेशः' इत्येवं विकल्पनीय इति ऋजुसूत्रो ब्रवीतीत्येतदुपदर्शकमष्टपञ्चाशत्तमपद्यं विवृणोति– **प्रत्येकेतीति** । प्रत्येकवृत्तिः साकाङ्क्षेति व्याख्यातुं तदवतारणोपायोपोद्घातावष्टमाश्रयति– **किञ्चेति** । **"गेहवृत्तिबहुत्वव्यापकैकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिवृत्त्यवच्छेदकैकत्व(वत्) पञ्चकवान् प्रदेश इति बोधो वाच्यः"** इत्यस्य स्थाने "गेहवृत्तिबहुत्वव्यापकैकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिवृत्त्यवच्छेदकैकत्ववन्तः शतत्वसङ्ख्यावन्तोऽश्वा इति बोधवत्, धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इत्यत्र धर्मास्तिकायादिवृत्तिपञ्चत्वव्यापकैकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिवृत्त्यवच्छेदकैकत्ववन्तः प्रदेशा इति बोधो वाच्यः" इति पाठः समीचीनः, तस्य बोधमर्थः– गेहवृत्ति यद् बहुत्वं निरूपकत्वसम्बन्धेन तद्व्यापिका या एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तयस्तासामवच्छेदकानि यान्येकत्वानि तद्वन्तः शतत्वसङ्ख्यावन्तोऽश्वा इत्याकारको बोधो यथा गेहेषु शतमश्वा इत्यत्र भवति तथा धर्मास्तिकायादिवृत्ति यत् पञ्चत्वं निरूपकत्वसम्बन्धेन तद्व्यापिका या एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तयस्तदवच्छेदकानि यान्येकत्वानि तद्वन्तः प्रदेशा इत्याकारकबोधो धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इत्यत्र व्यवहारनयमतेन वाच्य इति, एतत्सङ्गमनं चेत्थम्– 'गेहेषु शतमश्वाः' इत्यत्र बहुवचनार्थस्य बहुत्वस्य प्रकृत्यर्थे गेहे पर्याप्तिसम्बन्धेन विशेषणीभूतस्य प्रकृते गेहवृत्तिबहुत्वशब्देन ग्रहणम्, तच्च गेहेषु वर्तते, तत्राश्वगता याः पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्ना वृत्तितास्ता निरूपकतासम्बन्धेन वर्तन्त इति ताः पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वेन रूपेण व्यापिका भवन्ति, वृत्तितावच्छेदकपर्याप्तिसम्बन्धश्च तत्तद्गृहगतैकत्वावच्छेदेनेति भवन्ति ता गेहवृत्तिबहुत्वव्यापिकाः, तत्तद्गृहगतैकत्वावच्छिन्न-

समभिव्याहृतबहुवचनान्तप्रदेशपदोपादान एव तथाबोधसम्भवात्, यदि च गृहशतेऽश्वा इतिवदत्र तात्पर्यविशेषेणोक्तबोधसम्भव इतीष्यते तथापि प्रत्येकवृत्तिबहुत्वेन– बहुवचनेन साङ्काङ्क्षेति सोऽपि पक्षोऽसन्, नह्युक्तबोधार्थं 'गृहशतेऽश्वाः' इतिवद् 'गृहशतेऽश्वः' इति कश्चित् प्रयुङ्क्ते, तद्वत् पञ्चानां प्रदेश इत्युपदर्शितदिशाऽपि न युक्तः प्रयोगः, इति निर्गलितार्थः । तृतीयस्तु पक्षो न युक्तः– उक्तातिरिक्तभेदासिद्धेः । तत ऋजुसूत्रनयः प्रदेशभजनीयतां ब्रूते– स्याद्धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः स्याद्धर्मास्तिकायस्येत्यादि विकल्पयतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

भजनाया विकल्पत्वाद्, व्यवस्थैवमपैति तत् ।
धर्मे धर्मः प्रदेशो वा, धर्म इत्यादिनिर्णयः ॥ ५९ ॥

पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नास्ताः पुनस्तत्तदश्वगतैकत्वावच्छेदेनाश्वेषु वर्तन्त इति तदवच्छेदकानि तत्तद्गेहगततत्तदश्वगतान्येकत्वानि, तद्वन्तः शतत्वसङ्ख्यावन्तोऽश्वा भवन्तीति तद्विषयको बोधो निरुक्तवाक्यादुपपद्यते प्रत्येकं गेहे प्रत्येकमश्वस्य वृत्तित्वमुपादायेति, एवं धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इत्यत्र धर्मास्तिकायादिगतं यत् पञ्चत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदधिकरणे धर्मास्तिकायादौ पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाः प्रदेशगता वृत्तिता निरूपकतासम्बन्धेन वर्तन्त इति ता धर्मास्तिकायादिगतपञ्चत्वव्यापिका भवन्ति, तदवच्छेदकीभूतपर्याप्तिसम्बन्धस्यावच्छेदकं च धर्मास्तिकायादिगतमेकत्वमिति भवन्ति ता धर्मास्तिकायादिपञ्चत्वव्यापिकाः, एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नास्ताश्च तत्तत्प्रदेशगतैकत्वावच्छेदेन तत्तत् प्रदेशेषु वर्तन्त इति तादृशवृत्त्यवच्छेदकानि यान्येकत्वानि तद्वन्तः प्रदेशा इति तद्विषयको बोध इति । **स च** धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इति वाक्यप्रभवतयाऽनन्तरमुपदर्शितो बोधश्च । **न सम्भवति** धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इति वाक्यतो न सम्भवति । निषेधे हेतुमाह– **पञ्चे**ति– निरुक्तवाक्ये यद् बहुवचनान्तं पञ्चपदं तत्समभिव्याहृतं यद् बहुवचनान्तं प्रदेशपदं 'प्रदेशाः' इत्येवंस्वरूपं तदुपादाने–एव धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेशा इत्येवंरूपेणोच्चारणे सत्येव, एवकारेणैकवचनान्तप्रदेशपदोपादानस्य व्यवच्छेदः । **तथाबोधसम्भवात्** प्रत्येकं धर्मास्तिकायादिपञ्चसु प्रत्येकं प्रदेशानां वृत्तित्वमाश्रित्य दर्शितो यो बोधस्तस्योपपत्तेः । ननु 'गृहशतेऽश्वाः' इत्यत्र गृहपदं न बहुवचनान्तं तथापि प्रत्येकं गृहशतवृत्तित्वं प्रत्येकमश्वेषूररीकृत्य 'गेहेषु शतमश्वाः' इति वाक्यप्रभवोपदर्शितबोधसमानाकारो बोधस्तात्पर्यबलाद् यथा भवति तथा तात्पर्यविशेषबलादत्रापि निरुक्तबोधः स्यादित्यत आह– **यदि चे**ति । **अत्र** धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इति वाक्ये । **तथापि** 'गृहशतेऽश्वाः' इत्यत्र 'गेहेषु शतमश्वाः' इति वाक्यप्रभवबोधसमानाकारबोधस्य तात्पर्यविशेषबलात् सम्भवेऽपि । '**प्रत्येकवृत्तिबहुत्वेन**" इत्यस्य स्थाने 'प्रत्येकवृत्तिर्बहुत्वेन' इति पाठो युक्तः । **प्रत्येकवृत्तिः** प्रत्येकं धर्मास्तिकायादिपञ्चसु प्रत्येकं या प्रदेशस्य वृत्तिः सा । '**बहुत्वेन**' इत्यस्य मूलस्य विवरणम्– **बहुवचनेने**ति, प्रदेशपदोत्तरबहुवचनेनेत्यर्थः । **साङ्काङ्क्षे**ति स्थाने **साकाङ्क्षे**ति पाठो युक्तः, धर्मास्तिकायानां पञ्चानामित्यस्य प्रदेशा इति बहुवचनान्तप्रदेशपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायां सत्यामेव निरुक्तप्रत्येकवृत्तित्वान्वयबोधः, न हि निराकाङ्क्षवाक्यात् तात्पर्यविशेषसहकारेणाप्यन्वयबोधः सम्भवतीत्याशयः । **इति** एतस्मात् कारणात् । **सोऽपि पक्षः** 'गृहशतेऽश्वाः' इति वत् तात्पर्यविशेषेण धर्मास्तिकायादीनां पञ्चानां प्रदेश इत्यपि प्रत्येकवृत्तित्वान्वयबोधं जनयतीति पक्षोऽपि । **असन्** अयुक्तः, **सोऽप्यसदि**ति पद्यघटकस्थाने 'सोऽप्यसन्' इति पाठः सम्यक् । उक्तपक्षस्यायुक्तत्वमुपपादयति– **नही**ति– अस्य '**प्रयुङ्क्ते**' इत्यनेनान्वयः । **उक्तबोधार्थं** प्रत्येकमश्वानां प्रत्येकं गृहेऽन्वयबोधार्थम् । **तद्वदि**ति– यथा 'गृहशतेऽश्वः' इति न प्रयोगस्तथेत्यर्थः । **तृतीयस्तु पक्ष** इति–पञ्चविधत्वं पञ्चप्रकारत्वमित्यत्र प्रकारो भेद इति तृतीयविकल्पस्त्वित्यर्थः । **उक्तातिरिक्ते**ति– सङ्ख्या-बुद्धिविशेषविषयत्वाभ्यामतिरिक्तस्य भेदस्यासिद्धेरित्यर्थः । **ततः** धर्मास्तिकायादीनां पञ्चविधः प्रदेश इति व्यवहारनयाभिमतस्यायुक्तत्वात् । '**प्रदेशभजनीयतां ब्रूते**' इति मूलस्यार्थमुपदर्शयति– **स्याद्धर्मास्तिकायस्ये**ति । 'स्यादधर्मास्तिकायस्य' इत्यनन्तरमपि 'प्रदेशः' इत्यनुवर्तते, '**इत्यादि**' इत्यादिपदात् स्यादाकाशास्तिकायस्य प्रदेशः, स्यात् पुद्गलास्तिकायस्य प्रदेशः, स्याज्जीवास्तिकायस्य प्रदेश इत्येतत्त्रितयस्य परिग्रहः ॥ ५८ ॥

नयामृत०—भजनाया इति । भजनाया विकल्परूपत्वादेवं सत्येकतरमादाय विनिगन्तुं शक्यत्वात्, व्यवस्था–यो यदीयः प्रदेशः स तदीय एवेतिलक्षणा, अपैति–अपगच्छति, धर्मास्तिकायादिप्रदेशस्याधर्मास्तिकायादित्वेनापि भजनीयत्वप्रसङ्गात् । न च वस्तुनि सत्त्वा-ऽसत्त्वादिस्याद्वादभजनावदत्रोपपत्तिः, तत्राप्येकान्तासम्वलिताऽनेकान्ताश्रयणे विकल्पमात्रस्य दुर्वारत्वात्; तद्वदेवात्र स्यात्-पदेनैकान्तसम्वलनमपि भविष्यतीति चेत्? न–उद्देश्य-विधेयविशेषपर्यवसानेन तस्य वक्ष्यमाण एव पर्यवसानात्, तत्–तस्मात् कारणात्, धर्मे–धर्मास्तिकाये, यः प्रदेशः स धर्मो–धर्मास्तिकाय इति सप्तमीतत्पुरुषेण, धर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशो धर्मास्तिकाय इति कर्मधारयेण वा निर्णयः कर्तव्यः ।

एकोनषष्टितम-षष्टितमपद्याभ्यां साम्प्रतनयाख्यस्य प्रथमस्य शब्दनयस्य वक्तव्यमावेदितम्, तत्र प्रथमपद्यं विवृणोति–**भजनाया इती**ति–'स्याद्धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेशः' इत्येवंरूपाया ऋजुसूत्राभिमतभजनाया इत्यर्थः । **'विकल्पत्वाद्'** इति मूलमधृत्वैव विवृतम्–**विकल्परूपत्वादि**ति, **'एवम्'** इत्यस्य विवरणम्–**एवं सती**ति–भजनाया विकल्परूपत्वे सतीत्यर्थः । **एकतरमादायेति** यथा 'यवैर्यजेत, व्रीहिभिर्वा यजेत' इति विकल्पस्थले यवकरणकयागाद् यदेवादृष्टं तदेव व्रीहिकरणकयागादपि, न तु यादृशफलजनकं यवकरणकयागप्रभवमदृष्टं तद्विजातीयफलजनकं व्रीहिकरणकयागप्रभवमदृष्टम्, तथा प्रकृतेऽपि य एव प्रदेशो धर्मास्तिकायस्य स एव प्रदेशोऽधर्मास्तिकायस्यैवमाकाशास्तिकायादेरपि प्रसज्येतेत्यर्थः । एवं च व्यवस्थाविलयः स्यादित्याह–**व्यवस्थे**ति । किंस्वरूपा व्यवस्थेत्यपेक्षायामाह–**यो यदीय इति**–यः प्रदेशो धर्मास्तिकायसम्बन्धी स धर्मास्तिकायसम्बन्ध्येव नाधर्मास्तिकायादिसम्बन्धी, एवं यः प्रदेशोऽधर्मास्तिकायसम्बन्धी सोऽधर्मास्तिकायसम्बन्ध्येव न धर्मास्तिकायादिसम्बन्धीत्येवंस्वरूपा व्यवस्थेत्यर्थः । **अपैती**त्यस्य विवरणम्–**अपगच्छती**ति । तत्र हेतुमाह–**धर्मास्तिकायादी**ति–धर्मास्तिकायप्रदेशोऽधर्मास्तिकायीय आकाशास्तिकायीय इत्येवं विकल्पनीयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यथैकस्मिन्नेव वस्तुनि किञ्चिदपेक्षया सत्त्वं किञ्चिदपेक्षयाऽसत्त्वमित्येवं सत्त्वाऽसत्त्वादिस्याद्वादभजना भवति तथैकस्मिन्नपि प्रदेशे धर्मास्तिकायीयत्वादिभजनोपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चे**ति–**अत्र** प्रदेशगतधर्मास्तिकायीयत्वादिविमर्शे । **उपपत्तिः** प्रदेशभजनीयत्वोपपत्तिः । सत्त्वाऽसत्त्वाद्यनेकान्तोऽप्येकत्र वस्तुन्येकान्तः, तस्य चानेकान्तत्वं नयापेक्षयैकान्तत्वं प्रमाणापेक्षयाऽनेकान्तत्वमिति कृत्वा, सर्वथाऽनेकान्तस्यानेकान्तस्यानेकान्तत्वे सत्त्वादेरपि सर्वथैव वस्तुनि सत्त्वासत्त्वापत्त्या सत्त्वादिसंवलिताऽसत्त्वादिलक्षणानैकान्ततैव स्याच्च त्वमुकापेक्षया सत्त्वमेवामुकापेक्षया चासत्त्वमेवेत्येवमेकान्ततापीति यस्य यदपेक्षया सत्त्वं तस्य तदपेक्षयाऽसत्त्वादिकमपीत्येवं विकल्पनीयत्वमेव स्यात्, न तु यस्य यदपेक्षया सत्त्वं तस्य तदपेक्षया सत्त्वमेव, तस्य यदपेक्षयाऽसत्त्वं तस्य तदपेक्षयाऽसत्त्वमेवेत्येवमवधारणात्मकैकान्तानुप्रवेशेन याऽनेकान्तव्यवस्था सा भज्येत, अतः सत्त्वासत्त्वादिस्याद्वादभजनाऽप्येकान्तसंवलिताऽनेकान्तरूपतायामेवोपपन्ना नान्यथा, एवं चैकान्तासंवलितानेकान्तस्य सत्त्वादावप्यभावान्न तद्दृष्टान्तेन प्रदेशभजनीयत्वोपपत्तिरिति निषेध हेतुमुपदर्शयति–**तत्रापी**ति–सत्त्वासत्त्वादिस्याद्वादभजनायामपीत्यर्थः । ननु यथा सत्त्वासत्त्वादिस्याद्वादे एकान्तसंवलनं तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति प्रदेशभजनीयत्वोपपत्त्या व्यवस्था स्यादित्याशङ्कते–**तद्वदेवे**ति–सत्त्वासत्त्वादिस्याद्वादभजनायामेकान्तसंवलितानेकान्ताश्रयणवदेवेत्यर्थः । **अत्र** प्रदेशभजनीयत्वे । **स्यात्पदेने**ति–'स्याद्धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः' इत्यादिवाक्यघटकस्यात्पदेनेत्यर्थः । य एव प्रदेश उद्देश्यः स एव धर्मास्तिकायसम्बन्धित्वाद् धर्मास्तिकायात्मकत्वाद् वा धर्मास्तिकाय इत्येवं विधेयः, एवं य एव प्रदेश उद्देश्यः स एवाधर्मास्तिकायसम्बन्धित्वादधर्मास्तिकायात्मकत्वाद् वा विधेय इत्येवं स्यात्पदमनुशास्तीत्यन्मतपर्यवसानमेवेति शब्दनयवादी समाधत्ते–नेति । **उद्देश्यविधेयविशेषपर्यवसानेन** 'स्याद्धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः' इत्यत्र य उद्देश्यो यश्च विधेयस्तस्मादन्य उद्देश्योऽन्यश्च विधेयः 'स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेशः' इत्यादावित्येवमुद्देश्यविधेयविशेषपर्यवसानेनेत्यर्थः । **तस्य** 'स्याद्धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, स्यादधर्मास्तिकायस्य प्रदेशः' इत्येवं प्रदेशभजनीयत्वस्य । **वक्ष्यमाण एव** धर्मास्तिकाये प्रदेशो धर्मास्तिकायो वा प्रदेशो धर्मास्तिकाय इत्येवमनन्तरमभिधीयमान एव । **तदि**ति मूलस्य विवरणम्–**तस्मात् कारणादि**ति–प्रदेशभजनीयत्वे व्यवस्थापगमप्रसङ्गलक्षणकारणादित्यर्थः । ततः कोऽत्र निर्णयः स्यादित्यपेक्षायामाह–**धर्मे** इति, अस्य विवरणम्–**धर्मास्तिकाये** इति–धर्मास्तिकाये प्रदेशो धर्मास्तिकाय इति सप्तमीतत्पुरुषेण निर्णयः कर्तव्यः, **वा** अथवा–धर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेश इति कर्मधारयेण निर्णयः

एवम्–आदिना 'अधर्मेऽधर्म इति वा प्रदेशोऽधर्मः, आकाशे आकाश इति वा प्रदेश आकाशः' इति द्रष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

जीवे स्कन्धेऽप्यनन्ते, नोशब्दाद् देशावधारणम् ।
इति शब्दनयः प्राह, समासद्वयशुद्धिमान् ॥ ६० ॥

नयामृत०—जीव इति । जीवे स्कन्धेऽपि–अपिश्चार्थः, जीवे स्कन्धे चानन्ते नोशब्दाद् देशावधारणं कर्त्तव्यम्, जीवे जीव इति वा प्रदेशो नोजीवः, स्कन्ध इति वा प्रदेशो नोस्कन्ध इत्यभिलापः कर्त्तव्य इत्यर्थः, धर्मास्तिकायादेरैक्यात् तत्तत्प्रदेशस्य धर्मास्तिकायादिरूपता अनतिप्रसक्तेति तथोक्तिः, जीव-स्कन्धयोस्तु प्रतिस्वमनन्तत्वात् कथमधिकृतप्रदेशस्य सकलसन्तानात्मकत्वसम्भव इति विवक्षितप्रदेशे सकलसन्तानैकदेशविवक्षितसन्तानात्मकत्वप्रतिपादनाय नोजीवत्व-नोस्कन्धत्वोक्तिरिति

कर्त्तव्य इत्यन्वयः । धर्म इति मूलस्य विवरणम्– **धर्मास्तिकाय** इति– अत्र धर्मास्तिकायपदस्य प्रदेशपदेन सप्तमीतत्पुरुषे कर्मधारये वा समासे धर्मास्तिकायप्रदेश इति भवितुमर्हति, तत्र यद् 'धर्मास्तिकाय' इत्येवाभिधीयते तेनाभिलापेन धर्मास्तिकायस्यैकत्वात् तत्सम्बन्धी तदात्मको वा प्रदेशोऽप्येक एव तद्रूप इति ज्ञापयति, तथा च धर्मास्तिकायप्रदेशस्य धर्मास्तिकायत्वेन रूपेण निर्णयः साम्प्रतशब्दनये इत्याशयः । **एवम्** उक्तरीत्या । **आदिना** 'इत्यादि' इत्यत्रादिपदेन । **अधर्म** इति– अधर्मास्तिकाये प्रदेशोऽधर्मास्तिकाय इति सप्तमीतत्पुरुषेण, अधर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशोऽधर्मास्तिकाय इति कर्मधारयेण वा निर्णयः, आकाशास्तिकाये प्रदेश आकाशास्तिकाय इति सप्तमीतत्पुरुषेण, आकाशास्तिकायश्चासौ प्रदेश आकाशास्तिकाय इति कर्मधारयेण वा निर्णयः कार्य इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

धर्मास्तिकायस्याधर्मास्तिकायस्याकाशास्तिकायस्य चैकैकव्यक्तिरूपत्वात् तत्तत्प्रदेशस्याप्येकस्य तदात्मकत्वसम्भवेन धर्मास्तिकायप्रदेशो धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायप्रदेशोऽधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायप्रदेश आकाशास्तिकाय इत्येवं वदितुं शक्यम्, जीव-पुद्गलस्कन्धयोश्चानन्तत्वादेकस्य कस्यचित् तत्प्रदेशस्य विवक्षितस्य सकलजीवात्मकत्वं सकलपुद्गलस्कन्धात्मकत्वं न सम्भवतीति जीवप्रदेशो जीव इत्येवं वदितुं न शक्यो नवा पुद्गलस्कन्धप्रदेशः पुद्गलस्कन्ध इति वक्तुं शक्यः, किन्तु जीवप्रदेशो नोजीवः स्कन्धप्रदेशो नोस्कन्ध इत्येवं वक्तव्य इत्यस्योपदर्शकं पद्यस्थितमपद्यं विवृणोति– **जीव इती**ति । **अपिश्चार्थ** इति– 'स्कन्धेऽपि' इत्यत्र योऽयमपिशब्दः स चशब्दस्य समुच्चयरूपेऽर्थे वर्तते इत्यर्थः । अपिशब्दस्य चार्थकत्वे 'जीवे स्कन्धेऽपि' इति 'जीवे स्कन्धे च' इति पर्यवसितमुट्टङ्कितम् । कीदृशमवधारणमित्यपेक्षायामाह– **जीवे जीव इति वेति**– जीवे प्रदेशो नोजीव इति सप्तमीतत्पुरुषेण, जीवश्चासौ प्रदेशो नोजीव इति कर्मधारयेण वाऽभिलापः कर्तव्यः, स्कन्धप्रदेशस्यापि स्कन्धे प्रदेशो नोस्कन्ध इति सप्तमीतत्पुरुषेण, स्कन्धश्चासौ प्रदेशो नोस्कन्ध इति कर्मधारयेण वाऽभिलापः कर्तव्य इत्येवं पद्यपूर्वार्द्धस्यार्थोऽभिप्रेतार्थो ज्ञेय इत्यर्थः । "**स्कन्ध इति वा**" इत्यस्य स्थाने "स्कन्धे स्कन्ध इति वा" इति पाठो युक्तः । ननु धर्मास्तिकायप्रदेशादेर्धर्मास्तिकायादिशब्देनाभिलपनं जीवस्कन्धप्रदेशयोश्च नोजीव-नोस्कन्धशब्देनाभिलपनमित्येवमभिलापवैचित्र्यं कथमित्यपेक्षायामाह– **धर्मास्तिकायादे**रिति– आदिपदादधर्मास्तिकायाऽऽकाशास्तिकाययोः परिग्रहः । **अनतिप्रसक्ता** विवक्षितप्रदेशव्यतिरिक्तप्रदेशे न वर्तते । **इति** एतस्मात् कारणात् । **तथोक्तिः** धर्मास्तिकायप्रदेशस्य धर्मास्तिकाय इति, अधर्मास्तिकायप्रदेशस्याधर्मास्तिकाय इति, आकाशास्तिकायप्रदेशस्याकाशास्तिकाय इत्येवमुक्तिः । **प्रतिस्वमनन्तत्वात्** जीवा अप्यनन्तसङ्ख्यकाः स्कन्धा अप्यनन्ता इत्येवं प्रत्येकमनन्तत्वात् । **कथमि**ति– एकस्य जीवात्मकसन्तानस्य यः प्रदेशस्तस्य तज्जीवात्मकत्वमेव नान्यजीवात्मकत्वमिति न विवक्षितैकजीवप्रदेशस्य सकलजीवसन्तानात्मकत्वसम्भवः, एवमेकपुद्गलस्कन्धस्य यः प्रदेशः स तत्पुद्गलस्कन्धात्मक एवेति न तस्य सकलपुद्गलस्कन्धात्मकत्वसम्भव इत्येतस्मात् कारणात् 'जीवप्रदेशो जीवः' इत्युक्तिर्न सम्भवति, एवं 'स्कन्धप्रदेशः स्कन्धः' इत्युक्तिर्न सम्भवति, किन्तु विवक्षितो य एकजीवसन्तानस्य प्रदेशस्तस्मिन् सकलजीवसन्तानस्यैकदेशो यो विवक्षितैकजीवात्मकसन्तानस्तदात्मकत्वप्रतिपादनाय नोजीव इत्युक्तिः, एवं विवक्षितो य एकपुद्गलस्कन्धस्य प्रदेशस्तस्मिन् सकलपुद्गलस्कन्धानामेकदेश एकपुद्गलस्कन्धस्तदात्मकत्वस्य प्रतिपादनाय नोस्कन्ध इत्येव-

ध्येयम्, इति-एवं समासद्वयशुद्धिमान् शब्दनयः प्राह, न चैवं धर्मे धर्मो वा प्रदेशो नोद्रव्यमित्यपि स्यादनिर्धारितसामान्यैकव्यक्तिविधेयतायामेव नोशब्दप्रयोगात्, धर्मास्तिकायाद्येकव्यक्तेर्निर्धारिताया एव विधेयत्वादिति ध्येयम् ॥ ६० ॥

ब्रूते समभिरूढस्तु, भेदाप्तेर्नात्र सप्तमी ।
देश-प्रदेशनिर्मुक्तमेवम्भूतस्य वस्तु सत् ॥ ६१ ॥

नयामृत०—ब्रूत इति । समभिरूढनयस्तु 'धर्मे प्रदेशः' इत्यादिसप्तमीसमासं [न] ब्रूते, तथाप्रयोगे 'कुण्डे बदरम्' इत्यादेरिव भेदाप्तेः—भेदबुद्धिप्रसङ्गात्, 'घटे घटस्वरूपम्' इत्यादौ क्वचिदभेदे सप्तमीप्रयोगेऽप्यभेदप्रकारकबोधार्थं कर्मधारयस्यैवावश्याश्रयणीयत्वात्; तत्पुरुषे पदलक्षणासत्त्वात् कर्मधारये चाभेदस्य संसर्गविधयैव लाभात् तदभावेन लाघवादेव कर्मधारयपक्षः समभिरूढनयेनाश्रीयत इत्यपरे ।

मुक्तिरिति निर्गलितोऽर्थः । **इतीति** मूलस्य विवरणम्–**एवमिति**–अमुना प्रकारेणेत्यर्थः । **समासद्वयशुद्धिमान्** सप्तमीतत्पुरुष-कर्मधारयलक्षणसमासद्वयमाश्रित्य धर्मास्तिकायप्रदेशादिशब्दार्थाभ्युपगन्तृत्वलक्षणा या शुद्धिस्तद्वान् । नन्वेवं सकलद्रव्यैकदेशविवक्षितधर्मास्तिकायात्मकद्रव्यात्मकत्वस्य धर्मास्तिकायप्रदेशे प्रतिपादनाय धर्मास्तिकाये प्रदेशे नोद्रव्यमिति सप्तमीतत्पुरुषेण धर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशो नोद्रव्यमिति कर्मधारयेण वाऽभिलापोऽपि कर्तव्यकुक्षिमास्कन्देदित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति–**न चैवमिति** । **धर्मे** धर्मास्तिकाये । **धर्मो वा** धर्मास्तिकायो वा । निषेधहेतुमुपदर्शयति–**अनिर्धारितेति**–'जीवे प्रदेशो जीवो वा प्रदेशः' इत्यत्र 'स्कन्धे प्रदेशः स्कन्धो वा प्रदेशः' इत्यत्र च जीवसामान्यस्य स्कन्धसामान्यस्य वा यैकव्यक्तिः, अनिर्धारिताया एव तस्या विधेयताया, न त्वस्मिन् जीवे प्रदेशोऽयं जीवः प्रदेश इत्येवं निर्धारिताया जीवव्यक्तेर्विधेयता, नवास्मिन् स्कन्धे प्रदेशोऽयं स्कन्धः प्रदेश इत्येवं निर्धारिताया स्कन्धव्यक्तेर्विधेयतेति तस्यामेवानिर्धारितसामान्यैकव्यक्तिविधेयतायां सत्यां नोजीवो नोस्कन्ध इत्येवं नोशब्दप्रयोगादित्यर्थः । **धर्मास्तिकायेति**–धर्मास्तिकाये प्रदेशो धर्मास्तिकायो वा प्रदेश इत्यादौ तु द्रव्यसामान्यस्य या धर्मास्तिकायादिलक्षणैकव्यक्तिस्तस्या निर्धारिताया एव विधेयता, न तु द्रव्यसामान्यवाचिद्रव्यशब्देन तस्या उपादानं येनानिर्धारितायास्तस्य विधेयता स्यादिति निर्धारितसामान्यैकव्यक्तिविधेयत्वादेव नोद्रव्यमित्येवं न तत्र नोशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रदेशविषये समभिरूढैवम्भूतयोर्मन्तव्योपदर्शकमेकषष्टितमपद्यं विवृणोति-**ब्रूत इतीति** । **'धर्मे प्रदेश इत्यादि'** इत्यत्रादिपदाद् 'अधर्मे प्रदेशः, आकाशे प्रदेशः, जीवे प्रदेशः, स्कन्धे प्रदेशः' इत्यस्य सङ्ग्रहः । कथं सप्तमीतत्पुरुषसमासं प्रकृते समभिरूढनयो नाभ्युपगच्छतीत्यपेक्षायामाह–**तथा प्रयोग** इति–धर्मे प्रदेश इत्यादिप्रयोग इत्यर्थः । **कुण्डे बदरमित्यादेरिवेति**–कुण्डे बदरमिति सप्तम्यन्तकुण्डपदसमभिव्याहृतबदरपदाद् यथा बदरे कुण्डभेदबुद्धिस्तथेत्यर्थः । **भेदाप्तेरिति** मूलस्य विवरणम्–**भेदबुद्धिप्रसङ्गादिति**–प्रदेशे धर्मास्तिकायादेर्भेदबुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । सप्तमीतत्पुरुषे कर्मधारये वाऽभ्युपगच्छति भवान् प्रदेशे धर्मास्तिकायादेरभेदमेवेति तद्भङ्गः स्यादिति साम्प्रतनयं प्रति समभिरूढनयस्याक्षेपः, यद्यप्यभेदेऽपि सप्तमीप्रयोगो भवति यथा घटे घटस्वरूपमित्यादौ नहि घटस्वरूपं घटाद् भिन्नमिति तथापि तत्र संसर्गतयैवाभेदो भासते न प्रकारतयेति प्रकारतयाऽभेदभानार्थं कर्मधारयसमास एवाश्रयणीय इत्याह–**'घटे घटस्वरूपम्' इत्यादाविति** । धर्मास्तिकाये प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेश इति सप्तमीतत्पुरुषस्य धर्मास्तिकायश्चासौ प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेश इति कर्मधारयस्य च विग्रहवाक्यत्वस्वरूपे भेदेऽपि समस्तस्वरूपे भेदाभावात् तयोरर्थभेदप्रतिपत्तये तत्पुरुषे पूर्वपदस्य स्वशक्यार्थसम्बन्धिनि लक्षणा, कर्मधारये तु पूर्वपदशक्यार्थस्याभेदसम्बन्धेनैवोत्तरपदार्थेऽन्वय इति तत्र लक्षणाऽभावेन लाघवात् कर्मधारय एव समभिरूढनयेनाभ्युपेयत इति केषाञ्चिन्मतमुपदर्शयति–**तत्पुरुषे** इति । **'पदलक्षणासत्त्वात्'** इत्यस्य स्थाने 'पूर्वपदलक्षणासत्त्वात्' इति पाठो युक्तः । **तदभावेन** लक्षणाया अभावेन । **'लाघवादेव'** इत्येवकारेणाभेदप्रकारकबोधार्थं कर्मधारयसमासाश्रयणस्य पूर्वमुक्तस्य व्यवच्छेदः, नामार्थयोरभेदसम्बन्धे-

एतन्मूलकमेव निषादस्थपत्यधिकरणं मीमांसायां प्रवृत्तेः(त्तम्), तथाहि–"निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र निषादानां स्थपतिरिति न षष्ठीसमासः, किन्तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयो लाघवात्, न चाध्ययनाभावादनधिकारो निषादस्य, एतद्विधिबलादेवैतदिष्टौ यावदपेक्षितपठनानुज्ञानात्, यथा–'वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत' इत्यत्र चापशूद्राधिकरणविरोधः, तस्यैतदतिरिक्तविषयत्वात्; न चैवं "स्त्री-शूद्रौ नाधीयेताम्" इत्यत्र निषादीयतत्तदध्ययनविध्यर्थनिषेधबाधादध्ययनपदे निषादीयतत्तदध्ययनपरतया सङ्कोचः कल्प्यत इति शूद्रपदे एव निषादेतरशूद्रपरतया सङ्कोचः किमिति न कल्प्यत

नैवान्वय इति नियमात् कर्मधारयेऽपि नाभेदप्रकारको बोधः किन्त्वभेदसंसर्गक एव, सप्तमीतत्पुरुषेऽपि अभेदसंसर्गक एव बोधः, किन्तु कर्मधारये न लक्षणा तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणेति लाघवात् कर्मधारयसमासाश्रयणमित्याशयः। **एतन्मूलकमेव** तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणासत्त्वात् तदपेक्षया लक्षणाऽभावतो लाघवात् कर्मधारयाश्रयणमिति समभिरूढनयमूलकमेव। पूर्वमीमांसागतं निषादस्थपत्यधिकरणविचारमुपदर्शयति– **तथाहीति**। **षष्ठीसमासः** षष्ठीतत्पुरुषसमासः। **लाघवात्** षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदे लक्षणा कर्मधारये न सेत्येवं लाघवात्। ननु "न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम्" इति श्रुत्या सङ्करजातिविशेषस्य निषादस्य शूद्रजात्यन्तर्गतस्य वेदाध्ययननिषेधाद् यागोपयुक्तमन्त्रपठनानधिकारित्वेन न यागाधिकार इति निषादाभिन्नस्थपतेर्याजनान्वयासम्भवान्न कर्मधारयस्तत्राश्रयणीयः, किन्तु निषादस्वामिनः क्षत्रियस्य याजनान्वयसम्भवेन षष्ठीतत्पुरुष एव समाश्रयणीय इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। **अध्ययनाभावात्** वेदाध्ययनासम्भवात्। **अनधिकारः** यागकरणेऽयोग्यता। **निषादस्य** निषादाभिन्नस्थपतेः। निषेधे हेतुमाह– **एतद्विधिबलादेवेति**–'निषादस्थपतिं याजयेत्' इति बलादेवेत्यर्थः। **एतदिष्टौ यावदपेक्षितपठनानुज्ञानात्** निषादस्थपतिकर्तृकयागे यद् यन्मन्त्रपठनं तद् यागकर्तुर्निषादस्यावश्यकं तन्मन्त्रपठनस्य निषादकर्तृकस्यानुमतत्वात्। यत्र शूद्रविशेषकर्तृको यागस्तत्र तदुपयुक्तमन्त्राध्ययनस्य तत्कर्तृशूद्रकर्तृकस्यानुमतत्वे दृष्टान्तमाह– **यथेति**– तथा च वर्षासमये शूद्रविशेषरथकारकर्तृकाग्न्याधानकर्माङ्गमन्त्रपठनं शूद्रस्यापि रथकारस्य यथाऽनुमतं तथा प्रकृते निषादस्यापि तत्कर्तृकयागोपयुक्तमन्त्राध्ययनमनुमतमित्यर्थः। शूद्रस्य यागानधिकारप्रतिपादकापशूद्राधिकरणविरोधमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति–**न चेति**। निषेधे हेतुमाह– **तस्येति**– अपशूद्राधिकरणस्येत्यर्थः। **एतदतिरिक्तेति**– वेदविहितनिषादादिकर्तृकयागव्यतिरिक्तेत्यर्थः। ननु 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्' इत्यत्र निषादकर्तृकयागोपयुक्तमन्त्रातिरिक्तवेदाध्ययनपरमध्ययनपदमित्येवमध्ययनपदस्य सङ्कुचितार्थकत्वं यदाश्रीयते तदपेक्षया लाघवाच्छूद्रपदस्यैव निषादातिरिक्तशूद्रपदत्वं किमिति नोपेयत इति शूद्रपदस्यैव सङ्कुचितार्थत्वमस्त्विति तटस्थाशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चैवमिति**– अस्य 'शङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः। **एवं** सङ्कोचस्यावश्यकर्तव्यत्वे सति। **निषादीयेति**– '**निषादीयतत्तदध्ययनपरतया**' इत्यस्य स्थाने "निषादीयतत्तदध्ययनातिरिक्ताध्ययनपरतया" इति पाठो युक्तः, तथा च 'निषादस्थपतिं याजयेद्' इत्यतः प्राप्तो यो निषादकर्तृकयागोपयोगिमन्त्रस्य निषादकर्तृकाध्ययनलक्षणविध्यर्थस्तस्य 'स्त्री-शूद्रौ नाधीयेताम्' इत्यनेन यो निषेधस्तस्य बाधात् निषादकर्तृकयागोपयोगिमन्त्राध्ययने निषादरूपशूद्रकर्तृकत्वस्याभावेन तत्र तदभावस्यासम्भवात्, **अध्ययनपदे** "स्त्री-शूद्रौ नाधीयेताम्' इत्यत्राध्ययनार्थकं यत् पदं तस्मिन्, निषादीयं– यन्निषादकर्तृकयागोपयोगिमन्त्राध्ययनं तदतिरिक्तवेदाध्ययनपरतयेत्यर्थः। **शूद्रपदे एव** 'स्त्रीशूद्रौ' इत्येतद्घटकशूद्रपद एव। निषेधे हेतुमाह– **निषादस्येति**– शूद्रपदेन निषादातिरिक्तशूद्रस्यैव ग्रहणे तस्यैव वेदमात्राध्ययनं निषिद्धं न तु निषादजातीयशूद्रस्येति निषादस्य निषादकर्तृकयागोपयोगिमन्त्राध्ययनस्येव तादृशयागानुपयोगिवेदवचनाध्ययनस्यापि प्रसङ्गः 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधेस्तं प्रत्यप्यबाधितप्रसरत्वादित्यर्थः। यदि च प्रकारविधयाऽभेदस्य बोधार्थमेव कर्मधारयाश्रयणं न लाघवात्, तर्हि समासघटकस्याभेदवाचकपदस्याभावात् कर्मधारयेऽपि पूर्वपदे लक्षणाऽऽवश्यकी, एवं च निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयाश्रयणे निषादाभिन्नस्थपतिकर्तृकयागान्यथानुपपत्त्या तस्याप्राप्तविद्याप्रयुक्तिः कल्पनीया स्यात्, निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषाश्रयणे तु ब्राह्मणादित्रैवर्णिकोऽपि निषादस्थपतिपदबोध्य इति नाप्राप्तविद्याप्रयुक्तिकल्पनम्, तदनुरोधेन स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामित्यत्राध्ययनपदस्य निषादीयाध्ययनातिरिक्ताध्ययनपरतया सङ्कोचोऽपि न कर्तव्य इति तत्पुरुषसमास एवाश्रयणीयः स्यादिति निषादस्थपत्यधिकरणाप्रवृत्तिप्रसङ्ग

इति शङ्कनीयम्, निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गात् । यदि च तत्पुरुषवत् कर्मधारयेऽपि स्यात् तदा षष्ठीसमास एव युज्येत, त्रैवर्णिकस्यैव निषादस्थपतितया बोधनेनाप्राप्तविद्याप्रयुक्तेरकल्पनान्निषेधविधौ सङ्कोचाभावादिति ।

अत्र शब्दनयानुसारिणो नव्याः–तत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि किमिति कर्मधारय एवाद्रियते, न तत्पुरुषः, शक्ति-लक्षणयोरुभयोरपि शाब्दबोधप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वेन गौरवानवकाशात्, अथ शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञाने विशेषणज्ञानविधया हेतोः शक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधोपपत्तेर्न लक्षणाज्ञानहेतुः कल्प्यते, गौरवादिति चेत् ? भवेदेवं यदि षष्ठीसमासेनापि कस्यचिद् बोधो न स्यात्, न चैवम्, तादृशबोधसहस्रस्याप्यनुभवसिद्धत्वादिति, यदि च साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धेन शक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधसामान्ये हेतुरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते, तदा न शक्तिविषयकत्वापेक्षया लक्षणाविषयकत्वे गौरवमुद्भावयितुमपि शक्यम्, सम्बन्धगौरवस्यादोषत्वात् । अथासति विशेषतो बाधके स्वशक्यार्थविधयैव

इत्याशयेनाह– **यदि चेति** । '**कर्मधारयेऽपि स्यात्**' इत्यस्य स्थाने 'कर्मधारयेऽपि लक्षणा स्यात्' इति पाठो युक्तः । **षष्ठीसमास एव** निषादानां स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषसमास एव । तस्य युक्तत्वे हेतुमाह– **त्रैवर्णिकस्यैवेति**–, ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यजातीयान्यतमस्यैवेत्यर्थः । **अप्राप्तविद्याप्रयुक्तेः** सङ्करजातीयत्वेन शूद्रे निषादे तत्कर्तृकयागोपयोगिमन्त्राध्ययनलक्षणविद्याया वेदवचनादिप्रमाणान्तराप्राप्तस्य सम्बन्धस्य । **अकल्पनात्** निषादकर्तृकयागान्यथानुपपत्त्या यत् कल्पनं तस्याभावात् । तथा च **निषेधविधौ** स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामित्यत्र । **सङ्कोचाभावात्** अध्ययनपदस्य निषादकर्तृकयागोपयुक्तमन्त्राध्ययनातिरिक्ताध्ययनपरत्वाभावात् ।

अस्मिन् विचारे महोपाध्यायो ग्रन्थकारः समभिरूढनयवादिनं प्रति प्रतिमल्लतयोपस्थितानां नव्यानां साम्प्रतनयानुसारिणामाकूतमुद्घाटयति– **अत्रेति** । 'तत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि' इत्यारभ्य 'पक्षपातमात्रमेवेति दिक्' इत्यन्तं तदाशयप्रकटनम् । **विशेषणज्ञानविधयेति**– विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वमिति शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानं शक्तिविषयसम्बन्धज्ञानम्, तत्र विषये शक्तेर्विशेषणत्वेन शक्तिविशिष्टबुद्धिरूपं तत् अतस्तत्र विशेषणीभूतायाः शक्तेर्ज्ञानस्य हेतुत्वमिति लक्षणाज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि तद्द्वारा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमेव, तथा च निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयाश्रयणे निषादाभिन्नस्थपतिविषयकशाब्दबोधस्य लक्षणाज्ञानमन्तरेणैवोपपत्तिरिति लाघवम्, निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे तु निषादपदस्य निषादसम्बन्धिस्थपतिबोधार्थं निषादसम्बन्धिनि लक्षणाऽऽवश्यकीति तज्ज्ञानं शक्तिज्ञानं चोक्तशाब्दबोधहेतुतया कल्पनीयमिति कर्मधारयपक्षो लाघवादाश्रयणीय इति शङ्कार्थः, '**लक्षणाज्ञानहेतुः**' इत्यस्य स्थाने 'लक्षणाज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः' इति पाठो युक्तः । यस्य प्रमातुर्निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषसमासरूपतयैव तच्छब्दाधारणं तस्य प्रमातृसहस्रस्य निषादसम्बन्धिस्थपतिबोधस्याप्यनुभवसिद्धस्यापलपितुमशक्यतया तदर्थं लक्षणाज्ञानस्यापि तत्र शाब्दबोधहेतुत्वकल्पनमावश्यकमेवेति समाधत्ते– **भवेदेवमिति**– लक्षणाज्ञाने विशेषणज्ञानविधया कारणतया क्लृप्तस्य शक्तिज्ञानस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वं न तु लक्षणाज्ञानस्येति तदा स्यादित्यर्थः । **न चैवमिति**– षष्ठीसमासेन कस्यचित् प्रमातुर्बोधो न भवत्येवेति न चेत्यर्थः । **तादृशबोधसहस्रस्यापि** षष्ठीतत्पुरुषसमासतयाऽवधारितवाक्यप्रभवशाब्दबोधसहस्रस्यापि लाक्षणिकार्थविषयकस्य । तत्पुरुषे पूर्वपदस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य लक्ष्यार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधं प्रति कारणत्वकल्पने यद् गौरवं तदपि नास्तीत्याह– **यदि चेति**– शक्यार्थोपस्थितिद्वारा शक्तिज्ञानस्य यत्र कारणत्वं तत्र साक्षाद्विषयतासम्बन्धेन शक्तिप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वम्, यत्र च लक्ष्यार्थोपस्थितिद्वारा शक्तिज्ञानस्य यत्र कारणत्वं तत्र स्वविषयसम्बन्धित्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन शक्तिप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वमित्येवं पृथक् कार्यकारणभावो नाङ्गीक्रियते, किन्तु साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धसामान्येन शक्तिप्रकारकज्ञानत्वेन शक्तिज्ञानस्योपस्थितिसामान्यद्वारैकविधमेव शाब्दबोधं प्रति कारणत्वं स्वीक्रियते, एवं च प्रकारविधया शक्तिविषयकत्वमेव कारणतावच्छेदकं न तु लक्षणाविषयत्वमपि, शक्तिलक्षणोभयसाधारणान्यतरत्वादिना सम्बन्धविषयकत्वस्य तत्र कारणतावच्छेदकत्वेऽपि तत्कृतगौरवस्य न दोषावहत्वमिति तत्पुरुषसमासोऽप्याश्रयितुं शक्य इत्यर्थः ।

वेदानां प्रामाण्यम्, न तु प्रामाणान्तराविषयेऽपि, लक्षणार्थविधयैवानादिमीमांसासंप्रतिपत्तेरित्युच्यते तर्ह्यसति विशेषतो बाधके कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यम्, न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपि तत्पुरुषादिविधया, तथैवानादिमीमांसासंप्रतिपत्तेरित्येव कल्पयित्वा किमिति न स्वचेतः सन्तोषयसि ? बहुव्रीहितस्तत्पुरुषस्य बलत्वे त्वयाप्यस्या एव रीतेरनुसर्तव्यत्वात्, न च बहुव्रीहेः सर्वपदार्थानां लाक्षणिकत्वादेव दौर्बल्यम्, एकपदलक्षणयापि बहुव्रीहेस्तत्र तत्रापादितत्वादिति पक्षपातमात्रमेवेति दिक्।

एवम्भूतस्य नयस्य मते देश-प्रदेशनिर्मुक्तं– देश-प्रदेशकल्पनारहितमखण्डमेव वस्तु सत्, देश-प्रदेशकल्पना तु भ्रममात्रमिति तन्मते नास्त्येव प्रदेश इत्यर्थः । न च विन्ध्यहिमवदादिभावाभावावच्छेदकतया आकाशादिदेशसिद्धिः, परेण समं सम्बन्धस्यैव तेनानभ्युपगमात् । व्यवहारस्तु कल्पितेनापि वस्तुना निर्वहतीति न ततः परमार्थसिद्धिरिति भावः ॥ ६१ ॥

अत्र समभिरूढनयाकूतमुत्प्रेक्ष्य शब्दनयानुसारिणो दूषयन्ति– अथेति । **न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपीति**– प्रमाणान्तरविषये शब्दानामनुवादकत्वादेव न प्रामाण्यमित्यतः प्रमाणान्तराविषयेऽपीत्युक्तम्, एवमग्रेऽपि । '**लक्षणार्थविधयैवा**' इत्यस्य स्थाने 'लक्ष्यार्थविधया, तथैवा' इति पाठो युक्तः, तथा च प्रमाणान्तराविषयेऽर्थे स्वशक्यार्थप्रतिपादकत्वेनैव वेदानां प्रामाण्यम्, प्रमाणान्तराविषयेऽप्यर्थे लक्ष्यार्थप्रतिपादकत्वेन वेदानां न तु प्रामाण्यमित्यर्थः । कथं न तथा प्रामाण्यमित्यपेक्षायामाह– **तथैवेति**– उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः । **अनादिमीमांसासंप्रतिपत्तेः** अनादिवृद्धाप्तपरम्परोपनीतप्रमाणपरिशोधितयुक्तिसिद्धाभ्युपगमात् । **कर्मधारयविधयैव** कर्मधारयसमासरूपत्वेनैव । **वेदानां** समासस्वरूपवेदवाक्यानाम्, तेन समासानात्मकवेदवाक्यानां कर्मधारयानात्मकत्वेनान्यथैव प्रामाण्येऽपि न क्षतिः । 'न तु प्रमाणान्तराविषयेऽपि तत्पुरुषादिविधया' इत्येकं वाक्यम्, तथा च समासात्मकवेदवाक्यानां प्रमाणान्तराविषयेऽप्यर्थे कर्मधारयातिरिक्ततत्पुरुषादिसमासात्मकत्वेन न तु प्रामाण्यमित्यर्थः । इयं रीतिस्त्वयाऽप्याश्रयणीयैव, कथमन्यथा तत्पुरुष-बहुव्रीहिसमासयोर्लाक्षणिकपदघटितत्वाविशेषेऽप्यसति बाधके तयोरुभयोरपि सम्भवे तत्पुरुषसमासात्मकत्वेन वाक्यस्य प्रामाण्यं न तु बहुव्रीहिसमासात्मकत्वेनेत्यभ्युपगमस्तवापि स्यादित्याह– **बहुव्रीहित इति** । '**बलत्वे**' इति स्थाने 'बलवत्त्वे' इति पाठो युक्तः । ननु बहुव्रीहौ सर्वपदानां लक्षणा, तत्पुरुषे त्वेकस्यैव पूर्वपदस्य लक्षणेति तत्पुरुषापेक्षया बहुव्रीहेर्दौर्बल्यमित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चेति** । निषेधे हेतुमाह– **एकपदलक्षणयाऽपीति** ।

प्रस्तुतविषये एवम्भूतनयाभिमतप्रतिपादकमुत्तरार्द्धं विवृणोति– **एवम्भूतस्येति** । '**नयस्य मते**' इति पूरणम् । **देश-प्रदेशनिर्मुक्तमिति** मूलस्य विवरणम्– **देश-प्रदेशकल्पनारहितमिति**, अस्य फलितकथनम्– **अखण्डमेवेति** । यद्यखण्डमेव वस्तु सत् तर्हि तत्र देश-प्रदेशप्रतीतेरनुभूयमानाया अपलापः स्यादित्यत आह– **देश-प्रदेशकल्पनेति**– तथा च तत्र देश-प्रदेशप्रतीतिरनुभूयमाना न नाम नास्ति, किन्तु सा भ्रमरूपत्वान्न देश-प्रदेशसाधिकेति । **तन्मते** एवम्भूतनयमते । ननु यद्याकाशादेर्वस्तुनो देश-प्रदेशौ न स्तस्तर्हि कथमेकस्मिन्नेवाकाशे विरुद्धयोर्हिमवत्-तदभावयोर्विन्ध्य-तदभावयोः सत्त्वम्, देशसद्भावे त्वेकदेशावच्छेदेन विन्ध्यसद्भावो हिमाचलाभावश्च तदन्यदेशावच्छेदेन हिमाचलसद्भावो विन्ध्याचलाभावश्चेत्येकत्राप्याकाशे देशरूपावच्छेदकभेदेन विन्ध्य-तदभावयोर्हिम-तदभावयोः सत्त्वोपपत्तिरित्यवच्छेदकतयाऽऽकाशादिदेशकल्पनमावश्यकमित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चेति** । निषेधे हेतुमाह– **परेणेति**– सर्वं वस्तु स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितं न त्वस्मिन्नन्यस्य सत्त्वम्, आधाराधेयभावश्च सम्बन्धे सति भवति, अन्यस्य त्वन्येन समं सम्बन्ध एव नास्ति, तथा च गगनेन समं विन्ध्यादेः सम्बन्धाभावाद् गगनादौ विन्ध्य-तदभावौ वर्तेते इत्येव नेष्यते, कुतस्तदवच्छेदकतया देशसिद्धिरिति भावः । **तेन** एवम्भूतनयेन । ननु यद्याकाशादावन्यस्मिन्न विन्ध्यादिः समस्ति तर्हि 'दक्षिणस्यां दिश्याकाशे विन्ध्याद्रिर्वर्तते, उत्तरस्यां दिशि गगने हिमाचलो वर्तते' इत्येवं विभिन्नदेशावच्छेदेन विन्ध्यादिमत्त्वव्यवहारो न निर्वहेदित्यत आह– **व्यवहारस्त्विति** । **वस्तुना** देश-प्रदेशादिमदाकाशादिवस्तुना । **ततः** व्यवहारतः ॥ ६१ ॥

विवेचितः प्रदेशदृष्टान्तः प्रस्थकदृष्टान्तं विवेचयति प्रस्थकार्थमित्यादिना—

प्रस्थकार्थं व्रजामीति, वने गच्छन् ब्रवीति यत् ।
आदिमो ह्युपचारोऽसौ, नैगम-व्यवहारयोः ॥ ६२ ॥

नयामृत०—प्रस्थकार्थमित्यादि । प्रस्थकः– मगधदेशप्रसिद्धो धान्यमानहेतुर्द्रव्यविशेषः, तदर्थं व्रजामीति वने गच्छन् यद् ब्रवीति कश्चित्, असौ नैगम-व्यवहारयोः, हि–निश्चितम्, आदिम उपचारः ॥ ६२ ॥

नन्वत्र प्रस्थकार्थं वने गच्छतः प्रस्थकेच्छाया मुख्यार्थस्याबाधितत्वात् कथं प्रस्थकपदस्योपचार इत्यत आह—

अत्र प्रस्थकशब्देन, क्रियाविष्टक्नैकधीः ।
प्रस्थकेऽहं व्रजामीति, ह्युपचारोऽपि च स्फुटः ॥ ६३ ॥

नयामृत०—अत्रेति । अत्र–अधिकृतप्रयोगे, केत्यधिकारणाकाङ्क्षायाः प्रस्थकार्थमिति चतुर्थीप्रकृत्यर्थेनैव निवृत्तेः, प्रस्थ[क]दलयोग्यवृक्षप्राप्तिरूपक्रियाविष्टवनस्य, एका–अद्वितीया धीरिति तत्रोपचार आवश्यक इत्यर्थः । ननु तथापि सप्तम्यन्तप्रश्ने सप्तम्यन्तमेवोत्तरमुचितमित्यत आह ‘क भवान् गच्छति’ इति प्रश्ने प्रस्थकेऽहं व्रजामीति, सप्तम्यन्तप्रस्थकपदस्योपचारोऽपि वने स्फुट एव दृश्यत इत्यर्थः, तथा च वनगमने प्रस्थकशब्देन वनाभिधानं नैगम-व्यवहारयोः प्रथम उपचार इति सिद्धम् ॥ ६३ ॥

छिनद्मि प्रस्थकं तक्ष्णोम्युत्किराम्युल्लिखामि च ।
करोमि चेति तदनुपचाराः शुद्धताभृतः ॥ ६४ ॥

द्वाषष्टितमपद्यमवतारयति– **विवेचित** इति । प्रस्थकदृष्टान्ते नैगमव्यवहाराभ्युपगमविशेषप्रतिपादकं द्वाषष्टितमपद्यं विवृणोति– **प्रस्थकार्थमित्यादीति** । **तदर्थं** धान्यमानहेतुद्रव्यविशेषार्थम् । **असौ** प्रस्थकार्थं व्रजामीति वचनम् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमपद्यमवतारयति– **नन्विति** । **अत्र** प्रस्थकार्थं व्रजामीत्युक्तौ । **मुख्यार्थस्य** प्रस्थकार्थमित्यनेन शक्त्या प्रतिपाद्यस्यार्थस्य । विवृणोति– **अत्रेतीति** । अत्रेति मूलस्य विवरणम्– **अधिकृतप्रयोग** इति– प्रस्थकार्थं व्रजामीति प्रयोगे इति तदर्थः, अत्र घटकत्वं सप्तम्यर्थः, तस्य ‘प्रस्थकार्थम्’ इत्यत्रान्वयः । **केत्यधिकरणाकाङ्क्षायाः** क व्रजति भवानिति पृच्छता परेण स्वगताधिकरणाकाङ्क्षाऽऽविष्कृता तस्याः, अस्य ‘निवृत्तेः’ इत्यनेनान्वयः, किं व्रजति भवानित्येवं व्रजनविषयकाकाङ्क्षाया अभावेन तन्निवर्तनस्यानुद्देश्यत्वाद् व्रजामीत्यनेन नाधिकरणाकाङ्क्षाया निवृत्तिरिति प्रस्थकार्थमिति चतुर्थीप्रकृत्यर्थेनैवोक्ताकाङ्क्षाया निवृत्तेः, आकाङ्क्षाया निवृत्तिश्च स्वविषयनिर्णयात्मकस्वविषयसिद्ध्यैव सम्भवति नान्यथेति गमनाधिकरणविशेषप्रतिपत्तिरेव प्रस्थकार्थमित्यनेन जन्याऽभिमता, सा च प्रतिपत्तिर्धान्यमानहेतुद्रव्यविशेषात्मकप्रस्थकदलयोग्यवृक्षप्राप्तिरूपक्रियाविष्टवनगोचरेति तादृशवनरूपार्थाधिकरणे प्रस्थकपदस्योपचार आवश्यक इत्याह– **प्रस्थकदलेति** । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमवतारयति– **नन्विति** । **तथाऽपि** उपचारस्यावश्यकत्वेऽपि । **सप्तम्यन्तप्रश्ने** क भवान् व्रजतीति प्रश्ने । **सप्तम्यन्तमेवोत्तरं** प्रस्थकार्थमित्यस्य स्थाने ‘प्रस्थके’ इति सप्तम्यन्तप्रस्थकपदघटितमेवोत्तरवाक्यम् । **आह**– प्रस्थकेऽहमित्याद्युत्तरार्द्धमाह । उत्तरार्द्धं स्पष्टयति– **क भवानित्यादि** । फलितमाह–**तथा चेति** ॥ ६३ ॥

नयामृत०—छिनद्मीति । किं भवान् छिनत्तीति प्रश्ने प्रस्थकं छिनद्मीत्युत्तरे प्रस्थकपदस्य छेद्योग्ये काष्ठे उपचारः, स पूर्वस्मात् शुद्धः; एवं क्रमेण किं भवान् तक्ष्णोति १ उत्किरति २ उल्लिखति ३ करोतीति ४ प्रश्नेषु प्रस्थकं तक्ष्णोमि १ उत्किरामि २ उल्लिखामि ३ करोमीत्युत्तरेषु ४ प्रस्थकपदस्य तक्षणादिक्रियायोग्यकाष्ठेषूपचारा यथोत्तरं भवन्तः क्रमेण शुद्धताभृतो भवन्ति । ननु सर्वत्र प्रस्थकपदस्य प्रस्थकयोग्यकाष्ठ एक एवोपचारस्तत्तत्क्रियाविशेषितार्थधीश्च तत्तत्क्रियावाचकपदसमभिव्याहारादेव भविष्यतीति कथमेतावन्त उपचारा यथाक्रमं शुद्धा उच्यन्ते इति चेत् ? सत्यम्—'दुग्धमायुर्दध्यायुर्घृतमायुः, इत्यादौ दुग्धादिकारणे आयुःकार्योपचारस्यातिशयविशेषेण तारतम्यवत् प्रकृतेऽपि छेदनादिक्रियाव्यापारावेशेन तज्जन्या अवयवसंयोगादिविशेषजन्यतया वा विलक्षणेषु काष्ठद्रव्येषु काष्ठ-प्रस्थकपर्यायोत्पत्तिव्यवधानाभ्यां प्रस्थकपदोपचारतारतम्यस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ ६४ ॥

तमेतावतिशुद्धौ तूत्कीर्णनामानमाहतुः ।
चितं मितं तथा मेयारूढमेवाह सङ्ग्रहः ॥ ६५ ॥

आदिम उपचार इत्युक्त्या तदनन्तरमन्येऽप्युपचाराः प्रस्थकदृष्टान्ते नैगम-व्यवहारयोः सम्भवन्तीत्यवगम्यते, ते के ? इत्याकाङ्क्षानिवर्तकं चतुःषष्टितमं पद्यं विवृणोति- **छिनद्मीती**ति । **सः** प्रस्थकं छिनद्मीत्यत्र प्रस्थकपदस्य छेदयोग्ये काष्ठे उपचारः । **पूर्वस्मात्** प्रस्थकार्थं व्रजामीत्यत्र प्रस्थकपदस्य प्रस्थकदलयोग्यवृक्षप्राप्तिक्रियाविष्टवने य उपचारस्तस्मादुपचारात् । **एवं क्रमेण** अव्यवहितपूर्वपूर्वोपचारादव्यवहितोत्तरोत्तरोपचारः शुद्ध इति रीत्या । '**तक्षणादि**' इत्यादिपदादुत्किरणोल्लेखन-करणक्रियापरिग्रहः, तथा च प्रस्थकं तक्ष्णोमीत्यत्र प्रस्थकपदस्य तक्षणयोग्यकाष्ठे य उपचारः स प्रस्थकं छिनद्मीति वाक्यघटकप्रस्थकपदस्य च्छेदनयोग्यकाष्ठे उपचाराच्छुद्धः, तथा प्रस्थकं तक्ष्णोमीति वाक्यघटकप्रस्थकपदस्य तक्षणयोग्यकाष्ठे उपचारतः प्रस्थकमुत्किरामीति वाक्यघटकप्रस्थकपदस्योत्कीर्णयोग्यकाष्ठे उपचारः शुद्धः, एवं प्रस्थकमुत्किरामीति वाक्यघटकप्रस्थकपदस्योत्किरणयोग्यकाष्ठे उपचारात् प्रस्थकमुल्लिखामीति वाक्यघटकप्रस्थकपदस्योल्लेखनयोग्यकाष्ठे उपचारः शुद्धः, तथा प्रस्थकमुल्लिखामीति वाक्यघटकपदस्योल्लेखनयोग्यकाष्ठे उपचारात् प्रस्थकं करोमीति वाक्यघटकप्रस्थकपदस्य प्रस्थककरणयोग्यकाष्ठे उपचारः शुद्ध इत्यर्थः । ननु प्रस्थकं छिनद्मीत्यत्र छेदनक्रियानिरूपककर्मत्वस्य प्रस्थकं तक्ष्णोमीत्यत्र तक्षणक्रियानिरूपककर्मत्वस्य प्रस्थकमुत्किरामीत्यत्रोत्किरणक्रियानिरूपककर्मत्वस्य प्रस्थकमुल्लिखामीत्यत्रोल्लेखनक्रियानिरूपककर्मत्वस्य प्रस्थकं करोमीत्यत्र करणक्रियानिरूपककर्मत्वस्य च छिनद्मीत्यादितत्तत्क्रियाबोधकवाक्यसाकाङ्क्षकर्मत्वबोधकद्वितीयाविभक्तित एव बोधसम्भवात् सर्वेषूक्तवाक्येषु प्रस्थकपदस्य प्रस्थकयोग्यकाष्ठे एक एवोपचार इति दर्शितदिशोपदर्शिता अनेके उपचारा न सन्त्येवेति तेषां क्रमेण शुद्धत्वाभिधानमसङ्गतमेवेति शङ्कते—**नन्वि**त्यादिना । **तत्तत्क्रिये**ति– छेदनादिक्रियेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि यद्यपि छेदनादितत्तत्क्रियायोग्यकाष्ठपर्यायेषु प्रस्थकयोग्यकाष्ठत्वं समानमेव तथापि अवान्तरतारतम्यस्य तत्तत्क्रियाकर्मीभूतेषु तत्तत्काष्ठपर्यायेषु सद्भावात् तथाविधविभिन्नतत्तत्पर्यायावगतये उपवर्णिता उपचारा आवश्यका एवेति समाधत्ते—**सत्यमि**ति । '**दुग्धादि**' इत्यादिपदाद् दधि-घृतयोः परिग्रहः, समासश्च कर्मधारयः, **आयुःकार्ये**त्यत्रापि कर्मधारयः । **प्रकृतेऽपि** प्रस्थकं छिनद्मीत्यादावपि । '**छेदनादि**' इत्यादिपदात् तक्षणोत्किरणोल्लेखन-करणक्रियाणामुपग्रहः । '**व्यापारावेशेन**' इत्यस्य विलक्षणेष्वित्यत्रान्वयः । '**तज्जन्या अवयव**' इत्यस्य स्थाने 'तज्जन्यावयव' इति पाठो युक्तः, तज्जन्यश्छेदनादिक्रियाव्यापारजन्यो यः काष्ठद्रव्यस्यावयवसंयोगादिविशेषस्तज्जन्यतयेत्यर्थः । **काष्ठप्रस्थके**ति– काष्ठच्छेदनानन्तरमेव न भवति काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्तिः, किन्त्वधिकव्यवधानेन काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्तिः, काष्ठच्छेदनापेक्षया किञ्चिन्न्यूनव्यवधानेन तक्षणक्रियाव्यापारानन्तरं काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्तिः, तदपेक्षयाऽपि किञ्चिन्न्यूनव्यवधानेनोत्किरणक्रियाव्यापारानन्तरं काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्तिरित्येवं व्यवधानतारतम्येन तथा करणक्रियानन्तरमव्यवधानेनैव काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्तिः, तत्पूर्वक्रियापेक्षया न्यूनाव्यवधानेन काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्तिरित्येवमव्यवधानतारतम्येन च प्रस्थकपदोपचारतारतम्यस्य विलक्षणेषु काष्ठद्रव्येष्वनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

नयामृत०—तमिति । अतिशुद्धौ त्वेतौ—नैगम-व्यवहारनयौ, तं—प्रस्थकम्, उत्कीर्णनामानं—प्रस्थकपर्यायवन्तम्, प्रस्थकमाहतुः, उत्कीर्णनाम्नो द्रव्यादविशेषादिति भावः । सङ्ग्रहनयस्तु चितम्—आसादितप्रस्थकपर्यायम्, मितम्—आकुट्टितनामानम्, मेयं—धान्यविशेषमारूढं च प्रस्थकमाह, मेयारूढपदेन तदनारूढस्यान्यद्रव्याविशिष्टस्यासङ्ग्रहान्नैगमोपदर्शितार्थसङ्कोचकत्वेन स्वनाम्नोऽन्वर्थसिद्धेः, अयं हि विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचारं कार्याकरणकाले प्रस्थकं च नाङ्गीकुरुते, न च तदा तस्य घटाद्यात्म-

---

अतिशुद्धौ तु नैगम-व्यवहारनयौ निष्पन्नप्रस्थकपर्यायवन्तमेव प्रस्थकं कथयतः, सङ्ग्रहस्तु मापनक्रियाविष्टमेव निष्पन्नप्रस्थकपर्यायवन्तं प्रस्थकं कथयतीत्यावेदकं पञ्चषष्टितमपद्यं विवृणोति—**तमितीति** । **एताविति** मूलस्य विवरणम्—**नैगम-व्यवहारनयाविति**—एतच्छब्दस्य प्रक्रान्तपरामर्शकत्वात् । तच्छब्दस्यापि प्रकृतार्थपरामर्शकत्वात् **तमिति** मूलस्य विवरणम्—**प्रस्थकमिति**—तस्यैव प्रकृतत्वात् । **उत्कीर्णनामानमिति**—उत्—उपरि, कीर्णम्—अयश्शलाकादिनोल्लिखितम्, नाम—प्रस्थकेति संज्ञा यस्य स उत्कीर्णनामा, तमुत्कीर्णनामानमिति, प्रस्थकपर्यायवत्तयोत्पन्नेऽपि काष्ठादिद्रव्यविशेषे यावन्न प्रस्थकोऽयमित्यापामरसाधारणप्रत्ययोत्पत्तिस्तावन्न ततो लौकिकपरीक्षकाणां प्रस्थकमितधान्यादिक्रयविक्रयादिव्यवहारोऽसन्दिग्धतया समुल्लसतीत्युत्कीर्णनामत्वमावश्यकम्, यश्च काष्ठद्रव्यादिपर्यायविशेषः कूटव्यवहारिणा प्रस्थकपर्यायानात्मकोऽप्युत्कीर्णपर्यायसंज्ञो नैतावता वस्तुतः स प्रस्थक इत्यतः 'उत्कीर्णनामानम्' इत्यस्य फलितविवरणम्—**प्रस्थकपर्यायवन्तमिति**—एवम्भूतं द्रव्यविशेषं प्रस्थकम्, **आहतुः** कथयत इत्यर्थः । नाममात्रस्य शब्दस्वरूपस्य प्रस्थकपर्यायापन्नकाष्ठद्रव्याद् भिन्नत्वेऽपि उत्कीर्णनाम्नः प्रस्थकपर्यायस्य द्रव्यादभिन्नत्वादित्थमभिधानमित्याह—**उत्कीर्णनाम्न** इति । सङ्ग्रहमन्तव्योपदर्शकमुत्तरार्द्धं विवृणोति—**सङ्ग्रहनयस्त्विति** । **चितमिति** मूलस्य विवरणम्—**आसादितप्रस्थकपर्यायमिति** । **मितमिति** मूलस्य विवरणम्—**आकुट्टितनामानमिति**—उत्कीर्णनामानमित्यस्य य एवार्थः स एवास्यापि, प्रयोजनमपि पूर्वप्रदर्शितमेव । **'मेयं धान्यविशेषमारूढं च'** इत्यस्य स्थाने 'तथा मेयारूढं धान्यविशेषसमारूढं च' इति पाठो युक्तः, अत्र **मेयारूढमिति** मूलस्य **धान्यविशेषसमारूढमिति** विवरणम् । समुच्चयार्थकस्य **तथा**शब्दस्य समुच्चयार्थकश्चशब्दो विवरणम् । **मेयारूढमित्यत्र** मेय आरूढोऽयं स मेयारूढ इति बहुव्रीहिः, मेयश्च मातुं योग्यो धान्यविशेषः, तथा च तद्विवरणस्य 'धान्यविशेषसमारूढम्' इत्यस्य धान्यविशेषकर्तृकारोहणकर्मेत्यर्थः । आसादितप्रस्थकपर्याय आकुट्टितनामा च प्रस्थको नैगमेऽपीति तन्मात्राभ्युपगमे सङ्ग्रहस्य नैगमाद् विशेषो न स्यादिति नैगमाभ्युपगमतः सङ्ग्रहाभ्युपगमे विशेषख्यापनायोक्तम् 'मेयारूढम्' इत्याह—**मेयारूढपदेनेति** । **तदनारूढस्य** मेयकर्तृकारोहणाकर्मीभूतस्य, आरोहणं च प्रकृते मध्यदेशमभिव्याप्य संयोगलक्षणावस्थानमेव, तत्कर्तृत्वं च तत्प्रतियोगित्वम्, तत्कर्मत्वं च तदनुयोगित्वम्, **अन्यद्रव्याविशिष्टस्य** प्रस्थकपर्यायानापन्नद्रव्येण सह समानस्वभावस्य, यथा प्रस्थकपर्यायानात्मकं न धान्यमानविशेषावधारणलक्षणकार्यकुर्वद्रूपात्मकं तथा धान्यविशेषासमारूढं प्रस्थकपर्यायापन्नद्रव्यमपीति । **असङ्ग्रहात्** सङ्ग्रहणाभावात् । तथा च **नैगमोपदर्शितार्थसङ्कोचकत्वेन** नैगमनयेनोपदर्शितो यः प्रस्थकवाच्य आसादितप्रस्थकपर्यायोत्कीर्णनामकद्रव्यविशेषरूपोऽर्थः स मेयारूढो मेयानारूढश्च, तन्मध्यान्मेयारूढ एव प्रस्थको न मेयानारूढ इत्येवं सङ्कोचकारित्वेन सङ्ग्रहनयस्य सङ्ग्रह इति यन्नाम तस्यान्वर्थत्वस्य सङ्गृह्णाति सङ्कोचयतीति सङ्ग्रह इति निरुक्तिलभ्यार्थत्वस्य सिद्धेः, **'अयम्'** इत्यस्य 'नाङ्गीकुरुते' इत्यनेनान्वयः । **अयं** सङ्ग्रहनयः । **हि** यतः । **कारणे** प्रस्थकमितधान्यादिमापनकार्यस्य परम्परया स्वरूपयोग्ये मापनकार्यकुर्वद्रूपानात्मके छेदन-तक्षणोत्किरणोल्लेखनादिक्रियायोग्यकाष्ठे । **कार्योपचारं** प्रस्थकपर्यायात्मककार्योपचारम् । आसादितप्रस्थकपर्यायेऽपि **कार्याकरणकाले** प्रस्थकमानधान्यादिमापनकार्याकरणकाले । **प्रस्थकं च** प्रस्थकेति नामव्यपदेश्यं च । **नाङ्गीकुरुते** न स्वीकरोति । ननु मापनकार्याकरणकाले आसादितप्रस्थकपर्यायेऽपि प्रस्थकात्मकत्वानङ्गीकारे घटाद्यात्मकत्वं स्यादित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति—**न चेति** । **तदा** प्रस्थककार्याकरणकाले । **तस्य** आसादितप्रस्थकपर्यायस्य । यो यन्नामव्युत्पत्तिनिमित्तार्थक्रियां करोति स तदर्थक्रियाकरणकाल एव तदात्मक इत्यभ्युपगन्त्रैवम्भूतनयमते जलाद्याहरणलक्षणचेष्टाकरणकाल एव घटादेरपि घटाद्यात्मकत्वस्य स्वीकारेण प्रस्थकपर्यायापन्नस्य मापनक्रियाऽकरणकाले यथा न प्रस्थकात्मकत्वं तथा तदानीं जलाद्याहरणलक्षणचेष्टात्मकार्थक्रियाकारित्वा-

कत्वप्रसङ्गः, तदर्थक्रियां विना तत्त्वायोगात्; घटादिशब्दार्थक्रिया यथाकथञ्चित् तत्राऽस्त्येवेति चेत्? न— असाधारणतदर्थक्रियाकारित्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयोजकत्वात्; तथापि प्रस्थकक्रियाविरहे नायं प्रस्थको घटाद्यनात्मकत्वान्न नाप्रस्थक इत्यनुभयरूपः स्यात्? न स्यात्— प्रतियोगिकोटौ स्वस्यापि प्रवेशेन यावद्घटाद्यनात्मकत्वासिद्धेः; अर्थक्रियाभावाऽभावाभ्यां द्रव्यभेदाभ्युपगमे ऋजुसूत्रमतानुप्रवेश इति चेत्? न— नैगमनयोपगतार्थसङ्कोचनात् क्वाचित्कतथोपगमेऽपि सर्वत्र तथाभ्युपगमाभावेन तदननुप्रवेशात्; इत्थं

भावाद् घटाद्यात्मकत्वमपि न सम्भवतीति निषेधहेतुमुपदर्शयति— **तदर्थक्रियां विनेति**— घटादिकार्यजलाहरणादिलक्षणार्थक्रियां विनेत्यर्थः। **तत्त्वायोगात्** घटाद्यात्मकत्वायोगात्। ननु घटादेरर्थस्य जलाद्याहरणादिलक्षणार्थक्रिया यथा कार्यं तथा घटाद्यर्थज्ञानतो घटादिशब्दप्रयोगस्तत्र भवतीति स्वज्ञानद्वारा घटादिशब्दोऽपि तस्य कार्यम्, लक्षणया घटादिशब्दप्रयोगः प्रस्थकेऽपि भवतीति घटादिकार्यघटादिशब्दलक्षणार्थक्रियाकारित्वान्मापनकार्याकरणकाले प्रस्थके घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशङ्कते— **घटादिशब्दार्थक्रियेति**— घटादिशब्दप्रयोगलक्षणघटाद्यर्थकार्यार्थक्रियेत्यर्थः। **यथाकथञ्चित्** तात्पर्यादितः। **तत्र** प्रस्थके। या चार्थक्रिया यस्मादेव भवति न तु तदन्यतस्तादृशासाधारणार्थक्रियाकारित्वमेव तदात्मकत्वप्रयोजकमिति जलाद्याहरणादिलक्षणासाधारणार्थक्रियाकारित्वमेव घटाद्यात्मकत्वप्रयोजकम्, जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वं च न प्रस्थके इति न तस्य घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्ग इति समाधत्ते— नेति। **असाधारणेति**— घटाद्यन्याप्रभवत्वे सति घटादिप्रभवेत्यर्थः। **तदर्थक्रियेति**— जलाहरणादिलक्षणार्थक्रियेत्यर्थः। **तदात्मकत्वेति**— घटाद्यात्मकत्वेत्यर्थः। ननु मापनलक्षणार्थक्रियाविरहकाले आसादितप्रस्थकपर्यायोऽपि प्रस्थकः प्रस्थको न भवति, जलाहरणादिलक्षणाप्रस्थकघटादिकार्यकारित्वाभावाद-प्रस्थकोऽपि न भवतीति प्रस्थकाऽप्रस्थकान्यतरानात्मकोऽयं स्यात्, न चैवमभ्युपगन्तुं युक्तम्, विधिनिषेधयोरेकतरनिषेधेऽपरविधिध्रौव्यात्, प्रस्थकतया निषिद्धस्याप्रस्थकरूपत्वस्याप्रस्थकतया निषिद्धस्य प्रस्थकरूपत्वस्य चावश्यम्भावात् 'परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः' इति वचनादित्याशयेन शङ्कते— **तथाऽपीति**— घटाद्यात्मकत्वप्रसङ्गाभावेऽपीत्यर्थः। **अनुभयरूपः स्यात्** प्रस्थका-प्रस्थकान्यतरानात्मकः स्यात्। प्रस्थकभिन्नं यद् तत् सर्वमप्रस्थकमिति प्रस्थकोऽपि प्रस्थककार्याकरणकालेऽप्रस्थक एवेति 'घटादि' इत्यादिपदेन सोऽपि गृह्यत एवेति घटाद्यात्मकत्वमेव तस्येति घटाद्यनात्मकत्वहेतोरसिद्ध्या न ततोऽप्रस्थकनिषेधः कर्तुं शक्य इत्यप्रस्थकरूपत्वान्नानुभयरूपोऽयमिति समाधत्ते— **न स्यादिति**— अनुभयरूपः प्रस्थककार्याकरणकाले प्रस्थको नापद्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह— **प्रतियोगिकोटाविति**— घटाद्यात्मा न भवतीत्येवंरूपो यो घटाद्यनात्मको निषेधस्तस्य प्रतियोगी घटाद्यात्मेति तत्रादिपदग्राह्यः प्रस्थककार्यकारिप्रस्थकपर्यायभिन्नः सर्वोऽपि तन्मध्ये प्रस्थककार्याकरणकाले प्रस्थकोऽपीति घटाद्यात्मकस्य तस्य घटाद्यनात्मकत्वासिद्धेरित्यर्थः। ननु ऋजुसूत्रनये यथाऽर्थक्रियाकारित्व तदकारित्वाभ्यां विलक्षधर्माभ्यां द्रव्यस्य भेदस्तथा सङ्ग्रहनयेऽपि ताभ्यां तस्य भेद इत्यभ्युपगमे सङ्ग्रहनयाभ्युपगम ऋजुसूत्रनयाभ्युपगम एव स्यादित्याशङ्कते— **अर्थक्रियाभावाऽभावाभ्यामिति**— अर्थक्रियाकारित्व-तदकारित्वाभ्यामित्यर्थः। ऋजुसूत्रस्य सर्वत्रार्थक्रियाभावाऽभावाभ्यां द्रव्यभेदाभ्युपगमः, सङ्ग्रहस्य तु न तथा सर्वत्राभ्युपगमः, किन्तु प्रस्थकस्थले नैगमनयेनाभ्युपगतस्योत्कीर्णनामकप्रस्थकपर्यायापन्नद्रव्यरूपस्य प्रस्थकपदव्यपदेश्यस्य प्रस्थककार्यकारि-तदकारिप्रस्थकसाधारणस्यार्थस्य यत् सङ्कोचनं 'तथाभूतः प्रस्थककार्यकार्येव प्रस्थकः' इत्येवंरूपं तदर्थमर्थक्रियाकारित्व-तदकारित्वाभ्यां द्रव्यभेदाभ्युपगम इति न तथाऽभ्युपगन्तुः सङ्ग्रहस्य ऋजुसूत्रमतानुप्रवेश इति समाधत्ते— नेति। **क्वाचित्कतथोपगमेऽपि** प्रस्थकस्थले द्रव्यभेदाभ्युपगमेऽपि। **तथाऽभ्युपगमाभावेन** द्रव्यभेदाभ्युपगमाभावेन। **तदननुप्रवेशात्** सङ्ग्रहस्यर्जुसूत्रनयेऽनुप्रवेशाभावात्। यदा च मापनकार्यकारि-तदकारिव्यक्त्योरर्थक्रियाकारित्व-तदकारित्वाभ्यां भेदः सङ्ग्रहनये सुव्यवस्थितस्तदा तन्नये मापनाकारिण्यां व्यक्तौ प्रस्थकोऽयमिति प्रतीतेः प्रमितित्वाभावात् तत्र प्रस्थकत्वसामान्यमपि नास्ति किन्त्वप्रस्थकात्मिकैव सा व्यक्तिरिति नानुभयरूपत्वस्य तत्र प्रसङ्ग इत्याह— **इत्थं चेति**— सङ्ग्रहनये अर्थक्रियाभावाऽभावाभ्यां क्वाचित्कद्रव्यभेदाभ्युपगमव्यवस्थितौ चेत्यर्थः। 'भेदार्थं क्रियाजनकप्रस्थकव्यक्तौ' इत्यस्य स्थाने "भेदेऽर्थक्रियाऽजनकप्रस्थकव्यक्तौ" इति पाठो युक्तः, यदि यैव व्यक्तिर्मापनरूपार्थक्रियाकारिणी सैव मापनरूपार्थक्रियाऽजनिकाऽपि तदा मापनरूपार्थक्रियाकारिण्यां प्रस्थकत्वसामान्यस्य सत्त्वे तदभिन्नायां मापनरूपार्थक्रियाऽजनिकायामपि तस्य सत्त्वमवश्याभ्युपगन्तव्यं स्यात्, तयोर्भेदे तु मापनरूपार्थक्रियाऽ-

थार्थक्रियाकारि-घटकारिप्रस्थकव्यक्तिभेदार्थं क्रियाजनकप्रस्थकव्यक्तौ प्रस्थकत्वसामान्यमपि नास्तीत्यभ्युपगमेऽपि न कश्चिद् दोषः ।

वस्तुतो व्यावृत्तिविशेषव्यतिरिक्तेन नैयायिकादिकल्पितसामान्येन (न) क्वचिदपि निर्वाहस्तन्मते घटत्वादिसामान्यस्यापि समर्थयितुमशक्यत्वात्, मृत्-स्वर्ण-रजत-पाषाणादिघटेषु मृत्त्व-स्वर्णत्वादिना साङ्कर्येण तदसिद्धेः, अस्तु मृत्त्व-स्वर्णत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वम्, कुलाल-स्वर्णकारजन्यतावच्छेदकतया तन्नानात्वस्यावश्यकत्वात्, नहि स्वर्णघटादौ चक्रादिकं मृद्घटादौ च लोहवर्तुलादिकं हेतुः, अनुगतधीस्तु कथञ्चिदसौ सादृश्यात्, घटपदं तु नानार्थकमित्यभ्युपगमे कथञ्चिदित्याद्यनिर्वचनेनैवाशक्तिः

जनिकायां प्रस्थकत्वसामान्यस्य नास्तित्वाभ्युपगमेऽपि न कश्चिद् दोषः, तत्र प्रस्थकत्वप्रतीतिर्दोषादेरेवेत्यर्थः । यदप्यतद्व्यावृत्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं घटत्वादिकं नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते तदपि विचारं न सहत इति प्रस्थकत्वसामान्यं तथाभूतमविचाररमणीयमेवेति सङ्ग्रहनयाकूतमुपदर्शयति– **वस्तुत** इति । **व्यावृत्तिविशेषे**ति– अघटव्यावृत्त्यपटव्यावृत्त्यादिरूपव्यावृत्तिविशेषेत्यर्थः, आदिपदात् तत्तदर्थक्रियाजनकत्वाद्युपग्रहः । **न कश्चिदपि निर्वाहः** प्रस्थक एव प्रस्थकत्वसामान्यमतद्व्यावृत्तिविशेषातिरिक्तं न सम्भवतीत्येवं न, किन्तु घट-पटादावपि घटत्व-पटत्वादिसामान्यमतद्व्यावृत्तिविशेषातिरिक्तं न सम्भवतीत्याशयः । कथं न निर्वाह इत्यपेक्षायामाह– **तन्मत** इति– नैगमनयप्रभवनैयायिकादिमत इत्यर्थः । साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वं नैयायिकादिभिरुपगतम्, घटत्वादावपि साङ्कर्यं समस्तीत्यतो न घटत्वादिसामान्यसिद्धिरित्याह– **मृत्-स्वर्णे**ति । '**मृत्त्व-स्वर्णत्वादिना**' इत्यत्रादिपदाद् रजतत्व-पाषाणत्वादेरुपग्रहः, मृत्त्वाभाववति सौवर्णादिघटे घटत्वं वर्तते, घटत्वाभाववति मार्दवशरावादौ मृत्त्वं वर्तत इत्येवं परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम्, मार्दवघटे च मृत्त्वमपि वर्तते घटत्वमपि वर्तत इति तयोः सामानाधिकरण्यमित्येवं मृत्त्वेन सह घटत्वस्य साङ्कर्यम्, तथा स्वर्णत्वाभाववति मार्दवादिघटे घटत्वं वर्तते, घटत्वाभाववति काञ्चनकटक-केयूरादौ स्वर्णत्वं वर्तत इत्येवं परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरण्यम्, सौवर्णघटे च स्वर्णत्वं च घटत्वं च वर्तत इति तयोः सामानाधिकरण्यमित्येवं स्वर्णत्वेन सह घटत्वस्य साङ्कर्यम्, अनयैव दिशा रजतत्वादिनाऽपि घटत्वस्य साङ्कर्यमित्येवं साङ्कर्येण घटत्वादिसामान्यस्यासिद्धेरित्यर्थः । साङ्कर्यभयाद् घटत्वादेर्मृत्त्वादिव्याप्यस्य नानारूपस्य घटादिपदस्य नानार्थकस्य चाभ्युपगमे जात्युच्छेदापत्तिर्लौकिकव्यवहारबाधश्चेत्युपदर्शयति– **अस्त्वि**ति । नानाघटत्वाभ्युपगमो न निष्प्रमाणक इत्यावेदनायाह– **कुलाले**ति– कुलालं विनाऽपि सौवर्णघटस्य स्वर्णकारं विनाऽपि मार्दवघटस्य भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराद् घटत्वावच्छिन्नं प्रति न कुलालत्वेन नवा स्वर्णकारत्वेन कारणत्वं किन्तु मृत्त्वव्याप्यघटत्वावच्छिन्नं प्रति कुलालत्वेन कारणत्वम्, स्वर्णत्वव्याप्यघटत्वावच्छिन्नं प्रति स्वर्णकारत्वेन कारणत्वमित्येवं कुलालत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकतया मृत्त्वव्याप्यघटत्वस्य स्वर्णकारत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकतया स्वर्णत्वव्याप्यघटत्वस्य सिद्धौ घटत्वजातिनानात्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । नन्वेवं मार्दवघटं प्रत्येव चक्रादिकं जनकं न सौवर्णघटादिकं प्रति, एवं सौवर्णघटं प्रत्येव लोहवर्तुलादिकं जनकं न मार्दवघटादिकं प्रति व्यभिचारादित्यपि स्यादिति चेत् ? अत्र ओमित्येवोत्तरमित्याह– **नही**ति– स्वर्णघटादौ चक्रादिकं नहि हेतुः, मृद्घटादौ च लोहवर्तुलादिकं नहि हेतुरित्यन्वयः । ननु यदि मृत्त्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वं तर्हि घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीतिर्मार्दव-सौवर्णघटादौ न स्यात्तत्रियामकस्यैकस्य घटत्वस्याभावादित्यत आह– **अनुगतधीस्त्व**िति । '**कथञ्चिदसौ सादृश्यात्**' इत्यस्य स्थाने 'कथञ्चित्सौसादृश्यात्' इति पाठो युक्तः, सौसादृश्यम्– अतिशयेन सादृश्यम् । एवं सति घटपदस्य नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन नानार्थकत्वमापतदिष्टापत्त्या न दोषावहमित्याह– **घटपदं त्वि**ति । **इत्यभ्युपगमे** एवं नैयायिकादिभिरुररीकारे । अत्र सङ्ग्रहनयवादी अरुचिमुपदर्शयति– **कथञ्चिदित्याद्यी**ति– यदि मार्दवघटादावेकं घटत्वं नास्ति तर्हि नानारूपं तत्र तत्र सादृश्यनिबन्धनम्, तन्निबन्धनं तु घटत्वभिन्नं नोपदर्शयितुं शक्यमित्यशक्तिरेव तन्निर्वचनासामर्थ्यलक्षणा नैयायिकादिभिः स्वस्याविष्क्रियते, तत् किमर्थम्, अतिरिक्तजातिस्वीकारेऽपि न तत्र जात्यन्तरमथापि घटत्वं सामान्यं पटत्वं सामान्यमित्येवमनुगतप्रतीतिरेकरूपेणाननुगतीकृतेष्वपि सामान्येषु भवतीत्येवं तैरुपगम्यते कथञ्चित्सौसादृश्येनैव जातीनामननुगमनम्, ततश्च तेष्वनुगतमतिरित्य स्यावश्याश्रयणीयत्वे

किमाविष्क्रियते अननुगतानां जातीनामिव व्यक्तीनामप्यसौ सादृश्येनैवानुगमसंभवेन जात्युच्छेदापत्तिः, घटपदस्य नानार्थत्वे स्पष्ट एव लौकिकव्यवहारबाधश्च ।

घटत्वादिकमेकत्ववृत्त्येव मृत्त्वादिकमेव वा तथा, कुम्भकार-स्वर्णकारादेर्विजातीयकृतिमत्त्वेन चक्रादि(लोह)वर्तुलादेश्च कथञ्चिद्विजातीयव्यापारकत्वेन हेतुत्वमित्यादिनवीनकल्पना तु दोषादेकत्वाग्रहेऽपि घटत्वादिग्रहात्, एकत्वस्यैकत्वात्, प्रसिद्धरूपेण कार्यकारणभावोच्छेदे व्यवहारविलोपाच्चानुपपन्ना, इति नय-

---

वरमतिरिक्तजातिमस्वीकृत्यैव सौसादृश्येन व्यक्तीनामनुगमनम्, तत एव चानुगतप्रतीतिरिति सर्वत्र जातेरभ्युपगमने न किञ्चित् प्रयोजनमिति मार्दव-सौवर्णघटादिषु सौसादृश्येनानुगतप्रतीतिमभ्युपगच्छद्भिर्नैयायिकादिभिर्जातिमात्राय जलाञ्जलिरेव वितीर्णा स्यात्, यथा च सौवर्ण-मार्दवादिघटेष्वेकस्य घटत्वसामान्यस्याभावे नानार्थत्वं तथा गोत्वादिजात्यभावेऽपि गवादिपदानां नानार्थत्वमेवास्त्वित्यतोऽपि जात्युच्छेदापत्तिः स्वहस्तितैव स्यादित्यर्थः । 'व्यक्तीनामप्यसौ' इत्यस्य स्थाने "व्यक्तीनामपि सौ" इति पाठो युक्तः । घटपदस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वलक्षणमेकार्थत्वमेव लौकिकैर्व्यवह्रियते, तस्य नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वलक्षणनानार्थत्वाभ्युपगमे तद्बाधोऽपीत्याह–**लौकिकव्यवहारबाधश्चे**ति । घटत्वे मृत्त्वादिजातिसाङ्कर्यपरिहाराय स्वर्णघटादौ चक्रादीनां कुम्भकारादीनां चैककारणत्वोपपत्तये या नवीनानां कल्पना तामुपन्यस्य दूषयति– **घटत्वादिकमेकत्ववृत्त्येवे**ति– मार्दव-सौवर्णादिघटगतैकत्ववृत्त्यैव घटत्वादिकम्, तस्य च मृत्त्वसुवर्णत्वादिना सामानाधिकरण्याभावान्न साङ्कर्यम्, घटादौ तस्य स्वाश्रयैकत्ववत्त्वसम्बन्धेनैव वृत्तित्वम्, तस्य तेनैव सम्बन्धेन घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीतिनिबन्धनत्वमित्यनुगतप्रतीत्युपपत्तिः, उक्तपरम्परासम्बन्धेनैवैकत्ववृत्तेरपि घटत्वजातेर्घटपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्येकार्थत्वव्यवहारोपपत्तिश्चेत्यर्थः । **वा** अथवा । **मृत्त्वादिकमेवे**ति– आदिपदात्, स्वर्णत्वादेः परिग्रहः, एवकारेण घटत्वादेरेकत्ववृत्तित्वस्य व्यवच्छेदः । **तथा** घटादिगतैकत्ववृत्तिः, एवमपि घटत्वस्य न मृत्त्वादिना साङ्कर्यम्, घटत्वं हि घटात्मकद्रव्ये वर्तते, मृत्त्वादिकं च न घटात्मकद्रव्ये किन्तु तद्गतैकत्वे, एवं च तयोः सामानाधिकरण्याभावात् कुतः साङ्कर्यम्, एवमभ्युपगमे घटादिद्रव्ये मृत्त्वादिप्रतीतिः स्वाश्रयैकत्वसम्बन्धेन, घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीतिनियामकत्वं च घटत्वस्य समवायसम्बन्धेनैव, तेनैव सम्बन्धेन घटत्वस्य घटपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमपीति न घटपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गोऽपीति भावः । या मार्दवघटानुकूला कुम्भकारे कृतिः, या च सौवर्णादिघटानुकूला स्वर्णकारादिगता कृतिस्तत्र सर्वत्र वैजात्यविशेष उपेयते, तादृशवैजात्यविशेषाकलितकृतिमत्त्वेन कुम्भकार-स्वर्णकारादेरेकघटत्वावच्छिन्नं प्रत्येकमेव कारणत्वमुपेयत इति न व्यतिरेकव्यभिचारोऽपि, एवं चक्रादेर्यादृशव्यापारेण मार्दवघटो जायते, लोहवर्तुलादेश्च यादृशव्यापारेण सौवर्णादिघटो जायते, तत्र सर्वत्र व्यापारे वैजात्यविशेष उपेयते, तादृशवैजात्यविशेषाकलितव्यापारवत्त्वेन चक्रादेर्लोहवर्तुलादेश्चैकघटत्वावच्छिन्नं प्रत्येकमेव कारणत्वमुपेयत इति नात्रापि व्यतिरेकव्यभिचार इति न नानाकारणत्वप्रसङ्ग इत्याह– **कुम्भकार-स्वर्णकारादे**रिति– कुम्भकार-स्वर्णकारादेर्विजातीयकृतिमत्त्वेन हेतुत्वमित्यन्वयः, हेतुत्वमित्यस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वमित्यर्थः । '**इत्यादिनवीनकल्पना तु**' इत्यस्य 'अनुपपन्ना' इत्यनेनान्वयः । अनुपपन्नत्वे हेतुमाह–**दोषादेकत्वाग्रहेऽपी**ति– घटत्वादेर्मृत्त्वादेर्वा साङ्कर्यपरिहाराय घटादिगतैकत्ववृत्तित्वं यत् परिकल्प्यते तन्न युक्तं धर्मिज्ञाने सत्येव तद्गतधर्मस्य ज्ञानमिति नियमेन घटादिगतैकत्वज्ञाने सत्येव घटत्वादिज्ञानं यदि भवेत् तदा घटत्वादेरेकत्ववृत्तित्वं सम्भाव्येतापि, न चैवम्, समूहगतत्वादिदोषाद् घटादावेकत्वस्याग्रहेऽपि घटत्वादेर्ग्रहादित्यर्थः । किञ्च व्यक्तीनामनेकत्वे सत्येवानुगतप्रतीत्यनुरोधेन तत्र जातिः परिकल्प्यते, अत एव नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमिति जातिलक्षणं तत्र समनुगतं भवतीति, प्रकृते तु घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीतिबलाद् यथा घटत्वादिकमेकं तथाऽयमेकोऽयमेक इत्यनुगतप्रतीतिबलादेकत्वमपि घटपटादिगतमेकमेव भवितुमर्हतीति न तत्रैकव्यक्तिकत्वाज्जातिकल्पना भद्रेत्याह–**एकत्वस्यैकत्वा**दिति । यदपि कुम्भकार-स्वर्णकारादिगतघटानुकूलकृतिगतं वैजात्यमुररीकृत्य विजातीयकृतिमत्त्वेन कुम्भकारस्वर्णकारादेरेकघटत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेकं परिकल्पितम्, तथा चक्रादिव्यापार-लोहवर्तुलादिव्यापारगतवैजात्यविशेषपरिकल्पनापुरस्सरं विजातीयव्यापारवत्त्वेनैकधर्मेण चक्रादेर्लोहवर्तुलादेश्चैकघटत्वावच्छिन्नं प्रत्येककारणत्वपरिकल्पनम्, तदुभयमपि न युक्तम्, कुम्भकारत्वादिना घटत्वादिना प्रसिद्धरूपेण चक्रत्वादिना घटत्वादिना प्रसिद्धेन रूपेण कार्यकारणभावस्य व्यवह्रियमाणस्यैवं सत्युच्छेदे व्यवहारविलोपप्रसङ्गादित्याह– **प्रसिद्धरूपेणे**ति ।

विशेषेण तत्र तत्र व्यावृत्तिविशेषरूपसामान्याभ्युपगमं विना न निर्वाह इति । प्रकृते कार्यकरणकाले-व्यावृत्तिविशेषरूपप्रस्थकत्वसामान्याभावाभ्युपगमे न क्षतिरिति किमतिप्रपञ्चितेन ॥ ६५ ॥

प्रस्थकश्चर्जुसूत्रस्य, मानं मेयमिति द्वयं ।

न ज्ञ-कर्तृगताद् भावाच्छब्दानां सोऽतिरिच्यते ॥ ६६ ॥

नयामृत०—**प्रस्थकश्चेति**—ऋजुसूत्रस्य मानं मेयं चेति द्वयमेव प्रस्थकस्वरूपम्, तन्मेयधान्ये च समवहित एव प्रस्थकव्यवहाराद् एकतरविनाभावे तत्परिच्छेदासम्भवात्, किञ्च, मेयारूढः प्रस्थकत्वेन व्यपदेश्य इति सङ्ग्रहनयमते मेयारूढः प्रस्थकारूढं मेयं वा तथेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयत्रैव प्रस्थकपद-शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वं युक्तम्, कथं तर्हि प्रस्थकेन धान्यं मीयत इति प्रयोगः, एकत्रोभयवाचकपदेनैकस्या-नुपस्थानादिति चेत् ? न– एतन्नयेन कथञ्चित् प्रस्थकपदशक्यतावच्छेदकस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन विवक्षा-भेदात् करणरूपानुप्रवेशस्यापि सम्भवान्न तदनुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

तस्मान्नैयायिकादिपरिकल्पितमतिरिक्तसामान्यं न सम्भवत्येव, किन्त्वनुगतप्रतीतिकार्यकारणभावं घटादिशब्दैकार्थत्वाद्यनुरोधेना-तद्व्यावृत्तिविशेषरूपमेव घटत्वादिसामान्यमभ्युपगन्तव्यम्, मापनकार्याकरणकाले च प्रस्थकव्यक्तौ तादृशस्यापि प्रस्थकत्व-सामान्यस्याभ्युपगमे न किञ्चित्प्रयोजनमिति प्रस्थकत्वसामान्याभावाभ्युपगमोऽपि न दोषावह इत्युपसंहरति– **इति नयविशेषेण**ति । **प्रकृते** प्रस्थके । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

प्रस्थके ऋजुसूत्रनयाभ्युपगमविशेषस्य साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूतेतत्रयात्मकशब्दनयाभ्युपगमविशेषस्य चोपदर्शकं षट्षष्टि-तमपद्यं विवृणोति– **प्रस्थकश्चेती**ति । केवलं मानं मेयं वा कथं न प्रस्थकस्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह– **तन्मेयधान्ये** इति– प्रस्थकमानमेयधान्य इत्यर्थः । '**समवहित एव**' इत्येवकारेण मेयधान्यासमवहिते प्रस्थके प्रस्थकव्यवहारो न भवतीत्यर्थो ज्ञापितः । कथं मेयधान्यसमवहित एव प्रस्थके प्रस्थकव्यवहारो भवन्नपि प्रामाणिकैरुपादेय इत्यपेक्षायामाह– **एकतरविनाभाव** इति– मानमेययोरेकतरस्याभावे इत्यर्थः । **तत्परिच्छेदासम्भवादि**ति– इदं प्रस्थकमितं धान्यं, प्रस्थकमितधान्यमापकश्चायं प्रस्थक इत्येवं निश्चयस्यासम्भवादित्यर्थः । मानं मेयं द्वयं प्रस्थकपदवाच्यमिति युक्त्यन्तरेण व्यवस्थापयति– **किञ्चे**ति । '**मेयारूढः**' इत्यत्र मेयमारूढं यं स मेयारूढ इति बहुव्रीहिः, प्रस्थक इति दृश्यम्, एवमग्रेऽपि । **प्रस्थकारूढ**मित्यत्र प्रस्थके आरूढं प्रस्थकारूढमिति सप्तमीतत्पुरुषः । **तथा** प्रस्थकत्वेन व्यपदेश्यः । **उभयत्रैव** मान-मेयोभयस्मिन्नेव, एवकारेण मानमात्रे मेयमात्रे च प्रस्थकपदशक्तेर्व्यवच्छेदः । ननु प्रस्थकपदशक्तेर्मान-मेयोभयस्मिन्नेव व्यासज्यवृत्तित्वे प्रस्थकपदात् तदुभयस्यैवोपस्थितिर्न केवलस्य मानविशेषरूपस्य प्रस्थकस्योपस्थितिः, प्रस्थक-पदजन्योपस्थितौ च मापनक्रियाकरणत्वेनैव प्रस्थकस्य भानमिति तस्य करणत्वबोधिका तृतीयाऽपि पृथक्तया करणत्वोप-स्थापिका न युक्तेति केवलमापके प्रस्थके 'प्रस्थकेन धान्यं मीयते' इति वाक्ये प्रस्थकपदप्रयोगोऽनुपपन्न इत्याशङ्कते– **कथं तर्ही**ति । "**प्रयोगः, एकत्रोभय**" इत्यस्य स्थाने 'प्रयोग एकत्र, उभय' इति पाठो युक्तः, एकत्र प्रयोगः कथमित्यन्वयः, **एकत्रे**त्यस्य मानमात्रे प्रस्थके इत्यर्थः । कथं न प्रयोग इत्यपेक्षायामाह– **उभये**ति– मानमेयोभयवाचक-प्रस्थकपदेनैकस्य मानमात्रस्यानुपस्थापनादित्यर्थः । समाधत्ते– **ने**ति । **एतन्नयेन** ऋजुसूत्रनयेन, '**कथञ्चिद्**' इत्यस्य 'अव्यासज्यवृत्तित्वेन' इत्यनेनान्वयः, "**प्रस्थकपदशक्यतावच्छेदकस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन**" इत्यस्य स्थाने "प्रस्थकपदशक्यतावच्छेदकस्याव्यासज्यवृत्तित्वेन" इति पाठो युक्तः, "**करणरूपानुप्रवेशस्यापि**" इत्यस्य स्थाने "करणरूपाननुप्रवेशस्यापि" इति पाठः सम्यक्, तथा च ऋजुसूत्रनयेन प्रस्थकपदशक्यतावच्छेदकस्य प्रस्थकात्मक-मापनकरण-धान्याद्यात्मकमेयगतद्वित्वस्य कथञ्चिदव्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकावच्छेदेन माने मेये च वृत्तित्वेन प्रस्थकपदेन मापनकरणत्वेनोपलक्षितस्य प्रस्थकस्वरूपस्य विवक्षातः करणत्वमनुपादाय प्रस्थकपदजन्योपस्थितौ प्रस्थकस्वरूपमात्रमान-लक्षणस्य करणरूपाननुप्रवेशस्यापि सम्भवात् प्रस्थकपदोत्तरतृतीयाविभक्त्यैव करणत्वस्योपस्थितिसम्भवेन 'प्रस्थकेन धान्यं मीयते' इति वाक्यात् प्रस्थकनिष्ठकरणतानिरूपकमापनक्रियाकर्म धान्यमिति बोधस्य सम्भवेन न 'प्रस्थकेन धान्यं मीयते' इति वाक्ये तृतीयान्तप्रस्थकपदप्रयोगानुपपत्तिरित्येवं ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

शब्दानां– शब्द-समभिरूढैवम्भूताख्यानां त्रयाणां नयानाम्, मते सः– प्रस्थकः, ज्ञ-कर्तृगतात् भावाद् नातिरिच्यते– न भिद्यते, ज्ञश्च कर्ता च ज्ञ-कर्तारौ, ज्ञ-कर्त्रोर्गतो ज्ञ-कर्तृगतस्तस्मादिति समासः, प्रस्थकाकारज्ञगतात् प्रस्थककर्तृगताद् वा प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तं प्रस्थकं ते न सहन्ते, निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वायोगात्, बाह्यप्रस्थकस्याप्यनुपलम्भकाले असत्त्वेनोपयोगानतिरेकाश्रयणादन्ततो ज्ञानाऽद्वैतनयपर्यवसानाद् वा । न च ज्ञाना-ऽज्ञानात्मकत्वोभयनयविषयसमावेशविरोधात् प्रत्येकमनयत्वमाशङ्कनीयम्, तादात्म्येनोभयरूपासमावेशेऽपि विषयत्व-तादात्म्याभ्यां तदुभयसमावेशात्; 'विषयत्वमपि कथञ्चित्तादात्म्यम्' इति तु नयान्तराकूतम्, यदाश्रयेण "अर्था-ऽभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः" इति प्राचीनैर्गीयत दिक् ॥ ६६ ॥

शब्दनयत्रयमन्तव्योपदर्शकमुत्तरार्धं विवृणोति– **शब्दानामिति**– अस्य विवरणम्– **शब्द-समभिरूढैवम्भूताख्यानां त्रयाणां नयानामिति**, '**मते**' इति पूरणम्, **स** इत्यस्य विवरणम्– **प्रस्थक** इति । **नातिरिच्यते** इत्यस्य विवरणम्– **न भिद्यत** इति । **ज्ञकर्तृगतादि**त्यत्र समासः कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह– **ज्ञश्च कर्ता च ज्ञ-कर्तारावि**ति– अयमितरेतरयोगद्वन्द्वः, ज्ञ-कर्त्रोर्गतो ज्ञकर्तृगत इति तत्पुरुषः, तथा च द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषसमासोऽत्रेत्याशयः । एवं सति उत्तरार्द्धस्य यः पर्यवसितोऽर्थस्तमुपदर्शयति– **प्रस्थकाकारज्ञगतादि**ति । **भावादि**त्यस्यार्थकथनम्– **प्रस्थकोपयोगादि**ति । **ते** शब्द-समभिरूढैवम्भूताख्यास्त्रयः शब्दनयाः । **न सहन्ते** नाभ्युपगच्छन्ति । कथं न सहन्ते ? इत्याकाङ्क्षायामाह– **निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्ये**ति– इदं प्रस्थकमिति धान्यमित्याकारकनिश्चयस्वरूपं यन्मानं तदात्मकस्य प्रस्थकस्येत्यर्थः । **जडवृत्तित्वायोगात्** पौद्गलिकत्वेन जडात्मको यो बाह्यप्रस्थकावयवीभूतः काष्ठखण्डस्तद्वृत्तित्वासम्भवात् । ननु निश्चयमानात्मकप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वासम्भवेऽपि बाह्यप्रस्थकस्य जडवृत्तित्वमस्त्येवेति स एव ज्ञकर्तृगताद् भावादतिरिक्तः प्रस्थकोऽस्त्वित्यत आह– **बाह्यप्रस्थकस्यापी**ति– यो यदैवोपलभ्यते स तदैवास्ति यदा च नोपलभ्यते तदा नास्त्येवेति नियमेन प्रमाणाभावादनुपलम्भकाले बाह्यप्रस्थकस्यासत्त्वेन यो येन सहैवोपलभ्यते स तदात्मक इति व्याप्त्या स्वोपयोगेन सहैवोपलभ्यमानस्य बाह्यप्रस्थकस्योपयोगाभेदाभ्युपगमात् प्रस्थकोपयोगादतिरिक्तः प्रस्थको न भवतीत्येवं शब्दनया अभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । ननु यो येन सहैवोपलभ्यते स तदात्मक एवेति व्याप्तेरङ्गीकारे घटादयोऽपि पदार्था ज्ञानेन सहैवोपलभ्यमाना ज्ञानात्मका एव प्रसज्येरन्निति सर्वं ज्ञानात्मकमित्यभ्युपगन्तुर्योगाचारस्य मते प्रवेशः शब्दनयानां स्यादित्यनिष्टापादनमेव समाधानमित्याशयेनाह– **अन्ततः** इति– प्रकारान्तरेण प्रस्थकस्योपयोगात्मकत्वसाधनासम्भवत इत्यर्थः । ननु सङ्ग्रहादयो नयाः प्रस्थकस्य ज्ञानानात्मकत्वं पुरस्कुर्वन्ति, शब्दनयाश्च तस्य ज्ञानात्मकत्वं स्वीकुर्वन्ति, न चैकस्य वस्तुनो ज्ञानाज्ञानात्मकत्वोभयसम्भव इति वस्तुगत्या प्रस्थकस्य ज्ञानात्मकत्वे अज्ञानात्मकत्वग्राहिनयस्यानयत्वमज्ञानात्मकत्वे ज्ञानात्मकत्वग्राहिनयस्यानयत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य 'आशङ्कनीयम्' इत्यनेनान्वयः । यद्यज्ञानरूपत्वं प्रस्थकस्य तदा विषयत्वलक्षणसम्बन्धेन ज्ञानरूपस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेनाज्ञानरूपस्य तत्र समावेशः, यदि च ज्ञानरूपत्वमेव तस्य तदाऽपि तस्यैव स्वविषयत्वमिति तद्वादे स्वीकारेण विषयत्वलक्षणसम्बन्धेन तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेन च ज्ञानरूपस्य, तद्वादे अज्ञानरूपं सर्वं ज्ञाने समारोपितमिति आरोप्यस्याधिष्ठाने आध्यासिकतादात्म्यमेव सम्बन्ध इति तादात्म्यलक्षणसम्बन्धेनाज्ञानरूपस्य समावेश इति न प्रत्येकमनयत्वप्रसङ्ग इति निषेधहेतुमुपदर्शयति– **तादात्म्येनेति**– अनाध्यासिकतादात्म्यमात्रेणेत्यर्थः । **उभयरूपे**ति– ज्ञानाज्ञानोभयरूपेत्यर्थ । **विषयत्व-तादात्म्याभ्यामिति**– प्रस्थकस्य जडात्मकत्वे ज्ञानस्य विषयत्वसम्बन्धेनाज्ञानस्य तादात्म्येनेत्येवमुभयरूपसमावेशस्य, प्रस्थकस्य ज्ञानात्मकत्वे स्वसंवेदनं ज्ञानमिति ज्ञानस्य विषयत्व-तादात्म्याभ्यामज्ञानस्य विषयत्वसम्बन्धाभावेऽप्याध्यासिकतादात्म्यं ज्ञाने समस्तीति तद्रूपतादात्म्यसम्बन्धेनेत्येवमुभयरूपसमावेशस्य च सम्भवादित्यर्थः । ननु सर्वस्य वस्तुनो ज्ञानात्मकत्वमिति योगाचारमताश्रयणेन प्रस्थकस्य ज्ञानात्मकत्वोपपादने तादात्म्यसम्बन्ध एव केवलोऽवतिष्ठत इति कथं तत्र विषयत्वस्य सम्बन्धता, येन विषयत्व-तादात्म्याभ्यामुभयरूपसमावेशत्वमिस्यत आह– **विषयत्वमपी**ति । **यदाश्रयेण** नयान्तराभिप्रायाश्रयेण । **तुल्यनामधेया** एकसंज्ञाभिधेयाः, प्रतिपाद्यानामर्था-ऽभिधान-प्रत्ययानां भेदे तत्प्रतिपादकस्य शब्दस्यापि भेदः स्यात्, यदा

विवेचितः प्रस्थकदृष्टान्तोऽथ वसतिदृष्टान्तं विवेचयति लोके चेत्यादिना—

लोके च तिर्यग्लोके च, जम्बूद्वीपे च भारते ।
क्षेत्रे तद्दक्षिणार्धे च, पाटलीपुरपत्तने ॥ ६७ ॥

नयामृत०—लोक इति । कुत्र भवान् वसतीति पृष्टेऽशुद्धनैगम-व्यवहारवादी लोके वसामीति ब्रूते, जीवद्रव्यस्थितिपर्यायविशेषरूपाया वसतेरधर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वरूपलोकत्वस्यैव निरूपकतावच्छेदकत्वाद्, अत एवाकाशे वसामीति तस्य न प्राथमिकः प्रयोगः, शुद्धाकाशत्वस्यातथात्वात्, ततः शुद्धस्तु नैगमो व्यवहारो [वोर्द्ध्वाध]स्तिर्यग्लोकभेदभिन्ने सर्वत्रापि किं भवान् वसतीति प्रश्ने तिर्यग्लोके वसामीत्युत्तरयति, एवं यथोत्तरप्रश्नेषु यथोत्तरशुद्धा जम्बूदीपादि(वादिनः) ॥ ६७ ॥

गृहे च वसतेः कोणं, नैगम-व्यवहारयोः ।
अतिशुद्धौ तु निवसन्, वसतीत्याहतुः स्म तौ ॥ ६८ ॥

तु एकशब्दप्रतिपाद्यत्वेन तेषामन्योऽन्यं तादात्म्यं तदा तत्प्रतिपादिका संज्ञाऽप्यभिन्नेति तेषां तुल्यनामधेयत्वमुपपद्यते, सर्वथाऽर्थानामर्था-ऽभिधान-प्रत्ययानामभेदे 'अयमर्थ इदमभिधानमयं च प्रत्ययः' इति व्यवहारवैचित्र्यं नोपपद्येतातः कथञ्चित् तेषां भेदे तत्प्रतिपादकस्य समानानुपूर्वीकस्यापि कथञ्चिद्भेद इत्याशयेनैकनामधेया इत्यनभिधाय तुल्यनामधेया इत्येवमुक्तिः । **ज्ञानाज्ञानात्मकत्वोभयेत्या**दिग्रन्थरहस्योपवर्णनं नयरहस्यव्याख्यायामस्माभिः कृतमिति विशेषजिज्ञासुभिरवलोकनीयं तदिति ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमपद्यमवतारयति— **विवेचित** इति । **अथ** प्रस्थकदृष्टान्तविवेचनानन्तरम् । विवृणोति— **लोक इती**ति । लोके वसामीत्यत्र सप्तम्या लोकस्य वसतिनिरूपकाधारत्वं प्रतीयते, तत्र का नाम वसतिः ? तन्निरूपकतावच्छेदकं लोकत्वं किमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये त्वाह— **जीवद्रव्ये**ति— जीवात्मकद्रव्यस्य यः स्थित्यात्मकः पर्यायविशेषस्तद्रूपाया वसतेरित्यर्थः । गत्युपष्टम्भको धर्मास्तिकाय इति धर्मास्तिकायव्याप्ताकाश एव गतिमतां जीव-पुद्गलानां गतिर्भवति, तथा स्थित्युपष्टम्भकोऽधर्मास्तिकाय इत्यधर्मास्तिकायव्याप्ताकाश एव स्थितिमतां जीव-पुद्गलानां स्थितिर्भवति, तथा च लोकत्वं धर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वरूपमधर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वरूपं चेत्येवं निर्वक्तुं शक्यम्, परं तत्र स्थितिविशेषरूपाया वसतेर्निरूपकता विशिष्टे आकाशस्वरूपेऽधर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वेनैवावच्छिद्यते, न तु धर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वेनेत्याशयेन '**अधर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वरूपलोकत्वस्यैव**' इत्युक्तम् । **अत एव** स्थितिविशेषलक्षणवसतेर्निरूपकतावच्छेदकत्वस्याधर्मास्तिकायव्याप्ताकाशत्वस्यैव भावादेव । **तस्य** अशुद्धनैगम-व्यवहारवादिनः । अशुद्धनैगम-व्यवहारवादी कुत्र भवान् वसतीत्येवं परेण पृष्टः प्रथमत आकाशे वसामीत्येवं न प्रयुङ्क्ते इत्यत्र हेतुं दर्शयति— **शुद्धाकाशत्वस्ये**ति— लोकालोकसाधारणाकाशत्वस्येत्यर्थः । **अतथात्वात्** जीवद्रव्यस्थितिपर्यायविशेषरूपाया वसतेर्निरूपकतानवच्छेदकत्वात् । **ततः शुद्धस्तु** प्राथमिकाशुद्धनैगम-व्यवहारवादिनोऽपेक्षया शुद्धः पुनः । **नैगमो** नैगमनयवादी, **व्यवहारो** व्यवहारनयवादी वा, अस्य 'तिर्यग्लोके वसामीत्युत्तरयति' इत्यनेन सम्बन्धः । **ऊर्ध्वे**ति— लोक ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकस्तिर्यग्लोक इत्येवं त्रिप्रकारकः, भवता तु लोके वसामीति सामान्येनोक्तं ततो न ज्ञायते किमूर्ध्वलोके भवान् वसति ? अधोलोके वा भवान् वसति ? तिर्यग्लोके वा भवान् वसति ? किं वा सर्वस्मिन्नपि लोके भवान् वसतीत्येवं प्रश्ने परेण कृते सतीत्यर्थः । **एवं यथोत्तरप्रश्नेषु** उक्तप्रकारेण किं तिर्यग्लोके सर्वत्र भवान् वसति ? किं जम्बूद्वीपे सर्वत्र भवान् वसति ? किं भारते क्षेत्रे सर्वत्र भवान् वसति ? किं भारतक्षेत्रदक्षिणार्द्धे भवान् वसति ? किं तत्र पाटलीपुरपत्तने भवान् वसतीत्येवमुत्तरोत्तरप्रश्नेषु । **यथोत्तरशुद्धा** इति— पूर्वपूर्वनैगम-व्यवहारवादिनोऽपेक्षयोत्तरोत्तरशुद्धा इत्यर्थः । **जम्बूद्वीपादिवादिनः** जम्बूद्वीपे वसामि, भारतक्षेत्रे वसामि, तद्दक्षिणार्द्धे वसामि, पाटलीपुरपत्तने वसामीत्युत्तरवादिनः, नैगम-व्यवहारनययोः शुद्धितारतम्याद् तद्वादिनोरपि शुद्धितारतम्यमिति बोध्यम् ॥ ६७ ॥

नयामृत०—गृहे इति–गृहपर्यन्तवसतिविषया नैगम-व्यवहारभेदा उदाहरणीयाः । नन्वाधारता आधारस्वरूपा तत्संयोगस्वरूपा वा? उभयथापि गृहकोण इव लोकेऽप्येकक्षेत्रतया तदविशेषात् किं विशुद्धितारतम्यम् ?, नह्यत्र प्रस्थकन्यायवद् गौणमुख्यकृतो विषयविशेषोऽस्तीति चेत् ? सत्यम्–देवदत्तसंयोगपर्यायपरिणतगृहकोणक्षेत्रस्याखण्डक्षेत्राद् धर्मभेदादेशेन पृथक्कृतस्य यथाक्रमं गुरुगुरुतरविषये अभेदोपचारेण विशुद्ध्यपकर्षसम्भवात्, अन्यथा लोके वसामीत्यन्वयस्यैवानुपपत्तिः, नहि कृत्स्ने लोके देवदत्तवसतिरस्ति, न च विनोपचारं कृत्स्नलोकरूढाल्लोकपदात् तद्देशोपस्थितिरस्ति; हन्तैवं वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्राप्युपचारः स्यादिति चेत् ? कः किमाह ?, स्यादेव, कथमन्यथा वृक्षे न किमपि-संयोगः किन्तु तद्देश इत्यनुपचरितः प्रयोगः, शुद्धसम्बन्ध-व्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धसंसर्गबोधतात्पर्ये-

---

एकवाक्यस्वरूपत्वेन युग्मात्मके पद्यद्वये सप्तषष्टितमपद्यं व्याख्यायाष्टषष्टितमपद्यं विवृणोति– **गृहे इतीति** । पद्ये "**कोणं**" इत्यस्य स्थाने "कोणे" इति पाठो युक्तः, '**वसतेः कोणे**' इत्यस्य 'गृहस्य कोणे' इत्यर्थः । सर्वेषां सप्तम्यन्तानां **वसती**त्यनेन सम्बन्धः । फलितार्थमावेदयति– **गृहपर्यन्ते**ति– अत्र 'गृहकोणपर्यन्त' इति पाठो युक्तः । शङ्कते- **नन्वि**ति । **तत्संयोगरूपा** आधारेण सहाधेयस्य यः संयोगस्तदात्मिका । **उभयथाऽपि** आधारस्वरूपत्वे तत्संयोगस्वरूपत्वेऽपि च । **तदविशेषात्** आधारत्वस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । '**नहि**' इत्यस्य 'अस्ति' इत्यनेनान्वयः । **अत्र** वसतिदृष्टान्ते । समाधत्ते– **सत्यमि**ति । **देवदत्ते**ति- देवदत्तेन सह यः संयोगलक्षणः पर्यायस्तदात्मना परिणतं यद् गृहकोणात्मकं क्षेत्रं तस्य, अखण्डक्षेत्राद्– अधर्मास्तिकायव्याप्ताकाशात्मकलोकादिलक्षणक्षेत्राद्, धर्मभेदादेशेन– धर्मभेदाश्रयणेन, पृथक्कृतस्य– धर्मभेदाद् धर्मिभेद इति न्यायतो विभिन्नतामितस्य, यथाक्रमं– देवदत्तवसतेर्मुख्यमाधारक्षेत्रं गृहकोणलक्षणं तदपेक्षया गुरु गृहम्, तत्र गृहकोणस्याभेदोपचारेण गृहस्य देवदत्तवसतेराधारक्षेत्रत्वम्, एवं गृहापेक्षया पाटलीपुरपत्तनं गुर्विति तद्गृहकोणापेक्षया गुरुतरम्, तत्र गृहकोणस्याभेदोपचारेणेत्येवं क्रमेण गुरुगुरुतरविषये मुख्याधारगृहकोणाभेदोपचारेण, अर्थाद् गृहादिकं गृहकोणाभेदारोपाद् देवदत्तवसत्याधारक्षेत्रं न तु तदनुपचाराद्, अनुपचारतस्तु गृहकोण एव तदाधार इत्येवं मुख्य-गौणकृतस्यात्रापि विशुद्ध्यपकर्षस्य सम्भवादित्यर्थः । **अन्यथा** मुख्याधारस्य गृहकोणस्य गृहादारभ्य लोकपर्यन्तमभेदारोपस्यानाश्रयणे । अखण्डक्षेत्रलोकादिवाचकलोकादिपदाल्लोकादेरेवोपस्थितिर्न तु गृहकोणस्य, लोकादेश्च कृत्स्नस्य न देवदत्तवसत्याधारत्वमिति लोके वसामि तिर्यग्लोके वसामीत्यादिप्रयोगोऽन्वयानुपपत्त्या न स्यादित्याह– **लोक** इति– लोके वसामीत्युपलक्षणं तिर्यग्लोके वसामीत्यादेरपि । '**नहि**' इत्यस्य 'अस्ति' इत्यनेनान्वयः । '**न च**' इत्यस्य 'अस्ति' इत्यनेनान्वयः । ननु कृत्स्नस्य वृक्षस्यापि न कपिसंयोगाधारत्वं किन्तु तदवयवस्य शाखाविशेषस्यैव, शाखाविशेषस्य च न कृत्स्नवृक्षवाचिवृक्षपदाद् विनोपचारमुपस्थितिरित्यन्वयानुपपत्त्या वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्रापि वृक्षस्य तद्देशेऽभेदारोपतो वृक्षपदस्य तद्देश उपचारः स्यादित्याशङ्कते– **हन्तैवमि**ति । यत एव वृक्षे कपिसंयोग इत्युपचरितः प्रयोगस्तत एव वृक्षे न कपिसंयोगः किन्तु तद्देशे इत्यनुपचरितः प्रयोग उपपद्यते, अन्यथाऽखण्डवृक्षस्वरूपे कपिसंयोगस्य सद्भावे वृक्षे न कपिसंयोग इत्येव न स्यात् प्रतियोगिना सममत्यन्ताभावस्य विरोधादिति समाधत्ते- **कः किमाहे**ति– कः प्रमाता, किं ब्रवीति, न कोऽपि वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र नोपचार इति ब्रवीतीत्यर्थः । **स्यादेव** वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्राप्युपचारः स्यादेव । '**कथम्**' इत्यस्य 'अनुपचरितः प्रयोगः' इत्यत्रान्वयः । **अन्यथा** वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्रोपचाराभावे । "**किमपि संयोगः**" इत्यस्य स्थाने "कपिसंयोग" इति पाठो युक्तः । ननु उपचारानाश्रयणेऽपि वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र शुद्धसमवायलक्षणसम्बन्धेन वृक्षे कपिसंयोगबोधने निरुक्तवाक्यतात्पर्यमिति शुद्धसमवायो वृक्षे कपिसंयोगस्य वर्तत इति वृक्षे कपिसंयोग इत्यनुपचरितः प्रयोग उपपद्यते, वृक्षे न कपिसंयोग इत्यत्र वृक्षव्यापकत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन वृक्षे कपिसंयोगस्य निषेधबोधने वृक्षे न कपिसंयोग इति वाक्यस्य तात्पर्यमिति वृक्षव्यापकत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य वृक्षे सद्भावाद् वृक्षे न कपिसंयोग इत्यप्यनुपचरितः प्रयोगः, वृक्षदेशे कपिसंयोग इत्यस्यापि वृक्षदेशव्यापकत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन वृक्षदेशे कपिसंयोगबोधने तात्पर्यम्, वृक्षदेशे कपिसंयोगस्य तद्व्यापकत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धस्य सद्भावादनुपचरितस्तत्प्रयोग उपपद्यत इति न कुत्राप्युपचाराश्रयणकृत्यमित्याशङ्कते– **शुद्धसम्बन्धे**ति– शुद्धसम्बन्धेन यत्संसर्गबोधे

भेदादेवोभयोपपत्तिरिति चेत् ? तर्हि तादृशतात्पर्यभेद एवोपचाराऽनुपचारप्रयोजक आस्थीयताम्; कात्स्न्र्यविनिर्मोकेणान्वयोपपत्तौ किं शुद्धद्वारेणेति चेत् ? देशाग्रहे तद्विनिर्मोक एव कथम् ? पदशक्त्यनुपग्रहादिति चेत् ? न–स्कन्धपरस्य वृक्षपदस्यैकत्वपरिणतिरूपस्कन्धपदार्थेनैवोपग्रहात्; भेदविनिर्लुण्ठित एव वृक्षपदार्थ आश्रीयत इति चेत् ? न–अनुभवबाधेन तथाश्रयणायोगादिति दिक् । प्रयोगे केत्याद्या-काङ्क्षाबाहुल्याऽबाहुल्यकृतं विशुद्ध्यशुद्धिवैचित्र्यमित्यन्ये । अतिशुद्धौ तु तौ नैगम-व्यवहारनयौ वसन् वसतीत्याहुः स्म, व्युपरताकाङ्क्षप्रयोगकर्तृत्वादनयोरतिविशुद्धत्वम् ॥ ६८ ॥

ननु वसन् वसतीति वाक्यं गच्छन् गच्छतीति(वाक्य)वन्निराकाङ्क्षतयाऽप्रमाणमिति कथं तत्राति-विशुद्धत्वमित्याशङ्कायामाह—

तात्पर्यं यच्च व्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन संसर्गबोधेऽन्वयबोधे तात्पर्यं तयोर्भेदादेव, उभयोपपत्तिः–वृक्षे कपिसंयोग इति वृक्षे न कपिसंयोग इति प्रयोगद्वयोपपत्तिरित्यर्थः, यत एव कृत्स्नवृक्षे कपिसंयोगस्य समवायो न विद्यते किन्तु तदेकदेश एव तत एव वृक्षपदेन वृक्षदेश एवोपचारादाश्रित इति तत्र कपिसंयोगस्य समवायो वृक्षे देशाभेदारोपत उपचारादिति तत्र तात्पर्यम्, निषेधे तु व्यापकत्वविशिष्टसमवायस्याभावादेवोपचारमन्तरेण तत्र तात्पर्यमित्येवं तात्पर्यभेद उपचारानुप-चारयोरेव प्रयोजकः स्वीक्रियतामिति समाधत्ते– **तर्हीति** । ननु वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र वृक्षे कृत्स्नत्वं परित्यज्यैव कपि-संयोगस्यान्वयबोध इत्येतावतैवोपपत्तौ निरुक्ततात्पर्यभेदोऽपि नाश्रित इति कुत उपचारप्रवेश इत्याशङ्कते– **कात्स्न्र्यविनि-र्मोकेणे**ति– कात्स्न्र्यपरित्यागेनेत्यर्थः । **अन्वयोपपत्तौ** । वृक्षे कपिसंयोगस्यान्वयोपपत्तौ । **किं शुद्धद्वारेण ?** शुद्धसम्ब-न्धेनान्वयबोधे तात्पर्यतोऽन्वयोपपादनेन । वृक्षे कपिसंयोग इत्यत्र वृक्षपदं न सम्पूर्णवृक्षपरं किन्तु वृक्षैकदेशपरमित्येवं ग्रहे सत्येव कात्स्न्र्यविनिर्मोको नान्यथेति देशग्रह आवश्यकः, स च नोपचारमन्तरेणेत्युपचरित एव वृक्षे कपिसंयोग इति समाधत्ते– **देशाग्रहे** इति । **कथमि**त्यत्र च्छेदः । देशाग्रहेऽपि वृक्षपदस्य सामान्यतः कात्स्न्र्यादिविशेषणविनिर्मुक्ते वृक्षे शक्तिरिति शक्त्यैव कात्स्न्र्यविनिर्मुक्तवृक्षोपस्थितिसम्भवान्न देशग्रहस्यावश्यकतेति शङ्कते– **पदशक्त्ये**ति– "**पदशक्त्य-नुपग्रहाद्**" इत्यस्य स्थाने "पदशक्त्युपग्रहाद्" इति "पदशक्त्यनुग्रहाद्" इति वा पाठोऽत्र समुचितः, कात्स्न्र्य-विनिर्मुक्तवृक्षे वृक्षपदस्य शक्तिबलादेव कात्स्न्र्यविनिर्मोक इति न तत्र देशग्रहापेक्षेति तदर्थः । प्रकारान्तराभावेन वृक्षपदेन वृक्षैकदेशाग्रहणे सर्वेषां मूल-शाखा-प्रशाखानामेकस्कन्धरूपतया या परिणतिः सैव वृक्षपदार्थस्तत्रैव वृक्षपदस्य शक्तिरिति तदुपस्थापिते तत्र कपिसंयोगस्यान्वयासम्भवादनुपचरितो वृक्षे कपिसंयोग इति प्रयोगो न सम्भवत्येवेति देशग्रहार्थमुपचार आवश्यक इति समाधत्ते– **नेति** । **स्कन्धपरस्य** स्कन्धशक्तस्य । **एकत्वपरिणतिरूपे**ति– वृक्षावयवानां मूलादीनामेक-तया या परिणतिस्तदात्मकेत्यर्थः । ननु वृक्षपदार्थेनोपग्रहो ममापि सम्मतः किन्तु वृक्षपदार्थो न वृक्षैकदेशरूपो नवा कृत्स्नवृक्षरूपोऽपि तु तद्विनिर्मुक्तो वृक्ष एव केवल इत्यादशङ्कते– **भेदविनिर्लुठित एवे**ति– कृत्स्नैकदेशलक्षणभेदरहित एवेत्यर्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणेन कृत्स्नवृक्षोऽनुभूयते तदेकदेशो वाऽनुभूयते, न तु भेदविनिर्लुठितवृक्षमात्रमित्यसतस्तदाश्रयणा-सम्भवादिति समाधत्ते– **नेति** । **तथाश्रयणे**ति– भेदविनिर्लुठितवृक्षपदार्थाश्रयणेत्यर्थः । लोके वसामीत्युक्ते केत्याकाङ्क्षा-बाहुल्यम्, तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनमाकाङ्क्षाबाहुल्यं तिर्यग्लोके वसामीत्यत्र, तदपेक्षया न्यूनाकाङ्क्षासमुदयो जम्बूद्वीपे वसामी-त्यत्र, तदपेक्षयाऽपि न्यूनः–केत्याकाङ्क्षासमुदयो भारते वसामीत्यत्र, एवमुत्तरोत्तरं न्यूनः केत्याकाङ्क्षासमुदय इत्येवं केत्याद्याकाङ्क्षाबाहुल्याबाहुल्यकृतं तथाऽभ्युपगन्तृनैगम-व्यवहारभेदानां विशुद्ध्यशुद्धिवैचित्र्यमित्यभ्युपगच्छतां मतमुप-दर्शयति– **प्रयोग** इति ।

उत्तरार्द्धं विवृणोति– **अतिशुद्धौ त्वि**ति । **तावि**ति मूलस्य व्याख्यानं– **नैगम-व्यवहारनयावि**ति । कथं वसन् वसतीति प्रयोगकर्त्रोर्नैगम-व्यवहारनययोरतिशुद्धत्वमित्याकाङ्क्षायामाह– **व्युपरते**ति– व्युपरता निवृत्ताऽऽकाङ्क्षा यत्र स व्यु-परताकाङ्क्ष एवम्भूतो यः प्रयोगो निवसन् वसतीत्येवंरूपस्तत्कर्तृत्वात्, **अनयोः** नैगम-व्यवहारनययोः, **अतिविशुद्धत्वं** लोके वसामीति प्रयोगकर्तृनैगमाद्यपेक्षया शुद्धत्वं तिर्यग्लोके वसामीति प्रयोगकर्त्रोः, तदपेक्षया शुद्धत्वं जम्बूद्वीपे वसामीति प्रयोगकर्त्रोः, एवमुत्तरोत्तरक्रमेण सर्वापेक्षया विशुद्धत्वं वसन् वसतीति प्रयोगकर्त्रोर्नैगमव्यवहारयोरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तदर्थस्तत्र तत्कालावच्छिन्ना तस्य वृत्तिता ।
वसत्यद्य न सोऽत्रेति, व्यवहारौचिती ततः ॥ ६९ ॥

नयामृत०—तदर्थः–वसन् वसतीत्यस्यार्थः, तत्र–पाटलीपुरे, तस्य–देवदत्तस्य, तत्काला-वच्छिन्ना–वर्त्तमानकालावच्छिन्ना, वृत्तिता–स्वत्वप्रयुक्तयथेष्टविनियोगरूपा, तथा च वसन् वसतीत्यस्य वर्त्तमानकालावच्छिन्नवृत्तितावान् वसतीतिक्रियारूपप्रतिपाद्य इति लक्षणयार्थः कर्त्तव्य इत्यर्थः। ततः–तदर्थकरणादेव, पाटलीपुरादेकस्मिन् दिनेऽन्यत्र गते देवदत्ते 'अद्य सोऽत्र न वसति' इति व्यवहारस्यौचित्यम्, अन्यथा पाटलीपुरपदे तद्गृहपदेऽपि(च) तद्वासितां देवदत्तस्य(च) रूप [लक्षण]-लक्षणां कालघटितामादाय स व्यवहारो न स्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

नन्वेवमन्यत्र गतेऽप्ययं पाटलीपुरवासीति कथं व्यवहार इत्यत्राह—

यत् त्वन्यत्र गतस्यापि, तद्वासित्वं निगद्यते ।
तद्वासवृत्तिभागित्वे, ज्ञेयं तत् त्वौपचारिकम् ॥ ७० ॥

नयामृत०—यत्त्विति। यत्त्वन्यत्र गतस्यापि, तद्वासित्वं–पाटलीपुरवासित्वम्, निगद्यते तन्नि-गदं तु, तद्वासवृत्तिभागित्वे–पाटलीपुरवासप्रयुक्तवृत्तिभागित्वे, औपचारिकं लाक्षणिकं ज्ञेयम्, अत

एकोनसप्ततितमपद्यमवतारयति–**नन्वित्या**दिना। **तत्र** वसन् वसतीति वाक्यप्रयोगकर्तरि। विवृणोति–**तदर्थ** इति–अत्र तच्छब्देन वसन् वसतीति वाक्यस्य परामर्श इत्यभिप्रायेण तद्विवरणं–**वसन् वसतीत्यस्यार्थ** इति। **तत्रे**ति मूलस्य विवरणं–**पाटलीपुरे** इति। **तस्ये**त्यस्य विवरणं–**देवदत्तस्ये**ति। **तत्कालावच्छिन्ने**त्यस्य विवरणं–**वर्तमान-कालावच्छिन्ने**ति। **वृत्तिते**त्यस्य विवरणं–**स्वत्वप्रयुक्तयथेष्टविनियोगरूपे**ति–अतिथिरप्यन्यस्य गृहं गत्वा तत्र कश्चित् कालं तिष्ठति, एवमहमप्यत्र वसामीति न ब्रूते, यत्काले स तत्र तिष्ठति तत्कालात्मकवर्तमानकालावच्छिन्ना आधेयतारूपा तद्गृहनिरूपिता वृत्तिता तु तस्य समस्त्यतो वृत्तितायाः उक्तस्वरूपतया निर्वचनम्। एवं चान्यस्वामिकगृहग्रामादावन्यस्या-तिथ्यादेः स्वत्वाभावात् तत्प्रयुक्तो यथेष्टविनियोगो न सम्भवति, यस्य तु देवदत्तादेस्तत्र स्वत्वं तस्य स्वत्वप्रयुक्तो यथेष्ट-विनियोग सम्भवतीति तद्रूपा तस्य तत्र वृत्तिता घटनामाप्नोतीत्याशयः। **तथा च** उक्तदिशा प्रत्येकशब्दनिर्वचने च। **वर्तमानकालावच्छिन्नवृत्तितावान्** 'वसन्' इत्यस्यार्थः, **वसती**त्यस्य वसतीत्येवं यत् क्रियारूपं तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः। उक्तार्थः शब्दशक्तिमहिम्ना न सम्भवतीत्युक्तं–**लक्षणये**ति। **इत्यर्थः** एवंस्वरूपः पूर्वार्द्धस्यार्थः।

उत्तरार्द्धं विवृणोति–**तत** इति–अस्य **तदर्थकरणादे**वेति विवरणम्। **अद्ये**त्यादिमूलसङ्गमनाय '**पाटलीपुरादे-कस्मिन् दिनेऽन्यत्र गते देवदत्ते**' इति पूरणम्, निरुक्तव्यवहारस्य पाटलीपुरे तत्कालावच्छिन्नवृत्तित्वस्य देव-दत्तेऽभावादौचित्यं निर्वहतीति। **अन्यथा** वर्तमानकालावच्छिन्नस्वत्वप्रयुक्तयथेष्टविनियोगरूपवृत्तित्वस्य वसत्यर्थतयाऽनाश्र-यणे। **पाटलीपुरपदे** पाटलीपुरात्मकस्थाने। **तद्गृहपदेऽपि च** पाटलीपुरान्तर्गतदेवदत्तनिवासगृहात्मकस्थानेऽपि च। **तद्वासितां** पाटलीपुरवासितां पाटलीपुरान्तर्गतगृहवासितां वा। "**देवदत्तस्य [च रूपलक्षण] लक्षणां**" इत्यस्य स्थाने "देवदत्तस्य **स्वत्वलक्षणां**" इति पाठो युक्तः। **कालघटिताम्** एतद्दिवसघटिताम्। **व्यवहारः** अद्य सोऽत्र न वसतीति व्यवहारः। **न स्यात्** ग्रामान्तरगतस्यापि देवदत्तस्य ग्रामान्तरावस्थानदिवसेऽपि स्वपुरस्वगृहादौ स्वत्वमस्त्येवेति तन्निषेधव्यवहारो न भवेत्। **इत्यर्थः** एवंस्वरूप उत्तरार्द्धार्थः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमपद्यमवतारयति–**नन्वेवमि**ति। विवृणोति–**यत्त्विती**ति। **तत् त्वि**त्यस्य विवरणं–**तन्निगदं त्वि**ति–पाटलीपुरवासित्ववचनं पुनरित्यर्थः। **पाटली**ति–पाटलीपुरवासनिबन्धना या वृत्तिः–स्वधनपुत्रादिस्वामित्वलक्षणा, तद्भा-गित्वे–तदाश्रयत्वे इत्यर्थः। **औपचारिकमि**ति मूलस्य विवरणं–**लाक्षणिकम्**। **अत एव** पाटलीपुरवासित्ववचनस्य पाटलीपुरवासप्रयुक्तवृत्तिभागित्वे लाक्षणिकत्वादेव। **उभयत्र** पाटलीपुरे ग्रामान्तरे च, यः पुरुषः पाटलीपुरे ग्रामान्तरे

एवोभयत्र वासप्रयुक्तवृत्तिमत्यर्धवासित्वमपि व्यवह्रियते, बहुकालप्रतिबद्धतद्गतगृहकुटुम्बादिस्वामित्व एव तत्र वसधातोर्लक्षणा, ततोऽपचत्यपि पाचक इति (वत्) प्रायेण तत्रावसत्यपि तद्वासीति प्रयोगसम्भवेऽपि[अपचतीतिवदवसति वसतीत्यस्य]नानुपपत्तिः, नन्वित्वरकालीनवासप्रयुक्तवृत्तिभागित्वेनापि वसतीति प्रयोगप्रसङ्गः, इत्यपि युक्तमाभाति ॥ ७० ॥

सङ्ग्रहो वसतिं ब्रूते, जन्तोः संस्तारकोपरि ।
ऋजुसूत्रः प्रदेशेषु, स्वावगाहनकृत्सु खे ॥ ७१ ॥

नयामृत०—सङ्ग्रह इति । सङ्ग्रहः-सङ्ग्रहनयो जन्तोः संस्तारकोपरि वसतिं ब्रूते—संस्तारकारूढ एव वसतीत्यभ्युपैति, अन्यत्र हि वासार्थस्यैवाघटमानत्वात्, अत एव मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्राप्येतन्मते मूलाभिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्येवार्थः, अत एव च–'मूलं कपिसंयोगि न वृक्ष इति प्रतीतिसाम्मुख्यम्, अत एव चोक्तप्रतीत्या संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वं न तु कर्मणस्तस्य देशवृत्तित्वस्वीकारात्' इति

च वसति तस्मिन् पाटलीपुर-तदन्यग्रामोभयवासप्रयुक्तवृत्तिमति पुरुषे, **अर्धवासित्वमपि व्यवह्रियते** अयं पुरुषः पाटलीपुरे अर्धवासीत्येवं व्यवह्रियते, अपिशब्दात् पाटलीपुरे वसतीति व्यवह्रियते इत्यस्य सङ्ग्रहः । अन्यत्र गते पाटलीपुरवासित्वव्यवहारस्योपपादकं प्रकारान्तरमुपदर्शयति - **बहुकाले**ति– बहुकालप्रतिबद्धो बहुकालव्याप्तसम्बन्धो यस्तद्गतः–पाटलीपुत्रगतो गृहकुटुम्बादिस्तत्स्वामित्वे एव । **तत्र** अयं पाटलीपुरवासीति प्रयोगे, वसधातोर्लक्षणेत्यर्थः । **ततः** बहुकालप्रतिबद्धतद्गतगृहकुटुम्बादिस्वामित्वे वसधातोर्लक्षणातः । **अपचत्यपी**ति– यो बहुकालं पचति तस्मिन् कदाचिदपचत्यपि यथाऽयं पाचक इति प्रयोगस्तथा बहुकालं यो यत्र वसति, गृहकुटुम्बादिरपि यस्य तत्र वर्तते तस्मिन् कदाचित् तत्रावसत्यपि तद्वास्ययमिति प्रयोगसम्भवेऽपि, अपचति कदाचिदपचति पचतीतिप्रयोगवत् कदाचिदवसति वसतीति प्रयोगस्य नानुपपत्तिरित्यर्थः, "**पाचक इति [वत्] प्रायेण**" इत्यस्य स्थाने "पाचक इति प्रयोगवत्" इति पाठो युक्तः, "**[अपचतीतिवदवसति वसतीत्यस्य]**" इत्यस्य स्थाने "अपचति पचतीतिवदवसति वसतीत्यस्य" इति पाठो युक्तः । "**नन्वित्वरकालीन**" इत्यस्य स्थाने "न त्वित्वरकालीन" इति पाठः सम्यग्, '**न तु**' इत्यस्य 'प्रयोगप्रसङ्गः' इत्यनेनान्वयः । "**भागित्वेनापि**" इत्यस्य स्थाने "भागित्वेनावसत्यपि" इति पाठः समीचीनः । **इत्वरकालीने**ति– स्वल्पकालीनेत्यर्थः, यः खलु स्वल्पकालमेव पाटलीपुरे निवासमेत्य कस्यचिद् गृहादेस्स्वामित्वमासादितवान् बहुकालं त्वन्यत्रैव निवसति तस्मिन्नन्यत्र गते पाटलीपुरेऽवसति सति स्वल्पकालीनपाटलीपुरवासप्रयुक्तवृत्तिभागित्वेन पाटलीपुरे वसतीति प्रयोगप्रसङ्गो न त्वित्यर्थः । **इत्यपि** अनन्तरोपदिष्टं पश्चानुपदिष्टप्रकारान्तरमपि । **युक्तमाभाति** युक्तमेवास्माकं मनसि भासते ॥ ७० ॥

वसतिनिदर्शने सङ्ग्रहर्जुसूत्रनययोरभिमतभेदोपदर्शकमेकसप्ततितमपद्यं विवृणोति–**सङ्ग्रह इती**ति । फलितार्थमाह - **संस्तारकारूढ एवे**ति । **अन्यत्र** संस्तारकभिन्ने । **हि** यतः । **अत एव** सङ्ग्रहनयमते यस्य यद्देशावच्छेदेन संयोगस्तस्य तद्देश एव वृत्तित्वमित्यभ्युपगमादेव । **एतन्मते** सङ्ग्रहनयमते । **अर्थः** मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यस्यार्थः । **अत एव** यद्देशावच्छेदेन संयोग प्रतीतिः सा तद्देशाभिन्न एव संयोगप्रतीतिस्वरूपैवेत्यभ्युपगमादेव, एवमग्रेऽपि । **प्रतीतिसाम्मुख्यं** प्रतीत्या सहाविरोधः । **अत एवेत्यस्य निरस्तमित्यनेनान्वयः । उक्तप्रतीत्या** मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रतीत्या । "**संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वं**" इत्यस्य स्थाने "संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं" इति पाठो युक्तः, उक्तप्रतीतिर्मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगावगाहिनी न तु मूलाभिन्नवृक्षे कपिसंयोगावगाहिनी, अवयवावयविनोर्भेदादिति मूलस्य वृक्षवृत्तिकपिसंयोगावच्छेदकत्वं तदैव भवितुमर्हति, यदि वृक्षे कपिसंयोग-तदभावौ वर्तेते, विरोधिनोर्भावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमवच्छेदकभेदाश्रयणादिति भवत्युक्तप्रतीतिबलात् संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः । **न तु कर्मण** इति– कर्मणोऽव्याप्यवृत्तित्वं नाभ्युपगम्यते इत्यर्थः, यावदवयवेषु कर्मणो भाव एवावयविनि कर्मोपेयते, तथा च मूलादावेकैकस्मिन्नवयवे कर्मभावेऽपि वृक्षो निष्कम्प एव, न हि भवति मूले वृक्षः कम्पते इति प्रतीतिः किन्तु वृक्षस्य मूलं कम्पते न तु वृक्ष इत्येव प्रतीतिरुपजायते इत्याशयः । **तस्य** कर्मणः, **देशवृत्तित्व-**

प्राचीननैयायिकानामर्धजरतीयमपि निरस्तम्, उभयत्रापि योगक्षेमतौल्यादिति दिक् ।

ऋजुसूत्रः–ऋजुसूत्रनयः, खे–आकाशे, स्वस्यावगाहनकृत्सु प्रदेशेषु वसति ब्रूते–येष्वाकाशप्रदेशेषु देवदत्तोऽवगाढस्तेष्वेवायं तद्वासमभ्युपैति, संस्तारके तद्वसत्यभ्युपगमे तु गृहकोणादावपि तदुपगमप्रसङ्गः, संस्तारकावच्छिन्नव्योमप्रदेशेषु संस्तारक एवावगाढो न तु देवदत्तोऽपीति न तेष्वपि तद्वसतिभणनमुपपद्यते इति स्वावगाहनपर्यन्तानुधावनम्, संस्तारक-गृहकोणादौ देवदत्तवसतिव्यवहारस्तु प्रत्यासत्तिदोषोद्भ्रान्तिमूलक एवेत्येतदभिप्रायः ॥ ७१ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

तेष्वप्यभीष्टसमये न पुनः समयान्तरे ।
चलोपकरणत्वेनान्यान्यक्षेत्रावगाहनात् ॥ ७२ ॥

नयामृत०—तेष्वपीति । तेष्वपि–स्वावगाढेष्वाकाशप्रदेशेष्वपि, **अभीष्टसमये**–विवक्षितवर्तमानकाले, वसतिः, न पुनः समयान्तरे–भिन्नकाले, अतीतानागतयोः कालयोरेतन्मतेऽसत्त्वात्, तथा चलोपकरणत्वेन–वीर्यसंयोगसद्द्रव्यतया करणचापल्येन, प्रतिसमयमन्यान्यक्षेत्रस्य–अपरापराकाशप्रदेशा-

---

स्वीकारादित्यनेन देशावच्छेदेन देशवृत्तित्वस्य व्यवच्छेदः, तेन यावत्सु देशेषु कर्मणां सद्भावे देशिनि व्याप्यवृत्तिकर्मस्वीकारेऽपि न क्षतिः । **अर्धजरतीयं** यथा गोरर्धभागो नवीनोऽर्धभागश्च वृद्ध इत्येतदसम्भवदुक्तिकं तथा वृक्षे संयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्न तु कर्मेत्यप्यसम्भवदुक्तिकमित्यभिमानमात्रम्, इत्थमप्यभ्युपगतं निरस्तमित्यर्थः । **उभयत्रापि** संयोगे कर्मणि च । **योगक्षेमतौल्यादि**ति–यादृशप्रतीत्या संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुपपाद्यते तादृशप्रतीत्या कर्मणोऽप्यव्याप्यवृत्तित्वमुपपादयितुं शक्यमेव, एकत्र तथा प्रतीतिर्भवति, अन्यत्र न भवतीत्याग्रहविजृम्भितमेव, देशदेशिनोरभेद एव, देशदेशिभावस्य कल्पितत्वादिति कर्मण इव संयोगस्यापि व्याप्यवृत्तित्वमेवास्थेयमित्येवं युक्तिप्रपञ्चसाम्यादित्यर्थः ।

उत्तरार्द्धं विवृणोति– **ऋजुसूत्र** इति । फलितार्थमाह– **येष्वि**ति । **तेष्वेव** देवदत्तावगाढाकाशप्रदेशेष्वेव, **अयम्** ऋजुसूत्रनयः, **तद्वासं** देवदत्तावासम्, **अभ्युपै**ति स्वीकरोति, स्वावगाढाकाशप्रदेशेष्वेव देवदत्तो वसति संस्तारकोपरीत्येवम् ऋजुसूत्रनयोऽभ्युपगच्छतीत्यर्थः । सङ्ग्रहाभ्युपगमं दूषयति– **संस्तारक** इति । **तद्वसत्यभ्युपगमे** देवदत्तवासाभ्युपगमे । **तदुपगमप्रसङ्गः** देवदत्तवसत्यभ्युपगमप्रसङ्गः । **तेष्वपि** संस्तारकावच्छिन्नव्योमप्रदेशेष्वपि । **तद्वसतिभणनं** देवदत्तवसतिवचनं देवदत्तः संस्तारकावच्छिन्नव्योमप्रदेशेषु वसतीत्येवंरूपम् । नन्वेवं देवदत्तः संस्तारकोपरि वसति गृहकोणे वसतीत्यादिव्यवहारोऽपि भवति स कथमुपपद्यत इत्यत आह—**संस्तारक-गृहकोणादावि**ति–आदिपदाद् गृह-पाटलीपुत्रादिपरिग्रहः । "**प्रत्यासत्तिदोषोद्भ्रान्ति**" इत्यस्य स्थाने "प्रत्यासत्तिदोषाद् भ्रान्ति" इति पाठः सम्यग्, देवदत्तावगाढाकाशप्रदेशप्रत्यासत्तिः सन्निकृष्टतालक्षणा संस्तारके, तत्प्रत्यासत्तिर्गृहकोणे, तत्प्रत्यासत्तिर्गृहे, तत्प्रत्यासत्तिः पाटलीपुत्रादाविलेयेवं प्रत्यासत्तिपरम्परालक्षणो यो दोषस्तस्मात्, संस्तारकादौ या देवदत्तनिवासभ्रान्तिस्तन्मूलक **एव**–तन्निबन्धन एव संस्तारक-गृह-कोणादौ देवदत्तवसतिव्यवहार इति ऋजुसूत्रनयाभिप्राय इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमं पद्यमवतारयति– **तत्रापी**ति–स्वावगाढाकाशप्रदेशेष्वपीत्यर्थः । विवृणोति– **तेष्वपी**ति । **तेष्वपी**ति मूलस्य विवरणं– **स्वावगाढेष्वाकाशप्रदेशेष्वपी**ति । **अभीष्टसमये** इति मूलस्य विवरणं– **विवक्षितवर्तमानकाल** इति । **वसतिरि**ति प्रकरणप्राप्तम् । **समयान्तरे** इति मूलस्य विवरणं– **भिन्नकाले** इति । कथं न समयान्तरे वसतिरित्याकाङ्क्षायामाह– **अतीता-ऽनागतयोरि**ति । **एतन्मते** ऋजुसूत्रनयमते । समयान्तरे वसत्यभाव एव हेतोरुपदर्शकमुत्तरार्द्धं व्याख्यानयति– **तथे**ति । **चलोपकरणत्वेने**ति मूलस्य विवरणं– **वीर्यसंयोगसद्द्रव्यतया करणचापल्येने**ति । "**वीर्यसंयोगसद्द्रव्यतया**" इत्यस्य स्थाने "वीर्यसयोगसद्द्रव्यतया" इति पाठो युक्तः, वीर्य–वीर्यान्तरायक्षयादिकृता शक्तिः, योगाः–मनःप्रभृतयः, सह योगैर्वर्तत इति सयोगः सन्ति-विद्यमानानि द्रव्याणि– तथाविधपुद्गला यस्य जीवस्यासौ

नाम्, अवगाहनात्- तावदाकाशप्रदेशमात्रावगाहनायाः समयान्तरेऽभावादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

स्वस्मिन् स्ववसतिं प्राहुस्त्रयः शब्दनयाः पुनः।
एषाऽनुयोगद्वारेषु दृष्टान्तनययोजना ॥ ७३ ॥

नयामृत०—स्वस्मिन्निति। त्रयः शब्दानया शब्द-समभिरूढैवम्भूताख्या नयाः, पुनः, स्वस्मिन् स्ववसतिं प्राहुः, स्वप्रदेशष्वेव स्वस्य मुख्याया वसतेः सम्भवात्, आकाशप्रदेशानामपि परद्रव्यत्वेन तत्र स्वसम्बन्धस्य विचार्यमाणस्याघटनाद्, अत एव दानं हरणादिकं तत्फलमपि चैते नयाः स्वात्मनिष्ठमेव स्वीकुर्वन्तीति दिक्। एषाऽनुयोगद्वारेषु दृष्टान्तनययोजना शब्दतोऽर्थतश्च दर्शितेत्यागममूलत्वादस्यां दृढविश्वासो विधेय इत्यैदंपर्यम् ॥ ७३ ॥

एतैर्दृष्टान्तैरयमस्मान्नयाच्छुद्ध इति कथं ज्ञेयमित्याह—

शुद्धा ह्येतेषु सूक्ष्मार्था अशुद्धाः स्थूलगोचराः।
फलतः शुद्धतां त्वाहुर्व्यवहारे न निश्चये ॥ ७४ ॥

नयामृत०—शुद्धा हीति। एतेषु नयेषूक्तदृष्टान्तरीत्या ये यतः सूक्ष्मार्थास्ते ततः शुद्धाः, ये च यतः स्थूलगोचरास्ते ततोऽशुद्धाः, सूक्ष्मत्वं स्थूलत्वं चार्थानां तादृशतादृशबुद्धिविषयत्वेनानुगमनीयम्, न तु बह्वल्पविषयभावेन, तथा सत्युत्तरोत्तरेभ्यः पूर्वपूर्वेषां सूक्ष्मार्थत्वप्राप्तेः, यत उक्तम्-" पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमितविषयः १ सन्मात्रगोचरात् सङ्ग्रहान्नैगमो भावाभावभूमिकत्वात् भूमविषयः २ सद्विशेषप्रकाशकाद् व्यवहारतः सङ्ग्रहः समस्तसत्समूहोपदर्शकत्वाद् बहुविषयः ३

सद्द्रव्यः, वीर्यप्रधानः सयोगो वीर्यसयोगः, स चासौ सद्द्रव्यश्चेति विग्रहः, तद्भावस्तत्ता तया। **प्रतिसमयमिति** पूरणम्। **अन्यान्यक्षेत्रस्य** इत्यस्य स्पष्टीकरणम्- **अपरापराकाशप्रदेशानामिति**। फलितमाह- **तावदाकाशेति** ॥ ७२ ॥

साम्प्रत-समभिरूढैवम्भूताख्यानां त्रयाणां शब्दनयानां वसतिनिदर्शने एकस्यैवाभ्युपगमप्रकारस्योपदर्शकं त्रिसप्ततितमपद्यं विवृणोति- **स्वस्मिन्नितीति**। कथं स्वस्मिन्नेव स्ववसतिमभ्युपगच्छतीत्याकाङ्क्षायामाह- **स्वप्रदेशेष्वेवेति। तत्र** आकाशप्रदेशेषु। **अत एव** स्वभिन्ने स्वसम्बन्धस्य विचार्यमाणस्याघटनादेव। "**दानं हरणादिकं**" इत्यस्य स्थाने "दान-हरणादिकं" इति पाठः सम्यग्। **तत्फलमपि** दान-हरणादिजन्यफलमपि। **एते नयाः** शब्द-समभिरूढैवम्भूताख्याः शब्दनयाः। उत्तरार्द्धमुल्लिख्य योजयति-**एषेति**। अन्यत् स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमं पद्यमवतारयति- **एतैरिति**- अनन्तरमभिहितैः, प्रदेश-प्रस्थक-वसत्यभिख्यैरित्यर्थः। **इत्याह** इत्याकाङ्क्षायामाह। विवृणोति- **शुद्धा हीतीति**। **तादृशतादृशबुद्धिविषयत्वेनानुगमनीयमिति**- अयमस्मात् सूक्ष्मोऽर्थ इत्याकारकबुद्धिविषयत्वेन सूक्ष्मत्वम्, अयमस्मात् स्थूलोऽर्थ इत्याकारकबुद्धिविषयत्वेन स्थूलत्वं चानुगमनीयमित्यर्थः। **न त्विति**- बहुविषयकत्वं सूक्ष्मार्थत्वमल्पविषयकत्वं स्थूलार्थत्वमित्येवं सूक्ष्मार्थत्व-स्थूलार्थत्वयोरनुगमनं न सम्भवतीत्यर्थः। निषेधे हेतुमाह- **तथा सतीति**- बहुविषयकत्वं सूक्ष्मार्थत्वमल्पविषयकत्वं स्थूलार्थत्वमित्येवमनुगमने सतीत्यर्थः। **उत्तरोत्तरेभ्य** इति- सङ्ग्रहनयान्नैगमस्य व्यवहारनयात् सङ्ग्रहस्य ऋजुसूत्रनयाद् व्यवहारस्य शब्दनयाद् ऋजुसूत्रस्य सूक्ष्मार्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। उत्तरोत्तरनयापेक्षया पूर्वपूर्वनयस्य बहुविषयत्वं पूर्वपूर्वनयापेक्षयोत्तरोत्तरनयस्याल्पविषयत्वमित्यत्र प्राचीनोक्तिसंवादमाह- **यत उक्तमिति**। सामान्यतः पूर्वपूर्वनयस्य बहुविषयत्वमुत्तरोत्तरनयस्याल्पविषयत्वमुपदर्शितं तदेव विशेषतो नामग्राहं दर्शयति **सन्मात्रगोचरादिति**- **सन्मात्रे**त्यत्र मात्रपदेनासतो व्यवच्छेदः। **भावाभावभूमिकत्वात्** सदसद्विषयकत्वात्। **भूमविषयः** बहुविषयः। **अनल्पार्थः** बहुविषयः। **कालादी**त्यादिपदेन लिङ्गसंख्यादेर्ग्रहणम्। **भिन्नार्थोपदर्शिनः**

वर्त्तमानविषयाद् ऋजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयालम्बित्वादनल्पार्थः ४ कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दाद् ऋजुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः ५ प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सितः समभिरूढाच्छब्दस्तद्विपर्ययानुयायित्वात् प्रभूतविषयः ६ प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवम्भूतात् समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वान्महागोचरः" [ ] इति, एवं सति ऋजुसूत्रादेर्व्यवहारस्य बह्वर्थत्वेन सूक्ष्मार्थत्वं स्यात्? इति बहुविचारसहत्वं सूक्ष्मार्थत्वम्, अल्पविचारसहत्वं च स्थूलार्थत्वमित्यादिकं वा यथासमयं परिभाषणीयम्, इत्थं च, निश्चयनया एवैतेषु शुद्धा व्यवहारनयाश्चाशुद्धा इति फलितम्, निश्चयत्वं च व्यवहार-तदुपजीविनयान्यनयत्वं व्यवहार-तदुपजीविनयान्यतरत्वमिति विवेकः, "अहवा सव्वणयमयं विणिच्छओ इगमयं च ववहारो" [विशेषावश्यकभाष्ये–गा०] इति भाष्योक्तं पक्षान्तरं च निश्चयस्य सप्तभङ्ग्यादिविशेषिततयोपपादनीयम्, अयं च निश्चय-व्यवहारयोः शुद्धाऽशुद्धत्वोपन्यासः स्वरूपतः, फलतः शुद्धतां त्वभियुक्ता व्यवहारनये, न तु निश्चये ॥ ७४ ॥ तथाहि—

क्रियाऽक्रियाफलौचित्यं, गुरु-शिष्यादिसङ्गतिः ।

यत्र सम्यक्त्वहेतुः सा, व्यवहारस्य देशना ॥ ७५ ॥

नयामृत०—क्रियेति । यत्र–बाह्यत्वानुगतात्मद्रव्यवादिनि नये, क्रियाऽक्रियाफलयोरौचित्यं, धर्मानुशासकतयोद्देश्यधर्मानुशासनफलयोगित्वादिना च गुरु-शिष्यादिसङ्गतिः, सा व्यवहारस्य देशना

भिन्नार्थविषयकात् । **तद्विपरीतवेदकत्वात्** कालादिभेदेऽप्यभिन्नार्थोपदर्शकत्वात् । **महार्थः** बहुविषयः । **प्रतिपर्यायशब्दं** पर्यायशब्दमभिव्याप्य, एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन पराभिमता यावन्तः शब्दास्तेषां भेदेनेति यावत् । **अर्थभेदमभीप्सतः** अर्थभेदं स्वीकुर्वतः । "**अभीप्सितः**" इत्यस्य स्थाने "अभीप्सतः" इति पाठो युक्तः । **तद्विपर्ययानुयायित्वात्** पर्यायभेदेऽप्यर्थभेदाभ्युपगन्तृत्वात् । **प्रभूतविषयः** बहुविषयः । **प्रतिक्रियमिति**– व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाभेदेन विभिन्नमर्थमुररीकुर्वाणादेवम्भूतनयात् समभिरूढनयो व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाशून्यकालेऽपि व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियोपलक्षितत्वेन तस्यैवार्थस्य व्यवस्थापकत्वाद् बहुविषय इत्यर्थः । तथा च बह्वर्थत्वमेव यदि सूक्ष्मार्थत्वं तदा व्यवहारनयस्य ऋजुसूत्रादिनयतो बह्वर्थत्वेन सूक्ष्मार्थत्वं प्रसज्यत इत्युपसंहरति– **एवं सती**ति– एवं चायमस्मात् सूक्ष्मार्थ इति बुद्धिविशेषविषयत्वं सूक्ष्मार्थत्वम्, अयमस्मात् स्थूलार्थ इति बुद्धिविशेषविषयत्वं स्थूलार्थत्वमित्येवं युक्तम् । प्रकारान्तरमपि तत्रोपदर्शयति– **बहुविचारसहत्वमि**ति । एवं सति यत् फलितं तदाह– **इत्थं चे**ति । **एतेषु** नैगमादिसप्तनयेषु । एते निश्चयनयाः, इमे व्यवहारनया इति निश्चयत्व-व्यवहारत्वयोर्निर्वचनं विना न ज्ञातुं शक्या इति तयोर्विवेकमुपदर्शयति–**निश्चयत्वं चे**ति । **तदुपजीवी**ति– व्यवहारोपजीवीत्यर्थः । "**व्यवहार-तदुपजीविनयान्यतरत्वमिति**" अस्य स्थाने "व्यवहारत्वं व्यवहार-तदुपजीविनयाऽन्यतरत्वमिति" इति पाठो युक्तः, अर्थस्तु व्यक्त एव । सर्वनयमयो निश्चयनयः, एकनयमयो व्यवहारनय इति भाष्योक्तविवेकस्य का गतिरित्याकाङ्क्षायामाह– **अहवे**ति– "अथवा सर्वनयमतं विनिश्चयः, एकनयमतं च व्यवहारः" इति संस्कृतम् । **अयं चे**ति– "शुद्धा ह्येतेषु सूक्ष्मार्थाः" इत्यादिनोपदर्शितश्च । यदि स्वरूपतः शुद्धत्वाऽशुद्धत्वयोरुपन्यासोऽयं तर्हि फलतः शुद्धता व्यवहारनिश्चययोर्मध्ये कस्येत्याकाङ्क्षानिवृत्तये उत्तरार्द्धं सङ्गमयति– **फलत** इति । "**त्वभियुक्ता**" इत्यस्य स्थाने "त्वाहुरभियुक्ता" इति पाठो युक्तः, अत्र अभियुक्ता इति पूरणम्, स्पष्टत्वान्न व्याख्यानमादृतम् ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमपद्यमवतारयति– **तथाही**ति– व्यवहारस्य फलतः शुद्धतामुपदर्शयतीत्यर्थः । विवृणोति– **क्रियेती**ति । "**बाह्यत्वानुगत**" इत्यस्य स्थाने "बाह्यतत्त्वानुगत" इति पाठो युक्तः । **यत्रे**ति मूलस्य विवरणं– **बाह्यतत्त्वाऽनुगतात्मद्रव्यवादिनि नये** इति– बाह्यतत्त्वमनुगतात्मद्रव्यं च वदितुम्– अस्तीत्येवं गदितुं शीलं यस्य स बाह्यतत्त्वानुगतात्मद्रव्यवादी तस्मिन्नये, यो नयो बाह्यशरीरादितत्त्वं पूर्वापरभवानुयाय्येकात्मद्रव्यं चाभ्युपगच्छति तस्मिन् नये इति

विनय-वैयावृत्त्यादिशुभवीर्योल्लासाधानेन सम्यक्त्वहेतुर्भवतीति ॥ ७५ ॥

भुङ्क्तेऽन्यः कुरुते चान्यो, गुरुः शिष्यश्च यत्र न ।
देशना निश्चयस्यास्य, पुंसां मिथ्यात्वकारणम् ॥ ७६ ॥

नयामृत०—भुङ्क्ते इति । यत्र—कक्षीकृतक्षणिकत्वपक्षर्जुसूत्रादिनयवृत्तौ, अन्य एव क्षणः कुरुते, अन्य एव च भुङ्क्ते, स्वरसत एव प्रतीत्योत्पद्यमानानां क्षणानामुपकार्योपकारकभावराहित्येन गुरुः शिष्यश्च यत्र नास्ति । अस्य निश्चयनयस्य, देशना पुंसां भवति प्रवृत्तिमूलव्यवहारोच्छेदनाद्धेतुः, तदुपजीविनां क्षणिकज्ञानवादिनां ब्रह्मवादिनां च मते सुतरामेव प्रवृत्तिमूलव्यवहारोच्छेदकत्वान्मिथ्यात्वम्, ये हि

यावत् । स्थिरात्मद्रव्ये सति तत्र क्रियाया विहितक्रियायाः फलं स्वर्गादि, अक्रियाया निषिद्धक्रियायाः फलं नरकादि सम्भवति, यो यत् कर्म करोति स तत्कर्मफलं भुङ्क्ते इत्यस्य घटमानत्वात् **क्रियाऽक्रियाफलयोरौचित्यमि**त्यर्थः । निरुक्तनये गुरुशिष्यादिसङ्गतिमुपपादयति-**धर्मे**ति- धर्मं गृणात्युपदिशतीति व्युत्पत्त्या शिष्यं प्रति धर्मानुशासकतया धर्मोपदेशकत्वेनैकस्य गुरुभावोऽन्यस्य तु शिक्ष्यते इति शिष्य इति व्युत्पत्त्या उद्देश्यं यद् धर्मानुशासनलक्षणफलं तद्योगित्वादिना तद्वत्त्वादिना शिष्यभाव इत्येवं **गुरुशिष्यादिसङ्गतिः** सम्भवति । अतः **सा व्यवहारस्य देशना** सम्यक्त्वहेतुर्भवति । कथं सम्यक्त्वहेतुत्वं तस्या इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये उक्तं **विनये**त्यादि- विनय-वैयावृत्त्यादि यच्छुभं तदनुकूलस्य वीर्योल्लासस्याधानेनोत्पादनेनेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

निश्चयदेशनाया मिथ्यात्वकारणत्वस्योपपादकं षट्सप्ततितमं पद्यं विवृणोति- **भुङ्क्त इतीति** । **यत्र** यस्मिन् निश्चयनये । कथम्भूते इत्याकाङ्क्षायां तद्विवरणं- **कक्षीकृतेत्यादि**- कक्षीकृतः स्वीकृतः 'यत् सत् तत् क्षणिकम्' इत्येवं रूपः क्षणिकत्वपक्षो येन स कक्षीकृतक्षणिकत्वपक्षः, एवम्भूतो य ऋजुसूत्रादिनयस्तद्वृत्तौ- तन्मार्गे, यदा यत् कर्म यत् करोति तदैव तद् विनश्यति नोत्तरकाले तदनुवर्तत इति । **अन्य एव** फलभोक्तृतो भिन्न एव, क्षणस्थायित्वात् । **क्षणः** क्षणस्वरूपः । **कुरुते** हितमहितं वा कर्म करोति, **अन्य एव च** कर्मकर्तुः क्षणिकाद् भिन्न एव च, **भुङ्क्ते** अन्यकर्तृककर्मफलं भुङ्क्ते, एवं चास्मिन् नये क्रियाऽक्रियाफलौचित्यं न सम्भवति । यश्च बहुवित्तव्ययायाससाध्यं कर्म करोति स उत्तरकालभावि तत्कर्मफलमभिलषति, तदभिलाषेणैव विहितकर्मणि प्रवृत्तिर्भवति, यदि च क्षणिकोऽहं नोत्तरकाले स्थास्यामि, अत एव तत्फलभोगोऽपि मम न स्यादेव तर्हि किमर्थमहमेतत् कर्म कुर्यामिति जानन् न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत, एवं यथेष्टमभक्ष्यभक्षणा-ऽगम्यागमनादिकर्मकरणेऽपि तत्कर्तुर्मम क्षणिकस्योत्तरकालमस्थायित्वादेव कृतस्य निषिद्धस्य कर्मणोऽनिष्टं फलं न भविष्यतीति किमिति निषिद्धकर्मकरणतो विरमामि यथेष्टमाचरामीति जानन् न कश्चिन्निषिद्धकर्मणो निवर्ततेत्येवं प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमव्याहतिरेव स्यादित्याशयः । गुरुशिष्यादिसङ्गतिरपि नास्मिन्नये इत्याह- **स्वरसत एवे**ति- स्वभावत एवेत्यर्थः । **प्रतीत्योत्पद्यमानानाम्** उत्तरोत्तरक्षणकुर्वद्रूपात्मकपूर्वपूर्वक्षणमपेक्ष्य जायमानानां **क्षणानां** क्षणिकानाम्, **उपकार्योपकारकभावराहित्येन** धर्मानुशासनफलसम्पादनेनोपकार्यः शिष्यः, धर्मानुशासकत्वेनोपकारको गुरुरित्येवं शिष्य-गुर्वोर्य उपकार्योपकारकभावस्तद्राहित्येन, यो हि क्षणो धर्मस्वरूपाभिज्ञो भवति स धर्मस्वरूपाभिज्ञतत्क्षणकुर्वद्रूपात्मकपूर्वक्षणादेव तत्सन्ततिपतितान्न तु धर्मानुशासकगुरुक्षणाद् भिन्नसन्ततिगतादित्याशयः । एवं च कक्षीकृतक्षणिकत्वपक्षर्जुसूत्रनयवृत्तौ **यत्र गुरु शिष्यश्च नास्ति** अयमस्य गुरुरयमस्य शिष्य इति न सम्भवति, यमुपदिशति स उपदेशकाल एव वर्तते न तत्रानुशासनफलम्, यस्य च तत् फलं न तमुपदिशति, एवममुं धर्मानुशासनेनानुगृह्णामीति यस्येच्छा स नोपदेशकाले वर्तत इति स न धर्मानुशासको यश्च धर्मानुशासको न तस्य निरुक्तेच्छेत्येवमपि न गुरुशिष्यसङ्गतिरस्मिन्नय इत्याशयः ।

उत्तरार्द्धं सङ्गमयति- **अस्ये**ति- यत्पदेनानन्तरमेवाभिहितस्य । **निश्चयस्ये**ति मूलमधृत्वैव तद्विवरणं- **निश्चयनयस्ये**ति । "**प्रवृत्तिमूलव्यवहारोच्छेदनाद्धेतुः**" इत्यस्य स्थाने "प्रवृत्तिमूलव्यवहारोच्छेदनाद् मिथ्यात्वहेतुः" इति पाठो युक्तः । कथमेवमवधारणीयमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये त्वाह- **तदुपजीविनामि**ति- निश्चयनयोपजीविनामित्यर्थः ।

कण्ठगतचामीकरन्यायेनातथाप्तत्वभ्रमादेव मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिमिच्छन्ति तेषां वेदान्तशास्त्रादिवासनया मुक्तेरवाप्तत्वाभिमाने कुतः क्लेशमूलब्रह्मचर्याद्यनुभवनशीलनत्वं स्यादिति ॥ ७६ ॥

ननु सर्वत्र नायमतिप्रसङ्गो भविष्यति, तथा "बुद्धाद्वैतस्वतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि। शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ १ ॥" [पञ्चदशी-] इत्यादिविचारवता शुद्धनयज्ञाननिष्ठा-

---

स्थिरैकब्रह्मवादिनां वेदान्तिनां विशिष्य मिथ्यात्वमावेदयति- ये हीति। कण्ठगतचामीकरन्यायेनेति- चामीकरं- सुवर्णम्, कस्यचित् पुंसः कण्ठे सुवर्णभूषणं समस्त्येव, अथापि स दोषवशात् सुवर्णभूषणं मम कुत्रापि पतितमित्यवगच्छन् तदन्वेषणप्रवृत्तः कण्ठकण्डूयनार्थं कण्ठदेशे हस्तव्यापारतस्तद्गतमेव सुवर्णभूषणमासाद्य कृतकृत्यो भवति, अभिलपति च सुवर्णभूषणमवाप्तं मयेति, तथा तन्मते जीवमात्रस्य सच्चिदानन्दब्रह्मरूपस्य सर्वदैव तद्रूपेण व्यवस्थितस्य ब्रह्मैक्यलक्षणा मुक्तिरस्त्येव, अथापि तदनाप्तत्वभ्रान्त्या तत्स्वरूपावाप्त्यर्थं प्रवृत्तस्य तदनाप्तत्वभ्रममूलाविद्योच्छेदे तदवाप्तिर्भवतीत्येवमुक्तन्यायसङ्घटना, "नातथाप्तत्वभ्रमादेव" इत्यस्य स्थाने "नानवाप्तत्वभ्रमादेव" इति पाठो युक्तः। तेषां ब्रह्मवादिनाम्, वेदान्तशास्त्रवासनया "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिवेदान्तार्थप्ररूपकशास्त्रार्थज्ञानजन्यवासनया, मुक्तेरवाप्तत्वाभिमाने यद्यपि सकलकर्मक्षयलक्षणा परमानन्दावाप्तिलक्षणा वा मुक्तिर्नाप्ता, तथापि स्वयमुत्प्रेक्षिता नित्यब्रह्मात्मत्वलक्षणा मुक्तिर्नित्यत्वादवाप्तैव ब्रह्माभिन्नस्य स्वस्य इत्येवमवाप्तत्वाभिमाने सति, कुत इति-अप्राप्तेष्टप्राप्तये प्रेक्षावन्तः क्लिष्टानुष्ठानमातिष्ठन्ति, न तु प्राप्तत्वेन ज्ञातस्येष्टस्य प्राप्तये क्लिश्यन्ति, ततः क्लेशमूलमतिप्रयत्नप्रभवं यद् ब्रह्मचर्याद्यनुभवनं तत्परिशीलनत्वं- तदभ्यसनत्वं तदेकतानत्वमिति यावत्, कुतः स्यात्? न कुतश्चित्, तथा च प्राप्तां मुक्तिं जानन्तोऽपि ब्रह्मवादिनो यत् प्रवर्तन्ते तन्मिथ्यात्वमेवेत्याशयः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमं पद्यमवतारयति- नन्वित्यादिना। निश्चयनयोपजीविनो वेदान्तिनः सर्वेऽपि न प्रवृत्तिमूलव्यवहारमुत्सादयन्ति येन तेषां प्रवृत्तिमूलव्यवहारोच्छेदेन मिथ्यात्वं प्रसज्येत, किन्तु शुद्धाद्वैतब्रह्मस्वरूपं स्वात्मानं जानन्तोऽपि ते नाभक्ष्यभक्षणादिकं यथेष्टमाचरन्ति, तथा सति शुनां तत्त्वदृशां च भेद एव न स्यादत एतादृशविचारवद्भिस्तैर्व्यवहारावलम्बिनी क्रिया सुरक्षितैव भवतीत्यत्र पञ्चदशीवचनमुपोद्बलकं प्रथाति- बुद्धेति- पद्यमिदं स्पष्टार्थम्। इत्यादिविचारवता इत्यादिवचनोपदर्शितविचारशालिना। शुद्धनयज्ञाननिष्ठावताऽपि शुद्धो यो निश्चयनयस्तद्रूपं यज्ज्ञानं तदभिमततत्त्वज्ञानं वा तद्विषयकनिष्ठावता, यदेव निश्चयनयात्मकं निश्चयनयाभिमतं वा तत्त्वज्ञानं तदेव तथ्यमिति श्रद्धावताऽपि। यश्च मुक्त्यवाप्तये प्रवर्तते वेदान्ती सोऽपि व्यवहारं न परित्यजतीत्याह- साधकेन चेति- अस्य 'व्यवहारापरित्यागाद्' इत्यनेनान्वयः। तत्र गीतावचनोपष्टम्भमाह- आरुरुक्षोरिति। इत्यादिवचनादित्यत्रादिपदेन "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥" इत्युत्तरार्द्धस्य "यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते। सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥" [गीता०] इत्युत्तरपद्यस्य योगारूढलक्षकस्योपग्रहः।

पद्यद्वयं चेदं शङ्कराचार्येणावतार्येत्थं व्याख्यातम्-"ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति- आरुरुक्षोरिति- आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः, कस्यारुरुक्षोः? मुनेः-कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः, किमारुरुक्षोः? योगं, कर्म कारणं साधनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकामेभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः, यावद्यावत् कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते, तथा सति स झटिति योगारूढो भवति, तथा चोक्तं व्यासेन- "नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च। शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥" इति ॥ ३ ॥ अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते- यदेति- यदा समाधीयमानचित्तो योगी हीन्द्रियार्थेषु- इन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु, कर्मसु च- नित्य-नैमित्तिक-काम्य-प्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्यते- अनुषङ्गं- कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः, सर्वसंकल्पसंन्यासी- सर्वान् संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून् संन्यसितुं शीलमस्येति स सर्वसंकल्पसंन्यासी, योगारूढः- प्राप्तयोग इत्येतत् तदा- तस्मिन् काल उच्यते, सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः, संकल्पमूला हि सर्वे कामाः, "संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसम्भवाः" "काम! जानामि ते मूलं संकल्पात् त्वं हि जायसे। न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि"

यत्रापि व्यवहारापरित्यागात्, साधकेन च "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते" [गीता–अ० ६, श्लो० ३] इत्यादिवचनादेव समाधिसाधनत्वेन व्यवहारापरित्यागादित्याशङ्कयाह—

परिणामे नयाः सूक्ष्मा, हिता नापरिणामिके ।
नवाऽतिपरिणामे च, चक्रिणो भोजनं यथा ॥ ७७ ॥

नयामृत०—परिणाम इति । सूक्ष्माः–सूक्ष्मार्था नयाः, परिणामे–ऐदंपर्यार्थश्रद्धायाम्, हिताः, न पुनरपरिणामिके–उत्सर्गैकरुचौ पुरुषे, नवातिपरिणामके–अपवादैकरुचौ, स्तोकाश्च परिणामका बहवश्च

[ ] इत्यादिस्मृतेः, सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति, "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" [ ] इत्यादिश्रुतिभ्यः "यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" [ ] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च– नहि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः, तस्मात् सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ।" इति ।

व्याख्यातं चेदं शाङ्करभाष्यं संक्षेपेण भाष्योत्कर्षदीपिकाकृता, तच्चेदं– "किं प्रशस्ततत्वाद्यावज्जीवं कर्मयोग एवानुष्ठेय इत्याशङ्कायां ध्यानयोगाधिकारसंपत्तिपर्यन्तमवधिमभिप्रेत्य कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वप्रदर्शनेनोत्तरमाह– आरुरुक्षोरिति– योगं ध्यानयोगमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्ध्यानयोगेऽवस्थातुमसमर्थस्य, यत्तु योगं ज्ञानयोगमिति तन्न–ध्यानयोगस्यैव प्रक्रान्तत्वात्, कस्यारुरुक्षोः ? मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः, यत्तु मुनेर्निदिध्यासनाख्यज्ञानयोगवतः श्रवण-मननक्रमेण योगमारुरुक्षोरिति, तन्न– निदिध्यासनवतः पुनः श्रवण-मननक्रमस्यानपेक्षणात्, तयोर्निदिध्यासनार्थत्वात्, कर्मफलाभिसन्धिरहितं कारणं साधनमुच्यते, तस्यैव पूर्वं कर्मिणः पश्चाद् योगारूढस्य प्राप्तध्यानयोगस्य उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढताया आत्मसाक्षात्कारनिर्विकल्पसमाधिपर्यन्तायाः साधनमुच्यते, एतेन योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यम्, आरुरुक्षोर्न त्वारूढस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णात्यागिनः कर्म कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते, योगारूढस्य योगं पूर्वोक्तं प्राप्तवतस्तु तस्यैव शमः सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यत इति प्रत्युक्तम्, ध्यानयोगस्यैवास्मिन्नध्याये वर्णनीयत्वेन तत्पक्षे श्लोकस्य सम्यगुपपत्त्या वर्णनीयार्थं श्रौतं विहायाश्रौतार्थवर्णनस्यानुचितत्वात्, "योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमान्ते यदीरितम् । षष्ठ आरभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् ॥" तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यँस्त्याज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं द्वाभ्यां स्तुतवानिति स्वपूर्वग्रन्थादप्यस्मिन् तृतीयश्लोके ध्यानयोगवर्णनस्यावश्यकत्वात्, कदा योगारूढो भवतीत्युच्यत इत्युत्तरश्लोकमवतार्य "योगं समाधिमारूढो योगारूढ इत्युच्यते"। इति योगारूढशब्दार्थप्रदर्शनपरस्वग्रन्थतन्मूलविरोधश्च ॥ ३ ॥ कदा योगारूढो भवतीत्यपेक्षायामाह–यदेति– एतेन कीदृशोऽसौ योगारूढो यस्य शमः कारणमुच्यते इत्यत्राह– कः पुनर्योगारूढः ? इत्यत उच्यते इत्यापातनिकाद्वयमपि प्रत्युक्तम्, यदा-तदापदयोः प्रत्यक्षमुपलब्धेर्भाष्योक्तपातनिकाया एव युक्तत्वात्, यदा यस्मिन् काले समाधीयमानचित्तो योगी इन्द्रियार्थेषु विषयेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यादिषु प्रयोजनाभावबुद्धया नानुषज्जते अनुषङ्गं कर्तृत्वादिबुद्धिं न करोतीत्यर्थः, यतः सर्वान् संकल्पान् विषयविषयकमनोवृत्तिभेदान् कामान् सर्वाणि कर्माणि चेति सर्वसङ्कल्पान् इहामुत्रार्थकामहेतून् संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी तदा योगारूढः प्राप्तसमाधिरुच्यते ॥ ४ ॥ इति ।

विवृणोति– **परिणाम इतीति** । नयस्य सर्वस्य ज्ञानरूपत्वेन सूक्ष्मत्वं कस्यचित् कस्यचिच्च स्थूलत्वमिति स्वरूपतो न सम्भवतीत्यतः **सूक्ष्मा** इति मूलस्य विवरणं– **सूक्ष्मार्था** इति । **परिणामे** इति मूलस्य विवरणम्– **ऐदम्पर्यार्थश्रद्धायामिति**– तात्पर्यविषयीभूतार्थविषयकश्रद्धायामित्यर्थः । **हिता** इष्टफलदायिनः । **अपरिणामिके** इति मूलं यथाश्रुतार्थतया न सङ्गतिमङ्गति, सर्वस्य पुंसः प्रतिक्षणं परिणमनस्वभावत्वेन पारिणामिकत्वस्य परिणामवत्त्वलक्षणस्य तत्र सम्भवादतः प्रकृतोपयोगिनं तदर्थमुपदर्शयति– **उत्सर्गैकरुचौ पुरुषे** इति– उत्सर्गे सामान्यशास्त्रे एकाऽद्वितीया रुचिः श्रद्धा यस्य स उत्सर्गैकरुचिस्तस्मिन् पुरुषे, सूक्ष्मार्था नया हितावहा न भवन्तीत्यर्थः । **अतिपरिणामे** इति मूलमपि श्रूयमाणार्थपरतया न सङ्गच्छते, क्षणमपि वस्तु परिणामं नातिक्रामतीति परिणामातिक्रमलक्षणस्यार्थस्य, यो हि यस्य यदा परिणामः स तदा तस्य व्यापनभावलक्षणात्यन्तत्वसमकलित एवेति सर्वोऽपि पुरुषोऽतिपारिणामिक एवेति तद्व्यवच्छेद्यं न

तदितरा इति स्वरूपतो बलवानपि निश्चयनयः स्तोकानामुपकारकत्वाद् बहूनां चापकारकत्वाच्चक्रवर्तिभोजनमिव फलतोऽनर्थनिबन्धनमिति भावः ॥ ७७ ॥

आमे घटे यथा न्यस्तं, जलं स्वघटनाशकृत् ।
तथाऽपरिणते शिष्ये, रहस्यं नयगोचरम् ॥ ७८ ॥

नयामृत०—आमे घट इति–स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

पृथक्त्वे नाधिकारस्तन्नयानां कालिकश्रुते ।
अधिकारस्त्रिभिः प्रायो, नये व्युत्पत्तिमिच्छताम् ॥ ७९ ॥

नयामृत०—पृथक्त्व इति । तत्–तस्मात् कारणाद् बहूपकारोद्देशेनैव देशनायाः प्रवृत्तेः, सूक्ष्मनयानां च बह्वनुपकारकत्वात् कालिकश्रुते पृथक्त्वे–अनुयोगचतुष्टयपृथक्करणे सति, नयानां–सर्वेषां नयानामधिकारो नास्ति योजनायामिति शेषः, किं सर्वथैव नाधिकारो ? नेत्याह–त्रिभिः–नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारैर्नयैः प्रायोऽधिकारो व्युत्पत्तिमिच्छतां–शिष्याणां हितमिति शेषः, तथा च पारमर्षम्–

" एएहिं दिट्ठीवाए परुवणा सुत्तअत्थकहणाय ।
इह पुण अणब्भुवगमो अहिगारो तीहि उ भणंति ॥ " [आवश्यके गा० ७६०] ॥

पृथक्त्वे ह्यविभागस्थैर्नयैः सूचनामात्रसन्निविष्टैः मूढनयिकं श्रुतमिति न तत्र सर्वनयविवेचनाधिकारः, अपृथक्त्वे तु बहूनां शिष्याणां परिणामकत्वात् तद्धितो बहुत्वेन विभागस्थैर्नयैरमूढनये सूत्रे सर्वनयव्युत्पादनमासीदेवेति भावः । तदुक्तं—

किञ्चिद् विद्यते इति स्वरूपोपरञ्जके तस्मिन् विशेषणे सति यत्रापि पुरुषे हितावहत्वं सूक्ष्मार्थनयानां सोऽपि पुरुषोऽतिपारिणामिक एवेति निषेधार्थस्य चाघटमानत्वात् प्रकृतोपयोगिनं तदर्थमाह– **अपवादैकरुचाविति**– विधायकं शास्त्रं सामान्यशास्त्रं तथार्थसङ्कोचकरणाय यद्विशेषशास्त्रं तदपवादशास्त्रं तदर्थे एकाऽद्वितीया रुचिः श्रद्धा यस्य सोऽपवादैकरुचिस्तस्मिन् पुरुषेऽपि, सूक्ष्मार्था नया हितावहा न भवन्तीत्यर्थः । परिणामकानां स्वल्पत्वात् तदुपकारकत्वेऽपि स्वरूपतो बलवतो निश्चयनयस्य बहूनामपरिणामकानामतिपारिणामिकानां चापकारकत्वाच्चक्रवर्तिभोजनस्येवानर्थहेतुत्वमिति फलतो न शुद्धत्वं तस्य किन्तु व्यवहारस्यैव फलतः शुद्धत्वमित्याह– **स्तोकाश्चेति** । "**तदितराः**" इत्यस्य स्थाने "तदितरे" इति पाठः । परिणामकभिन्ना अपरिणामका अतिपरिणामकाश्च ॥ ७७ ॥

ऐदम्पर्यार्थविषयकश्रद्धाशून्ये शिष्ये निश्चयनयविषयगोचर उपदेशोऽनर्थहेतुरित्येतत्प्रतिपादकमष्टसप्ततितमपद्यं स्पष्टार्थत्वान्न विवरणार्हमित्याह– **आमे घट इति–स्पष्टमिति** ॥ ७८ ॥

कालिकश्रुते व्याख्यायां निश्चयनयस्य नाधिकारो व्यवहारनयस्य त्वधिकार इत्यावेदकमेकोनाशीतितमपद्यं विवृणोति– **पृथक्त्व इतीति** । तदिति मूलस्य विवरणं– **तस्मात् कारणादिति** । तस्मात् कारणादित्यनेन किमुक्तं भवतीत्यपेक्षायां तस्यैव विशिष्य स्वरूपमुपवर्णयति– **बहूपकारोद्देशेनैवेति**– बहूपकारोद्देशेनैव देशनायाः प्रवृत्तेः, सूक्ष्मनयानां च बह्वनुपकारकत्वादित्येतस्मात् कारणादित्यर्थः । **कालिकश्रुते** इति प्रसिद्धत्वान्न व्याख्यातम् । **पृथक्त्वे** इति मूलस्य विवरणम्–**अनुपयोगचतुष्टयपृथक्करणे सतीति** । **नयानामित्यस्य** विवरणं– **सर्वेषां नयानामिति** । कुत्राधिकारो नास्तीत्यपेक्षायां-**योजनायामिति शेषः**, योजनालक्षणव्याख्याने सर्वेषां नयानामधिकारो नास्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमवतारयति– किमिति । उक्तार्थे परमर्षिवचनं प्रमाणयति– **तथा चेति** । **एएहिं** इति–" एतैर्हि दृष्टिवादे प्ररूपणासूत्रार्थकथनाय । इह पुनरनभ्युपगमोऽधिकारस्त्रिभिस्तु भण्यते ॥ " इति संस्कृतम् । भावार्थमावेदयति– **पृथक्त्वे हीत्यादि** । **मूढनयिकं** अविज्ञातनयकम्, अनेन नयेनेदं श्रुतं प्रवृत्तमित्येवं न ज्ञायत इति । **तत्र** अविज्ञातनयके

" मूढनइअं सुअं कालियं तु न णया समोअरंति इह ।
अपुहत्ते समोआरो नत्थि पुहत्ते समोआरो ॥ " [आवश्यके गा० ७६२] त्ति ।

यद्यप्याचार्यविनेयानां विशिष्टबुद्धिमपेक्ष्याखिलनयव्युत्पादनमैदंयुगीनानामप्यविरुद्धमेव । तदुक्तं—

" णत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो अ जिणमए किंचि ।
आसज्ज उ सोआरं णए णयविसारओ बूया ॥ " [विशेषावश्यके गा० २२७७] इति ।

तथापि निखिलपर्षदनुपकारित्वेन बहूनामपरिणामातिपरिणामजनकत्वेन चोक्तरीत्या सूत्रे सूक्ष्मनयोपन्यासो न क्रियत इत्यविरोधः ॥ ७९ ॥

तेनादौ निश्चयोद्ग्राहो नग्नानामपहस्तितः ।
रसायनीकृतविषप्रायो सो न जगद्धितः ॥ ८० ॥

नयामृत०—**तेने**ति । तेन-सूत्रोक्तरीत्युलङ्घनस्य कृतान्तकोपावहत्वेन, आदौ निश्चयोद्ग्राहो-निश्चयनयोपन्यासो, नग्नानां-दिगम्बराणामपहस्तितो-निराकृतः, न-यतोऽसौ निश्चयनयोपन्यासो निखिलनयैकवाक्यतापादकतात्पर्यार्थौषधेन रसायनीकृतविषप्रायस्तदवबोधवतः कस्यचिदेव हितो न तु जगद्धितो, जगद्धितश्च नयो व्यवहार एवेत्यादौ तदुपन्यासेन निश्चयमुपन्यस्तवतां दिगम्बराणामप्राप्तकालत्वादयो बहवो दोषाः ॥ ८० ॥

श्रुते । **तद्धितः** बहुशिष्यहितः । **सर्वनयविवेचनाधिकारः,** अस्यैव स्पष्टीकरणं- **बहुत्वेने**त्यादि । **अमूढनये** विज्ञातनयके, अनेन नयेन इदं सूत्रं प्रवृत्तमनेन च नयेनेदं सूत्रं प्रवृत्तमित्येवं विज्ञातनयके इति यावत् । उक्तार्थेऽपि परमर्षिवचनसंवादमाह- **तदुक्तमि**ति । **मूढनइअं०** इति- " मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्ति इह । अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति, पृथक्त्वे समवतारः । इति संस्कृतम् । **ऐदंयुगीनानामपी**त्यपिकारेणान्युगीनानां विनेयानां विशिष्टबुद्धिमपेक्ष्याखिलनयव्युत्पादनं हितमित्यत्र किमु वक्तव्यमित्यर्थस्याम्रेडनम् । उक्तार्थे परमर्षिवचनसंवादमाह- **तदुक्तमि**ति । **णत्थि०** इति- " नास्ति नयैर्हि विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किञ्चित् ? आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥ " इति संस्कृतम् । **तथापि** उक्तदिशा सर्वनयव्युत्पादनस्याविरुद्धत्वेऽपि । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ७९ ॥

दिगम्बराणां प्रथमतो निश्चयनयोपन्यासस्यायुक्तत्वावेदकमशीतितमपद्यं विवृणोति- **तेनेती**ति । **तेने**त्यस्य विवरणं- **सूत्रोक्तरीत्युलङ्घनस्य कृतान्तकोपावहत्वेने**ति- कृतान्तः- सिद्धान्तः, सिद्धान्तविरुद्धत्वेनेति तदर्थः, सिद्धान्तस्य यमवाचककृतान्तशब्देनोपन्यासात् यं प्रति यमः कुपितः स नश्यत्येव एवं सिद्धान्तविरुद्धो निश्चयनयस्यादावुपन्यासोऽपि भग्न एव, नामुं रक्षितुं प्रमाणं प्रभवतीत्यर्थः । **आदौ** व्यवहारनयोपन्यासात् पूर्वमेव । **निश्चयोद्ग्राह** इति मूलस्य विवरणं- **निश्चयनयोपन्यास** इति । **नग्नानामि**त्यस्य विवरणं- **दिगम्बराणामि**ति । **अपहस्तित** इत्यस्य विवरणं- **निराकृत** इति । अत्र हेतुप्ररूपकमुत्तरार्द्धमित्यावेदनाय **यत** इति । **"न-यतो"** इत्यस्य स्थाने " यतो " इति पाठः समुचितः । **असावि**ति मूलस्य विवरणं- **निश्चयनयोपन्यास** इति । उक्तटीकानुसारात् **" प्रायो सो "** इत्यस्य स्थाने पद्ये " प्रायोऽसौ " इति पाठः सम्यग् । विषस्य रसायनीकरणं कस्यचिदौषधस्य संयोजनया भवति, तदत्र किमौषधमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये टीकायां पूरितं- **निखिलनयैकवाक्यतापादकतात्पर्यार्थौषधेने**ति । **तदवबोधवतः** निखिलनयैकवाक्यतापादकतात्पर्यार्थविबोधवतः । यः खलु निश्चयनयावलम्बनेनावेदितस्योपदेशस्याभिप्रेतार्थमवगच्छति स एव निखिलनयानां परस्परमविरोधमवगन्तुं प्रभुरिति तस्य निश्चयनयोपन्यासो रसायनीकृतविषतुल्यत्वाद्धितो न तु निश्चयनयावलम्ब्युपदेशाभिप्रेतार्थमजानतां नयानामेकवाक्यत्वाभावमेवावगच्छतां जनानां निश्चयनयोपन्यासो हित इत्याह- **न तु जगद्धित** इति, एवं च **जगद्धितश्च व्यवहार एव** व्यवहारनयावलम्ब्युपदेश एव जगतां सर्वेषां तात्पर्यार्था-

प्रेक्षावदुपकारितयैवादौ निश्चयनयोपन्यासोऽस्माकं फलवान् भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—

उन्मार्गकारणं पापा परस्थाने हि देशना ।
बालादेर्नान्ययोग्यं च वचो भेषजवद्धितम् ॥ ८१ ॥

नयामृत०—उन्मार्गेति । परस्थाने–स्वाधिकारिभिन्नाधिकारिणि निमित्ते, हि–निश्चितम्, देशना उन्मार्गकारणमिति हेतोः पापा, न खल्वपरिणतव्यवहारेषु मलिनवस्त्रेषु कुङ्कुमरागाधानवन्निश्चयनयदेशना शोभामावहति, न च बालादेर्मध्ये अन्ययोग्यं वचोऽन्यस्य भेषजवद्धितं किन्त्वनर्थकारि, तस्मादादौ निश्चयोद्ग्राहो नग्नानामनर्थावह एव, तदिदमुक्तं षोडशकप्रकरणे—

" बालादिभावमेवं सम्यग् विज्ञाय देहिनां गुरुणा । सद्धर्मदेशनापि हि कर्त्तव्या तदनुसारेण ॥ १ ॥
यद्भाषितं मुनीन्द्रैः पापा खलु देशना परस्थाने । उन्मार्गनयनमेतद् भवगहने दारुणविपाकम् ॥ २ ॥
हितमपि वायोरौषधमहितं तच्छ्लेष्मणो यथात्यन्तम् । सद्धर्मदेशनौषधमेवं बालाद्यपेक्षमिति ॥ ३ ॥
एतद्विज्ञायैवं यथार्हं शुद्धभावसम्पन्नः । विधिवदिह यः प्रयुङ्क्ते करोत्यसौ नियमतो बोधिम् ॥४॥ " ८१ ॥

नन्वनादिकालीनव्यवहारवासनाजनितमात्मशरीराभेदभ्रममुन्मूलयितुं प्रवृत्तेः, अस्मच्छास्त्रे आदौ

भिन्नाभिन्नप्राणिनां हितावहः । **इति** एतस्मात् कारणात् । **आदौ** प्रथमतः । "**तदुपन्यासेन**" इत्यस्य स्थाने "तदनुपन्यासेन" इति पाठो युक्तः, तस्य व्यवहारनयानुपन्यासेनेत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ८० ॥

एकाशीतितमपद्यमवतारयति–**प्रेक्षावदुपकारितयैवे**ति । **अस्माकं** दिगम्बराणाम् । विवृणोति–**उन्मार्गेती**ति । **परस्थाने** इत्यस्य विवरणं–**स्वाधिकारिभिन्नाधिकारिणि निमित्ते** इति–स्वपदेनात्र देशनाया ग्रहणम् । देशना **कथं** पापा ? मुख्यतयाऽधर्मस्य गौणतयाऽधर्मकारणस्य च पापपदबोध्यत्वादत उन्मार्गकारणत्वेनाधर्महेतुत्वात् पापपदबोध्या सेत्याशयेनाह–**उन्मार्गकारणमि**ति । **हेतोरि**ति–यतोऽनधिकारिणि देशना उन्मार्गकारणमेतस्मात् कारणात् पापेत्यर्थः । सदृष्टान्तमनधिकारिणि निश्चयनयदेशनायाः शोभानावहत्वमावेदयति–**ने**ति–अस्य 'आवहति' इत्यनेनान्वयः । **खलु** निश्चितम्, **अपरिणतव्यवहारेष्वि**ति–अज्ञातनयरहस्येष्वित्यर्थः, अस्य निश्चयनयदेशनायामन्वयः । **मलिने**ति–अत्यन्तमलिनेषु वस्त्रेषु कुङ्कुमरागस्य–रागिद्रव्यकुङ्कुमरक्तिम्न आधानं यथा शोभां नावहति तथेत्यर्थः । **न चे**त्यस्य **हितमि**त्यनेन सम्बन्धः । **बालादे**रित्यत्रादिपदात् कुमार-युव-वृद्धादेरुपग्रहः । **भेषजवदि**ति–यथा कुमारादियोग्यं भेषजं न बालादेर्हितं बालादियोग्यं च भेषजं न कुमारादेर्हितं तथेत्यर्थः । **किन्त्वनर्थकारि** कुमारादियोग्यं भेषजं बालादिभ्यः प्रदत्तं तेषामनर्थकरम् । उपसंहरति–**तस्मादि**ति । एतत्संवादकं षोडशकप्रकरणस्थपद्यचतुष्टयमुपदर्शयति–**तदिदमुक्तमि**ति ।

बालादीति–गुरुणा देहिनामेवं बालादिभावं सम्यग् विज्ञाय तदनुसारेण सद्धर्मदेशनाऽपि कर्तव्या हीत्यन्वयः । **तदनुसारेण** बालाद्यनुसारेण, बालादिषु मध्ये यस्य या सद्धर्मदेशना योग्या तस्मिन् सा देशना गुरुणा विधेयेत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ॥

यद्भाषितमिति–'इति यद् भाषितम्' इति तृतीयपद्यान्तेतिना सह भाषितमित्यस्यान्वयः, **खलु** निश्चितम्, परस्थाने देशना पापा, भवगहने दारुणविपाकमेतदुन्मार्गनयनम्, यथा वायोर्हितमप्यौषधं तच्छ्लेष्मणोऽत्यन्तमहितम्, एवं बालाद्यपेक्षं सद्धर्मदेशनौषधमिति भाषितं मुनीन्द्रैर्यदित्यन्वयः, **भवगहने** संसारकानने । **दारुणविपाकं** पर्यन्तेऽशुभफलकम्, **वायोः** वातव्याधिपीडितस्य, **तत्** औषधम्, **श्लेष्मणः** कफादिव्याधिपीडितस्य, **एवं** तथा, अन्यदुत्तानार्थम् ॥

एतदिति–यः शुभभावनापन्न एतदेवं विज्ञाय इह विधिवद् यथार्हं प्रयुङ्क्ते असौ नियमतो बोधिं करोतीत्यन्वयः, **बोधिं** सम्यक्त्वम्, अन्यत् स्पष्टम् ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमपद्यमवतारयति–**नन्वि**त्यादिना । **अनादी**ति–अनादिकालिकी या व्यवहारवासना तया जनितमात्मशरीरयोरभेदभ्रमं–तादात्म्यभ्रममुन्मूलयितुम्–अत्यन्तमुच्छेत्तुम्, "**प्रवृत्तेः**," इत्यस्य स्थाने "प्रवृत्ते" इति पाठो

निश्चयोद्गाहः फलेग्रहिः—

" सुदपरिचिदाणुभूदा सव्वस्स वि कामभोगबंधकधा ।

एगत्थस्सुवलंभो णवरि ण सुलभो विभत्तस्स ॥ " [समयप्राभृतम्]

इत्यादिवचनात्, अत एव बुधादिविकलेनेदं कस्यचिदेवादेयं प्रवचनपरमगुह्यमितीतरशास्त्रेभ्यो विशिष्यत इति चेत् ? तर्हि तादृशं समयप्राभृतादिकं हिङ्गुमरिचविक्रयकारिणां मुग्धवणिजामधीनं कुर्वद्भिर्भवद्भिः समीचीनं प्रवचनगुह्यमाघ्रातम्, कथं च पदार्थपरिज्ञानादिव्यवहारव्युत्पत्तौ नैमिके द्रव्यसङ्ग्रहादावप्यादौ निश्चयोपन्यासेन सूचिमुखे मुशलप्रवेशनं व्यवसाय आयुष्मतो नोपहासकरः !, कथं वा लौकिकव्यवहारजनितभ्रममुन्मूलयितुं लोकोत्तरव्यवहारमुत्पादनस्यैवावसरप्राप्तत्वेन तमुल्लङ्घ्य

युक्तः, तस्य निर्मिते इत्यर्थः, **अस्मच्छास्त्रे** दिगम्बरशास्त्रे, **आदौ** व्यवहारनयोपन्यासात् पूर्वमेव, **निश्चयोद्गाहः** निश्चयनयोपन्यासः, **फलेग्रहिः** परिणामे फलप्रदः । उक्तार्थे समयप्राभृतादिवचनं प्रमाणयति– **सुद०** इति–' सुतपरिचितानुभूता मर्त्यस्यापि कामभोगबन्धकथा । एकार्थस्योपलम्भो नवरं न सुलभो विभक्तस्य ॥ " इति संस्कृतम् । **अत एव** दिगम्बरशास्त्रस्यात्मशरीराभेदभ्रमोन्मूलनार्थं प्रवृत्तस्यादौ निश्चयोद्गाहस्य फलेग्रहित्वादेव, ' अत एवेदमितरशास्त्रेभ्यो विशिष्यते' इत्यन्वयः । " **बुधादिविकलेनेदं** " इत्यस्य स्थाने " बुद्धयाद्यविकलस्येदं " इति पाठो भवितुमर्हति, यथाश्रुतं तु न सङ्गतिमङ्गति, **इदं** दिगम्बरशास्त्रम्, बुद्धयाद्यविकलस्य कस्यचिदेव प्रमातुरादेयमुपादेयम्, **प्रवचनपरमगुह्यं** जैनराद्धान्तगूढरहस्यावेदकम्, **इति** एतस्मात् कारणात्, **इतरशास्त्रेभ्यः** दिगम्बरशास्त्रभिन्नशास्त्रेभ्यो जैनराद्धान्तरहस्यानावेदकेभ्यः, **विशिष्यते** विशिष्टं भवति । उक्तदिगम्बराशङ्कां समाधत्ते– **तर्हीति** । **तादृशं** प्रवचनपरमगुह्यम्, **हिङ्गुमरीचविक्रयकारिणामि**त्यनेन मुग्धा वणिजोऽत्यन्तं शास्त्ररहस्यानभिज्ञाः स्वाधीनानां शास्त्रदलानां हिङ्गु-मरीचादिपरिवेष्टनकार्ये एवोपयोगं करिष्यन्ति, हिङ्गुमरीचादिक्रयकारिणश्च मुग्धा व्यवहारिणो बालविष्ठाद्यशुचिप्रमार्जनादिकर्मण्येव तेषामुपयोगं करिष्यन्ति, न तु तदधीनस्य समयप्राभृतादेः प्रवचनपरमगुह्यावेदकत्वेन प्रवचनपरमगुह्यत्वं ग्रहीष्यन्तीत्यावेदितं भवति । **भवद्भिः** दिगम्बरैः, दिगम्बरस्य साधोः समयप्राभृतादिशास्त्रदलान्यपि स्वस्य सर्वथा निर्ग्रन्थत्वरक्षणाय परित्याज्यान्येवातस्तेषां मुग्धवणिगधीनत्वमावश्यकमेवेति । **आघ्रातमि**त्यनेनान्याधीनस्य शास्त्रस्य सम्यगवलोकनं साभ्यासं न भवत्यत आपाततो निरीक्षणमेव न ततः प्रवचनगुह्यस्य सम्यगवसितिरित्यावेदितम् । **कथं** चेत्यस्य ' नोपहासकरः ' इत्यनेनान्वयः । **पदार्थे**ति– अस्य पदस्यायमर्थ इत्येवं यत् पदार्थपरिज्ञानम्, आदिपदात् तज्जन्यं यद् विहितक्रियाद्याचरणं निषिद्धक्रियाद्यनाचरणं तत्प्रभृतेः परिग्रहः, तदात्मिका या व्यवहारव्युत्पत्तिः व्यवहारोपयोगिनी व्युत्पत्तिस्तत्र । " **नैमिके** " इति स्थाने " नैयमिके " इति पाठो युक्तः, नियमकारके इति तदर्थः । **द्रव्यसङ्ग्रहादौ** द्रव्यसङ्ग्रहादिग्रन्थेऽपि । **आदौ** प्रथमतः । **निश्चयोपन्यासेन** निश्चयनयोपन्यासेन । " **सूचिमुखे** " इत्यस्य स्थाने ' सूचीमुखे ' इति पाठो युक्तः, फाटितवस्त्रखण्डादेर्योजनादिकर्मनिपुणाऽयोनिष्पन्ना सूची, तस्या मुखं– सूत्रप्रवेशनार्थं छिद्रम्, तदतिसूक्ष्मं भवति, तत्रातिसूक्ष्ममेव सूत्रं प्रयत्नेन प्रविशति, तत्रातिस्थूलस्य मुशलस्य प्रवेशनं न सम्भवति, यदि कस्यचिदतिमूढमतेः सूचीमुखे मुशलप्रवेशनव्यवसायो भवेत् स निष्फलत्वात् तस्योपहासकर एव भवति, तथा प्रथमतो निश्चयनयोपन्यासेनायुष्मतः–चिरंजीविनो दिगम्बरस्य, परोपकाराध्यवसाय उपहासकरः कथं नेत्यर्थः । " **मुशलप्रवेशनं व्यवसाय** " इत्यस्य स्थाने " मुशलप्रवेशनव्यवसाय " इति " मुशलप्रवेशने व्यवसाय " इति वा पाठो युक्तः । ' **आयुष्मतः** ' इत्युपादानेन मूर्खश्चिरं जीवतीति वचनात् तथा व्यवसायकर्तुर्दिगम्बरस्य मूर्खत्वं ध्वनितम् । **कथं** वेत्यस्य न क्रमविरुद्धतेत्यनेनान्वयः । " **व्यवहारमुत्पादनस्यैवा** " इत्यस्य स्थाने " व्यवहारव्युत्पादनस्यैवा " इति पाठो युक्तः । **तमुल्लङ्घ्य** अवसरप्राप्तं लोकोत्तरव्यवहारव्युत्पादनमतिक्रम्य, प्रथमं लौकिकव्यवहारव्युत्पादनं ततस्तज्जनितभ्रममुन्मूलयितुं लोकोत्तरव्यवहारव्युत्पादनं तदनन्तरं निश्चयनयव्युत्पादनमित्येवं यः क्रमस्तद्विरुद्धता प्रथमतो निश्चयनयव्युत्पादने दिगम्बरस्य स्यादेवेत्यर्थः । नन्वनेकक्षणस्याप्यभ्युपगन्ता व्यवहारः, तत्रैकक्षणस्थित्यभ्युपगन्तृत्वं समस्त्येव, न ह्येकक्षणस्थितिमन्तरेणानेकक्षणस्थितिः सम्भवति, एकक्षणस्थितिस्त्वनेकक्षणस्थितिमन्तरेणापि सम्भवति, तथा चानेक-

निश्चयव्युत्पादनस्य न क्रमविरुद्धता ?; न च व्यापकनिश्चयाभिधानोत्तरं व्यवहाराभिधानमेवात्र क्रमः, द्वयोरपि नयत्वेन भूमिक्रमानुरोधेनैवात्र क्रमाश्रयणात्, अन्यथा ह्यव्युत्पादितव्यवहारो दुष्प्राप्यव्युत्पत्तिकनिश्चयश्च शिष्यः फलसन्देहदोलाधिरोपणेन संसार एव भ्रामितः स्यात्, तदुक्तमन्यैरपि—

" अज्ञस्यार्द्धं प्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।
महानरकजालेषु स तेन विनिपातितः ॥ १ ॥ " [महोपनिषद् ५, १०५] इति ।

न च निश्चयाधिकारी प्रबुद्ध एव (न किं)स्वर्द्धप्रबुद्ध इति वाच्यम्, आपातनिश्चयश्रद्धाजनिते क्रियाऽऽलस्यवतोऽर्द्धप्रबुद्धत्वेऽपि संशयादित्यभिप्रायवानाह—

ये सीदन्ति क्रियाभ्यासे ज्ञानमात्राभिमानिनः ।
निश्चयान्निश्चयं ते न जानन्तीति श्रुते श्रुतम् ॥ ८२ ॥

नयामृत०—य इति । ये ज्ञानमात्राभिमानिनः– ज्ञानमेवास्माकं सर्वां सामग्रीं सम्पादयिष्यतीति स्वेच्छाकल्पितसन्तोषवन्तः, क्रियाभ्यासे सीदन्ति ते निश्चयान्निश्चयं न जानन्ति, किन्तु शब्दाभिला-

---

क्षणस्थित्युपगमोऽप्येकक्षणस्थित्युपगमः, एकक्षणस्थित्युपगमस्तु स्वत एवैकक्षणस्थित्युपगम इत्येवं निश्चयनयस्य व्यापकत्वात् प्रथमतोऽभिधानं ततो व्यवहारनयस्याभिधानमित्येव क्रमः, तद्विरुद्धता च नास्त्येव दिगम्बरस्य प्रथमतो निश्चयाभिधाने इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। निषेधे हेतुमाह– **द्वयोरपीति**–निश्चयनय-व्यवहारनययोरपीत्यर्थः । **भूमिक्रमानुरोधेनैव** प्रथमतो ह्यनतिप्रयोजनो व्यवहारनयव्युत्पत्तिपात्रं भवितुमर्हति, ततो निश्चयनयव्युत्पादनयोग्यो भवतीति प्रथमतो व्यवहारनयव्युत्पत्त्याधानयोग्यत्वाद् व्यवहारनयभूमिस्ततो व्युत्पादितव्यवहारोऽसौ निश्चयव्युत्पत्त्याधानयोग्यत्वान्निश्चयनयभूमिरित्येवं भूमिक्रमानुरोधेन । **अन्यथा** भूमिक्रमानाश्रयणे । **हि** यतः । **अव्युत्पादितव्यवहारः** अविज्ञातव्यवहारनयमार्गः, अस्य 'शिष्यः' इत्यनेन सम्बन्धः । यावन्न व्यवहारनये व्युत्पन्नस्तावन्निश्चयनयव्युत्पत्तिको न भवितुमर्हतीति **दुष्प्राप्यव्युत्पत्तिकनिश्चयश्चेति**– दुष्प्राप्या प्राप्तुमशक्या व्युत्पत्तिर्यस्य स दुष्प्राप्यव्युत्पत्तिकः, दुष्प्राप्यव्युत्पत्तिको निश्चयो यस्य स दुष्प्राप्यव्युत्पत्तिकनिश्चयः, येन पुंसा निश्चयनयस्य व्युत्पत्तिः प्राप्तुं न शक्यते स इत्यर्थः, तथा च व्यवहारमार्गानभिज्ञो निश्चयनयमार्गानभिज्ञश्च शिष्यो निश्चयनयोपन्यासेन एतदुपन्यस्तफलं मयि भविष्यति नवा निश्चयनयोपदिष्टकर्मण इदं फलं नवेत्येवं फलसन्देहलक्षणा या दोला तस्यामधिरोपणेन संसार एव भ्रामितः स्यात्, पुनर्जननं पुनर्मरणं पुनर्जन्मेत्येवं पुनः पुनः संसार्येव स्यान्न मुक्तिमासादयेदित्यर्थः ।

यो यदुपदेशायोग्यः स तदुपदेशतोऽनर्थमेवासादयति न तदुपदिष्टं फलमित्यत्र परवचनसंवादमाह– **तदुक्तमन्यैरपीति** । **अज्ञस्येति**– विशेषतो विज्ञानरहितस्येत्यर्थः, तेन सर्वथा ज्ञानरहितत्वस्य जीवमात्रेऽसंभवेऽपि न क्षतिः । 'सर्वं ब्रह्म' इत्येत् प्रतिपाद्यं यथाश्रुतमपि यो न जानाति तस्योक्तवाक्येन श्रुतमात्रेण नेष्टं नवाऽनिष्टमुपजायते तथाविधरागद्वेषराहित्यादत **उक्तमर्द्धं प्रबुद्धस्येति**– शक्त्योक्तवाक्यप्रतिपाद्यं ज्ञातुं समर्थः, तदभिप्रेतार्थं नावधारयितुं प्रभुः, एतादृशोऽर्द्धप्रबुद्धो दर्शितवाक्येन सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मैकरूपत्वमवगत्यागम्यागमनाऽभक्ष्यभक्षणादिकं यथेष्टमनुतिष्ठेद्, अतस्तदुपदेशतः स महानरकेष्वेव पतितः स्यात् । **स** अज्ञोऽर्द्धं प्रबुद्धः, **तेन** सर्वं ब्रह्मेत्युपदेशकर्त्रा । **न चे**त्यस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः । "**जनिते क्रिया**" इत्यस्य स्थाने "जनितक्रिया" इति पाठो युक्तः ॥

विवृणोति– **ये इतीति** । **ज्ञानमात्राभिमानिन** इति मूलस्य विवरणं–**ज्ञानमेवास्माकं सर्वां सामग्रीं सम्पादयिष्यतीति स्वेच्छाकल्पितसन्तोषवन्त** इति । **क्रियाभ्यासे सीदन्ति** ज्ञानमात्रेणैव सम्भृतसामग्रीकेणानायासमेव मुक्तिफलं भविष्यत्यस्माकमतः कष्टैकफलिका संयमाराधनादिका क्रिया नाचरितव्येति तदावरणे क्लिश्यन्तः क्रियां नाचरन्त्येव, ते ज्ञानमात्राभिमानिनः, **निश्चयात्** वस्तुतः परमार्थत इति यावत्, **निश्चयं** निश्चयनयरहस्यम् । तत् किं प्रकारान्तरेण निश्चयं **ते** जानन्ति येन निश्चयादिति विशेषणमुपात्तमिति पृच्छति– **किन्त्विति** । उत्तरयति– **शब्दा**-

पादिरूपव्यवहारमात्रादेवेति श्रुते– ओघनिर्युक्त्याख्ये श्रुतम्, तथा च तत्पाठः—

"णिच्छयमवलंबंता णिच्छयओ णिच्छयं अयाणंता। णासंति चरणकरणं बाहिरकरणालसा के इ ॥७६२॥"

उत्तराध्ययनेऽप्युक्तम्—

"भणंता अकरिंता य बंधमुक्खपइन्निणो । वायाविरियमित्तेणं समासंसिंति अप्पयं ॥ १६९ ॥"

किञ्च, विषय-स्वरूपा-ऽनुबन्धैर्धर्मस्येव निश्चयस्यापि त्रैविध्यमन्वेषणीयम्, तत्र विषयनिश्चयो निश्चय-बुद्ध्या ब्रह्मैकान्तादिश्रवणम्, अनादिस्वरूपनिश्चयो जैनशास्त्रस्थनिश्चयनयग्रन्थपरिशीलनम्, अनुबन्ध-निश्चयश्च प्रणिधिप्रवृत्तिविघ्नजयसिद्धिविनियोगपवित्रोत्तरतद्भाववृद्धिहेतुर्व्यवहारक्रियाप्रवृत्तिरिति, सामर्थ्ये क्रियालसस्य निश्चयाभिमानो विशिष्टफलानावहत्वेन न ज्यायान्। न वा तदनुकूलकुवासनाधायकं दिगम्बरदर्शनमपीति किमतिविस्तरेण ॥ ८२ ॥

उक्ते दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वं नयानां शुद्ध्यशुद्धी । अथ निक्षेपनययोजनां प्रदर्शयन्नाह—

इष्टः शब्दनयैर्भावो, निक्षेपा निखिलाः परैः ।

मतं मङ्गलवादेऽन्यद्, भिदां द्रव्यार्थिके त्रये ॥ ८३ ॥

नयामृत०—इष्ट इत्यादौ । शक्यतावच्छेदकभेदेनैकस्य शब्दस्यानेकशक्तिप्रदर्शकं वचनं निक्षेपः,

---

भिलापादीति– मात्रादेवेत्यनन्तरं निश्चयं जानन्तीत्यस्यानुकर्षः । **इति** एवम्। **श्रुते** इत्यस्य विवरणम्– **ओघनिर्युक्त्याख्ये** इति– ओघनिर्युक्तिनामके श्रुते इत्यर्थः। **श्रुतं** पठितम् । **तत्पाठः** ओघनिर्युक्तिपाठः। **णिच्छय०** इति– "निश्चयमवलम्बमाना निश्चयतो निश्चयमजानन्तः। नाशयन्ति चरणकरणं बाह्यकरणालसाः केऽपि ॥" इति संस्कृतम्। उत्तराध्ययनपाठमुपदर्शयति–**भणिता०** इति– "भणन्तोऽकुर्वन्तश्च बन्धमोक्षप्रतिज्ञावन्तः। वाग्वीर्यमात्रेण समाश्वसन्ति आत्मानम् ॥" **इति** संस्कृतम्। **विषयेति**– अयं धर्मस्य विषयः, इदं धर्मस्य स्वरूपम्, अयं धर्मस्यानुबन्धः, धर्मे आचरिते इदं फलं निष्पद्यत इति यावत्, इत्थं विषयस्वरूपाऽनुबन्धैर्धर्मस्य यथा त्रैविध्यं तथाऽयं निश्चयस्य विषयः, इदं च निश्चयस्य स्वरूपम्, अयं च निश्चयस्यानुबन्ध इत्येवं निश्चयस्यापि, त्रैविध्यं यथा ज्ञायेत तथा प्रयत्नो विधेय इत्यर्थः, **तत्र** निश्चयस्य विषय-ऽस्वरूपा-ऽनुबन्धेषु मध्ये **निश्चयबुद्ध्या** निश्चयनयावलम्बिबुद्ध्या। **ब्रह्मैकान्तादिश्रवण**मित्यत्र छेदोऽशुद्धः, किन्तु 'ब्रह्मैकान्तादिश्रवणमनादि' इत्यत्र छेदः शुद्धः, यदपौरुषेयत्वादनादि ब्रह्मैकान्तादिश्रवणमद्वैतवाद्यागमः स विषयनिश्चय इत्यर्थः। **जैने**ति– जैनशास्त्रे स्थितो यो निश्चयनयग्रन्थस्तस्य परिशीलनमभ्यसनं स्वरूपनिश्चयः, अथवा जैनशास्त्रेऽनेकान्तवादे स्थितास्तत्रैव स्वश्रद्धां प्रगुणीकुर्वन्तो ये सूरयस्तेषां ये निश्चयनयग्रन्था निश्चयनयविषयप्रतिपादकत्वा-न्निश्चयनयात्मकज्ञानजनकत्वाद् वा निश्चयनयस्वरूपा ग्रन्थास्तेषां परिशीलनं स्वरूपनिश्चय इत्यर्थः। **प्रणिधी**ति– प्रणिधि-प्रवृत्तिविघ्नजयसिद्धिविनियोगतः पवित्रस्योत्तरतद्भावस्य वृद्धिहेतुर्या व्यवहारक्रियायां प्रवृत्तिः सा अनुबन्धनिश्चय इत्यर्थः। **सामर्थ्ये** व्यवहारक्रियायां सामर्थ्ये सति। **क्रियालसस्य** व्यवहारक्रियायामालस्यवतः, यो व्यवहारक्रियां कर्तुं समर्थोऽप्यालस्याद् व्यवहारक्रियां न करोति तस्येति यावत्। **निश्चयाभिमानो** निश्चयनयाभिमानो। **न ज्यायान्** श्रेष्ठतमः। तत्र हेतुः– **विशिष्टफलानावहत्वे**नेति - मुक्तिफलाजनकत्वेनेत्यर्थः। **नवे**ति– निश्चयाभिमानानुकूलवासनाधायकं दिगम्बर-दर्शनमपि नैव ज्याय इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमपद्यमवतारयति– **उक्ते** इति । **अथ** नयशुद्ध्यशुद्ध्युपदर्शनानन्तरम् । विवृणोति– **इष्ट** इत्यादिनेति । "**इष्ट इत्यादौ**" इत्यस्य स्थाने "इष्ट इत्यादिना" इति पाठो युक्तः। किंलक्षणको निक्षेप इत्यपेक्षायामाह– **शक्यते**ति– घटशब्दस्य नामघटे स्थापनाघटे द्रव्यघटे भावघटे च शक्तिरित्येवं यद् वचनं तत् नामघटत्वादिलक्षणशक्यतावच्छेदक-भेदेनैकस्य घटशब्दस्यानेकशक्तिप्रदर्शकमिति भवति निक्षेप इति लक्षणसङ्गतिः। ननु घटशब्दस्य नामघटे शक्तिरिति

न चैवमनेकार्थनामानुशासनस्यापि निक्षेपत्वप्रसङ्गः, तत्त्वत इष्टत्वाद्, व्यवहारतस्तु सिद्धान्त-तदुपजीव्यन्यतरतादृशवचनमेव निक्षेप उच्यते, न तु "लोकाद्" [सिद्धहेम० अ० १, पा० १, सू० ३] इति सूत्रेणोपनीमानमपीत्यदोषः, तत्र शब्दनयैः, भावो–भावनिक्षेप एवेष्टः, परैः–(अर्थनयैः, निखिलाः-अशेषा नामादयश्चत्वारोऽपि, इष्टाः, तथा चोक्तम्–) "सव्वणिक्खेवे" [ ]त्ति ।

योऽयं नामनिक्षेपः स निक्षेपलक्षणाक्रान्तो न स्यात्, तस्य नामघटत्वलक्षणैकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न एव घटपदस्यैकशक्तिप्रतिपादकत्वात्, एवं घटशब्दस्य स्थापनाघटे शक्तिरित्येवंरूपस्य स्थापनानिक्षेपस्याप्येकधर्मावच्छिन्न एव शक्तिप्रतिपादकत्वान्निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वाभावान्निक्षेपत्वं न स्यात्, एवं द्रव्यनिक्षेपभावनिक्षेपयोरपि प्रत्येकं निरुक्तलक्षणाव्याप्तिः, तथा घटशब्दस्य नामघटे स्थापनाघटे द्रव्यघटे भावघटे च शक्तिरित्येवंस्वरूपं वचनं न नामनिक्षेपाद्येकैकरूपमथापि निरुक्तलक्षणाक्रान्तमिति पञ्चमोऽयं भेदो निक्षेपस्यापतेदिति चेत् ? मैवम्– घटपदस्य नामघटे शक्तिरिति वचनरूपस्य नामनिक्षेपस्यानेकशक्तिप्रतिपादकत्वस्य सद्भावात्, घटरूपात्मकस्य यद् घकारोत्तराकारोत्तरटकारोत्तरात्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नं घटेति नाम तदपि नामघटस्तत्र नामघटत्वं निरुक्तानुपूर्वीरूपं, यस्य कस्यचित् पुंसो घट इति नाम क्रियते सोऽपि नामघटस्तत्र नामघटत्वं तत्पुरुषात्मावच्छेदकबालावस्थाद्याकलितानेकशरीरवृत्तिसामान्यमेव, एवं यस्य कस्यापि वस्तुनो घटेति नाम कृतं स्यात् तद्वस्तुनो नामघटत्वं तत्तदवस्थाभेदभिन्नतत्तद्वस्तुगतसामान्यमेवेति तद्रूपशक्यतावच्छेदकभेदेनैकस्य घटशब्दस्यानेकशक्तिप्रतिपादकत्वं घटपदस्य नामघटे शक्तिरिति वचनस्य समस्तीति निक्षेपसामान्यलक्षणं तत्र समन्वयमर्हत्येव, एवं घटपदस्य स्थापनाघटे शक्तिरिति वचनरूपे स्थापनानिक्षेपेऽपि निरुक्तनिक्षेपसामान्यलक्षणसमन्वयश्चेत्थं - स्थापना द्विविधा–सद्भूतस्थापनाऽसद्भूतस्थापना च, तत्र मार्त्तिकसौवर्णाद्यात्मकस्य घटस्य यः पृथुबुध्नाद्याकारः स्वगतो यश्चान्यागतोऽपि तत्सुसदृश आकारः स सद्भूतस्थापना, यश्चान्यादृशोऽपि 'अयं घटः' इत्येवं स्थाप्यते सोऽसद्भूतस्थापना, तदुभयत्र नैकं सामान्यं किन्तु भिन्नमेव स्थापनाघटत्वम्, तदवच्छिन्ने स्थापनाघटे घटपदस्य शक्तिप्रतिपादकं स्थापनाघटो घटपदशक्य इति वचनमपि स्थापनानिक्षेपो निक्षेपसामान्यलक्षणाकलित एव, द्रव्यघटोऽपि यन्मृदादिकमनुभूतघटपर्यायमनुभविष्यद्घटपर्यायं वा तत् सर्वमपि द्रव्यघट इति व्यपदिश्यते, न च तत्सर्वानुगतमेकं द्रव्यघटत्वं किन्तु विभिन्नमेवेति द्रव्यघटो घटपदवाच्य इति वचनस्वरूपो द्रव्यनिक्षेपोऽपि नानाद्रव्यघटत्वधर्मावच्छिन्ने एकस्य घटशब्दस्यानेकशक्तिप्रतिपादकत्वाद् भवति निक्षेपसामान्यलक्षणालिङ्गितः, भावघटोऽप्यागमतो घटोपयोगलक्षणः, नोआगमतश्च पृथुबुध्नोदराद्याकारवान् घट इति तदुभयसाधारणमपि भावघटत्वं नैकं किन्तु विभिन्नमिति नानाभावघटत्वधर्मावच्छिन्ने घटपदस्यानेकशक्तिप्रतिपादकं भावघटो घटपदशक्य इति वचनमतस्तदात्मकस्य भावनिक्षेपस्यापि निरुक्तनिक्षेपसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वम्, यदपि घटपदस्य नामघटे स्थापनाघटे द्रव्यघटे भावघटे च शक्तिरिति वचनं तदपि नैकम्, किन्तु घटपदस्य नामघटे शक्तिरित्याद्यनेकवचनसमुदायरूपमिति न नामनिक्षेपादितो भिद्यते इति न पञ्चमनिक्षेपप्रसङ्ग इति बोध्यम् । अनेकार्थनामानुशासने–एकपदस्यानेकशक्तिप्रतिपादके निरुक्तनिक्षेपसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति– **न चेति** । **तत्त्वतः** परमार्थतः । **इष्टत्वात्** अनेकार्थनामानुशासनस्यापि निक्षेपत्वस्येष्टत्वात् तदापादनं न दोषायेत्यर्थः । जैनसिद्धान्तातिरिक्तसिद्धान्ते निक्षेपव्यवहारो नास्त्येव, किन्तु जैनसिद्धान्ते तदभिज्ञगुम्फितग्रन्थे च निक्षेपव्यवहारः समुपलभ्यते, स च नाम-स्थापना-द्रव्य-भावेष्वेव वचनार्थतया पुरस्कृतेष्विति न नानार्थनामानुशासनस्य लक्ष्यतेत्याशयेनाह– **व्यवहारतस्त्विति** । **सिद्धान्तेति**– जैनसिद्धान्त-जैनसिद्धान्तोपजीव्यन्यतरात्मकं यच्छक्यतावच्छेदकभेदेनैकस्य शब्दस्यानेकशक्तिप्रदर्शकं वचनं तदेव निक्षेपः सिद्धान्ताभिज्ञैः कथ्यत इत्यर्थः । **न त्विति**– "लोकात्" इति सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्रेणोपनीयमानं– प्राप्यमाणमनेकार्थानुशासनमपि नैव निक्षेपः, तस्य सिद्धान्ततदुपजीव्यन्यतरानात्मकत्वादित्युक्तलक्षणाभावान्न तस्य निक्षेपत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । '**उपनीमान**" इत्यस्य स्थाने "उपनीयमान" इति पाठो युक्तः । **तत्र** निक्षेपे । **शब्दनयैः** साम्प्रत– समभिरूढैवम्भूताख्यैस्त्रिभिः शब्दनयैः । निखिलनिक्षेपाभ्युपगमकेऽर्थनयेऽपि भावनिक्षेपोऽभ्युपगत इति शब्दनयैर्भाव इष्ट इति न विशेषप्रतिपत्तिकरमत उक्तम्– **भावनिक्षेप एवेति** । उक्तार्थे संवादमाह– **तथा चोक्तमिति** । "**सवनिक्खेवे**" अस्य स्थाने "भावं चिय सद्दनया सेसा इच्छंति सव्वनिक्खेवे" इति पाठो युक्तः, "भावमेव शब्दनयाः शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान्" इति संस्कृतम् । द्रव्यार्थिकानां नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारर्जु-

ननु नैगमादीनां नामादिचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वे तेषां द्रव्यार्थिकत्वव्याहतिः स्यात्, द्रव्यार्थिकेन द्रव्यस्यैवाभ्युपगमात् पर्यायस्य प्रतिक्षेपात्, द्रव्यं प्रधानतया पर्यायं च गौणतयाऽभ्युपगच्छन् द्रव्यार्थिकोऽपि भावनिक्षेपसह इति चेत्? हन्त तर्हि त्वदुक्तरीत्या शब्दनया अपि द्रव्यनिक्षेपसहाः प्राप्ता इति "भावं चिय सद्दणया" [ ] इत्यादिप्रागुक्तभाष्यवचनसंवादव्याघातः, एतेन 'द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोर्द्वयोस्तुल्यवादेनोभयाभ्युपगमः, परमाद्यस्य सर्वथाऽभेदेनान्त्यस्य तु सर्वथा भेदेन, ततो नैकस्योभयविषयत्वे विषयान्तरग्रहार्थमन्यकल्पनानुपपत्तिः, भेदा-ऽभेदोपरागेणोभयग्रहार्थमुभयकल्पनावश्यकत्वादिति द्रव्यार्थिकस्यापि पर्यायसहत्वम्' इत्यप्यपास्तम्, एवं सति पर्यायार्थिकस्य शब्दादेरपि द्रव्यसहत्वापत्तेः, अत्यन्तभेदाभेदग्राहिणोर्द्वयोः समुदितयोरपि मिथ्यादृष्टित्वात्, अत्यन्ताभेदे पर्यायद्वयासहोक्तिप्रसङ्गेन गुणे द्रव्यमिति द्रव्यार्थिकनयाभिलापानुपपत्तेः, अत्यन्तभेदेऽपि पर्यायार्थि-

---

सूत्राणां भावनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमसहमानस्य शङ्कामुपस्थापयति- **नन्विति**। **नामादी**त्यादिपदात् स्थापना-द्रव्य-भावानामुपग्रहः। **तेषां** नैगमादीनाम्। नैगमादीनां भावनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वेऽपि द्रव्यार्थिकत्वनियामकं द्रव्याभ्युपगन्तृत्वमस्त्येवेति द्रव्यार्थिकत्वं कुतो व्याहतमित्यत आह- **द्रव्यार्थिकेनेति**। **द्रव्यस्यैवे**त्येवकारलभ्यमेव स्पष्टयति- **पर्यायस्य प्रतिक्षेपादि**ति। अत्र प्रतिविधानमाशङ्कते- **द्रव्यमि**ति- न द्रव्यमात्राभ्युपगन्तृत्वं द्रव्यार्थिकत्वनियामकं किन्तु प्राधान्येन द्रव्याभ्युपगन्तृत्वम्, तच्च गौणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वेऽपि द्रव्यार्थिकस्य सम्भवत्येवेति भावनिक्षेपसहो भवत्येव द्रव्यार्थिक इत्यर्थः। यथा द्रव्यार्थिकस्य गौणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वं तथा पर्यायार्थिकस्यापि गौणतया द्रव्याभ्युपगन्तृत्वं स्यादेव, तथा च नैगमादीनां द्रव्यार्थिकानामुक्तदिशा निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वे पर्यायार्थिकानां शब्दनयानामपि निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं स्यात्, एवं 'भावं चिय सद्दनया" [भावमेव शब्दनयाः] इति भाष्यवचनसंवादव्याहतिरित्येवमुक्तविधानप्रतिक्षेपमुपदर्शयति- **हन्तेति**। **त्वदुक्तरीत्या** भवदुपदर्शितप्रधानगौणभावाश्रयणनीत्या। **एतेन**' इत्यस्य 'अपास्तम्' इत्यनेनान्वयः। **तुल्यवादेन** समानतया। **उभयाभ्युपगमः** द्रव्य-पर्यायोभयाभ्युपगमः। यदि द्वयोरपि द्रव्य-पर्यायोभयाभ्युपगन्तृत्वं तर्ह्येकस्य द्रव्यार्थिकत्वमपरस्य पर्यायार्थिकत्वमिति वैलक्षण्यं कथमित्यत आह- **परमि**ति- किन्त्वित्यर्थः, **आद्यस्य** नैगमादिनयस्य। **सर्वथाऽभेदेने**ति- पर्यायस्य सर्वथा द्रव्याभेद एवेति द्रव्याभ्युपगमे तदभिन्नतया पर्यायस्याप्यभ्युपगम इत्येवं सर्वथाऽभेदेन द्रव्यपर्यायोभयाभ्युपगमो नैगमादिनयस्येत्यर्थः। **अन्त्यस्य तु** साम्प्रतादिशब्दनयस्य पुनः। **सर्वथाभेदेने**ति- पर्यायः सर्वथा द्रव्याद् भिन्न एवेत्येवं सर्वथा भेदेन द्रव्य पर्यायोभयाभ्युपगमः शब्दनयस्येत्यर्थः, तथा चाभिन्नतया द्रव्य-पर्यायोभयावगतये नैगमादिद्रव्यार्थिकस्य भिन्नतया द्रव्यपर्यायोभयावगतये साम्प्रतादिपर्यायार्थिकस्य च कल्पनमुभयविषयत्वेऽपि द्वयोः सम्भवत्येवेत्याह- **तत** इति। **नैकस्ये**ति- 'नञः' 'अनुपपत्तिः' इत्यनेनान्वयः। **एतेने**त्यतिदिष्टमेव निरासहेतुमाह- **एवं सती**ति- द्रव्यार्थिकस्य नैगमादेरुक्तदिशा पर्यायसहत्वाभ्युपगमे सतीत्यर्थः। द्रव्यपर्याययोः सर्वथाऽभेदोऽसन्नेवेत्यसतस्तस्याभ्युपगमे नैगमादेर्मिथ्यादृष्टित्वं स्यात्, एवं द्रव्य-पर्याययोः सर्वथा भेदोऽप्यसन्नेवेति तदभ्युपगमे शब्दनयस्यापि पर्यायार्थिकस्य मिथ्यादृष्टित्वं स्यादित्याह- **अत्यन्ते**ति। प्रत्येकस्य मिथ्यादृष्टित्वे समुदितयोरपि मिथ्यादृष्टित्वं नहि प्रत्येकमन्ययोर्द्वयोः समुदितयोर्नान्यत्वमित्याह- **समुदितयोरपी**ति। एवं द्रव्यार्थिकनये द्रव्य-पर्याययोरत्यन्ताभेदे यदेव द्रव्यं तदेव गुण इत्येकार्थकयोर्द्रव्य गुणशब्दयोः पर्यायशब्दत्वाद् द्रव्यशब्दाद् द्रव्यात्मकस्य गुणस्य गुणशब्दाद् गुणात्मकस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्यथा 'घटः कलशः' इति सहोक्तिर्न सम्भवति तथा गुणो द्रव्यमिति सहोक्तिर्न स्यादित्याह- **अत्यन्ताभेद** इति- द्रव्य-पर्याययोरत्यन्ताभेदे इत्यर्थः। पर्यायार्थिकनये द्रव्यपर्याययोरत्यन्तभेदेऽपि पर्यायार्थिकेन पर्यायभिन्नं द्रव्यं गृह्यत एवेति द्रव्यग्रहणस्य पर्यायार्थिकेनैव सम्भवाद् द्रव्यग्रहार्थं द्रव्यार्थिकनयाश्रयणमकिञ्चित्करं प्रसज्यत इत्याह- **अत्यन्तभेदेऽपी**ति- द्रव्य पर्याययोरत्यन्तभेदेऽपीत्यर्थः। **अन्तर्गडुत्वप्रसक्तेः** निरर्थकत्वप्रसङ्गात्। "**एकस्मिन् द्रव्यपक्षे**" इत्यस्य स्थाने "एतत्पक्षे" इति पाठो भवितुमर्हति, द्रव्यार्थिकनयो द्रव्यपर्याययोरत्यन्ताभेदमभ्युपैति, पर्यायार्थिकनयश्च तयोरत्यन्तभेदमित्येवमभ्युपगन्तृमते इत्यर्थः। यदा च पर्यायार्थिकनयो द्रव्य पर्याययोरत्यन्तभेदमभ्युपैति तदैकं द्रव्यमात्मस्वरूपमभ्युपगच्छत्येव, अन्यथा द्रव्याभावे तेन सह पर्यायस्य भेदाभ्युपगमस्तस्य वा पर्यायेण

केन द्रव्यमहे द्रव्यार्थिकस्यान्तर्गडुत्वप्रसक्तेः, एकस्मिन् द्रव्यपक्षे पर्यायार्थिकनयमतेऽपि द्रव्यं सामायिकमित्यस्याविरोधप्रसङ्गाच्चैतन्मतस्य भाष्यकृतैव निरस्तत्वाच्चेति चेत् ?

अत्रेदं पर्यालोचयामः—अविशुद्धानां नैगमभेदानां नामाद्यभ्युपगमप्रवणत्वेऽपि विशुद्धनैगमभेदस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वान्न तत्र भावनिक्षेपानुपपत्तिः, न चैवमस्य पर्यायार्थिकत्वापत्तिः, इतराविशेषणत्वरूपप्राधान्येन पर्यायानभ्युपगमात्, शब्दादीनां पर्यायार्थिकानां तु नैगमवद्विशुद्ध्यभावान्न नामाद्यभ्युपगन्तृत्वमिति, नन्वेतदपि पर्यालोचनं न पर्यालोचनान्तरसहम्, स्वविषयविशुद्धिकृतापर्यायविषयताशालित्वस्य स्वविषयविशुद्धिकृतापर्यायाविषयत्वविनिर्मोकस्य वा भावनिक्षेपसहत्वस्य सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोरव्यापकत्वात् तज्जातीयेऽविशुद्ध्यभावेनोपसर्जनीकृतपर्यायविषयतया तच्छोधनस्य दुःसाध्यत्वात्, ईदृशस्य भावविषयत्वस्य सर्वानुगतत्वेन "सेसा इच्छंति सव्वणिक्खेवे" [

] इत्यस्य व्याघातापाताादिति चेत् ? न—भावार्थानवबोधात्, 'अन्त्यनैगमेनेतरविशेषणतया पर्यायो विषयीक्रियते' इत्यस्य ह्ययमर्थः—पाश्चात्यनयात् विशेषोपयोगेन विशेषमनुभवताऽन्त्यनैगमेन

सह भेदाभ्युपगमः कथं सङ्गच्छेतेति पर्यायार्थिकमतेऽपि गुणप्रतिपन्नमात्मद्रव्यं सामायिकं स्यादेवेति पर्यायार्थिकमते गुणः सामायिकं नात्मद्रव्यमिति न सङ्गतं स्यादित्याह- **पर्यायार्थिकनयमतेऽपी**ति। **एतन्मतस्य** अनन्तराभिहितमतस्य।

अत्र उक्तप्रश्ने **इदम्** अनन्तराभिधीयमानमेव समाधानम्, **पर्यालोचयामः** सम्यग्विचारयामः, इदं समाधानमपि नवं मयैव परिभावितमतः सम्यगभ्यसनीयं ग्रन्थान्तरेऽनवाप्तेरित्यावेदयितुमुत्तमपुरुषादरः, **अविशुद्धाना**मिति- पर्यायवियुतस्य द्रव्यस्याभावान्न शुद्धो नैगमस्तद्विषयकः, किन्तु अविशुद्धनैगमविशेषा एव केवलं द्रव्यमसदपि ग्रहीतुं प्रभविष्णव इत्यविशुद्धानां नैगमविशेषाणां कश्चित् कालं स्थिरत्वेन द्रव्यात्मकानां नाम-स्थापना-द्रव्याणां पर्यायवियुतानामभ्युपगमे समर्थत्वेऽपि विशुद्धनैगमविशेषस्य पर्यायाकलितद्रव्याभ्युपगन्तुर्द्रव्यविशेषणतया पर्यायाभ्युपगन्तृत्वान्न विशुद्धनैगमभेदे भावनिक्षेपस्यानुपपत्तिरतो द्रव्यार्थिकनयस्य निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वं सुसङ्गतमित्याशयः। नन्वेवं विशुद्धनैगमभेदस्य भावनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वे पर्यायाभ्युपगन्तृत्वात् पर्यायार्थिकत्वमपि स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति- **न चे**ति । **एवं** विशुद्धनैगमविशेषस्य भावनिक्षेपसहत्वाभ्युपगमे । **अस्य** विशुद्धनैगमविशेषस्य। निषेधे हेतुमाह- **इतरे**ति- प्राधान्येन पर्यायविषयकत्वमेव पर्यायार्थिकत्वे तन्त्रम्, प्राधान्यं चेतराविशेषणत्वम्, विशुद्धनैगमस्तु द्रव्यविशेषणतया पर्यायं गृह्णाति न तु द्रव्याविशेषणतयेतीतराविशेषणतालक्षणप्राधान्येन पर्यायविषयकत्वस्य विशुद्धनैगमेऽभावान्न तस्य पर्यायार्थिकत्वापत्तिरित्यर्थः। **शब्दादीना**मिति- शब्द-समभिरूढैवम्भूतानां पर्यायार्थिकनयानां नैगमवद् विशुद्ध्यविशुद्धिभेदाभावात् केवलस्य पर्यायस्य द्रव्याविशेषितस्यासतोऽपि समस्त्येव विषयत्वम्, तेषां तदेव विशुद्धत्वमिति नाम-स्थापना-द्रव्यात्मकद्रव्यविषयकत्वस्य तेषु सर्वथैवाभावान्न नामादिनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वं किन्तु केवलभावनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वमेवेत्यर्थः। नैगमस्य भावनिक्षेपसहत्वमसहमानः पुनरपि शङ्कते- **नन्वि**ति । **एतदपि** विशुद्धनैगमविशेषस्य द्रव्यविशेषणतया पर्यायविषयकत्वेन भावनिक्षेपसहत्वस्य समर्थकमपि । **पर्यालोचनमपि** विचारणमपि । पर्यालोचनान्तरमेव दर्शयति- **स्वविषये**ति- अत्र स्वपदेन यस्मिन् नये भावनिक्षेपसहत्वमुपपादनीयं तस्य ग्रहणम् । "**विशुद्धिकृतापर्याय**" इत्यस्य स्थाने "विशुद्धिकृतपर्याय" इति पाठः सम्यग् । निरुक्तभावनिक्षेपसहत्वस्य सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोरव्यापकत्वमेव व्यवस्थापयति- **तज्जातीय** इति- सङ्ग्रहजातीये ऋजुसूत्रजातीये चेत्यर्थः । **तच्छोधनस्य** अविशुद्धिशोधनस्य । **ईदृशस्य** स्वविषयविशुद्धिकृतपर्यायविषयताशालित्वरूपस्य स्वविषयविशुद्धिप्रयुक्तपर्यायाविषयत्वविनिर्मोकरूपत्वस्य वा । "**सर्वानुगतत्वेन**" इत्यस्य स्थाने "सर्वाननुगतत्वेन" इति पाठो युक्तः, सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोरव्यापकत्वात् सर्वाननुगतत्वम्, **सेसा०** इति- "शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान्" इति संस्कृतम्। समाधत्ते- **ने**ति । स्वोक्त्यभिप्रेतार्थमेवोपदर्शयति- **अन्त्यनैगमेने**ति । **पाश्चात्यनया**दिति- नैगमनयान्तरं सङ्ग्रहनयः प्रवर्तत इति नैगमनयात् पाश्चात्यो नयः सङ्ग्रहनयस्तस्मादित्यर्थः, अस्य 'विशेषम्' इत्यनेनान्वयः । **विशेषो-**

शुद्धपर्यायविशिष्टं द्रव्यं विषयीक्रियते ' इति, अयं च न्यायः सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोरपि विषयविशेषे सम्भवतीति नाव्यापकत्वम्, स्वसजातीयेन वा शुद्धिप्रयुक्तविषयविशेषपर्यवसानसम्भावनाऽपीति न कश्चिद् दोषः, इत्थं चैतदवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, उक्तापेक्षां विना " दव्वट्ठिओ त्ति[ए]को " [सम्मति० काण्ड० गाथा—] इत्यादिना द्वयोरप्युभयरूपानेकानुप्रवेशपाठसिद्धस्य तत्र भजनाकृतविशेषस्यानुपपत्तेरिति दिक् ।

पयोगेनेति– सङ्ग्रहनयो विशेषं न गृह्णाति किन्तु सामान्यमेव, नैगमनयपरम्परायां योऽन्त्यो नैगमः यत्पश्चात् सङ्ग्रहप्रवृत्तिः सोऽपि यदि विशेषं न गृह्णीयात्र तर्हि तस्य सामान्यग्राहिसङ्ग्रहनयाद् विशेषः स्यात्, एवं च सङ्ग्रह एव तस्य प्रवेशो भवेदिति न नैगमस्यान्त्यप्रभेदः स स्यादतः स विशेषं गृह्णातीत्यभ्युपेयमिति विशेषोपयोगस्वरूपेणेत्यर्थः । अत एव तेन पाश्चात्यनया५, **विशेषमनुभवता** वैशिष्ट्यमाकलयतेत्यर्थः । **अन्त्यनैगमेन** विशेषग्राहित्वाद् विशुद्धेन नैगमस्यान्त्यप्रभेदेन, अस्य ' विषयीक्रियते ' इत्यनेनान्वयः । किं विषयीक्रियत इत्यपेक्षायामाह– **पर्यायविशिष्टं द्रव्यमि**ति– इत्थं च पर्यायविशिष्टद्रव्यग्राहित्वे द्रव्यविशेषणतया पर्यायग्राहित्वान्नैगमस्य भावनिक्षेपसहत्वमायातमित्याशयः । सङ्ग्रहादीनामप्युक्तदिशा भावनिक्षेपसहत्वमित्याह– **अयं च न्याय** इति– पाश्चात्यनयाद् विशेषोपयोगेन वैशिष्ट्यशालिना पूर्वनयेन किञ्चिद्विशेषविशिष्टद्रव्यविषयीकरणलक्षणो न्याय इत्यर्थः । " **सङ्ग्रहर्जुसूत्रयोरपि** " अस्य स्थाने " सङ्ग्रहव्यवहारयोर्व्यवहारर्जुसूत्रयोरपि " इति पाठो युक्तः । उक्तन्यायसङ्गमनं चेत्थम्– परा-ऽपरभेदेन सङ्ग्रहस्य द्वैविध्यं प्रस्थकवसतिप्रदेशदृष्टान्ते सङ्ग्रहस्याभ्युपगमवैचित्र्यमित्यादितः सामान्यतोऽवगम्यत एव, यदुत- सङ्ग्रहनयस्याप्यवान्तरवैलक्षण्यं समस्तीति, तथा च द्रव्यार्थिकस्यापि सङ्ग्रहस्य योऽन्त्यप्रभेदो यदनन्तरं व्यवहारनयस्य प्रवृत्तिः स पाश्चात्यव्यवहारनयेन यथाभूतं द्रव्यं विषयीक्रियते तथाभूतमेव द्रव्यं यदि गृह्णीयात्र तर्हि तस्य व्यवहारनयाद् विशेषो भवेदिति व्यवहारनयाविशिष्टः स व्यवहारनये प्रविशन्न सङ्ग्रहस्य प्रभेदो भवेदतो यद्विशेषविशिष्टं द्रव्यं व्यवहारनयो गृह्णाति तद्व्यतिरिक्तविशेषविशिष्टमेव द्रव्यं गृह्णाति, द्रव्यविशेषणतया विशेषं गृह्णतोऽपि तस्य इतराविशेषणत्वलक्षणप्राधान्येन पर्यायविषयकत्वाभावान्न पर्यायार्थिकत्वम्, द्रव्यविशेषणतया पर्यायविषयकत्वाच्च भावनिक्षेपसहत्वमपि युज्यते, तथा व्यवहारस्य पाश्चात्येन ऋजुसूत्रनयेन यद्विशेषविशिष्टं द्रव्यं विषयीक्रियते तद्विशेषविशिष्टमेव द्रव्यं यदि व्यवहारान्त्यप्रभेदेन विषयीक्रियेत तर्हि तस्य ऋजुसूत्रादविशिष्टत्वेन तत्रैव प्रवेशे न व्यवहारप्रभेदत्वं स्यादतस्तद्विशेषणातिरिक्तविशेषणविशिष्टमेव द्रव्यं तेन विषयीक्रियते, एवं चोक्तदिशा तस्यापि पर्यायार्थिकत्वाप्रसक्तौ भावनिक्षेपसहत्वं च घटतेतराम्, ऋजुसूत्रस्य तु कश्चिद् द्रव्यार्थिकत्वमभ्युपगच्छति, कश्चित् पुनः पर्यायार्थिकत्वं पुरस्कुरुते, द्रव्यार्थिकत्वेऽपि तस्य किञ्चिद्विशेषविशिष्टद्रव्यग्राहित्वेनोपसर्जनतया पर्यायग्राहित्वाद् भावनिक्षेपसहत्वमुपपद्यतेतराम्, इत्थं चतुर्ष्वपि द्रव्यार्थिकेषु भावनिक्षेपाभ्युपगन्तृत्वस्य सम्भवेन न तस्याव्यापकमिति युक्तमुक्तम्– ' निक्षेपा निखिलाः परैः,' इत्युपसंहरति– **इति नाव्यापकत्वमि**ति । ननु नैगमादिप्रभेदानां सर्वेषामेकजातीयानां समानविषयत्वेन विषयभेदाभावात् प्रथमनैगमादितश्चरमनैगमादिप्रभेदेऽपि विषयविशेषसम्भावनैव नास्तीति कुत उक्तदिशा भावनिक्षेपसहत्वं नैगमादीनामित्यत आह– **स्वसजातीयेन वे**ति– प्रथमनैगमादिरविशुद्धोऽन्त्यनैगमादिस्ततो विशुद्ध इत्यविशुद्धनैगमादिरेव विषयपरिशोधनव्यापृतविचारश्रेणिमारुह्योत्तरोत्तरशुद्ध्याधानसमर्थपूर्वपूर्वस्वजातीयेन नैगमादिना शुद्धिमासाद्य तन्निबन्धनविषयविशेषावगाहनस्वभावरूपस्य विषयविशेषपर्यवसानस्य सम्भावनाऽस्त्येवान्त्यनैगमादिप्रभेदे इत्येकजातीयत्वे समानविषयत्वे च सत्यपि निरुक्तसम्भावनया भावनिक्षेपसहत्वमपि युक्तिमार्गमञ्चतीति न दोषकणिकाऽपीत्यर्थः । **इत्थं च** उक्तप्रकाराश्रयणतश्च । **एतत्** भावनिक्षेपसहत्वम्, **उक्तापेक्षां विने**ति– द्रव्यार्थिकस्यापि द्रव्यविशेषणतया पर्यायविषयत्वेन भावनिक्षेपसहत्वमिति भावनिक्षेपसहत्वे द्रव्यविशेषणतया पर्यायविषयत्वस्य याऽपेक्षा तां विनेत्यर्थः, अस्य ' भजनाकृतविशेषस्यानुपपत्तेः ' इत्यत्रान्वयः । **दव्वट्ठिओत्ति**– इयं च सम्मतिगता गाथा, अनया च गाथया इदं प्रतिपाद्यते– यदुत, केवलस्य द्रव्यस्य केवलस्य पर्यायस्य चाभावात् केवलद्रव्यग्राही द्रव्यार्थिकः केवलपर्यायग्राही पर्यायार्थिक इत्येवं शुद्धजातीयो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च न विद्यते किन्तु द्रव्यार्थिकोऽपि पर्यायमवगाहते पर्यायार्थिकोऽपि द्रव्यमवगाहत इत्येवं समानविषयत्वे सति भजनाकृतो द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोर्विशेषः, भजना च तत्रोक्तापेक्षैवेति । **द्वयोरपि** द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयस्यापि " **उभयरूपानेकानुप्रवेश** " इत्यस्य स्थाने " उभयरूपानेकान्तानुप्रवेश " इति पाठो युक्तः, उभयरूपस्य-द्रव्यार्थिकत्वपर्यायार्थिकत्वोभयरूपस्यानेकान्तस्य, द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनययोर्योऽनुप्रवेशस्तस्य, " दव्व-

ननु यद्येवं पर्यायार्थिके भावनिक्षेप एव, शेषेषु चत्वारोऽपि निक्षेपा अभिमतास्तदा मङ्गलवादे यदुक्तं भाष्यकृता–"णामाइतियं दव्वट्ठिअस्स भावो अ पज्जवणयस्स" [विशेषावश्यकभाष्यगाथा-७५] त्ति, तत् कथं सङ्गच्छते? तत्राह– द्रव्यार्थिके भिदां त्रये–नाम-स्थापना-द्रव्य-लक्षणे मङ्गलवादेऽभिहिते, अन्यन्मतं पुरस्कृतमिति विशेषः, स्वातन्त्र्येणापि नामादित्रयविषयत्वमेव द्रव्यार्थिकस्येति तदभिप्रायेण मतान्तरेण तत्र तथोक्तिरित्यर्थः, अत एवोक्तं तत्त्वार्थवृत्तावपि-"अत्र चाद्या नामादयस्त्रयो विकल्पा द्रव्यार्थिकस्य, तथा सर्वार्थत्वात्, पाश्चात्यः पर्यायनयस्य तथापरिणति-विज्ञानाभ्याम्" इति ॥ ८३ ॥ एतन्मतावष्टम्भकमाह—

द्रव्यार्थे गुणवान् जीवः, पर्यायार्थे च तद्गुणः।
सामायिकमिति प्रोक्तं, यद्दिशाऽऽवश्यकादिषु ॥ ८४ ॥

नयामृत०–द्रव्यार्थ इति। यद्दिशाऽऽवश्यकादिषु ग्रन्थेषु द्रव्यार्थिकनये गुणवान् जीवः सामायिकम्, पर्यायार्थिकनये च जीवस्य गुणः सामायिकमिति प्रोक्तं तन्मतमेतदित्यर्थः, अत्र द्रव्य-पर्याय-

ट्ठिओ त्ति" इत्यादिना यः पाठः–कथनं ततः सिद्धस्य। **तत्र** द्रव्यार्थिके पर्यायार्थिके च भजनाकृतविशेषस्योक्तापेक्षां विनाऽनुपपत्तेरित्यस्मात् कारणादेतदवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः।

उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमवतारयति– **नन्विति**। **एवम्** उक्तप्रकारेण। **पर्यायार्थिके** साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूताख्यशब्दनये। **शेषेषु** पर्यायार्थिकभिन्नेष्वखिलनयेषु। **णामा०** इति– "नामादित्रिकं द्रव्यार्थिकस्य भावः पर्यवनयस्य" इति संस्कृतम्। **तत्राह** उक्ताशङ्कायां प्रतिविधानं कथयति। **भिदां त्रये** इति मूलस्य विवरणं– **नाम स्थापना-द्रव्यलक्षणे** इति, '**अभिहिते**' इति पूरणम्, '**पुरस्कृतमिति विशेषः**' इत्यस्य स्थाने "पुरस्कृतमिति शेषः" इति पाठो युक्तः। "**स्वातन्त्र्येणापि**" इत्यस्य स्थाने "स्वातन्त्र्येण" इति पाठो युक्तः। **तत्र** मङ्गलवादे। **तथोक्तिः** "णामाइतियं दव्वट्ठिअस्स भावो अ पज्जवणयस्स" इत्युक्तिः। **इति** एवम्। **अर्थः** उत्तरार्द्धार्थः। **अत एव** उक्तमतान्तराश्रयणादेव। **तत्त्वार्थ**वृत्तिपाठमुल्लिखति– **अत्र चेति**– चतुर्षु निक्षेपेषु मध्ये चेत्यर्थः। **आद्या नामादयः** "नाम-स्थापना-द्रव्य-भावतस्तन्न्यासः" [तत्त्वार्थ० अ० १, सू० ५] इति सूत्रोक्तक्रमाश्रयान्नाम-स्थापना-द्रव्याख्याः। **विकल्पाः** निक्षेपभेदाः। **द्रव्यार्थिकस्य** नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्राख्यद्रव्यार्थिकनयचतुष्टयस्याभिमताः। "**तथा सर्वार्थत्वात्**" इत्यस्य स्थाने "तथा तथा सर्वार्थत्वात्" इति पाठो युक्तः, तथा तथा–तेन तेन रूपेण, नामत्व-स्थापनात्व-द्रव्यत्व-भावत्वैरिति यावत्, सर्वार्थत्वात्– सर्वशब्दाभिधेयत्वात्, घट इत्युच्चरिते घटनाम घटाकृति-द्रव्यघट-भावघटानां सर्वेषामेवावगमादित्यर्थः। **पाश्चात्यः** उक्तसूत्रे सर्वतः पश्चात् पठितश्चरमो भावनिक्षेपः। **पर्यायनयस्य** साम्प्रतसमभिरूढैवम्भूताख्यत्रिविधशब्दनयस्याभिमतः। तत्र हेतुः– **तथापरिणति-विज्ञानाभ्यामिति**– क्षणिका एवार्थक्रियाकारित्वात् सन्त इति सर्वे पदार्थाः क्षणिका एव, पूर्वपूर्वघटादिक्षणिको भाव उत्तरोत्तरघटादिभावरूपेणैव परिणमते, नहि पूर्वापरकालानुगतं किञ्चिदपि नामादिकं समस्ति, अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वस्य क्षणिकेषु सत्त्वात्, प्रतिक्षणं भिन्नभिन्नस्वरूपा एव भावा भवन्ति, त एव चार्थक्रियाविदग्धाः, नहि जलाहरणादिकाऽर्थक्रिया नामघटादितो जायते किन्तु भावघटादेवेति उत्तरोत्तरक्षणकुर्वद्रूपात्मकपूर्वपूर्वघटाद् भावघट एव समुपजायत इति भावघटस्य भावघटात्मिका या परिणतिः कार्यं तया भावघटस्यैव भाव इत्यस्य व्यवस्थितिः, तथा च घट इत्युक्ते आपामरं भावघटस्यैव प्रतीतिरुपजायते न तु नामघटादीनामिति तथाविज्ञानतो घटशब्दाद् भावघटस्य विज्ञानाद् भावघटस्वरूप एव घट इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमपद्यमवतारयति– **एतन्मतेति**– द्रव्यार्थिकस्य नामादयस्त्रयो निक्षेपाः पर्यायार्थिकस्य भावनिक्षेप इत्यभ्युपगन्तुमतेत्यर्थः। **अवष्टम्भकम्** उपोद्बलकं समर्थकमिति यावत्। विवृणोति– **द्रव्यार्थ इतीति**। **द्रव्यार्थे** इत्यस्य विवरणं– **द्रव्यार्थिकनये** इति, **पर्यायार्थे चे**त्यस्य विवरणं– **पर्यायार्थिकनये चेति**। **तद्गुण** इत्यस्य विवरणं–

नययोः शुद्धद्रव्यपर्यायावेव विषयौ, तत्र पर्यायद्रव्ययोर्भिन्नयोः 'कुण्डलतापन्नं स्वर्णं, पत्रस्य नीलता' इत्यादाविव कल्पितयोर्विशेषणत्वं शब्दप्रयोगविषयत्वमिति भाष्यकृदभिप्रायः, मतान्तराभिप्रायेण तु पर्यायार्थिक एव द्रव्यस्य कल्पितस्य विशेषणत्वम्, द्रव्यार्थिके तु प्रागुपदर्शितदिशा पर्यायस्याकल्पितस्यापि विशेषणत्वं न्याय्यमेव, उभयविषयग्राहिणा नैगमेनोभयविषयस्य सत्यताया एवाभिमानात्, घटस्य रूपादय इति प्रयोगे प्रामाणिकत्वस्यैतन्मतेनैवोपत्तेर्व्यवहारसङ्ग्रहयोरुद्भूतत्वा-ऽनुद्भूतत्वाभ्यामेतत्समर्थनस्य नैगमनयानतिरेकदृष्ट्यैव मलयगिर्यादिभिरुक्तत्वात्, अत एवोक्तं देवसूरिभिः– धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्म-धर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद् विवक्षणं स नैकगमो नैगमः, सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोः १, वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति धर्मिणोः २, क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्म-धर्मिणोः ३"

जीवस्य गुण इति, इति यत् प्रोक्तं तदेतन्मतमवसेयमिति निरुक्तपद्यस्यार्थ इत्यर्थः । एतन्मतोपोद्बलकभाष्यकृदभिप्रायमुपदर्शयति– **अत्रेति** । **द्रव्येति**– द्रव्यार्थिकनयस्य द्रव्यमेव विषयः पर्यायार्थिकनयस्य पर्याय एव विषय इत्यर्थः । **तत्रेति**– द्रव्यार्थिकनये विषयीभूते द्रव्ये भिन्नस्य पर्यायस्य कल्पितस्य विशेषणत्वं शब्दप्रयोगविषयत्वलक्षणम्, यथा– कुण्डलतापन्नं स्वर्णमित्यत्र सुवर्णद्रव्ये भिन्नस्य कल्पितस्य कुण्डलतापर्यायस्य विशेषणत्वं शब्दप्रयोगविषयत्वम्, पर्यायार्थिकनये विषयीभूते पर्याये भिन्नस्य कल्पितस्य-द्रव्यस्य विशेषणत्वं शब्दप्रयोगविषयत्वम्, यथा– पत्रस्य नीलतेत्यादौ नीलतालक्षणपर्याये भिन्नस्य कल्पितस्य पत्ररूपद्रव्यस्य विशेषणत्वं शब्दप्रयोगविषयत्वमित्येवं भाष्यकृतोऽभिप्राय इत्यर्थः । "भावं चिय सद्दणया सेसा इच्छंति सव्वनिक्खेवे" [विशेषावश्यकभाष्यगाथा–] इति भाष्याभिप्रायमुपदर्श्य द्रव्यार्थिकस्य नामादयस्त्रयो विकल्पाः, भावः पर्यायार्थिकस्येति मतान्तराभिप्रेतार्थमुपदर्शयति– **मतान्तराभिप्रायेण त्विति** । **पर्यायार्थिक एवेति**– पर्यायार्थिकनय एव विषयीभूते पर्याये कल्पितस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वम्, द्रव्यार्थिकनये पुनः प्रागुपदर्शितदिशा 'पाश्चात्यनयाद् विशेषोपयोगेन विशेषमनुभवतोऽन्त्यनैगमेन शुद्धपर्यायविशिष्टं द्रव्यं विषयीक्रियते' इति ग्रन्थोपदर्शितमार्गेण अकल्पितस्यापि– पारमार्थिकस्यापि पर्यायस्य द्रव्यार्थिकनयविषयीभूते द्रव्ये विशेषणत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । कथं द्रव्यार्थिके विषयीभूतद्रव्येऽकल्पितस्य पर्यायस्य विशेषणत्वमित्यपेक्षायामाह– **उभयविषयग्राहिणेति**– द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकनयोभयविषयसामान्यात्मकद्रव्य-विशेषात्मकपर्यायोभयग्राहिणा नैगमनयेन द्रव्य-पर्यायनयोभयविषयद्रव्यपर्यायोभयस्य सत्यताया एवाभिमानादित्यर्थः । "**स्यैतन्मतेनैवोपत्ते**" इत्यस्य स्थाने "स्यैतन्मतेनैवोपपत्ते" इति पाठो युक्तः । घटस्य रूपादय इत्यत्र घटोऽपि द्रव्यस्य पर्यायो रूपादयोऽपि गुणाः सहभाविपर्याया द्रव्यार्थिकस्य व्यवहारस्य विशेषविषयकस्योद्भूतत्वादेव ते विषयाः, एते च व्यक्तपर्यायस्वरूपेण न द्रव्यग्राहिणः सङ्ग्रहस्य विषयाः, किन्त्वनुद्भूतं द्रव्यस्वरूपं तेषां समस्तीति तद्रूपेणानुद्भूतत्वादेव ते विषया इत्येवं व्यवहारसङ्ग्रहनययोरुद्भूतत्वानुद्भूतत्वाभ्यां घटस्य रूपादय इत्यस्य समर्थनं यन्मलयगिरिप्रभृतिभिरुक्तं तदपि सामान्य-विशेषोभयविषयकस्य नैगमस्य यत् सामान्यावगाहिस्वरूपं तदभेदः सङ्ग्रहस्य, यच्च विशेषावगाहिस्वरूपं तदभेदो व्यवहारस्येति कृत्वा नैगमनयानतिरेकाश्रयणतो नैगमनयेनैवेत्याह– **व्यवहार-सङ्ग्रहयोरिति** । गौण-प्रधानभावेन नैगमस्य द्रव्यार्थिकस्यापि सामान्य-विशेषोभयविषयकत्वमित्यत्र देवसूरिवचनसंवादमाह– **अत एवेति**– नैगमस्य सामान्य-विशेषोभयविषयकत्वादेवेत्यर्थः । **धर्मयोरिति**– धर्मयोः प्रधानोपसर्जनभावेन यद् विवक्षणं स नैगमः, एवं धर्मिणोः प्रधानोपसर्जनभावेन यद् विवक्षणं स नैगमः । कथमेतत्त्रयाणां नैगमत्वमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये– **नैकगम** इति– नैके अनेके गमा बोधप्रकारा यस्य स नैगम इति नैगमपदनिरुक्त्या अनेकप्रकारबोधजनकवाक्यानां नैगमत्वमिति तत्तद्वाक्यजन्यबोधस्यापि नैगमत्वमुपपद्यते । तत्र धर्मयोः प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणरूपनैगमस्य प्रथमस्य निदर्शनमाह– **सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोरिति**– सच्चैतन्यमात्मनीति वाक्येन आत्मरूपधर्मिणि सत्त्वविशिष्टचैतन्यरूपधर्मस्य विधानम्, तत्र चैतन्यरूपधर्मस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्येन विवक्षणं सत्त्वरूपधर्मस्य तत्र विशेषणत्वेनोपसर्जनतया विवक्षणमिति । धर्मिणोः प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणरूपद्वितीयनैगमभेदस्य निदर्शनमाह– **वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति धर्मिणोरिति**– अत्र वस्त्वात्मके धर्मिणि पर्यायवद्द्रव्यरूपस्य धर्मिणस्तादात्म्येन विधानम्, तत्र द्रव्यरूपस्य धर्मिणो विशेष्यत्वेन प्राधान्येन विवक्षणम्, तत्र पर्यायरूपधर्मिणो विशेषणत्वेनोप-

[प्रमाण० परि० सू० ८, ९, १०.] इति, अत्र हि प्रधानोपसर्जनभावो विशेष्य-विशेषणभावेन न तु कल्पिततया, न चैवमस्य प्रमाणात्मत्वानुषङ्गः, धर्म-धर्मिणोः प्राधान्येनात्र ज्ञप्तेरसम्भवात्, तयोरन्यतर एव हि नैगमेन प्रधानतयाऽनुभूयते, प्राधान्येन द्रव्य-पर्यायद्वयात्मकं चार्थमनुभवद् विज्ञानं प्रमाणं ज्ञेयम्, नान्यत्, इत्यस्यार्थस्य तद्ग्रन्थ एव व्यक्तत्वात्, नवा नये विशेषणं कल्पितमेवेति प्राचीनमतेऽपि नियमः, "सावज्जजोगविरओ" [ ] इत्यत्र सङ्ग्रहनयस्वीकृतात्मसामान्यसामायिकविधिनियमनाय प्रवृत्तानां पर्यायशुद्धिमतां व्यवहारादिनयानां यावदेवम्भूतमुत्तरोत्तरपर्यायकदम्बकविशेषणोपरागेणैव प्रवृत्तिदर्शनात्, न च तत्र पर्यायनयानां सङ्ग्रहस्वीकृतविधिविशेषपर्यवसानार्थं पर्यायविशेषणमुद्रया प्रवृत्तावपि 'सविशेषण०' इत्यादिन्यायाच्छुद्धपर्यायविधावेव तात्पर्यात्, स्वविषये अन्यनयार्थविशेषणस्य

सर्जनभावेन विवक्षणम् । धर्म-धर्मिणोः प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणरूपतृतीयनैगमभेदस्य निदर्शनमाह- **क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्म-धर्मिणोरितीति**- क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति वाक्यस्य विषयासक्तजीवस्य क्षणमात्रं सुखमित्यत्र पर्यवसानम्, तत्र सुखरूपधर्मस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्येन विवक्षणं विषयासक्तजीवरूपधर्मिणो विशेषणत्वेनोपसर्जनतया विवक्षणमिति । अत्राकल्पितत्वेन प्राधान्यं कल्पितत्वेनोपसर्जनत्वमित्येवं प्रधानोपसर्जनभावो न, किन्तु विशेष्यत्वेन प्राधान्यं विशेषणत्वेनोपसर्जनत्वमित्येवं प्रधानोपसर्जनभाव इत्याह- **अत्र हीति** । "**न तु कल्पिततया**" इत्यस्य स्थाने "न तु कल्पिताकल्पिततया" इति पाठो युक्तः । ननु धर्मिणो द्रव्यस्य सामान्यात्मनो धर्मस्य पर्यायात्मनो विशेषस्य च ग्राहित्वात् सामान्य-विशेषोभयग्राहिण एकस्य नैगमनयस्य प्रमाणात्मकत्वं प्रसज्यत इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति- **न चेति** । **एवं** धर्म-धर्म्युभयग्राहित्वे । **अस्य** नैगमनयस्य । प्राधान्येन सामान्यविशेषोभयग्राहित्वे सत्येव सामान्य-विशेषोभयात्मकवस्तुग्राहित्वाज्ज्ञानस्य प्रामाण्यमिष्टम्, नैगमस्य त्वेकस्य प्राधान्येन न निरुक्तोभयग्राहित्वमिति न प्रमाणात्मकत्वप्रसङ्ग इति निषेधहेतुमुपदर्शयति- **धर्म-धर्मिणोरिति** । **अत्र** नैगमे । **तयोः** धर्म-धर्मिणोः । प्राधान्येन तयोर्ग्रहणं नैगमेन मा भूत्, प्रधानोपसर्जनभावेन तयोर्ग्रहणादपि किं न नैगमस्य प्रमाणत्वं प्रसज्यत इत्याकाङ्क्षायामाह- **प्राधान्येनेति** । **नान्यदिति**- प्राधान्येन द्रव्य पर्यायद्वयात्मकार्थग्राहकं ज्ञानं न प्रमाणमित्यर्थः । न चायमर्थो मयैव परिभावितः, किन्तु श्रीमद्भिर्देवसूरिभिरेव प्रकटितोऽयं विवेक इत्याह- **इत्यस्यार्थस्येति**- उक्तस्वरूपस्य प्रमाण-तदन्यविवेकरूपार्थस्येत्यर्थः । **तद्ग्रन्थ एव** देवसूरिनिर्मितरत्नाकराख्यग्रन्थ एव । ननु नये विशेषणं कल्पितमेवेति नियमादकल्पितस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्यं कल्पितस्य विशेषणत्वादुपसर्जनत्वमिति प्रधानोपसर्जनभावस्य विशेष्य-विशेषणभावरूपत्वेऽपि विशेषणस्य कल्पितत्वमायातमेवेत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति- **नवेति**- प्राचीनमतेऽपि नये विशेषणं कल्पितमेवेति नियमो नेत्यन्वयः । निषेधे हेतुमाह- **सावज्जेति**- "सावद्ययोगविरतः" इति संस्कृतम् । **इत्यत्र** इत्यस्यां गाथायाम्, **सङ्ग्रहेति**- सङ्ग्रहनयेन स्वीकृतो य आत्मसामान्यं सामायिकमिति विधिस्तस्य नियमनाय नियमनार्थं **प्रवृत्तानां** पर्यायशुद्धमतां- शुद्धशुद्धतरशुद्धतमपर्यायावगाहिनां व्यवहारादिनयानां- व्यवहारर्जुसूत्रसाम्प्रतादिनयानामेवम्भूतनयपर्यन्तमुत्तरोत्तरपर्यायकदम्बकरूपं यत् सङ्ग्रहनयविषयीभूतात्मसामान्यरूपविशेष्ये विशेषणं तदुपरागेणैव प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः, तथा च सङ्ग्रहनयविषयात्मसामान्यस्य तत्तत्पर्यायविशेषविशिष्टात्मसामान्यरूपतोपपादकानां व्यवहारादिनयानां विषयास्तत्तत्पर्याया विशेषणीभवन्तोऽप्यकल्पिता एव, अन्यथा तेषां कल्पितत्वे तद्विशिष्टात्मसामान्यस्वरूपपर्यवसितस्य सङ्ग्रहनयविषयस्यापि कल्पितत्वं स्यादित्याशयः । '**न च**' इत्यस्य 'वाच्यम्' इत्यनेनान्वयः । **तत्र** "सावज्जजोगविरओ" इत्यादिगाथायाम् । **पर्यायनयानामित्यस्य प्रवृत्तावपीत्य**नेनान्वयः । **सङ्ग्रहेति**- सङ्ग्रहनयेन स्वीकृतो य आत्मसामान्यलक्षणसामायिकस्य विधिस्तस्य विशेषे व्यवहारनयादिविषयीभूततत्तत्पर्याय विशिष्टात्मसामान्यसामायिकविधिस्वरूपे पर्यवसानार्थम्, पर्यायविशेषणमुद्रया प्रवृत्तावपि- पर्यायस्य विशेषणविधयाऽवगाहने प्रवृत्तावपि, *सविशेषणौ विधि-निषेधौ विशेष्यबाधे विशेषणमुपसङ्क्रामतः* इति न्यायाच्छुद्धपर्यायविधावेव तात्पर्यात्, एवकारेण पर्यायविशिष्टसामान्यविधौ पर्यायस्य व्यवच्छेदः, तथा च **स्वविषये** सङ्ग्रहनयविषये आत्मसामान्ये, **अन्यनयार्थविशेषणस्य** व्यवहारादिनयविषयीभूततत्तत्पर्यायरूपविशेषणस्य, **कल्पितत्वमेव** एवकारेणाकल्पितत्वव्यवच्छेदः । प्रतिक्षेप-

कल्पितत्वमेवेति वाच्यम्, एवं सति सर्वविशेषणानामेकधर्माकाङ्क्षाविधुरत्वेन वाक्यभेदप्रसङ्गात्, न च नयवाक्यानां प्रत्येकं निराकाङ्क्षत्वेऽप्यवयवानां न्याय इव स्याद्वादे वाक्यैकवाक्यत्वं सर्वत्रैवोपपादयिष्याम इत्यपि साम्प्रतम्, एकैकस्य शतभेदत्वेन सर्वत्रैकरीतेरभावाद् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुरपलापत्वात्, एवमपि नैगमे प्राच्यभेदातिशायकविशेषणस्याकल्पितत्वध्रौव्याच्चेति किमतिपल्लवितेन ॥ ८४ ॥

तदेवं मतान्तरेण द्रव्यार्थिके नामादिनिक्षेपत्रयमेवेति समर्थितम्, अथ भाष्यकारमतेनैव "णामाइतियं दव्वट्ठिअस्स भावो अ पज्जवणयस्स" [विशेषावश्यकभाष्यगाथा–७५] इति मल्लवादीयभाष्यप्रतीकस्य "भावं चिय सद्दणया सेसा इच्छंति सव्वणिक्खेवे" [विशेषावश्यकभाष्यगाथा] इत्यमेतनवचनेन सहाविरोधं समर्थयन्नाह—

घटोपयोगरूपो वा, भावो द्रव्यार्थिकेऽमतः।
तेन तत्र त्रयं प्रोक्तमिति जानीमहे वयम् ॥ ८५ ॥

नयामृत०–घटोपयोग इति। वेति पक्षान्तरे, घटोपयोगरूपो भावो द्रव्यार्थिकेऽमतः–अनिष्टः,

---

हेतुमुपदर्शयति– **एवं सती**ति– पर्यायनयानां शुद्धपर्यायविधावेव तात्पर्याभ्युपगमे सतीत्यर्थः। **सर्वविशेषणानामिति**– यदि व्यवहारादिनयप्रभववाक्यैर्व्यवहारादिनयविषयतत्तत्पर्यायात्मविशेषणविशिष्टात्मकसामान्यविषयकशाब्दबोधो भवेद्, भवेत् तदा विशेष्यस्यात्मसामान्यस्यैकत्वात् तन्निष्ठविशेष्यताद्वारा सर्वपर्यायस्वरूपविशेषणनिष्ठविषयत्वानां परस्परनिरूप्य-निरूपकभावलक्षणाकाङ्क्षासद्भावात् साक्षात् परम्परया वा परस्परनिरूप्य-निरूपकभावापन्नविषयताकैकबोधजनकत्वलक्षणमेकवाक्यत्वं नयवाक्यानाम्, यदा तु सङ्ग्रहप्रभववाक्यजबोधस्य न व्यवहारादिनयतत्तत्तत्पर्यायकदम्बकरूषितसामान्यविषयकबोधस्वरूपे पर्यवसानं किन्तु व्यवहारादिनयप्रभववाक्यैरशुद्धतत्तत्पर्यायविषयकबोधानामेवाविर्भावस्तदा निरुक्ताकाङ्क्षाभावात् साक्षात् परम्परया वा निरूप्य-निरूपकभावानापन्नविभिन्नविषयताकबोधजनकत्वलक्षणवाक्यभेदस्यैव प्रसङ्गादित्यर्थः। '**न च**' इत्यस्य 'साम्प्रतम्' इत्यनेनान्वयः। **अवयवानां** प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगमनस्वरूपाणां पञ्चानामवयवानाम्, **न्याय इवेति**– नीयते– प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्याय इति व्युत्पत्त्या निरुक्तपञ्चावयवसमुदाय एव न्यायस्तत्र यथाऽवयवानां वाक्यैकवाक्यत्वं तथेत्यर्थः। **स्याद्वादे** सप्तनयवाक्यसमूहलक्षणस्याद्वादे, **वाक्यैकवाक्यत्वं** नयवाक्यानां निरुक्तवाक्यैकवाक्यत्वम्। निषेधे हेतुमाह– **एकैकस्ये**ति– प्रत्येकं व्यवहारादिनयानां शतविधत्वेन तैः सम्भूयैकविधबोधस्योत्पादयितुमशक्यत्वेन प्रत्येकं, **सर्वत्र** सर्वनयवाक्ये, **एकरीतेः** बोधनियमनविधाया एकस्या अभावादित्यर्थः। **विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दुरपलापत्वादिति**– अनुभूयमानस्य समस्तनयवाक्यैनैकस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य पर्यायनयानां शुद्धपर्यायविधायकत्वाभ्युपगममात्रेणापलपितुमशक्यत्वादित्यर्थः। **एवमपि** स्वविषये अन्यनयार्थविशेषणस्य कल्पितत्वाभ्युपगमेऽपि। **नैगम** इति– नैगमनये सर्वनयात् प्रथमप्रवृत्तौ तस्य यः प्राच्यभेदः प्राथमिको भेदस्तस्योत्तरोत्तरनैगमभेदादतिशायकं वैलक्षण्यप्रयोजकं यद् विशेषणं यद्विशिष्टसामान्यादिविषयकत्वेनान्यविशेषणविशिष्टसामान्यादिविषयकादुत्तरोत्तरनैगमप्रभेदात् स व्यावृत्तो भवति, अन्यथा सर्वस्य नैगमजातीयस्य सामान्यविषयकस्य विशेषविषयकस्य वा सामान्यविषयकनैगमत्वेन विशेषविषयकनैगमत्वेन वा समानस्वरूपत्वेऽवान्तरवैलक्षण्यं न स्यादिति तस्य विशेषणस्य स्वविषयेऽन्यनयार्थविशेषणत्वाभावेनाकल्पितस्यावश्यकत्वेन तत्र प्रधानोपसर्जनभावस्याकल्पितत्व-कल्पितत्वाभ्यामुपपादयितुमशक्यत्वेन विशेष्यविशेषणभावत एवोपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमपद्यमवतारयन्नाह– **तदेवमिति**। **तत्** तस्मात्, **एवम्** अनन्तरोपवर्णितप्रकारेण, अन्यत् स्पष्टम्। विवृणोति– **घटोपयोगेती**ति। "**घटोपयोग इति**" अस्य स्थाने "घटोपयोगेति" इति पाठो मूलप्रतीकानुकूलः। मूले वाशब्दः पक्षान्तरार्थक इत्यावेदनायाह– **वेति पक्षान्तरे** इति। **अमत** इति मूलस्य विवरणम्– **अनिष्ट** इति।

तेन तत्र-मङ्गलवादे द्रव्यार्थिके, त्रयं-नामादिनिक्षेपत्रयं प्रोक्तं, न तु सर्वथाभावानभ्युपगमाभिप्रायेण जलाहरणादिपरिणतिरूपभावघटस्य द्रव्यार्थिकेनाप्यभ्युपगमादिति वयं जानीमहे, तथा च भाष्ये पूर्वं शुद्धचरणरूपभावमङ्गलाधिकारप्रवृत्तेर्नैगमादिना जलाहरणादिरूपभावघटाभ्युपगमेऽपि घटोपयोगरूपभावघटानभ्युपगमात् तन्निषेधोक्तिः, अग्रे तु व्यवस्थाधिकारात् विशेषोक्तिरिति न विरोध इति भावः, "जानीमहे" इत्यनेन स्वोत्प्रेक्षया सामान्यतो ज्ञातेऽप्यर्थे विशेषविवेके बहुश्रुताः प्रमाणमित्यभिव्यज्यते ॥ ८५ ॥

उक्तं निक्षेपचतुष्टयम्, प्रसिद्धं घटमेवोदाहरणीकृत्य विवेचयन्नाह—

तत्र नामघटः कलशो, घटनाम्ना पटादिकः ।
तच्चित्रं स्थापना द्रव्यं, मृद्भावो रक्ततादिकः ॥ ८६ ॥

नयामृत०—तत्रेति । तत्र-निक्षेपचतुष्टयमध्ये, घटनाम्ना कलशः पटादिकोऽपि नामघट उच्यते, नाम्ना घट इति व्युत्पत्तेः, तथा चैतल्लक्षणम्—

"यद् वस्तुनोऽभिधानं स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् । पर्यायानभिधेयं च नाम याहच्छिकं च तथा ॥"

[ ]

तेन पक्षान्तरे घटोपयोगरूपभावस्य द्रव्यार्थिकेऽनिष्टत्वेन । **तत्रेति** मूलस्य विवरणं- **मङ्गलवादे द्रव्यार्थिके** इति । **त्रयमित्यस्य** विवरणं- **नामादिनिक्षेपत्रयमिति**- नाम स्थापना-द्रव्यनिक्षेपत्रयम्, तत् किं घटोपयोगात्मकभावातिरिक्तो भावघटः पक्षान्तरेऽभ्युपगत एवेत्यपेक्षायामाह- **न त्विति**- सर्वथा भावानभ्युपगमाभिप्रायेण मङ्गलवादे द्रव्यार्थिके नामादिनिक्षेपत्रयं न पुनः प्रोक्तमित्यर्थः । तत्रैव हेतुमुपदर्शयति- **जलाहरणादीति**- जलाहरणादिकार्यकारिपृथुबुध्नोदराद्याकारलक्षणा या मृदादेः परिणतिस्तद्रूपस्य भावघटस्य द्रव्यार्थिकनयेनाप्यभ्युपगमादित्येवं वयं यशोविजयवाचका जानीमहे- अवगच्छाम इत्यर्थः । **तथा च** पक्षान्तरे द्रव्यार्थिके उपयोगस्वरूपस्यैव भावघटस्यानभ्युपगमो न तु जलाहरणादिकार्यकारिपृथुबुध्नोदराद्याकारस्वरूपभावघटस्येति विवेके च । **तन्निषेधोक्तिः** द्रव्यार्थिके भावनिक्षेपनिषेधोक्तिः । **अग्रे तु** अग्रेतनभाष्ये पुनः । **व्यवस्थाधिकारात्** द्रव्यार्थिको निक्षेपेषु मध्ये अमुं निक्षेपं स्वीकरोति पर्यायार्थिकश्चामुं निक्षेपमुररीकरोतीत्येवं व्यवस्थितिप्रयोजनतः । **विशेषोक्तिः** पर्यायार्थिको भावनिक्षेपमेव स्वीकरोति द्रव्यार्थिकश्च निक्षेपचतुष्टयमप्युररीकरोतीति विशेषावेदिकोक्तिः । **इति** एतस्माद् विवेकात् । **न विरोधः** भाष्यस्थितपूर्वोत्तरवचनयोर्न विरोधः । '**जानीमहे इत्यनेन**' इत्यस्य 'अभिव्यज्यते' इत्यनेनान्वयः । किमभिव्यज्यत इत्यपेक्षायामाह- **स्वोत्प्रेक्षयेति**- एतद्ग्रन्थकर्तृयशोविजयवाचकगतान्यातिशायिकल्पनाविशेषात्मकसम्भावनयेत्यर्थः । **विशेषविविके** इतोऽपि विशिष्टावगतिफलकविशेषविभजने । **बहुश्रुताः** वयमपि बहुश्रुता एव तथाप्यस्मदपेक्षयाऽपि ये बहुश्रुता अनल्पसिद्धान्तोहापोहसमर्थास्त एव, विशेषविवेके प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमपद्यमवतारयति- **उक्तं निक्षेपचतुष्टयमिति**- अस्य 'विवेचयन्' इत्यनेन सम्बन्धः । विवृणोति- **तत्रेतीति** । **तत्रेत्यस्य** विवरणं-**निक्षेपचतुष्टयमध्य** इति । **घटनाम्ना कलशः** अयं घटशब्दादवगन्तव्य इत्येवमाधुनिकसङ्केतविषयीकृतः, **पटादिकोऽपीत्य**त्रापिरेवकारार्थे, तेन पटादिक एवेति तदर्थः, न तु समुच्चयार्थकत्वमस्य सम्भवति भावघटस्य घटशब्दपर्यायकलशकुटादिशब्दाभिधेयत्वेन नामघटत्वासम्भवात् । कथं पटादिको नामघट इत्यपेक्षायामाह-**नाम्नेति**- नाम्ना घटो नामघट इत्येवं नामघटस्य व्युत्पत्तेर्निर्वचनादित्यर्थः, पटादिकः केवलं नाम्नैव घटो जलाहरणादिलक्षणभावघटकार्यकारित्वाभावान्न वस्तुगत्या घट इत्यभिसन्धिः । **तथा च** निरुक्तव्युत्पत्त्याश्रयणेन पटादिकस्य नामघटवाच्यत्वव्यवस्थितौ च । **एतल्लक्षणं** नामनिक्षेपस्य लक्षणम् । नामनिक्षेपलक्षणप्रतिपादकस्य "यद् वस्तुनोऽभिधानं०" इत्यादिपद्यस्यार्थमुपदर्शयति- **अयमिति**-अनन्तरमेवाभिधीयमान इत्यर्थः । **अभिधानमित्यस्यार्थकथनं**-

अयमेतदर्थः–यद् वस्तुनः–जीवादेः, नाम–यथा गोपालदारकस्येन्द्र इति, स्थितमन्यार्थे इति–परमार्थतस्त्रिदशाधिपेऽवस्थानात्, तदर्थनिरपेक्षमिति–इन्द्रार्थनिरपेक्षम्, 'इदि परमैश्वर्ये' इति धात्वर्थस्य गोपालकेऽभावात्, तथा पर्यायैः–शक्र-पुरन्दरादिभिः, नाभिधीयते इति एवम्भूतं नाम, इह नाम-नामवतोरभेदोपचाराद् गोपालकवस्त्वेव नामोच्यते, तथान्यार्थेऽवर्तमानमपि किञ्चिद् यादृच्छिकं–डित्थ-डवित्थादिवचनम्, चशब्दादित्वरं यावद्द्रव्यभावि च तद्ग्राह्यम्, यत् तु "णामं [आवकहियं]' इति सूत्रे प्रोक्तं तत् प्रतिनियतजनपदसंज्ञामाश्रित्यैवेति ध्येयम् । ननु 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदेन गङ्गातीरमभिधीयते, तत्र किं नामनिक्षेपस्य प्रवृत्तिरुत निक्षेपान्तरस्य ? नाद्यः–जाह्नव्यादिपर्यायाभिधेयत्वेन तत्र नामनिक्षेपाप्रवृत्तेः, नापि द्वितीयः,–प्रसिद्धनिक्षेपान्तराविषये तत्राप्रसिद्धनिक्षेपकल्पने तदियत्ताक्षतिप्रसङ्गादिति चेत् ? न–" जत्थ य जं जाणिज्जा, णिक्खेवं णिक्खिवे णिरवसेसं " [अनुयोगद्वारे गा० १]

नामेति । गोपालदारकस्येन्द्रेति यन्नाम तत् कथमन्यार्थे स्थितमित्यपेक्षायामाह–**परमार्थत** इति । **इन्द्रार्थनिरपेक्षमि**ति - इन्द्रशब्दस्य निरुक्तिलभ्यो योऽर्थस्तदनपेक्षमिति तदर्थः । कथमिन्द्रशब्दार्थनिरपेक्षमित्याकाङ्क्षायामाह– **इदी**ति–इदिधातुः परमैश्वर्यरूपार्थे वर्तत इति परमैश्वर्यरूपस्य धात्वर्थस्य गोपालदारकेऽभावाद् भवति गोपालदारके इन्द्रेति नाम तदर्थनिरपेक्षमित्यर्थः । "**गोपालकेऽभावात्**" इत्यस्य स्थाने ' गोपालदारकेऽभावात् " इति पाठो युक्तः । **पर्यायानभिधेयं** चेत्यस्यार्थं कथयति– **पर्यायैरि**ति– इन्द्रशब्दसमानार्थकैरित्यर्थः, येन शब्देन सह यस्य शब्दस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं स शब्दस्तस्य शब्दस्य पर्याय इति इन्द्रशब्दस्य यदेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव शक्रादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भवन्ति इन्द्रशब्दस्य शक्रादिशब्दाः पर्यायाः । निगमयति– **एवम्भूतं नामे**ति । एवम्भूतं गोपालदारकवस्तु तत् कथं नाम ? गोपालदारकस्यार्थरूपत्वान्नाम्नश्च शब्दात्मकत्वादित्यत आह–**इहे**ति– प्रकृते इत्यर्थः । विरुद्धधर्माक्रान्तयोर्नाम-नामवतोः परमार्थतोऽभेदासम्भवादाह– **अभेदोपचारादि**ति । ' **गोपालकवस्त्येव** " इत्यस्य स्थाने " गोपालदारकवस्त्वेव " इति पाठो युक्तः । **तथा** एवम् । **अन्यार्थे** यत्रार्थे इदानीन्तनपुरुषैः सङ्केतितं तद्भिन्नेऽर्थे । **अवर्तमानमपि** वाच्य-वाचकभावसम्बन्धेन वृत्तिविकलमपि, आधुनिकसङ्केतविषयीभूतार्थभिन्नार्थावाचकमपीति यावत् । **किञ्चित्** परिमितम्, **यादृच्छिकं** स्वेच्छयैव केनापि पुरुषेणाभिनवव्यवहारप्रवृत्तये काष्ठमयहस्त्यादिवस्तुनि वाचकतया परिभावितम्, एतादृशं किमित्यपेक्षायामाह–**डित्थडवित्थादिवचनमि**ति । **चशब्दात्** 'यादृच्छिकं च' इति चकारात् । **इत्वरं** यत्किञ्चित्कालस्थायि, **यावद्द्रव्यभावि च** यावत्कालमभिधेयमवतिष्ठते तावत्कालमनुवर्तमानम्, **तत्** नाम, **ग्राह्यं** ज्ञातव्यम् । ननु नामाऽभिधेयस्य विनाशेऽपि यावल्लोकानां व्यवहारः प्रवर्तते तावत्कालावस्थायित्वाद् यावत्कथिकं सूत्रे भणितं तत् कथमित्यत आह– **यत्त्वि**ति । **णामं जावकहियं** नाम यावत्कथिकम् । **तत्** नाम्नो यावत्कथिकत्वकथनम्, प्रतिनियता या जनपदसंज्ञा–अमुकदेशविशेषस्यामुकनाम तामवलम्ब्य नाम्नो यावत्कथिकत्वकथनं सूत्रे इत्यर्थः । शङ्का-समाधानाभ्यां नामनिक्षेपस्य विशेषाऽवगतिं शिष्याणामाधातुं परस्य शङ्कामुत्थापयति– **नन्वि**त्यादिना । '**अभिधीयते**' इत्यस्य '**प्रतिपाद्यते**' इत्यर्थः, तेन गङ्गापदेन गङ्गातीरस्य शक्त्या प्रतिपादनाभावेऽपि न क्षतिः । **नाद्य** इति– नामनिक्षेपस्य प्रवृत्तिरिति पक्षो न सम्भवतीत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह– **जाह्नव्यादी**ति– गङ्गातीरे घोष इत्यर्थावगतये यथा गङ्गायां घोष इति वाक्यं प्रवर्तते तथा जाह्नव्यां घोष इति भागीरथ्यां घोष इत्यादिवाक्यान्यपि प्रवर्तयितुं शक्यन्त एवेति जाह्नव्यादिर्यो गङ्गापदस्य पर्यायस्तदभिधेयत्वेन– तत्प्रतिपाद्यत्वेन तत्र गङ्गातीरे नामनिक्षेपप्रवृत्त्यसम्भवात्– नामनिक्षेपलक्षणसन्निविष्टस्य पर्यायानभिधेयत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । तत्र निक्षेपान्तरप्रवृत्तिरिति द्वितीयविकल्पं प्रतिक्षिपति– **नापि द्वितीय** इति । निषेधे हेतुमाह– **प्रसिद्धे**ति– प्रसिद्धस्य निक्षेपान्तरस्य नामनिक्षेपभिन्नस्य स्थापना-द्रव्य-भावनिक्षेपत्रयस्याविषये तत्र गङ्गातीरेऽप्रसिद्धस्य– प्रसिद्धनामनिक्षेपादिचतुष्टयभिन्नस्य निक्षेपस्य कल्पने तदियत्तायाः–निक्षेपाश्चत्वार एवेत्येवं निक्षेपेयत्तायाः क्षतिप्रसङ्गादित्यर्थः । उक्ताशङ्कायां प्रतिविधानमाह– **ने**ति । **जत्थ त्ति**– " यत्र यं जानीयान्निक्षेपं निक्षेपेन्निरवशेषम् " इति संस्कृतम् । **इत्यनेन** इत्यादिगाथावचनेन । **यथापरिज्ञानं** परिज्ञानमनतिक्रम्य । **निक्षेपान्तरकल्पनायाः** प्रसिद्धनिक्षेप-

इत्यनेन यथापरिज्ञानं निक्षेपान्तरकल्पनाया अप्यनुमतत्वेन दोषाभावात्, अस्तु वा तत्राभिप्रायकी स्थापनैव, भवतु वा वैज्ञानिको भावनिक्षेप एव, गङ्गापदेन तीरे गङ्गाभेदाभिव्यक्तिं विना गङ्गागतशैत्य-पावनत्वादिधर्मयोगस्याभिव्यञ्जयितुमशक्यत्वात्, एतच्च विपञ्चितमलङ्कारचूडामणिवृत्तावस्माभिः, तत् किं शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तेरपेक्षित(?)शब्दसङ्केतविषयत्वमेव नामलक्षणम्, 'स्थितमन्यार्थे' इत्यत्रानेकार्थवाच्यव्यावृत्तये 'अशक्यार्थे' इति करणाच्छक्यस्य 'पर्यायानभिधेयं च' इत्यनेन लक्ष्यस्य च व्यावृत्तौ तात्पर्यात्, ओमिति चेत्? तर्हि रूपसत्यादिविषये अतिव्याप्तिः, तस्य द्रव्यनिक्षेपविषयत्वेन

चतुष्टयातिरिक्तनिक्षेपकल्पनायाः। **दोषाभावात्** निक्षेपेयत्ताक्षतिप्रसङ्गस्येष्टापत्तिरूपतया दोषत्वाभावात्, निक्षेपानन्त्यस्यैवेष्टत्वादिति भावः। निक्षेपाश्चत्वार एवेत्यभ्युपगमेऽपि नामनिक्षेपभिन्नप्रसिद्धनिक्षेपविषय एवायमिति न निक्षेपेयत्ताक्षतिरित्याह– **अस्तु वेति**। **तत्र** गङ्गातीरे। **आभिप्रायिकी** शैत्य-पावनत्वादिप्रतिपत्तिप्रयोजनाभिप्रायेण गङ्गायां घोष इति प्रयोक्तुर्गङ्गातीरे गङ्गाया या असद्भूतस्थापना तदभिप्रायविषयः, **स्थापनैव** स्थापनानिक्षेप एवेत्यर्थः। अथवा गङ्गापदशक्यार्थस्य गङ्गाजलप्रवाहस्याभेदाध्यवसाय एव गङ्गातीर इति गङ्गातीरं गङ्गैवेति कृत्वा भावनिक्षेप एव तत्रेत्याह– **भवतु वेति**। **वैज्ञानिकः** वस्तुतो गङ्गातीरस्य गङ्गात्वाभावेऽभेदाध्यवसायतो गङ्गात्वं तत्रेति विज्ञानकृतः। कथं विज्ञानकृतो भावनिक्षेपस्तत्राश्रीयत इत्यपेक्षायामाह– **गङ्गापदेनेति**–गङ्गातीरं यदि गङ्गापदेन गङ्गाभिन्नतयाऽभिव्यक्तं स्यात् तदैव गङ्गागतस्य शैत्यपावनत्वादिधर्मसम्बन्धस्याभिव्यञ्जनं तत्र भवेन्नान्यथेत्यतस्तत्र गङ्गापदेन गङ्गाभेदाभिव्यञ्जनमावश्यकमित्येतस्मात् कारणाद् गङ्गायां घोष इत्यत्र नामनिक्षेप एवेत्यर्थः। उक्तार्थस्य विशेषतोऽवगतयेऽस्मत्कृताऽलङ्कारचूडामणिवृत्तिरवलोकनीया विचक्षणैरित्यावेदनाय श्रीयशोविजयोपाध्याया आहुः– **एतच्चेति**। **अस्माभिः** श्रीयशोविजयोपाध्यायैः। अत्र परः पृच्छति– **तत् किमिति**। "**रपेक्षित**" इत्यस्य स्थाने "रुपेक्षैव?" इति पाठो युक्तः, यदि लक्ष्येऽपि गङ्गातीरे न नामनिक्षेपप्रवृत्तिः, शक्ये तु नामनिपक्षेप्रवृत्तिरनभ्युपगतैवेत्येतस्मात् कारणात् किं शक्तिलक्षणान्यतरात्मिका या पदस्य वृत्तिस्तस्या उपेक्षैव किमित्यर्थः। एवं सति नामनिक्षेपलक्षणं यत् पर्यवसितं तदाह– **शब्दसङ्केतविषयत्वमेव नामलक्षणमिति**। ननु शब्दसङ्केतः शक्ये लक्ष्ये चेति शब्दसङ्केतविषयत्वस्य शक्य-लक्ष्ययोः सत्त्वादुक्तलक्षणस्य तयोरतिव्याप्तिरित्यत आह– **स्थितमन्यार्थे इत्यत्रेति**– नामलक्षणप्रतिपादकपद्ये यत् 'स्थितमन्यार्थे' इति वचनं तत्रेत्यर्थः। **अनेकार्थवाच्यव्यावृत्तये** अनेकार्थो यो गवादिशब्दस्तस्यैकार्थभिन्नो यो वाच्यो द्वितीयोऽर्थस्तस्य तस्मिन् वा नामलक्षणस्य व्यावृत्तये व्यवच्छेदाय; यदि स्थितमन्यार्थे इत्येव स्यात् तदा गोपदं गोभिन्नवाण्यादिलक्षणेऽर्थे स्थितं गोरूपशक्यार्थे नामनिक्षेपो भवेत्, शब्दसङ्केतविषयत्वस्य तत्र सत्त्वादतस्तद्व्यावृत्तये 'अन्यार्थे' इत्यस्य स्थाने '**अशक्यार्थे**' **इति करणाच्छक्यस्य** गोरूपार्थस्य, अस्य 'व्यावृत्तौ' इत्यत्रान्वयः। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमशक्यार्थे तीररूपार्थे एव स्थितमिति तीरे तस्य नामनिक्षेपत्वव्यावृत्तये त्वाह–**पर्यायेति**- पर्यायलक्षणवाक्यघटकेन 'पर्यायानभिधेयं' इत्यनेन वचनेन लक्ष्यस्य–गङ्गातीररूपार्थस्य व्यावृत्तौ– नामनिक्षेपत्वव्यावृत्तौ निरुक्तनामलक्षणकर्तुस्तात्पर्यादित्यर्थः। तत्रोत्तरमाशङ्कते– **ओमिति चेदिति**– अत्र स्वीकारार्थक 'ओँ' इति शब्दः, तथा च शक्ति-लक्षणान्यतरवृत्तेरुपेक्षा भवदाशङ्कितं नामलक्षणं शक्य-लक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणघटकमशक्यार्थे इति वचनं च स्वीक्रियत एवेति तदर्थः। प्रष्टोक्तोत्तरं दूषयति– **रूपेति**– "**रूपसत्यादिविषये**" इत्यस्य स्थाने "रूपवत्याद्यसत्यादिविषये" इत्येवं पाठो भवितुमर्हति; अन्यादृशो वा पाठो यद्यत्र स्यात् तदा साङ्गत्यमवतीति विचारणीयं सुधीभिः, 'रूपवत्याद्यसत्यादिविषये' इति पाठं समालम्ब्य व्याख्यायते–यद्यप्याकृतावपि शब्दस्य शक्तिरिति शक्यव्यावर्तकविशेषणत एव स्थापनाया आकृतिरूपाया व्यावृत्तिः, भावे तु शक्तिरस्त्येवेति तत एव भावस्यापि व्यावृत्तिः, जातिस्त्वनुगतत्वाद् द्रव्यमेवेति जातौ शक्तेः स्वीकाराज्जातिरूपत्वाद् द्रव्यस्यापि शक्यत्वमिति शक्यव्यावर्तकविशेषणतो द्रव्यस्यापि व्यावृत्तिः, तथापि कल्पितरूपवत्यादिसंज्ञकनायिकावर्णनात्मकनायिकाख्यायिकाया असत्यादिविषये कल्पितादिनामकनायिका. तद्धामाद्यात्मकविषये तद्वचनस्य नामनिक्षेपत्वं स्याद् यतस्तादृशार्थे व्यवहार-पथानवतीर्णे न शक्तिर्नापि लक्षणा रूपवत्यादिशब्दस्यातः शक्य-लक्ष्यभिन्नः सोऽर्थ इति निरुक्तनामनिक्षेपलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु तस्य लक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिरूपता न लक्षणसमन्वयस्येत्यत आह– **तस्येति**– रूपवत्यादिविषयस्ये-

[तत्रैव सा] इति चेत् ? न–उक्तलक्षण एव भावनिक्षेपविषयाभेदव्यवहारोपयिकरूपराहित्यविशेषणदाने दोषाभावात्, निरूढलक्षणायाः स्वीकारे तु लक्षणाया निरूढत्वज्ञापकं वचनमेव निक्षेपः, तद्विषयविशेषस्त्वन्यव्यावृत्त्यादिना यथाव्यवहारं स्वीकार्य इति नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥

तच्चित्रं स्थापनेति–तस्य–घटस्य चित्रं–पत्रादिलिखित आकारः स्थापना, तल्लक्षणं चैवं स्मरति–

"यत् तु तदर्थवियुक्तं तदभिप्रायेण यच्च तत्करणि, लेप्यादिकर्म तत् स्थापनेति क्रियतेऽल्पकालं च ॥"

[ ]

एतदर्थोऽयं–यत्–वस्तु, तदर्थवियुक्तं–भावेन्द्राद्यर्थैरहितं, तदभिप्रायेण–तद्बुद्ध्या, करणिः–आकृतिः, यच्चेन्द्राद्याकृति लेप्यादिकर्म क्रियते, चशब्दादाकृतिशून्यं चाक्षनिक्षेपादि तत् स्थापनेति, तच्चाल्पकालमित्वरमित्यर्थः, चशब्दाद् यावद्द्रव्यभावि च ।

मृद्द्रव्यमिति–घटकारणीभूता मृदेव द्रव्यघट इत्यर्थः, तल्लक्षणमिदम्–

त्यर्थः । **द्रव्यनिक्षेपविषयत्वेने**ति– अनाद्यनन्तस्वरूपे भवे सम्भाव्यते रूपवत्यादिको निरुक्ताख्याविषयः कश्चिदासीत् भविष्यति वेत्यतीतानागतकालिकवस्त्वात्मनाऽध्यवसिते तस्मिन्नतीतानागतपदार्थविषयकस्य द्रव्यनिक्षेपस्य विषयत्वेन नामनिक्षेपत्वस्य तत्रानिष्टत्वादित्यर्थः । उत्तरयति–**ने**ति । **भावे**ति–यद्यपि द्रव्यनिक्षेपविषयो भावनिक्षेपविषयो न भवति तथापि अयं राजा भावी भूतो वेति प्रतिसन्धाय राजपर्यायकरणे राजपर्यायकार्ये वा द्रव्यराजनि भावनिक्षेपविषयस्य भावराजस्याभेदव्यवहारो भवति, तद्व्यवहारोपयिकं यत्तत्कारणत्व– तत्कार्यत्वादिरूपं तद्राहित्यस्योक्तनामनिक्षेपलक्षणे निवेशाद् द्रव्यनिक्षेपविषये रूपवत्याद्याख्यायिकाविषयेऽतिव्याप्तिदोषाभावादित्यर्थः । निक्षेपसामान्यलक्षण एवाभिमतनिक्षेपातिरिक्तनिक्षेपविषयव्यावर्तकविशेषणदानतोऽभिमतनिक्षेपविशेषलक्षणं कर्तुं सुकरमित्याशयेनाह– **निरूढलक्षणाया** इति– अनादितात्पर्यमूलिका लक्षणा निरूढलक्षणा, सा प्रयोजननिरपेक्षैव, सा यस्य पदस्य यत्रार्थे तत्र तत्पदस्य शक्तिरेव स्वीकरणीया किमुक्तलक्षणाभ्युपगमेनेति विवादप्रदर्शनायोक्तम्– **स्वीकारे त्वि**ति– यस्य पदस्य नान्यत्र शक्तिरवधूता तस्य पदस्य शक्यार्थान्तराभावात् तत्सम्बन्धरूपा लक्षणा न सम्भवतीति तस्य पदस्य प्रकृतेऽर्थे शक्तिरेव न निरूढलक्षणा; यस्य पदस्य पुनरन्यार्थे व्यवहारादिना शक्तिः क्लृप्ता तस्य पदस्य क्लृप्तशक्यसम्बन्धत एवान्यार्थोपस्थितिसम्भवान्न तत्र शक्तिः किन्तु प्रयोजनाभावेऽपि अनादितात्पर्यमूलिका लक्षणैव, अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति वचनादित्येवं निरूढलक्षणास्वीकारोपष्टम्भिका युक्तिः । एवं सति यन्निक्षेपसामान्यलक्षणमभिमतं तदाह– **लक्षणाया** इति । **निरूढत्वज्ञापकं** अनादितात्पर्यमूलकत्वज्ञापकम् । **तद्विषयविशेषस्तु** निक्षेपविषयविशेषः पुनः, यद्वैलक्षण्यबलादान्तरनामनिक्षेपादिप्रभेदो भवति तादृशो निक्षेपविषयविशेष इति यावत् । **अन्यव्यावृत्त्यादिने**ति– यस्य निक्षेपस्य यो विषयो व्यवह्रियते तस्य निक्षेपस्य तद्विषयान्यव्यावृत्त्यादिनेत्यर्थः ।

तल्लक्षणं स्थापनालक्षणम्, **च** पुनः, **एवम्** अनन्तराभिधीयमानस्वरूपम्, **स्मरन्ति** प्राचीनाः कथयन्ति, स्मरन्तीत्युक्त्या नेदमभिनवमेव लक्षणं केनचित् कृतं तत्पूर्वमपीत्थमेव केनचित् प्रकाशितमेवं तत्पूर्वमपीति ज्ञापितम् । **एतदर्थः** "यत्तु तदर्थवियुक्तं" इति पद्यार्थः । **अयम्** अनन्तरं 'यत्तु०" इत्यादिनाऽभिधीयमानः । **यत् त्वि**त्यत्र यत्पदं यत्किञ्चिद्वस्तुपरामर्शकमित्याह– **यद् वस्त्व**ति । **तदर्थवियुक्त**मित्यस्य **भावेन्द्राद्यर्थैरहित**मिति विवरणम्, भावेन्द्रादिको य इन्द्रादिशब्दार्थस्तद्रहितं– तच्छून्यमित्यर्थः । **तदभिप्रायेणे**त्यस्य विवरणं– **तद्बुद्ध्ये**ति– इन्द्रोऽयमितीन्द्रादिबुद्ध्येत्यर्थः । **तत्करणी**त्यत्र करणीशब्दार्थ आकृतिरित्याह– **करणिः आकृतिरि**ति, तथा च **तत्करणी**त्यस्येन्द्राद्याकृति वस्त्वित्यर्थ इत्याह– **यच्चेन्द्राद्याकृती**ति– इन्द्रादेराकृतिराकारो यस्मिन् वस्तुनि तद् वस्तु, इन्द्राद्याकृतीत्यर्थः । तद् वस्तु किमित्यपेक्षायामाह– **लेप्यादिकर्मे**ति– तथा च भावेन्द्राद्यर्थरहितं भावेन्द्रादिबुद्ध्या इन्द्राद्याकृतिस्वरूपं लेप्यादिकर्म क्रियते तल्लेप्यादिकर्म इन्द्रादिस्थापनेत्यर्थः । **चशब्दात्** 'यच्च' इत्यत्र चशब्दात् । **आकृतिशून्यमिन्द्राद्याकृति**रहितं च यत् **अक्षनिक्षेपादि** इन्द्रोऽयमिति बुद्ध्या स्थापितं तदक्षनिक्षेपादि, **स्थापना** स्थापनानिक्षेपः । **तच्च**

" भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके। तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥ "

[ ]

एतदर्थो यथा–भूतस्य–अतीतस्य, भाविनो वैष्यतो भावस्य, कारणं–निमित्तं यल्लोके तद् द्रव्यमिति, द्रवति गच्छति तांस्तान् पर्यायान् क्षरति वेति द्रव्यम्, तत्त्वज्ञैः–सर्वज्ञैस्तीर्थकृद्भिरिति यावत्, सचेतनम्–अनुपयुक्तपुरुषाख्यम्, अचेतनं–ज्ञशरीरादि तथाभूतमन्यद् वा, कथितं–प्रतिपादितम्, इहायं सम्प्रदायः–द्रव्यघटस्तावद् द्विधाऽऽगमतो नोआगमतश्च, आगमः–पदार्थपरिज्ञानं, नोआगमस्तद्विपर्ययः, तत्रागमतो द्रव्यघटो घटशब्दाध्येताऽनुपयुक्तः " अनुपयोगो द्रव्यम् " [ ] इति वचनात्, अनुद्बुद्धपदवृत्तिप्रहाहितसंस्कारवानागमद्रव्यपदवाच्य इत्येतन्निष्कर्षः, नोआगमतश्च त्रिविधो द्रव्यघटो ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदात्, तत्र घटपदार्थज्ञस्य शरीरमात्मरहितं सिद्धशिलातलगतमप्यतीत-

स्थापनानिक्षेपात्मकं लेप्यादिकर्म च। **अल्पकालमित्यस्येत्वरमित्यर्थ** इति। **चशब्दात्** 'अल्पकालं च' इत्यत्र चशब्दात्। **यावद्द्रव्यभावि** आकृतिमद्द्रव्यं यावदवतिष्ठते तावत्कालं स्थाप्यमाना तदाकृतिरप्यवतिष्ठते।

मृद् द्रव्यमितीति मूलधारणम्, **घटकारणीभूता मृदेव द्रव्यघट इत्यर्थ** इति तदर्थप्रपञ्चनम्। **तल्लक्षणं** द्रव्यनिक्षेपलक्षणम्, **इदम्** अनन्तरमेवाभिधीयमानम्। **एतदर्थो यथे**ति– द्रव्यनिक्षेपलक्षणप्रतिपादकस्य " भूतस्य " इत्यादिपद्यस्यार्थो यथेत्यर्थः। **भूतस्येत्यस्य अतीतस्येत्यर्थकथनम्**। **भाविन** इत्यस्य विवरणम्-**एष्यत** इति। **कारणमित्यस्य निमित्तमिति** व्याख्यानम्। **तत्** भूतस्य भाविनो वा निमित्तम्। भूतभाविकार्यनिमित्तस्य द्रव्यत्वं कथमित्यपेक्षायां द्रव्यपदनिरुक्तित एव तल्लभ्यत इत्याशयेन तन्निरुक्तिमुपदर्शयति– **द्रवतीति**। **तत्त्वज्ञैरित्यस्य** विवरणं– **सर्वज्ञैरिति**। बौद्धादिभिः सर्वज्ञतया सुगतादिरप्यनुमतो, न च सुगतादिभिर्भूतभाविकार्यनिमित्तं द्रव्यमिति कथितमित्यत आह– **तीर्थकृद्भिरिति यावदिति**– तीर्थङ्करा एव वस्तुतः सर्वज्ञा नान्ये सुगतादयस्तदुच्चरितवाक्यस्याबाधितार्थत्वाद्यभावेन तदागमस्य तीर्थत्वाभावात्, " सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत " इति कोशस्तु नामनिक्षेपालम्बनेनैव प्रवृत्तः, न च सुगतादिर्भावसर्वज्ञो नामसर्वज्ञत्वस्यैव तत्र भावादिति। **सचेतनमित्यस्य** विवरणम्– **अनुपयुक्तपुरुषाख्यमि**ति–अनुपयुक्तः पुरुष उपयुक्तपुरुषपर्यायमभिगच्छतीति उत्तरपर्यायनिमित्तत्वाद् द्रव्यम्, **अचेतनमित्यस्य** विवरणं– **ज्ञशरीरादी**ति– ज्ञस्यात्मनो यच्छरीरादिकं तदपि तन्निमित्तत्वाद् द्रव्यमिति, **ज्ञशरीरादी**त्यत्रादिपदाद् भव्यशरीरादेरुपग्रहः। **तथाभूतं** भूतस्य भाविनो वा पर्यायस्य निमित्तम्। **अन्यद्वा** ज्ञशरीरादिभिन्नं मृदाद्यपि। **कथितमित्यस्य** विवरणं– **प्रतिपादितमि**ति। अनुपयुक्तपुरुषो यथा स्वपर्यायनिमित्तत्वाद् द्रव्यं तथोपयुक्तपुरुषोऽपि स्वपर्यायनिमित्तत्वाद् द्रव्यं भवेन्नवेति किमित्यनुपयुक्तपुरुषाख्यमित्युक्तम् ?, ज्ञशरीरादीति किमित्युक्तम् ? सामान्यतः शरीरादेरपि तथात्वसम्भवादिति नाशङ्कनीयम्, घटस्यैव निमित्तत्वाद् यथा मृद् द्रव्यघटः, तथा घटेऽनुपयुक्तः पुरुषोऽप्यागमतो द्रव्यघटः, एवं नोआगमतो ज्ञशरीरादिरपि द्रव्यघट इत्याशयेनेत्थमभिधानात्, अमुमेवार्थं स्पष्टीकर्तुमाह– **इहायं सम्प्रदाय** इति। **इह** द्रव्यनिक्षेपविचारे। **अयं** द्रव्यघटस्तावद् द्विधेत्यादिनाऽनन्तरमेवाभिधीयमानः। **सम्प्रदायः** सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायः– प्राचां वचनसन्दर्भः प्रवाहत आयतो न त्वेकेनैव केनचित् स्वयमुत्प्रेक्षितः। **तद्विपर्ययः**– पदार्थपरिज्ञानाभावः। **अनुद्बुद्धे**ति– अनुद्बुद्ध उद्बोधकासमवहितः, यत्सहकृतेन संस्कारेण स्मरणमुपजायते स संस्कारस्योद्बोधको भवति, पदस्य– घटादिशब्दस्य घटादिरूपार्थे वृत्तेः– शक्ति-लक्षणान्यतरसम्बन्धस्य ग्रहेणाहितो– जनितः संस्कारः पदवृत्तिग्रहाहितसंस्कारः, अनुद्बुद्धश्चासौ पदवृत्तिग्रहाहितसंस्कारश्चानुद्बुद्धपदवृत्तिग्रहाहितसंस्कारः, सोऽस्यास्तीत्यनुद्बुद्धपदवृत्तिग्रहाहितसंस्कारवान्, आगमद्रव्यपदवाच्य इत्येवमनुपयोगो द्रव्यमिति वचनस्य पर्यवसितोऽर्थ इत्यर्थः, अत्र ' न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः ' इति वचनात्, अनुद्बुद्धपदवृत्तिग्रहाहितसंस्कार इत्येतावन्मात्रेणैवानुद्बुद्धः पदवृत्तिग्रहाहितः संस्कारो यस्य सोऽनुद्बुद्धपदवृत्तिग्रहाहितसंस्कार इति बहुव्रीहिसमासतोऽनुद्बुद्धपदवृत्तिग्रहाहितसंस्कारवतः प्रतीतिसम्भवादनुद्बुद्धपदवृत्तिग्रहाहितसंस्कारवानिति कथमुपपद्यत इति नाशङ्कनीयम्,

कालीनतद्भावानुवृत्त्या घृतघटन्यायेन ज्ञशरीरद्रव्यघटः, येन शरीरेण न तावदिदानीं घटपदार्थं जानाति किन्त्वनेनैव कालान्तरेण ज्ञास्यति स भव्यशरीरद्रव्यघटः, तद्व्यतिरिक्तद्रव्यघटो मृद्रूपः कण्ठत एवोक्तः, अयं च द्रव्यपदार्थो द्विधा प्रयुज्यते, अप्राधान्येन योग्यतया च, अप्राधान्येन यथाऽङ्गारमर्दको द्रव्याचार्य इति, योग्यतया यथा मृत्पिण्डो द्रव्यघटः सुश्रावको द्रव्यसाधुः साधुश्च द्रव्यदेव इत्यादि, योग्यता च यद्यप्यैकभविक-बद्धायुष्काऽभिमुखनामगोत्रभेदेन त्रिविधैव अनुयोगद्वारसूत्रे नयभेदेन व्याख्याता, कायोत्सर्गनिर्युक्तौ द्रव्यकायनिरूपणप्रस्तावे—

"जं तु पुरक्कडभावं दवियं पच्छाकडं च भावाओ । तं होइ दव्वदवियं जह भविउं दव्वदेवाई ॥ १ ॥"

[आवश्यकभाष्ये गा० २३३]

इत्यत्रापि चातीतानागतानन्तभवेष्वपि द्रव्यपदव्यपदेशप्रसङ्गात् स्वयमुद्गृह्य पुरस्कृतपश्चात्कृतभवद्वय एवायुःकर्मसद्द्रव्यस्पर्शनोद्भावनेन निरस्तः, तथाहि—

"दुहओऽणन्तररहिया जइ एवं तो भवा अणन्तगुणा । एगस्स एगकाले भवा ण जुज्जन्तिऽणेगा(उ) ॥"

[आवश्यके गा० १५३६]

व्याख्या—"दुहओ" त्ति—वर्त्तमानभवे स्थितस्योभयत एष्यकाले अतीतकाले, अणन्तररहिअ त्ति—अनन्तरौ एष्यातीतौ, अनन्तरौ च तौ रहितौ च वर्त्तमानभवभावेनेति प्रकरणाद् गम्यते अनन्तररहितौ तावपि, जइ त्ति— यदि तस्योच्यते, तो त्ति— एवं सति, भवाः— तद्भवद्वयव्यतिरिक्ता वर्तमानभवभावेतर-

"अमुव्वत" इति भाष्यप्रयोगदर्शनादुक्तानुशासनस्य प्रायिकत्वादिति बोध्यम् । तत्र नोआगमतस्त्रिविधेषु द्रव्यघटेषु मध्ये । भव्यशरीरद्रव्यघटमुपदर्शयति— **येन शरीरेणे**ति । **अनेनैव** तेन शरीरेणैव । **तद्व्यतिरिक्ते**ति— ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तेत्यर्थः । अप्रधाने योग्येऽपि च द्रव्यपदं प्रयुज्यत इत्यप्राधान्य-योग्यत्वाभ्यां द्रव्यपदार्थस्य द्वैविध्यमुपदर्शयति— **अयं चे**ति । अप्रधानस्वरूपद्रव्यपदार्थमुदाहरति— **अप्राधान्येन यथे**ति । **अङ्गारमर्दको द्रव्याचार्य** इत्यत्र द्रव्यपदमप्रधानार्थकम्, तथा चोक्तवाक्यात् अङ्गारमर्दकोऽप्रधानाचार्य इति प्रतीयते । योग्यतया द्रव्यपदार्थमुदाहरति— **योग्यतया यथे**ति । **मृत्पिण्डो द्रव्यघट** इत्यत्र द्रव्यपदं योग्यार्थे प्रयुक्तम्, तथा चोक्तवाक्यान्मृत्पिण्डो घटयोग्यः— घटात्मकपर्यायरूपेण कदाचित् परिणंस्यते मृत्पिण्ड इत्येवं प्रतीयते । **सुश्रावक** इति सूत्रविहितश्रावकाचारपरिपालनपरायणः सुश्रावकः, स च साधुपर्यायं कालान्तरे आसादयिष्यतीति द्रव्यसाधुः— साध्वात्मकपर्यायरूपेण भवितुं योग्य इत्यर्थः । **साधुश्च द्रव्यदेवः** य इदानीं सूत्रविहितसाधुसमाचारीं सम्यगातिष्ठति साधुः, स कालं कृत्वा देवो भविष्यतीति कृत्वा द्रव्यदेव इत्युच्यते, यः साधुरन्तरभव एव न देवरूपेणोत्पत्स्यते किन्तु भवद्वयादिव्यवधानेन देवो भविष्यति सोऽपि द्रव्यदेव इत्युच्यते, तत्रानुयोगद्वारसूत्रोपवर्णितत्रिविधयोग्यताऽसम्भवतः कथं द्रव्यदेवतेति शङ्कया भवद्वयादिव्यवधानेनापि तद्भवनस्वभावे तद्योग्यता सम्भवतीति तथाविधस्यापि द्रव्यसाधुतोपपद्यते इत्यभिप्रायकसमाधानेन च बुधजनानन्दकरं विचारं प्रस्तौति— **योग्यता चे**ति— योग्यता च त्रिविधैव व्याख्यातेति सम्बन्धः । **यद्यपी**ति— **तथापी**-**यमि**त्याद्युत्तरग्रन्थस्थित**तथापी**त्युक्तिसापेक्षेयं यद्यपीत्युक्तिः । **जं तु० त्ति**— "यत् तु पुरस्कृतभावं द्रव्यं पश्चात्कृतं च भावतः । तद् भवति द्रव्यद्रव्यं यथा भवितुं द्रव्यदेवादि ॥ इति संस्कृतम् । "**प्रसङ्गात्**" इत्यस्य स्थाने "प्रसङ्गः" इति पाठो युक्तः, अस्य 'निरस्तः' इत्यनेनान्वयः । निरसनप्रकारमेव भावयति— **तथाही**त्यादिना । **दुहओ० त्ति**— "उभयतोऽनन्तररहितौ यद्येवं ततो भवा अनन्तगुणाः । एकस्यैककाले भवा न युज्यन्तेऽनेके तु ॥" इति संस्कृतम् । उक्तगाथाविवरणमुपदर्शयति— **दुहओ त्ती**ति । **उभयत** इत्यस्य फलितकथनम्— **एष्यकाले अतीतकाल** इति— भविष्यत्काले भूतकाले च । केन रहिताविति न ज्ञायत इत्यत आह— **वर्तमाने**ति— प्रकरणाद् वर्तमानभवभावेन रहिताविति गम्यते, "**वर्तमानभवभावेतररहिता**" इत्यस्य स्थाने "वर्तमानभवभावेन रहिता" इति पाठः सम्यग् । **इष्टा**-

रहिता एष्या अतीताश्चानन्तगुणास्तस्य सिद्धाः, ततस्तदपेक्षयापि द्रव्यकल्पना स्यात्, इष्टापत्तिश्च कर्तुमशक्येमेत्याह–एकस्य एककाले–पुरुषादिकाले भवा न युज्यन्ते अनेके, ततो भावेन सह साक्षात्सम्बन्धाभावात् तेषु सर्वेषु द्रव्यत्वस्वीकारोऽनिष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥ इत्थं चोदकेनोक्ते गुरुराह—

"दुहओऽणन्तरभवियं जह चिट्ठइ आउअं तु जं बद्धं । हुज्जियरेसु वि जइ तं दव्वभवा हुज्ज ता ते वि ॥२॥"

[आवश्यके गा० १५३५]

व्याख्या–दुहओ त्ति–वर्तमानभवे वर्तमानस्योभयत एष्येऽतीते च, अनन्तरभविकं–पुरस्कृतपश्चात्कृतभवसम्बन्धीत्युक्तं भवति, यथा तिष्ठति आयुष्कमेव–तुशब्दस्यावधारणार्थत्वान्न शेषं कर्म, यदीतरेष्वपि–प्रभूतेष्वनागतेषु च भवेषु, तदायुष्कर्म बन्धोदयद्वारकप्रत्यासत्तिकारि भवेत्, तदा तेऽपि–तस्मिन् भवे वर्तमानस्य द्रव्यभवा भवेयुः, तदायुष्कर्मसम्बन्धात्, न चैतदस्ति तस्मादसच्चोदकमतमिति गाथार्थः ॥२॥

अस्यैवार्थस्य प्रसाधकं लोकप्रतीतं निदर्शनमाह—

"संज्झासु दोसु सूरो अदिस्समाणो वि पप्पसमईअं । जह ओभासइ खित्तं तहेव एयं पि णायव्वं ॥३॥"

[आवश्यके गा० १५३८]

पत्तिश्च अनन्तातीतानागतभवापेक्षया द्रव्यत्वकल्पनाप्रसङ्ग इष्टापत्तिरेव । भावार्थमाह– **तत** इति । "**ततो**" इत्यस्य स्थाने "तद्गतेन" इति पाठो युज्यते, व्यवहितातीतानागतभवगतेन भावेन सह द्रव्यत्वेनाभिमततद्भवीयस्य साक्षात्सम्बन्धस्याभावाद् व्यवधायकस्य भवस्य साक्षात्सम्बन्धविघटकस्य सद्भावादित्यर्थः । **इत्यर्थः** एवं "दुहओ" इत्यादिगाथार्थ इत्यर्थः । **दुहओ० त्ति–** उभयत आनन्तरभविकं यथा तिष्ठति आयुष्कं तु यद् बद्धम् । भवेदितरेष्वपि यदि तद् भव्यभवा भवेयुस्तदा तेऽपि ॥" इति संस्कृतम् । विवृणोति– **दुहओ त्ती**ति । **उभयत** इत्यस्य विवरणम्– **एष्येऽतीते चे**ति । **आनन्तरभविकमि**त्यस्य फलितार्थकथनम्– **पुरस्कृतपश्चात्कृतभवसम्बन्धीत्युक्तं भवती**ति । "आउअं तु" इत्यस्य "आयुष्कं तु" इति स्यात् आयुष्कमेवेति कथमित्यत आह–**तुशब्दस्ये**ति । अवधारणार्थकेन तुशब्देन कस्य व्यवच्छेद इत्यपेक्षायामाह– **न शेषं कर्मे**ति–निरुक्तायुष्कर्मभिन्नं कर्म न तिष्ठतीत्यर्थः । **यदी**त्यस्य **भवेदि**त्यनेन सम्बन्धः । **इतरेष्वपी**त्यस्य विवरणं– **भूतेष्वनागतेषु च भवेष्वि**ति । "**प्रभूतेष्व**" इत्यस्य स्थाने "भूतेष्व" इति पाठो युक्तः, अथवा "प्रभूतेष्वतीतेष्व" इति पाठः शोभनः । **तत्** अनेकभवकालसम्बन्धि । **आयुष्कर्म बन्धे**ति– अतीतभवे तस्य कर्मणो बन्धो वर्तमानभवे तस्योदयः, तद्द्वारिका या अतीतभवेन सह वर्तमानभवस्य प्रत्यासत्तिः–सम्बन्धस्तत्कारि आयुष्कर्म यदि भवेदित्यर्थः, **तदा तेऽपि** व्यवहितभवा अपि । **तस्मिन् भवे वर्तमानस्य** वर्तमानभवे वर्तमानस्य पदार्थस्य भावरूपस्य । वर्तमानभवगतेन भावेन सह व्यवहितभवगतानामपि बन्धोदयद्वाराऽऽयुष्कर्मलक्षणप्रत्यासत्तिकारिबलात् सम्बन्धस्य सद्भावादित्याह– **तदायुष्कर्मसम्बन्धादि**ति । **न चैतदस्ति** आयुष्कर्म व्यवहितातीतभवे बध्यते वर्तमानभवे उदयमासादयतीत्येव नास्ति, किन्त्वव्यवहितातीतभवे आयुष्कर्म बध्यते तदन्तरमेव वर्तमानभवे उदयमाप्नोतीत्यतो वर्तमानभवगतभावस्य व्यवहितभवगतपदार्थेन सह सम्बन्धस्य बन्धोदयद्वारकायुष्कर्मसम्बन्धकृतस्याभावाच्च व्यवहितानन्तभवगताः पदार्थाः वर्तमानभवगतभावापेक्षया द्रव्यतापत्तिभाजनानीत्युपसंहरति– **तस्मादि**ति । **अस्यैव** द्वितीयगाथाप्रतिपादितस्यैव । **संज्झासु० त्ति–** "सन्ध्ययोर्द्वयोः सूर्योऽदृश्यमानोऽपि प्राप्यसमतीतम् । यथाऽवभासयति क्षेत्रं तथैवैतदपि ज्ञातव्यम् ॥" इति संस्कृतम् । विवृणोति– **सन्ध्या चे**ति । "**प्रत्यूष-प्रदोषा प्रतिबद्धयोः**" इत्यस्य स्थाने "प्रत्यूष-प्रदोषप्रतिबद्धयोः" इति पाठो युक्तः, तथा च द्वयोः सन्ध्ययोरित्यनेन प्रत्यूष-प्रदोषसन्ध्ययोरित्युक्तं भवति । **प्राप्यं** स्वक्रियाजन्यसंयोगशालि, अस्य क्षेत्रमित्यनेनान्वयः, **समतीतं** स्वक्रियाजन्यविभागशालि, येन क्षेत्रेण संयुक्तो भवति, यस्मात् क्षेत्रादनन्तरमेवापक्रान्तो भवति, तदुभयक्षेत्रमित्यर्थः । "**यथाऽपभाषयति**" इत्यस्य स्थाने "यथाऽवभासयति" इति पाठो युक्तः । उक्तमेवार्थं स्पष्टयति– **यथे**ति । **प्रत्यूषसन्ध्यायां** प्रातः-

सन्ध्या च सन्ध्या च सन्ध्ये, तयोः सन्ध्ययोः प्रत्यूष-प्रदोषाप्रतिबद्धयोः, सूर्य आदित्योऽदृश्यमानोऽपि प्राप्यं समतीतं च क्षेत्रं यथाऽवभासयति-यथा प्रत्यूषसन्ध्यायां पूर्वविदेहं भरतं च, प्रदोषसन्ध्यायां तु भरतमपरविदेहं च, तथैवैतदपि प्रक्रान्तं ज्ञातव्यम्, इदमुक्तं भवति-वर्तमानभवस्थितः पुरस्कृतभवं पश्चात्कृतभवं चायुष्कर्मसद्द्रव्यतया स्पृशति प्रकाशेनादित्यवदिति गाथार्थः ॥ ३ ॥ तथापीयं भवद्वयनियतायुष्कर्मघटिता(तया) योग्यता(तया) तथानियमोक्तिर्न तु सर्वत्रानेन नियमेनैव व्यामोहो विधेयः, तीर्थङ्करनामकर्मघटितया योग्यतया नानाभवव्यवधानेनापि मरीचेर्द्रव्यतीर्थकरत्वप्रतिपादनात्, "जे अ अईआ सिद्धा" [शक्रस्तवे] इत्यादिना सुदूरव्यवहितानामपि द्रव्यतीर्थकृतां वन्द्यत्वप्रतिपादनस्य नानाभवसम्बन्धघटितयोग्यतयैवोपपत्तेश्च, इत्थमेव पुष्पादिना भगवत्पूजादावुत्कर्षतोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्तव्यवधानेन भावस्तवरूपफलोपधायकतया द्रव्यस्तवत्वम्, अपुनर्बन्धकाद्युचिताचारे चोत्कर्षतः पुद्गलपरावर्तव्यवधानेन भावाज्ञारूपफलोपधायकतया द्रव्याज्ञात्वमुपदेशपदादावुक्तं सङ्गच्छते, तत्र समुचितशक्तिरूपाया योग्यतायास्तावत्कालनियताया एव सिद्धेः, न च फले पुद्गलपरावर्तव्यवधानमपुनर्बन्धकक्रियाया असिद्धम्, आशातनाबहुलस्योत्कृष्टान्तरस्यापार्द्धपुद्गलपरावर्तमानस्यैव प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्, बीजादीनां सान्तरेतरत्वभेदस्य तेषामुत्कृष्टान्तरस्यैकपुद्गलपरावर्तमानतायाश्च विंशिकायामाचार्यैः प्रतिपादनात् । तदुक्तं—

"बीजाइआ य एए तहा तहा सन्तरेतरा णेया । तहभवत्तखित्ता एगन्तसहावबाहाए ॥ १ ॥

सन्ध्यायाम् । **भरतं चे**त्यनन्तरमवभासयतीत्यस्यानुकर्षेण सम्बन्धः । **प्रदोषसन्ध्यायां** सायं सन्ध्यायाम्, तु पुनः, **अपरविदेहं चे**त्यनन्तरमपि अवभासयतीत्यस्यानुकर्षेण सम्बन्धः । **एतदि**त्यस्य विवरणं– **प्रक्रान्तमि**ति । संक्षेपेण निरुक्तगाथार्थमनुगमय्य दर्शयति– **इदमुक्तं भवती**ति । **इदं** वर्तमानभवस्थित इत्यादिनानन्तरमेवाभिधीयमानम्, **उक्तम्** एतद्गाथयोच्चरितम्, अन्यत् स्पष्टम् । यद्यपीत्युक्तिव्यपेक्षेयं **तथापी**त्युक्तिः । **इयमि**त्यस्य नियमोक्तिरित्यनेन सम्बन्धः । **न** त्वित्यस्य विधेय इत्यनेन सम्बन्धः । कथं भवद्वयनियतायुष्कर्मघटितया योग्यतयैव सर्वत्र वर्तमानभवगतभावस्याव्यवहितभवगतमेव द्रव्यमिति नियमो नेत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुमुपदर्शयति– **तीर्थङ्करे**ति । नानाभवसम्बन्धघटितयोग्यतयाऽपि द्रव्यत्वे हेत्वन्तरमप्युपदर्शयति– **जे अ०** इति– जे अ अईआ सिद्धा, जे अ भविस्संति अणागयकाले । संपइ वट्टमाणा सव्वे तिविहेण वंदामि ॥ इति संपूर्णः पाठः, "ये चातीताः सिद्धा ये च भविष्यन्त्यनागतकाले सम्प्रति वर्तमानाः सर्वान् त्रिविधेन वन्दे ॥" इति संस्कृतम् । **वन्द्यत्वप्रतिपादनस्ये**त्यस्योपपत्तेरित्यनेन सम्बन्धः । **इत्थमेवे**त्यस्य सङ्गच्छते इत्यनेनान्वयः । **इत्थमेव** नानाभवसम्बन्धघटितयाऽपि द्रव्यत्वमित्यभ्युपगमप्रकारेणैव । अपार्द्धपुद्गलपरावर्तादिसमयविज्ञानं समयसमुद्रात् कर्तव्यम् । **द्रव्यस्तवत्वमि**त्यस्योपदेशपदादावुक्तमित्यनेन सम्बन्धः । **अपुनर्बन्धके**ति– न पुनरपि कर्मबन्धो मोहनीयकर्मोत्कृष्टबन्धनं यस्य सोऽपुनर्बन्धकः, तल्लक्षणं यथा– "पावं न तिव्वभावा, कुणइ ण बहु मन्नइ भवं घोरं । उचिअठिइं च सेवइ, सव्वत्थ वि अपुणबंधो त्ति ॥" यद्वा– "भवाभिनन्दिदोषाणां प्रतिपक्षगुणैर्युतः । वर्धमानगुणप्रायो ह्यपुनर्बन्धको मतः ॥" इति, **तत्र** अपुनर्बन्धकक्रियायाम्, **तावत्कालनियतायाः** पुद्गलपरावर्तव्यवधानकालनियतायाः । **न चे**त्यस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः । अपुनर्बन्धकक्रियायाः फले पुद्गलपरावर्तव्यवधानस्यासिद्धत्वे हेतुमुपदर्शयति– **आशातनाबहुलस्ये**ति । निषेधे हेतुमाह– **बीजादीनामि**ति । **सान्तरेतरत्वभेदस्य** बीजादीनि सान्तराणि निरन्तराणि चेत्येवं भेदस्य, अस्य विंशिकायामाचार्यैः प्रतिपादनादित्यनेन सम्बन्धः । **तेषां** बीजादीनाम् । **उत्कर्ष**प्रतिपादकं विंशिकागतं गाथात्रितयमुल्लिखति– **बीजा इआ य०** इति– बीजादिकाश्चैते तथा तथा सान्तरेतरा ज्ञेयाः । तथा

बीजस्स वि संपत्ती जायइ चरमम्मि चेव परिअट्टे। अच्चन्तसुन्दरा जं एसा वि तओ ण सेसेसु ॥२॥ ५-८
ण य एअम्मि अणन्तो जुज्जइ णेयस्स णाम कालु त्ति। ओसप्पिणी अणन्ता हुन्ति जओ एगपरिअट्टे "॥३॥
[बीजादिविंशिकायाम्-८, ६, ७]

तस्माद् योग्यता प्रतिकार्यं यथासम्प्रदायं द्रव्यव्यवहारहेतुर्विशिष्याश्रयणीया, न तु द्रव्यमेव, (एवमत्रापि) द्रव्यकार्यादिव्यपदेशहेतुरायुःसम्बन्धघटितैव, तत्तत्पदसमभिव्याहारेण द्रव्यपदस्य नानार्थताद्योतनात्, अन्यथा द्रव्यस्तवादावगतेः, तदिदमुक्तं-" इयरो पुण जोगात्ते चित्ते णयभेयओ मुणेअव्वो " [ ] ' इतरो द्वितीयो द्रव्यपदार्थः, नयभेदश्च प्रस्थकादिन्यायसिद्धः ' इत्यादिविपश्चितमस्माभिर्धर्मपरीक्षायामिति विस्तरार्थिनैतत्तत्त्वं तत एवावगन्तव्यम् ।

रक्तादिको-रक्तादिपर्यायपरिणामः, भावो-भावघटः, तल्लक्षणं चेदम्—

" भावो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः ।
सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियानुभवात् " ॥ १ ॥ [ ]

भवनं भावः, स हि वक्तुरिष्टक्रियानुभवलक्षणः सर्वज्ञैः समाख्यातः, इन्दनादिक्रियानुभवनयुक्तेन्द्रादिवदिति, अत्रागमतो भावघटो घटपरिज्ञानोपयुक्तः, नोआगमतो भावघटश्च रक्तादिपरिणामसमूह इति विवेकः । अथ घटोपयोगमात्रात् कथं भावघट इति चेत् ? न-घट-ज्ञानयोरतिरिक्तसम्बन्धा-

भव्यत्वक्षिप्ता एकान्तस्वभावबाधया ॥ १ ॥ बीजस्यापि सम्पत्तिर्जायते चरम एव परावर्ते । अत्यन्तसुन्दरा यदेषाऽपि ततो न शेषेषु ॥ २ ॥ न चैतस्मिन्ननन्तो युज्यते ज्ञेयस्य नाम काल इति । उत्सर्पिण्योऽनन्ता भवन्ति यत एकपरिवर्ते ॥ ३ ॥" इति संस्कृतम् । उपसंहरति- **तस्मादिति**- योग्यता विशिष्याऽऽश्रयणीयेति सम्बन्धः, एकस्य कारणस्यैकस्मिन् कार्ये द्रव्यव्यवहारहेतुर्या योग्यता सैव नान्यस्य कारणस्य नान्यस्मिन् कार्ये तथा, नवा तस्यैवान्यकार्ये तथा; किन्तु प्रतिकार्यं विभिन्नैव सा तथा, साऽपि **यथा सम्प्रदायं** सम्प्रदायमनतिक्रम्यैवाश्रयणीयेत्यर्थः । **न तु द्रव्यमेवेति**- द्रव्यमेवाविशेषितस्वरूपं द्रव्यव्यवहारहेतुर्नाश्रयणीयमित्यर्थः । **आयुःसम्बन्धघटितैवे**त्यनन्तरं योग्यताऽऽश्रयणीयेत्यनुकर्षः । एवं सति नानार्थता द्रव्यपदस्येष्टैव, किन्तु तद्द्योतनं तत्तत्पदसमभिव्याहारेण भवतीत्याह- **तत्तत्पदे**ति । **अन्यथा** द्रव्यव्यवहारहेतुतया प्रतिकार्यं विशिष्य योग्यताया अनाश्रयणे । तत्र संवादं दर्शयति- **तदिदमुक्तमिति** । **इयरो०** इति- " इतरः पुनर्योगात्ते चित्ते नयभेदतो ज्ञातव्यः " इति संस्कृतम् । तदिदमुक्तमर्थं दृढीकर्तुमस्मन्निर्मितधर्मपरीक्षाग्रन्थोऽवलोकनीयो विस्तरार्थिनेत्युपदिशति- **इत्यादि विपश्चितमिति** ॥

भावो रक्तादिक इति भावनिक्षेपप्रतिपादकं वचनं विवृणोति- **रक्तादिक** इति- अस्य स्थाने मूलपद्यपाठानुसारात् ' रक्तादिक ' इति पाठो युक्तः, अस्यार्थकथनम्- **रक्तादिपर्यायपरिणाम** इति । **भाव** इत्यस्य विवरणं- **भावघट** इति । **तल्लक्षणं च** भावनिक्षेपलक्षणं तु । **इदम्** अनन्तरमेवाभिधीयमानम् । " भावो विवक्षित० " इति पद्यार्थं संक्षेपेण दर्शयति- **भवनमिति** । **स** भावः । **हि** यतः । **अत्रे**त्यस्य ' इति विवेकः ' इत्यनेन सम्बन्धः । **अत्र** भावनिक्षेपविचारे घटपरिज्ञानोपयुक्तः पुरुषश्चेतनः, घटश्चाचेतन इति कथं चेतनस्याचेतनभावरूपत्वमित्याशङ्कते- **अथेति** । समाधत्ते- **नेति** । घट-ज्ञानयोर्विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धो यद्यतिरिक्त उपेयते तदा तस्यापि प्रतियोग्यनुयोगिभ्यां घट-ज्ञानाभ्यामसम्बद्धस्य सम्बन्धत्वं न सम्भवतीति तस्याप्यतिरिक्तः सम्बन्धोऽभ्युपेयः, एवं तस्याप्यतिरिक्त इत्यनवस्थानान्न तयोरतिरिक्तः सम्बन्धः, एवं सति घटज्ञानं पटज्ञानमिति व्यवहारो निर्निमित्तो मा प्रसाङ्क्षीदित्येकाकारतैव विषय-विषयिणोस्तत्क्रियात्मिका इति वाच्यम्, तथा चाचेतनस्य घटस्य घटोपयोगस्य च चेतनस्य घटाकारत्वलक्षणभावघटत्वमविशिष्टमिति घटाकारत्वलक्षणभावघटत्वाश्रयणेन घटपरिज्ञानोपयुक्ते भावघटत्वाभिधाने बाधकाभावादित्याह- **घट-ज्ञानयोरिति** । **तज्ज्ञाने** घटज्ञाने ।

भावेन घटाकारतायास्तज्ज्ञानेऽवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् तादृशभावमपेक्ष्य घटोपयुक्तेभ्यश्च भावघटत्वोक्तौ बाधकाभावात्, अग्न्युपयुक्तस्य भावाग्नित्वे बाधकमुक्तमेव तदन्यत्रापि समानमिति चेत् ? सत्यमुक्तम्-परमयुक्तम्-नह्यनलः सर्व एव दहनाद्यर्थक्रियाप्रसाधको भस्माच्छन्नाग्निना व्यभिचारात्, ज्ञानाद्वैत-नयमतमेतदिति चेत् ? किं ततः ? सर्वनयमये भगवत्प्रवचने [ ] यथाधिकारं यथेष्टतयाश्रवणे दोषाभावादिति किमतिप्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ ८६ ॥

तदेवं भिन्ने वस्तुनि निक्षेपचतुष्टयमवतारितम्, अथैकस्मिन्नेव तदवतारयन्नाह—

एकद्रव्येऽप्यात्मनामाऽऽकृति-कारण-कार्यता ।

पुरस्कृत्य महाभाष्ये, दिष्टाः पक्षान्तरेण ते ॥ ८७ ॥

नयामृत०—एकद्रव्येऽपीति-एकस्मिन्नपि द्रव्ये, आत्मनो-विवक्षितपदार्थस्य, नाम-अभिधायकं पदम्, आकृतिः-संस्थानम्, कारणता-तत्पर्यायजननशक्तिः, कार्यता-तद्रूपेणाभिव्यक्तिः, एताः पुरस्कृत्य-मेलयित्वा, पक्षान्तरेण-भिन्नपक्षाभिप्रायेण, ते-नामादयश्चत्वारोऽपि निक्षेपाः, महाभाष्ये दिष्टाः-प्रतिपादिताः, तथा च तद्गाथा—

" अहवा वत्थुभिहाणं नामं ठवणा य जो तयागारो । कारणया से दव्वं कज्जावन्नं तयं भावो ॥ "

[विशेषावश्यकभाष्ये गा० ६०] इति,

तादृशभावं घटाकारत्वलक्षणभावम् । "**घटोपयुक्तेभ्यश्च**" इत्यस्य स्थाने "घटोपयुक्ते" इति पाठो युक्तः । यथाऽग्न्युपयुक्तस्य पुरुषस्य भावाग्नित्वेऽग्निना यथा दहनकार्यमुपजायते तथाऽग्न्युपयुक्तपुरुषेणापि दहनकार्यं स्यादित्यापत्तिलक्षणबाधकाद् यथाऽग्न्युपयुक्तस्य न भावाग्नित्वं तथा घटोपयुक्तस्य जलाहरणादिकार्यकारित्वप्रसङ्गलक्षणबाधकान्न भावघटत्वमित्याशङ्कते- **अग्न्युपयुक्तस्येति** । **तत्** तत्कार्यकारित्वलक्षणबाधकम् । **अन्यत्रापि** घटपरिज्ञानोपयुक्तस्य भावघटत्वेऽपि । समाधत्ते-**सत्यमुक्तमिति**- नोक्तं भवता तदिति न किन्तु उक्तमेवेत्यर्थः । **परं** किन्तु । अयुक्तत्वे हेतुमाह-**नहीति**- यत्र यत्रानलत्वं तत्र दहनाद्यर्थक्रियासाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-**भस्मेति**-भस्माच्छादितोऽप्यग्निरग्निर्भवत्येव न च स दहनाद्यर्थक्रियासाधक इत्येवं व्यभिचारादित्यर्थः । बाह्यघटस्य ज्ञानात्मकत्वं न सम्भवतीति न बाह्यपदार्थाभ्युपगन्तृमते भावघटरूपता घटोपयोगस्य, किन्तु सर्वस्य वस्तुनो ज्ञानाकारत्वाज्ज्ञानरूपत्वमेवेत्यभ्युपगन्तृयोगाचारमत एव घटोपयोगस्य भावघटत्वमिति तथाऽभ्युपगमे योगाचारमतप्रवेशः स्यादित्याशङ्कते-**ज्ञानाद्वैतेति** । समाधत्ते-**किं तत** इति-भवत्वेतस्य ज्ञानाद्वैतनयमतत्वं तस्मात् किं नः सर्वनयमयभगवत्प्रवचनाश्रितानां छिन्नमित्यर्थः । "**यथेष्टतयाश्रवणे**" इत्यस्य स्थाने "यथेष्टनयाश्रयणे" इति पाठः सम्यक् ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमपद्यमवतारयति-**तदेवमिति** । **अवतारितं** योजितम् । **एकस्मिन्नेवे**त्यनन्तरं वस्तुनीति दृश्यम् । **तत्** निक्षेपचतुष्टयम् । विवृणोति-**एकद्रव्येऽपीती**ति । **विवक्षितपदार्थस्य** यथा घटस्य नामनिक्षेपादिचतुष्टयविवक्षायां नामादिनिक्षेपचतुष्टयास्पदतया विवक्षितस्य घटपदार्थस्य, यदभिधायकं घकारोत्तराकारोत्तरटकारोत्तरात्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नं घटेति पदं तद् घटस्य नामनिक्षेपः, तस्य यत् कम्बुग्रीवाद्यवयवसन्निवेशविशेषविशिष्टपृथुबुध्नाद्याकारलक्षणं संस्थानं तद् घटस्य स्थापनानिक्षेपः, घटस्य या कारणतोत्तरोत्तरप्रतिक्षणभाविपर्यायजननशक्तिः सैव घटस्य द्रव्यनिक्षेपः, घटस्य घटरूपेण याऽभिव्यक्तिस्तद्रूपा कार्यतैव तस्य भावनिक्षेप इत्यर्थः । **एताः** आत्मनामाऽऽकृति- कारण-कार्यताः । **पुरस्कृत्ये**त्यस्य विवरणं-**मेलयित्वे**ति । **पक्षान्तरेणे**त्यस्य विवरणं-**भिन्नपक्षाभिप्रायेणे**ति । **ते** इत्यस्य विवरणं **नामादयश्चत्वारोऽपि निक्षेपा** इति । **दिष्टा** इत्यस्य विवरणं-**प्रतिपादिता** इति । **तद्गाथा** महाभाष्यगाथा । **अहवा०** इति-" अथवा वस्त्वभिधानं नाम स्थापना च यस्तदाकारः । कारणता तस्य द्रव्यं कार्यापन्नं तकत् भावः ॥ "

अस्मिंश्च पक्षे "व्यक्त्या-ऽऽकृति-जातयः पदार्थः" [न्यायदर्शन० अ–१, सू०] इति गौतमीयसूत्रं यथा त्रिषु पदार्थपर्याप्त्यभिप्रायेण व्याख्यायते तथा "नाम-स्थापना-द्रव्य-भावतस्तन्न्यासः" [तत्त्वार्थ० अ० १, सू० ५] इत्यस्मदीयं तत्त्वार्थसूत्रमपि चतुर्षु पर्याप्त्यभिप्रायेण व्याख्येयम्, अधिकविषयपक्षपाती च व्यवहारः, नह्याकृतिरिव नामापि स्वरसतः पदान्न प्रतीयते, नवाऽऽकृतिवत्ताया इव नामवत्ताया अपि संशयः शाब्दबोधानन्तरमवतिष्ठत इत्यादिरन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

तदेवं भिन्नद्रव्ये एकद्रव्ये वा चत्वारोऽपि निक्षेपा द्रव्यार्थिके सिद्धाः, एतेषां च सर्वव्यापकत्वं श्रूयते, तद्व्यभिचारशङ्कामुन्नीय प्रायिकव्याप्त्यभिप्रायेण व्यवस्थापयति—

अप्रज्ञाप्याभिधा-द्रव्यजीव-द्रव्याद्ययोगतः ।
न चाव्यापित्वमेतेषां, तत्तद्भेदनिवेशतः ॥ ८८ ॥

इति संस्कृतम् । **अस्मिंश्च** अनन्तरोपदिष्टे च । **त्रिषु**–व्यक्त्याकृतिजातिषु । **पदार्थपर्याप्त्यभिप्रायेण** पदार्थत्वं व्यक्त्याकृतिजातिषु पर्याप्तमित्यभिप्रायेण । **अस्मदीयं** [illegible] । **चतुर्षु** नाम-स्थापना-द्रव्य-भावेषु । **पर्याप्त्यभिप्रायेण** नाम-स्थापना-द्रव्य-भावेषु पदार्थत्वं पर्याप्तमित्यभिप्रायेण । ननु स्थापना आकृतिः, द्रव्यमनुगतत्वाज्जातिः, भावो व्यक्तिः, एतत्त्रितयस्य पदार्थत्वाभ्युपगमो जैन–नैयायिकयोः समानः, नाम्नस्तु पदार्थत्वं न नैयायिकेनाभ्युपगतं जैनेन तु तस्याप्यधिकस्य पदार्थत्वमभ्युपगम्यते, तत्र ।

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान–कोशाऽऽप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति, सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ १ ॥" [ ]

इति वचनप्रसिद्धशक्तिग्राहकव्याकरणादिषु मध्ये कस्य बलान्नाम्नि शक्तिग्रहः, येनाधिकस्य तस्य पदार्थत्वं परीक्षकैरनुमोदनीयं स्यादित्यत आह–**अधिकविषयपक्षपाती च व्यवहार** इति–लौकिकव्यवहारे यत्पदाद् यमर्थमवगत्य व्यवहरति पुरुषस्तत्पदस्य तत्र शक्तिरवगम्यते, यथा घटमानयेत्यत्र घटपदाद् घटरूपार्थमवगत्य तदानयनादिव्यवहारमाचरति, एवं घटमुच्चारयेत्यत्र घटपदाद् घकारोत्तराकारोत्तरटकारोत्तरात्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नं घटेति नामावगत्य तदुच्चारणव्यवहारमाचरतीत्येवं नैयायिकानुमतपदार्थत्रयादधिको नामात्मको यो विषयः, तस्य पदार्थत्वाभ्युपगमके जैनपक्षे पतितुं–तद्बाढ्यं विधातुं शीलं यस्य सोऽधिकविषयपक्षपाती, **च** पुनः, व्यवहारः, तथा च शक्तिग्राहकतया प्रसिद्धस्य व्यवहारस्य नाम्न्यपि पदस्य शक्तिग्राहकत्वमित्यर्थः । यथा चाकृतिः स्वरसतः पदात् प्रतीयते तथा नामापि स्वरसत एव पदात् प्रतीयत इत्यतो यथाऽऽकृतौ पदार्थत्वं तथा नाम्न्यपि पदार्थत्वं स्वीकरणीयमित्याह–**नहीति**–'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति वचनाद् 'नहि न प्रतीयते' इति निषेधद्वयात् प्रतीयत एवेत्यवगतिः । **नवेति**–शाब्दबोधानन्तरमाकृतिवत्तायाः संशय इव नामवत्तायाः संशयोऽपि नवाऽवतिष्ठत इत्यन्वयः, घटपदाच्छाब्दबोधे सति घट आकृतिमान् न वेति संशयो यन्न भवति तत्रेदमेव कारणं–यदुत घटपदादाकृतिमत्तयैव घटस्य निर्णयात्मकः शाब्दबोधः, निर्णयश्च संशयविरोधी, अर्थादाकृतिमत्त्वप्रकारकघटविशेष्यकनिर्णय आकृतिमत्त्वप्रकारकघटविशेष्यकसंशयस्य प्रतिबन्धक इति तदभावरूपकारणस्याभावात् तथासंशयो न भवतीति, एवं घटपदाच्छाब्दबोधे जाते घटो नामवान् नवेति संशयोऽपि न भवति, तत्राप्येतदेव कारणं वाच्यं–यद्घटपदात् घटनामवान् घट इति घटनामवत्त्वप्रकारकघटविशेष्यकनिर्णयात्मकः शाब्दबोधो घटविशेष्यकघटनामवत्त्वप्रकारकसंशयप्रतिबन्धक इति तदभावरूपकारणाभावाद् घटो घटनामवान् नवेति संशयो न भवतीत्यतो घटपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वान्नाम्नोऽपि पदार्थत्वमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमपद्यैकोननवतितमपद्ये अवतारयति–**तदेवमिति** । **एतेषां** नाम-स्थापना-द्रव्य-भावनिक्षेपाणाम्, **सर्वव्यापकत्वं** सर्वस्मिन् वस्तुनि नामादयश्चत्वारो निक्षेपाः प्रवर्तन्त इति यत्र यत्र वस्तुत्वं तत्र नामादिनिक्षेपचतुष्टयतत्त्वमित्येवं सर्वव्यापकत्वम्, **श्रूयते** यत्रापि यं जानीयाद्, यत्रापि यं न जानीयात् तत्रापि निक्षिपेदित्याद्यागमवचनेन प्रतिपाद्यते ।

इतीयं प्रायिकी व्याप्तिरभियुक्तैर्निरूप्यते ।
यत्तत्पदाभ्यां व्याप्तिश्चानुयोगद्वारनिश्चिता ॥ ८९ ॥

नयामृत०—अप्रज्ञाप्येति, इतीयमिति। एतेषां—नामादीनां चतुर्णां निक्षेपाणाम्, अप्रज्ञाप्ये वस्तुनि, अभिधाया—नाम्नोऽप्रयोगात्, जीव द्रव्ययोश्च जीवत्वेन द्रव्यत्वेन च भूत-भविष्यत्पर्यायभावेन तत्कारणत्वाभावाद् द्रव्यनिक्षेपस्यायोगात्, न चाव्यापित्वमाशङ्कनीयम्, कुतः ? तद्व्यभिचारस्थानभेदस्य निवेशात्, इति—हेतोः, इयं—यद् यद् वस्तु तत् तन्निक्षेपचतुष्टयवद् इत्याकारा व्याप्तिः प्रायिकी, अभियुक्तैः—पण्डितैर्निरूप्यते, व्याप्यतावच्छेदकेऽप्रज्ञाप्यजीवद्रव्यादिभेदनिवेशात्, ननु यदि सामान्यतो व्याप्तेर्ग्राहकं प्रमाणं स्यात् तदा तत्रायं सङ्कोचः कर्तुं शोभते तदेव तु किमित्याशङ्कायामाह—व्याप्तिश्च, यत्तत्पदाभ्यामनुयोगद्वारसूत्रादेव निश्चिता।

" जत्थ य जं जाणिज्जा निक्खेवे णिरवसेसं ।
जत्थ वि य न जाणिज्जा चउक्कयं णिक्खिवे तत्थ ॥ " [अनुयोगद्वारे सू० १] इति ।

तत् सर्वनिक्षेपाणां सर्वव्यापकत्वम्, अस्य व्यवस्थापयतीत्यनेनान्वयः। **व्यभिचारशङ्काम्** अप्रज्ञाप्यादिवस्तुनि नामादिनिक्षेपाभावतो यत्र वस्तुत्वं तत्र निक्षेपचतुष्टयवत्त्वमिति नियमाभावशङ्कायाम्। **उत्थीय** उद्भाव्य। विवृणोति—**अप्रज्ञाप्येतीति**—प्रथमपद्यप्रतीकधारणम्, **इतीयमितीति**—द्वितीयपद्यप्रतीकधारणम्। **एतेषामित्यस्य** विवरणम्—**नामादीनां चतुर्णां निक्षेपाणामिति**। **अप्रज्ञाप्ये** विशिष्य प्रतिपादकवचनाभावाद् वचनेन ज्ञापयितुमशक्ये। **वस्तुनी**त्युक्त्या यद्वक्तुमशक्यं तच्छशशृङ्गवदनुपाख्यत्वाद् वस्त्वेव न भवतीत्यभिमानस्य व्यवच्छेदः, दधि-दुग्ध-गुड-सिता-शर्करादीनामन्योऽन्यविलक्षणमाधुर्यस्य प्रमात्रानुभूयमानस्य वस्तुनोऽपि विशिष्य वचनेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्, अभिधाया अयोगोऽप्रयोग एव, यन्नाम तत् प्रयुज्यत एव इत्याशयेन नाम्नोऽयोगादिति वक्तव्ये **नाम्नोऽप्रयोगादि**त्युक्तम्। **जीव-द्रव्ययोश्चे**त्यादि व्याख्यानग्रन्थस्वारस्यान्मूले " **अप्रज्ञाप्याभिधाद्रव्यजीवद्रव्याद्ययोगतः** " इत्यस्य स्थाने " अप्रज्ञाप्याभिधाजीवद्रव्यद्रव्याद्ययोगतः " इति पाठो भवितुमर्हति। " **भूतभविष्यत्पर्यायभावेन** " इत्यस्य स्थाने " भूत-भविष्यत्पर्यायाभावेन " इति पाठो युक्तः, जीवस्य जीवत्वेन भूतस्य भाविनो वा पर्यायस्याभावेन द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन भूतस्य भाविनो वा पर्यायस्याभावेन चेत्यर्थः, नहि जीवस्य जीवलक्षणः पर्यायो भूतो भावी वा, नवा द्रव्यस्य द्रव्यलक्षणः पर्यायो भूतो भावी वेति। **तत्कारणत्वाभावात्** जीवात्मक-द्रव्यात्मकपर्यायकारणत्वाभावात्। **द्रव्यनिक्षेपस्यायोगादिति**—जीवो जीवस्य कारणं यदि भवेत् तदा जीवकारणीभूतो जीवो द्रव्यजीवो भवेत्, जीवस्यानादिनिधनत्वात् कार्यमेव न भवतीति न तं प्रति जीवस्य कारणत्वमिति जीवात्मकवस्तुनि द्रव्यजीव इत्येवंरूपस्य द्रव्यनिक्षेपस्याभावात्, एवं द्रव्यं प्रति द्रव्यं यदि कारणं स्यात् तदा द्रव्यकारणीभूतं द्रव्यं द्रव्यद्रव्यं भवेत्, द्रव्यं च ध्रौव्यस्वभावत्वात् कार्यमेव न भवतीति न तत् प्रति द्रव्यस्य कारणत्वमिति द्रव्यात्मकवस्तुनि द्रव्यद्रव्यमित्येवंरूपस्य द्रव्यनिक्षेपस्याभावादित्यर्थः, एतच्चाव्यापित्वमित्यत्रान्वेति। **अव्यापित्वं** निक्षेपचतुष्टयस्य वस्तुत्वाव्यापकत्वम्, न चाशङ्कनीयमित्यन्वयः। पृच्छति—**कुत** इति—कुतोऽव्यापित्वं नाशङ्कनीयमित्यर्थः। उत्तरयति—**तद्व्यभिचारस्थानभेदस्य निवेशादिति**—यत्र यत्र वस्तुत्वं तत्र निक्षेपचतुष्टयवत्त्वमिति नियमे व्यभिचारस्थानमप्रज्ञापनीयादि तद्भेदस्य निवेशात्, अप्रज्ञापनीयादिभिन्नत्वे सति वस्तुत्वे यत्र तत्र निक्षेपचतुष्टयवत्त्वमित्येव हि नियमः, तत्र न व्यभिचार इत्यर्थः॥

इतीयमित्यत्रेतिशब्दो हेतुपर इत्याशयेनाह—**इति हेतोरिति**। **इयमित्यस्य** विवरणं—**यद् यद् वस्तु तत् तद् निक्षेपचतुष्टयवदित्याकारेति**। **व्याप्तिर्नियमः**। **प्रायिकी** सम्भावितार्थस्वभावा। **अभियुक्तैरित्यस्य** विवरणं—**पण्डितैरिति**। कथं निरूप्यते ? इत्याकाङ्क्षानिवर्तकं **यत्तद्भेदनिवेशात** इति, तस्यैव हेतोः स्पष्टीकरणं—**व्याप्यतावच्छेदकेऽप्रज्ञाप्यजीवद्रव्यादिभेदनिवेशादिति**—तथा च किञ्चिद्विशेषप्रदानेन सङ्कोचमानीता व्याप्तिः प्रकृते प्रायिकी

तत्पाठात् यो धूमवान् सोऽग्निमानितीव व्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः ॥ ८८-८९ ॥

एतच्च प्रायिकव्याप्त्यभिधानं तत्त्वार्थटीकाकृन्मतेन, तथा च ते आहुः-"यद्येकस्मिन्न सम्भवति नैतावता भवत्यव्यापिता" [तत्त्वार्थ० अ० सू०] इति, एतदेव च सम्प्रदायशुद्धमिति । अत्र मत-द्वयमुपन्यस्य दूषयति—

आदिष्टजीव-द्रव्याभ्यां, द्रव्यन्यासस्य सम्भवम् ।
अप्रज्ञाप्ये जिनप्रज्ञानाम्नश्च ब्रुवते परे ॥ ९० ॥
तच्चिन्त्यमुपयोगो यन्नाम द्रव्यार्थिकस्य न ।
नरादेर्द्रव्यजीवत्वे, सिद्धे स्याद् भावजीवता ॥ ९१ ॥
आदिष्टद्रव्यहेतुत्वाद्, द्रव्यद्रव्यप्रतिश्रुतौ ।
भावद्रव्यं न किञ्चिद् स्याद्, गुणेऽपि द्रव्यताऽर्पणात् ॥ ९२ ॥

नयामृत०—आदिष्टेत्यादित्रयेण-परे-आचार्याः, अप्रज्ञाप्ये-वस्तुनि, जिनप्रज्ञारूपनामनिक्षेपस्य सम्भवं ब्रुवते, यत्र न शृङ्गग्राहिकया सङ्केतः कर्तुं शक्यस्तत्र केवलिप्रज्ञैव नाम तयैव तत्कार्यकरणात्, न च नाम शब्दरूपमेवेति, मौनिकृतलिप्यादौ व्यभिचारात्, मनुष्यादिजीव एव भाविदेवादिजीव-

व्याप्तिर्यत्र न व्यभिचारावकाश इत्याशयः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमवतारयति-**नन्विति** । **तत्र** सामान्यतो व्याप्तौ । **अयं** तत्तद्व्यभिचारस्थानभेदनिवेशलक्षणः, **तदेव** सामान्यतो व्याप्तेर्ग्राहकं प्रमाणमेव । उक्तव्याप्तौ प्रमाणभूतमनुयोगद्वारसूत्र-मुल्लिखति-**यत्थ य०** इति-"यत्र च यं जानीयान्निक्षेपं निक्षिपेन्निरवशेषम् । यत्रापि च न जानीयाच्चतुष्टयं निक्षिपेत् तत्र ॥" इति संस्कृतम् । **तत्पाठात्** उक्तानुयोगद्वारसूत्रपाठात् ॥ ८८ । ८९ ॥

नवतितमपद्यमवतारयति-**एतच्चेति** । **ते** तत्त्वार्थटीकाकाराः । तत्पाठमुल्लिखति-**यद्येकस्मिन्निति** । **एतदेव** तत्त्वार्थ-टीकाकृन्मतमेव । **अत्र** एतद्विचारे । **मतद्वयमुपन्यस्यति**-आदिष्टेत्यादिपद्यत्रयेणैकं मतम्, **अन्ये** त्वित्याद्येकपद्येन द्वितीयं मतं चोपन्यासपुरस्सरं दूषणास्पदं विदधातीत्यर्थः । विवृणोति-**आदिष्टेत्यादित्रयेणेति**-प्रथममतं न्यस्य निरा-करोतीति हृदयम् । तत्र नवतितमपद्यव्याख्यानं प्रथममधिकरोति-**परे आचार्या** इति । अत्र परे के ? इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये **आचार्या** इति, अस्य 'ब्रुवते' इत्यनेन सम्बन्धः । अप्रज्ञाप्यं किमित्याकाङ्क्षोपशान्तये **वस्तुनीति** । **जिनप्रज्ञानाम्न** इत्यस्य विवरणं-**जिनप्रज्ञारूपनामनिक्षेपस्येति** । जिनप्रज्ञायाः कथं नामत्वमित्यपेक्षायां नामकार्यकारित्वात् तस्या नामत्व-मित्याह-**यत्रेति**-यस्मिन् प्रज्ञाप्ये वस्तुनीत्यर्थः । **शृङ्गग्राहिकयेति**-यथा कश्चिद् गोपो निजस्य गोविशेषस्य गवां समूहे स्थितस्य स्वसम्बन्धित्वावगतये शृङ्गं हस्तेन गृहीत्वेयं गौर्मदीयेत्येवं सङ्केतं ग्राहयति तथा यत्र वस्तुनि यस्य पदस्य सङ्केतः करणीयस्तद्वस्त्वसाधारणरूपेणोपादाय तत्र पदविशेषस्य सङ्केतकरणं शृङ्गग्राहिकान्यायस्तेनेत्यर्थः । **तत्र** शृङ्गग्राहिकान्यायेन सङ्केतकरणायोग्ये वस्तुनि । **केवलिप्रज्ञैव** केवलिनः सर्वज्ञस्य यत् तद् वस्तुविज्ञानं तदेव, एवकारेण तदन्यस्य तत्र नामत्व-व्यवच्छेदः । **नाम** नामनिक्षेपः । **तयैव** केवलिप्रज्ञयैव । **तत्कार्यकरणात्** नामनिक्षेपकार्यस्य करणादुत्पादनात् । ननु नाम शब्दस्वरूपं प्रज्ञा तु शब्दानात्मिकेति कथं तस्या नामत्वमित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति-**न चेति** । निषेधे हेतुमाह-**मौनिकृते-ति**-मौनव्रतधारिपुरुषकृतं यदक्षरविशेषसङ्केतितरेखाविशेषात्मकं लिप्यादि शब्दानात्मकेऽपि तत्र शाब्दबोधविशेषजनकत्वेन नामत्वस्य भावेन शब्दात्मकत्वस्य तत्राभावेन व्यभिचारान्नाम शब्दरूपमेवेति नियमासम्भवादित्यर्थः । निक्षेपेषु नाम्नः प्राथमिकत्वात् व्यापकत्वशङ्कापनोदकमेव प्रथमं व्याख्येयमित्याशयेनोत्तरार्द्धगतस्यापि तस्य पूर्वं व्याख्यानमिति बोध्यम् । द्रव्यनिक्षेपाव्यापकत्वाशङ्कापनोदकमादिष्टेत्यादिकं पर्यवसितभावार्थकथनेन विवृणोति-**मनुष्यादिजीव एवेति**-स्पष्टम् ॥

पर्यायहेतुत्वाद् द्रव्यजीवो, मृदादिद्रव्यमेव आदिष्टद्रव्यत्वानां घटादिपर्यायाणां हेतुत्वाद् द्रव्यमिति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥

तद्–एतन्मतं, चिन्त्यम्, यद्–यस्माद्, द्रव्यार्थिकस्य नयस्य मते, उपयोगो नाम न भवति, शाब्दबोधनजनकाक्षरलिप्यादेरेव तेन नाम्नः स्वीकारादिति द्रव्यार्थिकविषयनिरूपणे केवलिज्ञानरूपं नामातिरिक्तं वाचादिष्टम्, (अप्रज्ञाप्यवस्तुनि नाम न भवति), जीवहेतुतया नरादेर्द्रव्यजीवत्वे चाभ्युपगम्यमाने सिद्धे भावजीवत्वं स्यात् तत्रादिष्टे द्रव्यहेतुत्वाभावादिति संसारिजीवमात्रे भावजीवत्वाभिधायकसिद्धान्तव्याकोपः स्यात् ॥ आदिष्टद्रव्यहेतुत्वाद्धेतोः द्रव्यद्रव्यस्य प्रतिश्रुतौ–स्वीकारे च भावद्रव्यं किमपि न स्यात्, यदेव भावद्रव्यं स्वीक्रियतेऽन्त्यावयव्यादि, तत्रापि तद्गतगुणे द्रव्यतामर्पयित्वादिष्टद्रव्यहेतुतया द्रव्यद्रव्यव्यपदेशस्य कर्तुं शक्यत्वात् । किञ्च, स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नकर्मतानिरूपितकारणताबोधन एव द्रव्यस्य साकाङ्क्षत्वान्मनुष्यो द्रव्यजीव इत्यादि दुर्वचम्, अन्यथा

प्रथमपद्योपदिष्टमतदूषणपरं द्वितीयपद्यं विवृणोति–**तदिति**–अस्य विवरणम्–**एतन्मतमिति** । एतन्मतस्य चिन्त्यत्वे हेतुमाह–**यदिति**–तदर्थो **यस्मादिति** । **नयस्य मते** इति शेषः कृतः । द्रव्यार्थिकमते कुत उपयोगो नाम न भवतीत्याकाङ्क्षायामाह–**शाब्दबोधेति**–शाब्दबोधजनकं यदक्षरलिप्यादि तस्यैव नाम्नो नामरूपस्य तेन द्रव्यार्थिकनयेन स्वीकारादभ्युपगमादित्येतस्मात् कारणाद् द्रव्यार्थिकनयविषयस्य नाम्नो निरूपणे प्रक्रान्ते केवलिज्ञानं–केवलिसम्बन्धि ज्ञानरूपं नामातिरिक्तमपि वाचादिष्टं–वचनमात्रेणादिष्टं न तु युक्त्युपपन्नम्, कुत्र वाचादिष्टमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये–**अप्राप्यवस्तुनीति**, तन्नाम नामनिक्षेपो न भवतीत्यर्थः । **जीवहेतुतया** देवादिजीवकारणत्वेन **नरादेः** नरादिपर्यायापन्नजीवस्य द्रव्यजीवत्वे स्वीक्रियमाणे पुनः **सिद्धे** सिद्धावस्थे जीवे, भावजीवत्वं स्यात् । कथं सिद्धजीवस्यापि भावजीवत्वमित्यपेक्षायामाह–**तत्रेति**–सिद्धे इत्यर्थः । " **आदिष्टे द्रव्यहेतुत्वाभावादिति** " अस्य स्थाने " आदिष्टद्रव्यहेतुत्वाभावादिति " इति पाठः समुचितः, आदिष्टद्रव्यस्य जीवत्वेनादिष्टस्य द्रव्यस्य जीवस्य हेतुत्वाभावात्, नहि सिद्धपर्यायस्योत्तरं कोऽपि जीवपर्यायो यत्कारणत्वं सिद्धस्य स्यादित्यर्थः । भवतु सिद्धमात्रस्यैव भावजीवत्वम्, संसारिजीवस्य तु द्रव्यजीवत्वमेव का नो हानिरित्यत आह–**संसारिजीवमात्र** इति " संसार्यसंसारिजीवमात्रे " इति पाठः सम्यग्, उपयोगलक्षणो जीवः स संसारी सिद्धश्चेत्यादिकस्य संसार्यसंसारिजीवमात्रे भावजीवत्वाभिधायकस्य सिद्धान्तस्य व्याकोपो व्याघातः स्यात् सिद्धमात्रस्य भावजीवत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥

तृतीयपद्यं विवृणोति–**आदिष्टद्रव्यहेतुत्वादिति** । **प्रतिश्रुताविति**त्यस्य विवरणं **स्वीकारे चेति** । नन्ववयवानात्मकावयविस्वरूपस्य घटादेर्न द्रव्यं प्रति कारणत्वमिति तस्य भावद्रव्यत्वं भविष्यत्यत आह–**यदेवेति** । अन्त्यावयवित्वमवयवानात्मकावयवित्वम् । **तत्रापि** अन्त्यावयव्यादिद्रव्येऽपि । **तद्गतगुणे** अन्त्यावयव्यादिगतगुणे । **द्रव्यतामर्पयित्वा** गुण-गुणिनोरभेद इत्यभ्युपगन्तृनये गुणिनो द्रव्यत्वे तदभिन्नस्य गुणस्यापि द्रव्यत्वमित्येवं द्रव्यतामर्पयित्वा । **आदिष्टद्रव्यहेतुतया** आदिष्टद्रव्यं यदवयवादिगतगुणस्तस्य कारणत्वेन । मनुष्यजीवस्य देवात्मकजीवकारणत्वाद् द्रव्यजीवत्वं प्रकारान्तरेण दूषयति–**किञ्चेति** । **स्वसमभिव्याहृतेति**–" **कर्मता** " इत्यस्य स्थाने " कार्यता " इति पाठः सम्यग्, मनुष्यो द्रव्यजीव इत्यत्र स्वं द्रव्यपदं तत्समभिव्याहृतं जीवपदं तदर्थावच्छेदकं जीवत्वं न तु देवत्वमिति जीवत्वावच्छिन्नकार्यताया अप्रसिद्धत्वाद् देवत्वावच्छिन्नकार्यताया ग्रहीतुमशक्यत्वान्मनुष्यो द्रव्यजीव इति वक्तुमशक्यम्, मृत्पिण्डो द्रव्यघट इति च वक्तुं शक्यते, तत्र स्वं द्रव्यपदं तत्समभिव्याहृतं घटपदं तदर्थतावच्छेदकं घटत्वं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य मृत्पिण्डे सत्त्वादित्यर्थः । **अन्यथा** स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताबोधन एव द्रव्यपदस्य साकाङ्क्षत्वमिति नियमस्यानभ्युपगमे । **मृत्पिण्ड** इति–यथा मृत्पिण्डो द्रव्यघट इति प्रयोगो भवति तथा मृत्पिण्डो द्रव्यपट इति प्रयोगस्यापि प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु मृत्पिण्डो द्रव्यघट इत्यस्य घटकारणं मृत्पिण्ड इत्यर्थः, स च घटं प्रति मृत्पिण्डस्य कारणत्वात् सम्भवति, मृत्पिण्डो द्रव्यपट इत्यस्य तु पटकारणं मृत्पिण्ड इत्यर्थः स्यात्, न च स सम्भवति, पटं प्रति

मृत्पिण्डो द्रव्यघट इतिवत् द्रव्यपट इत्यस्याप्यापत्तेः, कार्यमात्रे कालोपाधिविधयापि तस्य पटहेतुत्वादिति विभावनीयं सुधीभिः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

अन्ये तु द्रव्यजीवो धीसन्न्यस्तगुण-पर्ययः ।
तदसन्न धिया तेषां, सन्न्यासः स्यात् सतां यतः ॥ ९३ ॥

नयामृत०—अन्य इति । अन्ये त्वाचार्याः, धिया–बुद्ध्या सन्न्यस्ता गुण-पर्याया यस्य स तथा, गुण-पर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापित इति यावत्, तादृशो जीवो द्रव्यजीव इति व्याचक्षते, तदसत्-यतः सतां तेषां–गुण-पर्यायाणां धिया सन्न्यासो न स्यात्, नहि यादृच्छिकज्ञानायत्ताऽर्थ-परिणतिरस्ति । जीवशब्दार्थज्ञस्तत्रानुपयुक्तः, जीवशब्दार्थज्ञस्य शरीरं वा जीवरहितं द्रव्यजीव इति

मृत्पिण्डस्य कथञ्चिदपि कारणत्वाभावादित्यत आह–**कार्यमात्र** इति । "**कार्यमात्रे कालोपाधिविधयाऽपि तस्य पटहेतुत्वादिति**" इत्यस्य स्थाने "कार्यमात्रे जन्यमात्रस्य कालोपाधिविधया हेतुत्वेन पटं प्रत्यपि तस्य हेतुत्वादिति" इति पाठो युक्तः, कार्यमात्रं प्रति कालस्य कारणत्वमुररीक्रियते, तत्र कार्यकारणभावश्च कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-कालत्वावच्छिन्नकारणत्वमित्येवंरूपः, नित्यस्य कालस्य विशिष्टस्यैकरूपत्वाद्धेमन्तिकवासन्तिककार्यभेदनिमित्तत्वं न भवेदिति हेमन्तादिकालभेद एव कारणम्, तस्य कालोपाधिरूपत्वादेव कालत्वम्, तदेव कालत्वं तत्र कारणतावच्छेदकम्, तच्च जन्यमात्र एवेति कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं कार्यमात्रे, कारणतावच्छेदकं च कालोपाधित्वलक्षणं कालत्वं जन्यमात्र इति पटस्यापि कार्यतावच्छेदककार्यत्वधर्माऽऽक्रान्तत्वात् कार्यता, मृत्पिण्डस्यापि जन्यमात्रगतकालोपाधित्वलक्षणकालत्वधर्माऽऽक्रान्तत्वात् कारणतेति भवति पटं प्रति कालोपाधिविधया मृत्पिण्डस्य कारणत्वमिति निरुक्तकार्यकारणभावं समाश्रित्य मृत्पिण्डो द्रव्यपट इत्यपि प्रसज्येत, तत्परिहाराय निरुक्तनियमोऽवश्यमभ्युपेय इति जीवत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नकार्यत्वासिद्ध्या तन्निरूपितकारणत्वस्याप्यसिद्धितो मनुष्यो द्रव्यजीव इत्येवं जीवे द्रव्यनिक्षेपो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

उपन्यासपूर्वकं मतान्तरस्य दुष्टत्वावेदकं त्रिनवतितमपद्यं विवृणोति–**अन्य इतीति** । **धीसन्न्यस्तगुण-पर्यय** इति समस्तस्य व्यासवचनमन्तरेण नार्थाभिव्यक्तिः समासस्यानेकविधस्यापि सम्भवादतो बहुव्रीहिरत्र समास इत्यावेदयितुं विग्रहवाक्यमुपदर्शयति–**धिये**ति–अस्य विवरणं–**बुद्ध्ये**ति न तु तस्य विग्रहघटकतेति बोध्यम् । **तथा** धीसन्न्यस्तगुण-पर्ययः, एतावताऽपि समासार्थो न स्पष्टं प्रतीयते इत्यत आह–**गुणपर्यायविमुक्तः प्रज्ञास्थापित इति यावदि**ति–पर्यायस्य पर्यायान्तरकथने यावच्छब्दः प्रयुज्यते, प्रकृते समासवाक्यस्य समानार्थकत्वाद् विग्रहवाक्यं पर्यायस्तत्पर्यायकथनं चेदमिति युक्तो यावच्छब्दप्रयोगः, द्रव्यस्य गुण-पर्यायाभ्यां सह कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणाविष्वग्भावसम्बन्धो न कदाचिद-पगच्छतीति यद् द्रव्यं याभ्यां गुणपर्यायाभ्यामविष्वग्भावसम्बन्धेन समन्वितं ताभ्यां तत् सर्वदैव युक्तं न तु कदाचिदपि वियुक्तमिति जीवः स्वगुण-पर्यायाभ्यां वियुक्तो न सम्भवत्यत उक्तम्–**प्रज्ञास्थापित** इति–स्वगुणपर्याययुक्त एव जीवः केवलं बुद्ध्या गुण-पर्यायवियुक्त इति कल्पित इत्यर्थः । **तादृशः** निरुक्तस्वरूपधीसन्न्यस्तगुणपर्ययः । **जीव इति** पूरणम् । **इति व्याचक्षते** इत्यपि पूरितमेव, अत्र 'अन्ये त्वाचार्या' इत्यस्यान्वयः । **तदसत्** उक्तमतं न समीची-नम् । तत्र हेतुमुपदर्शयति–**यत** इति । असतां बुद्ध्या निषेधः सम्भवति न तु सतां वस्तुभूतानामित्याह–**सतामिति**, **तेषा**मित्यस्य विवरणं–**गुण-पर्यायाणा**मिति । **सन्न्यासः** निषेधः । कथं सतां बुद्ध्या न सन्न्यास इत्यपेक्षायामाह–**नहीति**–हि–यतः, अर्थपरिणतिर्यादृच्छिकज्ञानायत्ता नास्तीत्यन्वयः, यथाभूतं वस्तु तथाभूतं तद् व्यवस्थापयितुं प्रगल्भते ज्ञानम्, न तु सन्तमर्थमसन्तं विधातुं ज्ञानस्य सामर्थ्यमस्ति, तथा च गुणपर्यायवन्तं जीवं गुणपर्यायवियुक्तं कर्तुं कथं बुद्धिः प्रगल्भतामिति धीसन्न्यस्तगुणपर्ययस्य जीवस्याभावान्न तस्य द्रव्यजीवता वक्तुं शक्येत्याशयः । मतान्तरमुपदर्श्य तत्राप्यरुचिमुपदर्शयति–**जीवशब्दार्थज्ञ** इति । **तत्र** जीवशब्दार्थे । जीवशब्दार्थाभिज्ञः पुरुषो यदा जीवपदार्थोपयोग-शून्यस्तदा स द्रव्यजीव इत्यर्थः । **जीवशब्दार्थज्ञस्ये**ति, **वा** अथवा, जीवशब्दार्थाभिज्ञस्य पुंसो यज्जीवरहितं शरीरं

नाव्यापिता नामादीनामिति तु परिभाषाव्याख्याने शोभते, न त्वेकरूपे व्याप्तिग्रहमूलके व्यवहार इति भावनीयं सुधीभिः ॥ ९३ ॥

तदेवं प्रायिकव्याप्त्या नामादिचतुष्टयं सर्वत्रेच्छन्ति सर्वेऽपि द्रव्यार्थिकनया इति व्यवस्थापितम्, अत्र यैः स्थापनानिक्षेपः सङ्ग्रहनये नेष्यते तन्मतमुपन्यस्य तत्र भाष्योक्तदूषणमेवानूद्य तत्रैव युक्त्यन्तरपरिष्कारं कर्तुकाम आह—

सङ्ग्रहे स्थापना नेष्टा, तस्या नाम्नैव सङ्ग्रहात्।
किं नेन्द्रचित्रं नामेन्द्र इन्द्रनामकपिण्डवत् ॥ ९४ ॥

नयामृत०—सङ्ग्रह इति। सङ्ग्रहे—सङ्ग्रहनये, स्थापना नेष्टा—स्थापनानिक्षेपो नाभिमतः, तस्याः-स्थापनायाः, नाम्नैव-नामनिक्षेपेणैव संग्रहात्, सङ्ग्रहप्रवणो ह्ययं व्यापके व्यापकं(व्याप्यं) संगृह्णात्येव, पद-प्रतिकृतिभ्यामनयोर्भेदः स्यात्, अत इन्द्रचित्रं किं इन्द्रनामकपिण्डवन्नामेन्द्रो न भवति ? काका भवत्येवेत्यर्थः, तथा च नामेन्द्रत्वं द्विविधम्, इन्द्र इति पदत्वमेकम् १, अपरं चेन्द्रपदसङ्केतविषयत्वम् २, आद्यं नाम्नि, द्वितीयं च पदार्थे, तच्च नाम-स्थापनासाधारणमेवेति न दोष इति भावः ॥ ९४ ॥

तद् द्रव्यजीव इत्यर्थः। **इति** एवमभ्युपगमे सति। **नाव्यापितेति**- नामादीनामव्यापिता नेत्यन्वयः। **नामादीनां** नाम-स्थापना-द्रव्य-भावानाम्। **इति तु** एवंस्वरूपं कस्यचिदाचार्यस्य व्याख्यानं पुनः। **परिभाषाव्याख्याने** जैनसिद्धान्ते केनचिदाचार्येण जीवशब्दार्थानुपयुक्ते जीवशब्दार्थज्ञपुरुषे जीवशब्दार्थज्ञस्य जीवरहिते शरीरे द्रव्यजीवशब्दः परिभाषितः-सङ्केतित इत्येवं परिभाषाया व्याख्याने अधिकृते सति उक्तव्याख्यानं शोभते इत्यर्थः। तर्हि कुत्र न शोभते ? इत्यपेक्षायामाह- **न त्विति**। **एकरूपे** जैनसिद्धान्ते तन्त्रान्तरे च समानस्वरूपे, **व्याप्तिग्रहमूलके** यत्र यत्र वस्तुत्वं तत्र नामादिनिक्षेपचतुष्टयमित्येवं व्याप्तिज्ञानप्रभवे, **व्यवहारे** सर्वे पदार्था नामादिनिक्षेपचतुष्टयवन्त इत्याकारकव्यवहारे, 'न तु शोभते' इत्यस्यात्रान्वयः। उक्तार्थस्य गम्भीरत्वमावेदयितुमुक्तम्- **इति भावनीयं सुधीभिरिति** ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमपद्यमवतारयितुमाह- **तदेवमिति**। **प्रायिकव्याप्त्येति**- या बहुस्थलेष्वात्मानं लभते क्वचिदेव तु न प्रवर्तते सा प्रायिकव्याप्तिस्तयेत्यर्थः। **अत्र** नयनिक्षेपयोजनविचारे। **यैरि**त्यत्र यत्पदं **तन्मतमि**ति तत्पदापेक्षम्। **सङ्ग्रह**-नये स्थापनानिक्षेपो नेष्ट इति यैरनिर्धारितनामकैराचार्यै**रिष्यते** अभ्युपगम्यते **तन्मतं** तेषामाचार्याणां मतम्, **उपन्यस्य** उद्भाव्य, **तत्र** तस्मिन्नाचार्यमते, **भाष्योक्तदूषणमेवानूद्य** यदेव भाष्ये दूषणमुपदर्शितं तदेव दूषणमुपदर्श्य। **तत्रैव** भाष्योक्तदूषण एव, **युक्त्यन्तरपरिष्कारं** युक्त्यन्तरविवेचनाम्। विवृणोति- **सङ्ग्रह इतीति**। कथं सङ्ग्रहनये नाम-निक्षेपेणैव स्थापनानिक्षेपस्य सङ्ग्रह इत्यपेक्षायामाह- **सङ्ग्रहप्रवणो हीति**। हि यतः, **अयं** सङ्ग्रहनयः, **सङ्ग्रहप्रवणः** अनेकस्यैकरूपेण सङ्ग्रहणस्वभावः, अत एव **व्यापके** सामान्यादिस्वभावे, **व्याप्यं** विशेषादिस्वरूपम्, **सङ्गृह्णात्येव** अन्तर्भावयत्येव। **पद-प्रतिकृतिभ्यां** तत्तद्वर्णाव्यवहितोत्तरतत्तद्वर्णात्मकं पदं प्रतिकृतिराकृतिस्ताभ्याम्। **अनयोः** नाम-स्थापनयोः। **अतः** एतस्मात् कारणात्, यतो नाम-स्थापनयोर्विशेषरूपेणैव भेदो न सामान्यरूपेणापीत्येतस्मात् कारणादिति यावत्। **काकेति**- यथा "मध्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्, दुश्शासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू ? सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥ १ ॥" [वेणीसंहारे] इति भीमसेनोक्तौ न मध्नामीत्यादौ काका- स्वरविशेषेण नञा निषेधो न प्रतिपाद्यते किन्तु विधेर्दार्ढ्यमेव तथा प्रकृतेऽपीत्याशयः। **तथा च** आकृतेरपि नाम्ना सङ्ग्रहेण स्वाभिमतत्वे च। **आद्यम्** इन्द्र इति पदत्वलक्षणं नामेन्द्रत्वम्, **नाम्नि** इकारोत्तरनकारोत्तर-दकारोत्तररेफोत्तराऽकाररूपे इन्द्र इति नाम्नि वर्तते, न तदाकृतौ सम्भव इत्याशयः। **द्वितीयं च** इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वरूपं नामेन्द्रत्वं च, **पदार्थे** यस्मिन् गोपालदारकादौ 'अयमिन्द्रशब्दाद् बोद्धव्यः' इत्येवं सङ्केतः क्रियते तत्र, वर्तते इत्यर्थः।

अथ नाम-भावनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहारायेन्द्रपदसङ्केतविशेषविषयत्वमेव नामेन्द्रत्वं निर्वक्तव्यम्, तच्च सादृश्येतरसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं स्थापना इत्यावृत्यामेवेति तन्नाम्ना तत्सङ्ग्रहा इत्याशङ्कायामाह—

नामातिरिक्तो नामेन्द्रो, लक्ष्य इन्द्रपदस्य हि ।
तस्य मुख्यार्थसादृश्ये, वैसादृश्ये च नाग्रहः ॥ ९५ ॥

नयामृत०—नामेति । इन्द्रपदस्य लक्ष्यो नामातिरिक्त एव हि नामेन्द्रपदार्थस्य घटकलक्षणायां सादृश्ये वैसादृश्ये वा निमित्ते नाग्रहः कर्तव्यो, गौण्यतिरिक्तलक्षणाया असङ्ग्रहापत्तेः, तथा च लाघवात्

तच्च इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वलक्षणं नामेन्द्रत्वं च। **नाम-स्थापनासाधारणमेव** नाम-स्थापनोभयत्रास्त्येव, गोपालदारके इन्द्रपदसङ्केतकरणाद् यथा गोपालदारको नामेन्द्रस्तथेन्द्रप्रतिकृतौ इन्द्रपदसङ्केतकरणात् साऽपि नामेन्द्र इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

पञ्चोत्तरनवतितमपद्यमवतारयति– **अथे**ति । यदीन्द्रपदसङ्केतविषयत्वमेव नामेन्द्रत्वं तर्हि इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वं यथा गोपालदारके इन्द्रप्रतिकृतौ च वर्तते तथा भावेन्द्रेऽपि वर्तत इति भावेन्द्रोऽपि गीर्वाणपतिर्नामेन्द्र एव स्यादिति सङ्कटनये भावनिक्षेपस्याप्यतिरिक्तस्योच्छेदः स्यादतो **नाम-भावनिक्षेपसाङ्कर्यपरिहाराय** भावनिक्षेपस्य नामनिक्षेपेऽन्तर्भावो मा भवत्वित्येतदर्थम् । **इन्द्रपदसङ्केतविशेषविषयत्वमेवे**त्येवकारेण सामान्यत इन्द्रपदसङ्केतविषयत्वस्य नामेन्द्रत्वरूपताव्यवच्छेदः । किमिन्द्रपदसङ्केतविशेषविषयत्वं यद् भावेन्द्रे न वर्तत इत्यपेक्षायामाह– **तच्चे**ति– इन्द्रपदसङ्केतविशेषविषयत्वं पुनरित्यर्थः । **सादृश्येतरे**ति– सादृश्यभिन्नो यः सम्बन्धस्तन्निमित्तिका येन्द्रपदस्य लक्षणा तद्विषयत्वम्, लक्षणा यदि सङ्केतविशेषरूपा तदैव तस्याः सविषयकत्वात् तद्विषयकत्वं लक्ष्यार्थे सम्भवति, तस्याश्च सादृश्येतरसम्बन्धनिमित्तिकत्वमप्युपपद्यतेतराम्, इन्द्रपदसङ्केतविशेषविषयत्वरूपताऽपि तद्विषयत्वस्य सङ्गच्छते, इन्द्रपदशक्यसम्बन्धरूपा तु परदर्शनसम्मतेन्द्रपदलक्षणा नात्र सम्मता, तस्याः सादृश्येतरसम्बन्धरूपायाः स्वस्य स्वनिमित्तकत्वाभावेन सादृश्येतरसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावात् सविषयकत्वाभावेन तद्विषयत्वस्य लक्ष्यार्थेऽसम्भवात्, अत एव तद्विषयत्वस्येन्द्रपदसङ्केतविषयत्वरूपताऽपि न सम्भवतीति बोध्यम् । "**स्थापना इत्यावृत्यामेवेति तन्नाम्ना तत्सङ्ग्रहा**" इत्यस्य स्थाने "स्थापनाव्यावृत्तमेवेति नाम्ना तदसङ्ग्रहः" इति पाठो युक्तः, यद्यपीन्द्रपदस्य सङ्केतविशेष आधुनिको भावेन्द्रेऽभावेऽपीन्द्रप्रतिकृतौ सम्भवति, तथापि स भावेन्द्रलक्षणेन्द्रपदमुख्यार्थेन समं य इन्द्रप्रतिकृतौ सादृश्यलक्षणसम्बन्धस्तन्निमित्तक एव न तु सादृश्येतरसम्बन्धनिमित्तक इति सादृश्येतरसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वमिन्द्रस्थापनायां न वर्तत इतीन्द्रस्थापनाव्यावृत्तमेवेत्यतस्माद्धेतोर्नामनिक्षेपेण तदसङ्ग्रहः– स्थापनाया असङ्ग्रह इत्याशङ्कायां प्रतिविधानमाहेत्यर्थः । विवृणोति– **नामे**ति । "**इन्द्रपदस्य लक्ष्यो नामातिरिक्त एव हि नामेन्द्रपदार्थस्य घटकलक्षणायां सादृश्ये**" इत्यस्य स्थाने "इन्द्रपदस्य लक्ष्यो नामातिरिक्त एव नामेन्द्रः," हिः– एवार्थे, तस्य– नामेन्द्रपदार्थस्य, घटकलक्षणायां मुख्यार्थसादृश्ये– शक्यार्थसादृश्ये" इति पाठो युक्तः, इन्द्रपदस्य लक्ष्यो नामातिरिक्त एव नामेन्द्र इति मूलस्यान्वयमात्रोपदर्शनम्, अर्थस्य स्पष्टत्वान्न कथनम्, मूले एवशब्दस्याभावात् तस्यान्वये कथं सन्निवेश इत्यपेक्षायामाह– **हिः– एवार्थे** इति– हिशब्दो मूलस्थ एवशब्दस्यार्थे वर्तते, तस्य नामातिरिक्त इत्यनेनान्वयमभिसन्धायोक्तान्वयो दर्शित इत्याशयः, **तस्ये**त्यस्य विवरणं– **नामेन्द्रपदार्थस्ये**ति, **घटकलक्षणाया**मिति पूरणं, तथा च नामेन्द्रपदार्थ इन्द्रपदलक्षणाविषयस्तस्य घटकीभूता या लक्षणा तस्यामित्यर्थः, **मुख्यार्थसादृश्ये** इत्यस्य विवरणं– **शक्यार्थसादृश्ये** इति, एवं च नामेन्द्रपदार्थघटकलक्षणायां निमित्ते मुख्यार्थसादृश्ये मुख्यार्थवैदृश्ये वा आग्रहो न कर्तव्य इत्यर्थः, कर्तव्य इति पूरणाल्लभ्यते, तथा च इन्द्रपदलक्षणाविषयत्वमेव नामेन्द्रत्वं न तु सादृश्यसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं वैसादृश्यसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं वा नामेन्द्रत्वमित्यर्थः । कुतो मुख्यार्थसादृश्ये वैसादृश्ये वा निमित्ते आग्रहो न विधेय इत्याकाङ्क्षायामाह– **गौण्यतिरिक्ते**ति– "**गौण्यतिरिक्तलक्षणाया असङ्ग्रहापत्तेः**" इत्यस्य स्थाने "गौण्यतिरिक्तलक्षणाया गौणीलक्षणाया वा असङ्ग्रहापत्तेः" इति पाठः समीचीनः, यदि नामेन्द्रपदार्थघटकलक्षणायां मुख्यार्थसादृश्यनिमित्तकत्वं विशेषणतया प्रविशति, एवं च सति मुख्यार्थसादृश्यसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं नामेन्द्रत्वं स्यात् तदानीं गौण्यतिरिक्तलक्षणाया असङ्ग्रहापत्तेः,

सादृश्येतरसम्बन्धनिमित्तकत्वमपहायेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वमेव नामेन्द्रत्वं वाच्यम्, तच्च न स्थापनाव्यावृत्तमिति नाम्ना स्थापनासङ्ग्रहो युक्त एवेति भावः ॥ ९५ ॥

इदं कैश्चिन्मतं तच्च, भाष्ये दूषितमुच्चकैः।
नाम्नैव द्रव्यनिक्षेपेऽप्येवं सङ्ग्रहसम्भवात् ॥ ९६ ॥

नयामृत०—इदमिति। इदं कैश्चिदाचार्यैर्मतम्-अङ्गीकृतम्, तच्चोच्चकैर्महता प्रबन्धेन भाष्य एव दूषितम्, एवम्- उपचारविषयत्वस्यैव नामार्थत्वे, द्रव्यनिक्षेपेऽपि- द्रव्यनिक्षेपविषयेऽपि, नाम्नैव- नामपदार्थतयैव सङ्ग्रहसम्भवात् ॥ ९६ ॥

भावप्रवृत्तिताप्रयोजकसम्बन्धभेदान्नाम-द्रव्ययोर्भेदो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—

परिणामितया द्रव्यं, वाचकत्वेन नाम च।
भावस्थमिति भेदश्चेन्नामेन्द्रे दुर्वचं ह्यदः ॥ ९७ ॥

नयामृत०—परिणामितयेति। परिणामितया द्रव्यं भावे सम्बद्धम्, नाम च वाचकत्वेन वाच्य-वाचकभावेन सम्बद्धमित्येवं नाम-द्रव्ययोर्भेदश्चेत्, अदो नियामकं नाम्नेन्द्रे गोपालदारके दुर्वचं तस्य भावावाचकत्वात् ॥ ९७ ॥

यदि च नामेन्द्रपदार्थघटकलक्षणायां मुख्यार्थवैसादृश्यनिमित्तकत्वं विशेषणतया प्रविशति, एवं सति मुख्यार्थवैसादृश्यसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं नामेन्द्रत्वं भवेत्, तदा गौणीलक्षणाया असङ्ग्रहापत्तेरित्यर्थः। **तथा च** उक्तदोषभयान्मुख्यार्थसादृश्ये मुख्यार्थवैसादृश्ये वा निमित्ते आग्रहाभावे च। **तच्च** इन्द्रपदलक्षणाविषयत्वं नामेन्द्रत्वं च। **न स्थापनाव्यावृत्तं** स्थापनायां न वर्तते इति न, किन्तु स्थापनासाधारणम्, **इति** एतस्माद्धेतोः। **नाम्ना** नामनिक्षेपेण, **स्थापनासङ्ग्रहः** स्थापनानिक्षेपस्य सङ्ग्रहणम् ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमपद्यं विवृणोति- **इदमितीति**-इदमनन्तरमभिहितं 'सङ्ग्रहनये स्थापनानिक्षेपस्य नामनिक्षेप एवान्तर्भावः' इत्येवं स्वरूपम्। **कैश्चित्** अनिर्दिष्टनामकैः, कैरित्यपेक्षायामाचार्यैरिति। मतमित्यस्य विवरणम्- **अङ्गीकृतमिति**। **तच्च** निरुक्ताचार्यमतं च। **उच्चकैरि**त्यस्य विवरणं- **महता प्रबन्धेनेति**। **भाष्य एवेति**- मूले **भाष्ये** इत्येतावन्मात्रस्योपादानेऽपि यदत्रैवकारस्याप्युपादानं तेनेदं ज्ञापितं भवति- अतिशयितप्रज्ञभाष्यकारेण महता प्रबन्धेन खण्डितोऽर्थो न केनापि व्यवस्थापयितुं शक्य इति तत्र नास्माकं दूषणान्तरोपदर्शनेन किमपि कृत्यमिति न तत्खण्डनेऽस्माभिर्लेखनी व्यापार्यत इति। भाष्योक्तदूषणमेवोद्भावयति- **एवमिति**- अस्य विवरणम्- **उपचारविषयत्वस्यैव नामार्थत्वे** इति। **द्रव्यनिक्षेपेऽपीत्यस्य** विवरणं- **द्रव्यनिक्षेपविषयेऽपीति**। **नाम्नैवे**त्यस्य विवरणं- **नामपदार्थतयैवेति**, तथा च सङ्ग्रहनये नामनिक्षेप-भावनिक्षेपाभ्यां द्वैविध्यमेव निक्षेपस्याभिमतं न तु नामद्रव्यभावभेदेन निक्षेपस्य त्रैविध्यमित्येवमङ्गीकरणीयं स्यात्, न च तथाऽङ्गीकृतमिति युक्तिरिक्तं तदाचार्यमतमित्याशयः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमपद्यमवतारयति- **भावेति**- "**भावप्रवृत्तिता**" इत्यस्य स्थाने "भाववृत्तिता" इति पाठो युक्तः, भावे वाचकतासम्बन्धेन नाम वर्तत इति नाम्नो भावनिरूपितवृत्तिताप्रयोजकः सम्बन्धो वाचकतालक्षणः, द्रव्यं भावरूपेण परिणमते इति परिणामितालक्षणसम्बन्धेन द्रव्यं भावे वर्तते इति द्रव्यस्य भावनिरूपितवृत्तिताप्रयोजकः सम्बन्धः परिणामितालक्षणः, यद्यपि परिणामिता परिणामिनि वर्तते न तु परिणामे, तथापि परिणामितायाः संसर्गतानियामकः सम्बन्धो निरूपकतालक्षणोऽत्र विवक्षितः, निरूपकतासम्बन्धेन च परिणामित्वं परिणामे वर्तत इत्येवं भाववृत्तिताप्रयोजकयोः सम्बन्धयोर्भेदान्नाम-द्रव्ययोर्नामनिक्षेपद्रव्यनिक्षेपविषययोर्भेदो भविष्यतीत्येवंस्वरूपाशङ्कायामुत्तरमाहेत्यर्थः। विवृणोति- **परिणामितयेतीति**। **भावे सम्बद्धमिति भावस्थमिति** मूलस्य विवरणम्। **वाचकत्वेने**त्यस्य विवरणं- **वाच्यवाचकभावेनेति**। **सम्बद्धमि**त्यत्र 'भावे' इत्यस्यानुकर्षेण सम्बन्धः। **अदः** एतत्। किमित्यपेक्षायां **नियामकमिति**। "**नाम्नेन्द्रे**" इत्यस्य स्थाने

परिणामित्वभिन्नश्चेन्नामनिक्षेपलक्षकः।
सम्बन्ध इष्टः साम्यादिभिन्नः किं न तथेष्यते ॥ ९८ ॥

नयामृत०—परिणामित्वेति। अथ द्रव्ये नाम्नो भिन्नत्वस्य सार्वजनीनत्वान्नामनिक्षेपलक्षकः—नामनिक्षेपपदार्थताघटकलक्षणाविशेषणीभूतः सम्बन्धः परिणामित्वभिन्न एवेष्टव्यः, तदा स्थापनाया अपि नामभिन्नत्वस्य सार्वजनीनत्वात् साम्यादिभिन्नसम्बन्धोऽपि तथा—नामनिक्षेपलक्षकत्वेन किं नेष्यते तुल्ययोग-क्षेमत्वात्, तथा च गौरवस्य प्रामाणिकत्वात् परिणामित्व-सादृश्यादीतरसम्बन्धनिमित्तक-लक्षणाविषयत्वमेव नामत्वमिति नाम्ना स्थापनासङ्ग्रहः सङ्ग्रहनये दुष्कर इति सिद्धम्, नो चेत् ? भावातिरिक्तमप्राधान्ययोग्यतातात्पर्यमुद्रया सर्वं द्रव्यमेवेति यदृच्छया नामापि द्रव्यतयैव सङ्ग्राह्यमित्यपि वक्तुं शक्येतेति पर्यालोचनीयम्। स्यादेतत्— षण्णां प्रदेशस्वीकर्तुर्नैगमात् पञ्चानां तत्स्वीकारेणेवात्रापि चतुर्निक्षेपस्वीकर्तुस्ततस्तत्त्रयस्वीकारेणैव सङ्ग्रहस्य विशेषो युक्त इति, मैवम्— देश(प्रदेश)वत् स्थापनाया

"नामेन्द्रे" इति पाठो युक्तः, पद्ये तथैवाभिधानात्, तस्य विवरणं— **गोपालदारके** इति। कुतो दुर्वचमित्यपेक्षायामाह— **तस्येति**— नामेन्द्रस्येत्यर्थः। यदि वाचकतासम्बन्धेन यदेव भावसम्बद्धं तदेव नामनिक्षेपविषयो भवेत् तर्हि नामेन्द्रलक्षणस्य नामनिक्षेपविषयत्वेनाभिमतस्यापि भावे वाचकत्वसम्बन्धेनावृत्तेर्नामनिक्षेपविषयत्वं न स्यादत उक्तनियामकं न सम्भवदुक्तिकमित्यर्थः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमपद्यं विवृणोति— **परिणामित्वेतीति**। यद्यर्थे वर्तमानस्य **चेदि**त्यस्याथेत्यनेनोल्लेखः। **द्रव्ये** द्रव्यनिक्षेपविषये। **नाम्नः** नामनिक्षेपविषयात्। **भिन्नत्वस्य** भेदस्य। **सार्वजनीनत्वात्** लौकिकपरीक्षकाशेषजनसिद्धत्वात्। **नामनिक्षेपलक्षक** इत्यस्य विवरणं— **नामनिक्षेपपदार्थताघटकलक्षणाविशेषणीभूत** इति— नामनिक्षेपपदार्थता किञ्चिच्छक्यसम्बन्धनिमित्तकेन्द्रपदलक्षणाविषयत्वरूपा, तद्घटकीभूता या लक्षणा तस्यां विशेषणीभूत इत्यर्थः। **परिणामित्वभिन्न एवेति**— मूले **परिणामित्वभिन्न** इत्येतावन्मात्रस्योपादानात् परिणामित्वभिन्नसम्बन्धोऽपि निरुक्तलक्षणाया विशेषणमस्तु परिणामित्वसम्बन्धोऽपि तथाऽस्तु ततो नाम्नि द्रव्यस्यान्तर्भावः स्यादेवेत्यतः परिणामित्वसम्बन्धव्यवच्छेदायैवकारस्य टीकायामुपादानम्। परस्य तथा वस्तुत इष्ट इति कथङ्कारं तथाविधपरवचनाभावे निर्णेतुं शक्यः, द्रव्यस्य नाम्न्यनन्तर्भावतस्तथेच्छाविषयत्वेन सम्भावयितुं शक्य इत्याशयेन **इष्ट** इत्यस्य **एष्टव्य** इति विवरणम्। यद्यर्थकचेत्पदोपादानस्वारस्याद्यर्थलब्धस्य **तदे**त्यस्य टीकायामुपादानम्। **तथे**त्यस्य विवरणं— **नामनिक्षेपलक्षकत्वेने**ति। ***तथा च*** नामनिक्षेपपदार्थताघटकलक्षणाविशेषणीभूतसम्बन्धे द्रव्यस्य नामान्तर्भाववारणाय परिणामित्वभिन्नत्वस्येव स्थापनाया नामान्तर्भाववारणाय सादृश्यभिन्नत्वस्यापि विशेषणत्वमावश्यकमिति व्यवस्थितौ च। **गौरवस्य प्रामाणिकत्वादि**ति— सादृश्यभिन्नत्वस्यापि सम्बन्धविशेषणतया प्रवेशे यत् तदनिवेशापेक्षया गौरवं तस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः। **नामत्वं** नामनिक्षेपविषयत्वम्। स्थापनाया नामभिन्नत्वस्य सर्वजनसिद्धत्वेऽपि कदाग्रहमात्रेण सङ्ग्रहनये नाम्नि स्थापनाऽन्तर्भाव इष्ट इत्युपेयते तदा भावातिरिक्तयोर्नाम-स्थापनयोर्द्रव्यगताप्राधान्ययोग्यताशालित्वेन तात्पर्यविषयत्वतो द्रव्यत्वमेवेति केनचिदाचार्येण स्वेच्छया नाम्नोऽपि द्रव्यतयैव सङ्ग्रहीतुं शक्यत्वेन सङ्ग्रहनये नाम-स्थापनयोर्द्रव्येऽन्तर्भाव इति सङ्ग्रहनये द्रव्यभावाभ्यां द्वावेव निक्षेपाविष्टावित्यपि मतं रमणीयं स्यादित्याह— **नो चेदि**ति। **इति यदृच्छया** एवंस्वरूपस्वेच्छामात्रेण। **नामाऽपि** नामनिक्षेपोऽपि, अपिना स्थापनानिक्षेपस्य परिग्रहः। **द्रव्यतयैव** द्रव्यनिक्षेपतयैव। **पर्यालोचनीयमि**त्युक्त्या एवं पर्यालोचने सङ्ग्रहनये किं द्रव्यभावभेदेन द्विविधो निक्षेप इष्टः किं वा नाम-द्रव्य-भावभेदेन त्रिविध इति विनिगन्तुमशक्यत्वेनाव्यवस्थैव प्रसज्येत, एतद्भयाच्चत्वारोऽपि निक्षेपाः सङ्ग्रहेऽपि द्रव्यार्थिकेऽभिमता इति स्वीकार एव न्याय्य इत्यावेदितम्। शङ्कते— **स्यादेतदि**ति। **षण्णां** धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव पुद्गल-तद्देशानाम्। **पञ्चानां** धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव-पुद्गलानाम्, सङ्ग्रहनये देशिव्यतिरिक्तदेशस्याभावान्न तत्प्रदेशस्वीकारः, **तत्स्वीकारेणेव** प्रदेशस्वीकारेण यथा

उपचरितविभागाभावेन तत्स्थलीयसङ्ग्रहादेतत्स्थलीयसङ्ग्रहस्य विशेषात्, पाश्चात्योपरितनयोर्विकासक-सङ्कोचकविशेषणवत्त्व एव मध्यवर्तिनयस्य पाश्चात्यार्थसङ्कोचरूपसङ्ग्रहपरत्वनियमाच्चेति दिक् ॥ ९८ ॥

ननु सादृश्यसम्बन्धस्य स्थापनानिक्षेपनियामकत्वे असद्भावस्थापनोच्छेदप्रसङ्गः, अभिप्रायसम्बन्धस्यापि तन्नियामकत्वे च नाम्न्यपि तस्य सुवचत्वादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्याशङ्कायामाह—

अतिप्रसङ्गो नैवं चाभिप्राया-ऽऽकारयोगतः ।
यत् श्रुतोक्तमनुलङ्घ्य, स्थापना नाम चान्यतः ॥ ९९ ॥

नयामृत०—अतिप्रसङ्ग इति । एवम्– उक्तासङ्करप्रकारेण चातिप्रसङ्गो न भवति, यत् श्रुतो-

---

नैगमात् सङ्ग्रहस्य विशेषस्तथा, **अत्रापि** निक्षेपविषयेऽपि, **चतुर्निक्षेपस्वीकर्तुः** नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदेन निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तुः, **ततः** नैगमनयात्, **तत्त्रयस्वीकारेणैव** नाम-द्रव्य-भावात्मकनिक्षेपत्रयस्वीकारेणैव, **विशेषः** भेदः। समाधत्ते– **नैवमिति** । **देशवदिति**– देश-देशिनोरभेदाद् देशिनः सकाशाद् देशस्य पृथक्तयाऽऽश्रयणमुपचारादेव, उपचारश्च सङ्ग्रहनये नेष्ट इति न सङ्ग्रहनये देशस्य प्रवेश इति यथा तथेत्यर्थः। **स्थापनाया उपचरितविभागाभावेनेति**– देशिनः सकाशाद् देशस्योपचरितविभाग इति उपचारानभ्युपगन्त्रा सङ्ग्रहेण स नेष्यते, नाम्नः सकाशात् स्थापनाया यो विभागः सोऽनुपचरित इति सङ्ग्रहेण स उपेयत इत्युपचरितविभागाभावेनेत्यर्थः। **तत्स्थलीयसङ्ग्रहात्** प्रदेशाभ्युपगमस्थलीयसङ्ग्रहात्। **एतत्स्थलीयसङ्ग्रहस्य** निक्षेपाभ्युपगमस्थलीयसङ्ग्रहस्य। "**पाश्चात्योपरितनयोः**" इत्यस्य स्थाने "पाश्चात्योपरितननययोः" इति पाठो युक्तः, पाश्चात्यो नयो व्यवहारनयः, उपरितननयो नैगमनयः, तयोः, **विकासक-सङ्कोचकविशेषणवत्त्वे एव** पाश्चात्यनयस्य विकासकविशेषणवत्त्वम्, उपचरितनयस्य सङ्कोचकविशेषणवत्त्वमित्येवं विकासकसङ्कोचकविशेषणवत्त्वे सत्येव, अर्थाद् येन विशेषणेन पाश्चात्यो नयोऽन्योऽन्यविभक्तरूपेणार्थग्राहकः, येन च विशेषणेनोपरितननयोऽविभक्तरूपेणार्थग्राहकः, एको नयोऽर्थविकासं विदधाति, अपरो नयोऽर्थसङ्कोचमाधत्ते इति। **मध्यवर्तिनयस्य** नैगम-व्यवहारमध्यवर्तिनो नयस्य। **पाश्चात्येति**– पाश्चात्यो यो व्यवहारनयस्तस्य यो विकसितोऽर्थस्तस्य सङ्कोचरूपसङ्ग्रहपरत्वस्य नियमाच्चेत्यर्थः, प्रकृते तु नैगमोऽपि निक्षेपचतुष्टयमभ्युपैति व्यवहारोऽपि निक्षेपचतुष्टयं स्वीकरोति, न च तयोर्विकास-सङ्कोचकविशेषणवत्त्वमिति न तन्मध्यवर्तिन एतत्स्थलीयसङ्ग्रहस्य पाश्चात्यार्थसङ्कोचरूपसङ्ग्रहपरत्वमिति नैगम-व्यवहारयोरिव सङ्ग्रहस्यापि प्रकृते निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तृत्वमेवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

नवनवतितमपद्यमवतारयति– **नन्विति** । **सादृश्यसम्बन्धस्य** भावेन सह सादृश्यलक्षणसम्बन्धस्य। **असद्भावेति**– भावाकारसदृशाकारो न यस्याः स्थापनायाः सा असद्भावस्थापना तस्याम्, भावेन सह सादृश्यलक्षणसम्बन्धाभावात् स्थापनानिक्षेपत्वं न स्यादित्यर्थः। **अभिप्रायसम्बन्धस्यापी**त्यपिना सादृश्यसम्बन्धस्य सङ्ग्रहः। **तन्नियामकत्वे च** स्थापनानिक्षेपनियामकत्वे। भावोऽयमित्यभिप्रायो यत्र सोऽभिप्रायलक्षणसम्बन्धेन भावसम्बद्ध इति कृत्वा तस्य स्थापनानिक्षेपत्वं यद्यनुमतं तदा नाम्न्यपि कस्यचिद् भावोऽयमित्यभिप्रायः सम्भवत्येवेत्यभिप्रायसम्बन्धेन नाम्नोऽपि भावसम्बद्धत्वात् तस्यापि स्थापनानिक्षेपत्वं प्रसज्यत इत्याह– **नाम्न्यपीति** । **तस्य** अभिप्रायसम्बन्धस्य। यो दोषः पूर्वमभिहितस्तस्यैवोत्तरत्र सद्भावे तादवस्थ्योक्तिर्घटते, अत्र तु पूर्वमतिप्रसङ्गदोषो नाभिहित एवेति **कथमतिप्रसङ्गस्तदवस्थ** इत्युक्तिः घटतेति चेत्? व्यवहारमुल्लङ्घ्य यदि यथाकथञ्चित् सामान्यधर्मपुरस्कारेणैकस्यान्यनिक्षेपेऽन्तर्भावः सङ्ग्रहाभिमतो भवेत् तर्हि अप्राधान्यादिना नामनिक्षेपस्यापि द्रव्यनिक्षेपत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषः पूर्वं प्रसङ्गादभिहितोऽत्राप्यतिप्रसङ्ग एवावेद्यते इत्यतिप्रसङ्गत्वेन समानतामालम्ब्य तादवस्थ्योक्तिरिति बोध्यम्। विवृणोति– **अतिप्रसङ्ग इतीति** । **एवमित्यस्य विवरणम्– उक्तासङ्करप्रकारेणेति**– वाचकत्वेन भावसम्बन्धस्य नामत्वं परिणामित्व-सादृश्यादीतरसम्बन्धनिमित्तकलक्षणाविषयत्वं वा नामत्वम्, परिणामित्वसम्बन्धेन भावसम्बद्धस्य द्रव्यत्वम्, अभिप्रायविशेषसम्बन्धेन सादृश्यसम्बन्धेन वा भावसम्बद्धस्य स्थापनात्वमित्यसङ्करप्रकारेणेत्यर्थः। कथमतिप्रसङ्गो न भवति? नाम्नोऽप्यभिप्रायसम्बन्धेन भावसम्बद्धत्वेन

क्तम्– सिद्धान्तवचनमनुल्लङ्घ्याक्षादावेवाभिप्रायसम्बन्धं प्रतिमादावेव चाकारसम्बन्धं पुरस्कृत्य स्थापनाऽऽद्रियते, अन्यतः– अन्यस्थले च नामनिक्षेप इति क्वातिप्रसङ्गः ? तथा च सूत्रबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकतद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायाऽऽकारान्यतरसम्बन्धवत्त्वं तत्स्थापनात्वमिति फलितं भवति ॥ ९९ ॥

उक्तविशेषप्रयोजनमेवोपदर्शयितुमाह—

अत एव न धीरर्हत्प्रतिमायामिवार्हतः ।
भावसाधोः स्थापनया, द्रव्यलिङ्गिनि कीर्तिता ॥ १०० ॥

नयामृत०—अत एवेत्यादि । अत एवोक्तविशेषणनिवेशध्रौव्यादेव, अर्हत्प्रतिमायामर्हत इव, द्रव्यलिङ्गिनि– प्रकटप्रतिषेविणि पार्श्वस्थादौ, स्थापनया भावसाधोर्धीः सिद्धान्ते न कीर्तिता ॥ १०० ॥

कुत इत्याह—

सा हि स्थाप्यस्मृतिद्वारा, भावादरविधायिनी ।
न चोत्कटतरे दोषे, स्थाप्य-स्थापकभावना ॥ १०१ ॥

नयामृत०—सा हि– स्थापनाधीर्हि, स्थाप्यस्मृतिद्वारा– एकसम्बन्धिज्ञानेऽपरसम्बन्धिस्मृतिरिति नियमविधया स्थाप्यस्मृतिव्यापारेण, भावादरस्य– स्थाप्यगतगुणप्रणिधानोद्रेकस्य तज्जनितनिर्जराति-

स्थापनात्वापत्तेरित्याशङ्कायामाह– **यदि**ति– यस्मात् कारणादित्यर्थः । **श्रुतोक्त**मित्यस्य विवरणं– **सिद्धान्तवचन**मिति । **अनुल्लङ्घ्ये**ति **अभिप्रायाकारयोगतः** इत्यस्याप्यन्वयं समालम्ब्य विवरणम्– **अक्षादावेवाभिप्रायसम्बन्धं प्रतिमादावेव चाकारसम्बन्धं पुरस्कृत्ये**ति । अनुल्लङ्घ्येत्यस्य समानकर्तृकक्रियान्तरसाकाङ्क्षत्वाद् **आद्रियत** इति पूरणम्, **अन्यत** इत्यस्य विवरणम्– **अन्यस्थले चे**ति । **नामे**त्यस्य विवरणं– **नामनिक्षेप** इति । **इति** एवमुपगमे । **क्वातिप्रसङ्गः ?** अतिप्रसङ्गो न भवतीत्यर्थः । एतावता स्थापनायाः किं लक्षणं निष्टङ्कितं भवता येनातिप्रसङ्गस्तस्य न स्यादित्यपेक्षायामाह– **तथा चे**ति– सिद्धान्तवचनं पुरस्कृत्य स्थापनाया आदरणे चेत्यर्थः । **सूत्रबोधिते**ति– सूत्रबोधितो यो बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकस्तद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकोऽभिप्राय आकारश्च तदन्यतरसम्बन्धवत्त्वं तत्स्थापनात्वमित्येवं स्थापनालक्षणं निष्कृष्टं भवतीत्यर्थः, यस्य स्थापनात्वं यस्मिन् सङ्गमनीयं तत् तद्गतगुणेत्यत्र तत्पदेन ग्राह्यम्, तन्नामादावभिप्रायश्च न बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकत्वेन तद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकतया सूत्रबोधित इति नोक्तलक्षणस्य नामादावतिव्याप्तिरित्याशयः ॥ ९९ ॥

शततमपद्यमवतारयति– **उक्तविशेषप्रयोजन**मिति– बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकतद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधनलक्षणप्रयोजनमित्यर्थः । विवृणोति– **अत एवेत्यादी**ति । **अत एवे**त्यस्य विवरणम्– **उक्तविशेषणध्रौव्यादेवे**ति– अभिप्रायाऽऽकारान्यतरसम्बन्धे सूत्रबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकतद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वविशेषणनिवेशस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । **अर्हत्प्रतिमाया अर्हत इवे**ति– अर्हत्प्रतिमायामर्हतो धीर्यथा सिद्धान्ते कीर्तिता तथेत्यर्थः । **द्रव्यलिङ्गिनी**त्यस्य विवरणं– **प्रकटप्रतिषेविणि पार्श्वस्थादा**विति । स्पष्टत्वादन्यन्न व्याख्यातम् ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमपद्यमवतारयति– **कुत** इति– अर्हतः प्रतिमायामर्हतो धीः स्थापनया सिद्धान्ते कीर्तिता, द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनया भावसाधोर्धीसिद्धान्ते न भणितेत्येतद्वैलक्षण्यं कुत इत्यर्थः । विवृणोति– **सा ही**ति, अस्य विवरणं– **स्थापनाधीर्ही**ति । **स्थाप्यस्मृतिद्वारे**त्यस्य विवरणं– **स्थाप्यस्मृतिव्यापारेणे**ति, एतस्योपोद्बलकं च– **एकसम्बन्धिज्ञानेऽपरसम्बन्धिस्मृतिरिति नियमविधये**ति– स्थाप्य-स्थापनयोः स्थाप्यस्थापनभावसम्बन्ध इति स्थापनाज्ञानमेकसम्बन्धि-

शयस्य वा विधायिनी। न च स्थापनाविषये उत्कटतरे दोषे प्रतिसन्धीयमाना [इति शेषः,] स्थाप्य-स्थापकभावना फलवतीति शेषः, तथा च द्रव्यलिङ्गिदर्शनादपि न भावसाधुगुणाननुस्मृतिरेव, तन्नियामकप्रायिकसादृश्यरजोहरण-गोच्छक-पतद्ग्रहादिरूपस्य तस्याबाधितत्वात्, किन्तूत्कटदोषवत्त्वेन प्रतिसन्धीयमानस्य सादृश्याद् गुणवदनुस्मृतिः सूत्रबोधितबलवदनिष्टानुबन्धिकैव इति न यथोक्तविशेषण-विशिष्टं स्थापनालक्षणं तत्रेत्युक्तं भवति, अत एव वन्दनकनिर्युक्तौ—

" तित्थयरगुणा पडिमासु णत्थि णिस्संसयं वियाणंतो। तित्थयर त्ति णमन्तो सो पावइ णिज्जरं विउलं॥१॥

लिंगं जिणपण्णत्तं एव णमंतस्स णिज्जरा विउला। जइवि गुणविप्पहीणं वंदइ अज्झप्पसोहीए॥२॥"

[आवश्यके गा० ११४२-४३]

ज्ञानम्, तस्मिन् सति अपरसम्बन्धिनः स्थाप्यस्य स्मृतितिरिति नियमबलेन स्थापनाज्ञानात् स्थाप्यस्मृतिः, ततश्च स्थाप्ये भावे आदरो भवतीत्येवं स्थापनाधीः स्थाप्यस्मृतिद्वारा भावादरस्य विधायिनीत्यर्थः। भावादरः को यस्य विधायिनी स्थापनाधीरित्यपेक्षायामाह- **भावादरस्ये**ति- अस्य विवरणं- **स्थाप्यगतगुणप्रणिधानोद्रेकस्य तज्जनितनिर्जरातिशयस्य वे**ति- स्थाप्यो भावस्तद्गतो यो गुणस्तत्र यत् प्रणिधानं चित्तस्यैकाग्रीकरणं तस्य य उद्रेकोऽतिशयितता तस्य, अस्य **विधायिनी**त्यनेन सम्बन्धः, **वा** अथवा, तज्जनितः- स्थाप्यगतगुणप्रणिधानोद्रेकजनितो यो निर्जरातिशयः- कर्मपुद्गलपरिशाटातिशयस्तस्य विधायिनी स्थापनाधीर्यतोऽतोऽर्हत्प्रतिमायामर्हतो धीरेवोक्तस्वरूपस्थापनया निरुक्तफलवतीत्यर्थः। द्रव्यलिङ्गिनि स्थापनया भावसाधोर्धीर्न फलवतीत्युपदर्शयति- **न चे**ति- अस्य **फलवती**त्यनेन शेषविषयेणान्वयः। मूले **उत्कटतरे दोषे** इत्यस्ति विषयस्तु नोपात्त इत्यतो विषयोल्लेखेन योजयति- **स्थापनाविषये उत्कटतरे दोषे** इति- सति सप्तमीयम्। गुणवत्यपि स्थाप्ये स्थाप्य-स्थापकभावनाऽप्रबुद्धा न तत्स्मृतिजनिकेत्यतो न तस्या अपि फलवत्त्वमिति स्थाप्ये उत्कटतरदोषे भवतु अप्रबुद्धायाः स्थाप्यस्थापकभावनायाः फलवत्त्वाभावो न स दोषावह इत्यतः स्थाप्यस्थापकभावनां विशिनष्टि- **प्रतिसन्धीयमाने**ति। स्थापनाविषये स्फुटतरदोषे सत्यपि प्रतिसन्धीयमाना स्थाप्यस्थापकभावना भवत्येवेति न तन्निषेधः कर्तुं शक्य इत्यत आह- **फलवतीति शेष** इति, तथा च यादृशं फलमत्राभिप्रेतं तादृशफलं निरुक्तस्थाप्यस्थापकभावनाया न सम्भवतीति तादृशफलवत्त्वेन तस्या निषेधो युक्त इत्याशयः। **सूत्रबोधिते**त्यादि स्थापनालक्षणं यत् प्रागुपदर्शितं तदेवोक्तपद्येन मूलकर्तुरभिमतम्, तदभावाच्च द्रव्यलिङ्गिनि भावसाधोः स्थापनाया न स्थापनात्वमित्युपदर्शयति- **तथा चे**ति- स्थापनाविषये उत्कटतरदोषे सति प्रतिसन्धीयमानायाः स्थाप्यस्थापकभावनायाः फलवत्त्वाभावे व्यवस्थिते चेत्यर्थः। **न भावसाधुगुणाननुस्मृतिरे**वेत्यत्र निषेधद्वयतो भावसाधुगुणानुस्मृतिर्भवत्येवेत्यर्थः प्रतीयते। कुतो द्रव्यलिङ्गिदर्शनादपि भावसाधुगुणानुस्मृतिर्भवत्येवेत्याकाङ्क्षायामाह- **तन्नियामके**ति- "तन्नियामकप्रायिकसादृश्यरजो" इत्यस्य स्थाने "तन्नियामकप्रायिकसादृश्यस्य रजो" इति पाठो युक्तः, तन्नियामकप्रायिकसादृश्यस्य- भावसाधुगुणानुस्मृतिनियामकस्य भावसाधुना समं कतिपयधर्मप्रयुक्तसादृश्यस्य, किंरूपस्य तस्येत्यपेक्षायामाह- **रजोहरणे**त्यादि। "**तस्याबाधित्वात्**" इत्यस्य स्थाने "तत्राबाधितत्वात्" इति पाठः सम्यक्, द्रव्यलिङ्गिनि निरुक्तसादृश्यस्य बाधितत्वाभावादित्यर्थः,। पृच्छति- **किन्त्वि**ति। उत्तरयति- **उत्कटे**ति- पार्श्वस्थादिर्द्रव्यलिङ्ग्यप्युत्कटदोषवत्त्वेन प्रतिसन्धीयमानोऽतस्तस्य यन्निरुक्तसादृश्यं तस्माद् या गुणवद्भावसाधुस्मृतिः सा **सूत्रबोधितफलवदनिष्टानुबन्धिकैव** न तु सूत्रबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताका, **इति** एतस्मात् कारणात्, **यथोक्तविशेषणविशिष्टं स्थापनालक्षणं** सूत्रबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकतद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्राया-ऽऽकारान्यतरसम्बन्धवत्त्वस्वरूपं स्थापनालक्षणम्, **न तत्र** द्रव्यलिङ्गिनि भावसाधुस्थापनायां न भवति, **इति** एवं स्वरूपम्, **उक्तं भवति** "सा हि स्थाप्यस्मृतिद्वारा" इत्यादिपद्येन प्रतिपादितं भवति। उक्तार्थोपोद्बलकं प्रश्न-प्रतिविधानाभ्यां प्रवृत्तं वन्दनकनिर्युक्तिमतं गाथाकदम्बकं संवादकतयोपदर्शयति- **अत एवे**ति- अर्हत्प्रतिमायामर्हतो धीः स्थापनया भावादरविधायिनी भवति, उत्कटतरदोषवति द्रव्यलिङ्गे स्थापनया भावसाधुधीर्भावादरविधायिनी न भवतीति विशेषादेवेत्यर्थः। **तित्थयर०** इति- "तीर्थकरगुणाः प्रतिमासु न सन्ति निःसंशयं विजानन्तः। तीर्थकर इति नमन्तः प्राप्नुवन्ति

इति गाथाभ्यां सादृश्यसम्बन्धमात्रेणार्हत्प्रतिमाया अर्हतः(इव) द्रव्यलिङ्गिनो भावसाधोस्तादर्थ्येन स्मृतेरुत्थापकतयाऽध्यात्मशुद्धिप्रभवनिर्जराङ्गत्वेन वन्दनीयत्वं यदाक्षिप्तं पूर्वपक्षकृता, तत्राचार्यैरेकत्रोत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थिते समानसंवित्संवेद्यतालभ्यगुणवत्सादृश्यधीस्तद्गतदोषानुमितिरूपतया गुणवदपकर्षव्यञ्जकत्वेन तन्निदानरूपत्वेन बलवदनिष्टानुबन्धावहा, अन्यत्र चोक्तकारणाभावान्न तथात्वमिति वैषम्यमुद्भावयित्वा समाधानं कृतम्—

"सन्ता तित्थयरगुणा तित्थयरे तेसिमं तु अज्झप्पं। ण य सावज्जा किरिया इयरेसु धुवा समणुन्ना ॥१॥"

[आवश्यके गा० ११४४]

इति गाथया, अस्यार्थः—सन्तो—विद्यमानाः शोभना वा, तीर्थकरत्वेन प्रतीयमानस्य गुणाः,

---

निर्जरां विपुलाम् ॥ १ ॥ लिङ्गं जिनप्रज्ञप्तमेव नमतो निर्जरा विपुला। यद्यपि गुणविप्रहीनं वन्दते अध्यात्मशुद्ध्यै ॥ २ ॥" इति संस्कृतम्। **गाथाभ्यामि**त्यस्य **पूर्वपक्षकृता वन्दनीयत्वं यदाक्षिप्त**मित्यनेनान्वयः। **सादृश्यसम्बन्धमात्रेण** भावेन सह स्थापनायाः सादृश्यलक्षणसम्बन्धमात्रेण। **अर्हत्प्रतिमाया अर्हत इव** अर्हत्प्रतिमातो यथाऽर्हतः स्मृतेरुदयस्तथा। **द्रव्यलिङ्गिन** इति—भावसाधुना समं द्रव्यलिङ्गिनः पार्श्वस्थादेरपि सादृश्यलक्षणसम्बन्धोऽस्ति, तन्मात्रेण द्रव्यलिङ्गिस्वरूपस्थापनातो भावसाधोः स्मृतेः सम्भवेन भावसाधुविषयकस्मृत्युत्थापकत्वेन द्रव्यलिङ्गिलक्षणस्थापनाया अध्यात्मशुद्धिप्रभवनिर्जराङ्गत्वेन तादर्थ्येन पुरुषेण वन्दनीयत्वं स्यादिति पूर्वपक्षकृता यदाक्षिप्तमित्यर्थः। **तत्र** उक्ताक्षेपे। **आचार्यैरि**त्यस्य **इति वैषम्यमुद्भाव्य समाधानं कृत**मित्यनेनान्वयः। वैषम्यमेव दर्शयति—**एकत्रे**ति—पार्श्वस्थादिभावसाधुस्थाप्यस्थापनभावस्थले इत्यर्थः। **उत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थिते** इति—द्रव्यलिङ्गिनः पार्श्वस्थादेर्दर्शने सति तद्गतदोषोऽपि दर्शनपथमुपैतीति उत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थिते पार्श्वस्थादावित्यर्थः, **समानसंवित्संवेद्यतालभ्यगुणवत्सादृश्यधीस्तद्गतदोषानुमितिरूपतये**ति—अनेन सदृशः स इति ज्ञाने सति तेन सदृशोऽयमिति ज्ञायत एवेति पार्श्वस्थगतभावसाधुसादृश्य-भावसाधुगतपार्श्वस्थसादृश्ययोः समानसंवित्संवेद्यत्वमिति समानसंविद्यतया लभ्या आत्मलाभमुपगता जन्येति यावत् या गुणवत्सादृश्यधीर्गुणवतो भावसाधोर्द्रव्यलिङ्गिनि सादृश्यधीः, सादृश्यं च तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्, तत्र भिन्नत्वं वैधर्म्यरूपम्, प्रकृते उत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थिते गुणवतो वैधर्म्यमुत्कटदोषवत्त्वमेवेत्यनुमितिरूपा गुणवत्सादृश्यधीः पार्श्वस्थगतदोषानुमितिरूपाऽपि स्यादित्येवं तद्गतदोषानुमितिरूपतयेत्येवमर्थो नात्रादरणीयः, यत उत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थिते पार्श्वस्थादौ दोषवत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धमेवेति * नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिनुते * इति न्यायेन तस्यानुमितिविधेयत्वं न सम्भवति, किन्तु सादृश्यप्रतियोग्यनुयोगिनोर्मध्ये एकस्योत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थितौ तदन्यस्य गुणवतोऽपि तेन समं सादृश्यज्ञानमनुमितिरूपं तद्गतदोषस्यापि तदन्यस्मिन्ननुमितिरूपं भवतीत्युत्कटदोषवत्त्वेनोपस्थिते पार्श्वस्थादौ सति तस्य गुणवति भावसाधौ या सादृश्यधीः सा पार्श्वस्थनिष्ठबहुधर्मावगाहिनी सती पार्श्वस्थनिष्ठबहुधर्मान्तर्गततद्गतदोषस्यापि भावसाधाववगाहिनीत्येवं भावसाधौ पार्श्वस्थगतस्य दोषस्यानुमितिरूपतयेत्यर्थ एवात्राश्रयणीयः, तथा च भावसाधुगतदोषानुमितिरूपतया, **गुणवदपकर्षव्यञ्जकत्वेन** गुणवतो भावसाधोर्दोषवत्ताप्रयुक्तापकर्षस्य व्यञ्जकत्वेन, तन्निदानरूपत्वेन, बलवदनिष्टमनुबध्नातीति **बलवदनिष्टानुबन्धावहा**, गुणवति भावसाधौ उत्कटदोषवतो द्रव्यलिङ्गिनः सादृश्यधीरतस्तत्स्थापनायाः सूत्रबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकतद्गतगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायाकारान्यतरवत्त्वलक्षणं तत्स्थापनात्वं न सम्भवतीत्यर्थः। **अन्यत्र चेति**—भावजिन-जिनप्रतिमयोः स्थाप्यस्थापनभावस्थले चेत्यर्थः, **उक्तकारणाभावात्** उक्तदिशा गुणवदपकर्षव्यञ्जकत्वेन तन्निदानरूपत्वलक्षणकारणाभावात्, **न तथात्वं** न भावजिने जिनप्रतिमासादृश्यधियो बलवदनिष्टानुबन्धावहत्वम्, **इति** एवंस्वरूपं, **वैषम्यं** भावसाधुद्रव्यलिङ्गिस्थाप्यस्थापकभाव-भावजिनजिनप्रतिमास्थाप्यस्थापनयोर्वैलक्षण्यम्, **उद्भावयित्वा** उपदर्श्य, **समाधानम्** उक्ताक्षेपप्रतिविधानम्, **कृतं** 'सन्तो तित्थयरगुणा' इत्यादिगाथयेति सम्बन्धः। **सन्ता०** इति—"सन्तस्तीर्थकरगुणास्तीर्थकरे तेषामिदन्त्वध्यात्मम्। न च सावद्या तासु क्रिया इतरेषु ध्रुवा समनुज्ञा ॥ १ ॥" इति संस्कृतम्। **अस्यार्थः अस्य** गाथावचनस्यार्थोऽयमुपदर्श्यते। **सन्त** इत्यस्य **विद्यमाना** इति **वा** अथवा शोभना इति विवरणम्।

तीर्थकरे–अर्हतीति, इयं च प्रतिमा, तेषां– नमस्कुर्वताम्, इदमध्यात्मं– समापत्त्यादिफलकानुभूयमानतीर्थकरगुणस्मृत्यालम्बनम्, यद्वा तेषां– गुणानाम्, इदम्, अध्यात्मम्, अध्यारोपविषयः, तटस्थेन स्मृतौ योग(ग्य)जीवानुसमापत्त्यसिद्धेः । न च तासु प्रतिमासु सावद्या–सपापा क्रिया, इतरेषु– पार्श्वस्थादिषु ध्रुवा, सेति योज्यते, ततः समनुज्ञा सावद्यक्रियायुक्तपार्श्वस्थादिप्रणमनात् ध्रुवेति योगः, 'एवं सति प्रतिमायामुभयक्रियाभावप्रसञ्जितोभयफलाभावस्तदालम्बनकस्थाप्यगुणसङ्कल्परूपमनःशुद्धेर्बलवत्त्वस्यैव निराक्रियमाणः पार्श्वस्थादिवन्दनेऽपि मनःशुद्धेर्बलवत्त्वस्यैव दोषाभावं गुणोदयं च साधयितुं कथं न प्रगल्भते ?' इत्याशङ्काशेषः 'उभयविकल एवाकारमात्रतुल्ये कतिपयगुणान्विते वा उत्कृष्टगुणाध्यारोपशुभसङ्कल्प-

---

तीर्थकरगुणा इत्यस्य तीर्थकरत्वेन प्रतीयमानस्य गुणा इति विवरणम् । तीर्थकरे इत्यस्य विवरणम्– अर्हतीति । इयं च प्रतिमेति प्रक्रान्तत्वाल्लभ्यते, तेषामित्यस्य विवरणं– नमस्कुर्वतामिति । इदमध्यात्ममित्यस्य विवरणं– समापत्त्यादिफलकानुभूयमानतीर्थकरगुणस्मृत्यालम्बनमिति– स्वात्मन्येव परात्मनः स्थापना–अहमेव परात्मैवं स्वरूपो बोधः, तदादिफलिका याऽनुभूयमानतीर्थकरगुणस्य स्मृतिस्तस्या आलम्बनमियं प्रतिमेत्यर्थः, तीर्थकरप्रतिमां नमस्कुर्वतां तटस्थानां समापत्त्यादिफलकानुभूयमानतीर्थकरगुणस्मृत्यालम्बनं नमस्कृतिक्रियाकर्मीभूताऽर्हत्प्रतिमा भवति, यतोऽर्हत्प्रतिमादर्शनेन सिद्धान्तोक्तिजन्यशाब्दानुभवविषयस्य तीर्थकरगुणस्य स्मृतिरुपजायते, तया च भूयो भूयोऽभ्यस्यमानया समापत्त्यादिफलं नमस्कुर्वतामवश्यमेव भवतीति । तेषामिदं त्वध्यात्ममित्यस्य व्याख्यानान्तरमुपदर्शयति– यद्वेति । तेषामित्यस्य विवरणं– गुणानामिति । अध्यात्ममित्यस्य विवरणम्– अध्यारोपविषय इति– भावजिनगतगुणा जिनप्रतिमायामारोप्यन्ते, इयं प्रतिमा तीर्थकरगुणवतीत्यारोपाकारः । पूर्वोपदर्शितोऽर्थः कथं नेत्यपेक्षायामाह– तटस्थेनेति– स्थाप्यस्थापकभिन्नेन जिनप्रतिमां नमस्कुर्वता पुरुषेणेत्यर्थः, स्मृतौ अनुभूयमानतीर्थकरगुणस्मृतौ, "योग(ग्य)जीवानुसमापत्त्यसिद्धेः" इत्यस्य स्थाने "योगजजीवात्मसमापत्त्यसिद्धेः" इति पाठो युक्तः, योगजा योगाभ्यासजनिता या योगिनो जीवस्य परात्मना सहैकतालक्षणा समापत्तिस्तस्या असिद्धेः, अतः प्रथमं व्याख्यानमुपेक्ष्येदं व्याख्यानमादृतमित्याशयः । उत्तरार्द्धं विवृणोति– न चेति– अस्य क्रिययाऽन्वयः । सावद्येत्यस्य विवरणं– सपापेति । इतरेष्वित्यस्य फलितार्थकथनं– पार्श्वस्थादिष्विति । ध्रुवा केत्यपेक्षायामाह– ध्रुवा सेति योज्यते इति । ततः योजनातः । समनुज्ञा सपापक्रियानुमतिः, अस्य ध्रुवेत्यनेन योगमुल्लिखति– सावद्येति– सावद्यक्रियायुक्तपार्श्वस्थादीनां प्रणामे कृते सति तद्गता सावद्यक्रियाप्यभिनन्दिता भवतीति सावद्यक्रियानुमतिस्तत्प्रणामकर्तुः, सा च सावद्यक्रियाफलिका ध्रुवेति द्रव्यलिङ्गिस्वरूपा भावसाधुस्थापना बलवदनिष्टानुबन्धावहेत्याशयः । एवं च सतीति– 'एवं च सति' 'इत्याशङ्काशेषः, आचार्यैस्तत्रैव निराकृतः' इत्येवमन्वयोऽत्र बोध्यः । एवं सति तीर्थकरप्रतिमासु सावद्या क्रिया नास्ति पार्श्वस्थादिषु सावद्या क्रिया विद्यते इति व्यवस्थितौ सत्याम् । प्रतिमायामिति– प्रतिमायां सावद्या क्रिया नास्ति निरवद्याऽपि क्रिया नास्तीत्येवमुभयविधक्रियाऽभावतः प्रसञ्जितो यः शुभफलस्याशुभफलस्य चाभाव इत्येवमुभयफलाभावः, अस्य 'निराक्रियमाणः' इत्यनेनान्वयः, तथा च स तदालम्बनकः– तीर्थकरप्रतिमालम्बनको यः स्थाप्यगुणसंकल्पः– स्थाप्यस्य तीर्थकरस्य ये गुणास्तेषामारोपलक्षणः संकल्पस्तद्रूपा तदात्मिका या मनःशुद्धिस्तस्या बलवत्त्वस्यैव– अतिप्राबल्येनैव निराक्रियमाणः– प्रतिमालम्बनकस्थाप्यगुणसङ्कल्परूपमनश्शुद्धितः शुभफलस्यावश्यम्भावादशुभफलस्याभावेऽपि शुभफलस्य सद्भावेन फलद्वयाभावो न सम्भवतीत्येवं निराक्रियमाणः, अस्य 'प्रगल्भते' इत्यनेनान्वयः । पार्श्वस्थादिवन्दनेऽपीत्यपि नातीर्थकरप्रतिमावन्दनस्याम्रेडनम् । दोषाभावमिति– पार्श्वस्थादेः सपापक्रियत्वेऽपि तद्वन्दनकर्तुर्मनश्शुद्धेर्बलवत्तरेत्यतो दोषो न भवतीति दोषाभावमित्यर्थः, अस्य 'साधयितुम्' इत्यत्रान्वयः, 'गुणोदयं च' इत्यत्रापि 'मनःशुद्धेर्बलवत्त्वस्यैव' इत्यस्यान्वयः । इत्याशङ्काशेषः एवंस्वरूपोऽवशिष्ट आशङ्काभागः, अस्य 'निराकृतः' इत्यनेनान्वयः । उभयविकले एव सावद्यक्रियानिरवद्यक्रियोभयरहिते एव जिनप्रतिबिम्बे, आकारमात्रतुल्ये भावजिनेन सममाकारमात्रेण सदृशे, वा अथवा, कतिपयगुणान्विते भावजिनगता ये कतिपये गुणास्तैरन्विते युक्ते, "उत्कृष्टगुणाध्यारोपशुभ" इत्यस्य

रूपतामास्कन्दन् निर्जराहेतुः, अन्यत्र त्वसावशुभसङ्कल्परूपत्वेन निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात्, सावद्यकर्मवद्विशेष्यकतयैव विपर्यासलक्षणसमन्वयेन वा अनन्तक्लेशावह ' इत्यभिप्रायेणाचार्यैस्तत्रैव निराकृतः, तथाहि—

"जइ सावज्जा किरिया णत्थि य पडिमासु एवमियरावि । तयभावे णत्थि फलं अह होइ अहेउगं होइ" ॥
कामं उभयाभावो तहवि फलं अत्थि मणविसुद्धीए । तीइ पुण मणविसुद्धीइ कारणं होन्ति पडिमा उ ॥
जइवि य पडिमा उ जहा मुणिगुणसंकप्पकारणं लिंगं । उभयमवि अत्थि लिंगे ण य पडिमासूभयं अत्थि ॥
णियमा जिणेसु उ गुणा पडिमाओदिस्स जे मणे कुणइ । अगुणे उ वियाणंतो कं नमइ मणे गुणं काउं ॥
जह वेडंबगलिंगं जाणंतस्स णमओ हवइ दोसो । णिद्धंसमिय णाऊण वंदमाणे धुवं दोसो " ॥

[आवश्यके गा० ११४५–४६, ४७, ४८, ४९.] इति ॥ १०१ ॥

नन्वेवं स्थापनास्थले सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यगुणसङ्कल्पत्वेन भावस्य निर्जराहेतुत्वमित्यागतम्,

स्थाने " उत्कृष्टगुणाध्यारोपः शुभ " इति पाठो युक्तः, भावजिनगतो य उत्कृष्टगुणस्तस्य जिनप्रतिबिम्बे य आरोपः स शुभसङ्कल्परूपतां– शुभसङ्कल्पात्मकताम्, **आस्कन्दन्** प्राप्नुवन्, **निर्जराहेतुः** कर्मक्षपणकारणं भवतीति शेषः । **अन्यत्र तु** द्रव्यलिङ्गे पार्श्वस्थादौ पुनः । **असौ** उत्कृष्टगुणाध्यारोपः । **अशुभसङ्कल्परूपत्वेन** अशुभसङ्कल्पात्मकत्वेन, इदमनन्तक्लेशावहत्वे हेतुः, तथा च द्रव्यलिङ्गिनि पार्श्वस्थादौ उत्कृष्टगुणाध्यारोपोऽशुभसङ्कल्पात्मकत्वेनानन्तक्लेशावह इत्यर्थः, **वा** अथवा, पार्श्वस्थादावुत्कृष्टगुणाध्यारोपो विपर्यासलक्षणसमन्वयेनानन्तक्लेशावहः । ननु पार्श्वस्थादावुत्कृष्टगुणाध्यारोपो यदि विपर्यासलक्षणसमन्वयेनानन्तक्लेशावहस्तर्हि जिनप्रतिमायां द्वयोरपि निरवद्यक्रिया-सावद्यक्रिययोरभावे सति तत्रोत्कृष्टगुणाध्यारोपोऽपि निरवद्यकर्माभाववज्जिनप्रतिमाविशेष्यकत्वाद् विपर्यासलक्षणसमनुगत इति सोऽप्यनन्तक्लेशावहः स्यादित्यत आह– **निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वस्ये**ति, **गौरवेण** सावद्यकर्मवद्विशेष्यकत्वापेक्षया गुरुभूतत्वेन, **अतन्त्रत्वात्** विपर्यासत्वेऽप्रयोजकत्वात्, तथा च पार्श्वस्थादावुत्कृष्टगुणाध्यारोपस्य निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वेन यदि विपर्यासत्वं स्वीक्रियेत तदा निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वेन जिनप्रतिमायामप्युत्कृष्टगुणाध्यारोपो विपर्यासः स्यात्, यदा तु निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वप्रयुक्तं विपर्यासत्वं पार्श्वस्थादावुत्कृष्टगुणाध्यारोपस्य नेष्यते कुतस्तद्बलाज्जिनप्रतिमायामुत्कृष्टगुणाध्यारोपस्य विपर्यासत्वं प्रसज्यत इति, तर्हि किं प्रयुक्तं पार्श्वस्थादावुत्कृष्टगुणाध्यारोपो विपर्यास इत्यपेक्षायामाह– **सावद्यकर्मवद्विशेष्यकतयैवे**ति– सावद्यकर्मवान् पार्श्वस्थादिस्तद्विशेष्यकतयैवेत्यर्थः, जिनप्रतिमा च न सावद्यकर्मवती, अतस्तत्रोत्कृष्टगुणाध्यारोपस्य सावद्यकर्मवद्विशेष्यकत्वाभावान्न विपर्यासलक्षणसमन्वय इति न तेनानन्तक्लेशावहत्वं जिनप्रतिमायामुत्कृष्टगुणाध्यारोपस्य किन्तु सावद्यकर्मवद्विशेष्यकत्वेन पार्श्वस्थादावुत्कृष्टगुणाध्यारोपस्य विपर्यासलक्षणसमन्वयेनानन्तक्लेशावहत्वमित्याशयः । **इत्यभिप्रायेण** उपदर्शितस्वरूपाभिप्रायेण । **आचार्यैः** सूरिभिः । **तत्रैव** वन्दनकनिर्युक्तावेव । **निराकृतः** अपहस्तितः पूर्वोपदर्शिताशङ्काशेषः । निरुक्ताशङ्काशेषनिराकृत्युपदर्शकं वन्दनकनिर्युक्तिगतगाथाकदम्बकमुपदर्शयति– **तथाही**ति । **जइ०** इति– " यथा सावद्या क्रिया नास्ति च प्रतिमासु एवमितराऽपि । तदभावे नास्ति फलम् अथ भवति अहेतुकं भवति ॥ काममुभयाभावस्तथापि फलमस्ति मनोविशुद्धया । तस्याः पुनर्मनोविशुद्धेः कारणं भवन्ति प्रतिमास्तु ॥ यद्यपि च प्रतिमास्तु यथा मुनिगुणसङ्कल्पकारणं लिङ्गम् । उभयमप्यस्ति लिङ्गे न च प्रतिमासूभयमस्ति ॥ नियमाज्जिनेषु तु गुणाः प्रतिमा उद्दिश्य यो मनसि करोति । अगुणे तु विजानन् कं नमति मनसि गुणं कृत्वा ॥ यथा विडम्बकलिङ्गं जानतो नमतो भवति दोषः । निध्वंसमिति ज्ञात्वा वन्दमाने ध्रुवं दोषः ॥ ५ ॥ इति संस्कृतम् ॥ १०१ ॥

द्व्यधिकशततमपद्यमवतारयति– **नन्वेवमि**ति । **एवम्** उक्तप्रकारेण । ' **द्विशेष्य** ' इत्यस्य स्थाने ' द्विशेष्यक ' इति पाठो युक्तः । **भावस्य** सङ्कल्पविशेषरूपस्य । **तच्च** उक्तप्रकारेण निर्जराहेतुत्वं च । अयुक्तत्वे हेतुमाह– **लाघवेने**ति– सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वापेक्षया लाघवेनेत्यर्थः । **तद्धेतुत्वौचित्यात्** गुणसंकल्पस्य निर्जराहेतुत्वौचित्यात् । ननु विपर्यासलक्षणं सावद्यकर्म-

तथायुक्तम्– लाघवेन निरवद्यकर्मवद्विशेष्यकत्वेनैव तद्धेतुत्वौचित्याल्लक्षणगौरवापेक्षया कार्यकारणभावगौरवस्य च महादोषत्वात्, किञ्च स्थापनास्थलीयभावे जात्युपाध्यन्यतरकृतातिरिक्तविशेषाभावे यथोक्तरूपेणैव हेतुत्वे मायाच्छादितदोषे आलयविहारादिना शुद्धताप्रतिसन्धानदशायां वन्द्यमाने साधौ कथं निर्जरोत्पत्तिः सङ्गच्छते ?, न च तत्र निरवद्यकर्मयुक्ततया अगृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पेन पृथगेव निर्जराहेतुत्वाददोषः, तथा सति तुल्यन्यायतया सावद्यकर्मयुक्तत्वेनागृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वेन बन्धहेतुताया एव युक्तत्वात् प्रतिमावन्दनादुभयाभावापत्तेः, न च सत्त्वशुद्धिविधया कारणतायामयमेव प्रकारः, अव-

---

वद्विशेष्यकत्वमेव निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वापेक्षया लघुभूतं प्रागुपदर्शितमिति तदनुसारेण सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वेन गुणसङ्कल्पस्य निर्जराहेतुत्वमेव युक्तम्, अन्यथा निरवद्यकर्माभाववद्विशेष्यकत्वं गुरुभूतं विपर्यासलक्षणमापद्यतेत्यत आह– **लक्षणगौरवापेक्षये**ति– तथा च लक्षणगौरवमेव सह्यं न तु कार्यकारणभावगौरवमिति कार्यकारणभावलाघवानुरोधेन गुरुभूतं विपर्यासलक्षणमेवादरणीयमित्याशयः। सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यकगुणसङ्कल्पत्वेन हेतुत्वं प्रकारान्तरेण दूषयति– **किञ्चे**ति। **स्थापनास्थलीयभावे** स्थापनास्थलीयमनःसंकल्पविशेषलक्षणभावे। **जाती**ति– जात्युपाध्यन्यतरकृतो यो विशेषस्तद्भिन्नविशेषस्याभावे सतीत्यर्थः। **यथोक्तरूपेणैव हेतुत्वे** सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यकगुणसङ्कल्पत्वेन रूपेणैव भावस्य कर्मनिर्जराहेतुत्वेऽभ्युपगम्यमाने। **मायाच्छादितदोषे** मायया कपटेनाच्छादितोऽदर्शनतां नीतः स्वगतो दोषो येन स मायाच्छादितदोषस्तस्मिन्, इदं च **साधा**वित्यस्य विशेषणम्। **आलयविहारादिना** सूत्रबोधितालयावस्थान-समयोचितविहाराद्याचरणेन। **शुद्धताप्रतिसन्धानदशायां** शुद्धोऽयं साधुरिति वन्दनकर्तृप्रतिसन्धानकाले। **वन्द्यमाने साधौ** वन्दनकर्तुर्या **निर्जरोत्पत्तिः** सा कथं **सङ्गच्छते ?** काक्वा न कथञ्चित् सङ्गता स्यात्, यतस्तत्र गुणसङ्कल्पलक्षणभावस्य सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यकगुणसङ्कल्पत्वलक्षणनिर्जराकारणतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वं नास्तीति। ननु मायाच्छादितदोषे साधौ गुणसङ्कल्पविशेषलक्षणभावस्य न सावद्यकर्माभाववद्विशेष्यकगुणसङ्कल्पत्वेन निर्जराहेतुत्वं, किन्तु निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीतासंसर्गगुणसङ्कल्पत्वेन, एवं च मायाच्छादितदोषे साधौ निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽसंसर्गस्तथापि स न गृहीत इति निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वस्य तत्र भावात् तेन रूपेण निर्जरां प्रति कारणत्वसम्भवेन ततो निर्जरोत्पत्तिः सङ्गच्छत एवेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति। **तत्र** मायाच्छादितदोषे साधौ, भावस्येति शेषः '**सङ्कल्पेने**'ति स्थाने 'सङ्कल्पत्वेने'ति पाठो युक्तः। निषेधे हेतुमाह– **तथा सती**ति तत्र निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीताऽसंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वेन निर्जरां प्रति हेतुत्वे सतीत्यर्थः। **तुल्यन्यायतये**ति– निरवद्यकर्मयुक्त एव साधौ केनचित् स्वोत्प्रेक्षितकारणादिनाऽशुद्धताभ्रमे सत्यपि लोकानुवृत्तिमात्रेण वन्द्यमाने स्वीयश्रद्धाप्राबल्याद् बन्धोत्पत्तिरेव भवति न निर्जरोत्पत्तिः, तत्र भावस्य सावद्यकर्मवद्विशेष्यकगुणसङ्कल्पत्वेन बन्धं प्रति कारणत्वे बन्धोत्पत्तिर्न स्यात्, तस्य साधोः सावद्यकर्मवत्त्वाभावात्, अतः सावद्यकर्मयुक्तत्वेनागृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वेनैव बन्धं प्रति हेतुत्वं वाच्यम्, तथा हेतुतायां च निरुक्तसाधौ गुणसङ्कल्पस्य सावद्यकर्मयुक्तत्वेनाऽगृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वलक्षणबन्धकारणतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वाद् भवति ततो बन्धोत्पत्तिः, एवं च जिनप्रतिमायां न सावद्यं कर्म नवा निरवद्यं कर्मेति कर्मद्वयाभावे तत्र भावस्य गुणसङ्कल्पविशेषरूपस्य न निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वम्, यतस्तत्र निरवद्यकर्मयुक्तताया अभावेन निरवद्यकर्मयुक्ततया समं गृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वमेव तस्येति निर्जराकारणतावच्छेदकनिरुक्तधर्मानाक्रान्तात् तस्मान्न निर्जरोत्पत्तिः, एवं तत्र भावस्योक्तस्वरूपस्य न सावद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वम्, यतस्तत्र सावद्यकर्मयुक्तताया अभावेन सावद्यकर्मयुक्ततया समं गृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वमेव तस्येति बन्धकारणतावच्छेदकनिरुक्तधर्मानाक्रान्तात् तस्मान्न बन्धोत्पत्तिरित्येवं प्रतिमावन्दनादुभयाभावापत्तेरित्यर्थः। **न चे**त्यस्य **वाच्य**मित्यनेनान्वयः। **अयमेव प्रकारः** निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वेन निर्जरां प्रति कारणत्वम्, सावद्यकर्मयुक्तत्वेनागृहीतासंसर्गकगुणसङ्कल्पत्वेन बन्धं प्रति कारणत्वमित्येव कार्यकारणभावकल्पनप्रकारः। **अवञ्चकयोगविधया** अवञ्चकः– वञ्चकत्वविकलो यो योगस्तद्विधया– तत्प्रकारेण, अवञ्चकयोगश्च त्रिविधः, तद्यथा– सद्योगवञ्चकः क्रियावञ्चकः, फलावञ्चकश्च, तत्स्वरूपं चेदम्– "सद्भिः कल्याणसम्पन्नैर्दर्शनादपि पावनैः। तथा दर्शनतो योग

ञ्चकयोगविधया कारणतायां तु वास्तवविषयताया एव निवेशान्न दोष इति वाच्यम्, सत्त्वशुद्धिविषयैव प्रतिमावन्दनाद् निर्जरोत्पत्तेः "तह वि फलं अत्थि मणविसुद्धीए" इत्यनेन प्रतिपादनात्, किञ्च, गुणदोषोभयवैकल्यमात्रेण प्रतिमायामर्हदध्यवसायस्य निर्जराङ्गत्वे (प्रतिष्ठिता)प्रतिष्ठितयोरविशेषापत्तेः, न च—

"सयं कारियाइ एसा जायइ ठवणाइ बहुफला केई। गुरुकारियाइ अन्ने विसिट्ठविहिकारियाए य ॥१३॥
ठंडिले वि य एसा मणठवणाए पसत्थिगा चेव। आयासगोमयाइहिं एत्थमुवलेवणाइ हिअं ॥१४॥
उवयारंगा इह सोवओगसाहारणाण इट्ठफला। किंचि विसेसेण तओ सव्वे ते विभइअव्व त्ति" ॥१५॥

इति पूजाविधिविंशिकावचनपर्यालोचनयेयमभिष्टप्रदेति वाच्यम्, तत्र प्रतिष्ठितत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणेव मानसप्रतिष्ठापुरस्कारेण प्रवृत्तानां पूजाविधिविकल्पानां विधिप्रतिष्ठितपूजाजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यजात्यवच्छेदेन मानसाऽभिप्रायशोधिताविधिप्रतिष्ठितपूजाजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छेदेन च फलभेदाद्धेतुभेदोपयुक्त इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तावपि प्रतिष्ठासामान्यस्याकिञ्चित्करत्वे तात्पर्याभावात्, अन्यथा

आथोऽवञ्चक उच्यते ॥ तेषामेव प्रणामादिक्रियानियम इत्यलम्। क्रियावञ्चकयोगः स्यान्महापापक्षयोदयः ॥ फलावञ्चकयोगस्तु सद्भ्य एव नियोगतः। सानुबन्धफलावाप्तिर्धर्मसिद्धौ सतां मता ॥" षो० ८, विव०। **वास्तवविषयताया एवे**ति–निर्जरां प्रति सावद्यकर्माभाववन्निष्ठविशेष्यतात्मकविषयताशालिगुणसङ्कल्पत्वेन हेतुत्वम्, बन्धं प्रति तु सावद्यकर्मवन्निष्ठविशेष्यतात्मकविषयताशालिगुणसङ्कल्पत्वेन हेतुत्वमित्येवं वास्तवविषयताया एव कारणतावच्छेदककोटौ निवेशान्न प्रतिमावन्दनादावुभयाभावापत्तिलक्षणो दोषः, यतः प्रतिमायां सावद्यकर्मणोऽभावेन सावद्यकर्मवन्निष्ठविशेष्यताकगुणसङ्कल्पस्याभावेन न प्रतिमावन्दनतो बन्धोत्पत्तिः, सावद्यकर्मणोऽभावादेव सावद्यकर्माभाववती भवति प्रतिमेति सावद्यकर्माभाववत्प्रतिमानिष्ठविशेष्यताकगुणसङ्कल्पलक्षणकारणबलात् प्रतिमावन्दनतो निर्जरोत्पत्तिरिति। निषेधे हेतुमाह–**सत्त्वशुद्धिविषयैवे**ति। **निर्जरोत्पत्ते**रित्यस्य **प्रतिपादना**दित्यनेनान्वयः। **तह वी**ति–"कामं उभयाभावो तह वि फलं अत्थि मनविसुद्धीए। तीइ पुण मणविसुद्धीइ कारणं होत्ति पडिमा उ ॥" इति सम्पूर्णं प्रागुपदर्शितम्। प्रतिमायां गुणदोषयोरसत्त्वेऽप्युक्तदिशा निर्जराङ्गत्वाभ्युपगमे दोषान्तरमुपदर्शयति–**किञ्चे**ति। **प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितयो**रिति–यस्यां जिनप्रतिमायां प्रतिष्ठाविधिना सूत्रोक्तेन जिनप्रतिष्ठा कृता सा प्रतिष्ठिता, यस्यामुक्तदिशा जिनप्रतिष्ठा न कृता साऽप्रतिष्ठिता तयोरित्यर्थः। **अविशेषापत्ते**रिति–प्रतिष्ठितायामप्रतिष्ठितायां च प्रतिमायां गुण-दोषौ न स्त एव, एवं यस्यामर्हदध्यवसायो भवति सा निर्जराङ्गं भवति, यस्यां चार्हदध्यवसायो न भवति सा न निर्जराङ्गमिति विशेषः सम्भवत्यन्यथैवोपपन्न इति प्रतिष्ठाविधिना तत्र जिनस्थापनस्य बह्वायाससाध्यस्यानर्थक्यापत्तेरित्याशयः। **न चे**त्यस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः। **सयं** त्ति–"स्वयं कारितयैषा जायते स्थापनया बहुफला केचित्। गुरुकारितया अन्ये विशिष्टविधिकारितया च ॥ १ ॥ स्थण्डिलेऽपि चैषा मनःस्थापनया प्रशस्तिका चैव। आकाशगोमयादिभि[रत्र] उपलेपनादि हितम् ॥ २ ॥ उपचाराङ्गा इह सोपयोगसाधारणानामिष्टफला। किञ्चिद् विशेषेण ततः सर्वे ते विभजयितव्या इति ॥ ३ ॥ इति संस्कृतम् ॥ **इति** एवंस्वरूपेत्यर्थः, अस्य पूजाविधिविंशिकावचनेऽन्वयः। **इयं** प्रतिमा। निषेधे हेतुमाह–**तत्रे**ति–पूजाविधिविंशिकावचने इत्यर्थः, अस्य प्रवृत्तानामित्यनेनान्वयः। **प्रतिष्ठितत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणेव** प्रतिष्ठितत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेण प्रवृत्तानामिव, **पूजाविधिविकल्पाना**मित्यस्य **प्रवृत्तावपी**त्यनेनान्वयः। **विधिप्रतिष्ठिते**ति–विधिना सूत्रोक्तविधिना प्रतिष्ठितस्य जिनप्रतिबिम्बस्य या पूजा तन्निष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदिका या पूजाफलगता जातिस्तद्व्याप्या याऽवान्तरफलगता जातिस्तदवच्छेदेनेत्यर्थः, अस्य **फलभेदा**दित्यनेनान्वयः। **मानसे**ति–मानसाभिप्रायशोधितस्याविधिप्रतिष्ठितस्य जिनबिम्बस्य या पूजा तज्जन्यतावच्छेदिका याऽविधिप्रतिष्ठितजिनपूजाफलगता जातिस्तदवच्छेदेनेत्यर्थः, अस्यापि **फलभेदा**दित्यनेन सम्बन्धः। "**हेतुभेदोपयुक्तः**" इत्यस्य स्थाने "हेतुभेदोऽपि युक्तः" इति पाठः सम्यक्, हेतुभेदमन्तरेण फलभेदो न सम्भवति, तत्तज्जात्यवच्छेदेन फलभेदस्तु दृश्यत इति तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनीयस्तत्तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति विधिप्रतिष्ठितजिनबिम्बपूजाऽविधिप्रतिष्ठितजिनबिम्बपूजात्मकहेतुभेदोऽपि युक्त इत्यर्थः। **इत्यभिप्रायेण**

प्रतिष्ठाविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, ततः प्रतिष्ठादिविधिजनितः प्रतिभागतोऽतिशयविशेषः कश्चित् स्थापना-निक्षेपो निरुच्यतामित्याकाङ्क्षायां " सन्ता तित्थयरगुणा " इत्यादिगाथायामेव व्याख्यानान्तरं सूचितं, पक्षान्तरं परिष्कुर्वन्नाह—

यद्वा प्रतिष्ठाविधिना, स्वात्मन्येव परात्मनः ।
स्थापना स्यात् समापत्तिर्बिम्बे सा चोपचारतः ॥ १०२ ॥

नयामृत०—यद्वेति । यद्वा– पक्षान्तरे, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिष्ठाकारयितुः स्वात्मन्येव परात्मनः– परमगुणवतस्त्रिभुवनभर्तुः, ध्यानतारतम्ये च तात्स्थ्यतदञ्जनत्वरूपा समापत्तिरेव स्थापना स्यात्, निश्चयतः सर्वक्रियाणां तत्फलानां चोद्देश्यसम्बन्धित्वेन व्यवह्रियमाणानामपि स्वात्मसम्बन्धित्वस्यैव भाष्यादौ व्यवस्थापनात्, परात्मन इत्युपलक्षणं स्वभावस्य, आहत्य हि प्रतिष्ठया कारयितरि स्वभाव एव स्थाप्यते, परम्परया तु तन्मूलपरमात्मानुध्यानविषयवचनाद्यप्रवर्तकत्वसम्बन्धस्मारितः, तत्र—

प्रवृत्तावपि एवंस्वरूपाशयेन पूजाविधिविंशिकावचने पूजाविधिविकल्पानां प्रवृत्तावपि, किन्तु **प्रतिष्ठेति**– प्रतिष्ठासामान्यं न किञ्चित् करोतीत्यत्र पूजाविधिविकल्पानां तात्पर्याभावादित्यर्थः । **अन्यथा** पूजाविधिविकल्पानां प्रतिष्ठासामान्यस्याकिञ्चित्करत्वे तात्पर्याभ्युपगमे । **प्रतिष्ठेति**– सूत्रे यः प्रतिष्ठाविधिः– अनेन विधिना जिनप्रतिबिम्बं स्थापयेदित्याकारकस्तस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति– **तत** इति– तस्मात् कारणादित्यर्थः । "**प्रतिभागतो**" इत्यस्य स्थाने "प्रतिमागतो" इति पाठो युक्तः, तथा च प्रतिष्ठादिविधिना प्रतिमायां कश्चिदतिशयविशेष उपजायते, स एव च सफलत्वात् स्थापनानिक्षेप इत्येवं निरुच्यताम्– कल्प्यतामित्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः । "**व्याख्यानान्तरं सूचितं, पक्षान्तरं**" इत्यस्य स्थाने "व्याख्यान्तरसूचितं, पक्षान्तरं" इति पाठो युक्तः, व्याख्यानान्तरं च "यद्वा तेषां गुणानामिदमध्यात्मम्" इत्यादिग्रन्थेनोपदर्शितं प्राक्, **पक्षान्तरं** प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमायां किमपि न भवतीति पक्षाद् विभिन्नः पक्षः– प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमायां स्थाप्यगुणाध्यारोपो भवतीत्येवंस्वरूपस्तम् ।

विवृणोति– **यद्वेतीति** । **यद्वे**त्यस्य **पक्षान्तरे** इत्यर्थकथनम् । **प्रतिष्ठाविधिना** सूत्रोक्तप्रतिष्ठाविधिना, **प्रतिष्ठाकारयितुरि**ति पूरणम् । **स्वात्मन्येव** प्रतिष्ठाकारयितृपुरुषात्मन्येव । **परात्मन** इत्यस्य विवरणं– **परमगुणवतस्त्रिभुवनभर्तुरि**ति– एतच्च जिनबिम्बप्रतिष्ठामधिकृत्य । 'समापत्तिः स्थापना' इति मूले उक्तम्, तत्र समापत्तिः किंस्वरूपेत्यपेक्षायामाह– **ध्यानतारतम्ये चेति**– स्वात्मनि परमात्मनो ध्यानं समापत्तिः, ध्यानस्य च तरतमभावो भवतीति ध्यानतारतम्ये च सतीत्यर्थः, यदि ध्यानमेकरूपमेव स्यात् तदा तदात्मकसमापत्तेरनेकरूपतयोपवर्णनं न सङ्गतमतो ध्यानस्याप्यनेकरूपत्वमित्यावेदनाय 'ध्यानतारतम्ये च' इत्युक्तम्, **तात्स्थ्येति**– प्रतिष्ठाकारयित्रात्मस्थितत्वं परमगुणवतस्त्रिभुवनभर्तुः समापत्तिः स्थापना स्यादित्यर्थः । **तदञ्जनत्वेति**– प्रतिष्ठाकारयित्रात्मत्वेन परमात्मनो व्यापनत्वेत्यर्थः । ननु प्रतिष्ठाविधानं प्रतिबिम्बे क्रियते कथं तत्रत्या स्थापना स्वात्मनीत्यत आह– **निश्चयत इति**– निश्चयनयत इत्यर्थः । **तत्फलानां** सर्वक्रियाफलानाम्, **उद्देश्यसम्बन्धित्वेनेति**– या क्रिया यदुद्देश्येन क्रियते सा क्रिया तत्फलं च तत्सम्बन्धित्वेनैव व्यवह्रियत इति प्रतिष्ठाविधिना स्थापना प्रतिमामुद्दिश्यैव क्रियत इति स्थापनातत्फलयोरुद्देश्यप्रतिमासम्बन्धित्वेन व्यवह्रियमाणयोरपि निश्चयनयतः स्थापनादिक्रियाकर्तृसम्बन्धित्वस्यैव भाष्यादौ व्यवस्थापनादिति स्वात्मनि परमात्मनस्तात्स्थ्यतदञ्जनत्वरूपा समापत्तिरेव स्थापनेत्यर्थः । परमात्मन इति यदुक्तं तत् स्वभावस्याप्युपलक्षणम्, तेन प्रतिष्ठाविधिना प्रतिष्ठाकारयितरि स्वभावः स्थाप्यते इत्याह– **परमात्मन इत्युपलक्षणं स्वभावस्येति** । अत्र हेतुमाह– **आहत्य हीति** । **हि** यतः, **आहत्य** साक्षादेव, **प्रतिष्ठया** प्रतिष्ठाविधिना, **कारयितरि** प्रतिष्ठाकारयितरि, **स्वभाव एव** परमात्मनः स्वभाव एव । ननु परमात्मनः स्वभावो यदि स्मृतिपथमुपगच्छेत् तदा तत्स्थापनं न्याय्यं स्यादित्यत आह– **परम्परया त्वि**ति– प्रतिष्ठामूलं यद् परमात्मानुध्यानविषयवचनं तस्य यत् तीर्थकरे आद्यप्रवर्तकत्वं तद्रूपो यः प्रतिमया समं तीर्थकरस्वभावस्य

"भवति च खलु प्रतिष्ठा निजभावस्यैव देवतोद्देशात्। स्वात्मन्येव परं यत् स्थापनमिह वचननीत्योच्चैः ॥१॥
बीजमिदं परमं यत् परमाया एव समरसापत्तेः। स्थाप्येन तदपि मुख्या हन्तैषैवेति विज्ञेया" ॥२॥
[ ] इति।

नन्वेवं निश्चयतः स्थापनाया आत्मगतायाः प्राप्तौ प्रतिमायां तद्व्यवहारः कथम्? अत आह–
बिम्बे च सा– स्थापना, **उपचारतः**– स्वात्मनि स्थापितस्य भावस्यालम्बनतया समापत्तिविषयीक्रियमाणस्य परमात्मनः साकारयोगमुद्रानुकारितया वा लक्षणयैवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

नन्वेवं यजमानगतादृष्टमेव प्रतिष्ठाफलं भवद्भिरुपपादितम्, तावता वन्दक-पूजकादीनां का सिद्धिः? सा हि तदा स्यात् यदि प्रतिष्ठाहित-चाण्डालादिस्पर्शनाश्य-पूजाफलप्रयोजकः कश्चिदतिशयोऽभ्युपगतः

परम्परया सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन "एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयति" इति न्यायबलात् स्मारितः स्वभावः स्थाप्यत इत्यर्थः। उक्तार्थसङ्गमनोपोद्बलकं प्राचीनपद्यद्वयमुपदर्शयति– **तच्चेति**– उक्तार्थसङ्गमनं चेत्यर्थः। देवतोद्देशात् स्वात्मन्येव निजभावस्यैव प्रतिष्ठा खलु भवतीत्यन्वयः, **परं** किन्तु, **यत्** यस्मात् कारणात् स्थापनम्, **इह** प्रतिमायाम्, **उच्चैः** परम्परया, **वचननीत्या** तीर्थकरवचनोपदर्शितनीत्या, भवतीति शेषः ॥ १ ॥ यत् स्थाप्येन परमाया एव समरसापत्तेः परमं बीजमपीदं हन्त तत् एषैव मुख्येति विज्ञेयेति सम्बन्धः, **यत्** यस्मात् कारणात्, **स्थाप्येन** जिनेन सह, **परमाया** उत्कृष्टायाः, **समरसापत्तेः** एकस्वभावतायाः, **परमं बीजमपि** उत्कृष्टं निमित्तमपि, **इदं** जिनवचनम्, **तत्** तस्मात् कारणात्, **एषैव** स्थाप्येन सह प्रतिष्ठाकारयितुरुत्कृष्टसमरसापत्तिरेव, मुख्या स्थापनेति ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ २ ॥ 'बिम्बे सा चोपचारतः' इति तुरीयचरणं व्याख्यातुमवतारयति– **नन्वेवमिति**। **एवम्** उक्तप्रकारेण। **निश्चयतः** निश्चयनयतः। **तद्व्यवहारः** स्थापनाव्यवहारः। **बिम्बे चेति**– प्रतिमायां चेत्यर्थः। सेत्यस्य विवरणं– **स्थापनेति**। **उपचारतः** इत्यस्य विवरणं– **लक्षणयैवेति**। तत्र वैकल्पिकं निमित्तद्वयं क्रमेणोपदर्शयति– **स्वात्मनि स्थापितस्य भावस्यालम्बनतयेति**– अस्य लक्षणयैवेत्यत्रान्वयः, **स्वात्मनि** प्रतिष्ठाकारयित्रात्मनि, **स्थापितस्य** प्रतिष्ठाविधिना स्थापितस्य, **भावस्य** स्थाप्यजिनभावस्य, **आलम्बनतयेति**– जिनप्रतिमामालम्ब्यैव जिनप्रतिमया समं परम्परासम्बन्धेन सम्बद्धस्य जिनस्वभावस्य स्मारितस्य स्थापना भवतीत्येवमालम्बनतयेत्यर्थः। **समापत्तिविषयीक्रियमाणस्य** तात्स्थ्य-तदञ्जनत्वान्यतरलक्षणसमापत्त्या विषयीक्रियमाणस्य, **परमात्मनः** जिनस्य, **साकारयोगमुद्रानुकारितया** साकारा या योगमुद्रा तस्या अनुकारिणी जिनप्रतिमा भवतीति तदनुकारितया ॥ १०२ ॥

त्र्युत्तरशततमपद्यमवतारयति– **नन्वेवमिति**। **तावता** यजमानगतादृष्टलक्षणप्रतिष्ठाफलोपपादनेन। **वन्दकपूजकादीनां** प्रतिमावन्दनकर्तृ-प्रतिमापूजनकर्तृप्रभृतीनाम्। **का सिद्धिः?** न काचित् सिद्धिः। **सा** वन्दनक-पूजकादीनामपीष्टसिद्धिः। **हि** यतः। प्रतिष्ठाहितः– प्रतिष्ठाजनितः, चाण्डालादिस्पर्शनाश्यः– चाण्डालप्रभृत्यस्पृश्यजातिस्पर्शजन्यनाशप्रतियोगी, **पूजाफलप्रयोजकः** पूजेत्युपलक्षणं वन्दनदर्शनस्तुत्यादीनामपि, पूजादिजन्यफलस्य प्रयोजकः, **कश्चित्** अनिर्वचनीयः शक्त्यादिशब्दवाच्यो वा, **अतिशयः** अप्रतिष्ठितप्रतिमाव्यावृत्तधर्मविशेषः प्रतिमागतः, **अभ्युपगतः स्यात्** स्वीकृतो भवेत्। "**प्रतिष्ठितप्रतिमावन्दन-पूजन-नत्यादिना**" इत्यस्य स्थाने "प्रतिष्ठितप्रतिमावन्दन-पूजन-नत्यादीनां" इति पाठो युक्तः। **इत्थमेव** प्रतिष्ठया प्रतिमागतातिशयविशेषाभ्युपगमे सत्येव। ननु प्रतिष्ठया यजमानगतमदृष्टमेतादृशमेवोपजायते यत् प्रतिष्ठितप्रतिमावन्दन-पूजन-नत्यादिकर्तृणां फलविशेषमुपजनयतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। **तदाहितं** प्रतिष्ठाक्रियाजनितम्। **तथा** प्रतिष्ठितप्रतिमावन्दनादिकर्तृणां फलविशेषजनकम्। निषेधे हेतुमाह– **चाण्डालादिस्पर्शेनेति**– चाण्डालादिस्पर्शः प्रतिमागतः, अदृष्टं च यजमानगतमिति यजमानगतादृष्टस्य, **व्यधिकरणेन** विभिन्नाधिकरणवृत्तिना चाण्डालादिस्पर्शेन यजमानगतादृष्टस्य नाशासम्भवात्, तथा च प्रतिमायां चाण्डालादिस्पर्शे जातेऽपि तद्वन्दनादिकर्तृणां यजमानगतादृष्टबलात् फलविशेषः स्यादेवेति तदानीमपि प्रतिमायां पूजनीयत्वादिकं स्यादेवेत्यर्थः। किञ्च यजमानगतं यददृष्टं

स्यात्, प्रतिष्ठितप्रतिमावन्दन-पूजन-नत्यादिना फलविशेषहेतुत्वस्येत्थमेव वक्तुं शक्यत्वात्, न च यजमानगतादृष्टं तदाहितं तथा, चाण्डालादिस्पर्शेन व्यधिकरणेन तन्नाशायोगात्, यजमानस्य तददृष्टक्षये पूज्यत्वानापत्तेः । एतेन सम्बन्धविशेषेण यजमानगतादृष्टस्य प्रतिमागतत्वसमर्थनमपि प्रत्याख्यातम् । यत्तु 'प्रतिष्ठाविधेर्देवतासविधानस्य स्वाभेद-स्वीयत्वादिज्ञान-तदाहितसंस्काररूपस्योत्पादात् फलोत्पत्तिः, चाण्डालादिस्पर्शे च तदभावात् फलाभावः' इति कस्यचिन्मतम्, तत् तु मुक्तिप्रतिष्ठितदेवताया अभिमानाभावात् प्रतिष्ठया तदुपकारस्याशक्यक्रियात्वाच्चाचार्यैरेव दूषितम्, तदुक्तम्—

"मुक्त्यादौ तत्त्वेन प्रतिष्ठिताया न देवतायास्तु । स्थाप्ये न च मुख्येयं, तदधिष्ठानाद्यभावेन ॥१॥

इज्यादेर्न च तस्या उपकारः कश्चिदत्र मुख्य इति । तदतत्त्वकल्पनैषा बालक्रीडा समा भवति" ॥२॥

[ ] इति ।

यदपि 'प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शाभावविशिष्टप्रतिष्ठाध्वंसस्तद्विशिष्टप्रतिमापूजनं वा फलप्रदम्, क्तप्रत्ययादतीतत्वलाभाद्' इति गङ्गेशोपाध्यायैरुक्तं तदपि तुच्छम्,

---

प्रतिष्ठया जनितं तत् स्वफलं यजमाने जनयित्वा नश्यत्येवेति तन्नाशानन्तरमपि चिरं कालं प्रतिष्ठितप्रतिमा पूजनीयैव भवति लोकानाम्, ततः फलविशेषोत्पत्तिरपि भवति, यदि च यजमानगतादृष्टमेव प्रतिष्ठितप्रतिमापूजनादिकर्तॄणां फलविशेषजनकं तदा तददृष्टनाशे तददृष्टरूपफलविशेषजनकस्याभावात् तदानीं फलविशेषो न स्यादेवेति निष्फलं पूजादिकं न प्रेक्षावद्भिराचरणीयमिति पूज्यत्वमेव प्रतिमाया न भवेदित्याह– **यजमानस्ये**ति । **तददृष्टक्षये** प्रतिष्ठाजनितादृष्टस्य नाशे सति । **पूज्यत्वानापत्तेः** प्रतिष्ठितप्रतिमायाः पूजनीयत्वं न स्यादित्यर्थः । **एतेने**त्यस्य **प्रत्याख्यात**मित्यनेनान्वयः, **एतेन** प्रतिष्ठाहितयजमानगतादृष्टनाशे प्रतिमायाः पूज्यत्वानापत्तिदोषेण । **सम्बन्धविशेषेण** स्वाश्रयकर्तृकप्रतिष्ठाकर्मत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन । कस्यचिन्मतान्तरमुद्भाव्य दूषयति- **यत्त्वि**ति– अस्य **'इति कस्यचिन्मतम्'** इत्यनेनान्वयः । **प्रतिष्ठाविधेः**, इत्यस्य 'उत्पादाद्' इत्यनेनान्वयः । "**देवतासविधानस्य**" इत्यस्य स्थाने "देवतासन्निधानस्य" इति पाठो युक्तः । देवतायाः स्वर्गादिस्थानगताया अत्रागमनासम्भवात् तत्संयोगलक्षणं सन्निधानं न सम्भवतीत्यत आह– **स्वाभेदे**ति– देवतायाः प्रतिमायां यत् स्वाभेदज्ञानं मदभिन्नेयमित्याकारकम्, **स्वीयत्वादिज्ञानं** मदीयेयं प्रतिमेत्याकारकं ज्ञानं स्वीयत्वज्ञानम्, आदिपदादेतस्याः प्रतिमायाः स्वाम्यहमित्यादिज्ञानस्योपग्रहः, स्वाभेदज्ञान-स्वीयत्वादिज्ञानरूपत्वे देवतासन्निधानस्य कालान्तरेऽभावात् तज्जन्यफलं कालान्तरे न स्यादत आह– **तदाहिते**ति– स्वाभेदज्ञान-स्वीयत्वादिज्ञानजन्येत्यर्थः, **तदभावात्** स्वाभेद-स्वीयत्वादिज्ञान-तदाहितसंस्काररूपस्य देवतासन्निधानस्याभावात् । **तत्तु** तन्मतं पुनः, अस्य **दूषित**मित्यनेनान्वयः । कस्माद्धेतोः कैर्दूषितमित्यपेक्षायामाह–**मुक्ती**ति– मुक्तौ प्रतिष्ठितायाः– स्थितायाः, देवतायाः– सिद्धात्मस्वरूपायाः, ममेयं प्रतिमा, अस्याः प्रतिमाया अहं स्वामीत्याकारकाभिमानाभावात्, कृतकृत्यस्य भगवतः सिद्धस्य प्रतिष्ठया कस्यचिदुपकारस्याशक्यक्रियात्वात् कर्तुमशक्यत्वाच्च, **आचार्यैरेव** जैनाचार्यैरेव, **दूषितं** खण्डितमित्यर्थः । आचार्योक्तमतखण्डनहेतुमुपदर्शयति– **तदुक्तमि**ति– मुक्त्यादौ प्रतिष्ठिताया देवतायास्तु तत्त्वेन– प्रतिमास्वामित्वादिना, अभिमानो न, स्थाप्ये– मुक्तिप्रतिष्ठितदेवे, इयं– प्रतिमा मुख्या न च, मुक्तिप्रतिष्ठितदेवस्य प्रतिमाद्यधिष्ठानाद्यभावेनेत्यन्वयः, अर्थस्तु व्यक्त एव ॥ १ ॥ इज्यादेः– प्रतिष्ठादिकर्मणः, तस्याः–मुक्तिप्रतिष्ठितदेवतायाः, कश्चिदुपकारोऽत्र न च मुख्यः, इति– एतस्मात् कारणात्, एषा-देवतासान्निध्यादिरूपा तदतत्त्वकल्पना बालक्रीडासमा भवतीत्यन्वयः, अर्थस्तु सुगमः ॥ २ ॥ चिन्तामणिकृन्मतमुपदर्शनपूर्वकं प्रतिक्षिपति– **यदपी**ति– अस्य **गङ्गेशोपाध्यायैरुक्त**मित्यनेनान्वयः । "**विधिः**" अस्य स्थाने "विधेः" इति पाठः सम्यक्, प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्यादित्यर्थः । **प्रतिष्ठे**ति– प्रतिष्ठाकालीनो यो यावदस्पृश्यस्पर्शाभावस्तद्विशिष्टः प्रतिष्ठाध्वंसः फलप्रदः, **वा** अथवा, निरुक्तप्रतिष्ठाध्वंसविशिष्टप्रतिमापूजनं फलप्रदम् । **क्तप्रत्ययात्** प्रतिष्ठितमित्यत्र क्तप्रत्ययात्, **अतीतत्वलाभात्** प्रतिष्ठाया अतीतत्वलाभादित्यर्थः ।

प्रतिष्ठारूपायां पूजायामेवागतेस्तत्र ध्वंसस्यैव फलजनकव्यापारस्याश्रयणे बाऽदृष्टमात्रस्यैव दत्तजलाञ्जलीत्वप्रसङ्गात्, कथं चैवं प्रतिष्ठितेऽप्यप्रतिष्ठितत्वज्ञाने न पूजाफलम्? प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वेन प्रमीयमाणत्वस्य पूजाफलजनकतावच्छेदककोटौ निवेशेन प्रतिष्ठावत्त्वेन प्रमीयमाणत्वस्यैव निवेशौचित्यमिति न किञ्चिदेतत्, तस्माद् वन्दनपूजाफलप्रयोजकत्वं कथं प्रतिष्ठाया इति जिज्ञासायामाह—

प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञासमापन्नपरात्मनः ।
आहार्यारोपतः सा च, द्रष्टॄणामपि धर्मभूः ॥ १०३ ॥

नयामृत०—प्रतिष्ठितेति । सा-स्थापना, प्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञया समापन्नो यः परात्मा भगवान् तस्याहार्यारोपतः, द्रष्टॄणामुपलक्षणाद् वन्दकानां पूजकानां च, धर्मभूः—धर्मकारणं भवति, अयं भावः—प्रतिमायां भगवदभेदारोपं विना न तावद् वन्दन-पूजनादिफलं हेतुसहस्रेणापि सम्पद्यते, स च काष्ठ-

---

तदपि गङ्गेशोपाध्यायोक्तमपि । तुच्छत्वे हेतुमाह- **प्रतिष्ठारूपायामिति**- प्रतिष्ठारूपा या पूजा सा फलप्रदाऽभिमता, अन्यथा अफलायां तस्यां कस्यचित् प्रवृत्तिरेव न स्यात्, एवं च प्रतिष्ठारूपायां पूजायां निरुक्तप्रतिष्ठाध्वंसस्य तादृशध्वंसविशिष्टप्रतिमापूजनस्य वाऽभावात् फलोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः । ननु प्रतिष्ठारूपपूजातस्तदानीमेव फलं न भवति किन्तु कालान्तर इति फलोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे प्रतिष्ठा स्वरूपतो नास्त्येव किन्तु स्वजन्यव्यापारवत्त्वसम्बन्धेनैव, स्वजन्यव्यापारश्च प्रतिष्ठाध्वंस एवेति व्यापारविधया प्रतिष्ठाध्वंसस्य फलप्रदत्वं समस्त्येवत्यत आह- **तत्रेति**- प्रतिष्ठारूपपूजायामित्यर्थः । **ध्वंसस्यैव** प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव । **अदृष्टमात्रस्यैवेति**- चिरध्वस्तकर्मणोऽदृष्टलक्षणव्यापारमन्तरेण फलजनकत्वं न सम्भवतीत्येतावन्मात्रयुक्त्यैवान्यत्राप्यदृष्टं कल्प्यते, यदि च स्वध्वंसद्वारा प्रतिष्ठाकर्म फलजनकं तदा कर्मान्तरमपि स्वध्वंसद्वारैव स्वफलं जनयिष्यतीति किमित्यदृष्टं तद्व्यापारत्वेन कल्पनीयमित्येवमदृष्टमात्रस्यैवोच्छेदः स्यादित्यर्थः, वस्तुतो ध्वंसव्यापारत्वं कल्पयितुमशक्यम्, तथा सति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबन्धकत्वमिति प्रतिष्ठाजन्यफलं प्रति प्रतिष्ठाध्वंसस्य कारणत्वे कारणीभूतध्वंसरूपाभावप्रतियोगित्वेन प्रतिष्ठायाः प्रतिबन्धकत्वं प्रसज्यत इति । किञ्च यत्र प्रतिष्ठितेऽपि प्रतिबिम्बे अप्रतिष्ठितत्वज्ञानं पूजकस्य तत्र तत्पूजकस्य तत्पूजाफलं न भवति, यदि तु प्रतिष्ठाध्वंसस्य फलजनकत्वं तदा प्रतिष्ठाध्वंसस्याप्रतिष्ठितत्वज्ञानेऽपि सत्त्वात् तत्पूजाफलं स्यादित्याह- **कथं चेति**- अस्य **न पूजाफलमि**त्यत्रान्वयः । **एवं** प्रतिष्ठाध्वंसस्य फलप्रदत्वे । ननु प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वेन प्रमीयमाणप्रतिबिम्बपूजनं फलप्रदम्, यत्र प्रतिष्ठितेऽप्रतिष्ठितत्वज्ञानं तत्र प्रतिबिम्बे प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वेन प्रमीयमाणत्वं नास्त्यतस्तत्पूजनतः फलं न भविष्यतीत्यत आह- **प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वेनेति** । यत्राप्रतिष्ठितेऽपि प्रतिबिम्बे प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वस्य भ्रमस्तत्र तादृशभ्रमतस्तत्पूजकस्य तत्पूजाफलं न भवतीत्यतो–ज्ञायमानत्वस्येत्यनुक्त्वा **प्रमीयमाणत्वस्येत्युक्तम्** । **निवेशनेति** स्थाने निवेशापेक्षयेति पाठः सम्यक्, प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वापेक्षया प्रतिष्ठावत्त्वस्य लघुभूतत्वेन प्रतिष्ठाध्वंसवत्त्वेन प्रमीयमाणत्वापेक्षया प्रतिष्ठावत्त्वेन प्रमीयमाणत्वं लघ्वतः पूजाफलजनकतावच्छेदककोटौ तन्निवेशस्यौचित्यम् । **इति** एतस्मात् कारणात् । **एतत्** गङ्गेशोपाध्यायोक्तम् । **न किञ्चित्** तुच्छमित्यर्थः । उपसंहरति-**तस्मादिति** ।

विवृणोति- **प्रतिष्ठितेतीति** । सेत्यस्य विवरणं- **स्थापनेति** । **प्रतिष्ठिते**त्यादिसमस्तवाक्यं विवृणोति-**प्रतिष्ठितेति** । निरुक्ताहार्यारोपतो द्रष्टॄणामिव वन्दकानां पूजकानां च प्रतिमा धर्मकारणं भवति, मूले तदप्रदर्शनेन न्यूनत्वं स्यादत आह- **उपलक्षणाद् वन्दकानां पूजकानां चेति**- मूले द्रष्टृपदं वन्दक-पूजकयोरप्युपलक्षणन्यायात् प्रतिपादकमतो न न्यूनत्वम् । **धर्मभूः** इत्यस्य विवरणम्- **धर्मकारणमिति** । सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते, यत्राप्यन्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्राप्यस्ति-भवतीतिक्रियाऽध्याह्रियत इति शाब्दिकसम्प्रदायमवलम्ब्य **भवती**ति क्रियापदं योजितम् । शब्दशक्यार्थमुपदर्श्य भावार्थमुपदर्शयति- **अयं भाव** इति । **स च** प्रतिमायां भगवदभेदारोपः पुनः, अस्य **सम्पादनीय** इत्यनेनान्वयः । विरुद्धधर्मज्ञानस्य भेदव्यञ्जकत्वमिति भगवतः प्रतिमा काष्ठमयी पाषाणमयी मृन्मयी वा भवतीति

पाषाणत्वादिना भेदप्रत्यक्षे सति स्वरसतो नोदयतीत्याहार्य एव सम्पादनीयः, आहार्यत्वं चेच्छाजन्यत्वम्, इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानसाध्येतीष्टसाधनताज्ञानसम्पादनाय प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवदभेदेनाध्यारोपयेदिति विधिः कल्पनीयः। तथा चाहार्यभगवदध्यारोपविषयप्रतिमापूजनत्वादिना फलविशेषहेतुत्वे आहार्यत्व-प्रयोजकेच्छाजनकज्ञानजनकविशेष्यतावच्छेदककुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिष्ठाया अपि परम्परया प्रयोजकत्व-मित्युक्तं भवति, प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यत्रापि क्तप्रत्ययस्य खण्डशः शक्त्या लक्षणादिना वा प्रतिष्ठाप्रयुक्ता-

---

तत्र काष्ठत्व-पाषाणत्व-मृत्त्वज्ञाने सति परमात्मस्वरूपाद् भगवतो भेदप्रत्यक्षमेव जायते, सति च तस्मिन् प्रतिमायां भगवदभेदज्ञानमनाहार्यरूपं न सम्भवति, अनाहार्ये तद्भेदज्ञानस्यानाहार्यतदभेदज्ञानं समानधर्मिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वादतो बाधकाले आहार्यज्ञानमेव सम्पादयितुं शक्यमित्याह– काष्ठ-पाषाणत्वादिनेति। स्वरसतः इच्छादिकमनपेक्ष्य स्वभावतः। नोदयति नोत्पद्यते, अत्रापि स चेत्यस्यान्वयः। आहार्यत्वं किमित्यपेक्षायामाह– आहार्यत्वं चेच्छाजन्यत्वमिति– समानविषयकप्रत्यक्षा-ऽनुमितिसामग्र्योः सत्योः समानविषयकप्रत्यक्षमेव भवति न त्वनुमितिरिति समानविषयकानुमितिं प्रति समानविषयकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबन्धिका, एवं भिन्नविषयकानुमितिप्रत्यक्षसामग्र्योः सत्योर्भिन्नविषयकानुमितिरेव भवति न तु भिन्नविषयकप्रत्यक्षमिति भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति भिन्नविषयकानुमितिसामग्री प्रतिबन्धिकेत्येवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे व्यवस्थितेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽपि समानविषयकानुमितीच्छायां सत्यां समानविषयकानुमितिसामग्रीतः समान-विषयकानुमितिरुपजायत इति तां प्रतीच्छा कारणम्, एवं विभिन्नविषयकानुमितिसामग्रीसत्त्वेऽपि विभिन्नविषयकप्रत्यक्षेच्छाबलाद् विभिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीतो विभिन्नविषयकप्रत्यक्षमुपजायत इति तत् प्रतीच्छा कारणम्, तथा च तादृशानुमिति-प्रत्यक्षयोरिच्छाजन्यत्वेऽपि नाऽऽहार्यत्वमतो नेच्छाजन्यत्वमात्रमाहार्यत्वम्, किन्तु बाधकालीनेच्छाजन्यत्वमाहार्यत्वमिति, यद्यपि स्वविरोधिधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकज्ञानमाहार्यमितीच्छाजन्यत्वाघटितमप्याहार्यलक्षणं सम्भवति तथापि तादृशलक्षण-लक्षितमप्याहार्यज्ञानं नेच्छामन्तरेणेतीच्छाजन्यत्वं तस्यावश्यकमिति बोध्यम्। इच्छा चेष्टसाधनताज्ञानसाध्येति– इच्छा द्विविधा– फलेच्छा उपायेच्छा चेति, तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्, उपायेच्छां प्रति चेष्टसाधनताज्ञानं कारणम्, प्रतिमायां भगवदभेदाध्यारोपात्मकज्ञानं च न सुखं नापि दुःखाभाव इति न फलं सुख-दुःखाभावान्यतरस्यैवान्येच्छानधी-नेच्छाविषयत्वेन फलत्वात्, किन्तु सुख-दुःखाभावान्यतरात्मकफलसाधनत्वेनोपायरूपं तदिति तदिच्छा इष्टसाधनताज्ञानसाध्ये-त्यर्थः। इति एतस्माद्धेतोः। इष्टसाधनताज्ञानसम्पादनाय प्रतिमायां भगवदभेदारोपे इष्टसाधनताज्ञानसम्पादनाय, प्रतिमायां भगवदभेदाध्यारोपो मदिष्टसाधनमित्याकारकज्ञानसम्पत्तये इति यावत्। इष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति विधिवाक्या-देवेष्टसाधनताज्ञानं भवितुमर्हतीति यादृशविधिवाक्यं प्रतिमायां भगवदभेदाध्यारोपस्येष्टसाधनत्वं बोधयितुं समर्थं तादृशं विधि-वाक्यं कल्पनीयमित्याशयेन कल्पनीयविधिस्वरूपमुल्लिखति– प्रतिष्ठितां प्रतिमामिति। तथा च निरुक्तविधिकल्पनया प्रतिष्ठित-प्रतिमागतभगवदभेदाध्यारोपस्येष्टसाधनत्वबोधने तत्प्रभवेच्छाजन्यत्वेन निरुक्ताभेदारोपस्याहार्यत्वव्यवस्थितो च। आहार्येति– आहार्यो यो भगवतोऽभेदेन प्रतिमायामध्यारोपस्तद्विषयीभूता या प्रतिमा तत्पूजनत्वादिनेत्यर्थः, आदिपदात् तद्दर्शनत्व-तद्वन्द-नत्वादीनामुपग्रहः। फलविशेषहेतुत्वे फलविशेषं प्रति निरुक्तप्रतिमापूजनादीनां कारणत्वे सति। आहार्यत्वेति– प्रतिष्ठित-प्रतिमायां भगवदभेदाध्यारोपस्य यदाहार्यत्वं तत्प्रयोजिका येच्छा प्रतिष्ठितप्रतिमायां भगवदभेदाध्यारोपो जायतामित्याकारिका, तज्जनकं यज्ज्ञानं प्रतिष्ठितप्रतिमाविशेष्यकभगवदभेदाध्यारोपो मदिष्टसाधनमित्याकारकम्, तज्जनकं प्रतिष्ठितप्रतिमाविशेष्यकभगवद-भेदप्रकारकज्ञानम्, तन्निरूपितविशेष्यता प्रतिष्ठितप्रतिमात्वावच्छिन्नविशेष्यता, तदवच्छेदककुक्षौ– तदवच्छेदकशरीरे प्रविष्टत्वेने-त्यर्थः, प्रयोजकत्वं प्रतिमापूजनादिफलं प्रति प्रयोजकत्वम्। यदपि प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिः कल्पितश्चिन्तामणिकृन्मि-श्रप्रभृतिभिरिति फलहेतुतेत्याह– प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यत्रापीति। क्तप्रत्ययस्य प्रतिष्ठितमित्येतद्घटकक्तप्रत्ययस्य, खण्डशः शक्त्या प्रयुक्ते आहार्ये आरोपविषये च क्तप्रत्ययस्य पृथगेव शक्तिस्तया, वा अथवा, लक्षणादिना प्रयुक्ता-हार्यारोपविषये क्तप्रत्ययस्य लक्षणादिना। प्रतिष्ठेति– सूत्रबोधितसविधिप्रतिष्ठया प्रयुक्तो जनितो यः प्रतिमायां भगवतो-ऽभेदेनाहार्य आरोपस्तद्विषयप्रतिमापूजनत्वादिनैव फलहेतुतेत्यर्थः, प्रतिमापूजनत्वादिनैवैत्येवकारेण प्रतिष्ठाकालीनमायत्वस्य-

हार्यारोपविषयपूजनत्वादिनैव फलहेतुता, क्तप्रत्ययस्य चौत्सर्गिकेन कृत्प्रत्ययेनैवार्थवत्तेति चिन्तामणि-कारादप्यतिसूक्ष्ममतिनिपुणं च वयमीक्षामहे ॥ १०३ ॥

उक्तमेव वक्ष्यमाणफलान्वयेनाह—

तत्कारणेच्छाजनकज्ञानगोचरबोधकाः ।
विधयोऽप्युपयुज्यन्ते, तेनेदं दुर्मतं हतम् ॥ १०४ ॥

नयामृत०—तत्कारणेति । तस्य-आहार्यारोपस्य, कारणं या इच्छा, तज्जनकं-यत् प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवदभेदेनाध्यारोपयेदिति विधिजनितं ज्ञानम्, तद्गोचरीभूतप्रतिष्ठाया बोधकाः- इष्टसाधनत्व-बोधनादिद्वारा तदुत्पत्तिहेतव इति यावत्, विधयोऽपि-विधिवाक्यान्यपि, उपयुज्यन्ते-फलवन्तो भवन्ति, तैः प्रतिष्ठोत्पादने प्रतिष्ठितप्रतिमायामारोपविधिना भगवदभेदाध्यारोपोपपत्तौ पूजाफलप्रयोजक-रूपसिद्धेः, तेनेदं- वक्ष्यमाणं दुर्मतम्, आध्यात्मिकाभासानां, हतं-निराकृतम् ॥ १०४ ॥

किं तद् ? इत्याह—

प्रतिष्ठाद्यनपेक्षायां, शाश्वतप्रतिमार्चने ।
अशाश्वतार्चापूजायां, को विधिः किं निषेधनम् ? ॥ १०५ ॥

नयामृत०—प्रतिष्ठेति । शाश्वतप्रतिमार्चने, प्रतिष्ठाया आदाविदं प्रथमतोऽनपेक्षायां, तत्रैव

स्पर्शाभावविशिष्टप्रतिष्ठाध्वंसत्वेन तादृशध्वंसविशिष्टप्रतिमापूजनत्वेन वा फलं प्रति हेतुत्वस्य चिन्तामणिकारानुमतस्य व्यवच्छेदः। ननु क्तप्रत्ययस्य प्रयुक्ताहार्यारोपविषये लक्षणापक्षे तस्य शक्यार्थवत्ता न स्यादत आह- **क्तप्रत्ययस्येति**। **औत्सर्गिकेन** कृत्प्रत्ययविधायकसामान्यशास्त्रोपस्थापितेन। "**कृत्प्रत्ययेनैवा**" इत्यस्य स्थाने "कृत्प्रत्ययार्थेनैवा" इति पाठो युक्तः, धात्वर्थस्वरूपमात्रेऽपि कृत्प्रत्ययविधानमस्तीति प्रकृते प्रतिष्ठालक्षणधात्वर्थस्वरूपेणैव शक्यार्थवत्त्वमपि क्तप्रत्ययस्य भविष्यति, कृत्प्रत्ययार्थेनैवेत्येवकारेण ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणातीतत्वरूपविशेषशास्त्रस्मारितार्थेनार्थवत्त्वस्य व्यवच्छेदः, एतेन वर्तमानप्रतिष्ठात्मकपूजाया अपि फलवत्त्वमुपपद्यतेतरामित्यावेदितं भवतीति। **इति** एवंस्वरूपम् **चिन्तामणिकारादपि** गङ्गेशोपाध्यायादपि, **अतिसूक्ष्मं** विशिष्टशेमुषीशालिबुधैकगम्यम्, **अतिनिपुणम्** एतादृशार्थस्यावश्यमेव कार्यकारित्वमित्यत्यन्तकार्यनिर्वाहकम्, **वयं** श्रीयशोविजयोपाध्यायाः, **ईक्षामहे** विचारयामः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमपद्यमवतारयति- **उक्तमेवेति**- अनन्तरपद्याभिहितमेवेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणफलान्वयेन** वक्ष्यमाणं यद् दुर्मतखण्डनलक्षणं फलं तत्सम्बन्धेन। विवृणोति- **तत्कारणेतीति**। अनेकसमाससङ्घटितमूर्तेर्वाक्यस्यावान्तरसमासस्फुटीकरणद्वाराऽर्थमुपदर्शयति- **तस्येत्यादिना**। **तस्येत्यस्य** विवरणम्- **आहार्यारोपस्येति**। **तज्जनकम्** इच्छाजनकम्। **यदित्यस्य ज्ञानमित्यनेनान्वयः**। तज्ज्ञानं किंजनितमित्यपेक्षायामाह- **प्रतिष्ठितामिति**। **तद्गोचरीभूतेति**- तादृशज्ञानविषयीभूतेत्यर्थः। **बोधका** इति **विधय** इत्यनेनान्वितम्। कथं बोधका इत्यपेक्षायामाह- **इष्टसाधनत्वबोधनादिद्वारेति**। **तदुत्पत्तिहेतवः** प्रतिष्ठितप्रतिमाविशेष्यकभगवदभेदज्ञानं मदिष्टसाधनमिति ज्ञानजनकाः। **विधयोऽपी**त्यस्य विवरणं- **विधिवाक्यानीति**- प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवदभेदेनाध्यारोपयेदित्यादीनीत्यर्थः। **उपयुज्यन्ते** इत्यस्य विवरणं-**फलवन्तो भवन्तीति**। कथं फलवन्तो भवन्तीत्यपेक्षायामाह- **तैरिति**- विधिवाक्यैरित्यर्थः। **प्रतिष्ठोत्पादने** इति सति सप्तमी, अन्यत् स्पष्टम्। **इदमित्यस्य** विवरणं- **वक्ष्यमाणमिति**। केषां दुर्मतमित्यपेक्षायामाह- **आध्यात्मिकाभासानामिति**। **हतमित्यस्य** विवरणं- **निराकृतमिति** ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमपद्यमवतारयति- **किं तदिति**- आध्यात्मिकाभासानां मतं किंस्वरूपमित्यर्थः। विवृणोति- **प्रतिष्ठेतीति**।

तस्याः फले व्यभिचारात्, अशाश्वतार्चानां-कृत्रिमप्रतिमानां पूजायाम्, प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदिति विधिः कः ? अप्रतिष्ठितं न पूजयेदिति निषेधनं च किम् ? प्रतिष्ठा-तदभावयोरिष्टानिष्टसाधनतया व्यभिचारात्, अभावेन तत्र विधि-निषेधार्थान्वयस्यायोग्यत्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

कथमेतन्निरस्तम् ? इत्याह—

पूजादिविधयो ज्ञानविध्यङ्गित्वं यदाश्रिताः।
शाश्वताऽशाश्वतार्चासु, विभेदेन व्यवस्थिताः ॥ १०६ ॥

नयामृत०—पूजादीति। पूजादिविधयः-प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदित्यादिवाक्यलक्षणाः, ज्ञानविधेः-प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवदभिन्नत्वेनाध्यारोपयेदित्यागमवाक्यात्मकस्य, अङ्गित्वं-प्रधानत्वम्, आश्रिताः, शाश्वता-ऽशाश्वतार्चासु, विभेदेन-भिन्नरूपेण व्यवस्थिताः। तथा च प्रतिष्ठाया न पूजासहकारित्वम्, किन्तु स्वकर्तव्यताबोधकविध्यङ्गता। यत्र विधिविषयनिर्वाहकत्वेन प्रयोजकत्वम्, तथा-

---

"**इदं प्रथमतो**" इत्यस्य स्थाने "इदं प्राथम्ये तेन प्रथमतो" इति पाठो भवितुमर्हति, इदमादिपदं प्राथम्यरूपार्थे वर्तते, तेन **आदौ-** इत्यस्य **प्रथमत** इत्यर्थः। शाश्वतप्रतिमा सर्वदैव व्यवस्थितैव, तत्र प्रतिष्ठा प्रथमतो नास्त्येव, अतस्तत्र प्रतिष्ठामन्तरेण शाश्वतप्रतिमार्चनतः फलं भवतीति **तत्रैव** शाश्वतप्रतिमार्चन एव, **तस्याः** प्रतिष्ठायाः, **फले** प्रतिमाऽर्चनजन्यफले, **व्यभिचारात्** व्यतिरेकव्यभिचारात्, प्रतिष्ठाया अभावेऽपि प्रतिमापूजनजन्यफलस्य भावात्। **अशाश्वतार्चापूजायामित्यस्य** विवरणम्- **अशाश्वतार्चानां-कृत्रिमप्रतिमानां पूजायामिति।** **को विधिरि**त्यस्य विवरणं- **प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदि**ति **विधिः क** इति। **किं निषेधनमि**त्यस्य विवरणम्- **अप्रतिष्ठितं न पूजयेदिति निषेधनं च किमि**ति। विधि-निषेधयोरभावे हेतुमुपदर्शयति- **प्रतिष्ठे**ति- शाश्वतप्रतिमायां प्रतिष्ठाया अभावेऽपि तत्पूजनत इष्टफलस्य भावेन व्यतिरेकव्यभिचारात् प्रतिष्ठाया इष्टं प्रति न कारणत्वम्, एवं शाश्वतप्रतिमायां प्रतिष्ठाभावस्य सत्त्वेऽपि न भवत्यनिष्टफलमित्यन्वयव्यभिचारात् प्रतिष्ठाभावस्य नानिष्टफलं प्रति कारणत्वमित्येवं प्रतिष्ठा-प्रतिष्ठाऽभावयोर्व्यभिचारादिष्टानिष्टसाधनत्वयोरभावेन प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदित्यत्र प्रतिष्ठितप्रतिमापूजने विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्यायोग्यत्वात्, अप्रतिष्ठितं न पूजयेदित्यत्र अप्रतिष्ठितप्रतिमापूजने निषेधविध्यर्थानिष्टसाधनत्वान्वयस्यायोग्यत्वादित्येवमत्र भावार्थ इत्यर्थः। "**प्रतिष्ठा-तदभावयोरिष्टानिष्टसाधनतया व्यभिचारात्, अभावेन**" इत्यस्य स्थाने "प्रतिष्ठातदभावयोरिष्टानिष्टसाधनत्वयोर्व्यभिचारादभावेन" इति पाठः समीचीनः, एतत्पाठानुसारेणैवानन्तरमुपवर्णितोऽर्थ इति ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमपद्यमवतारयति- **कथमिति-** केन प्रकारेणेत्यर्थः, **एतत्** आध्यात्मिकाभासानां मतम्, **निरस्तं** खण्डितम्, **इत्याह** एवं प्रश्ने सत्युत्तरं कथयति। विवृणोति- **पूजादीति**। पूजादिविधयः किंस्वरूपा इत्यपेक्षायामाह- **प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदित्यादिवाक्यलक्षणा** इति। **ज्ञानविध्यङ्गित्वमि**ति समस्तं व्यासार्थोपदर्शनेन विवृणोति- **ज्ञानविधेरि**ति। किंस्वरूपस्य ज्ञानविधेरित्यपेक्षायामाह- **प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवदभिन्नत्वेनाध्यारोपयेदित्यागमवाक्यात्मकस्ये**ति। **अङ्गित्वमि**त्यस्य विवरणं- **प्रधानत्वमि**ति। **आश्रिताः** आश्रित्य प्रवृत्ताः। अतो ज्ञानविधिः प्रधानं पूजाविधिस्तु तदङ्गमिति प्रधाने न भवति विकल्पः किन्तु तदङ्ग एवेति यथा प्रधानविध्युपपत्तिस्तथा तदङ्गविधिर्विकल्पनीय इत्याशयेनाह- **शाश्वताऽशाश्वतार्चास्वि**ति- शाश्वतप्रतिमाऽशाश्वतप्रतिमास्वित्यर्थः। **विभेदेने**त्यस्य विवरणं- **भिन्नरूपेणे**ति। **तथा च** ज्ञानविध्यङ्गानां पूजादिविधीनां भिन्नरूपेण व्यवस्थितौ सत्यां च। **प्रतिष्ठाया न पूजासहकारित्वं** प्रतिमापूजाफले प्रतिष्ठाया न कारणत्वम्। एवं सति प्रतिष्ठा निरर्थिकैव स्यादिति पृच्छति- **किन्त्विति।** उत्तरयति- **स्वकर्तव्यते**ति- "**स्वकर्तव्यताबोधकविध्यङ्गता। यत्र विधि**" इत्यस्य स्थाने "स्वकर्तव्यताबोधकविध्यङ्गतापन्नविधि" इति पाठः समीचीनः, तस्यायमर्थः- स्वस्याः- प्रतिष्ठायाः, कर्तव्यताबोधको यो विधिः-प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवदभिन्नत्वेनाध्यारोपयेदिति, तस्याङ्गतापन्नो विधिः- प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदिति, तद्विषयः

शाश्वतप्रतिमास्थले, अन्यत्र त्वनादिप्रतिष्ठितत्वप्रत्यभिज्ञाया एव तथात्वम्, तादृशशिष्टाचारेण चैवं विधिबोधकत्वमिति विकल्पेनानयोः पूजाफलप्रयोजक(का)व्याहतेर्न कोऽपि दोष इति, अत एव निश्रिता-ऽनिश्रितादिभेदेन स्वल्प-बहुभक्तिविधानादेशनाविशेषापेक्षकत्वेन व्यवस्थितविकल्पोत्पादकं सङ्गच्छते। अत एव चाविधिप्रतिष्ठितेऽप्यविच्छेदादिकारणालम्बनोपबृंहितवैज्ञानिकविधिना विधिप्रतिष्ठिततुल्य-तामामनन्ति सम्प्रदायवृद्धाः, भावशोधितशुद्धनिमित्तनिमित्तकैकान्तशुद्ध्यभावेऽपीदानींतनयतिधर्म-पौषधादिक्रियावत्, तत्र भावशोधनमात्रेण मध्यमशुद्ध्युपचयवात्, तस्या अपि च शुभानुबन्धसार-त्वादिकमुपपादितं प्रतिमाशतकादौ। तस्मात् स्थापना ताटस्थ्येन भगवद्गुणस्मारकतया तदाहार्यारोप-प्रयोजकतया शब्दनयेनाप्यवश्यं स्वीकर्तव्येति व्यवस्थापितम्॥ १०६॥

एतेन तदनभ्युपगन्त्रा व्यवहारोऽपि निरस्त इत्याह—

प्रतिष्ठितपूजनगतेष्टसाधनत्वम्, तन्निर्वाहकत्वेन– परम्परया तत्सम्पादकत्वेन, पूजाफलप्रयोजकत्वं प्रतिष्ठाया इत्यर्थः। तथा उभयविधा पूजाफलप्रयोजकत्वं च। **अन्यत्र तु** शाश्वतप्रतिमास्थले तु। **अनादिप्रतिष्ठितत्वप्रत्यभिज्ञाया एव** इयं प्रतिमाऽनादिप्रतिष्ठितेत्याकारकप्रत्यभिज्ञाया एव, एवकारेण तत्र प्रतिष्ठाया उक्तदिशा प्रयोजकत्वस्य व्यवच्छेदः। तथात्वं प्रयोजकत्वम्, एवं च तत्र प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेदित्यत्र प्रतिष्ठितामित्यस्यानादिप्रतिष्ठितत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना-मित्यर्थः, तथा च प्रकृतविध्यपि प्रतिष्ठितमित्यस्यानादिप्रतिष्ठितत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानामित्यर्थोऽर्थादायात्येवेति बोध्यम्। एकरूपस्यापि विधिवाक्यस्यैवमर्थभेदबोधकत्वं कथमित्यपेक्षायामाह– **तादृशशिष्टाचारेण**ेति– कृत्रिमप्रतिमास्थले प्रतिष्ठित-प्रतिमापूजने शिष्टस्य प्रवृत्तिः, शाश्वतप्रतिमास्थले अनादिप्रतिष्ठितत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानप्रतिमापूजने प्रवृत्तिरित्येवं विविध-शिष्टाचारेणेत्यर्थः। **एवमेव** पूर्वोपदर्शितप्रकारेणैव। **विकल्पेन** क्वचिदेकस्य प्रयोजकत्वं क्वचिदन्यस्येत्येवं विकल्पेन। **अनयोः** प्रतिष्ठा-प्रतिष्ठितत्वप्रत्यभिज्ञयोः। "**पूजाफलप्रयोजक(का)व्याहते**" इत्यस्य स्थाने "पूजाफलप्रयोजक-त्वाव्याहते" इति पाठो युक्तः, अर्थस्तु व्यक्त एव। **अत एव** विकल्पेनानयोः पूजाफलप्रयोजकत्वादेव, अस्य '**सङ्गच्छते**' इत्यनेनान्वयः। **निश्रितेत्यादि**– निश्रितः– प्रतिनियतपुरुषस्वामिकत्वेन व्यवस्थितः, तद्भिन्नोऽनिश्रितः, प्रतिनियतपुरुषस्वामिकत्वेन व्यवस्थितप्रतिमायां तदन्यजनानां स्वल्पभक्तिः, तद्भिन्नायां च बहुभक्तिः, तादृशस्वल्प-बहुभक्तिविधानादेशनाविशेषापेक्षकत्वेनेत्यर्थः। **अत एव** च उक्तकारणादेव च। अस्य **आमनन्ती**त्यनेनान्वयः। **अविधिप्रतिष्ठितेऽपि** सूत्रोक्तविधिमतिक्रम्य प्रतिष्ठितेऽपि प्रतिबिम्बे। **अविच्छेदादी**ति– प्रतिष्ठासमयादारभ्य बहुकालपर्यन्तं यथावज्जनसमूहकृतवन्दनपूजनाद्यनुवर्तननैरन्तर्यलक्षणाविच्छेदादिस्वरूपकारणालम्बनेनोपबृंहितोऽतिपुष्टिं नीतो यो वैज्ञानिको विधिः प्रतिष्ठितप्रतिमोद्देश्यकभगवदभेदाध्यारोपात्मकज्ञानविधिस्तेन तद्बलेनाविधिप्रतिष्ठितेऽपि सूत्रोक्तविधि-प्रतिष्ठितस्य तुल्यतां सदृशतां **सम्प्रदायवृद्धा** आमनन्तीत्यर्थः। उक्तार्थोपोद्बलनाय दृष्टान्तमाह– **भावे**ति– "**भाव-शोधितशुद्ध**" इत्यस्य स्थाने "भावशोधिते शुद्ध" इति पाठोऽन्वयानुगुणः; **भावशोधिते** निर्मलभक्तिप्रभृतिभावेन शुद्धतामुपगते, **शुद्धं** स्वरसतः शुद्धं यन्निमित्तं तन्निमित्तका यैकान्तशुद्धिस्तस्या अभावेऽपीदानीन्तनयतिधर्मपौषधादिक्रिया यथा भावशोधनमात्रेण शुद्धनिमित्तनिमित्तकक्रियातुल्या तथेत्यर्थः। **तत्र** इदानीन्तनयतिधर्म-पौषधादिक्रियायाम्। **तस्या अपि च** इदानीन्तनयतिधर्म-पौषधादिक्रियाया अपि पुनः। **शुभानुबन्धसारत्वात्** शुभानुबन्धफलत्वात्। एतद्विस्तृत-प्ररूपणं निजनिर्मितप्रतिमाशतकादिग्रन्थे अस्माभिः कृतमिति तद्विशेषजिज्ञासुभिस्तत्र परिशीलनं विधेयमित्युपदेशाभिप्रायेणाह– **इत्यादिकमुपपादितं प्रतिमाशतकादा**विति। शब्दनयोऽपि स्थापनानिक्षेपमभ्युपगच्छतीति प्रकृतमर्थमुपसंहरति– **तस्मा**दिति। **ताटस्थ्येन** भावभिन्नत्वे सत्यपि भावसादृश्येन, **तदाहार्यारोपप्रयोजकतया** तस्य– भावजिनस्य, प्रति-मायां य आहार्य आरोपः– अभेदाध्यवसायस्तस्य प्रयोजकतया॥ १०६॥

सप्तोत्तरशततमपद्यमवतारयति– **एतेने**ति– अस्य **निरस्त** इत्यनेनान्वयः। **तदनभ्युपगन्त्रा** स्थापनानिक्षेपानभ्यु-पगन्त्रा। **व्यवहारोऽपि** व्यवहार इति केषाञ्चिदाचार्याणां कदाग्रहोऽपि, अथवा **व्यवहारोऽपी**त्यस्य स्थाने **व्यवहार**

एतेन व्यवहारेऽपि, स्थापनाऽनाग्रहो हतः ।

तत्रार्धजरतीयं किं, नाम्नाऽपि व्यवहर्तरि ॥ १०७ ॥

नयामृत०—एतेनेति । एतेन–अनुपदोक्तयुक्तिकदम्बकेन सङ्क्षेपे स्थापनाऽव्यवस्थापनेन, व्यवहारेऽपि, स्थापनाया अनाग्रहः–अस्वीकारो, हतः–निरस्तः, केषाञ्चिदाचार्याणाम्, यत्–यस्मात्–व्यवहारे, नाम्नापि–नामनिक्षेपेणापि, व्यवहर्तरि–व्यवहारमुपगच्छति, किमिदमर्धजरतीयम्–यदुत स्थापनाया न व्यवहार इति, नहीन्द्रप्रतिमायां नेन्द्रव्यवहारो भवति, तथा भवन्नपि भ्रान्त एव, तथा नामादिप्रतिपक्षव्यवहारसाङ्कर्यमित्येकमाद्रियमाणस्यापरं च परित्यजतः केवलं आहोपुरुषिकामात्रमेवेति ॥ १०७ ॥

ऋजुसूत्रेऽपि द्रव्यनिक्षेपं ये न स्वीकुर्वते तन्मतं निरूपयन्नाह—

ऋजुसूत्रेऽपि ये द्रव्यनिक्षेपं प्रवदन्ति न ।

व्याख्येया तैः कथं तत्र, द्रव्यावश्यकसूत्रगीः ॥ १०८ ॥

नयामृत०—ऋजुसूत्रेऽपीति । स्पष्टम्, व्याख्याप्रकारश्च यद्यप्यत्र नव्यनये प्रागभिहित एव, तथापि कथमित्यनेन सम्प्रदायविरोधाद् विभ्यतां साम्प्रदायिकानां तथा नास्थेति व्यज्यते ॥ १०८ ॥

इति कदाग्रहोऽपीति पाठ एव । विवृणोति– **एतेनेती**ति । एतेनेत्यस्य विवरणं– **अनुपदोक्तयुक्तिकदम्बकेन सङ्क्षेपे स्थापनाऽव्यवस्थापनेने**ति । **अनाग्रह** इत्यस्य विवरणम्– **अस्वीकार** इति । **हत** इत्यस्य विवरणं– **निरस्त** इति । निरासहेतुपरतयोत्तरार्द्धं योजयति– **यत** इति । **तत्रे**त्यस्य विवरणं– **व्यवहार** इति । **नाम्नाऽपी**त्यस्य विवरणं– **नामनिक्षेपेणापी**ति, व्यवहर्तरीत्यस्य **व्यवहारमुपगच्छती**ति– सति सप्तमीयम् । अर्द्धजरतीयं कस्मादित्यपेक्षायामाह– **यदुते**ति– यथा नाम्नो व्यवहारस्तथा स्थापनाया अपि व्यवहारः, तत्र नाम्नो व्यवहार इति पुरस्करोति, स्थापनाया न व्यवहार इति स्वीकरोति, एतदर्द्धजरतीयमित्यर्थः । स्थापनायां व्यवहारस्य दार्ढ्यं व्यवस्थापयति– **नहीति**– अस्य **भवती**त्यनेनान्वयः । **न भवती**ति **नही**ति निषेधद्वयेन इन्द्रप्रतिमायामिन्द्रव्यवहारो भवत्येवेत्यवधारितम् । तादृशव्यवहारस्य भ्रान्तत्वान्न वस्तुसाधकत्वमित्यपि नास्तीत्याह– **नवे**ति– इन्द्रप्रतिमायामिन्द्रव्यवहारो भवन्नपि भ्रान्त एवेत्यपि नैवेत्यर्थः, स्थापना नामादिष्वन्तर्भूतेति स्थापनाव्यवहारो नामादिव्यवहार एवेत्यपि नास्तीत्याह– **नवे**ति– स्थापनाव्यवहारस्य नामादिरूपो यः स्थापनायाः प्रतिपक्षः, तद्व्यवहारेण समं साङ्कर्यमपि न, किन्तु नामादिव्यवहारासङ्कीर्ण एव स्थापनाव्यवहार इत्यर्थः । **इति** एतस्मात् कारणात् । **एकं** नामादिव्यवहारम् । **आद्रियमाणस्य** स्वीकुर्वाणस्य । **अपरं च** स्थापनाव्यवहारं च । **परित्यजतः** अस्वीकुर्वतः परस्य । **केवलं** युक्तिरिक्तम्, **आहोपुरुषिकामात्रमि**ति– आश्चर्यकारित्वगौरवमात्रप्रकटनम् ॥ १०७ ॥

अग्रेतनपद्यमवतारयति– **ऋजुसूत्रेऽपी**ति– ऋजुसूत्रनयेऽपीत्यर्थः । ये नव्यतार्किकाः श्रीमन्तः सिद्धसेनदिवाकराः । **तन्मतं** नव्यानां मतम् । व्याख्यानस्य स्पष्टत्वादनादरणेऽपि प्रतीकं गृह्णाति– **ऋजुसूत्रेऽपी**ति । पदार्थस्य स्पष्टत्वाद् व्याख्यानं नापेक्षितमित्याह– **स्पष्टमि**ति । ननु "तार्किकाणां त्रयो भेदा आद्या द्रव्यार्थतो मताः । सैद्धान्तिकानां चत्वारः पर्यायार्थगताः परे ॥ १८ ॥" इति पद्यव्याख्याने **तार्किकानुसारिणामित्या**दिना सिद्धसेनदिवाकरमतोपवर्णने 'ऋजुसूत्रो यदि द्रव्यं नाभ्युपेयात् तथा उक्तम् "उजुसुयस्स एगो अणुवउत्तो एगं दव्वावस्सयं पुहुत्तं णेच्छइ"
[ ] इति सूत्रं विरुध्येत' इति सैद्धान्तिकाक्षेपस्य प्रतिविधानमित्थम्–'अनुपयुक्तं तदुपयोगांशमादाय वर्तमानावश्यकपर्याये द्रव्यपदोपचारात् समाधेयम्' इति ग्रन्थेन द्रव्यावश्यकसूत्रगीर्नव्यतार्किकमतानुसारिभिर्व्याख्यातैवेति **व्याख्येया तैः** कथमित्यपेक्षायामाह– **व्याख्याप्रकारश्चे**ति– द्रव्यावश्यकसूत्रवचनप्रकारश्चेत्यर्थः । **अत्र** नयोपदेशग्रन्थे । **कथमित्यनेन** कथमिति वचनेन, अस्य '**व्यज्यते**' इत्यनेन सम्बन्धः । **तथा न** तथा यथा नव्यानुसारिभिर्व्याख्यातं तथा व्याख्याने नादरः ॥ १०८ ॥

अत एवोक्तां निक्षेप-नययोजनां सम्प्रदायशुद्धिमनुरुध्य निगमयन्नाह—

तस्माद् यथोक्तनिक्षेपविभागो भाष्यसम्मतः।
इतीयं मुहुरालोच्या, निक्षेप-नययोजना ॥ ॥ १०९ ॥

नयामृत०—तस्मादिति। स्पष्टम् ॥ १०९ ॥

उक्ता निक्षेप-नययोजना। अथ दर्शन-नययोजनामभिधित्सुराह जातमित्यादिना—

जातं द्रव्यार्थिकाच्छुद्धाद्, दर्शनं ब्रह्मवादिनाम्।
तत्रैके शब्दसन्मात्रं, चित्सन्मात्रं परे जगुः ॥ ११० ॥

नयामृत०—शुद्धाद् द्रव्यास्तिकाद् ब्रह्मवादिनां दर्शनं जातम्, तदाह वादी—" दव्वट्ठियणयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसउ " [सम्मतिकाण्डगाथा—]त्ति, तत्रैके ब्रह्मवादिनः शब्दसन्मात्रमिच्छन्ति, अन्ये च चित्सन्मात्रम्। तत्राद्यमतावलम्बी शब्दस्वभावं ब्रह्म सर्वेषां शब्दानां सर्वेषां चार्थानां प्रकृतिरित्यभ्युपैति, तदाह तदभियुक्तो भर्तृहरिः—

" अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ १ ॥ "

[ ] इति।

अस्यार्थः—' आदिः—उत्पादः, निधनं—विनाशः, तदभावादनादिनिधनं ब्रह्म, शब्दतत्त्वं—शब्दात्म-

---

नवोत्तरशततमपद्यमवतारयति— **अत एवे**ति— साम्प्रदायिकानां सम्प्रदायविरोधाद् भयभीतत्वादेवेत्यर्थः। **उक्ताम्** अनन्तरमेव व्यावर्णिताम्। स्पष्टत्वाद् व्याख्यानस्याकरणीयत्वेऽपि पूर्वापरपद्यव्याख्यानसन्दर्भैकीकरणार्थं प्रतीकं गृह्णाति— **तस्मादिती**ति। पदार्थस्य सुगमावबोधान्न व्याख्यानापेक्षेत्याशयेनाह— **स्पष्टमि**ति ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमपद्यमवतारयति— **उक्ते**ति— येन नयेन यस्य निक्षेपस्याभ्युपगमस्तेन नयेन तस्य निक्षेपस्याभ्युपगमोपदर्शनलक्षणा निक्षेपनययोजनाऽभिहितेत्यर्थः। **अथ** निक्षेपनययोजनाभिधानानन्तरम्। **दर्शन-नययोजनाम्** अनेन नयेनास्य दर्शनस्य प्रवृत्तिरित्येवंस्वरूपां दर्शन-नययोजनाम्। **अभिधित्सुः** वक्तुमिच्छुर्मूलकारः। **आह** कथयति। विवृणोति— **शुद्धादि**ति। **द्रव्यार्थिकादि**त्यस्य विवरणं— **द्रव्यास्तिकादि**ति। शुद्धद्रव्यास्तिकसङ्ग्रहनयप्रसूतं ब्रह्मवादिदर्शनमित्यत्र सम्मतिकृतो वचनं प्रमाणयति— **तदाहे**ति। **वादी** श्रीसिद्धसेनदिवाकरः। **दव्वट्ठियं** इति— " द्रव्यार्थिकनयप्रकृतिः शुद्धा सङ्ग्रहप्ररूपणाविषयः " इति संस्कृतम्। **तत्र** सङ्ग्रहनयावलम्बनप्ररूपणप्रवृत्तानां ब्रह्मवादिनां मध्ये। **अन्ये च** शब्दसन्मात्राभ्युपगन्तृब्रह्मवादिभिन्ना ब्रह्मवादिनः पुनः। **तत्र** शब्दसन्मात्राभ्युपगन्तृ-चित्सन्मात्राभ्युपगन्तृब्रह्मवादिनोर्मध्ये। **आद्यमतावलम्बी** शब्दसन्मात्राभ्युपगन्तृब्रह्मवादिमतावलम्बी, अस्य ' अभ्युपैति ' इत्यनेनान्वयः। **शब्दस्वभावमि**ति— सर्वेषां शब्दानां सर्वेषां चार्थानां प्रकृतिः—मूलकारणं शब्दस्वभावं— शब्दात्मकं ब्रह्मेत्येवमभ्युपैति— स्वीकरोति, शब्दसन्मात्राभ्युपगन्तृब्रह्मवादिमतावलम्बीत्यर्थः। उक्तार्थे भर्तृहरिवचनं प्रमाणयति— **तदाहे**ति। **तदभियुक्तः** शब्दसन्मात्राभ्युपगन्तृब्रह्मवादिमतावलम्बिनामाप्तः। **अस्यार्थः** अनन्तरमभिहितस्य " अनादिनिधनम् " इत्यादिपद्यस्यार्थः, उपदर्श्यत इति शेषः। आदिश्च निधनं चादिनिधने, न विद्येते आदिनिधने यस्य, तदनादिनिधनमिति समासः, तदर्थं प्रत्येकसमासघटकपदार्थकथनद्वारा स्पष्टयति— **आदिरि**ति। **तदभावात्** उत्पादविनाशयोरभावात्। **शब्दतत्त्वमि**त्यस्य विवरणं— **शब्दात्मकमि**ति। वैखरी-मध्यमा-पश्यन्तीभेदेन शब्दस्य त्रैविध्यम्, तत्र वैखरी स्पष्टा, यतो व्यवहारप्रवृत्तिः, मध्यमाऽन्तर्गता, याऽन्तर्मुखाल्पाकारा नोच्चारणपथमुपगच्छति, अथापि किञ्चिद् विचारयति पुरुषस्तत्र सर्वत्र ज्ञानस्वरूपसन्निविष्टा, पश्यन्ती त्वत्यन्तसूक्ष्मा निर्विकल्पकज्ञानस्वरूपसन्निविष्टा, इत्थं त्रिविधेन शब्देन प्रत्येकं सर्वार्थव्यापनाद् व्यापकस्य ब्रह्मणस्तत्स्वरूपत्वमुपपद्यतेतरामित्याशयेनाह— **वैखर्यात्मकशब्देनैवे**ति— सर्वेऽप्यर्थाः शब्देनोल्लिख्यमानाः सन्त एव व्यव-

कम्, वैखर्यात्मककत्वेनैव सर्वोल्लेखान्मध्यमाख्यशब्दसंसृष्टसविकल्पकज्ञानेनैव सर्वार्थग्रहणात् पश्यन्त्याख्यशुद्धशब्दात्मकज्ञानेनैव चाखण्डैकस्वरूपनिश्चयात् सर्वत्रानुस्यूतत्वात् सर्वोपादानत्वाच्च शब्दतत्त्वमखण्डं ब्रह्मेत्यर्थः। एतदेवाह–यदक्षरम्–अकारादि, एतेनाभिधानरूपो विवर्तो दर्शितः। तथा यत् 'अर्थभावेन' तद् विवर्त्तते, एतेनाभिधेयरूपो विवर्त्तो दर्शितः। तथा यतो जगतः प्रक्रिया–प्रतिनियता व्यवस्था, भेदानां सङ्कीर्तनमेतदिति। अयं च वर्णक्रमरूपो वेदस्तदधिगमोपायः, प्रतिच्छन्दकन्यायेन तस्यावस्थितत्वात्, तच्च परब्रह्माऽभ्युदय-निःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणैरवगम्यते, अन्यैस्तु प्रयोगादवगम्यते, 'शब्द एव जगतस्तत्त्वम्, तद्बाधेऽप्यबाध्यमानत्वात्, अहिरज्जुवत्, ग्रामारामादयः शब्दा-

---

इतिधुरां दधतीति सर्वार्थोल्लेखशेखरत्वेन वैखर्याः सर्वार्थव्यापकत्वम्। **मध्यमाख्येति**– मध्यमासंज्ञको यः शब्दस्तेन संसृष्टं–तादात्म्येन संबद्धं यत् सविल्पकज्ञानं तेनैव सर्वार्थग्रहणादित्यर्थः, न खल्वर्थमज्ञात्वैव परार्थं शब्दमुच्चारयति सोऽपि पुरुष इति शब्दोच्चारणार्थं तदर्थज्ञानमपेक्षितम्, निर्विकल्पकं चार्थज्ञानं न शब्दोच्चारणायालमिति सविकल्पज्ञानमेव तदर्थमावश्यकम्, तच्च मध्यमाख्यशब्दसंसृष्टमेवेत्येवं सर्वार्थग्रहणपटिष्ठसविकल्पकज्ञानस्वरूपसन्निविष्टत्वान्मध्यमाख्यशब्दस्य सर्वार्थव्यापकत्वम्। **पश्यन्त्याख्येति**– पश्यन्तीसंज्ञको यः शुद्धशब्दः– आनुपूर्व्यादिलक्षणाशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धत्वम्, तदात्मकज्ञानेनैव पुनः अखण्डैकस्वरूपस्य ब्रह्मणो निश्चयादखण्डकब्रह्मस्वरूपमेव सर्वं वस्तु परमार्थत इति सर्वस्यापि तदात्मनः पश्यन्त्याख्यशुद्धशब्दात्मकज्ञानेनैव निश्चयादिति तद्द्वारा पश्यन्त्याख्यशब्दस्यापि सर्वव्यापकत्वम्। एवं च शब्दतत्त्वस्य, **सर्वत्र** सर्वस्मिन्नर्थे, **अनुस्यूतत्वात्** अनुगतत्वात्, **सर्वोपादानत्वाच्च** सर्वस्य वस्तुनस्तत एवोद्भूतत्वेन सर्ववस्तुन उपादानत्वाच्च, अखण्डं ब्रह्म सर्वत्रानुस्यूतं सर्वोपादानं च, शब्दतत्त्वमपि तथेति नैकस्योपादानद्वयमतो यदेव ब्रह्म सर्वानुस्यूतं सर्वोपादानं च तदेव शब्दतत्त्वमिति शब्दतत्त्वमखण्डं ब्रह्म, **इति** एवंस्वरूपः, अर्थः अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वमित्यस्यार्थः। **एतदेव** ब्रह्म शब्दतत्त्वमेव, **आह** कथयति। **यदक्षरं** यत् शब्दतत्त्वं ब्रह्म, अक्षरमित्यस्य विवरणम्– **अकारादीति**। **एतेन** यदक्षरमित्यनेन शब्दतत्त्वं ब्रह्मैवाकाराद्यक्षररूपेण निवर्तत इति अकाराद्यक्षरात्मकाभिधानलक्षणो विवर्तः शब्दतत्त्वात्मकब्रह्मणो दर्शित आवेदितः। **यत्** शब्दतत्त्वं ब्रह्म, **तत्** तदेव, **अर्थभावेन** अर्थात्मना, **विवर्तते** परिमणते। **एतेन** विवर्ततेऽर्थभावेनेत्यनेन। **यतः** शब्दतत्त्वात्मब्रह्मणः सकाशात्। **प्रक्रियेत्यस्य** विवरणम्– **प्रतिनियता व्यवस्थेति**। एतत्कथनप्रयोजनं दर्शयति– **भेदानामिति**– विशेषाणामित्यर्थः। **सङ्कीर्तनं** कथनम्। **एतत्** प्रक्रिया जगतो यत इति वचनम्। शब्दतत्त्वात्मकब्रह्मणोऽवगमे क उपाय इत्यपेक्षायामाह– **अयं चेति**– इदानीन्तनैरस्माभिरपि प्रत्यक्षेण गोचरीक्रियमाणश्चेत्यर्थः। **वर्णक्रमरूपः** आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदायात्मकः। **तदधिगमोपायः** शब्दतत्त्वात्मकब्रह्माधिगमनिबन्धनम्। कथं वेदस्तदधिगमोपाय इत्याकाङ्क्षायामाह– **प्रतिच्छन्दकन्यायेनेति**– बिम्ब-प्रतिबिम्बन्यायेनेत्यर्थः। **तस्य** वेदस्य, प्रतिबिम्बं न बिम्बातिरिक्तं वस्तुभूतं तथापि बिम्बस्य वस्तुनो ज्ञापकं भवति, प्रतिबिम्बस्य बिम्बमन्तरेणानुपपत्तेः, एवं वेदोऽपि शब्दतत्त्वात्मकब्रह्मणो बिम्बस्थानीयस्य प्रतिबिम्बस्थानीय एवेति भवति तदधिगमसाधनमित्याशयः। किं तदधिगमोपायेन वेदेन सर्वैरेव वेदार्थाभिज्ञैः शब्दतत्त्वात्मकं ब्रह्माधिगम्यते? किं वा तत्रापि विशिष्टैरेव कैश्चिदित्यपेक्षायामाह– **तच्च परमब्रह्मेति**– शब्दतत्त्वात्मकपरमब्रह्म पुनरित्यर्थः, अस्य 'अवगम्यते' इत्यनेनान्वयः। **अभ्युदयेति**– अभ्युदयः– स्वर्गादिः, निःश्रेयसं– मोक्षः, अभ्युदय-निःश्रेयसान्यतरत् फलं यस्य सोऽभ्युदय निःश्रेयसफलः, एवम्भूतो यो धर्मः– शमदमादिलक्षणः, योगाभ्यासजनितपुण्यविशेषो वा, तेनानुगृहीतं– तत्सम्बन्धात् पूतम्, अन्तःकरणं–हृदयं येषां तैरभ्युदय-निःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणैः, कैश्चिदेव महात्मभिः शब्दतत्त्वात्मकपरमब्रह्मावगम्यत इत्यर्थः। **अन्यैस्तु** अभ्युदयनिःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणभिन्नैः पुरुषैः पुनः। **प्रयोगात्** प्रकृष्टयोगात्, अथवा परार्थानुमानस्वरूपत्र्यवयवोपपन्नवाक्यप्रयोगात्, **अवगम्यते** शब्दतत्त्वात्मकपरमब्रह्म ज्ञायते। परार्थानुमानात्मकवाक्यप्रयोगस्वरूपो द्वितीयपक्ष एवात्राभिप्रेत इति स एवोपदर्श्यते– **शब्द एवेति**– शब्द एव जगतस्तत्त्वमिति प्रतिज्ञा, तद्बाधेऽप्यबाध्यमानत्वादिति हेतुः, जगतो बाधेऽपि शब्दतत्त्वस्याबाध्यमानत्वादिति तदर्थः, अहिरज्जुवदिति दृष्टान्तवचनम्, अत्र यद् यद्बाधेऽप्यबाध्यमानं तदेव तत्त्वं यथा अहेर्बाधेऽपि रज्जुरबाध्यमाना तत्त्वमित्युदाहरणस्वरूपम्। प्रयोगान्तरमाह– **ग्रामा-ऽऽरामादय इति**– ग्रामा-ऽऽरामादयः शब्दात्मका इति प्रतिज्ञा, तदाकारानुस्यूतत्वादिति हेतुः,

त्मकाः, तदाकारानुस्यूतत्वात्, सुवर्णात्मककुण्डलादिवद्' इत्यादितः शब्दब्रह्मसाम्राज्यसिद्धेः । न च प्रमाणाधीना प्रमेयव्यवस्था, प्रमाणं च चिदात्मकमेवानुभूयत इति तत्र शब्दरूपत्वासिद्धिः, निराकारस्य ज्ञानस्यार्थग्राहकत्वेन व्यवहारेऽनाश्रयणीयत्वात्, साकारस्य च तस्य वाग्रूपतां विना असम्भवात्, तदुक्तम्—

" वाग्रूपता चेद् व्युत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ १ ॥ "

[ ] इति ।

अत एव शब्दार्थसम्बन्धो वैयाकर्णैरभेदेनैव प्रतिपादितः, युक्तं चैतत्, कथमन्यथा अदृष्टदशरथादीनामिदानीन्तानानां दशरथादिपदाच्छाब्दबोधः ? शुद्धदशरथत्वादिनोपस्थितेस्तत्रासम्भावनीयत्वात्

प्रामा-ऽऽरामादीनां शब्दाकारेणानुस्यूतत्वादिति तदर्थः, सुवर्णात्मककुण्डलादिवदिति दृष्टान्तवचनम्, अत्र यद् यदाकारानुस्यूते तत् तदात्मकं यथा कुण्डलादिकं सुवर्णाकारानुस्यूतं सुवर्णात्मकमिति उदाहरणप्रयोगः । **इत्यादितः** इत्याद्यनुमानप्रयोगतः । **शब्दब्रह्मसाम्राज्यसिद्धेः** सर्वस्य वस्तुनः शब्दतत्त्वात्मकब्रह्मात्मकत्वसिद्धेः । ज्ञानभिन्नस्य सर्वस्य प्रमेयस्य ज्ञानात्मकप्रमाणेन शब्दतत्त्वात्मकत्वसिद्धेः सम्भवेऽपि ज्ञानात्मकस्य प्रमाणस्य चिदात्मकत्वेनैव स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणानुभूयमानस्य प्रत्यक्षबाधान्न शब्दतत्त्वात्मकत्वसिद्धिरित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चेति**– इदं शब्दात्मकमिदं वा ज्ञानात्मकं ब्रह्मात्मकं वेत्येवं प्रमेयव्यवस्था प्रमाणाधीनैव मन्तव्या, अन्यथा सर्वस्य वस्तुनः परस्परात्मकत्वमपि वाङ्मात्रेण सिद्ध्यद् व्यवस्थामेवोत्सादयेदिति प्रमाणं चिदात्मकमेवानुभूयते इति तत्र चिदात्मके प्रमाणे शब्दरूपत्वासिद्धिरिति न चेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह– **निराकारस्येति**– इदमेतदात्मकमिदमेतदात्मकमिति व्यवहारस्वरूपैव प्रमेयव्यवस्था, ज्ञानमपि स्वसंवेदनं चिदात्मकमिति व्यवस्था व्यवहाररूपैव, एवं च सर्वोऽपि व्यवहारः साकारज्ञानादेवार्थग्राहकात् प्रवर्तते न त्वर्थाग्राहकान्निराकारज्ञानात्, तस्य स्वसंवेदनेनाप्यननुभूयमानस्यासिद्धत्वात्, साकारस्य च ज्ञानस्य वाग्रूपतां विनाऽसम्भवादित्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञानस्यापि चिदात्मकस्य शब्देनानुस्यूतत्वाच्छब्दात्मकत्वं सिद्धिपद्धतिमुपयातीत्यर्थः । ज्ञानस्यापि शब्दरूपत्वे भर्तृहरिवचनं संवादकतयोपदर्शयति– **तदुक्तमिति** । **वाग्रूपतेति– चेत्** यदि, **अवबोधस्य** ज्ञानस्य, **वाग्रूपता** शब्दरूपता, **शाश्वती** सर्वकालिकी स्वाभाविकी, **व्युत्क्रामेत्** न भवेत्, तर्हीति शेषः, **प्रकाशः** अवबोधः, **न प्रकाशेत** स्वसंवेदनेन नानुभूयेत, **हि** यतः, **सा** वाग्रूपता, **प्रत्यवमर्शिनी** ज्ञानस्वरूपनिश्चयकारिणी, शब्देन ज्ञानस्वरूपोल्लेखमन्तरेण किंस्वरूपं ज्ञानमित्येवावधारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । **अत एव** जगतः शब्दात्मकत्वादेव । **शब्दार्थसम्बन्धः** शब्दस्यार्थेन समं सम्बन्धः, " **वैयाकर्णैः** " इत्यस्य स्थाने " वैयाकरणैः " इति पाठो युक्तः, **अभेदेनैव** तादात्म्येनैव, शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्तयोस्तादात्म्यादेव भवतीत्येवं वैयाकरणैः **प्रतिपादितः** प्रदर्शितः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यसम्बन्धस्य युक्त्युपेततां भावयति– **युक्तं चैतदिति**– वैयाकरणैः शब्दार्थयोस्तादात्म्यसम्बन्धप्रतिपादनं युक्तमित्यर्थः । **कथमि**त्यस्य **शाब्दबोध** इत्यनेनान्वयः । **अन्यथा** शब्दार्थयोस्तादात्म्यसम्बन्धाभावे । **अदृष्टदशरथादीनामिति**– न दृष्टा दशरथादयो यैस्तेऽदृष्टदशरथादयस्तेषामित्यर्थः । दशरथादिसमानकालीना अपि दूरदेशाद्यवस्थानादिना कतिपये अदृष्टदशरथादयः सम्भवन्ति तथाऽपि येषां कथञ्चिदपि न दशरथादिदर्शनं सम्भवति तेषां सुगमावगतिनिमित्तमुक्तम्– **इदानीन्तनानामिति**– ऐदंयुगीनानां प्रमातॄणामित्यर्थः । दशरथादिपदात् कथमिदानीन्तनानां शाब्दबोधो न भवेच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यसम्बन्धाभावे इत्यपेक्षायामाह– **शुद्धेति**– अन्यधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः, तेन मेयत्वधर्मावच्छिन्नदशरथत्वादिनोपस्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिः । **तत्र** अदृष्टदशरथादिष्विदानीन्तनेषु । शुद्धदशरथत्वादिनोपस्थितेस्तत्र कथमसम्भावनीयत्वमित्याकाङ्क्षायामाह– **तथेति**– शुद्धदशरथत्वादिनेत्यर्थः । " **पूर्वक** " इत्यस्य स्थाने " पूर्व " इति पाठो युक्तः, येषां निरवच्छिन्नदशरथत्वादिप्रकारकदर्शनात्मकानुभवो नास्ति तेषां दशरथादिपदं निरवच्छिन्नदशरथत्वादिविशिष्टे शक्तमिति शक्तिग्रहो न सम्भवति, शक्त्यनुभवाभावे शक्तिस्मरणमपि न सम्भवति, अनुभवस्य स्मरणं प्रति कारणत्वात्, तथाविधशक्तिग्रहाभावे दशरथादिपदान्निरवच्छिन्नदशरथादिप्रकारकस्मरणं न सम्भवति, तत् प्रति संस्कारद्वारा कारणस्य निरवच्छिन्नदशरथत्वादिप्रकारकानुभवस्य निरवच्छिन्नदशरथत्वादिविशिष्टे दशरथादिपदशक्तिग्रहस्य चाभावादिति नेदानीन्तनानामदृष्टदशरथादीनां दशरथादिपदान्निरवच्छिन्नदशरथत्वादिप्रकारकशाब्दबोधस्य सम्भवः, शब्दाऽर्थयोस्तादात्म्यसम्बन्धाभावे इत्यर्थः । यद्यपीदानीन्तनानामपि दशरथादिपदं प्रमेयविशिष्टे

तथा पूर्वकमनुभवाभावात्, प्रमेयत्वादिना दशरथत्वादिप्रकारकोपस्थितौ च ततः प्रमेयवानित्याकारकबोधस्यैव सम्भवात्, न च, प्रमेयवानित्याकारकसंस्कारात् प्रमेयत्वांशे उद्बोधकरहिता(तत्वा)च्छुद्धदशरथत्वादिप्रकारकस्मरणोपपत्तिः, तत्प्रकारकस्मृतौ तत्प्रकारकानुभवत्वेनैव हेतुत्वादिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शुद्धतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति शुद्धतत्प्रकारकानुभवत्वेनैव हेतुत्वसिद्धेः, न च प्रमेयाभाववदित्यादिज्ञानात् संसर्गविधया शुद्धदशरथत्वादिस्वरूपप्रतियोगित्वलक्षणसम्बन्धविषयकात् ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः शुद्धदशरथत्वादिप्रकारको मानसानुभवः सुलभः, सर्वज्ञापत्तिभिया सांसर्गिकज्ञानस्यानुपनायकत्वस्वीकारात् । तस्मादत्र दशरथपदवाच्यत्ववति दशरथपदवृत्तिप्रकारकज्ञानाद् यथा दशरथपदवाच्यत्वेन

शक्तमिति शक्तिग्रहः प्रमेयत्वेन रूपेण दशरथत्वादिप्रकारकानुभवतः सम्भवति, तेन च शक्तिग्रहेण प्रमेयत्वादिना दशरथत्वादिप्रकारकोपस्थितिरपि दशरथादिपदाद् भवितुमर्हति तथापि तयोपस्थितितः प्रमेयवानित्याकारक एव शाब्दबोधः प्रमेयत्वेन दशरथत्वादिप्रकारको भवेन्न तु दशरथादिरित्याकारकः शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकः शाब्दबोध इत्याह– **प्रमेयत्वादिनेति** । ततः प्रमेयत्वादिना दशरथत्वादिप्रकारकोपस्थितिद्वारा दशरथादिपदात् । ननु प्रमेयत्वादिना दशरथत्वादेर्विशिष्टेऽनुभूते दशरथादिपदानां शक्तिग्रहेऽपि तदनुभवाहितात् प्रमेयवानित्याकारकसंस्कारात् प्रमेयत्वांशे उद्बोधकरहितात् प्रमेयत्वं परित्यज्य शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकस्मरणं सम्भवति, तदात्मकोपस्थितिद्वारा दशरथादिपदाच्छुद्धदशरथत्वादिप्रकारकशाब्दबोधोऽपि सम्भवत्येव, अनुभव-स्मरणयोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभाव उपेयत इति दशरथत्वादिप्रकारकस्मरणं प्रति दशरथत्वादिप्रकारकोऽनुभवः कारणम्, न तु शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकस्मरणं प्रति शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकोऽनुभवः कारणमित्येवं प्रकारांशे शुद्धत्वादिकमपि निवेश्यते, एवं च प्रमेयत्वेन दशरथादिविशिष्टानुभवोऽपि दशरथत्वादिप्रकारकानुभवो भवत्येवेति ततः शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकस्मरणस्य दशरथत्वादिप्रकारकस्मरणलक्षणोक्तानुभवकार्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तस्योदयः सम्भवतीत्युक्तस्मरणलक्षणोपस्थितिद्वारा दशरथादिपदाच्छुद्धदशरथत्वादिप्रकारकः शाब्दबोधः स्यादेवेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह– **अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामि**ति– शुद्धतत्प्रकारकानुभवसत्त्वे शुद्धतत्प्रकारकस्मरणं शुद्धतत्प्रकारकानुभवाभावे शुद्धतत्प्रकारकस्मरणाभाव इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः, एवं च शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकानुभवाभावाच्छुद्धदशरथत्वादिप्रकारकस्मरणलक्षणोपस्थित्यनुत्पत्त्या न दशरथादिपदाच्छुद्धदशरथत्वादिप्रकारकशाब्दबोधो भवेदित्यर्थः । ननु प्रमेयाभाववदित्यादिज्ञानं शुद्धदशरथत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयप्रकारकाभावविशेष्यकज्ञानरूपमपि सम्भवति, तस्मादेव च ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिलक्षणालौकिकसन्निकर्षान्मनोरूपेन्द्रियेणेदानीन्तनानामपि शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकालौकिकप्रत्यक्षात्मकानुभवो भविष्यति, तदनुभवतश्च शुद्धदशरथत्वादिप्रकारकस्मरणमपि भवितुमर्हति, तदात्मकोपस्थितिद्वारा दशरथादिपदाच्छुद्धदशरथत्वादिप्रकारकशाब्दबोधोऽपि भविष्यतीत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चेति** । यदि चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितैव संसर्गविधया भासत इति दशरथत्वादिकं नान्वयितावच्छेदकमिति न तदवच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गविधया भानमिति विभाव्यते तदापि प्रमेयत्वेन दशरथादेरप्यभावेऽन्वय इति प्रतियोगिनो दशरथादेर्दशरथत्वादिस्वरूपमेव प्रतियोगित्वं संसर्ग इत्येतावताऽपि संसर्गविधया दशरथत्वादिस्वरूपप्रतियोगितालक्षणसंसर्गज्ञानरूपं तज्ज्ञानलक्षणविधया दशरथत्वाद्यलौकिकमानसप्रत्यक्षकारणं भविष्यतीति बोध्यम्, एवं सति प्रमेयाभाववदित्यादिज्ञाने धर्ममात्रस्वरूपप्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया भानसम्भवेन तज्ज्ञानस्य ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिविधया निरवच्छिन्नधर्ममात्रप्रकारकालौकिकमानसप्रत्यक्षकारणत्वसम्भवेन ततः सर्वज्ञानसम्भवतः सर्वज्ञत्वापत्तिरेव प्रसज्यत इति तद्भिया संसर्गविधया ज्ञानस्य न ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिविधया कारणत्वमित्येव स्वीकरणीयमिति निषेधहेतुमुपदर्शयति– **सर्वज्ञापत्तिभियेति**–अत्र **सार्वज्ञ्यापत्तिभियेति** पाठो युक्तः । **अनुपनायकत्वं** ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिविधया भानाप्रयोजकत्वम् । शब्दा-ऽर्थयोस्तादात्म्ये सत्येव सम्बन्ध इति प्रतिज्ञातमुपसंहरति– **तस्मादिति** । अत्र दशरथादिपदस्थले । **दशरथपदवाच्यत्ववतीत्यत्र** सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम्, तस्य निरूपकतासम्बन्धेन ज्ञानेऽन्वयः, तथा च दशरथपदवाच्यत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपकदशरथपद-

वाच्यतासम्बन्धेन दशरथपदत्वेन वा शाब्दबोधः स्वीकर्तव्यः, तथा तुल्यन्यायात् सर्वत्रापीति शब्दानुभवोऽप्यर्थस्य शब्दात्मकत्व एव साक्षीति। न चानवगतचित्तोऽपि रूपं चक्षुषा वीक्षमाणोऽभिलापासंसृष्टमेव विषयीकरोतीति नीलादेरशब्दात्मकत्वसिद्धिः, शब्दासंसृष्टार्थानुभवस्य ज्ञानवादिना ज्ञानाभावकाल इव शब्दवादिना शब्दाभावकाले बाह्यार्थस्यैवानुभ्युपगमेन शब्दातिरिक्तबाह्यासिद्धेः, बाह्यत्वनियतदेशवृत्तित्वादि च घटादावविद्यावशादेव भासत इति न तत्तदाकारैः शब्दब्रह्मभेदसिद्धिः, तदुक्तम्—

" यथा विशुद्धाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः। संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥ १ ॥
तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया। कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं विवर्तते ॥ २ ॥ "
[ ] इति।

यदि वा ग्रामा-ऽऽरामादिप्रपञ्चो व्यवहारसत्यः स्वीक्रियते, तादृग्वैलक्षण्यानुभावात्, तदाऽविद्या-

प्रतियोगिकशक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धनिष्ठप्रकारतानिरूपकज्ञानाद् दशरथपदाद् दशरथपदवाच्यत्वेन रूपेण वाच्यतासम्बन्धेन दशरथपदवत्त्वेन रूपेण वा दशरथस्य बोधो यथा स्वीकर्तव्यो भवति तथा तुल्यन्यायात् सर्वत्र घट-पटादिस्थलेऽपि घटादिपदवाच्यत्ववति घटादिपदवृत्तिप्रकारकज्ञानाद् घटादिपदवाच्यत्वेन रूपेण वाच्यतासम्बन्धेन घटादिपदवत्त्वेन घटादेः शाब्दबोधो घटादिपदादभ्युपगन्तव्य इत्येवं शाब्दबोधः शब्दानुभवरूपः सन्नर्थस्य शब्दात्मकत्वे साक्षी भवत्येवेत्यर्थः, **दशरथपदत्वेने**त्यस्य स्थाने दशरथपदवत्त्वेनेति पाठो युक्तः। अत्र पराशङ्कामुत्थाप्यापहस्तयति— **न चे**ति। **अनवगतचित्तोऽपी**ति— चक्षुषा नीलादिरूपसाक्षात्कारे ज्ञानस्य भानं ज्ञानलक्षणालौकिकप्रत्यासत्त्यैवेति ज्ञानस्य ज्ञाने सत्येव चक्षुषा नीलादिज्ञाने तद्भानं भवितुमर्हति, यश्च प्रमाताऽनवगतचित्तोऽज्ञातज्ञानः— नीलादिवीक्षणाव्यवहितपूर्वसमये ज्ञानज्ञानशून्यः सोऽपि, रूपं चक्षुषा **वीक्षमाणः** पश्यन् सन्। **अभिलापासंसृष्टमेव नीलं विषयीकरोति** अभिलापासंसृष्टनीलादिविषयकदर्शनवानेव सः, **इति** एतस्मात् कारणान्नीलादेरशब्दात्मकत्वसिद्धिरिति न चेत्यर्थः। अत्र हेतुमुपदर्शयति— **शब्दासंसृष्टार्थानुभवस्ये**ति— अस्य 'अनभ्युपगमेन' इत्यनेन सम्बन्धः, ज्ञानवादिना ज्ञानाभावकाले इव बाह्यार्थस्येव शब्दवादिना शब्दाभावकाले शब्दासंसृष्टार्थानुभवस्यानभ्युपगमेन शब्दातिरिक्तबाह्यार्थासिद्धेरित्यन्वयः, "**बाह्यार्थस्यैवानभ्युपगमेन**" इत्यस्य स्थाने "बाह्यार्थस्येवाभ्युपगमेन" इति पाठः सम्यक्, ज्ञानाद्वैतवादिना यथा ज्ञानाभावकाले बाह्यार्थो नाभ्युपगम्यते बाह्यार्थस्य ज्ञानाकारव्यतिरिक्तस्याभावेन ज्ञानाभावकाले तदभावस्य न्यायप्राप्तत्वात् तथा शब्दाद्वैतवादिना शब्दाभावकाले शब्दासंसृष्टार्थानुभवो नाभ्युपगम्यते, सर्वस्यार्थस्य शब्दात्मकतया शब्दतत्त्वव्यतिरिक्तस्यार्थस्याभावेन शब्दाभावकाले तदनुभवाभावस्यापि न्यायप्राप्तत्वात्, एवं च नीलादिशब्दासंसृष्टस्य नीलाद्यर्थस्याभावेन ज्ञानेन तद्विषयीकरणस्याप्यसम्भवेन ततो नीलादेरशब्दात्मकत्वसिद्ध्यसम्भवादित्यर्थः। ननु यदि ज्ञान-शब्दव्यतिरिक्तो बाह्यार्थो नास्ति तर्हि बाह्यत्वप्रतिनियतदेशवृत्तित्वादिकं धर्म्यभावात् कथं भासेतेत्याकाङ्क्षायामाह— **बाह्यत्वे**ति। **तत्तदाकारैः** घट-पटादिप्रतिनियतबाह्याकारैः। उक्तार्थे ब्रह्मवादिवचनसंवादमाह— **तदुक्तमि**ति। **यथे**त्यादिपद्यद्वयं स्पष्टार्थम्। **वा** अथवा, सत्त्वं द्विविधं— व्यावहारिकसत्त्वं पारमार्थिकसत्त्वं च, तत्र पारमार्थिकसत्त्वं शब्दब्रह्मणः, तस्य त्रिकालाबाध्यत्वात्, व्यावहारिकसत्त्वं शब्दब्रह्मातिरिक्तस्याशेषस्यैव जगतः, तस्य व्यवहारकाले बाधाभावेऽप्युत्तरकाले शब्दब्रह्मसाक्षात्कारेण बाध्यमानत्वात्, प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यतिरिक्तस्य शुक्तिरजतादौ कस्यचिदभ्युपगमस्तन्मते— ब्रह्मज्ञानातिरिक्तज्ञानाबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वम्, ब्रह्मज्ञानातिरिक्तज्ञानबाध्यत्वे सति प्रतीयमानत्वं प्रातीतिकसत्त्वमिति व्यावहारिक-प्रातीतिकसत्त्वयोर्विवेकः, तयोर्न भेद इति पक्षे तु बाध्यत्वे सति प्रतीयमानत्वमेव व्यावहारिकसत्त्वमित्याशयेनाह— **ग्रामा-ऽऽरामादिप्रपञ्च** इति। कथं ग्रामारामादिप्रपञ्चो व्यवहारसत्य उपेयत इत्यपेक्षायामाह— **तादृग्वैलक्षण्यानुभवादि**ति— सर्वथाऽसत्त्वे यद् ग्रामारामादीनां वैलक्षण्यमनुभूयते तन्न स्यात्, निरुपाख्यस्य— सकलधर्मविनिर्मुक्तस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टतया प्रतीयमानत्वस्यैवासम्भवेन परस्परवैलक्षण्यानुभवस्य सम्भावयितुमप्यशक्यत्वादित्याशयः। **तदा** तदानीम्। **अविद्या-**

सहायशब्दब्रह्मैव तदुपादानं वाच्यम्, अद्वैतशास्त्रेणाविद्यानिवृत्तौ च तन्मूलप्रपञ्चविगमे शुद्धं शब्दब्रह्मैवावशिष्यते, स एव मोक्ष इति निरवद्यम्। केवलं तस्य शब्दात्मकत्वे शुद्धशब्दत्वादिधर्मवत्त्वम्, निर्धर्मकत्वेऽप्यसदादिव्यावृत्तिवदशब्दादिव्यावृत्त्यैवोपपत्तिरिति संक्षेपः।

द्वितीयमतावलम्बिनो वेदान्तिनः, तन्मतेऽखण्डमद्वितीयमानन्दैकरसं स्वप्रकाशं चैतन्यमेव जगतस्तत्त्वम्, अनिर्वचनीयस्यैव सर्पस्य रज्जुः। कथं तर्हि जीवेश्वरविभाग इति चेत्? अज्ञानरूपादुपाधेः,

---

सहायम् अविद्यासहकृतम्। **ब्रह्मैवे**त्येवकारेण तदतिरिक्तस्य सर्वस्यैव कल्पितस्योपादानत्वव्यवच्छेदः। **तदुपादानं** ग्रामा-ऽऽरामादिप्रपञ्चस्योपादानम्। **अद्वैतशास्त्रेण** शब्दब्रह्माद्वैतबोधकवेदान्तवाक्येन, नहि तद्वाक्यमात्रतोऽविद्यानिवृत्तिः सम्भवति तथा सति पूर्वमेवाविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः स्यात् किन्तु शब्दात्मकब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारादित्यत्र हृदयम्। **तन्मूलप्रपञ्चविगमे** अविद्यामूलकस्य प्रपञ्चस्य-ग्रामारामादिरूपस्य विलये सति। **शुद्धं** कल्पितप्रपञ्चरहितम्। **शब्दब्रह्मैव** शब्दतत्त्वात्मकब्रह्ममात्रम्। **अवशिष्यते** अवशिष्टं भवति। **स एव** शुद्धं शब्दतत्त्वात्मकब्रह्ममात्रम्, एवकारेण शब्दब्रह्मातिरिक्तस्य मोक्षस्वरूपत्वस्य व्यवच्छेदः। **केवलं** किन्तु। **तस्य** ब्रह्मणः। अखण्डस्य ब्रह्मणो भिन्नस्य कस्यचिद्धर्मस्याभावाच्छुद्धशब्दत्वादिधर्मोऽपि नास्ति द्वैतापत्तिभयात् तदुपगमोऽपि न शक्यः कर्तुमत आह- **निर्धर्मकत्वेऽपी**ति। विधिरूपधर्मस्यातिरिक्तस्याभावादेव निर्धर्मकत्वं ब्रह्मणः, अभावो हि अधिकरणात्मक इत्यसदादिव्यावृत्तिलक्षणस्य सत्त्वादिधर्मस्य ब्रह्मात्मकाधिकरणस्वरूपस्य ब्रह्मणि स्वीकारतो यथा सद् ब्रह्म आनन्दो ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मेति व्यवहारोपपत्तिस्तथाऽशब्दादिव्यावृत्तिलक्षणस्य शुद्धशब्दत्वादिधर्मस्य ब्रह्मात्मकस्यैव ब्रह्मण्यभ्युपगमेन शब्दतत्त्वं ब्रह्मेत्यप्युपपद्यतेतरामित्याह- **असदादिव्यावृत्तिवदि**ति ॥

चित्सन्मात्रं ब्रह्मेति द्वितीयब्रह्मवादिमतमुपवर्णयितुमाह- **द्वितीये**ति। शब्दतत्त्वं ब्रह्मेति प्रथमब्रह्मवादिमतावलम्बिनो भर्तृहरिप्रभृतेर्वैयाकरणत्वस्यावधारितत्वाद् द्वितीयमतावलम्बिनः के इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये त्वाह- **वेदान्तिन** इति। **तन्मते** वेदान्तिमते। **अखण्डम्** अवयवावयविभाव-देशप्रदेशादिभाव-गुणगुणिभावादिविकलम्। **अद्वितीयं** स्वभिन्नत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्ववत्, एतावता ब्रह्मैव परमार्थसत्, ब्रह्मभिन्नं परमार्थसन्न भवतीति ज्ञापितम्। दुःखैकरूपमप्यद्वितीयं स्यादत आह- **आनन्दैकरसमि**ति- आनन्दैकस्वभावमित्यर्थः। एवम्भूतं ब्रह्म यदि न प्रमाणविषयस्तर्हि न श्रद्धेयम्, यदि च प्रमाणविषयस्तर्हि तत्प्रमाणं यदि परमार्थसत् तर्हि तदादाय द्वैतापत्तिः, अथ कल्पितं तदा कल्पितेन तेन न परमार्थसद्ब्रह्मसिद्धिरित्यत आह- **स्वप्रकाशमि**ति- तथा च स्वप्रकाशरूपत्वात् स्वसिद्धस्य न प्रमाणान्तराधीना सिद्धिरिति न तत्सिद्धये प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमिति। अभेदे विषयविषयिभावाभावात् स्वप्रकाशमित्यस्य स्वविषयकप्रकाशरूपमिति नार्थः, किन्त्ववस्वप्रकाशभिन्नमित्येव तदर्थः, कथं ज्ञानानात्मकं तत् स्वप्रकाशं जडस्य स्वप्रकाशत्वासम्भवादत आह- **चैतन्यमेवे**ति- तथा च ज्ञानस्वरूपत्वादेव स्वप्रकाशं तदित्यर्थः, एवकारेण तद्भिन्नस्य तत्त्वरूपताव्यवच्छेदः। निरुक्तस्वप्रकाशं ब्रह्म जगतोऽधिष्ठानमतो ब्रह्मैव जगतस्तत्त्वं यद् यस्याधिष्ठानं तत् तस्य तत्त्वमिति व्याप्तेर्निष्टङ्कनाय दृष्टान्तमुपदर्शयति- **अनिर्वचनीयस्ये**ति- "**अनिर्वचनीयस्यैव**" इत्यस्य स्थाने "अनिर्वचनीयस्येव" इति पाठो युक्तः, अनिर्वचनीयस्य सर्पस्य रज्जुरिवेत्यन्वयः, रज्जौ अयं सर्प इति यद् भ्रमात्मकं ज्ञानं भवति तद्विषयः सर्पो न देशान्तरीयः, तेन समं च चक्षुषो लौकिकसन्निकर्षाभावात्, ज्ञानलक्षणाऽलौकिकसन्निकर्षस्येन्द्रियप्रत्यासत्तित्वं नाभ्युपेयत एव, किन्तु रज्ज्वज्ञानात् तदानीमेवोत्पन्नोऽनिर्वचनीयः सर्प एव रज्जौ कल्पितस्तद्विषयः, स च प्रातीतिकसन्निति गीयते, तस्यानिर्वचनीयस्य सर्पस्याधिष्ठानं रज्जुरेव तत्त्वं कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्त्वानभ्युपगमादिति यथा तथा निरुक्तचैतन्यस्वरूपब्रह्मणि कल्पितस्य जगतो ब्रह्मसत्त्वातिरिक्तसत्त्वाभावात् तदेव तत्त्वमित्यर्थः। पृच्छति- **कथमि**ति। **तर्हि** यदि निरुक्तचैतन्यव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावाच्चैतन्यमेव जगतस्तत्त्वं तदा उत्तरयति- **अज्ञानरूपादुपाधेरि**ति- एकस्यापि चैतन्यस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानरूपोपाधिसम्बन्धादयं जीवोऽयमीश्वर इति भेदस्वरूपो विभाग इति विभागेनोपाधिकल्पितेन न परमार्थस्य शुद्धचैतन्याद्वैतस्य व्याघात इत्यर्थः। अज्ञानरूपादुपाधेरेकस्य चैतन्यस्य जीवेश्वरविभाग इति यदुक्तं तदेव भावयति-

तथाहि—एकस्यैव मुखस्य दर्पणोपाधिसम्बन्धाद् बिम्बप्रतिबिम्बभावः, एवं चिन्मात्रस्योक्तोपाधिसम्बन्धाज्जीवेश्वरभावो न तत्त्वान्तरमस्ति। अज्ञानं त्वनाद्यनिर्वचनीयमायाऽविद्यादिशब्दाभिधेयम्, तथैकेनैवोपपत्तावनेककल्पनानवकाशादेकमेवेत्येके। बद्धमुक्तव्यवस्थानिरूपणाय नानेत्यन्ये, तदवस्थानि मूलाज्ञानानि व्यवहारसौकर्याय निरूपयन्ति— तत्रैव माया-ऽविद्याशब्दद्वयनिमित्तं शक्तिद्वयं— विक्षेपशक्तिरावर्णशक्तिश्च, कार्यजननशक्तिर्विक्षेपशक्तिः, तिरोधानशक्तिरावर्णशक्तिः, यथा—अवस्थारूपस्य रज्ज्वज्ञानस्य सर्पजनन-

---

तथाहीत्यादिना। **बिम्बप्रतिबिम्बभाव** इति—दर्पणरूपोपाधौ दर्पणगतमालिन्यादिदोषान्मलिनमिव तद्गतमुपलभ्यमानं मुखं प्रतिबिम्बत्वधर्माक्रान्तत्वादन्यत् तदन्यच्च ग्रीवास्थमेव स्वस्वरूपव्यवस्थितं बिम्बत्वधर्माक्रान्तम्, दर्पणलक्षणोपाधिसम्बन्धाभावे च बिम्बप्रतिबिम्बभावानाक्रान्तमेव केवलं मुखमिति यथेत्यर्थः। **एवं** तथा। **उक्तोपाधिसम्बन्धात्** अज्ञानलक्षणोपाधिसम्बन्धात्। **न तत्त्वान्तरम्** औपाधिकस्य जीवेश्वरविभागस्योपाध्यभावेऽभाव एवेति वस्तुतस्तस्याभावाच्च ब्रह्मतत्त्वातिरिक्ततत्त्वरूपतालक्षणं तत्त्वान्तरत्वमिति न ब्रह्मतत्त्वादन्यत् तत्त्वमस्ति। अज्ञानमिदं न ज्ञानप्रागभावज्ञानात्यन्ताभावरूपं किन्तु तेजोविरोधिभावस्वरूपवज्ज्ञानविरोधिभावस्वरूपमेवाविद्यादिशब्दाभिधेयमित्याह— **अज्ञानं** **त्वि**ति— अनाद्यनिर्वचनीयं यद् मायाऽविद्यादि तत्प्रतिपादको यो मायाऽविद्यादिशब्दस्तेनाभिधेयमज्ञानमित्यर्थः, अथवा अनादिशब्दोऽनिर्वचनीयशब्दो मायाशब्दोऽविद्याशब्द इत्यादिशब्दाभिधेयमज्ञानं पुनरित्यर्थः। तदज्ञानमेकमनेकं वेति जिज्ञासायामेके केचन वेदान्तिमतानुयायिन आचार्या लाघवादेकमेव तदिच्छन्तीति तन्मतमुपदर्शयति— **तच्चे**ति— मायाऽविद्यादिशब्दाभिधेयमज्ञानं पुनरित्यर्थः। **एकेनैवाज्ञानेन उपपत्तौ** अज्ञानबिम्बत्वाक्रान्तं चैतन्यमीश्वरः, अज्ञानप्रतिबिम्बत्वाक्रान्तं चैतन्यं जीव इत्येवमीश्वरजीवभेदव्यवस्थित्युपपत्तौ। **अनेककल्पनानवकाशात्** मायोपाधिकं चैतन्यमीश्वरोऽविद्योपाधिकं चैतन्यं जीव इत्येवमनेकाज्ञानकल्पनायाः प्रयोजनस्य जीवेश्वरविभागस्यान्यथैवोपपत्तावनवकाशात्। **एकमेवे**त्यत्र **तदि**त्यस्यान्वयः। **इति** एवम्। **एके** आचार्या अभ्युपगच्छन्ति। अविद्याशब्दाभिधेयस्य जीवोपाधेरज्ञानस्यैकत्वे तदुपाधिकचैतन्यरूपस्य जीवस्याप्येकत्वमित्येकस्य मुक्तौ तद्रूपस्य सर्वजीवस्य मुक्तिरेकस्य बन्धे सर्वस्यापि बन्ध इति एको जीवो बद्धस्तदानीमेवान्यो मुक्त इत्येवं बद्धमुक्तव्यवस्थैकाज्ञानोपाधिवादे दुर्घटेत्यनेकमेवाज्ञानमभ्युपेयमित्येवमन्ये वेदान्तिमतानुयायिन आचार्या उररीकुर्वन्तीति तन्मतं दर्शयति— **बद्धमुक्ते**ति। '**अन्ये**' इत्यस्यैव **निरूपयन्ती**त्यनेनान्वयः, तथा च व्यवहारसौकर्याय तदवस्थानि मूलाज्ञानानि निरूपयन्त्यन्ये इत्यन्वयः फलितः। कथं तन्निरूपणमित्याकाङ्क्षायां निरूपणप्रकारमुपदर्शयति— **तत्रैवे**ति— मूलाज्ञान एवेत्यर्थः। **मायेति**—मायाशब्दनिमित्तमेकां शक्तिमपरामविद्याशब्दनिमित्तमित्येवं शक्तिद्वयं निरूपयन्तीत्यर्थः। शक्तिद्वयं नामग्राहं दर्शयति— **विक्षेपे**ति— **रावर्णे**त्यस्य स्थाने **रावरणे**ति पाठो युक्तः, एवमग्रेऽपि, तथा च अज्ञाने विक्षेपशक्त्या मायाशब्दः प्रवर्तते, आवरणशक्त्या अविद्याशब्दः प्रवर्तते इति। क्रमेण तदुभयस्वरूपं लक्षयति— **कार्ये**ति— **अज्ञानं** यया शक्त्याऽभिनवकार्यं जनयति सा कार्यजननशक्तिर्विक्षेपशक्तिरित्यर्थः, यया शक्त्या यथावस्थितवस्तुस्वरूपग्रहणं ज्ञानस्य प्रतिबध्नाति सा तिरोधानशक्तिरावरणशक्तिरित्यभिधीयते, आवरणशक्तेरपि असत्त्वापादका-ऽभानापादकशक्तिभ्यां द्वैविध्यं ग्रन्थान्तरे उपवर्णितम्, तत्र ययाऽज्ञानशक्त्या प्रतिबन्धाद् वस्तुनोऽस्तित्वमपि ग्रहीतुं न पार्यते साऽसत्त्वापादकावरणशक्तिः, वस्तुनः सत्त्वं गृह्णन्नपि पुरुषो ययाऽज्ञानशक्त्या प्रतिबन्धादिदमीदृग् वस्त्वित्येवं ग्रहीतुं न शक्नोति प्रमाता साऽभानापादकावरणशक्तिः, अत्र असत्त्वापादकावरणशक्तिरज्ञानस्य परोक्षज्ञानात् प्रतिरुद्धा भवति विनश्यति वा, तेन वस्तुनः परोक्षज्ञाने जाते सोऽस्तीति सामान्यतोऽस्तित्वं प्रतीयते, स इत्थंस्वरूप इति विशेषतो ज्ञानाभावात् कीदृशः स इति जिज्ञासा ततो न निवर्तते, अभानापादकावरणशक्तिस्त्वज्ञानस्यापरोक्षज्ञानात् प्रतिरुद्धा भवति विनश्यति वा, तेन वस्तुनः प्रत्यक्षज्ञाने समुत्पन्ने सतीदं वस्त्वित्थमेवेति विशेषतो ग्रहणं भवति, न तदानीं कीदृगिदमिति जिज्ञासा समुल्लसति, तथा च परोक्षज्ञानतोऽसत्त्वापादकशक्तेरभिभवान्नाशाद् वा वस्त्वस्तीत्येव ज्ञायते, प्रत्यक्षज्ञानतोऽभानापादकशक्तेरभिभवान्नाशाद् वा वस्तु भातीति ज्ञायते इति विवेकः। निरुक्तशक्तिद्वयमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावसङ्गमनेन भावयति— **यथे**ति। **अवस्थारूपस्य** मूलाज्ञानावस्थारूपस्य, तूलाज्ञानपदवाच्यस्येति यावत्, मूलाज्ञानं शुद्धचैतन्यं परमब्रह्मावृणोति, तत्रैव व्यावहारिकसत्त्वाद्याक्रान्तं भूजलादिकं सृजति चेति रज्ज्वज्ञानादिकं च तस्यैवावस्थाविशेषरूपं तूलाज्ञानशब्दाभिधेयं रज्ज्वादिकमावृणोति रज्ज्वादावेव च

शक्ती: रज्जुतिरोधानशक्तिश्च, एवं मूलाज्ञानस्याद्वितीयपूर्णानन्दैकरसचिदावर्णशक्तिराकाशादिप्रपञ्चजनन-शक्तिश्चेति; निवृत्ते चाज्ञाने तन्निमित्ते च जीवेश्वरादिप्रपञ्चे चिन्मात्रमेव(वाव)शिष्यते, जीवस्त्वज्ञान-प्रतिबिम्बितं चैतन्यमिति विवरणाचार्याः, "रूपं रूपं प्रति रूपी बभूव" [ ] इति श्रुतेः, "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद्" इति [ ] स्मृतेश्च, न चामूर्तस्य-प्रतिबिम्बाभावः शक्यो वक्तुम्, अमूर्तानामपि रूप-परिमाणादीनां गुणानामादर्शमूर्तद्रव्यस्यापि साभ्रनक्षत्रा-

प्रातिभासिकसत्त्वाक्रान्तं रज्जुसर्पादिकं सृजति चेति, "**सर्पजननशक्ती:**" इत्यस्य स्थाने "सर्पजननशक्ती" इति पाठो युक्तः, रज्ज्वज्ञानस्य या सर्पजननशक्तिः सा विक्षेपशक्तिरित्यर्थः, रज्ज्वज्ञानस्य या पुना रज्जुतिरोधानशक्तिर्यद्बलात् सत्यपि रज्जुस्तिरोहिता सती न ज्ञायते सा आवरणशक्तिरित्यर्थः। **एवं** तथा। **मूलाज्ञानस्य** शुद्धचैतन्यस्वरूपब्रह्मावरकाज्ञानस्य। **चिदावर्णशक्तिरि**त्यस्य स्थाने **चिदावरणशक्तिरि**ति पाठः सम्यग्, यया शक्त्याऽऽवृतं ब्रह्म अद्वितीयपूर्णानन्दैकरस-चिद्रूपतया न ज्ञायते सा आवरणशक्तिर्मूलाज्ञानस्येत्यर्थः, यया शक्त्या मूलाज्ञानं पुनस्तत्र ब्रह्मणि आकाशादिप्रपञ्चं जनयति सा मूलाज्ञानस्य विक्षेपशक्तिरित्यर्थः, मूलाज्ञाननिवृत्तौ तन्निमित्तजीवेश्वरादिप्रपञ्चनिवृत्तौ च शुद्धं ब्रह्मैवावशिष्यते तदेव मोक्ष इत्युपदर्शयति- **निवृत्ते चाज्ञान** इति। **तन्निमित्ते** अज्ञाननिमित्तके, चकारान्निवृत्ते इति अनुकृष्यते। यद्यज्ञानरूपोपाधित एव जीवेश्वरविभागो वक्तव्यस्तर्हि किंस्वरूपस्तदा जीव ईश्वरश्च किंस्वरूप इत्यपेक्षायामाह- **जीवस्त्वि**ति- जीवस्याज्ञानप्रति-बिम्बितचैतन्यस्वरूपत्वे कथिते अज्ञानबिम्बत्वाक्रान्तं चैतन्यमीश्वर इत्युक्तमेवेति न न्यूनत्वमिति नात्र मन्तव्यम्, ईश्वरस्याप्य-ज्ञानप्रतिबिम्बितचैतन्यस्वरूपतयैवात्रैवाग्रेऽभिधानादिति बोध्यम्। एकं मूलाज्ञानमित्येके, अनेकानि तानीत्यन्ये, मूलाज्ञाना-वस्थाविशेषरूपाण्यज्ञानानि तूलाज्ञानानि, तत्र शक्तिद्वयमावरणविक्षेपशक्तिस्वरूपम्, तदज्ञानबिम्बत्वाक्रान्तं चैतन्यमीश्वर-स्तत्प्रतिबिम्बत्वाक्रान्तं चैतन्य जीव इत्येवं बिम्बप्रतिबिम्बभाववादोपवर्णनं केषामित्याकाङ्क्षानिवृत्तये त्वाह- **इति विव-रणाचार्या** इति- एवं विवरणाचार्याः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। अयं च बिम्बप्रतिबिम्बभाववादः श्रुति-स्मृतिप्रमाणसिद्धत्वात् सर्वैरप्युपादेय इत्यावेदनाय तत्र क्रमेण श्रुति-स्मृती दर्शयति- **रूपमि**ति, **एकधे**ति च, "**रूपं रूपं प्रति रूपीबभूव**" इत्यस्य स्थाने "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" इति पाठः सम्यग्, रूपं रूपमिति वीप्सया यं यमुपाधिं प्राप्नोति चैतन्यं तद् तदुपाध्यनुरूपं तद् भवति तदुपाधिविगमे नासौ तथा भवतीति दर्शितम्, एतावताऽनेकोपाधिपक्षः प्रकटितो भवति; अथवा रूपं रूपमित्यनेनैकस्याप्युपाधेरनेकावस्थस्याम्रेडनम्, तथा चैकोपाधिरवस्थाविशेषादनेकरूपतामश्नुतीत्येकोपाधिपक्षोऽपि सूचितो भवति, मायाऽप्येका चैतन्यमप्येकमेवमपि तयोः सम्बन्धे कथं जीवेश्वराद्यनेकव्यवस्थितिरित्याकाङ्क्षां निवर्तयति **एकधे**त्यादिस्मृतिः, यथा जलाशयलक्षण उपाधिरेकः, आकाशश्चन्द्रोऽप्येकस्तथापि तयोः सम्बन्धे सति नानाविधजलाशय-गतोर्मिभावे अनेकानि चन्द्रप्रतिबिम्बानि जायन्ते, निस्तरङ्गे च तस्मिन्नेव जलाशये एकं चन्द्रप्रतिबिम्बं समुल्लसद् दृश्यते तथा प्रकृतेऽपीति। ननु मूर्तस्यैव चन्द्रादेः प्रतिबिम्बं भवतीत्यमूर्तस्य चैतन्यस्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बमेव न सम्भव-तीत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति- **न चे**ति- अस्य शक्य इत्यनेनान्वयः। निषेधे हेतुमाह- **अमूर्तानामपी**ति "**मादर्शमूर्त**" इत्यस्य स्थाने "मादर्शेऽमूर्त" इति पाठो युक्तः, मूर्तत्वं रूपवत्त्वमेव प्रतिबिम्बनिबन्धनमत्र परस्याभिमतम्, न च रूप परिणामादयो गुणा रूपवन्तः, गुणे गुणानङ्गीकारात्, अथापि आदर्शे-दर्पणे रूप-परिणामादिगुणविशिष्टस्य मुखादेः प्रतिबिम्बने मुखादिगतानां रूपपरिणामादीनां गुणानाममूर्तानामपि प्रतिबिम्बस्य दर्शनादित्यर्थः। ननु दर्शनस्य दुरपह्नवत्वादमूर्तानां गुणानां प्रतिबिम्बनं दृश्यत इति तदुररीक्रियताम्, अमूर्तस्य तु द्रव्यस्य प्रतिबिम्बनं न दृष्टमिति दृष्टान्ताभावात् कथममूर्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बनमास्थेयमित्यत आह- **अमूर्तद्रव्यस्यापी**ति। **साभ्रनक्षत्राकाशस्ये**ति- अत्र अभ्र-नक्षत्रयोर्मूर्तत्वेऽपि आकाशस्य न मूर्तत्वमिति साभ्रनक्षत्राकाशस्य न मूर्तत्वमिति बोध्यम्। **जानुमात्रे** जानुप्रमाणे, एतेन चन्द्रो यद्यपि जलाशयगतोऽधिकपरिमाणस्तथाऽपि वितस्तिमात्रतयैव लोकैरनुभूयत इति कृत्वा जलाशयान्न्यूनपरिमाणक एव कल्पित इति न्यूनपरिमाणकस्य तस्य प्रतिबिम्बनमधिकपरिमाणे जलाशये, न त्वधिकपरिमाणस्य न्यूनपरिमाणे प्रतिबिम्बनं सम्भवतीति कथमतिमहतो ब्रह्मणोऽल्पपरिमाणेऽज्ञाने प्रतिबिम्बनमिति तुच्छशङ्काऽपि व्यपाकृता भवति, अतिमहतोऽ-प्याकाशस्य स्वल्पपरिमाणे जले प्रतिबिम्बस्य दर्शनेन तद्दृष्टान्तेनातिमहतोऽपि ब्रह्मणः स्वापेक्षया न्यूनपरिमाणेऽज्ञाने

काशस्य जानुमात्रे जले विशालरूपेण प्रतिबिम्बदर्शनात्; प्रतिबिम्बस्यापि च चिद्रूपत्वं प्रत्यक्षशास्त्राभ्यां सिद्धम्। न च घटावच्छिन्नाकाशवदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यमेव जीवोऽस्तु, किं प्रतिबिम्बत्वेनेति वाच्यम्, तथा सति जीवभावेनावच्छिन्नस्य पुनरवच्छेदान्तरायोगात्, घटाकाशादौ तथादर्शनाद् ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वानुपपत्तौ "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरायमयति" [बृहदारण्यकोपनिषद् ३, ७, २२] इति श्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात्, प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनाद् द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तेर्जीवावच्छेदेषु ब्रह्मणोऽपि नियन्तृत्वादिरूपेणावस्थानमुपपद्यत इति न दोषः। अस्मिन् पक्षे बिम्बचैतन्यं नेश्वरः, बिम्बस्यापि प्रतिबिम्बान्तरद्विगुणीकृत्य वृत्त्ययोगेन प्रतिबिम्बात्मक-

---

प्रतिबिम्बनं सम्भवत्येवेति। **विशालरूपेणेति**– एतेन शास्त्रदृष्ट्या भवतु जलापेक्षयाधिकप्रमाणश्चन्द्रस्तथापि लोकदृष्ट्याऽविशालस्यैव तस्याविशालरूपेणैव प्रतिबिम्बनं न तु ब्रह्मण इत्याशङ्काशङ्कुरप्युद्धृतः, साभ्रनक्षत्राकाशस्य विशालरूपस्यैव विशालरूपेण प्रतिबिम्बस्य दर्शनादित्यर्थः। ननु भवतूपदर्शितदृष्टान्तबलाद् ब्रह्मणोऽपि प्रतिबिम्बनम्, किन्तु जलाशयगतस्य चन्द्रप्रतिबिम्बस्य न चन्द्रत्वं बिम्बादन्यदेव प्रतिबिम्बमिति बिम्बगतासाधारणधर्मस्य प्रतिबिम्बे न सम्भव इति कथं चिद्रूपब्रह्मप्रतिबिम्बरूपस्य चिद्रूपत्वमित्यत आह– **प्रतिबिम्बस्यापीति**– जीवश्चैतन्यरूपतया स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणानुभूयते, शास्त्रमपि तस्य चैतन्यरूपत्वमनुशास्तीति प्रत्यक्ष-शास्त्राभ्यां सिद्धं जीवस्य चैतन्यरूपत्वं नान्यन्नादर्शनमात्रेणापनेयमित्यर्थः। **न चे**त्यस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः, यथा घटोऽप्यस्ति आकाशोऽप्यस्ति, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रतो घटावच्छिन्नाकाश इति व्यवह्रियते तथाऽविद्या-चैतन्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रतोऽविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वमस्तु किमतिरिक्तबिम्बप्रतिबिम्बभावकल्पनेनेति शङ्कार्थः। प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **तथा सतीति**– अविद्यावच्छिन्नत्वस्यैव जीवत्वस्वरूपत्वे सतीत्यर्थः। **जीवभावेन** अविद्यावच्छिन्नत्वलक्षणजीवत्वेन। **अवच्छिन्नस्य** अवच्छेद्यभावं प्राप्तस्य चैतन्यस्य। **पुनः अवच्छेदान्तरायोगात्** अन्यावच्छिन्नत्वासम्भवात्, अस्य **श्रुतिव्याकोपप्रसङ्गा**दित्यत्रान्वयः। एकेनावच्छिन्नस्यावच्छेदासम्भवे दृष्टान्तमाह– **घटाकाशादा**विति। **तथादर्शनात्** अन्यावच्छेदासम्भवस्य दर्शनात्, न हि घटावच्छिन्नत्वविशिष्टाकाशस्य पटाद्यवच्छिन्नत्वं दृश्यते। अन्यानवच्छेदे यदनिष्टं तदुपदर्शयति– **ब्रह्मण** इति– जीवभावेनावच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽन्यानवच्छिन्नत्वान्नान्यनियन्तृत्वम्, तत्रस्थस्यैव तन्नियन्तृत्वम्, जीवभावेनावच्छिन्नं तु जीव एव तिष्ठति नान्यत्रेत्यतः **सर्वनियन्तृत्वानुपपत्तौ** सत्याम्, "**यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरायमयति**" इत्यस्य स्थाने "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तर्यमयति" इति पाठो युक्तः। **इति** एवंस्वरूपेत्यर्थः। प्रतिबिम्बवादे यथा ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वोपपत्त्योक्तश्रुत्यव्याकोपस्तथा भावयति– **प्रतिबिम्बपक्षे त्विति**– निरवच्छिन्नस्य शुद्धाकाशस्य सर्वव्यापकत्वाज्जले शुद्धाकाशस्य सत्त्वे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशस्य सत्त्वं दृश्यत इति शुद्धभावेन प्रतिबिम्बभावेन च द्विगुणीभूयाकाशस्तत्र वर्तते, यत्र ब्रह्मप्रतिबिम्बं जीवो वर्ततेऽविद्यायां तत्रैव जीवावच्छेदेषु सत्सु ब्रह्मणोऽपि शुद्धस्य सर्वव्यापकस्यावस्थितितो नियन्तृत्वादिरूपेणावस्थानमुपपद्यत इति सर्वनियन्तृत्वोपपत्त्या निरुक्तश्रुतिव्याकोपो न भवतीत्यर्थः। **अस्मिन् पक्षे** प्रतिबिम्बपक्षे। कथं बिम्बचैतन्यं नेश्वर इत्यपेक्षायामाह– **बिम्बस्यापीति**– "**प्रतिबिम्बान्तरद्विगुणीकृत्य**" इत्यस्य स्थाने "प्रतिबिम्बान्तरे द्विगुणीकृत्य" इति पाठः सम्यग्, 'यो यत्र बिम्बरूपेण तिष्ठति स तत्र प्रतिबिम्बरूपेणापि तिष्ठति' इत्येवं द्विगुणीकृत्य– द्विगुणो भूत्वा, बिम्बस्य प्रतिबिम्बान्तरे– भिन्नप्रतिबिम्बे, **वृत्त्ययोगेन** वृत्त्यसम्भवेन, "**प्रतिबिम्बात्मकजीवान्तर्यामित्वानुपपत्तेः**" इत्यस्य स्थाने "प्रतिबिम्बात्मकजीवान्तर्यामित्वानुपपत्तेः" इति पाठः सम्यग्, प्रतिबिम्बात्मकस्य जीवस्यान्तर्यामित्वं बिम्बस्येश्वरस्य न स्यात्। तर्हि किंस्वरूपतयेश्वरस्याभ्युपगमे तस्य जीवान्तर्यामित्वोपपत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह– **कार्योपाधिभूतस्ये**ति– कारणोपाधिर्मूलाऽविद्या, कार्योपाधिस्तूलाविद्येति तूलाविद्यारूपस्येत्यर्थः। **शक्तिद्वयस्य** विक्षेपशक्तिरावरणशक्तिश्चेत्येवं शक्तिद्वयस्य। **व्यापकतया** सर्वत्रावस्थितत्वेन। **तत्प्रतिबिम्बयोर्जीवेश्वरयोरपी**ति– अत्र विक्षेपशक्तिरूपकार्योपाधिप्रतिबिम्बमीश्वरः, आवरणशक्तिरूपकार्योपाधिप्रतिबिम्बं जीव इत्येवं शक्तिद्वयप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपयोर्जीवेश्वरयोरपीत्यर्थः। **जीवान्तर्यामित्वश्रुतेः** ईश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वप्रतिपादिकायाः "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तर्यमयति" इति श्रुतेः। न च ज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इतीदानीं परित्यक्तः पक्षः शक्तिप्रतिबिम्बित-

जीवान्तरयामित्वानुपपत्तेः । कार्योपाधिभूतस्य शक्तिद्वयस्य व्यापकतया तत्प्रतिबिम्बयोर्जीवेश्वरयोरपि व्यापकत्वाज्जीवान्तर्यामित्वश्रुतेरप्यव्याघातात्, अज्ञानप्रतिबिम्बितमित्यत्राज्ञानपदं चाविद्यापरम्, अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं साक्षी, स चोक्तशक्तिद्वयप्रतिबिम्बितो जीव इति, ईश्वरश्चेयं तु शुद्धमिति दिक् । एतेनाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः, बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यं शुद्धमिति संक्षेपशारीरकारमतमप्युपसङ्गृहीतं तात्पर्यतोऽभेदात् ।

अज्ञानावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वाचस्पतिमिश्राः, तेषामयमाशयः— वस्तुतः सजातीय-विजातीय-भेदशून्यं चैतन्यमनादिसिद्धानिर्वचनीयाज्ञानोपाध्यवच्छिन्नं जीव इति, अज्ञानं चेश्वर इति द्वैविध्यं प्रतिपद्यते, अज्ञातत्वम् अज्ञानविषयत्वम्, तदेवेश्वरोपाधिः, तच्च व्यापकमिति तदुपहितेश्वरस्यापि व्यापकत्वात् सर्वान्तर्यामित्वमप्युपपद्यते, विवरणाचार्यैस्त्ववच्छिन्नस्यैवेश्वरत्वमवच्छिन्नस्य च जीवत्वं दूषित-

---

चैतन्यस्य जीवत्वाभ्युपगमादित्यत आह— **अज्ञानप्रतिबिम्बितमित्यत्रे**ति— घटकत्वं त्रल्प्रत्ययार्थः, तथा चाज्ञानप्रतिबिम्बितमित्यस्याविद्याप्रतिबिम्बितमित्यर्थः, अविद्या चावरण-विक्षेपशक्तिद्वयरूपैवात्र विवक्षिता, तत्रावरणशक्तिप्रतिबिम्बित-चैतन्यं जीवः, विक्षेपशक्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमीश्वर इति विवेकः प्रागुपदर्शित इति न जीवेश्वरयोः सर्वथैक्यापत्तिः । वेदान्ते यच्चैतन्यस्य जीवेश्वर-साक्षि-ब्रह्मभेदेन चतुर्विधत्वं प्रसिद्धं तत् संक्षेपेण निगमयति— **अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं साक्षी**ति । "**ईश्वरश्चेयं तु शुद्धमिति**" इत्यस्य स्थाने "ईश्वर इति च, ब्रह्म तु शुद्धमिति" इति पाठः सम्यग्, तथा च **स च** निरुक्तस्वरूपः साक्षी पुनः । **उक्तशक्तिद्वयप्रतिबिम्बितः** आवरण-विक्षेपशक्तिद्वयप्रतिबिम्बितः सन् **जीव इति** जीवसाक्षीत्येवमाख्यायते, तथा **ईश्वर इति** ईश्वरसाक्षीत्येवमाख्यायते, अज्ञानलक्षणव्यापकोपाधिप्रतिबिम्बितस्य तच्छक्तिरूपव्याप्योपाधिप्रतिबिम्बितत्वं नासम्भवदुक्तिकम्, जलप्रतिबिम्बितस्य चन्द्रस्य जलतरङ्गप्रतिबिम्बितत्वस्यापि दर्शनात्, एतावांस्तत्र विशेषः— जीवे ईश्वरे च शक्तिप्रतिबिम्बितत्वं विशेषणमिति शक्तिरूपोपाधिकार्यं तत्र भवति, साक्षिणि तु तदुपलक्षणमतस्तत्र निरुक्तोपाधिकार्यं न भवतीति, ब्रह्म पुनश्शुद्धं चैतन्यमित्यर्थः । **एतेने**त्यस्योप**सङ्गृहीतमि**त्यनेनान्वयः । **बुद्धिप्रतिबिम्बितम्** अन्तःकरणप्रतिबिम्बितम् । कथमुपसङ्गृहीतमित्यपेक्षायामाह— **तात्पर्यतोऽभेदात्** उक्तमतस्य पूर्वोपदर्शितार्थ एव तात्पर्यादित्यर्थः । **अज्ञानप्रतिबिम्बितमि**त्यत्राज्ञानपदं निरुक्तशक्तिपरम्, **बुद्धिप्रतिबिम्बितमि**त्यत्र बुद्धिपदमपि तथा, **अज्ञानोपहितमि**ति तु यथाश्रुतार्थकमेव, **बिम्बचैतन्यमि**त्यनेन साक्षी परिगृहीतः, **शुद्धमि**त्यनेन शुद्धचैतन्यस्वरूपं ब्रह्म परिगृहीतमिति ।

वाचस्पतिमिश्राणां भामतीग्रन्थप्रणेतॄणां मतमुपदर्शयति— **अज्ञानावच्छिन्नमि**ति । तदभिप्रायमुद्घाटयति— **तेषामि**ति— वाचस्पतिमिश्राणामित्यर्थः । **वस्तुत** इति— वस्तुतः सजातीयविजातीयभेदशून्यं चैतन्यं द्वैविध्यं प्रतिपद्यते इत्यन्वयः, परमार्थतश्चैतन्यमेकमेव, चैतन्यभिन्नं च किमपि नास्त्येवेत्यतस्तस्य सजातीयं चैतन्यान्तरम्, विजातीयं जडं च नास्तीति सजातीय-विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । **अनादिसिद्धे**ति— अनादिसिद्धं न केनचित् कदाचित् कुत्रचिदुत्पादितं किन्त्वनादिकालतः स्वत एवासादितात्मलाभम्, एवमप्यनिर्वचनीयं— नेदं सद् भवितुमर्हति, उत्तरकालं ब्रह्मज्ञानेन बाध्यमानत्वात्, नाप्यसत् प्रतीयमानत्वादिति पारमार्थिकसत्त्वकिञ्चिदधिष्ठानकप्रतीत्यविषयत्वलक्षणासत्त्वाभावोभयरूपलक्षणानिर्वचनीयत्वाकलितं यदज्ञानं तदात्मकोपाध्यवच्छिन्नं यन्निरुक्तचैतन्यं तज्जीव इत्यर्थः, "**अज्ञानं चेश्वरः**" इत्यस्य स्थाने "अज्ञातं चेश्वरः" इति पाठो युक्तः, अज्ञातं निरुक्तचैतन्यमीश्वर इत्यर्थः । **इति** एवम्, **द्वैविध्यं** द्विविधत्वं, **प्रतिपद्यते** भजति । अज्ञातं चेश्वर इत्यत्राज्ञातत्वं किमित्यपेक्षायामाह— **अज्ञातत्वमज्ञानविषयत्वमि**ति । **तदेव** अज्ञातत्वमेव विषयतयाऽज्ञानमेवेति यावत् । **तच्च** अज्ञानं च । **इति** उपाधेरज्ञानस्य व्यापकत्वाद्धेतोः । **तदुपहितेश्वरस्यापि** अज्ञानोपहितचैतन्यरूपेश्वरस्यापि । ननु विवरणाचार्यैरवच्छेदवादे यो दोष उपदर्शितस्तद्दोषदुष्टत्वेनेदं वाचस्पतिमतं नोपादेयमित्यत आह— **विवरणाचार्यैस्त्वि**ति— जीवेश्वरयोरुभयोरप्यवच्छिन्नचैतन्यरूपत्वे घटावच्छिन्नाकाशो

मिति नात्र दोषस्पर्शः। नन्वेवमज्ञातस्य चैतन्यस्येश्वरत्वे 'अहं मां न जानामि' इत्यनुभवादीश्वरस्य प्रत्यक्षत्वापातः, न चाज्ञाततयेश्वरस्य प्रत्यक्षत्वमनापाद्यः सर्वस्यैव वस्तुनो ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारादिति वाच्यम्; न ह्यज्ञाततयेश्वरप्रत्यक्षमापाद्यते–ईश्वरं न जानामीति येनाभ्युपगमव्याघातापत्तिः स्यात्, किन्त्वहं मां न जानामीत्यज्ञानं चैतन्यमनुभूयते, स चेश्वर इति तस्य स्वरूपेणापरोक्षत्वं स्यादिति चेत्? न– अहं मां न जानामीत्यत्राज्ञाततया जीवस्याखण्डजगज्जीवेश्वरादिभ्रमा-

यथा पटावच्छिन्नाकाशो न भवतीति घटावच्छिन्नाकाशत्वविशिष्टस्य न पटावच्छिन्नाकाशत्वविशिष्टता तथाऽविद्यावच्छिन्नात्मकचैतन्यत्वरूपजीवत्वविशिष्टस्य नाविद्यावच्छिन्नचैतन्यात्मकेश्वरत्वविशिष्टता, विवेकस्त्वत्रापि अविद्यापदेनाविद्यावरणशक्त्यविद्याविक्षेपशक्त्योर्विवक्षया सम्भवति किन्तु यत्रैकावच्छिन्नचैतन्यस्वरूपावस्थानं तत्र नान्यावच्छिन्नस्वरूपावस्थानमिति जीवनियन्तृत्वस्यानुपपत्त्या तत्प्रतिपादकश्रुतिव्याकोपदोषो विवरणाचार्योक्तो न वाचस्पतिमिश्रमतं स्पृशति यतो नात्रोभयोरप्यवच्छिन्नरूपत्वं जीवस्यावच्छिन्नरूपत्वेऽपीश्वरस्य तदभावादित्याशयः। वाचस्पतिमिश्रमते अज्ञानस्याश्रयो जीवः, अज्ञानस्य विषय ईश्वर इति फलितम्, संक्षेपशारीरकारमते तु शुद्धं चैतन्यमेवाज्ञानस्याश्रयो विषयश्च, तदुक्तं संक्षेपशारीरके– "आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला। पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ १ ॥ बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहं शृणुत सङ्ग्रहमद्वयशासने। सकलवाङ्मनसाऽतिगता चितिः सकलवाङ्मनसोर्व्यवहारभाक् ॥ २ ॥ इति। वाचस्पतिमिश्रसम्मतमीश्वरेऽज्ञानविषयत्वमसहमानः परः शङ्कते– **नन्वेवमिति**। एवमित्यस्यैवोपवर्णनम्– **अज्ञातस्य चैतन्यस्येश्वरत्वे** इति– अज्ञानविषयचैतन्यस्येश्वरत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः। **अहमिति**– अहं मां न जानामीत्यनुभवोऽस्मच्छब्दार्थस्वात्मविषयकाज्ञानवानहमित्येवंस्वरूप एव, तत्राज्ञानविषयो यदीश्वर एव तदा द्वितीयाप्रकृत्यस्मच्छब्दार्थोऽपि स एव, तस्यैवाज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादित्युक्तानुभवस्य प्रत्यक्षरूपत्वेन तद्विषयस्याज्ञानकर्मतापन्नेश्वरस्य प्रत्यक्षत्वं प्रसज्यत इत्यर्थः। नन्वज्ञाततयेश्वरप्रत्यक्षं यदापाद्यते तन्नानिष्टं वस्तुमात्रस्यैव ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिभास्यत्वेनेश्वरस्यापि तद्रूपेण साक्षिप्रत्यक्षत्वस्य स्वीकारादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः। "मनापाद्यः" इत्यस्य स्थाने इत्यस्य स्थाने "मनापाद्यम्" इति पाठो युक्तः, तदेवापादनं दोषाधायकं यदनिष्टम्, ईश्वरस्य प्रत्यक्षत्वं त्विष्टमेवेति परं प्रति तन्नापाद्यमित्यर्थः। तस्येष्टत्वमेवात्र हेतुतयोपदर्शयति– **सर्वस्यैवेति**– सर्वं वस्तु ज्ञातमज्ञातं वेति मनसो वृत्तिर्न बहिरिन्द्रियव्यापारमपेक्षते, बहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेण जायमानमनोवृत्त्याऽविद्यावृत्त्या वा यत् प्रत्यक्षं भवति तत् साक्षिप्रत्यक्षमिति गीयते, अत एवं शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमस्थले शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याज्ञानमेव शुक्तिरजतरूपेण तदाकारमनोवृत्तिरूपेण परिणमत इत्यनिर्वचनीयशुक्तिरजतस्य तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यलक्षणतत्प्रत्यक्षस्य साक्षिभास्यत्वात् साक्षिप्रत्यक्षत्वमिति। निषेधे हेतुमाह– **न हीति**– **हि** यतः, ईश्वरं न जानामीत्येवंस्वरूपमज्ञाततयेश्वरप्रत्यक्षं नापाद्यत इत्यर्थः। **येन** तथापादनेन। **अभ्युपगमव्याघातापत्तिः स्यात्** अज्ञाततयेश्वरप्रत्यक्षाभ्युपगमस्य व्याघातापत्तिर्भवेत्। यद्येवं नापाद्यते तर्हि कीदृशमापाद्यत इति पृच्छति– **किन्त्विति**। उत्तरयति– **अहमिति**। "त्यज्ञानम्" इत्यस्य स्थाने "त्यज्ञातम्" इति पाठो युक्तः, अहं न जानामीत्याकारकप्रत्यक्षेण अज्ञातं चैतन्यमनुभूयते, न त्वज्ञातचैतन्यलक्षणस्येश्वरस्याज्ञातत्वेन स्फुरणं तत्र येन तदिष्टं भवेदित्यर्थः। ननु भवतु अज्ञातचैतन्यानुभवः स तावताऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह– **स चेति**– ईश्वरशब्दस्य तच्छब्दार्थाभिन्नार्थप्रतिपादकस्य पुंलिङ्गत्वात् तच्छब्दस्याज्ञातचैतन्यप्रतिपादकस्यापि पुंलिङ्गस्य निर्देशः, तथा चाज्ञातचैतन्यं चेत्यर्थः। **इति** अज्ञातचैतन्यत्वेनेश्वरासाधारणधर्मेणाहं मां न जानामीति प्रत्यक्षेऽवभासमानत्वाद्धेतोः। **तस्य** ईश्वरस्य। **स्वरूपेणेति**–यथा घटोऽयमिति प्रत्यक्षे घटत्वेन स्वासाधारणधर्मेणावभासमानस्य घटस्य स्वरूपेणापरोक्षत्वं तथेश्वरस्य स्वासाधारणाज्ञातचैतन्यस्वरूपधर्मेणावभासमानस्य स्वरूपेणापरोक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। समाधत्ते– **नेति**– अज्ञाततया जीवस्य भानेऽपीत्यन्वयः। किंस्वरूपस्य जीवस्य तत्राज्ञाततया भानमित्यपेक्षायामाह– **अखण्डेति**– सकलोपाधिशून्यं च जगज्जीवेश्वरादीनां भ्रमस्याधिष्ठानं च यच्चैतन्यं तदात्मकस्येत्यर्थः। जीवस्य निष्कलचैतन्यस्वरूपस्य तत्र भानं न त्वज्ञानोपहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्येत्यत्र किं बीजमित्यपेक्षायामाह– **अज्ञानतास्फुरण** इति– अत्र

धिष्ठानचैतन्यरूपस्य भानेऽप्यज्ञानोपहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याभानादज्ञानतास्फुरणे तदुपहितस्येश्वरस्य स्फुरणापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात्, तस्यायोग्यत्वात्, नहि घटस्फुरणे घटोपहिताकाशादेरपि स्फुरणं केनचिदापादयितुं शक्यत इति, तत्र विशेष्यस्यायोग्यत्वम्, अत्र तु विशेषण-विशेष्ययोर्योग्यत्वमित्यस्ति विशेष इति चेत्? न- तथाप्युपहितत्वसम्बन्धगर्भत्वेनादृष्टवज्जीवत्वेनेवायोग्यताया ध्रौव्यात्।

आभासवादिनो वार्तिकाचार्यास्तु- 'दर्पणादौ मुखान्तरोत्पत्तिं स्वीकुर्वाणाश्चैतन्यस्यानादिभूताज्ञाने अज्ञानादिरेवाभासः समस्ति, न त्वसौ जीवो जडत्वात्, अतस्तत्तादात्म्यापन्नं चैतन्यं जीवः' इत्याहुः। किमत्राभासाङ्गीकारे बीजमिति चेत्? चैतन्ये अहङ्काराध्यासस्य निरुपाधिकस्येष्टत्वात्, निरुपाधिकाध्यासत्वावच्छेदेन च सादृश्यस्यापेक्षणात्, आभासतादात्म्यापत्त्या च सादृश्यापन्ने चैतन्येऽहङ्काराध्यास-

---

'अज्ञाततास्फुरणे' इति पाठो युक्तः। **तदुपहितस्य** अज्ञाततोपहितस्य। नन्वज्ञाततोऽपि भासते तद्रूपेण चैतन्यस्वरूपो जीवोऽपि भासते इति किमवशिष्टं यदभानादीश्वरस्याभानमित्यपेक्षायामाह- **तस्यायोग्यत्वादि**ति- अज्ञाततोपहितचैतन्यस्वरूपस्येश्वरस्यास्मदादिप्रत्यक्षायोग्यत्वादित्यर्थः। ईश्वरस्योपाधिभूतमज्ञानविषयत्वं योग्यत्वाद् भासते, ईश्वरस्त्वयोग्यत्वान्न भासते इत्येतद् दृष्टान्तावष्टम्भेन भावयति- **नहीति**- अस्य 'शक्यते' इत्यनेनान्वयः, यथा घटस्य प्रत्यक्षे भानेऽपि तदुपाधिकस्य घटावच्छिन्नाकाशस्यायोग्यत्वान्न प्रत्यक्षे भानं तथाऽज्ञानविषयत्वस्य प्रत्यक्षे भानेऽपि तदुपाधिकस्याज्ञानविषयत्वोपहितचैतन्यस्वरूपेश्वरस्यायोग्यत्वान्न प्रत्यक्षे भानमित्यर्थः। ननूपाधेर्घटस्य विशेषणीभूतस्य योग्यत्वेऽपि विशेष्यीभूतस्याकाशस्यायोग्यत्वमिति न घटावच्छिन्नाकाशस्य प्रत्यक्षविषयत्वमिति युज्यते, प्रकृते त्वज्ञानविषयत्वलक्षणस्योपाधेर्विशेषणीभूतस्यापि योग्यत्वं विशेष्यीभूतस्य चैतन्यस्यापि योग्यत्वमिति विशेषस्य सद्भावात् कथं नाज्ञानविषयत्वोपहितचैतन्यस्वरूपेश्वरस्य प्रत्यक्षविषयत्वमित्याशङ्कते- **तत्रे**ति- घटावच्छिन्नाकाशे इत्यर्थः। **विशेष्यस्य** आकाशस्य। **अयोग्यत्वं** प्रत्यक्षायोग्यत्वम्। **अत्र तु** अज्ञानविषयत्वोपहितचैतन्यस्वरूपेश्वरे पुनः। **विशेषण-विशेष्ययोः** अज्ञानविषयत्वलक्षणविशेषण-चैतन्यलक्षणविशेष्ययोः। **योग्यत्वं** प्रत्यक्षयोग्यत्वम्। **इति** एवम्। **विशेषः** घटावच्छिन्नाकाशादज्ञानविषयत्वोपहितचैतन्ये विशेषः। समाधत्ते- **नेति**। **तथापि** अज्ञानविषयत्वोपहितचैतन्यलक्षणेश्वरे अज्ञानविषयत्वलक्षणविशेषणचैतन्यलक्षणविशेष्ययोर्योग्यत्वेऽपि। **उपहितत्वसम्बन्धगर्भत्वेने**ति- नह्युपहितत्वं सम्बन्धमन्तरेण भवति, तथा सति सर्वस्य सर्वोपहितत्वं स्यात्, अतोऽवश्यमेवोपहितत्वं सम्बन्धविशेषेण भवतीति वाच्यम्, तथा च विशेषणविशेष्ययोर्योग्यत्वेऽपि सम्बन्धविशेषघटितस्य सम्बन्धविशेषप्रयुक्तस्य वोपहितत्वस्यायोग्यत्वमित्युपहितत्वसन्निविष्टसम्बन्ध उपहितत्वनियामकसम्बन्धो वा गर्भे स्वशरीरमध्ये यस्य स उपहितत्वसम्बन्धगर्भस्तत्त्वेन, अज्ञानविषयत्वोपहितचैतन्यस्य जीवस्य जीवत्वेन योग्यत्वेऽप्यदृष्टवज्जीवत्वेन यथाऽयोग्यत्वं तथाऽयोग्यताया एव ध्रौव्याद्-अवश्यम्भावादित्यर्थः।

आभासवादिनां वार्तिककृतां वेदान्तिप्रवराणां मतमुपदर्शयति- **आभासवादिन** इति- दर्पणादौ मुखान्तरोत्पत्तिं स्वीकुर्वाणा आभासवादिनो वार्तिकाचार्यास्त्वित्याहुरिति सम्बन्धः। किमाहुरित्यपेक्षायां तत्कर्मोपदर्शयति- **चैतन्यस्ये**ति- अनादिभूताज्ञाने चैतन्यस्याभासोऽज्ञानादिरेव समस्तीत्यन्वयः, अज्ञानादिरेवेत्येवकारेणाज्ञानादिव्यतिरिक्तरूपत्वस्य व्यवच्छेदः, '**न त्वसौ जीवः**' इत्यनेनैवकारार्थव्यवच्छेदस्यैवोपदर्शनम्, **असौ** अनादिभूताज्ञाने चैतन्यस्याभासः, **जीवो न तु** जीवस्वरूपो नैव भवति। तत्र हेतुः- **जडत्वात्** जीवावृत्तिजडत्वधर्माक्रान्तत्वात्। **अतः** एतस्मात् कारणात्, **तत्तादात्म्यापन्नम्** अनादिभूताज्ञानगतचैतन्याभासतादात्म्यापन्नम्। आभासः किमर्थमुररीक्रियत इति पृच्छति- **किमिति**- अस्य **बीजमि**त्यनेनान्वयः। **अत्र** अनादिभूताज्ञाने। **आभासाङ्गीकारे** चैतन्याभासस्य स्वीकारे। उत्तरयति- **चैतन्य** इति। **निरुपाधिके**ति- यत्र यस्य निरुपाधिकोऽध्यासस्तत्र तस्य सादृश्यमिति व्याप्त्या निरुपाधिकाध्याससामान्ये निमित्ततया सादृश्यस्यापेक्षणादित्यर्थः। एवं च यदि अनादिभूताज्ञाने चैतन्यस्याभासो नाङ्गीक्रियेत तदा चैतन्यस्य जडस्वरूपत्वाभावेन तत्र जडस्याहङ्कारस्य सादृश्याभावात् तद्रूपनिमित्ताभावेन चैतन्ये निरुपाधिकाहङ्कारो न भवेत्, अनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासाङ्गीकारे तु अज्ञानस्य जडरूपत्वेन तत्र चैतन्याभासस्यापि जडरूपतया तत्तादात्म्यापन्नस्य चैतन्यस्यापि जडत्वेन

सम्भवात्, न चाभासाध्यासेऽपि तदपेक्षायामनवस्थापत्तिः, तस्यानादित्वात्, जन्याध्यास एव निरुपाधिके सादृश्यापेक्षणात्, न चाज्ञानाध्यासेनैव सादृश्यापत्तिः सुवचा, जाड्येन हि सादृश्यं वाच्यम्, तच्च जडतादात्म्यापत्त्या; न चाज्ञानं तादात्म्येनाध्यस्तम्, किन्त्वहमज्ञ इति संसर्गेणाध्यस्तमिति, अतोऽनाद्याभासतादात्म्याध्यासेन जाड्यापत्त्या सादृश्ये सत्यहङ्काराध्यासो युज्यते। न चाभासे प्रमाणाभावः, आदर्शे मुखमिति स्पष्टं मुखान्तराभासात्, एकत्र क्लृप्तमन्यत्रापि प्रतिसन्धीयत इति न्यायेनाज्ञानेऽपि

तद्रूपेणाहङ्कारेण समं सादृश्यस्य सम्भवेन तद्बलाच्चैतन्ये निरुपाधिकाहङ्काराध्यास उपपद्येतेतरामित्याह– **आभासतादात्म्यापत्त्या चेति**– अज्ञानगतचैतन्याभासतादात्म्यापत्त्या, जडात्मकाहङ्कारेण समं जडत्वलक्षणसाधारणधर्मवत्त्वेन सादृश्यापन्ने चैतन्येऽहङ्कारतादात्म्यारोपलक्षणाहङ्काराध्याससम्भवादित्यर्थः। नन्वनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासोऽपि न वास्तविको वस्तुभूतस्य तस्याभावात् किन्त्वध्यस्त एवेति तदध्यासस्यापि निरुपाधिकाध्यासरूपत्वेन चैतन्याभासेन सममनादिभूताज्ञानस्य सादृश्यं निमित्ततयाऽपेक्षणीयमतस्तत्सादृश्योपपत्तयेऽनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासतादात्म्यापत्तिमूलकचैतन्याभासगतकिञ्चित्साधारणधर्मवत्त्वं वाच्यमित्यनवस्थापत्तिरपरिहार्येत्याशङ्का प्रतिक्षिपति– **न चेति**। **आभासाध्यासेऽपि** अनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासाध्यासेऽपि। **तदपेक्षायां** चैतन्याभासेन सममनादिभूताज्ञानस्य सादृश्यापेक्षायाम्। **अनवस्थापत्तिः** अवतरणोपदर्शितप्रकारेणानवस्था प्रसज्यत इति। निषेधे हेतुमाह– **तस्यानादित्वादिति**– अनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासाध्यासस्यानादित्वात्, अनादेर्न किञ्चिज्जन्यत्वमिति तत्र सादृश्यं निमित्ततया नापेक्षितमित्यर्थः। अनाद्यध्यासे सादृश्यस्य नापेक्षेत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्तये त्वाह– **जन्याध्यास एवेति**– एवकारेणाजन्येऽनाद्यध्यासे सादृश्यापेक्षणस्य व्यवच्छेदः। नन्वज्ञानमेवात्मन्यध्यस्तम्, अज्ञानाध्यासोऽपि चैतन्ये सादृश्यमन्तरेण न सम्भवतीति जडस्वरूपेणाज्ञानेन चैतन्यस्य सादृश्यं जडत्वेनैव धर्मेणेत्येतावताऽपि जडत्वेनाहङ्कारेणापि समं चैतन्यस्य सादृश्यात् ततोऽहङ्काराध्यासो निरुपाधिकश्चैतन्ये सम्भवेदेवेति किमित्यनाद्यज्ञाने चैतन्यस्याभासः कल्पनीय इति अनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासस्यैवाभावाच्च चैतन्याभासतादात्म्यापन्नं चैतन्यं जीव इत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य **सुवचे**त्यनेनान्वयः। निषेधे हेतुमाह– **जाड्येनेति**। **हि** यतः, **सादृश्यम्** अहङ्कारेण समं चैतन्यस्य सादृश्यम्। **जाड्येन** जाड्यात्मकधर्मेण। **वाच्यं** वक्तव्यम्। **तच्च** जाड्यं च। **जडतादात्म्यापत्त्या** जडेन केनचित् सह तादात्म्यं कस्यचिज्जडस्य वा तादात्म्यं तदापत्त्या भवेदिति, अजडस्य चैतन्यस्य जाड्यं वस्तुतो नास्ति किन्तु जडतादात्म्यापत्त्या स्यादिति यावत्। ननु तदर्थमेवाज्ञानाध्यासः स्वीक्रियते, चैतन्ये अज्ञानाध्यासादेव जडत्वरूपाज्ञानतादात्म्यापत्तिश्चैतन्ये स्यादित्यत आह– **न चेति**– अस्य '**अध्यस्तम्**' इत्यनेनान्वयः, अज्ञानं चैतन्ये तादात्म्येनाध्यस्तं न चेत्यर्थः, अज्ञानस्य चैतन्ये तादात्म्येनाध्यासे सत्येवाज्ञानस्य जडत्वात् तत्तादात्म्यापन्नस्य चैतन्यस्यापि जडत्वापत्त्या जडत्वेनाहङ्कारसादृश्यं स्यादहङ्काराध्यासप्रयोजकं भवेन्न चैवमित्याशयः। तत् किमज्ञानं चैतन्ये नाध्यस्तमेव? तथा सत्यनध्यस्तस्य तस्य चैतन्यवद् वस्तुत्वेऽद्वैतवादो व्याहन्येतेत्याशयेन पृच्छति– **किन्त्विति**। उत्तरयति– **अहमज्ञ इतीति**– अहमज्ञ इत्याकारकवृत्तिरूपेण संसर्गेण चैतन्येऽज्ञानमध्यस्तमतोऽध्यस्तत्वादज्ञानस्य वस्तुत्वं नापतति नवा तथाध्यासतो जडत्वापत्तिश्चैतन्ये, ततो नाज्ञानाध्यासतोऽहङ्काराध्यासप्रयोजकमहङ्कारसादृश्यं चैतन्ये घटत इत्यर्थः। **अतो**ऽस्माद्धेतोः। **अनाद्याभासतादात्म्याध्यासेनेति**– अनादिभूताज्ञानेऽनादिर्यश्चैतन्याभासस्तस्य चैतन्ये यस्तादात्म्याध्यासस्तेनेत्यर्थः। **जाड्यापत्त्या** चैतन्ये जाड्यापत्त्या। **सादृश्ये सति** जडत्वरूपसाधारणधर्मेण चैतन्येऽहङ्कारस्य सादृश्ये सति। **अहङ्काराध्यासो युज्यते** चैतन्येऽहङ्काराध्यासो घटत इत्यर्थः। अनादिभूताज्ञाने चैतन्याभास इत्यत्र प्रमाणमेव नास्तीत्यपि नास्तीत्याह– **न चेति**। आदर्शे यन्मुखं दृश्यते तद् ग्रीवास्थमुखं न भवति किन्तु मुखान्तरमेवाभासत इति तद्दृष्टान्तेनाज्ञानेऽपि यच्चैतन्यमवभासते तच्छुद्धचैतन्यं न भवति किन्तु चैतन्याभास एवेत्येवं चैतन्याद् भिन्नस्य चैतन्याभासस्य स्वीकारादित्याह– **आदर्शे मुखमितीति**– ग्रीवास्थं यन्मुखं तस्य ग्रीवैवाधारो न त्वादर्श इत्यादर्शाधिकरणतया प्रतीयमानं मुखं स्पष्टं मुखान्तरमिति तस्य यथा मुखाभासत्वं तथा व्यापकीभूतं चैतन्यं स्वापेक्षयाऽव्यापकेऽज्ञाने नावस्थातुमर्हतीति अज्ञानाश्रिततया प्रतीयमानस्य चैतन्यस्य चैतन्यान्तरत्वमिति तस्य चैतन्याभासत्वमित्यर्थः। नन्वादर्शे मुखान्तरं तथादर्शनात् क्लृप्तं न त्वज्ञाने चैतन्याभास इत्यत आह– **एकत्रेति**– एकत्र मुखे मुखान्तरकल्पनानिमित्ततया क्लृप्तं युक्ति-

चैतन्याभासाङ्गीकारात्, एवमन्तःकरणादावपि चैतन्याभासोऽज्ञानगतचैतन्याभासः, अज्ञानगतचैतन्याभासस्तु जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, तत्तादात्म्यापन्नचैतन्यस्य जीवत्वादिति ।

विवरणाचार्यास्तु मुखान्तरोत्पत्तिं, नेच्छन्ति, किन्तु मुखे अधिष्ठानगतभेदमात्रस्य द्वित्वपर्यायस्यादर्शस्थत्वस्य चानिर्वचनीयस्योत्पत्तिं तावतैव प्रतीत्युपपत्तेर्मुखान्तरकल्पने गौरवात् । न चैवं शुक्तावपि रजतापत्तिर्न स्यात् तादात्म्यमात्रोत्पत्त्यैवेदं रजतमिति धीनिर्वाहोपपत्तेरिति वाच्यम्, तथा सति रजत-

---

जालमन्यत्रापि चैतन्ये उपाधिमाहात्म्यात् प्रतिसन्धीयते— चैतन्यान्तरकल्पकत्वेन प्रतिसन्धीयते इत्येवं न्याययोजनाऽत्र कार्या । यथाऽज्ञाने चैतन्याभासस्तथाऽन्तःकरणादावपि चैतन्याभासः, अन्तःकरणादेरपि कल्पितस्याज्ञानपरिणामत्वादज्ञानत्वमित्यन्तःकरणादिगतचैतन्याभासोऽप्यज्ञानगतचैतन्याभास इत्यनेकजीववादेऽन्तःकरणगतचैतन्याभासतादात्म्यापन्नचैतन्यस्य जीवत्वेऽप्यज्ञानगतचैतन्याभासतादात्म्यापन्नचैतन्यं जीव इति वादो न व्याहन्यत इत्याशयेनाह— **एवमन्तःकरणादावपीति**— आदिपदादज्ञानशक्तेरुपग्रहः । कथमज्ञानगतचैतन्याभासस्य जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यपेक्षायामाह— **तत्तादात्म्यापन्नेति**— अज्ञानगतचैतन्याभासतादात्म्यापन्नेत्यर्थः, यथा पशुशब्दस्य लोमवल्लाङ्गूलवति शक्तत्वे शक्यस्वरूपसन्निविष्टत्वाल्लोमवत्त्वस्य पशुपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तथा जीवपदशक्याज्ञानगतचैतन्याभासतादात्म्यापन्नचैतन्यस्वरूपसन्निविष्टत्वादज्ञानगतचैतन्याभासस्य जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति ।

विवरणाचार्यमतमुपदर्शयति— **विवरणाचार्यास्त्विति** । यदि विवरणाचार्या आदर्शे मुखान्तरोत्पत्तिं नेच्छन्ति तर्हि तत्स्थले किमिच्छन्तीति पृच्छति— **किन्त्विति** । उत्तरयति— **मुख** इति— "**मुखे अधिष्ठानगतभेदमात्रस्य**" इत्यस्य स्थाने "मुखे अधिष्ठाने भेदमात्रस्य" इति पाठः सम्यग्, द्वित्वापरपर्यायस्य भेदमात्रस्य अनिर्वचनीयस्यादर्शस्थत्वस्य च मुखे अधिष्ठाने उत्पत्तिमिच्छन्तीत्यन्वय इच्छन्तीत्यस्यानुकर्षाद् बोध्यः । **तावतैव** मुखे अधिष्ठाने द्वित्वापरपर्यायभेदमात्रस्यानिर्वचनीयादर्शस्थत्वस्य चोत्पत्त्यैव । **प्रतीत्युपपत्तेः** आदर्शे मुखमिति प्रतीतेरुपपत्तेः । मुखान्तरोत्पत्तिमेव कुतो नेच्छन्तीत्यपेक्षायामाह— **मुखान्तरकल्पने गौरवादिति**— मुखान्तरकल्पनेऽपि तत्र ग्रीवास्थमुखाद् भेद आदर्शस्थत्वं च कल्पनीयमेव, मुखान्तरकल्पनं त्वधिकमिति मुखे द्वित्वस्यादर्शस्थत्वस्य च कल्पनापेक्षया गौरवं व्यक्तमेव । **न चेत्यस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः** । **एवं** गौरवान्मुखान्तराकल्पने । **शुक्तावपीति**— शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमस्थले अन्यथाख्यातिवादिभिर्नैयायिकादिभिरन्यदेशस्थितस्य रजतस्य तादात्म्येन टङ्कशालास्थरजतगतरजतत्वस्य वा समवायेन शुक्तौ भ्रम उपेयते, वेदान्तिना तु शुक्तिरजतस्यैवानिर्वचनीयस्य शुक्त्यज्ञानतस्तदानीमेव चाकचक्यादिदोषसहकृताज्ञानतः शुक्तावुत्पन्नस्य रजतस्य ख्यातिरुपेयते, यदि चादर्शे नानिर्वचनीयस्य मुखान्तरस्योत्पादः, आदर्शे मुखमिति प्रतीतिरन्यथैवोपपाद्यते, तदा शुक्तावपि रजतोत्पत्तिर्नाभ्युपेया स्यात्, तत्रेदं रजतमिति धियः शुक्तौ रजततादात्म्योत्पत्त्या तदवगाहनत एव सम्भवाद् रजतान्तरकल्पने गौरवस्यात्रापि जागरूकत्वादित्यर्थः । निषेधे हेतुमाह— **तथा सतीति**— शुक्तौ रजतस्योत्पादानभ्युपगमे सतीत्यर्थः । "**रजतस्यापरोक्षत्वापत्तेः**" इत्यस्य स्थाने "रजतस्यापरोक्षत्वानापत्तेः" इति पाठो युक्तः, रजतस्योत्पादाभ्युपगमे रजतं सन्निकृष्टमिति रजताकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमाणचैतन्यस्य शुक्तिरजतावच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमेयचैतन्यस्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमातृचैतन्यस्य चेत्येवं चैतन्यत्रयाणामेकदेशस्थितोपाधीनामभेदेन प्रमेयचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्याभेदलक्षणं ज्ञानगतप्रत्यक्षलक्षणं घटते, प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावलक्षणं विषयगतापरोक्षत्वमपि घटते, यतो वेदान्तमते स्वावच्छिन्नचैतन्यसत्तैव विषयस्य सत्ता, प्रत्यक्षस्थले च प्रमेयचैतन्य-प्रमातृचैतन्ययोरेकदेशस्थितोपाधिकत्वेनैकत्वाद् भवति प्रमातृसत्तैव प्रमेयसत्तेति, रजतस्योत्पादानभ्युपगमे तु शुक्तिदेशे टङ्कशालाद्यन्यदेशगतं रजतं नास्तीतीदमवच्छिन्नचैतन्यं न रजतावच्छिन्नं पुरोवर्तिन्याः शुक्तेरिदंशब्दप्रतिपाद्यायाः सन्निकृष्टत्वाद् रजतस्यासन्निकृष्टत्वादिति रजताकारान्तःकरणवृत्तिरन्तःकरणदेशगतैव न शुक्तिदेशगता नवा रजतदेशगतेति रजतावच्छिन्नचैतन्येदमवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदे शुक्तिदेशगतस्य प्रमातृचैतन्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्येन सहाभेदेऽपि रजतावच्छिन्नचैतन्येन सह नाभेदः, एवमिदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्येदमवच्छिन्नचैतन्यरूपशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्येन सहाभेदेऽपि रजताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य रजतावच्छिन्नचैतन्येन सह नाभेद

स्यापरोक्षत्वापत्तेः, मुखं त्वधिष्ठानपरोक्षमिन्द्रियसन्निकर्षात्, अत एवादर्शे मुखमित्यपरोक्षभ्रमोत्पत्तेर्नो-निर्वचनीयमुखान्तरोत्पत्तिः । न च मुखस्येन्द्रियसन्निकर्षाभावः, कतिपयावयवावच्छेदेन तत्सत्त्वात्, आसत्तेर्विशदावभासप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रादर्शसन्निधानस्योत्तेजकत्वेन दोषाभावात् । आदर्शादिनाऽभिहतचक्षुषो मुखाभिमुखविजातीयसंयोगात् तदपरोक्षत्वमित्यपि कश्चित् । ननु किमित्येवं वर्ण्यते मुखमधिष्ठानमिति ? आदर्श एवाधिष्ठानमस्तु, तत्र च मुखाभावाज्ञानेन मुखोत्पत्तिस्तत्संसर्गोत्पत्तिर्वास्तु, आदर्शे मुखमिति प्रतीतेरेवमप्युपपत्तेः, मुखं यद्यपरोक्षं तर्हि तत्संसर्गस्य, यदि च नापरोक्षं तर्हि

इतीदमंशे ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तथेदमः प्रत्यक्षत्वेऽपि च रजतांशे ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं रजतस्य प्रत्यक्षत्वं च न स्यात्, रजताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्य-रजतावच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात्, रजतस्य च प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वादित्यर्थः । आदर्शे मुखान्तरोत्पादानभ्युपगमेऽपि मुखं त्वधिष्ठानमिन्द्रियसन्निकर्षादपरोक्षमिति तद्गतं कल्पितं भेदमात्रमादर्शस्थत्वं च कल्पितमपरोक्षमित्यादर्शे मुखमित्यपरोक्षभ्रमोत्पादः सम्भवत्येवेत्याह– **मुखं** त्विति– "**मुखं त्वधिष्ठानपरोक्षं**" इत्यस्य स्थाने "मुखं त्वधिष्ठानमपरोक्षं" इति पाठो युक्तः । **अत एव** इन्द्रियसन्निकर्षान्मुखस्यापरोक्षत्वादेव । मुखस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वाशङ्कां प्रतिक्षिपति– **न चेति** । तत्र हेतुमुपदर्शयति– **कतिपयेति** । **तत्सत्त्वात्** इन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात् । नन्वादर्शसन्निधानस्थले स्वमुखस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वेऽपि विशदप्रत्यक्षं न भवति ततोऽत्यन्तमिन्द्रियसन्निधानं विशदप्रत्यक्षप्रतिबन्धकमित्यादर्शे सम्मुखस्थेऽप्यत्यन्तासत्तिर्ग्रीवास्थमुखे इन्द्रियस्य समस्त्येवेति न तस्य विशदप्रत्यक्षं किन्त्वादर्शस्थमुखान्तरस्यैवेत्यादर्शे मुखान्तरस्योत्पत्तिरवश्यमभ्युपेयेत्यत आह– **आसत्तेरिति**– अत्यन्तसन्निकर्षस्येत्यर्थः । अविशदप्रत्यक्षं मुखस्येन्द्रियात्यन्तसन्निहितस्यादर्शसन्निधानकालेऽपि भवत्येवेत्यत उक्तम्– **विशदेति** । **तत्र** विशदावभासिप्रत्यक्षं प्रति अत्यन्तेन्द्रियासत्तिः प्रतिबन्धिकेत्येवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे । **उत्तेजकत्वेनेति**– उत्तेजकत्वं प्रतिबन्धकताकारणतान्यतरावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम्, प्रकृते विशदावभासिप्रत्यक्षं प्रति आदर्शसन्निधानाभावविशिष्टेन्द्रियात्यन्तासत्तेः प्रतिबन्धकत्वेन तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वेनादर्शसन्निधानस्योत्तेजकत्वमिति आदर्शसन्निधानकाले निरुक्तप्रतिबन्धकस्यासत्त्वेनेन्द्रियात्यन्तसन्निहितस्यापि मुखस्य विशदावभासिप्रत्यक्षसम्भवादित्यर्थः । चक्षुषो मूलावयवसंयोगनिबन्धनसंयोगस्यात्यन्तासत्तिरूपस्य बलेन मुखस्य न प्रत्यक्षं, किन्त्वग्रावयवसंयोगनिबन्धनसंयोगेनैव, यथाऽग्रदेशस्थितघटादीनां प्रत्यक्षं तथैव मुखस्यापि प्रत्यक्षं, चक्षुरादर्शदेशं गत्वाऽऽदर्शेनाभिहतं मुखसम्मुखं भूत्वा स्वाग्रावयवावच्छिन्नं सम्मुखेन संयुज्यते, तादृशविजातीयेन्द्रियसंयोगेन मुखस्य प्रत्यक्षमिति कस्यचिन्मतमुपदर्शयति– **आदर्शादिनेति** । **तदपरोक्षत्वं** मुखस्यापरोक्षत्वम्, ननु मुखेऽधिष्ठाने भेदस्यादर्शस्थत्वस्य चानिर्वचनीयस्योत्पत्तिः किमिति परिकल्प्यते ? आदर्शस्यैवाधिष्ठानत्वमुररीकृत्य तत्र मुखान्तरोत्पत्तिस्तत्कल्पने गौरवे वा मुखस्य संसर्गोत्पत्तिरेवास्तु, ततोऽप्यादर्शे मुखमिति प्रतीतिरुपपद्यत एव, तत्र यदि मुखाभावज्ञानं स्यात् तदा मुखोत्पत्तिस्तत्संसर्गोत्पत्तिर्वा न भवेन्न चैवमिति मुखाभावाज्ञानमेव तत्र मुखस्य तत्संसर्गस्य वा कारणमित्याशङ्कते– **नन्विति**– मुखमधिष्ठानमित्येवं किमिति वर्ण्यत इत्यन्वयः । **तत्र च** आदर्शे च । **तत्संसर्गेति**– मुखसंसर्गेत्यर्थः । **एवमपि** आदर्शे मुखोत्पत्तेर्मुखसंसर्गोत्पत्तेर्वा भावेनापि । मुखोत्पत्तिमुखसंसर्गोत्पत्त्योर्यद् विकल्पनं तत्र हेतुमुपदर्शयति– **मुखमिति**– ग्रीवास्थमुखमेवादर्शे मुखमिति प्रत्यक्षात्मकप्रतीतौ भासते, मुखेन समं मूलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगो विद्यते, तस्याप्यादर्शसन्निधानतो मुखप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वमित्यन्यथैव मुखप्रत्यक्षस्य विशदस्योपपत्त्या न तदर्थं मुखोत्पत्तिरादर्शे आवश्यकीत्याशयेनोक्तम्– **मुखं यद्यपरोक्षमिति** । अपरोक्षमपि मुखं ग्रीवास्थमेव न त्वादर्शस्थमतोऽपरोक्षस्यापि मुखस्य संसर्गोत्पत्तिरादर्शे आवश्यकी, यद्बलादादर्शाधिकरणकत्वेन मुखस्यादर्शे मुखमिति प्रतीतावभासनमित्याशयेनाह– **तर्हि तत्संसर्गस्येति**– अस्य **स्वीकर्तव्यत्वादित्यनेनान्वयः**, तथा च मुखस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि आदर्शे व्यावहारिकस्य मुखसंसर्गस्याभावात् प्रातीतिकमुखसंसर्ग एव आदर्शेऽवभासत इति प्रातीतिकमुखसंसर्गस्योत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वानुरोधेन स्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः । **यदि च नापरोक्षमिति**– अग्रावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्यैव विशदप्रत्यक्षं प्रति कारणत्वमिति मुखे व्यावहारिके अग्रावच्छिन्नचक्षुस्संयोगस्याभावात् तदपरोक्षं न भवति यदीत्यर्थः । **तर्हीति**– आदर्शे

तदुत्पत्तेः स्वीकर्तव्यत्वान्मुखाधिष्ठानस्य चानुभवाननुसारित्वादिति चेत् ? एवं ह्यधिष्ठानत्वाभिमतस्योपाधिकत्वोक्तौ सर्वभ्रमाणां सोपाधिकत्वे प्रसक्ते सोपाधिक-निरुपाधिकभ्रमव्यवच्छेदप्रसङ्गात्, 'लोहितः स्फटिकः' इत्यत्रापि शुक्त्यज्ञानाद् रजतभ्रमवज्जपाकुसुमत्वाज्ञानाल्लोहिते तस्मिन् स्फटिकतादात्म्यभ्रम इति सोपाधिकभ्रमत्वासिद्धेः, शक्यं ह्यत्रापि वक्तुम्– स्फटिको यद्यपरोक्षस्तर्हि तत्संसर्गमात्रमुत्पद्यते, यदि नापरोक्षस्तर्हि तदुत्पत्तिस्तस्मान्नादर्शोऽधिष्ठानम्, किन्तु मुखमेव, तत्र च भेदोऽध्यस्यते न मुखान्तरम्, प्रत्यभिज्ञानाच्च न मुखान्तरोत्पत्तिः स्वीक्रियते। कथं तर्हि भेदभ्रमोऽपि स्यात्, प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानेना-

---

मुखमिति विशदप्रत्यक्षं तु मुखस्य भवति तदन्यथानुपपत्त्या, **तदुत्पत्तेः** मुखोत्पत्तेः, आदर्शे **स्वीकर्तव्यत्वाद्** अभ्युपगन्तव्यत्वादित्यर्थः। मुखरूपाधिष्ठान एवादर्शस्थत्वं भेदश्चोत्पद्यत इत्येव किं नोपेयत इत्यपेक्षायामाह– **मुखाधिष्ठानस्य चेति**– अनुभवानुसारेण कल्पना प्रामाणिकानां शोभते, मुखस्याधिष्ठानता तु नानुभूयत इति मुखाधिष्ठानस्यानुभवाननुसारित्वान्न मुखे आदर्शस्थत्वोत्पत्त्यादिकल्पना भद्रेत्यर्थः। मुखं यदि नाधिष्ठानं किन्त्वादर्श एवाधिष्ठानमुपाधिश्चेति भ्रमान्तरेष्वपि यदेवाधिष्ठानं तदेवोपाधिरिति निरधिष्ठानको भ्रमो न भवत्येवेत्यधिष्ठानात्मकोपाधेः सर्वत्र सत्त्वात् सर्वभ्रमाणां सोपाधिकत्वमेव स्यादिति निरुपाधिकभ्रमोच्छेदापत्तेरिति समाधत्ते– **एवं हीति**। "**सोपाधिक-निरुपाधिकभ्रमव्यवच्छेदप्रसङ्गात्**" इत्यस्य स्थाने "निरुपाधिकभ्रमव्यवच्छेदप्रसङ्गात्" इति "सोपाधिक-निरुपाधिकभ्रमव्यवस्थाव्यवच्छेदप्रसङ्गात्" इति वा पाठो युक्तः, अत्राग्रिमग्रन्थस्वारस्याद् द्वितीयपाठो युक्तः, यतो य एवोपाधिस्तस्यैवाधिष्ठानत्वमुपदिशा प्राप्तमिति लोहितः स्फटिक इत्ययं भ्रमः सोपाधिकः, आदर्शे मुखमिति भ्रमश्च सोपाधिकः, जपाकुसुमादर्शरूपोपाधिसन्निधानतो भावात्, शुक्तौ रजतभ्रमश्च निरुपाधिकस्तत्रोपाधेरभावादित्येवं सोपाधिक-निरुपाधिकभ्रमव्यवस्था, तस्या इदानीं लोपः, यो ह्युपाधिः स एवाधिष्ठानं यथैकत्र तथाऽन्यत्रापि भविष्यतीत्यधिष्ठानव्यतिरिक्त उपाधिरेव नास्तीति स्पष्टयति– **लोहितः स्फटिक इत्यत्रापीति**– अस्य **सोपाधिकभ्रमत्वासिद्धेरि**त्यनेनान्वयः। सोपाधिकभ्रमत्वासिद्धौ हेतुमुपदर्शयति– **शुक्त्यज्ञानादि**ति– यथा शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमः शुक्त्यज्ञानाच्छुक्तिरूपाधिष्ठाने उत्पन्नस्य रजतस्यावगाही निरुपाधिक उपाधेरधिष्ठानव्यतिरिक्तस्याभावात्, तथा लोहितः स्फटिक इति भ्रमोऽपि जपाकुसुमत्वाज्ञानाल्लोहिते जपाकुसुमे स्फटिकस्य स्फटिकतादात्म्यरूपसंसर्गस्य वोत्पत्त्या स्फटिकतादात्म्यावगाही निरुपाधिकभ्रम एवेत्यतः सोपाधिकभ्रमत्वासिद्धेरित्यर्थः। यथा चादर्शे मुखसम्बन्धस्य मुखस्य वोत्पत्तिव्यवस्थापनत आदर्शे मुखमिति प्रतीतिर्मुखसंसर्गावगाहिनी मुखावगाहिनी वोपपादिता, तथा प्रकृतेऽप्युपपादनं सम्भवतीत्याह– **शक्यं हीति**। **अत्रापि** लोहितः स्फटिक इत्यत्रापि। किं वक्तुं शक्यमित्यपेक्षायामाह– **स्फटिक** इति– स्फटिकस्य व्यावहारिकस्येन्द्रियसन्निकृष्टस्य लोहितः स्फटिक इति प्रत्यक्षे भानं सम्भवतीति न तत्र स्फटिकान्तरस्य जपाकुसुमे उत्पत्तिकल्पना भद्रेत्याशयः। **तर्हि** स्फटिकस्यापरोक्षतायाम्। **तत्संसर्गमात्रमुत्पद्यते** लोहिते जपाकुसुमे स्फटिकतादात्म्यमात्रमुत्पद्यते, मात्रपदेन स्फटिकान्तरोत्पत्तेर्व्यवच्छेदः, यो ह्यपरोक्षः श्वेतरूपविशिष्टः स्फटिकः स श्वेतरूपवत्तयैवापरोक्षः, स्वरूपसहितस्यैव तस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वम्, लौहित्यं च न व्यावहारिकस्य स्फटिकस्य रूपमिति न सोऽपरोक्ष इति यदि विभाव्यते तदा स्फटिकान्तरमेव लोहिते जपाकुसुमे उत्पद्यत इत्याह– **यदि नापरोक्ष** इति। **तदुत्पत्तिः** स्फटिकोत्पत्तिः। उपसंहरति– **तस्मादि**ति– सोपाधिकनिरुपाधिकभ्रमव्यवस्थोच्छेदप्रसङ्गभयादित्यर्थः। **नादर्शोऽधिष्ठानं** मुखान्तरस्य मुखसंसर्गस्याधिष्ठानमादर्शो न भवति, **मुखमेव** अधिष्ठानमित्यनुवर्तते। **तत्र च** मुखे च। **भेदोऽध्यस्यते** भेदोऽध्यस्तो भवति, एकमेव मुखं भेदाध्यासाद् द्वित्वेन प्रतीयते, **न मुखान्तरम्** एकं ग्रीवास्थं मुखं द्वितीयमादर्शस्थं मुखमित्येतच्च भवति। आदर्शे मुखान्तरोत्पत्तिरेव कुतो नाङ्गीक्रियते इत्यपेक्षायामाह– **प्रत्यभिज्ञानाच्चे**ति– ग्रीवास्थमुखमेवेदमित्येवं प्रत्यभिज्ञानाच्च मुखान्तरोत्पत्तिर्नाभ्युपेयत इत्यर्थः। नन्वेकत्वावगाहिप्रत्यभिज्ञानेनाभेदाज्ञानस्य भेदभ्रमकारणस्य निवृत्त्या तत्कार्यस्य मुखे भेदभ्रमस्य निवृत्तिः प्रसज्येत, ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानरूपजगदुपादानकारणनिवृत्त्या जगन्निवृत्तिवदित्याशङ्कते– **प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानेने**ति– ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव ब्रह्माज्ञाननिवर्तकत्वं न तु ब्रह्मपरोक्षज्ञानस्य दिङ्मोहादौ तथैवावधारणादिति प्रत्यभिज्ञानं यदि परोक्षं स्याच्च तर्हि ततो भेदाज्ञाननिवृत्तिर्भवेदतः प्रत्यक्षत्वं प्रत्यभिज्ञानस्य

ज्ञानादिनिवृत्त्या भेदभ्रमनिवृत्तिप्रसङ्गादिति चेत् ? उच्यते— सोपाधिकभ्रमनिवृत्तावुपाधिनिवृत्तेः पुष्कलकारणत्वान्न ततो भेदभ्रमनिवृत्तिः । मुखान्तरोत्पत्तिपक्षे तु सोपाधिकत्वमेव नास्ति, उपाधिर्हि उप समीपे स्थित्वा स्वकीयं धर्ममन्यत्रादधातीत्युच्यते, नहि मुखान्तराध्यासे उपाधिरस्ति रजताध्यासवत्, भेदाध्यासे दर्पणस्योपाधित्वं संभवति, अतः सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने यावदुपाधि भेदाध्यासानुवृत्तिर्युक्ता, तस्मान्मुखमधिष्ठानं तत्र भेदोऽध्यस्यते । एवं चाज्ञानादौ प्रतिबिम्बे सत्यपि नाभासान्तरम्, मानाभावात् । सादृश्यापत्तिस्त्वज्ञानाध्यासेन परिच्छिन्नत्वापत्त्याहङ्काराध्यासापेक्षिता भविष्यति, तस्माज्ञाभासवादो ज्यायानिति विवरणाचार्याभिप्रायः ।

अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति वा, अज्ञानानुपहितं शुद्ध-

---

विशेषणम् । समाधत्ते— **उच्यते** इति । **सोपाधिके**ति— आदर्शरूपोपाधिसन्निधाने सत्येव मुखे भेदभ्रम इति सोऽयं मुखे भेदभ्रमः सोपाधिकस्तन्निवृत्तौ सान्निध्यसम्बन्धेन दर्पणरूपोपाधिनिवृत्तेः । **पुष्कलकारणत्वात्** असाधारणकारणत्वादिति सान्निध्यसम्बन्धेन दर्पणाभावादेव मुखे भेदभ्रमनिवृत्तिः, **ततो**ऽभेदावगाहिप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानतोऽभेदाज्ञाननिवृत्तितो न नैव, भेदभ्रमनिवृत्तिरित्यर्थः । यश्च दर्पणरूपाधिष्ठान एव मुखान्तरोत्पत्तिमभ्युपैति तन्मते दर्पणे मुखान्तरभ्रमस्य सोपाधिकत्वं नास्ति, यो हि सन्निहिते वस्तुनि स्वधर्ममादधाति स उपाधिर्भवति, दर्पणे मुखाध्यासे तु दर्पणधर्मस्य न मुखे आधानम्, यथा शुक्तौ रजताध्यासे न शुक्तिधर्मस्य रजत आधानमिति शुक्तौ रजतभ्रमो न सोपाधिकस्तथा दर्पणे मुखान्तरभ्रमोऽपि सोपाधिको न भवेत्, मुखरूपाधिष्ठाने भेदाध्यासे तु दर्पणस्य मुखभिन्नत्वाद् भेदो दर्पणधर्मस्तस्य सन्निहिते मुखेऽध्यास इति मुखे भेदभ्रमः सोपाधिक इति तन्निवृत्तिः सान्निध्यसम्बन्धेन दर्पणनिवृत्तित एवेति यावद् दर्पणरूपोपाधिसान्निध्यं तावन्मुखे भेदभ्रमोऽनुवर्ततेऽभेदावगाहिप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाने सत्यपीत्युपपादयति— **मुखान्तरोत्पत्तिपक्षे त्वि**ति । दर्पणे मुखान्तरभ्रमे सोपाधिकत्वनिषेधे हेतुमुपदर्शयति— **उपाधिर्ही**ति । उपाधिरित्यस्य **उच्यते** इत्यनेन सम्बन्धः । उपाधिपदे उपशब्द आधिशब्दश्च वर्तते, तदर्थयोरावेदनपुरस्सरं तद्व्युत्पत्तिमुपदर्शयति— **उप समीप** इति— यो ह्यन्यपदार्थस्य समीपे स्थित्वाऽन्यपदार्थे स्वकीयं धर्ममादधाति स उपाधिरिति गीयते, यथा जपाकुसुमं स्फटिकस्य समीपे स्थित्वा स्वकीयं रक्तत्वधर्मं स्फटिके आदधातीति जपाकुसुममुपाधिः, तत्सन्निधानात् स्फटिके रक्तत्वभ्रमः सोपाधिक इति । शुक्तौ रजताध्यासे यथा कोऽप्युपाधिर्नास्तीति शुक्तौ रजतभ्रमो न सोपाधिकस्तथा दर्पणे मुखान्तराध्यासे कोऽप्युपाधिर्नास्तीति दर्पणे मुखान्तरभ्रमोपगमे तस्य सोपाधिकत्वं न स्यादित्यर्थः । **भेदाध्यास** इति— मुखेऽधिष्ठाने भेदस्याध्यास इत्यर्थः । **दर्पणस्योपाधित्वं सम्भवति** दर्पणं मुखस्य समीपे स्थित्वा स्वकीयं धर्मं भेदरूपं मुखे आदधातीत्येवमुपाधिपदव्युत्पत्तिनिमित्तं दर्पणेऽस्तीति । **अतः** दर्पणे उपाधित्वस्य सम्भवतः । **सत्यपि प्रत्यभिज्ञाने** ग्रीवास्थमेवेदं मुखमित्यभेदावगाहिप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाने सत्यपि । **यावदुपाधि** दर्पणरूपोपाधिसन्निधानं यावत् । **अध्यासानुवृत्तिर्युक्ता** मुखे भेदाध्यासस्यानुवर्तनं युज्यते, सोपाधिकभ्रमनिवृत्तिकारणस्योपाधिनिवृत्तेरभावेन भ्रमनिवृत्तेरभावादित्यर्थः । उपसंहरति— **तस्मा**दिति । **तत्र** मुखे । प्रकृतं विवरणाचार्यमतमधिकरोति— **एवं चे**ति— दर्पणे मुखान्तरोत्पत्तिप्रतिक्षेपे व्यवस्थिते चेत्यर्थः । **अज्ञानादौ** अनादिभूताज्ञानादौ । **प्रतिबिम्बे सत्यपि** चैतन्यप्रतिबिम्बे सत्यपि । **नाभासान्तरम्** अज्ञाने चैतन्याभासान्तरं नैव । तत्र हेतुः— **मानाभावा**दिति । चैतन्ये जडत्वेनाहङ्कारसादृश्यापत्तेऽहङ्काराध्यासः सम्भवति नान्यथेत्येतदर्थमनादिभूताज्ञाने चैतन्याभासः, तत्तादात्म्यापत्त्या चैतन्यस्य जडत्वेन सादृश्यं यदिष्टं तच्चैतन्य एवाज्ञानाध्यासेनाज्ञानतादात्म्यापत्त्या परिच्छिन्नत्वेन सम्भवतीत्याह— **सादृश्यापत्तिस्त्वि**ति— अस्य **भविष्यती**त्यनेनान्वयः । **अज्ञानाध्यासेन** चैतन्येऽज्ञानाध्यासेन । **परिच्छिन्नत्वापत्त्या** अज्ञानाभासस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्तादात्म्याच्चैतन्यस्यापि परिच्छिन्नत्वापत्तिस्तया । उपसंहरति— **तस्मा**दिति ।

विवरणाचार्यसिद्धान्तमुपदर्श्यानेकेषु वेदान्तिसिद्धान्तेषु प्रधानं दृष्टिसृष्टिवादसिद्धान्तमुपदर्शयितुं तदभिप्रेतं जीवेश्वरविभागमुपदर्शयति— **अज्ञानोपहितमि**ति— उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वादुपाधिकार्यं प्रतिबिम्बे भवति न तु बिम्बे इति

चैतन्यमीश्वरः, अज्ञानोपहितं च जीव इति च मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः, एकजीववादाख्य इममेव दृष्टि-सृष्टिवादमाचक्षते । अस्मिंश्च पक्षे जीव एवेश्वरज्ञानवशादुपादानं निमित्तं च, दृश्यं च सर्वं प्रातीतिकम्,

जडात्मकमायालक्षणाज्ञानोपहितचैतन्यस्वरूपत्वेऽपीश्वरस्य शुद्धचैतन्यधर्मः स्वयंप्रकाशत्वाऽपरिच्छिन्नत्वादिको निर्बाधमुपतिष्ठत इति जीवादयं विशिष्ट इति । **अज्ञानप्रतिबिम्बितमिति**– अज्ञानलक्षणमायाप्रतिबिम्बत्वाक्रान्तं चैतन्यं जीव इति स मायाधर्मैर्जडत्वादिभिः संसृज्यत इति । जीवेश्वरविभागे प्रकारान्तरमुपदर्शयति– **अज्ञानानुपहितमिति**– यद्यपि एतन्मते एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति अज्ञानविगमे अज्ञानानुपहितं शुद्धचैतन्यमवतिष्ठते, तदानीमीश्वरावस्थानं भवितुमर्हति, तथापि अज्ञानसद्भावकाल एव जीवेश्वरविभागो विचारमारोहति, तदानीमेवाज्ञानानुपहितत्वविशिष्टं भवदेव शुद्धचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानविगमे त्वेकस्यैव शुद्धचैतन्यस्य भावात् तस्य विभागाभावात् तदानीं सदपि शुद्धचैतन्यमज्ञानाभावादेव तदुपहितं तदनुपहितं वेति भक्तव्यकोटिं नाटीकत इति नेश्वरोऽपि तदानीमित्यभिसन्धिः । **अज्ञानोपहितं चेति**– चकाराच्छुद्ध-चैतन्यमनुकृष्यते, अज्ञानोपहितत्वे न शुद्धचैतन्यत्वमिति न तस्यानुकर्षः, चैतन्यमात्रं तु न पूर्वोपात्तमिति कथं तस्याप्यनुकर्ष इति न प्रेरणीयम्, यतः पूर्वप्रकारे बिम्बत्वं प्रतिबिम्बत्वं वा यच्चैतन्यस्य विशेषणतया विवक्षितं तद्रहितत्वमेवात्र शुद्धपदेन विवक्षितम्, पूर्वपक्षे बिम्बप्रतिबिम्बभावकल्पना समस्ति, न चास्मिन् कल्पे सेति पूर्वकल्पादत्र लाघवम् । "**इति च मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः, एकजीववादाख्य**" इत्यस्य स्थाने "इति च मुख्यो वेदान्तसिद्धान्त एकजीववादाख्यः" इति पाठो युक्तः, उक्तस्वरूप एवैकजीववादनामकः प्रधानो वेदान्त इति तदर्थः । **इममेव** उक्त-स्वरूपवादमेव । **दृष्टिसृष्टिवादं** यैव यदैव वस्तूनां दृष्टिर्दर्शनं यस्य जीवस्य तदैव तद् वस्तु सत्त्वमनुभवति दर्शना-भावकाले नास्त्येव किञ्चिदिति प्रतिपादको वादो दृष्टिसृष्टिवादस्तम् । **आचक्षते** वेदान्तसिद्धान्तरहस्याभिज्ञाः कथयन्ति । एतद्वादोपपादनं मधुसूदनसरस्वतिनाऽद्वैतसिद्धावित्थं कृतम्—

"शुक्तिरूप्य-स्वप्नादिवद् दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्याऽपि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः, अथ केयं दृष्टिसृष्टिः ? दृष्टिरेव सृष्टिरिति वा १, दृष्टिव्यतिरिक्तसृष्ट्यभावो वा २, दृष्टिव्यतिरेकेण सृष्ट्यभावो वा ३, दृष्टिसामग्रीजन्यत्वं वा ४, दृष्टिसमानकालीन-सृष्टिर्वा ५, दृष्टिसमानसत्ताकसृष्टिर्वा ६, सदसद्विलक्षणत्वं वा ७, त्रिविधसत्त्वबहिर्भूतत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं वा ८, अज्ञात-सत्त्वाभावो वा ९, ज्ञातैकसत्त्वं वा १०, आद्ये– वृत्तिरूपा, चैतन्यरूपा वा दृष्टिरभिमता, प्रथमे चरमवृत्तिविषयब्रह्मणोऽपि दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः, द्वितीये सर्वदाऽपि सृष्ट्यापत्तिः, न द्वितीयः– चैत्रेण सृष्टो मया दृष्ट इति वैलक्षण्येन व्यवहारानुप-पत्तेः, न तृतीयः– ज्ञातो घटो न ज्ञानमित्यनुभवविरोधात्, न चतुर्थः– एकसामग्रीप्रसूतत्वेन घटादेर्दृष्ट्यभिन्नत्वेनानन्तरोक्त-दोषात्, न पञ्चमः– शाब्दादिज्ञानसमानकालोत्पन्नघटादौ सिद्धसाधनात्, तद्वदन्यत्रार्थान्तरतापत्तेश्च, न षष्ठः– उभयसत्त्वेऽ-प्युपपत्तेः सिद्धसाधनात्, न सप्तमः– अस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेन तत्साधनायैव तदुपन्यासानुपपत्तेः, नाष्टमः– त्रिविधसत्त्व-मध्ये प्रातिभासिकसत्त्वस्याप्यन्तर्भावेन दृष्टिसृष्टिपक्षे तद्वति जगति तद्बहिर्भावानुपपत्तेः, न नवमः– तुच्छसाधारण्यात्, न दशमः– सुखादौ सिद्धसाधनात्, तद्वदन्यत्रार्थान्तरापत्तेश्चेति चेत् ? न– दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्याज्ञातसत्त्वा-भावस्य वा प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्त्वस्य वा दृष्ट्यन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात्, तथा च न सुखादांशे सिद्धसाधनं तद्वदन्यत्रार्थान्तरं वा । ननु "जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितो-र्योगः षडस्माकमनादयः ॥ १ ॥" [ ] इति प्राचां वचनेन बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञानादिना विश्वस्य स्थायित्व-प्रतिपादकेन च सूत्रभाष्यविवरणादिग्रन्थेन च विरोध इति चेत् ?– अनाद्यतिरिक्तसृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारात्, कारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च, तावतैव बौद्धाभिमतक्षणिकत्वनिराकरणोपपत्तेर्नाकरविरोधः, प्रत्युताकरेषु दृष्टिसृष्टिरुपपादि-तैव । नन्वेवं प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेः, ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादि-विधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वस्य चोक्तिरयुक्तेति चेत् ? न– स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तेः; न चैवं वेदान्त-वाक्यस्य तन्मीमांसायाश्च स्वाप्नवाक्य-तन्मीमांसातुल्यतापत्तिः, विषयबाधाबाधाभ्यां विरोधोपपत्तेः, अत एव– तृप्त्यर्थं भोजने परमस्यायनार्थं शब्दादौ प्रवृत्तेरयोगेन स्वक्रियाव्याघात इति निरस्तम्, स्वाप्नव्यवहारवदुपपत्तेः । अथैवं घटादेः स्वज्ञानात् पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः, अधिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यादिवत् इदं रजतमिति ज्ञानात् प्रागसत्त्वेन संप्र-

देहभेदाज्जीवभेदभ्रान्तिः । एकस्यैव स्वकल्पितगुरु-शास्त्राद्युपबृंहितश्रवण-मननादिदार्ढ्यादात्मसाक्षात्कारे

योगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसंभेदावभास इत्यस्य स्वरूपलक्षणस्य चायोग इति चेत्? न– प्रतिकर्मव्यवस्थायाः संयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य च मन्दाधिकारिविषयत्वात्, सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसंभेदावभास इति स्वरूपलक्षणं तु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽप्यविरुद्धम्, नह्येदमंशावच्छिन्नचैतन्यं न वस्तु, नवा मिथ्यारूपस्य तेन सह न संभेदावभासः। न च इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादेरभावेनाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादि-प्रक्रियाविरोध इति वाच्यम्, इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तित्वस्याभावेऽपि तदज्ञानस्थित्यविरोधात्, न हि सत्ताकाले इव सत्ताविरहकालेऽप्यज्ञानं विरुद्ध्यते। न च 'इदं रूप्यं, नेदं रूप्यम्' इति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तिरिति वाच्यम्, भिन्नविषयत्वेऽपि विषययोः सारूप्यात् स्वप्नबाध्यबाधकयोरिव बाध्यबाधकभावोपपत्तेः। न च रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टि-सृष्टित्वे तेन रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धिरिति वाच्यम्, बाध्यान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकत्वे प्रयोजकम्, न त्वधिकसत्ताकत्वमित्यस्योप-पादितत्वेन व्यावहारिकेण व्यावहारिकबाधवत् प्रातिभासिकेन प्रातिभासिकबाधाविरोधात्। न च सुषुप्ति-प्रलयादौ जीव-ब्रह्म-विभागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमानतया प्रतिसुषुप्ति प्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्, जीव-ब्रह्मविभागादेरनादित्वेन दृष्टिसृष्टित्वानभ्युपगमस्योक्तत्वात्। न च सुषुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन तस्य पुनः प्रबोधायोगः, कारणात्मना संस्कारादेः सत्त्वात्। न च मोक्षस्य दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवद्दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः, मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन दृगभिन्नत्वासिद्धेः। न च चैतन्य-मात्ररूपा दृष्टिर्न सृष्टिः, किन्तु वृत्तिविशिष्टचैतन्यरूपा वा वृत्तिरूपा वा दृष्टिः सृष्टिरिति वाच्यम्, तथा च तस्या अपि दृष्ट्यन्तरं सृष्टिरित्यनवस्थेति वाच्यम्, चैतन्यमात्रस्य दृष्टित्वे यद्यपि तत्समानसत्ताकतया घटादेः सदातनत्वापत्तिः, तथापि वृत्त्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिशब्दार्थः, वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्था। अत एव दोषाज्ञानादृष्टदेहे-न्द्रियादीनामभावेन भ्रम इति तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वेऽनवस्थेति निरस्तम्, स्वाप्नभ्रमवद्देहेन्द्रियादिनैरपेक्ष्येणाप्युपपत्तेः, अन्वय-व्यतिरेकानुविधानं च तद्वदेव। न च दृष्टिसृष्टेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादेरदृष्टिसृष्टित्वापत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि विषयस्याज्ञेयत्वाभाववद् दृष्टिसृष्टेर्दृष्टिसृष्टित्वेऽपि घटादेर्दृष्टिसृष्टित्वोपपत्तेः। ननु ऐक्यप्रत्यभिज्ञाविरोधः, पूर्वकालप्रतीतस्येदानीम-भावात्, न चैषा भ्रान्तिः, दीपादौ परिणाम(माण)भेदस्येवेह बाधकत्वाभावात्, तदभावेऽपि भ्रान्तित्वे घटादेरप्येकस्मिन् क्षणे भेदस्यात्मनोऽपि प्रतिक्षणं भेदस्य प्रसङ्ग इति चेत्? न– "नेह नाना०" [ ] इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते रज्जुसर्पादिवत् प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव प्रतिभासकत्वातिरिक्तकालसत्त्वे बाधकम्, अतो भिन्न-कालीनानामात्मभिन्नानां प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिः, आत्मन्येकप्रतीतिरेककालावच्छेदेन घटादौ चैक्यप्रत्यभिज्ञा न भ्रान्तिः, एक-कालावच्छिन्नघटादावात्मनि चाभेदे बाधकाभावात्, पुरुषान्तरप्रतीतेन सदेककालावच्छेदेनापि घटादौ प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एव, प्रतिभासस्य भेदात्, यथैकस्यामेव रज्ज्वां मन्दान्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत्सर्पभ्रमेण पलायमानानां परस्परसंवादेनैक एव सर्पः सर्वैरनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञाभ्रमः, अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वात्। ननु अत्र कथमभेदभ्रमः? तत्कारणस्य सादृश्यादेः कस्याप्यभावादिति चेत्? न– स्वप्नाभेदभ्रमवद् दृष्टिसृष्टिसिद्धसादृश्यादिसम्भवात्। न चैवमभेद एवोत्प-द्यतामिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, रज्जुसर्पादिवदुत्पन्नस्यैव ग्रहणनियमात्। न च क्वचिदुत्पद्यते क्वचिन्नेत्यत्र नियामकाभावः, मायाया विचित्रशक्तिकत्वाभ्युपगमात्। न च सोऽयं देवदत्त इति दृष्टान्तेन तत् त्वमस्यादिवाक्ये जहदजहल्लक्षणयैक्य-परत्वोक्त्ययोग इति वाच्यम्, यद्यपि धर्मवद् धर्म्यभेदोऽपि बाधित एवेति जहदजहल्लक्षणाऽपि न युज्यते, तथाऽपि यदा धर्माभेदो बाधान्न गृहीतः किन्तु धर्म्यभेद एव तदा सोऽयमित्यादौ जहदजहल्लक्षणासम्भवेन दृष्टान्तत्वोपपत्तिः। न चाभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगः, आत्माभेदस्यात्मरूपत्वेन दृष्टिसृष्टित्वाभावात्, अन्यूनसत्ताकत्वमात्रेण बाधकत्वोपपत्तेश्च। न च साक्षात्कारस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात् तत्त्वज्ञानत्वाभावेन ततो मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, अबाधितविषयत्वेनैव तत्त्वज्ञानत्वोपपत्तेः, तस्य च दृष्टिसृष्टित्वेऽप्यक्षतेः। न च "ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवाः पर्वता इमे ध्रुवं विश्वमिदं जगद्" [ऋ० सं० ८. ८. ३१.] इत्यादिश्रुतिविरोधः, अनित्यतावादिभिरपि ध्रुवत्वस्यान्यथा-नयने आवश्यके दृष्टिसृष्टिप्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेन आकल्पं संतानाविच्छेदपरत्वस्यैव युक्तत्वात्, अन्यथा ध्रुवो राजेत्यादावगतेः, दृष्टिसृष्टौ च "एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः, सर्वे लोकाः, सर्वे वेदाः, सर्वाणि भूतानि, सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति" [बृ. २. १. २०.] इति श्रुतिः। सुप्तोत्थितजीवात् प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणम् न च सुषुप्तौ प्राणादिप्रपञ्चस्य सत्त्वात् किमर्थं पुनः सृष्टिरिति वाच्यम्, "न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येत्" [बृहदारण्यकोपनिषद्

सति मोक्षः, शुकादीनां मोक्षश्रवणं चार्थवाद इत्याकूतम् । ननु वस्तुनि विकल्पासंभवात् कथं परस्पर-विरुद्धमतप्रामाण्यम्, तस्मात् किमत्र हेयं किमुपादेयमिति चेत् ? क एवमाह वस्तुनि विकल्पो न

४. ३. २३.] इत्यादिना सुषुप्तौ सकलकार्यप्रपञ्चलयश्रवणात् । न च " सुषुप्तौ हिता नाम नाड्यः " [ ] इति नाडीसत्त्वप्रतिपादकवाक्यविरोधः, केन क्रमेण सुषुप्तौ भवतीत्यपेक्षायां " हिता नाम नाड्यो हृदयात् पुरीततमभि प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते " [कौ. त. ४. १९.] इत्यादिना सुषुप्त्यव्यवहितकाले क्रमोक्त्ये नाडीसत्त्वं प्रतिपाद्यते, न तु सुषुप्तिकालेऽपि, वाक्यान्तरविरोधात्, प्राक् सत्त्वमात्रेण च क्रमाभिधानपर्याप्तेः । ननु " यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् " [बृ० २ १. १६.] इति यच्छब्देन सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मण एवास्मादात्मन इत्यनेन परामर्शात् तत्कर्तृकैव प्राणादि-सृष्टिर्न तु सुप्तोत्थितजीवकर्तृका, अन्यथाऽग्न्यूर्णनाभादेस्तन्तुविस्फुलिङ्गादिजननोक्तिरत्रापि वाक्ये सर्वलोकसृष्ट्युक्तिश्चालीकार्था स्यात्, नहि दृष्टिसृष्टिपक्षेऽग्न्यूर्णनाभादेस्तन्त्वादिजनकत्वं सर्वलोकसृष्टिर्वाऽस्तीति चेत् ? न–यत्रेत्यस्य कालपरत्वेन यच्छब्देन ब्रह्मणो निर्देशाभावात् । न च यत्रेत्यस्य ब्रह्मरूपाधिकरणपरत्वं कालपरत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः, अनन्तर-वाक्ये क्वैष तदाभूदित्यत्र क-तदेति पदद्वयोपादानस्यैव विनिगमकत्वात्, यत्रेत्यनेन निर्देशे क्वेति प्रश्नानुपपत्तेः, कालानिर्देशे च तदेति प्रतिनिर्देशानुपपत्तेः; भाष्यकारादिभिश्च स्थूलाधिकारिणं प्रति तथाव्याख्यानात्, ऊर्णनाभादेस्तन्त्वादिजन्योत्पत्तिस्तु लौकिकभ्रमसिद्धकार्यकारणभावप्रसिद्धिमनुरुध्य, सर्वलोकादिसृष्टिश्च तत्तद्दृष्टिव्यक्तिमभिप्रेत्य, यदा यत् पश्यति तत्समकालं तत् सृजतीत्यत्र तात्पर्यात् । न चाविद्यासहकृतजीवकारणकत्वे जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिः, जगदुपादानस्याज्ञानस्य विचित्र-शक्तिकत्वात्, उपपत्त्यन्तरं चात्र सिद्धान्तबिन्दुकल्पलतिकादावभिहितम्, वासिष्ठ-वार्तिकामृतादावाकरे स्पष्टमेवोक्तं– यथा " अविद्यायोनयो भावाः सर्वेऽमी बुद्बुदा इव । क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ॥ १ ॥ " [ ] इत्यादि, तस्माद् ब्रह्मातिरिक्तं द्वैतजातं ज्ञानज्ञेयरूपमाविद्यकमेवेति प्रातीतिकत्वं सर्वस्येति सिद्धम्, " रज्जु-सर्पादिवद् विश्वं नाज्ञातं सदिति स्थितम् । प्रबुद्धदृष्टिसृष्टित्वात् सुषुप्तौ च लयश्रुतेः ॥ १ ॥ " [ ] इति ।

दृष्टिसृष्टिवादे वादान्तरतो विशेषमुपदर्शयति– **अस्मिंश्च पक्षे** इति । " **जीव एवेश्वराज्ञान** " इत्यस्य स्थाने ' जीव एवेश्वराज्ञान ' इति पाठो युक्तः, ईश्वरविषयकं यदज्ञानं जीवस्य तद्वशात्– तत्सहकाराज्जीव एव जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्यर्थः । वादान्तरे कस्यचित् प्रातीतिकं सत्त्वं कस्यचिद् व्यावहारिकं सत्त्वं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य, दृष्टिसृष्टि-वादे तु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य प्रातीतिकसत्त्वमेवेत्याह– **दृश्यं** चेति । दृष्टिसृष्टिवादे यद्येक एव जीवस्तदा जीवभेद उपलभ्यमानः कथमुपपद्यतामित्यपेक्षायामाह– **देहभेदाद्** इति– वस्तुतो जीव एक एव, देहभेदात् तद्भेदोपलम्भस्तु भ्रमरूप-त्वान्न जीवभेदसाधने प्रभुरित्यर्थः । अस्मिन् मते एकस्य जीवस्यात्मसाक्षात्कारे सति मोक्षो यदा भविष्यति तदैव स मोक्षः सर्वजीवमोक्षात्मकः, न त्विदानीं पर्यन्तं कस्यापि मुक्तिरुपजाता, शुकादीनां मोक्षप्रतिपादनमर्थवादमात्रमुपदर्शयति– **एकस्यैवेति**– अस्य **मोक्ष** इत्यनेन सम्बन्धः, स्वेन कल्पितो यो गुरुः शास्त्रादिश्च, तदुपबृंहितस्तदुपष्टम्भेन जनितो यः स्वस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्य श्रवण-मननादिः, आदिपदान्निदिध्यासनापरिग्रहः, तस्य दार्ढ्याद्– भूयो भूयोऽभ्यासादात्मसाक्षा-त्कारे– परब्रह्मात्मकस्वसाक्षात्कारे सति एकस्यैव जीवस्य मोक्षो भवति, एवकारेण जीवान्तरस्याभावान्न मोक्ष इत्यावेदितम् । नन्वेवं यद्येक एव जीवोऽतस्तस्यैव मोक्षस्तर्हि शुक-वामनादीनां शास्त्रे मोक्षप्रतिपादनं विरुद्ध्येत इत्यत आह– **शुकादीनामिति** । **अर्थवादः** प्रशंसामात्रम् । तदेवं ब्रह्माद्वैतवादे वेदान्ते जीवेश्वरविभागव्यवस्था अवान्तरमतभेदनिबन्धना बहुधोपदर्शिता, वस्तुनि विकल्पासम्भवात् तत्र कश्चिदेक एव प्रकारो युज्यते, अन्ये प्रकारास्तु कल्पनामात्रनिबन्धना न प्रमाणवीथीमव-तरन्ति, योऽप्येकप्रकारो वस्तुभूतः सोऽपि विरुद्धपक्षसमाहारान्तर्गतोऽनिर्धारितस्वरूप एव, न चैतेषां परस्परविरुद्धप्रकाराणां सर्वेषामात्मसात्कर्तुं शक्यमतः कस्यात्रोपादानं कस्य परित्यागो वा न्याय्य इति सन्दिहानस्तटस्थः शङ्कते– **नन्विति** । **तस्मात्** प्रकारभेदकल्पनालक्षणविकल्पासम्भवप्रयुक्तवस्तुविषयकपरस्परविरुद्धमतप्रामाण्याभावात् । **अत्र** दर्शितमतेषु । **किं हेयं** किं मतं नोपादेयम्, **किमुपादेयं** किं मतं स्वीकरणीयम् । उत्तरयति– **क एवमाहेति**– वस्तुनि विकल्पो न संभवतीत्येवं क आहेति, काक्वा न कोऽप्येवं कथयतीति । ततः किं वस्तुनि विकल्पः सम्भवतीत्यपेक्षायामाह– **स्थाणुर्वेति**– एकस्मिन्नपि वस्तुनि ' अयं स्थाणुर्वा स्यादयं पुरुषो वा भवेदयं किमु राक्षसः ' इत्यादिविकल्पानां प्रवृत्तेर्दर्शनादित्यर्थः ।

सम्भवतीति, स्थाणुर्वा पुरुषो वा राक्षसो वेत्यादिविकल्पानां वस्तुनि प्रवृत्तिदर्शनात् । अतात्त्विकी सा कल्पना पुरुषबुद्धिमात्रप्रभवा, इयं तु शास्त्रीया जीवेश्वरविभागादिव्यवस्थेति कथं तत्र विकल्पस्पर्श इति चेत् ? नूनमतिमेधावी भवान् येनेत्थं वदसि, अद्वितीयात्मतत्त्वं हि प्रधानं फलवत्त्वादज्ञातत्वाच्च प्रमेयम्, शास्त्रस्य जीवेश्वरविभागादिकल्पनास्तु पुरुषबुद्धिप्रभवा अपि शास्त्रेणानूद्यन्ते तत्त्वज्ञानोपयोगित्वात् " फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् " [ ] इति न्यायात् भूमसिद्धस्यापि श्रुत्याऽनुवादन-भावात् । एतेन द्वैतसमानाश्रयविषयत्वनियमाज्जडैव प्रामाण्यप्रयोजनाभावेनाज्ञानानङ्गीकारात्, तदव-

---

नन्वेकस्वरूपे पुरुषे स्थाणौ वा येयं स्थाणुर्वाऽयं पुरुषो वाऽयं राक्षसो वाऽयमित्यादिकल्पना सा न वस्तुनिबन्धना किन्तु पुरुषबुद्धिमात्रप्रभवेत्यनेकधा सम्भवति, जीवेश्वरविभागव्यवस्था तु शास्त्रीया वस्तुतत्त्वनिबन्धनैवेति वस्तुन एकस्वरूपत्वा देकस्वरूपैव सा भवितुमर्हति, न नानैकस्वरूपा यतो वस्तुनि न विकल्पस्पर्श इत्याशङ्कते- **अतात्त्विकी** सेति । **अतात्त्विकी** अपारमार्थिकी । **सा** स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्याकारा । **इयं** त्वित्यस्य **जीवेश्वरविभागव्यवस्थे**त्यनेनान्वयः । **तत्र** शास्त्रीयायां जीवेश्वरविभागादिव्यवस्थायाम् । समाधत्ते- **नूनमि**ति- निश्चितमित्यर्थः । " धीर्धारणावती मेधा " इति वचना**दतिमेधावी**त्यस्यात्यन्तधारणाशालिबुद्धिमानित्यर्थः, उपहासवचनं चेदम्, यतो जीवेश्वरविभागादिकल्पनाः पुरुषबुद्धिप्रभवा एव, तासामनुवादमात्रं शास्त्रेण, न च तत्र शास्त्रस्य प्रामाण्यम्, अन्याज्ञात एवार्थे शास्त्रस्य प्रामाण्याभ्युपगमादित्यशास्त्रीयास्वपि जीवेश्वरविभागादिकल्पनासु शास्त्रीयत्वमवधारयतो भवतोऽतिमेधावित्वं नास्त्येवेति । **येन** अतिमेधावित्वेन, अर्थाद् अतिमूढत्वेन । **इत्थम्** अतात्त्विकी सेत्यादिस्वरूपम् । शास्त्रीयं तत्त्वमद्वितीयात्मतत्त्वम्, जीवेश्वरविभागादिकल्पना न शास्त्रीयाः किन्तु पुरुषबुद्धिप्रभवा इत्येतत् स्पष्टयति-**अद्वितीये**ति । " **प्रमेयम्, शास्त्रस्य** " इत्यस्य स्थाने " प्रमेयं शास्त्रस्य । " इति पाठो युक्तः, हि यतः, फलवत्त्वादज्ञातत्वाच्च प्रधानं सदद्वितीयात्मतत्त्वं शास्त्रस्य प्रमेयमिति तदेव शास्त्रीयमित्यर्थः । पुरुषबुद्धिमात्रप्रभवाणामपि जीवेश्वरविभागादिकल्पनानां तत्त्वज्ञानोपयोगित्वाच्छास्त्रेणानुवादः " असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते " [ ] इति वचनादित्याह- **जीवेश्वरविभागादिकल्पनास्त्वि**ति । तत्त्वज्ञानोपयोगित्वेन प्रमाणान्तर-सिद्धानामपि तासां शास्त्रेणानुवदनं न्याय्यमित्यावेदयति- **फलवदि**ति- यथा दर्श-पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिः स्वर्गफलकदर्शपौर्णमासयागप्रतिपादकत्वात् फलवान्, तत्प्रकरणपठितः समिधो यजतीत्यादिविधिः समिधा यागादिप्रयाज-पञ्चकाफलवत्प्रतिपादकत्वादफलः सन् दर्शपौर्णमासादियागविध्यङ्गं भवति-समिद्यागादिभिरुपकृत्य दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति, तथा प्रकृतेऽपि अद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानान्मोक्ष इति मोक्षरूपपरमपुरुषार्थसाधनज्ञानविषयत्वादद्वितीयात्मतत्त्वं फलवत् तत्प्रतिपादकवचनमपि तथा तत्सन्निधौ श्रूयमाणं प्रमाणान्तरसिद्धमपि जीवेश्वरविभागादिकमफलं सत् तदङ्गमिति प्रमाणान्तरसिद्धानामपि तासां शास्त्रेणानुवदनं युक्तमिति मुकुलितोऽर्थः । **भूमसिद्धस्यापी**त्यस्यानेकप्रमाणसिद्धस्यापीत्यर्थः । **एतेने**त्यस्यायमेव परिहार इत्यनन्तरं ज्ञातव्य इति पूरितेनान्वयः । " **द्वैतसमानाश्रयविषयत्वनियमाज्जडैव प्रामाण्यप्रयोजनाभावेनाज्ञानानङ्गीकारात्** " इत्यस्य स्थाने " अद्वैतस्य चैतन्यस्य अज्ञानाश्रयविषयत्वनियमात्; जडे च प्रमाणप्रयोजनाभावेनाज्ञानानङ्गीकारात् " इति पाठो युक्तः, अद्वैतस्य- अद्वैतस्वरूपस्य चैतन्यस्य शुद्धब्रह्मणः, अज्ञानाश्रय विषयत्वनियमात्- अद्वितीयचैतन्यमेवाज्ञानस्याश्रयोऽज्ञानस्य विषयश्चेत्येवं नियमात्, " आश्रयत्व-विषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ १ ॥ " [१. ३१९] इति संक्षेपशारीरकवचनात्, जडे च- चैतन्यभिन्ने पुनः, प्रमाणप्रयोजनाभावेनेति- चैतन्यस्य स्वयं प्रकाशस्वरूपत्वात् तत्राज्ञान-रूपावरणाभावे तत्प्रकाशः सर्वदैव स्यात्, यथा दीपस्य प्रकाशस्वरूपस्य शरावाद्यावरणाभावे प्रकाश इति चैतन्ये आवरण-रूपाज्ञानकल्पने प्रमाणं विद्यते, जडस्य तु स्वयं प्रकाशरूपत्वाभावात् प्रकाशस्वरूपनिराश्रितचैतन्यतादात्म्याध्यासादेव प्रकाशो नान्यथेति तत्रावरणकल्पने प्रमाणं न विद्यते न वा किमपि प्रयोजनम्, चैतन्ये तु सत्यावरणे न प्रकाशः, तदपगमे तु प्रकाश इत्येवं प्रयोजनं विद्यते, तथा यावदज्ञानसम्बन्धस्तावद् बन्धः, सर्वथा तदपगमे मोक्ष इत्येवमपि प्रयोजनं विद्यते, एवं च जडे प्रमाण-प्रयोजनयोरभावेनाज्ञानस्यानभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वेवं जडेऽज्ञानाभावे शुक्त्यज्ञानं रज्ज्वज्ञानमित्येवं शुक्तिरज्ज्वादावज्ञानव्यवहारो न स्यादित्यत आह-**तदवच्छिन्ने**ति शुक्त्याद्यवच्छिन्नेत्यर्थः, **तत्र** शुक्त्यादौ, तथा च शुक्त्य-

च्छिन्नचैतन्याज्ञानादेव तत्राज्ञानव्यवहारोपपत्तेः, प्रामाण्यस्य चाऽज्ञातज्ञापकत्वरूपत्वात्, अन्यथा स्मृतेरपि तदापत्तेरिति वेदान्तेषु सर्वत्रैवं विरोधेऽयमेव परिहारः, तदाह वार्त्तिककारः—

" यया यया भवेत् पुंसो, व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया, साध्वी सा चानवस्थितेः ॥ " [ ]

इति श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थविरुद्धं तु मतं हेयमेवेति नातिप्रसङ्गः, स च जीवोऽज्ञानबहुत्ववादिनां हिरण्यगर्भ-विराडादिभेदेन नाना, अज्ञानैक्येऽपि तत्तच्छक्तिभेदात् तज्जान्तःकरणभेदाद् वा नानेत्यपि वदन्ति । तत्र तत्त्वज्ञानेन शक्तिरन्तःकरणस्य वा निवृत्तिरिति बद्धमुक्तव्यवस्था, जीवभेद एव क्रममुक्तिफलानां हिरण्यगर्भाद्युपासनावाक्यानां " न तस्य प्राणाः " [बृहदारण्यकोपनिषद्, ४. ४. ६.] इत्यादीनां चाञ्जस्येनोपपत्तिः, एकजीववादे तूपासनावाक्यानां क्रममुक्तिफलश्रवणमर्थवादमात्रम्, क्रमेणैव मुक्त्यङ्गीकारे क्रममुक्तिफलानामुपासनानां बहुत्वेनैकस्यैव फलत्वेऽपीतरेषु

ज्ञानमित्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याज्ञानमित्यर्थः, एवं रज्ज्वज्ञानमित्यादेरपि रज्ज्ववच्छिन्नचैतन्याज्ञानमित्यादिरेवार्थस्तथैव तद्व्यवहारोपपत्तिरिति । यच्च शुद्धचैतन्यभिन्नं तत् सर्वमपि प्रमाणान्तरज्ञातमेवेति तत्प्रतिपादकश्रुतिवचनस्याशेषस्यापि अज्ञातज्ञापकत्वलक्षणं प्रामाण्यं न स्यादित्यप्यद्वैतप्रतिपादकवेदान्तेषु द्वैतप्रतिपादकवेदवचनेन विरोध इत्याशयेनाह– **प्रामाण्यस्य चेति**– प्रामाण्यस्य वेति पाठोऽपि, वाकारः पुनरर्थक एव । **अन्यथा** प्रामाण्यस्याज्ञातज्ञापकत्वरूपत्वानभ्युपगमे । **तदापत्तेः** प्रामाण्यापत्तेः । **अयमेव** अद्वितीयात्मतत्त्वव्यतिरेके वेदवचनस्यानुवादकत्वमेव, न तु प्रामाण्यमित्येवंरूप एव । उक्तार्थे वार्तिककारसम्मतिमुपदर्शयति– **तदाहेति** । **यया यया** यादृश्या यादृश्या जीवेश्वरविभागादिकल्पनालक्षणप्रक्रियया । **पुंसः** प्रमातुः । **प्रत्यगात्मनि** शुद्धचैतन्यलक्षणात्मनि । **व्युत्पत्तिः** सम्यगवगतिः । **भवेत्** स्यात् । " **सा चानवस्थितेः** " इत्यस्य स्थाने " सा चानवस्थिता " इति पाठः सम्यग्, सा प्रक्रिया, अमुकप्रमाणैवेत्येवं कल्पकानां पुरुषज्ञानानामनन्तत्वान्नावधारयितुं शक्येत्यनवस्थितेति तदर्थः । तस्मात् किमत्र हेयं किमुपादेयमिति यत् पृष्टं तत्राह– **श्रुतितात्पर्येति**– श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थविरुद्धमतस्य हेयत्वे कथिते श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थाविरुद्धमतस्योपादेयत्वमुक्तप्रायमिति कण्ठतस्तदनुक्तावपि न न्यूनत्वमिति बोध्यम् । **नातिप्रसङ्गः** न हेयमतस्योपादेयत्वप्रसङ्गः, उपादेयमतस्य च हेयत्वप्रसङ्गः । **स च जीवः** अज्ञानोपहितचैतन्यलक्षणो जीवश्च, अस्य नानेत्यनेनान्वयः । अज्ञानलक्षणोपाधिबहुत्वात् तदुपहितचैतन्यलक्षणजीवस्य हिरण्यगर्भ-विराडादिभेदेन नानात्वमभिहितम्, इदानीमज्ञानस्यैक्येऽपि प्रकारान्तरेण जीवस्य नानात्वं स्वीकुर्वतां मतमुपदर्शयति– **अज्ञानैक्येऽपीति** । **तत्तच्छक्तिभेदात्** तत्तज्जीवं प्रति एकस्यैवाज्ञानस्यावरणशक्तिविक्षेपशक्तिभेदात् । **वा** अथवा । **तज्जान्तःकरणभेदात्** यावन्तो जीवास्तावन्त्यज्ञानजन्यान्तःकरणानि, तेषां भेदात् । **नाना** जीवो नाना । **वदन्तीत्यनेनास्वरसः**, स च– यथाऽज्ञानस्यैक्यं तथा जीवस्याप्यैक्यमेव तथापि विभिन्नशक्तिसम्बन्धाद् विभिन्नान्तःकरणसम्बन्धाद् वा प्रतिनियतबन्धादिव्यवस्थोपपत्तेर्जीवस्य नानात्वाभ्युपगमो न ज्यायानित्यादिरूपः । अथवोक्तदिशा जीवभेदस्यैव युक्तत्वं न तत्र वदन्तीत्यनेनास्वरसोऽभिप्रेतोऽपीत्याशयेनाह– **तत्रेति**– उक्तप्रकारेण जीवभेदपक्षे इत्यर्थः । " **शक्ति** " इत्यस्य स्थाने " शक्ते " इति पाठो युक्तः, यद्यपि तत्त्वज्ञानेन शक्तेरन्तःकरणस्य वा निवृत्तौ यज्जीवभेदप्रयोजकशक्त्यन्तःकरणनिवृत्तिस्तस्य जीवस्य मुक्तिरित्येवं मुक्तिनियम एवोपपादितो न तु बन्धनियम उपदर्शित इति तावन्मात्रोक्त्या बन्धमुक्तव्यवस्था नोपदर्शिता भवति तथापि शक्तेरन्तःकरणस्य वा निवृत्त्या मुक्तिव्यवस्थितौ शक्तेरन्तःकरणस्य वा सत्त्वाद् बन्धस्यापि व्यवस्थितिरर्थात् प्राप्तैवेति यज्जीवभेदप्रयोजकस्य शक्तेरन्तःकरणस्य वा सत्त्वं तस्य जीवस्य बन्धो यज्जीवभेदप्रयोजकस्य शक्तेरन्तःकरणस्य वा निवृत्तिस्तस्य जीवस्य मोक्ष इत्येवं भवति बद्धमुक्तव्यवस्थेति । जीवभेदपक्ष एव वेदवचनानां केषाञ्चित् सर्वथोपपत्तिरित्याह– **जीवभेद एवेति** । **आञ्जस्येन** अकुटिलप्रकारेण । एवं जीवभेदपक्षे बद्धमुक्तव्यवस्थादिकमुपदर्श्य जीवैक्यवादे तदुपदर्शयति– **एकजीववादे त्विति**– " **क्रमेणैव** " इत्यस्य स्थाने " अक्रमेणैव " इति पाठो युक्तः, एकजीववादे जीवसमष्टिरूप एक एव जीवस्तस्य

तच्छ्रवणस्यार्थवादताया आवश्यकत्वात्, फलवत्ता तु तासां सत्त्वशुद्धिद्वारा श्रवणाद्यधिकारोपयोगात्, प्रमातृभेदाङ्गीकारात् तत्तत्फलभोगोत्तरमिममिति विशेषणादेतत्कल्पावच्छेदेन मानवभवानावृत्त्या वा भविष्यति, तदेवं व्यवस्थितमेकानेकवादिनां जीवस्वरूपम्। तत्रान्तःकरणमध्यस्यतेऽहमिति रज्ज्वामिव सर्पः केवलस्य तस्य साक्षिभास्यत्वात्, तत्तत्कार्याकारपरिणतस्यैव साक्षिणा भानमित्यहमाकारेण परिणतस्य तस्याध्यासोऽयमहङ्काराध्यास इति गीयते। अयं च न सोपाधिक उपाधेरभावात्, अहमज्ञ इति स्वहङ्काराज्ञानयोरेकचैतन्याध्यासाद् दग्धृत्वायसोरेकवह्निसम्बन्धादयो दहतीतिवत्। तच्चान्तःकरणं स्मृति-प्रमाण-वृत्तिसङ्कल्पविकल्पा-ऽहंवृत्त्याकारेण परिणतं चित्त-बुद्धि-मनो-ऽहङ्कारशब्दै-

मुक्तिरेव सर्वजीवमुक्तिरित्येवमक्रमेणैव मुक्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः। **एकस्यैव फलवत्त्वेऽपी**ति- येनोपासनेनैकजीवमुक्तिलक्षण-सर्वजीवमुक्तिस्तस्यैवोपासनस्य मुक्तिरूपप्रयोजनवत्त्वेऽपीत्यर्थः। **इतरेषु** मुक्तिफलकोपासनव्यतिरिक्तोपासनेषु। **तच्छ्रवणस्य** मुक्तिरूपफलवत्त्वश्रवणस्य। यदि चान्योपासनवचनानामर्थवादमात्ररूपत्वेन न फलवत्त्वं तर्हि निष्प्रयोजनानां तेषामाचरणं प्रेक्षावद्भिरकर्तव्यपदवीमापद्यत इत्यत आह- **फलवत्ता** त्विति, **तासाम्** अन्योपासनानाम्, अन्योपासनाभिरन्तःकरण-शुद्ध्या तदनुष्ठाता मुमुक्षुः पुरुषः श्रवणाद्यधिकारी भवति, ततश्च स मुक्तो भवतीत्येवमन्योपासनानां सत्त्वशुद्धिद्वारा श्रवणाद्यधिकारोपयोगात् फलवत्तेत्यर्थः। ननु जीवस्यैकत्वे तत्तदुपासनानन्तरमपि भवे पुनरावर्तनमस्त्येव, एकस्य जीवस्य जीवसमष्ट्यभिमानिनो मुक्तौ सत्यामशेषजीवानां पुनर्भवानवतारो नान्यथेति तत्तदुपासनानन्तरं भवानावृत्तिश्रवणं कथं सङ्गत-मित्यत आह- **प्रमातृभेदाङ्गीकारा**दिति- जीवस्यैकत्वेऽपि तत्तदन्तःकरणस्याज्ञानजस्यानन्तशक्त्याकलिताज्ञानशक्तिभेदात् तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यलक्षणप्रमातृभेदस्य स्वीकाराद् विभिन्नस्य तत्तदुपासनकर्तुः प्रमातुस्तत्तत्फलोपभोगोत्तरं पुनरनावृत्त्या भवानावृत्तिश्रवणं सुसङ्गतमित्यर्थः। **वा** अथवा। तत्तदुपासनाफलप्रतिपादिका श्रुतिः "इमं मानवमावर्तं नावर्तते" [छान्दोग्योपनिषद्, ४. १५. ६.] इत्येवंरूपा, तत्र मानवमावर्तमित्यस्य **इममिति विशेषणात्** इममिति विशेषणो-पादानात् **एतत्कल्पावच्छेदेन** यस्मिन् कल्पे यस्य हिरण्यगर्भाद्युपासनं तत्कल्पावच्छेदेन तस्य मानवभवानावृत्त्या भवानावृत्तिश्रवणमुपपन्नं भविष्यतीत्यर्थः, ब्रह्मणो दिवसस्य यावान् समयः स एककल्पतयोच्यते, ब्रह्मदिनं क्रमिकोत्पन्नचतु-र्दशमन्ववस्थानसमयो भवति, एकैकस्य मनोर्दिव्यैकसप्ततियुगावस्थानम्, "मन्वन्तरं तु दिव्यानामेकसप्ततिः" [ ] इति वचनात्, कृतयुगादिचतुष्टयं दिव्ययुगमेकमुच्यते, दिव्यं युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमिति वचनाच्च दिव्ययुगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो दिनं तत्प्रमाणकश्चैककल्पस्तदवच्छेदेन तत्कल्पाधिकरणकहिरण्यगर्भाद्युपासनकर्तॄणां भवानावृत्तिः, न पुनः सर्वथा भवानावृत्तिरिति भावः। उपसंहरति- **तदेव**मिति। **तत्र** निरुक्तस्वरूपे जीवे। **अन्तःकरणमिति**- अहमित्येवंरूपेणान्तःकरणमध्यस्यते इत्यर्थः। उक्ताध्यासे निदर्शनमाह- **रज्ज्वामिवे**ति- रज्ज्वां यथा सर्पोऽयमित्येवं सर्पाध्यासस्तथेत्यर्थः। अहमाकारेणान्तःकरणस्य जीवे किमर्थमध्यास इष्यत इत्यपेक्षायामाह- **केवलस्ये**ति- अहमाद्याका-रेणापरिणतस्येत्यर्थः। **तस्य** अन्तःकरणस्य। "**साक्षिभास्यत्वात्**" इत्यस्य स्थाने "साक्ष्यभास्यत्वात्" इति पाठो युक्तः। 'अहं सुखी, अहं दुःखी, अहं यते' इत्येवमन्तःकरणं प्रतीयते न तु केवलमिति केवलस्य तस्य साक्षिणाप्य-भानादहमित्येवंरूपेण जीवे तस्याध्यासस्तद्भानान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते इत्यर्थः। अमुमेवार्थं स्पष्टयितुमाह- **तत्तत्कार्ये**ति- तत्तत्कार्याकारपरिणतस्यैवेत्यनन्तरं तस्येति दृश्यम्, एवकारेण तत्तत्कार्याकारेणापरिणतस्य तस्य व्यवच्छेदः, **तस्ये**त्यस्यान्तः-करणस्येत्यर्थः। जीवेऽहमित्याकारेण योऽन्तःकरणस्याध्यासलक्षणोऽहङ्कारः स उपाधेरभावान्न सोपाधिकः किन्तु निरुपाधिक एवायमित्याह- **अयं चे**ति। अन्तःकरणस्य जीवेऽहमित्याकारेणाध्यासतोऽहङ्कारस्वरूपनिष्पत्तिस्तस्याहङ्कारस्याज्ञानस्य चैकचैतन्ये-ऽध्यासादहमज्ञ इति प्रतीतिरुपपद्यत इत्याह- **अहमज्ञ इति त्वि**ति। उभयोरेकस्य सम्बन्धात् कार्यान्तरं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह- **दग्धृत्वे**ति। एकस्यैवान्तःकरणस्य चित्तबुद्धिमनोऽहङ्कारशब्देन व्यवह्रियमाणत्वं कार्यभेदादुपदर्शयति- **तच्चान्तःकरणमि**ति। **स्मृती**ति- स्मृत्याख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं चित्तमिति व्यवह्रियते, प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिरित्यभिधीयते, सङ्कल्पविकल्पादिवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मन इति गीयते, अहमाकारवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरण-महङ्कार इत्येवं व्यपदिश्यते, अन्तःकरणस्य निरुक्तचतुष्टयरूपत्वं संवदतीदं वचनम्- मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमिष्यते

र्व्यवह्रियते, इदमेवात्मतादात्म्येनाध्यस्यमानमात्मनि सुखदुःखादिस्वधर्माध्यासे उपाधिः, स्फटिके जपाकुसुममिव लौहित्यावभासे । एवं प्राणादयस्तद्धर्माश्चाशनीयाः पिपासादयः तथा, श्रोत्रादयो वागादयश्च तद्धर्माश्च बधिरत्वा-ऽन्धत्वादयोऽध्यस्यन्ते, तथा देहस्तद्धर्माश्च स्थूलत्वादय आत्मन्यध्यस्यन्ते । तत्रेन्द्रियादीनां न तादात्म्याध्यासः, अहं श्रोत्रमित्यप्रतीतेः, देहस्तु मनुष्योऽहमितिप्रतीतेस्तादात्म्येनाध्यस्यते, एवं चैतन्यस्याप्यहङ्कारादिषु देहपर्यन्तेष्वध्यासः स्वीकार्यः, अध्यासव्यवधानतारतम्याच्च प्रमेयतारतम्यम्, तदुक्तं वार्तिकामृते—

" वित्तात् पुत्रः प्रियः पुत्रात्, पिण्डः पिण्डात् तथेन्द्रियम् ।
इन्द्रियेभ्यः परः प्राणः, प्राणादात्मा परः प्रियः ॥ "

सङ्कल्पाध्यवसायादिलक्षणा विषयास्त्वमी ॥ १ ॥ " [ ] इति । चैतन्येऽन्तःकरणाहङ्कारादेरध्यासस्य निरुपाधिकत्वमुपदर्श्य आत्मनि सुख-दुःखादिधर्माध्यासस्य सोपाधिकत्वमुपदर्शयति– **इदमेवेति**– निरुक्तस्वरूपमन्तःकरणमेवेत्यर्थः । **आत्मतादात्म्येनाध्यस्यमानम्** आत्मनि तादात्म्येनाध्यस्यमानं सत्, **अस्योपाधिरि**त्यनेनान्वयः । **स्वधर्मेति**– अन्तःकरणधर्मेत्यर्थः । स्वधर्माध्यासे स्वस्योपाधित्वे दृष्टान्तमाह– **स्फटिक** इति– जपाकुसुमं यथा स्वगतलौहित्यधर्मस्य स्फटिकेऽवभासे उपाधिस्तथेत्यर्थः । यथाऽन्तःकरण-तद्धर्मसुख-दुःखादीनामात्मन्यध्यासस्तथा प्राणादीनां तद्धर्माणामशनीयादीनामात्मन्यध्यासः, एवं श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां कर्मेन्द्रियाणां तद्धर्माणां बधिरत्वादीनां चात्मन्यध्यास इत्याह– **एवमिति** । **तद्धर्माश्च** प्राणादिधर्माश्च । " **आशनीयाः पिपासादयः तथा,** " इत्यस्य स्थाने 'आशनीयापिपासादयः, तथा' इति पाठः समीचीनः । **तद्धर्माश्च** श्रोत्रादिधर्माश्च । **अन्धत्वादय** इत्यत्रादिपदात् कुष्ठादीनां त्वगादिधर्माणां मूकत्वादीनां वागादिधर्माणामुपग्रहः । देह-तद्धर्माणामप्यात्मन्यध्यास इत्याह– **तथा देह** इति । **तद्धर्माश्च** देहधर्माश्च । इन्द्रियादीनां तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेनैवाध्यासो न तादात्म्यसम्बन्धेनेत्याह– **तत्रेति**– आत्मनीत्यर्थः । आत्मनीन्द्रियस्य तादात्म्याध्यासाभावे हेतुमुपदर्शयति– **अहं श्रोत्रमित्यप्रतीतेरि**ति– एतच्च 'अहं चक्षुः, अहं घ्राणम्' इत्याद्यप्रतीतेरिति हेतोरप्युपलक्षणम् । देहस्तु तादात्म्येनात्मन्यध्यस्यत इति सहेतुकमुपदर्शयति– **देहस्त्वि**ति । यथा चैतन्येऽहङ्कारादीनामध्यासस्तथा चैतन्यस्याप्यहंकारादिष्वध्यासः, सोऽयमन्योऽन्याध्यास इत्याह– **एवमिति** । चैतन्यमात्मस्वरूपं परमप्रेमास्पदम्, तत्र यस्याभेदाद्यध्यासस्तस्य वा यत्राभेदाद्यध्यासस्तत्रापि प्रेम भवति, किन्तु साक्षादव्यवधानेनाध्यासे उत्कृष्टं प्रेम, ततो व्यवधानतरतमभावाध्यासिताध्यासतस्तदपकृष्टतरतमभावापन्नं प्रेम भवतीत्याह– **अध्यासतारतम्यभावाच्चेति** । " **प्रमेयतारतम्यम्** " इत्यस्य स्थाने "प्रेम्णस्तारतम्यम्" इति पाठो युक्तः । उक्तार्थे वार्तिकामृतसम्मतिमुपदर्शयति– **तदुक्तं वार्तिकामृत इति** । **वित्तादिति**– वित्तं–धनं सर्वस्यात्मनः प्रियं भवति; परमप्रेमास्पदस्यात्मनो वित्ते स्वस्वत्वसम्बन्धाध्यासात्, ततोऽप्युत्कृष्टस्वत्वाध्यासादुत्कृष्टप्रियः पुत्रो भवति, पुत्रादपि **पिण्डः** शरीरं स्वतादात्म्यापन्नाहङ्कारतादात्म्याध्यासादुत्कृष्टतरप्रियं भवति, **तथा** उक्तप्रकारेण पिण्डादप्युत्कृष्टतमप्रियमिन्द्रियं भवति, **इन्द्रियेभ्योऽपि परः**– अत्यन्तोत्कृष्टप्रियाः प्राणा भवन्ति, उक्तेभ्यः सर्वेभ्योऽनन्तरनिर्दिष्टप्राणेभ्यः **परो** निरतिशयः प्रिय आत्मा भवतीत्यर्थः । आत्मनः परमप्रेमास्पदत्वं च पञ्चदश्यां तत्त्वविवेकप्रकरणेऽप्युक्तम्–

" इयमात्मा परानन्दः परमप्रेमास्पदं यतः । मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ " [ ]

इदं च पद्यमित्थं व्याख्यातम्– भवत्येवं संविदो नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च ततः किमित्यत आह– **इयमिति**– अत्रायं प्रयोगः– 'इयमात्मा संविद् भवितुमर्हति, नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वाद्, यन्नैवं न तदेवं यथा घटः' इत्यात्मनो नित्यसंविद्रूपत्वप्रसाधनेन सत्यत्वमपि साधितं भवति, नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावान्नित्यत्वं सत्यत्वं तद् यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यमिति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादिति भावः । आत्मन आनन्दरूपत्वं साधयति– परानन्द इति– आत्मेत्यनुषज्यते, परश्चासावानन्दश्चेति परानन्दो निरतिशयसुखस्वरूप इत्यर्थः, तत्र हेतुमाह– परेति– यतो यस्मात् कारणात् परस्य– निरुपाधिकत्वेन निरतिशयस्य, प्रेम्णः– स्नेहस्य, आस्पदं– विषयस्तस्मात्, अत्रेदमनुमानम्– आत्मा परमानन्दरूपः परमप्रेमास्पद-

तेनान्योऽन्याध्यासाच्चिदचिद्ग्रन्थिरूपोऽयमध्यासः समूहालम्बनभ्रमवदवश्यमत्रेतरेतराध्यासस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । अयमेव संसारो मायाशबलाच्चिदात्मना आकाशादिक्रमेण लिङ्गशरीरात्मकापञ्चीकृत-

त्वात्, यः परमानन्दरूपो न भवति नासौ परमप्रेमास्पदमपि, यथा घटः, तथा चायं परमप्रेमास्पदं न भवतीति न, तस्मात् परमानन्दरूपो न भवतीति न । नन्वात्मनि धिङ् मामिति द्वेषस्योपलभ्यमानत्वात् प्रेमास्पदत्वमेवासिद्धम्, कुतः परप्रेमास्पदत्वमित्याशङ्क्य तस्य दुःखसम्बन्धनिमित्तकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् प्रेम्णश्चात्मन्यनुभवसिद्धत्वान्नैवमिति परिहरति- मा न भूवमिति । हि- यस्मात् कारणादात्मनि विषये मा न भूवम्- अहं मा भूवमिति न, ममासत्त्वं कदापि मा भूत्, किन्तु भूयासमेव सदा सत्त्वमेव मम भूयादित्येवंविधं प्रेमेक्ष्यते- सर्वैरनुभूयते, अतो नासिद्धिरित्यर्थः । तत्प्रेम्णः परमत्वप्रतिपादनपरमिदं पद्यम्—

"तत् प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि । अतस्तत्परमं तेन परमानन्दताऽऽत्मनः ।" [ ] तद्व्याख्यानं यथा- ननु मा भूत् स्वरूपासिद्धिः प्रेम्णः, परत्वे मानाद् विशेषणासिद्धिर्हेतोरित्याशङ्क्याह- तत्प्रेमेति, अन्यत्र- स्वातिरिक्ते पुत्रादौ, यत् प्रेम तद् आत्मार्थम्, तेषामात्मशेषत्वनिमित्तकमेव न स्वाभाविकम्, एवमात्मनि विद्यमानं प्रेमान्यार्थं न, आत्मनोऽन्यशेषत्वनिमित्तकं न भवति, किन्त्वात्मत्वनिमित्तकमेव, अतो निरुपाधिकत्वात् तत् परमं निरतिशयम् । फलितमाह- तेनेति- तेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेनात्मनः परमानन्दता निरतिशयसुखस्वरूपत्वं सिद्धम् ॥

पति-जायादीनां सर्वेषामात्मभोगार्थत्वादात्मन एव परमप्रेमास्पदत्वमित्यत्रेदमपि तृप्तिदीपप्रकरणगतं पद्यं साक्षिभावमाश्रयति-

पति-जायादिकं सर्वं तत्तद्भोगाय नेच्छति । किन्त्वात्मभोगार्थमिति श्रुतावुद्घोषितं बहु ॥ १ ॥"

एतद्व्याख्यानं यथा- नन्वात्मनो भोक्तृत्वप्रतिषेधस्तत्प्रसक्तिपूर्वको वक्तव्यः, सा तु न विद्यत असङ्गत्वादात्मन इत्याशङ्क्य तस्याः स्वानुभवसिद्धत्वान्मैवमित्यभिप्रेत्य तदनुवादिकां श्रुतिमर्थतोऽनुक्रामति- पतिजायेति- "नवा पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति" इत्यारभ्य "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इत्यन्तेन [ ] वाक्यसन्दर्भेण पति-जायादिकस्य प्रपञ्चस्यात्मनो भोगायतनत्वं प्रतिपाद्यते, तत आत्मनो भोक्तृत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ॥

तेनेति- चैतन्येऽहङ्कारादेः, अहङ्कारादौ चैतन्यस्य चाध्यासेनेत्यर्थः । **अन्योऽन्याध्यासात्** परस्पराध्यासात् । **चिदचिद्ग्रन्थिरूपोऽयमध्यासः** अयमनन्तराभिहितोऽन्योऽन्याध्यासः, आत्मा चित्, अहङ्कारादिकमचित्, तयोर्ग्रन्थिरूपोऽतिकठिनबन्धरूपः, चैतन्येऽहङ्कारादेरध्यासो भ्रमोऽहङ्कारादौ चैतन्याध्यासोऽपि भ्रमः, सोऽयं भ्रमद्वयात्मकः समूहालम्बनभ्रमवदवश्यमेषितव्य इत्याह- **समूहालम्बनेति** । **अयमेव संसार** चिदचिद्ग्रन्थिरूपो योऽयमध्यासोऽनन्तरमुपदर्शितः स एव संसारः, तत्र कस्य कुत उत्पत्तिर्यतोऽयं विस्तृतस्वरूपश्चकास्तीत्यपेक्षायामुत्पत्तिक्रममुपदर्शयति- **मायाशबलादिति**- मायासमन्वितादित्यर्थः । "**चिदात्मना**" इत्यस्य स्थाने "चिदात्मनो" इति पाठः समुचितः । **आकाशादिक्रमेणेति**- मायासंवलिताच्चिदात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद् वायुस्सम्भूतः, वायोस्तेजस्सञ्जातम्, तेजसो जलमुत्पन्नम्, जलात् पृथिवी समुत्पन्नेत्येवं क्रमेणेत्यर्थः । **लिङ्गशरीरात्मकापञ्चीकृतभूतोत्पत्ताविति**- एतत्तत्त्वावबोधनाय पञ्चदशीगततत्त्वविवेकप्रकरणस्थानि कानिचित् पद्यानि सव्याख्यानान्युपदर्श्यन्ते-

"तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्-पवन-तेजो-ऽम्बु-भुवो भूतानि जज्ञिरे ॥"

क्रमप्राप्तं सूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकं जीवं व्युत्पादयितुं तत्कारणाकाशादिसृष्टिमाह- तमःप्रधानेति- तेषां प्राज्ञानां भोगाय- सुख-दुःखसाक्षात्कारसिद्धये, तमःप्रधानप्रकृतेः- तमोगुणप्रधानायाः प्रकृतेः पूर्वोक्ताया उपादानकारणभूतायाः सकाशादीश्वराज्ञया- ईशनादिशक्तियुक्तस्य जगदधिष्ठातुराज्ञया ईक्षापूर्वकसर्जनेच्छारूपया निमित्तकारणभूतया वियदादिपृथिव्यन्तानि पञ्च भूतानि जज्ञिरे- प्रादुर्भूतानि, उत्पन्नानीत्यर्थः ।

"सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमादीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्र-त्वगक्षि-रसन-घ्राणाख्यमुपजायते ॥"

भूतसृष्टिमभिधाय भौतिकसृष्टिमभिदधान आदौ ज्ञानेन्द्रियसृष्टिमाह- सत्त्वांशैरिति- तेषां वियदादीनां पञ्चभिः सत्त्वांशैः- सत्त्वगुणभागैरुपादानभूतैः, श्रोत्र-त्वगक्षि-रसन-घ्राणाख्यानीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां पञ्चकं क्रमादुपजायते, एकैकभूतसत्त्वांशादेकैकमिन्द्रियं जायत इत्यर्थः ॥

भूतोत्पत्तौ केषाञ्चिन्मते तेभ्य एव पञ्चीकृतभूतोत्पत्तौ संप्रदायमते च तेषामेव संयोगविशेषावस्थानां तत्त्वस्वीकारे तेभ्यो ब्रह्माण्डभूधरादिचतुर्दशभुवनचतुर्विधस्थूलशरीरोत्पत्तेः, अत एव सिद्धाभिधानात्-

---

" तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा । मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥ "

सत्त्वांशानां प्रत्येकमसाधारणकार्याण्यभिधाय सर्वेषां साधारणं कार्यमाह– तैरिति– तैः सह– सत्त्वांशैः सर्वैः सम्भूय वर्तमानैरन्तःकरणबुद्ध्युपादानभूतं द्रव्यमुपजायत इत्यनुषङ्गः, तस्यावान्तरभेदं सनिमित्तमाह– वृत्तीति– तदन्तःकरणं वृत्तिभेदेन– परिणामभेदेन, द्विधा– द्विप्रकारं भवति, वृत्तिभेदमेव दर्शयति– मन इति– विमर्शरूपं– विमर्शः संशयात्मिका वृत्तिः सा स्वरूपं यस्य तत् तथा, तन्मनः स्यात्, निश्चयात्मिका– निश्चयोऽध्यवसायः स आत्मा स्वरूपं यस्याः सा निश्चयात्मिका वृत्तिर्बुद्धिः स्यात् ॥

" रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥ "

क्रमप्राप्तानां रजोंऽशानां प्रत्येकमसाधारणकार्याण्याह– रजोंशैरिति– तेषां– वियदादीनामेव, पञ्चभी रजोंशैः– रजोभागैस्तूपादानभूतैः, वाक्-पाणि पाद पायूपस्थाभिधानानि– एतन्नामकानि, कर्मेन्द्रियाणि– क्रियाजनकानि इन्द्रियाणि जज्ञिरे ॥

" तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा । प्राणोऽपानः समानश्चोदान-व्यानौ च ते पुनः ॥ "

रजोंशानामेवं साधारणं कार्यमाह– तैः सर्वैरिति– सहितैः-सम्भूय कारणतां गतैः, प्राणो जायत इति शेषः, तस्यावान्तरभेदमाह– वृत्तिभेदादिति– स प्राणो वृत्तिभेदात् प्राणादिव्यापारभेदात् पञ्चधा– पञ्चप्रकारको भवति, वृत्तिभेदानेव दर्शयति– प्राण इति, ते पुनः– ते तु भेदाः प्राणादिशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥

" बुद्धि-कर्मेन्द्रिय-प्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥ "

यदर्थमाकाशादिप्राणान्तानां सृष्टिरुक्ता तदिदानीं दर्शयति– बुद्धीति– बुद्धयो ज्ञानानि कर्माणि व्यापारास्तज्जनकानीन्द्रियाणि, बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः, बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च प्राणश्च बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणास्तेषां पञ्चकानि तैः, मनसा– विमर्शात्मकेन, धिया– निश्चयरूपया बुद्ध्या च सह, सप्तदशभिः–सप्तदशसंख्यकैः, सूक्ष्मशरीरं भवति, तस्यैव संज्ञान्तरमाह– तल्लिङ्गमिति, उच्यते– वेदान्तेष्वित्यर्थः ॥

एवं च पञ्चज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकर्मेन्द्रिय-पञ्चप्राण-मनो-बुद्ध्येतत्सप्तदशसमष्ट्यात्मकलिङ्गशरीरात्मकापञ्चीकृतभूतोत्पत्तावित्यर्थः । **केषाञ्चिन्मते** केषाञ्चिद् वेदान्तिप्रकाण्डानामाचार्याणां मते, **तेभ्य एव** आकाशादिपञ्चसूक्ष्मभूतेभ्य एव, **पञ्चीकृतभूतोत्पत्ता**विति– एतत्तत्त्वप्रतिपादकं तत्त्वविवेकप्रकरणस्थं पद्यद्वयं क्रमेण वृत्तिसनाथमुपदर्श्यते–

" तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् ॥ १ ॥ "

एवं लिङ्गशरीरं तदुपाधिकौ तैजस-हिरण्यगर्भौ च दर्शयित्वा स्थूलशरीराद्युत्पत्तिसिद्धये पञ्चीकरणं निरूपयितुमाह– तद्भोगायेति– भगवान्– ऐश्वर्यादिगुणषट्कसम्पन्नः परमेश्वरः, पुनः–पुनरपि, तद्भोगाय–तेषां जीवानां भोगायैव, भोग्यभोगायतनजन्मने– भोग्यस्यान्नपानादेः, भोगायतनस्य जरायुजादिचतुर्विधशरीरजातस्य च जन्मने उत्पत्तये वियदादिकमाकाशादिभूतपञ्चकं प्रत्येकमेकैकं पञ्चीकरोति अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकं संपद्यमानं करोति ॥

" द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ "

कथमेकैकस्य पञ्चपञ्चात्मकत्वमित्यत आह– द्विधेति– वियदादिकमेकैकं द्विधा द्विधा, तन्त्रेणोच्चारितो द्विधाशब्दः, विधाय– कृत्वा, भागद्वयोपेतं कृत्वेत्यर्थः, पुनश्च-पुनरपि, प्रथमं–प्रथमभागम्, चतुर्धा-भागचतुष्टयोपेतं विधायेत्यनुषज्यते, स्वस्वेतरद्वितीयांशैः– स्वस्मात् स्वस्मादितरेषां चतुर्णां चतुर्णां भूतानां यो यो द्वितीयः स्थूलो भागस्तेन तेन सह प्रथमप्रथमभागांशानां चतुर्णां चतुर्णां मध्ये एकैकस्य योजनात् ते वियदादयः प्रत्येकं पञ्च पञ्चात्मका भवन्तीति ॥

इत्थं पञ्चीकृतभूतोत्पत्तावित्यर्थः । **संप्रदायमते च** प्राचीनवेदान्तिमते पुनः । **तेषामेव** अपञ्चीकृतानामाकाशादिपञ्चभूतानामेव । **संयोगविशेषावस्थानां** संयोगविशेषान्वितानाम् । **तत्त्वस्वीकारे** पञ्चमहाभूततत्त्वस्वीकारे । **तेभ्यः** पञ्चमहाभूतेभ्यः । **ब्रह्माण्डे**ति– एतत्प्रतिपादकं तत्त्वविवेकगतपद्यं सविवरणं यथा–

" तैरण्डस्तत्र भुवनं भोग्यभोगाश्रयोद्भवः । हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत् ॥ "

(धानम्), अथ कथमेतस्य निवृत्तिरिति चेत् ? शृणु– कश्चित् खलु पुरुषधुरन्धरो नित्याध्ययनविधि-नाऽधीतवेदान्तः साङ्गाध्ययनबलाद् वेदान्तवाक्यानामापाततोऽर्थमधिगच्छति, काम्यत्वे सति कथम-ध्ययनविधेर्नित्यत्वमिति चेत् ? काम्यत्वेऽपि धर्मा(अर्था)वबोधफलकत्वेन फलतो नित्यत्वस्याबाधात्, एतच्च मीमांसकमतेनोच्यते, स्वमते त्ववाप्तिफलकत्वेन फलतो नित्यत्वमध्ययनस्य, अहरहःकर्तव्यब्रह्म-यज्ञाद्यर्थतयाऽवाप्तेरावश्यकत्वात् । अध्ययनविधेर्हि फलाकाङ्क्षायां निरतिशयसुखात्मकोऽपि स्वर्गो यथा न फलम्, अदृष्टत्वात्, एवं दृष्टोऽप्यर्थावबोधो न फलम्, अनन्तरादृष्टत्वादश्रुतत्वाच्च, अवाप्तिस्त्वनन्तर-दृष्टा श्रुता च फलत्वेन संबध्येत्, यथाहि– फलाकाङ्क्षायां दृष्टे सति नादृष्टं कल्प्यम्, एवमनन्तरदृष्टे सति न व्यवहितदृष्टं कल्प्यम्, श्रुते च सति नाश्रुतं कल्प्यम्, अर्थावबोधवादिनाप्यवाप्तेरङ्गीकारात्,

---

एवं पञ्चीकरणमभिधाय तैर्भूतैरुत्पाद्यं कार्यवर्गं दर्शयति– तैरण्ड इति– तैः पञ्चीकृतैर्भूतैरुपादानकारणभूतैः, अण्डो–ब्रह्माण्ड उत्पद्यते, तत्र ब्रह्माण्डान्तर्भुवनान्युपरिभागे वर्तमाना भूम्यादयः सप्त लोकाः, भूमेरधः स्थितान्यतलादीनि सप्त पातालान्तानि, तेषु च भुवनेषु तैस्तैः प्राणिभिर्भोक्तुं योग्यान्यन्नादीनि तत्तल्लोकोचितशरीराणि च तैरेव पञ्चीकृतैर्भूतैरीश्वराज्ञया आरभ्यन्ते, एवं स्थूलशरीरमभिधाय तेषु स्थूलशरीरेषु अभिमानवतो हिरण्यगर्भस्य समष्टिरूपस्य वैश्वानरसंज्ञकत्वम्, एकैकस्थूलशरीराभिमानवतां व्यष्टिरूपाणां तैजसानां विश्वसंज्ञकत्वं च भवतीत्याह–हिरण्यगर्भ इति– अस्मिन् स्थूलशरीरे वर्तमानो हिरण्यगर्भो वैश्वानरो भवेदिति ॥

अत एव अन्योऽन्याध्यासाच्चिदचिद्ग्रन्थिरूपस्याध्यासस्य संसारस्वरूपत्वादेव । **सिद्धाभिधानमित्यत्र ब्रह्माण्डे-**त्यादिग्रन्थान्तस्यान्वयः, **अत एवे**त्यस्य च हेतुतयाऽन्वयः, सिद्धाभिधानमित्यस्य सिद्धवदभिधानमित्यर्थः, यत एव संसारो मिथ्याध्यासस्वरूपस्तत एव तदन्तर्वर्तिनां ब्रह्माण्डादीनामुत्पत्तेरभिधानं सिद्धवदेव, न तत्र कोशाद्यभिहिते कथमित्थमित्या-द्याकाङ्क्षोत्थानम्, अन्योऽन्याध्यासात्मके संसारे सुव्यवस्थिते तदन्तर्गतस्याशेषस्याप्यन्योऽन्याध्यासरूपस्य सुव्यवस्थितत्व-मेवेत्याशयः, इत्थमपञ्चीकृतपञ्चीकृतभूतादिमयचिदचिद्ग्रन्थिस्वरूपान्योऽन्याध्यासलक्षणसंसारस्य क्रमिकोत्पत्तिमभिधाय निवृत्ति-मभिधातुकामस्तत्र परपृच्छामुपन्यस्यति– **अथे**ति– अस्य संसारोत्पत्तिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । **एतस्य** अनन्तराभिहित-स्वरूपस्य संसारस्य । **कथमि**त्याक्षेपे, प्रवाहतोऽनादिभूतस्य संसारस्य सहसैव निवृत्तिर्न सम्भावनापथमुपयातीति प्रष्टुरभि-सन्धिः । उत्तरयति– **शृण्वि**ति । मुक्तिकारणब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेच्छया मुमुक्षुरध्ययनमनुतिष्ठतीत्यध्ययनविधेः **काम्यत्वे** सति कथं नित्यत्वं नित्यत्व-काम्यत्वयोर्विरोधादिति नित्याध्ययनविधिनेत्युक्तिर्न सङ्गतिमञ्चतीति शङ्कते– **काम्यत्वे सती**ति । "**स्वाध्यायोऽध्येतव्यः**" [ ] इत्यध्ययनविधिरध्ययनस्यैव कर्तव्यत्वमनुशास्तीति शब्दात्मकवेदस्वरूपाभ्यसन-लक्षणाध्ययनेच्छया स्वाध्यायाध्ययनकरणे तस्य काम्यत्वेऽपि ततोऽर्थावबोधोऽवश्यम्भावीति तदात्मकफलापेक्षया स्वाध्याया-ध्ययनविधेर्नित्यत्वस्यापि सम्भवादपेक्षाभेदेन काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधाभावादित्याशयेनोत्तरयति– **काम्यत्वेऽपी**ति । अर्थाव-बोधफलकत्वेन फलतो नित्यत्वमध्ययनविधेः पूर्वमीमांसामतेनोक्तमित्याह– **एतच्चे**ति । **मीमांसकमतेन** पूर्वमीमांसाभ्यु-पगन्तृमतेन । **स्वमते** उत्तरमीमांसाभ्युपगन्तृवेदान्तिमते, **तु** पुनः, **अवाप्तिफलकत्वेने**ति– अवाप्तिस्वरूपमग्रे व्यक्ती-भविष्यति । अध्ययनविधेरवाप्तिफलकत्वं तदा स्याद् यद्यध्ययनादवाप्तिः स्यात्, तस्यास्त्वनर्थिकाया अनावश्यकत्वमेवेत्यत आह– **अहरहःकर्तव्ये**ति– अहरहः कर्तव्यं यद् ब्रह्मयज्ञादि तदर्थतया तत्प्रयोजनकत्वेन अवाप्तेर्वक्ष्यमाणस्वरूपायाः आव-श्यकत्वात्– अवश्यमभ्युपगन्तव्यत्वादित्यर्थः । अवाप्तेरध्ययनविधिफलत्वं व्यवस्थापयति– **अध्ययनविधेर्ही**ति । **फला-काङ्क्षायां** किमर्थमध्ययनं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायाम् । स्वर्गस्याध्ययनफलत्वाभावे हेतुमाह– **अदृष्टत्वादि**ति । अर्थावबोधस्या-ध्ययनविधिफलत्वाभावे हेतुद्वयमुपदर्शयति– **अनन्तरादृष्टत्वादश्रुतत्वाच्चे**ति । अनन्तरदृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्चावाप्तेरध्ययनविधि-फलत्वं नियमयति– **अवाप्तिस्त्वि**ति । निरतिशयसुखात्मकत्वेन फलान्तरतो वैशिष्ट्यमनुभवतोऽपि स्वर्गस्य कथमदृष्टत्वान्न फलत्वं, कथं वा दृष्टस्याप्यर्थावबोधस्यानन्तरादृष्टत्वादश्रुतत्वाच्च न फलत्वमित्याकाङ्क्षानिवृत्तये त्वाह– **यथा हीति** । मीमांसकेनाप्यवाप्तिः स्वीकरणीयेत्याह– **अर्थावबोधवादिनाऽपी**ति– अध्ययनविधेरर्थावबोधः फलमित्यभ्युपगन्त्रा मीमांसके-

तन्मतेऽपि “ पुरोहितं वृणीत ” [ ] इत्यत्र वरसंस्कृतेन पुरोहितेनेष्टं भावयेदितिवत् “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” [तैत्तरीयारण्यक, २. २५] इत्यत्रापि अध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेनार्थावबोधं भावयेदिति वाक्यार्थस्याभ्युपगमात् ‘ संस्कारश्चावाप्तिः ’ इत्यावश्यकमस्याः, किञ्च क्षत्रियस्य निषादेष्ट्यादिवाक्याध्ययने अर्थावबोधफलाभावादवाप्तिरेव फलत्वेनाश्रयणीया, तस्मादध्ययनविधेः सर्वत्रावाप्तिरेव फलमिति युक्तम् । अथ केयमापातता ? उच्यते– वेदान्तजन्यज्ञानस्य निस्सामान्यविशेषब्रह्मावधारणरूपस्यापि संशयाविरोधितैव, सा च दोषविशेषसाचिव्येन समानप्रकारकसमानविशेष्यकनिश्चयत्वेनापि [संभवति], संशयप्रतिबन्धकत्वस्यापि घटवद् भूतलमिति निश्चयसत्त्वस्य भूतले घटो नवेति संशयाप्रतिबन्धकत्वेन वक्तुमशक्यत्वात्, सति दोषविशेषे निश्चितेऽपि संशयोत्पत्तेः, असति

नाऽपीत्यर्थः । अवाप्तिर्मीमांसकेनाङ्गीक्रियते इत्युपपादयति– तन्मतेऽपीति– मीमांसकमतेऽपीत्यर्थः । वरसंस्कृतेनेत्यस्य वरणसंस्कृतेनेत्यर्थः, वरणं वर इति व्युत्पत्तेः, ‘ त्वं मे कर्तव्यकर्मणि पुरोहितो भूयाः ’ इत्येवं यस्य वरणं तेनैव वरणसंस्कृतेन पुरोहितेनेष्टस्य करणे सति फलमधिगच्छति यजमानो न वरणसंस्काररहितेनेत्येतदर्थं भावयितुं पुरोहितं वृणीतेत्यस्यार्थ आविष्कृतो वरसंस्कृतेनेत्यादिवचनेन । नन्वेवं संस्कारस्यावश्यकत्वं नावाप्तेरित्यत आह– संस्कारश्चावाप्तिरिति । “ इत्यावश्यकमस्याः ” इत्यस्य स्थाने “ इत्यावश्यकत्वमस्याः ” इति पाठो युक्तः, अस्याः अवाप्तेः । अवाप्तेः फलत्वे युक्त्यन्तरमुपदर्शयति– किञ्चेति, निषादेष्ट्यादीति– “ निषादस्थपतिं याजयेत् ” [ ] इत्यत्र निषादश्चासौ स्थपतिस्तं याजयेदित्येवं कर्मधारयसमास एव लाघवादाश्रितः, न तु निषादानां स्थपतिर्निषादस्थपतिस्तं याजयेदित्येवं तत्पुरुषसमासोऽभ्युपगतः, एवं च निषादेष्ट्युपयुक्तपदार्थावबोधकफलकं वेदवाक्यं सङ्करजातिविशेषेण निषादेनैवाध्येतव्यम्, क्षत्रियस्य तु निषादेष्ट्यनधिकारिणो न निषादेष्ट्युपयुक्तार्थावबोधफलमुपादेयमिति तत्फलकवाक्याध्ययनं न कर्तव्यं भवेत्, अवाप्तिफलाभ्युपगमे तु ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यलक्षणत्रैवर्णिकस्यैव वेदाध्ययनाधिकारतो वेदाध्ययनतः संस्कृताः सर्वेऽपि त्रैवर्णिका भवन्तीति संस्कारविशेषलक्षणावाप्तिः क्षत्रियस्यापीष्टेति तदर्थं क्षत्रियस्यापि निषादेष्ट्यादिवाक्याध्ययनं कर्तव्यकक्षामश्वतीति । उपसंहरति– तस्मादिति । एतावता नित्याध्ययनविधिनेत्यत्र नित्यत्वं यदध्ययनविशेषणमुक्तं तदुपपादितम्, इदानीं साङ्गाध्ययनबलाद् वेदान्तवाक्यानामापाततोऽर्थमधिगच्छतीत्यत्रार्थाधिगमे आपातत इति यद् विशेषणं तत्स्वरूपमजानानः पृच्छति– अथ केयमापाततेति । उत्तरयति– उच्यत इति । वेदान्तजन्यज्ञानस्य तत्त्वमसीति महावाक्यात्मकवेदान्तजन्याखण्डब्रह्मसाक्षात्काररूपज्ञानस्य । तस्यानिर्णयात्मकत्वादेव संशयाविरोधितेति माऽवमंस्था निश्चयात्मकत्वेऽपि तस्य संशयाविरोधितेत्युपदर्शयितुमुक्तं– निःसामान्यविशेषब्रह्मावधारणरूपस्यापीति– ब्रह्मणो निर्धर्मिकत्वान्न तत्र सामान्यं विशेषा वा विद्यन्त इति निःसामान्यविशेषमखण्डं ब्रह्म, तस्य यदवधारणं निश्चयात्मकं ज्ञानं तद्रूपस्यापि तदात्मकस्यापि वेदान्तजन्यज्ञानस्येत्यर्थः । संशयाविरोधितैवेत्यनन्तरमापाततेत्यनुषज्यते । ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकनिश्चयस्य तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् कथं निश्चयस्य संशयाविरोधितेत्यत आह– सा चेति– संशयाविरोधितालक्षणाऽऽपातता चेत्यर्थः, अस्य सम्भवतीत्यनेनान्वयः, अत एवाग्रे सम्भवतीति पाठो युक्त एव । दोषसाचिव्येनेति– एतदुक्तिस्तु दोषासमवधाने समानप्रकारकसमानविशेष्यकनिश्चयसत्त्वे संशयो न भवतीति दोषासमवहितोक्तनिश्चयस्य न संशयाविरोधित्वमित्यवगतये । ननु दोषासमवहितत्वविशेषणमनादृत्यैव समानप्रकारकसमानविशेष्यकनिश्चयत्वेन निश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकत्वमस्तु, तथा च दोषसाचिव्येनापि नोक्तनिश्चयत्वेन संशयाविरोधितेत्यत आह– संशयप्रतिबन्धकत्वस्यापीति– अस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यनेनान्वयः । ननु घटवद् भूतलमिति निश्चयसत्त्वे भूतले घटो नवेति संशयो न जायत एवेति घटवद् भूतलमिति निश्चयसत्त्वस्य भूतले घटो नवेति संशयप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यत आह– सति दोषविशेष इति । असतीति– दोषविशेष इत्यनुषज्यते । तदभावादेव दोषविशेषाभावादेव । तस्यैव दोषविशेषस्यैव । तद्धेतुत्वात् संशयहेतुत्वात् । तस्यैवेत्येवकारेण निरुक्तनिश्चयाभावस्य संशयकारणत्वव्यवच्छेदः, यदा च निरुक्तनिश्चयाभावस्य न संशयकारणत्वं तदा कारणीभूताभावप्रति-

तदभावादेव संशयाभावादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तस्यैव तद्धेतुत्वात् । किञ्च, सत्यपि निश्चयेऽप्रामाण्यसंशयेन संशयदर्शनादप्रामाण्यसंशयानास्कन्दितत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं, तद् वरं दोषविशेषानास्कन्दितत्वेनैव तथात्वं युक्तम्, अनुगतत्वाल्लाघवाच्च । अत एव स्वतः प्रामाण्यनिश्चयेऽप्यनभ्यासादिदोषविशेषात् काशीस्थस्यार्द्रमरिचप्रत्यक्षेऽपि वा संभावनादोषविशेषात् संशयः, त[द्व]दिहापि वेदान्तवाक्यादधीता-ज्जातेऽपि ब्रह्मनिश्चयेऽसंभावनादिदोषविशेषात् संशयोत्पत्तौ तदविरोधितैव तस्यापाततेति । एककोटिका-निश्चयरूपैवाऽऽपाततेति तु न युक्तम्, अदृष्टकल्पनापत्तेः, तदयमापातज्ञानवानिह जन्मनि जन्मान्तरे

योगित्वलक्षणप्रतिबन्धकत्वमपि निरुक्तनिश्चयस्य नेत्यागतमेवेत्याशयः । घटवद् भूतलमिति निश्चयसत्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्य-संशये इदं ज्ञानमप्रमा नवेत्येवंरूपे, इदं ज्ञानं प्रमा नवेत्येवं रूपे वा सति भूतले घटो नवेति संशयस्य दर्शनादप्रामाण्य-संशयानास्कन्दितनिरुक्तनिश्चयत्वेन संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, तदपेक्षया लाघवाद् दोषविशेषानास्कन्दित-निरुक्तनिश्चयत्वेनैव संशयं प्रति प्रतिबन्धकत्वमाश्रयणीयम्, यत्र निश्चयेनाप्रामाण्यसंशयस्तत्रापि दोषविशेषे सति संशय-स्योदयेन दोषविशेषानास्कन्दितत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन तस्यानुगतत्वात्, अप्रामाण्यसंशयोऽपि दोषविशेषादेव तत्रापि दोष-विशेषसद्भावस्यावश्यम्भावेन तस्यानुगतत्वं स्वीकरणीयमेवेत्याह– **किञ्चे**ति । **अप्रामाण्यसंशयानास्कन्दितत्वेने**ति– यद्यपि यत्र निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कारणत्वं वा तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैवोत्तेजकत्वम्, यत्र तु ज्ञानत्वेन प्रति-बन्धकत्वं कारणत्वं वा तत्राप्रामाण्यज्ञानस्य निश्चयत्वेनैवोत्तेजकत्वमिति नियमात् प्रकृते निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्या-श्रितत्वादप्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैवोत्तेजकत्वमित्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वेनेत्येव वक्तुमुचितम्, तथापि निश्चयेऽप्रामाण्य-निश्चयो यत्र निश्चयो वस्तुतो विपर्ययात्मकस्तत्र प्रमात्मकोऽपि सम्भवति, प्रमायां च गुणस्यैव कारणत्वं न दोषस्येति न तत्र दोषसद्भाव इत्यप्रामाण्यज्ञानस्थले दोषसद्भावस्तदैव स्याद् यद्यप्रामाण्यज्ञानं संशयरूपं भवेदित्याशयेनाप्रामाण्यसंशया-नास्कन्दितत्वेनेत्युक्तमिति बोध्यम् । **तथात्वं** प्रतिबन्धकत्वम् । तथाप्रतिबन्धकत्वस्य युक्तत्वे हेतुद्वयमुपदर्शयति–**अनुगतत्वा-ल्लाघवाच्चे**ति– अनुगतत्वं यत्र न प्रामाण्यज्ञानं यत्र चाप्रामाण्यज्ञानमुभयत्रापि दोषस्य सद्भावान्निश्चयस्य न संशयविरोधित्व-मित्यतः, लाघवं तु तदभाववति तत्प्रकारकत्वलक्षणाप्रामाण्यज्ञानापेक्षया दोषविशेषस्य शरीरकृतं सुव्यक्तमेव । **अत एव** दोषविशेषसमवहितनियुक्तनिश्चयाभावस्य न संशयकारणत्वं किन्तु दोषविशेषस्यैव संशयकारणत्वमित्यस्मादेव कारणाद् अप्रामाण्यसंशयानास्कन्दितत्वस्य न प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया निवेशः किन्तु दोषविशेषानास्कन्दितस्यैव तथा निवेश इत्यस्मादेव हेतोः । **स्वतः प्रामाण्यनिश्चयेऽपी**ति– परतः प्रामाण्यनिश्चयाभ्युपगमे प्रामाण्यनिश्चायकप्रमाणस्याप्य-निश्चितप्रामाण्यस्य न प्रामाण्यनिश्चयात्मकत्वमिति तस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः, एवं तत्प्रामाण्यनिश्चायकप्रमाणस्यापि परतः प्रामाण्यनिश्चय इत्येवमनवस्थानाद् मीमांसक-वेदान्त्यादिमते ज्ञानस्य स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयेऽपीत्यर्थः । यदा च तद्विषयक-ज्ञानस्य निश्चितप्रामाण्यस्य तद्विषयनिश्चायकत्वे सत्यपि तस्मिन् विषये संशयो भवति तदा संशयोऽनभ्यासादिदोष-विशेषादेव भवतीत्याह–**अनभ्यासादिदोषविशेषादि**ति– अस्य **संशय** इत्यनेनान्वयः । एवं कश्चित् प्रमाता कञ्चनार्द्र-मरीचमामानं पुरुषं ग्रामान्तरे दृष्टवान्, स एव प्रमाता काशीं गतस्तत्रापि आर्द्रमरीचं पश्यति, तत्प्रत्यक्षं तस्य स्वतो निश्चितप्रामाण्यकमेव तथापि कथमत्रार्द्रमरीचो भवितुमर्हति तदयमार्द्रमरीचो न सम्भावनापथमृच्छतीत्येवमसम्भावनादोष-विशेषादयमार्द्रमरीचोऽन्यो वेति योऽयं संशयः सोऽप्यसम्भावनादोषविशेषादेवेत्याह– **काशीस्थस्ये**ति । "**वा संभावना**" इत्यस्य स्थाने "वाऽसंभावनादि" इति पाठो युक्तः । यथाऽन्यत्र निश्चितप्रामाण्यकनिश्चयात्मकज्ञानविषयेऽपि दोषविशेषात् संशयो भवति तथाऽधीतवेदान्तवाक्यजन्यनिश्चितप्रामाण्यकनिश्चयात्मकविषयेऽपि ब्रह्मणि असंभावनादिदोषविशेषात् संशयः स्यादेवेति अधीतवेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मनिश्चयस्य संशयाविरोधितालक्षणापातता सुव्यवस्थितेत्याह– **तद्वदिहापी**ति । **तद-विरोधितैव** संशयाविरोधितैव । **तस्य** वेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मनिश्चयस्य । एककोटिकानिश्चयरूपत्वमेवापातत्वम्, तच्चैक-कोटिकनिश्चयरूपे ब्रह्मनिश्चये न संभवतीत्याशङ्कां प्रतिक्षिपति– **एककोटिके**ति । "**रूपैवा**" इत्यस्य स्थाने "रूपतैवा" इति पाठो युक्तः । तदभावाप्रकारकतत्प्रकारकज्ञानत्वमेव निश्चयत्वम्, तच्च सर्वत्रैककोटिके निर्विवादमेवेति यदेककोटिकं तन्निश्चयरूपमेव दृष्टं नानिश्चयरूपमित्येककोटिकानिश्चयकल्पनाऽदृष्टकल्पनैवेत्ययुक्तत्वे हेतुत्वमुपदर्शयति– **अदृष्टकल्पनापत्ते-**

वानुष्ठितकर्मभिर्विशुद्धान्तःकरणो नित्यानित्यविवेकादिकं लभते। ननु कथं कर्मणां तत्तत्फलसाधनानामन्तः-करणशोधकत्वमिति चेद् ? ज्ञानाज्ञानकृतानां सर्वपापानां पुरुषेषु सत्त्वात् तत्क्षयस्य सदाभीप्सि-तत्वाद् दुःखवत् पापस्यापि द्वेष्यतया तन्निवृत्तेः काम्यत्वादहरहःकर्त्तव्यत्वेनावगतप्रत्ययानां नित्यानां तेनैव फलवत्त्वाद् धर्मेण पापमपनुदति। "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये" [भगवद्गीता,

रिति। एतावता "कश्चित् खलु पुरुषधुरन्धरो नित्याध्ययनविधिनाऽधीतवेदान्तः साङ्गाध्ययनबलाद् वेदान्तवाक्यानामापाततोऽर्थ-मधिगच्छति" इति यदुक्तं तदुपपादितम्, तदनन्तरवक्तव्यमुपदर्शयति- **तदयमिति** । **तत्** तस्मात्, अयं पुरुष-धुरन्धरः । ननु यत् कर्म यत्फलसाधनतया वेदविहितं तेन कर्मणानुष्ठितेन तदेव फलमुपजायत इत्यन्तःकरणविशोधकत्वं नानुष्ठितकर्मणामिति 'अनुष्ठितकर्मभिर्विशुद्धान्तःकरण' इति यदुक्तं तत् कथं सङ्गतमिति शङ्कते- **नन्विति**। यद्यपि काम्यकर्मणां तत्तत्फलसाधनत्वेन विहितानां प्रतिनियततत्तत्फलसाधनत्वेऽपि नित्यानां कर्मणां प्रतिनियतफलसाधन-तयाऽविहितानां यद् यदभीप्सितं कर्तुस्तत्साधनत्वं यद् यद् द्विष्टं तन्निवर्तकत्वं स्वीकरणीयम्, नित्यकर्मणां निष्फलत्वे प्रेक्षावतां तत्र फलमपश्यतां प्रवृत्तेरेवानुपपत्तेः, प्रतिनियतफलसाधनत्वेनाविहितानामिदमेव फलमिदं नेति विनिगमनविरहात् कल्पयितुमशक्यमतः पुरुषेषु सतां ज्ञानाज्ञानकृतानां सर्वपापानां निवृत्तेरिष्टत्वाद् दुःखवद् दुःखसाधनपापस्यापि द्वेषविषयत्वेन तन्निवृत्तेरिष्टत्वात् तज्जनकत्वेन फलवत्त्वस्यापि नित्यकर्मणां संभवाद् धर्मेण नित्यकर्मणा पापापनोदनतो विशुद्धान्तःकरणो भवेदेव कर्तेति समाधत्ते- **ज्ञानाज्ञानकृतानामिति** । **तत्क्षयस्य** ज्ञानाज्ञानकृतसर्वपापक्षयस्य । **सदाऽभीप्सितत्वात्** सर्वदैवेष्टत्वात्, ननु कथमभीप्सितत्वं सर्वपापनिवृत्तेरित्यपेक्षायामाह- **दुःखवदिति**- दुःखस्य यथा साक्षादनिष्टत्वादेव द्वेष-विषयत्वं तथेत्यर्थः। **द्वेष्यतया** अनिष्टसाधनत्वेन द्वेषविषयतया । **तन्निवृत्तेः** ज्ञानाज्ञानकृतसर्वपापनिवृत्तेः । **काम्यत्वात्** कामना इच्छा तद्विषयत्वात् । **अहरहः कर्तव्यत्वेनावगतप्रत्ययानामिति**-सन्ध्यावन्दनादीनामुपनयनादारभ्यामरणं प्रतिदिनकर्तव्यत्वं यत् तदेव नित्यत्वमिति अहरहः कर्तव्यत्वेनेत्यस्य नित्यत्वेनेत्यर्थः, अवगतप्रत्ययानाम्- अवगतः- निश्चितः प्रत्ययो विश्वासो येषु ते अवगतप्रत्ययास्तेषाम्, यद्यपि अवगतशब्दस्य समासानिविष्टाहरहः कर्तव्यत्वेनेतिपदार्थान्वितस्वार्थ-कत्वेनासमर्थतया समासासम्भवाशङ्का समुपजायते, तथापि प्रतियोगिपदार्थातिरिक्तसमासानिविष्टपदार्थान्वितस्वार्थकत्वे सत्येवासामर्थ्यं भवति नान्यथा, अत एव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यत्र गुरुपदस्य समासानिविष्टचैत्रस्येतिपदान्वितस्वार्थकत्वेऽपि नासामर्थ्यम्, तदुक्तम्- "प्रतियोगिपदादन्यद् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यते ॥ १ ॥" [ ] इति, प्रकृते अहरहः कर्तव्यत्वेनेति कारकतया तदर्थान्वितस्वार्थकत्वेऽप्यवगतपदस्य नासामर्थ्यमिति, वस्तुतः '**अवगतप्रत्ययानाम्**' इत्यस्य स्थाने 'अविगीतप्रत्ययानाम्' इति, पाठो युक्तः, अविगीतः-केनापि वादिना विगानं-निन्दा, तां न इतः-प्राप्तः, प्रत्ययो-ज्ञानं येषां तेऽविगीतप्रत्ययाः सर्ववादिनिश्चितप्रत्यया इति यावत्, तेषामिति तदर्थः, तत्र समासान्तनिविष्टप्रत्ययपदस्यैव समासानिविष्टपदार्थान्वितस्वार्थकत्वमिति न समासानुपपत्तिः । **तेनैव सर्व-पापक्षयेनैव । फलवत्त्वादि**त्यस्यानन्तरं कल्पलतायाम्- "**स्वर्गादेर्नियतानुपस्थितिकत्वात् प्रत्यवायप्रागभावस्य चासाध्यत्वात्**" इत्यप्यस्ति पाठः, तत्सङ्गमनं यथा- ननु "विश्वजिता यजेत्" इत्यत्र विश्वजिद्यागस्य न किञ्चित् फलं श्रूयते, अथापि सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यते, एवं नित्यकर्मणामपि सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यताम्, अथवा नित्ये कर्मण्यकृते प्रत्यवायो भवति, कृते च तस्मिन् प्रत्यवायो न भवतीति नित्यकर्मसत्त्वे प्रत्यवायप्रागभावसत्त्वं नित्यकर्माभावे प्रत्यवायप्रागभावाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यवायप्रागभाव एव नित्यकर्मणां फलमस्तीत्यत आह- **स्वर्गादेर्नियतानुपस्थितिकत्वादिति**- स्वर्गादेर्नियतोपस्थितिकत्वाभावादित्यर्थः, यद्यपि स्वर्गादिकं सर्वाभिलषितत्वेन कस्यचित् कदाचिदुपस्थितिविषयोऽपि भवति न तु सर्वदोपस्थितिविषयोऽर्थाद् यदा यदा सन्ध्यावन्दनादिकं करोति पुरुषस्तदा तदा नियमेन तत्फलत्वेन न स्वर्गादिकमुपस्थितं भवति; अत एवानुपस्थितिकत्वादित्यनुक्त्वा नियतानुपस्थितिकत्वादित्युक्तम्, पापक्षयस्तु सर्वदोपस्थित एव भवति, अत एवानन्तरमेवाभिहितं-तत्क्षयस्य सर्वदाऽभीप्सितत्वादिति, एवं च यथाऽयं नियमः- उपस्थितानुपस्थितयोर्मध्ये उपस्थितस्यैव ग्रहणमिति, तथा नियतोपस्थित-नियतानुपस्थितयोर्मध्ये नियतोपस्थितस्यैव ग्रहणमित्यपि नियम इति 'अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः' [ ] इति न्यायान्नित्यकर्मणां पापक्षय एव फलं

५-२१]इत्यादिश्रवणाच । यद्वा " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन " [बृहदारण्यकोपनिषद् , ४.४.२२.]इत्यादिश्रुत्या तत्तत्फलसंयुक्तानामपि कर्मणां संयोग-पृथक्त्वन्यायेन विविदिषा-संयोगस्य ज्ञानसंयोगस्य वा विधानात्, तत्रान्तःकरणशुद्धिद्वारम्, एकस्य तूभयत्वे संयोग-पृथक्त्वमिति

न तु स्वर्गादिकम्, येऽपि नित्यकर्मणां स्वर्गादिफलमुपयन्ति तेऽपि नित्यकर्मभ्यः पापक्षयस्ततः स्वर्गादिरिति रीत्या, यतस्तत्र प्रमाणयन्तीदं वचनम्–" सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ॥ विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ १ ॥" [ ] इति, एवं च पापस्य कस्यचित् स्वर्गादिप्रतिबन्धकत्वमपि संभवतीति तत्क्षयस्य प्रतिबन्धकाभावविधया स्वर्गादिकं प्रति कारणत्वस्य क्लृप्तत्वेन तेनान्यथासिद्धत्वान्न स्वर्गादिकं प्रति नित्यकर्मणां कारणत्वम्, न च पापक्षयस्य स्वर्गादिफलजनने नित्यकर्मणां व्यापारतया व्यापारेण तेन व्यापारिणां नित्यकर्मणां नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, यत्र व्यापारिणः प्रमाणान्तरावगतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या व्यापारस्य कल्पनं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः, यत्र तु व्यापारिणः कारणत्वमन्तराऽपि व्यापारस्य कारणत्वं क्लृप्तं तत्र व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वं भवत्येव, यथा " काशीमरणान्मुक्तिः " [ ] इत्यत्र " तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय " [वा. सं. ३१. १८.] इत्यादिश्रुत्या क्लृप्तकारणताकेन तत्त्वज्ञानेन व्यापारभूतेनापि काशीमरणस्यान्यथासिद्धत्वमिति पञ्चम्याः प्रयोजकत्वमेवार्थ इत्यन्यत्र चिन्तितम् । नन्वेवमपि प्रत्यवायप्रागभावस्य पापक्षयवद् नियतोपस्थितिकत्वात् प्रतिबन्धकाभावविधया तस्यापि स्वर्गादिकं प्रति कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादेकेनापरस्यान्यथासिद्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्यवायप्रागभावोऽस्तु नित्यकर्मणां फलमित्यतस्तस्य फलत्वाभावे हेतूपदर्शनायोक्तम्- **प्रत्यवायप्रागभावस्य चाऽसाध्यत्वादिति**- असाध्यत्वादित्यस्यानुत्पाद्यत्वादित्यर्थः, आद्यक्षणसम्बन्धश्चोत्पत्तिः, साऽनादिकालीने प्रत्यवायप्रागभावे नास्ति, नित्ये कर्मणि कृते प्रत्यवायप्रागभावस्तिष्ठति, अकृते च तस्मिन् न तिष्ठतीत्येवं क्षैमिकजन्यत्वं यद्यपि असाध्येऽपि प्रत्यवायप्रागभावे सम्भवति तथापि यौगिकजन्ये पापक्षये नित्यकर्मफलत्वे सम्भवति क्षैमिकजन्यत्वमुपादाय प्रत्यवायप्रागभावस्य तत्फलत्वकल्पनमन्याय्यमेवेत्याशयः । **धर्मेण** अनुष्ठितनित्यादिकर्मणा । **पापमपनुदति** पापं विनाशयति नित्यादिकर्मानुष्ठाता पुरुषः । पापक्षयरूपात्मशुद्धिकारणत्वे कर्मणः शास्त्रं प्रमाणयति-**योगिन** इति-योगिन इत्युक्त्या योगिनां मुक्त्यर्थिनां स्वर्गादिफलाकाङ्क्षाऽभावात् तत्कृतकर्मणां पापक्षयलक्षणात्मशुद्ध्यर्थत्वमेवेत्यावेदितम् । तेषां स्वर्गादिफलाकाङ्क्षाऽभावावगतये उक्तम्-**सङ्गं त्यक्त्वे**ति- स्त्री-पुत्र-धनादिविषयसम्बन्धं त्यक्त्वेति तदर्थः, यदि स्वर्गादिफलाकाङ्क्षणं तेषां स्यात् तदा रागादिलक्षणसम्बन्धस्यावश्यंभावात् तत्याग एव नोपपद्येतेति न स्वर्गादिफलाकाङ्क्षा तेषामित्यभिसन्धिः । प्रकारान्तरेणानुष्ठितकर्मणां पापक्षयसाधनत्वं व्यवस्थापयति-**यद्वे**ति । **तमेतमि**ति-एतम्-अनन्तरपूर्वश्रुतिदर्शितस्वरूपम्, तमात्मानम्, **वेदानुवचनेन** निरन्तराभ्यस्तवेदवाक्येन, **ब्राह्मणाः** ब्रह्मज्ञानपरायणाः, **विविदिषन्ति** वेत्तुमिच्छन्ति, विविदिषानन्तरं जानन्त्यपि, **यज्ञेन** यज्ञादिकर्मणा, अत्रापि तमेतं विविदिषन्तीत्यस्यान्वयः । **श्रुत्ये**त्यस्य **विधानादि**त्यनेनान्वयः । **तत्तत्फलसंयुक्तानामपि** प्रतिनियतस्वर्गादिफलेन सह जनकतया सम्बद्धानामपि । **कर्मणां** यज्ञादिकर्मणाम् । **संयोग-पृथक्त्वन्यायेने**ति-यत्र संयोग-पृथक्त्वन्यायः प्रवर्तते, यच्चास्य स्वरूपं तदुभयमत्रैवानन्तरं स्पष्टीकृतम् । **विविदिषा-संयोगस्य** विविदिषया समं जनकतालक्षणसम्बन्धस्य । **ज्ञानसंयोगस्य** ज्ञानेन समं जनकतालक्षणसम्बन्धस्य । कर्मभिरनुष्ठितैर्विविदिषा ज्ञानं वा कथं स्यादित्यपेक्षायामाह-**तत्रे**ति-कर्मभिर्विविदिषाजनने ज्ञानजनने वेत्यर्थः । " **अन्तःकरणशुद्धिद्वारम्** " इत्यस्य स्थाने " अन्तःकरणशुद्धिद्वारम् " इति पाठो युक्तः, वेदान्तिमते आत्मनो निर्लिप्तत्वादन्तःकरणोपाधिक एव पुण्य-पापसम्बन्धो न तु स्वत इति पापसम्बन्धलक्षणाऽशुद्धिरन्तःकरणस्य, तत्तादात्म्याध्यासादात्माऽप्यशुद्ध इत्युपचर्यते, अनुष्ठितकर्मभिः पापविगमे पापापगमनलक्षणा शुद्धिरन्तःकरणस्यैव, तत्तादात्म्याध्यासादात्मनोऽपि सा शुद्धिरिति, तथा चान्तःकरणशुद्धिर्विविदिषाजनने ज्ञानजनने वा द्वारं–व्यापारो भवति, पापविगमद्वारा कर्माणि विविदिषां ज्ञानं वा जनयन्तीत्यर्थः, एवं च अनुष्ठितकर्मभिर्विशुद्धान्तःकरण इति यदुक्तं तद् युक्तमेवेत्याशयः । कुत्र संयोग-पृथक्त्वन्यायः प्रवर्तत इत्यपेक्षायामाह-**एकस्ये**ति-एकस्य कर्मणः पृथग्विधिभ्यामुभयत्वे फलद्वयसम्बन्धविधानत उभयरूपत्वे संयोग-पृथक्त्वमिति न्यायः प्रवर्तत इत्यर्थः । संयोगपृथक्त्वं किमित्यपेक्षायामाह-**संयोग** इति । **तत्पृथक्त्वं** विधिभिन्नत्वम् । **एकस्य**

न्यायः, संयोगो विधिस्तत्पृथक्त्वमेकस्योभयरूपत्वे हेतुरिति तदर्थः, त[द्व]दिह तत्तत्फलार्थान्यपि कर्माणि तमेतमित्यादिवचनाद् विविदिषार्थानि वेदनार्थानि वा द्रष्टव्यानीति । कथं पुनरत्र प्रकरणान्तरन्यायेन न कर्मान्तरत्वम्, प्रकरणान्तरे 'प्रयोजनान्यत्वम्' इत्यत्र ह्येतत् सिद्धम्, यत्र प्रकरणान्तरमनुपादेय-गुणश्च तत्र कर्मान्तरत्वम्, 'सायं प्रातर्जुहोति [ ] इत्यादौ 'यदाहवनीये जुहोति' [कठश्रु-४] इत्यादौ [च] कर्मान्तरविधिवारणाय विशेषणद्वयम्, तदिह 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' [ ] इत्यत्रेवोभयसत्त्वात् कर्मान्तरत्वं दुर्वारमिति चेत् ?, उच्यते– न तावदत्र यज्ञादि-संबन्धो विधिः 'जुहोति' इतिवच्छ्रूयते, येनापूर्वं यज्ञादिर्विधीयते, कल्पनायां तु लाघवम् । 'जीवातुः'

कर्मादेरेकस्य । **उभयरूपत्वे** विभिन्नफलजनकतयोभयस्वरूपत्वे । **हेतुः** एकमपि कर्म यद् विभिन्नफलजनकत्वेनोभयरूपं तद्विभिन्नफलविधायकविधिद्वैविध्यादेव । **इति** एवंस्वरूपः । **तदर्थः** संयोग-पृथक्त्वमिति न्यायस्यार्थः । उपसंहरति–**तदिति**– तस्मात्, एकस्य कर्मणो विधि-पृथक्त्वतो विभिन्नफलजनकत्वेनोभयरूपत्वात् । **इह** प्रकृते । **तत्तत्फलार्थान्यपि** प्रतिनियत-स्वस्वफलार्थान्यपि । **कर्माणि** यज्ञादीनि कर्माणि । **तमेतमित्यादिवचनात्** तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन तपसा कर्मणा नाशकेनेत्यादिवचनात् । ननु दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादीनि प्रतिनियतफलसम्बन्धबोधक-प्रकरणगतानि, तमेतमित्यादिवचनानि तु ब्रह्ममात्रतत्त्वावबोधकप्रकरणगतानि, तथा च विभिन्नप्रकरणपठितत्वेन दर्श-पूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिविहितदर्शादिकर्मभ्यो भिन्नान्येव तमेतमित्यादिविधिविहितकर्माणि विविदिषाद्यर्थानीति नैकस्योभयरूपत्वं संयोग-पृथक्त्वन्यायेनेति शङ्कते–**कथं पुनरिति**–अस्य **न कर्मान्तरत्वमि**त्यनेनान्वयः, तथा च प्रकृते कर्मान्तरत्वं स्यादेवेत्यर्थः । प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वं कुत्र व्यवस्थापितमित्यपेक्षायामाह–**प्रकरणान्तर** इति– **प्रकरणान्तरे 'प्रयोजनान्यत्वम्'** इत्यस्य प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्, इत्येवं चिह्नित उल्लेखः कर्तव्यः । **इत्यत्र** एवंस्वरूपमीमांसाधिकरणे । **एतत्** कर्मान्तरत्वम्, **सिद्धं** व्यवस्थापितम् । निरुक्ताधिकरणविचारमेवावेदयति–**यत्रेति** । प्रकरणान्तरमिति अनुपादेयगुणश्चेति विशेषणद्वयव्यावृत्तिमुपदर्शयति–**सायमिति**–"**सायं प्रातर्जुहोति**" इत्यस्य स्थाने "सायं जुहोति प्रातर्जुहोति" इति पाठो युक्तः । एकस्मिन्नेव प्रकरणे सायं जुहोतीति प्रातर्जुहोतीति च पठितमस्ति, तत्र सन्ध्याकालीनहवनतः प्रातःकालीनहवने न कश्चिद् गुणोऽधिकोऽस्ति येन यदेव प्रातःकाले क्रियते हवनं तत्रैव गुणान्तरविधायकं विध्यन्तरं स्यादतोऽनुपादेयगुणत्वात् प्रातःकालीनहवनतोऽन्यदेव सायंकालीनं हवनमित्येवं कर्मान्तरत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्येतदर्थं–**प्रकरणान्तरमिति**,–"सायं प्रातर्जुहोति" इत्यस्य स्थाने "सायं जुहोति प्रातर्जुहोति" इति-पाठो युक्तः, एवं च प्रकरणान्तराभावादेकमेव हवनकालविकल्पस्तत्रेत्याशयः । सायं जुहोतीत्यादि यत्प्रकरणे पठितं तदन्यप्रकरण एव यदाहवनीये जुहोतीति पठितम्, तथा च प्रकरणान्तरत्वात् सायंकालीनहवनत आहवनीयाग्न्यधिकरण-कहवनस्य कर्मान्तरत्वं प्रसक्तमिति तद्वारणाय **अनुपादेयगुणश्चे**ति द्वितीयं विशेषणम्, एवं चाहवनीयाग्न्यधिकरणकत्व-लक्षणो गुणोऽत्रोपादेय इत्यनुपादेयगुणत्वाभावान्न कर्मान्तरत्वम्, किन्तु यदेव हवनं सन्ध्याकालादौ क्रियते तत्रैवाहवनीया-धिकरणकत्वलक्षणो गुणो विधीयत इति । प्रष्टा स्वाभिप्रेतमुपसंहरति– **तदिति**–तत्– तस्मात्, प्रकरणान्तरपठितत्वादनु-पादेयगुणत्वाच्च । **इह** प्रकृते, अस्य **उभयसत्त्वादि**त्यनेनान्वयः । **मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रेवे**ति– सायं जुहो-तीत्यादि यत्प्रकरणे पठितं तदन्यप्रकरणे मासमग्निहोत्रं जुहोतीति प्रकरणान्तरमस्ति, गुणान्तरं च न किञ्चिदुपादेयमित्यनु-पादेयगुणश्चास्तीत्येवमुभयसत्त्वाद् यथा तस्य कर्मान्तरत्वं तथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणभिन्नप्रकरणगतत्वादनुपादेयगुणत्वाच्च तमेतमित्यादिवचनविहितस्य यज्ञादिकर्मणः कर्मान्तरत्वं वारयितुमशक्यमित्यर्थः । समाधत्ते– **उच्यत** इति । नञः **श्रूयत** इत्यनेनान्वयः । "**यज्ञादिसंबन्धो**" इत्यस्य स्थाने "यज्ञादिसम्बद्धो" इति पाठो युक्तः । **जुहोतीतिवदि**ति– जुहोतीत्यत्र हुधात्वर्थहवनक्रियासंबद्ध आख्यातार्थविधिर्यथा वचनेन प्रतिपाद्यते न तथा तमेतमित्यत्र यज्ञादिसंबद्धो विधि-र्वचनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तर्हि वचनान्तरप्राप्तयज्ञादेर्विविदिषादिसंयोगमात्रविधिकल्पना कुतः समागतेत्यत आह– **कल्पनायां त्विति**–"**कल्पनायां तु लाघवम् । 'जीवातुः'** इत्यस्य स्थाने "कल्पनायां तु लाघवं जीवातुः"

इति, आख्यातासमानाधिकरणव्यवहितपरामर्शसमर्थसुबन्तपरामृष्टानां कर्मणां फलसंबन्धमात्रविधानोपपत्तौ नान्यत् कल्पयितुं युक्तम्, आख्यातसमानाधिकरणो हि मासमग्निहोत्रमिति शब्दस्तत्परतन्त्रत्वान्न व्यवहितमित्यग्निहोत्रं परामृशति, यज्ञेनेत्यादिसुबन्तस्त्वाख्यातसमानाधिकरणो व्यवहितपरामर्शे समर्थ इति परमार्थः । ननु किमत्र पशुकामस्योद्भिच्चित्रादिष्विव विविदिषादिकामस्य यज्ञादिषु भिन्नवाक्योपात्तत्वाद् विकल्पः ?, यथा– दध्यादीनामग्निहोत्रहोमे, उत स्वर्गकामस्याग्नेयादिष्विव समुच्चयः ? इति चेत् ? अत्र त्वेकवाक्योपात्तत्वाद् दर्शादिवत् समुच्चयः । तत्र कथमेकवाक्यतेति विचार्यते– अर्थैकत्वा-

इति पाठो युक्तः, **कल्पनायां तु** वचनान्तरप्राप्तयज्ञादेर्विविदिषादिसंयोगमात्रविधिकल्पनायां पुनः, **लाघवम्** अतिरिक्तयज्ञादितत्फलविविदिषादिसंयोगविधिद्वयकल्पनापेक्षया वचनान्तरप्राप्तस्य यज्ञादिकर्मणः केवलविविदिषादिफलसंयोगविधिकल्पने लाघवं सुव्यक्तमेव, **जीवातुः** जीवनं प्रमाणसहकारीति यावत् । नन्वन्यत्रापि वचनान्तरप्राप्तस्यैव कर्मणः फलविशेषसम्बन्धमात्रविधानं लाघवादुपेयताम्, नेत्थं चेत् किमपि विनिगमकमुपदर्शनीयमित्यत आह– **आख्यातेति**– आख्यातासमानाधिकरणो व्यवहितपरामर्शसमर्थश्च यः सुबन्तस्तत्परामृष्टानामित्येवमन्वयगमनिका । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नेदं विनिगमकमतस्तत्र कर्मान्तरविधानमित्युपदर्शयति– **आख्यातसमानाधिकरणो हीति**– हि– यतः, मासमग्निहोत्रमिति शब्द आख्यातसमानाधिकरणः, जुहोतीत्याख्यातपदप्रतिपाद्यहवनाभिन्नमासाधिकरणकाग्निहोत्ररूपार्थकत्वात् तथा । कथमाख्यातसमानाधिकरण इत्यपेक्षायामाह– **तत्परतन्त्रत्वादिति**– जुहोतीत्याख्यातपरतन्त्रत्वात्, अत एवाग्निहोत्रमपि न व्यवहितमित्यव्यवहितस्याग्निहोत्रस्य परामर्शकं मासमग्निहोत्रमिति शब्दो न व्यवहितपरामर्शसमर्थ इति निरुक्तविनिगमकाभावान्न तत्र फलसम्बन्धमात्रविधानं किन्तु कर्मान्तरस्यापि विधानमित्यर्थः । प्रकृते तु निरुक्तविनिगमकसत्त्वात् फलसम्बन्धमात्रविधानमित्याह– **यज्ञेनेत्यादीति**– " **यज्ञेनेत्यादिसुबन्तस्त्वाख्यातसमानाधिकरणो** " इत्यस्य स्थाने " यज्ञेनेत्यादिसुबन्तस्त्वाख्यातासमानाधिकरणो " इति पाठः समीचीनः, आख्यातपदमत्र विविदिषन्तीति, तत्प्रतिपाद्यं न यज्ञादि, किन्तु विविदिषेति आख्यातप्रतिपाद्यार्थाप्रतिपादकत्वाद् यज्ञेनेत्यादिशब्दस्याख्यातासामानाधिकरण्यम्, व्यवहितं यद् दर्श-पूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिवचनप्रतिपाद्यं दर्शादि तस्य परामर्शे समर्थोऽपीति तत्परामृष्टानां दर्शादिकर्मणां फलसम्बन्धमात्रविधानम् । **इति परमार्थः** एवंस्वरूपोऽत्र वास्तविकोऽर्थः । ननु तमेतमिति वचने यज्ञेन दानेन तपसेत्यनेन फलान्तरजनकतया विहितानां दर्शादियज्ञ-दान-तपसामशेषाणां परामर्शे विविदिषादिकामस्तेषामन्यतमं कञ्चनैकं यज्ञं दानं तपो वाऽनुतिष्ठन् विविदिषादिफलमासादयति किम् ?, यथाऽग्निहोत्रहोमं केनचिद् दध्याद्येकेनानुतिष्ठन् तत्फलमासादयतीति विकल्पोऽत्राभिप्रेतः, किं वा स्वर्गकाम आग्नेयादिषट्कमनुतिष्ठन्नेव तत्फलमासादयति यथा, तथा विविदिषादिकामो यज्ञ-दानादिकं सर्वमनुतिष्ठन्नेव तत्फलमासादयतीति आग्नेयादिसमुच्चयवद् यज्ञ-दानादिसमुच्चयोऽभिप्रेतः ? इति प्रश्नयति– **नन्विति** । **किमत्रेत्यस्य विकल्प इत्यनेन समुच्चय** इत्यनेन चान्वयः । **उद्भिच्चित्रादिष्विवेति**– " पशुकाम उद्भिदा यजेत [ ] इति " पशुकामश्चित्रया यजेत " इत्यादिभिन्नवाक्योपात्तत्वाद् उद्भिद्याग-चित्रायागादिषु पशुकामस्य यथा विकल्पः– उद्भिद्याग-चित्रायागादीनां मध्यादेकमनुतिष्ठन्नपि पशुकाम इष्टफलमवाप्नोति तथा यज्ञेन दानेन तपसेति भिन्नवाक्योपात्तत्वाद् यज्ञादिषु विकल्पः– यज्ञादीनां मध्यादेकमनुतिष्ठन्नपि विविदिषादिकाम इष्टफलमनुभवतीत्यर्थः । विकल्पे दृष्टान्तमाह–**यथेति**– अत्र " यथा वा " इति पाठो भवितुमर्हति । द्वितीयपक्षमावेदयति– **उतेति** । **आग्नेयादिष्विवेति**– दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्शे– अमावास्यायां क्रियमाणं यज्ञत्रयं दर्शयाग इति कथ्यते, पूर्णिमायां क्रियमाणं यज्ञत्रयं पौर्णमासयाग इति कथ्यते, ततः षड्भ्यो दर्शपौर्णमासनामधेयेभ्यो यागेभ्यः स्वर्गकामस्य स्वर्गो भवति, न तु तन्मध्यादेकैकस्मादाग्नेयादियागात् स्वर्गफलमुपजायते, तत्र मीमांसकानामियं प्रक्रिया– दर्शे क्रियमाणयागत्रयमध्यादेकैकस्माद् यागादेकैकमपूर्वमुत्पद्यत इति तदपूर्वत्रितयमङ्गापूर्वमिति कथ्यते, समुदितेभ्यश्च त्रिभ्यो यागेभ्य एकमपूर्वमुत्पद्यते तदपूर्वं प्रधानापूर्वमुच्यते, एवं पूर्णिमायां क्रियमाणयागत्रयात् प्रत्येकमपूर्वत्रयमुपजायते तदपूर्वमङ्गापूर्वशब्दव्यपदेश्यम्, समुदिताच्च यागत्रयादेकमपूर्वमुपजायते तदपूर्वं प्रधानापूर्वमुच्यते, आभ्यां च प्रधानापूर्वाभ्यां यज्ञान्तक्रियमाणदक्षिणादानजन्याङ्गापूर्वसहकृताभ्यामेकमपूर्वमुपजायते तदपूर्वं परमापूर्वमुच्यते, तदेव परमापूर्वं स्वर्गादिफलमुपजनयतीति स्वर्गादिफलं जनयित्वैव विनश्यतीति, एवं च स्वर्गकामस्या-

देकवाक्यम्, यथा– ' अग्निहोत्रं जुहोति ' [तैत्तरीयसंहिता १. ५. ९.] इति, ' अरुणयैकहायन्या ' [ ] इत्यादौ तु सत्यप्यारुण्यार्थभेदे विशिष्टार्थविधानाद् विशिष्टार्थैकत्वेनैकवाक्यत्वम्, सत्यपि च विशिष्टविधानस्य गौरवग्रस्तत्वे अगत्या तदाश्रयणम्, क्रियायाः प्रकरणान्तरप्राप्तौ हि विशेषणमात्रविधानम्, यथा– " दध्ना जुहोति " [ ] इति गुणविधौ, तत्राप्येकमेव विशेषणं विधातुं शक्यते, नानेकम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, अप्राप्ता हि क्रियानेकविशेषणान्युपसङ्गृह्णन्ती विशिष्टा

ग्नेयादियागेषु षट्सु दर्श-पौर्णमासशब्दाभिधेयेषु यथा समुच्चयः, समुच्चितादेवाग्नेयादियागषट्कात् स्वर्गफलं भवति, तथा विविदिषादिकामस्य यज्ञदानादिषु समुच्चयः, समुदितेभ्य एवं यज्ञदानादिभ्यो विविदिषादिफलनिष्पत्तिरित्यर्थः । यज्ञेन विविदिषन्ति दानेन विविदिषन्ति तपसा विविदिषन्तीत्येव भिन्नवाक्योपात्तत्वाद् यज्ञादिषु विकल्प इति पक्षो नात्राभिमतः किन्त्वेकवाक्योपात्तत्वाद् यज्ञादिषु समुच्चय एव, यथाऽऽग्नेयादिषु षट्सु यागेषु दर्शाद्येकवाक्योपात्तत्वात् समुच्चय इति समाधत्ते– अत्र त्विति । ननु यज्ञेन विविदिषन्ति दानेन विविदिषन्तीत्येवं भिन्नवाक्योपात्तत्वे स्पष्टं प्रतीयमाने कथमेकवाक्योपात्तत्वं यज्ञादिषु श्रद्धेयमित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य तत्परिहारमुपदर्शयति– तत्रेति– यज्ञेनेत्यादिवाक्य इत्यर्थः । इति एवमाकाङ्क्षायां सत्याम् । **विचार्यते** तदाकाङ्क्षापरिहारो विचारविषयो भवति । विचारस्वरूपमुपदर्शयति– **अर्थैकत्वादि**त्यादि– विविदिषादिफललक्षणार्थैकत्वाद् यज्ञेन विविदिषन्तीत्यादिवाक्यान्येकवाक्यं यज्ञदानादिसमुदितजन्यविविदिषादिफलमेकमेवात्र विधीयत इत्येकवाक्यमिति यावत् । अन्यत्राप्यर्थैकत्वादेवैकवाक्यमित्यावेदयितुं दृष्टान्तमाह– **यथेति**– अग्निहोत्रमिति द्वितीयान्तमग्निहोत्रेणेति तृतीयान्तपर्यवसितम्, यतः फलसम्बद्धकर्मबोधकविधौ द्विविधा भावना– आर्थी भावना शाब्दी भावना चेति, द्विविधाऽपि भावना–कर्माकाङ्क्षा, करणाकाङ्क्षा, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षेत्येवं त्रिविधाकाङ्क्षावती, तत्र कर्माकाङ्क्षया किं भावयेदित्येवंरूपया यस्य कर्मणो यत् फलं तदार्थीभावनायामन्वेति, यथा– दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेदिति, करणाकाङ्क्षया तु केन भावयेदित्येवंरूपया यज्ञादिकर्मकरणतयाऽऽर्थीभावनायामन्वेति, यथा– तत्रैव केन भावयेदित्याकाङ्क्षायां दर्श-पूर्णमासयागाभ्यां भावयेदिति, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया च कथं भावयेदित्येवंरूपया यज्ञादिकर्मस्वरूपं येन प्रकारेण सम्पद्यते तत्रान्वेति, यथा–दर्शादिस्थल एव कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां समिदादिभिर्भावयेदिति, तथा च समिदादिभिः सम्पद्यमानाभ्यां दर्श-पूर्णमासयागाभ्यां स्वर्गं भावयेदित्येवं प्रतीयमाना पुरुषप्रयत्नरूपाऽऽर्थी भावना निराकाङ्क्षा भवतीति, शाब्दीभावनायां च कर्माकाङ्क्षया पुरुषप्रयत्नरूपाऽऽर्थी भावनैवान्वेति, यथा स्वर्गकर्मक–यागकरणक–समिदादीतिकर्तव्यताकप्रयत्नं भावयेदिति, प्रयत्नं प्रति च बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानं कारणम्, तच्च लिङादिविधिज्ञानादेवेति केन प्रयत्नं भावयेदिति करणाकाङ्क्षायां विधिजन्यज्ञानादिति विधिजन्यज्ञानं तत्र करणतयाऽन्वेति, स्वर्गादिकर्मकप्रयत्नः प्रशंसामित एव पुरुषेणाश्रियत इति कथमुक्तप्रयत्नं भावयेदितीतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां दर्शादिप्रशंसकार्थवाद इतिकर्तव्यतया तत्रान्वेतीति, एवं चाग्निहोत्रहोमस्य करणतयैवार्थीभावनायामन्वय इति तस्य करणत्वबोधिका तृतीयैव तद्वाचकपदोत्तरं भवितुमर्हतीति अग्निहोत्रमिति द्वितीया तृतीयास्थान एवेति । अन्यत्राप्यर्थैकत्वादेकवाक्यत्वे दृष्टान्तान्तरमाह– **अरुणयैकहायन्येति**– " **रुण्यार्थभेदे** " इत्यस्य स्थाने " रुण्याद्यर्थभेदे " इति पाठो युक्तः, अरुणयैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र सोमयागे उपयुक्तायाः सोमलतायाः क्रयः कर्तव्यः, न तु स्वयमेव प्राप्तया सोमलतया सोमयागः क्रियते, तत्र सोमक्रय आरुण्यकरणक एकहायनकरणको गोकरणक इत्येवं विधाने आरुण्याद्यर्थस्य भेदेनार्थैकत्वाभावादेकवाक्यत्वं न स्यादतस्तत्रारुण्यविशिष्टैकहायनत्वविशिष्टगोकरणकसोमक्रयविधानमिति तत्रापि विशिष्टार्थस्यैकत्वेनैकवाक्यत्वमित्यर्थः । ननु पृथक् पृथग् आरुण्यकरणकसोमक्रयणादिविधानापेक्षया आरुण्यादिविशिष्टगोकरणकसोमक्रयणविधाने गौरवमित्यत आह– **सत्यपीति** । **अगत्येति**– पृथगेवारुण्यादिविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गो दुष्परिहर इति तत्परिहारे गत्यन्तराभावेनेत्यर्थः । **तदाश्रयणं** गौरवग्रस्तस्यापि विशिष्टविधानस्याश्रयणम् । ननु तत्र यदि विशिष्टविधानं तर्हि यत्रापि विशेषणमात्रविधानं तत्रापि विशिष्टविधानमेवास्त्वित्यत आह– **क्रियाया** इति– विशिष्टविधाने विशेषण-विशेष्ययोरुभयोरपि विशिष्टस्वरूपसन्निविष्टतया विधानं प्राप्नोति, विधानं चाप्राप्तस्यैव भवति न तु प्राप्तस्येति विशेष्यीभूतायाः क्रियायाः प्रकरणान्तरप्राप्तौ सत्यां

विधातुं शक्या, प्राप्तायां तु तस्यामनेकार्थविधाने विधिप्रत्ययावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्यते । न च "यदग्रमेव प्रजायत" "यवसायं जुहोति" "जातपुत्रः कृष्णकेशाग्नी नादधीते" [ ] तत्र च कर्मानुवादेन गुणद्वयविधानेऽप्येकवाक्यवन्नानुपपत्तिः, पूर्वत्र "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतेरग्निः स्वाहा" [तैत्तरीयारण्यक ४. १०.] इति मन्त्रवर्णप्राप्तत्वादग्नेः प्रजापतिमात्रविधानम्, उत्तरत्र च जातपुत्र-कृष्णकेशपदद्वयोपलक्षितावस्थाविशेषस्याधानानुवादेन विधानमित्येवं वाक्यभेदनिराकरणात्, तदिदमुक्तम्– "प्राप्ते कर्मणि नानेको, विधातुं शक्यते गुणः" [ ] इति, अत्र च कर्मणीत्युपलक्षणं प्राप्तमात्रमुद्दिश्यानेकविधानस्याशक्यत्वात्, अत एव "ग्रहसंमार्ष्टि" [ ] इत्यत्र ग्रहोद्देशेनैकत्व-संमार्गयोर्विधाने वाक्यभेदः, एकोद्देशेनानेकविधानवदनेकोद्देशेनैकविधानमप्य-

---

विशेषणमात्रस्यैवान्यतोऽप्राप्तस्य विधानं युक्तमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह– **यथेति** । **गुणविधौ** दधिद्रव्यरूपगुणविधाने, दध्ना जुहोतीत्यत्र होमक्रियाया अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् तत्र करणतया दधिगुणस्यैव विधानमित्यर्थः । **तत्रापि** प्रकरणान्तरप्राप्तक्रियायां गुणमात्रविधानस्थलेऽपि । **नानेकमिति**– अनेकं विशेषणं विधातुं न शक्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह– **वाक्यभेदप्रसङ्गादिति** । कथं वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यपेक्षायामाह– **अप्राप्ता हीति**– हि– यतः । **अनेकविशेषणान्युपसंगृह्णन्ती** विशिष्टस्वस्वरूपसन्निविष्टतयाऽनेकविशेषणानि सङ्गृह्णन्ती सती । **विशिष्टा** अनेकविशेषणविशिष्टा, **विधातुं शक्येति**– तद्विधाने एकस्यैव विशिष्टस्य विधानमित्येकार्थत्वान्न वाक्यभेदप्रसङ्ग इति । **प्राप्तायां तु** प्रकरणान्तरप्राप्तायां पुनः । **तस्यां** क्रियायाम् । **विधिप्रत्ययावृत्तिलक्षणः** यावन्तो गुणा विधेयास्तावन्तो विधिप्रत्ययास्तस्मिन् वाक्ये न सन्ति, किन्त्वेक एव विधिप्रत्ययो विद्यते, स चैकत्रैवोपक्षीण इति गुणान्तरविधानाय तस्यावृत्तिरभ्यासः पुनस्तत्पठनं तल्लक्षणस्तत्स्वरूपः, अतस्तद्भयात् प्राप्तायां क्रियायामेकस्यैव गुणस्य विधानमित्याशयः । तत्र शङ्कामुत्थाप्यापहस्तयति– **न चेति** । "**यदग्रमेव प्रजायत**" "**यवसायं जुहोति**" "**जातपुत्रः कृष्णकेशाग्नी नादधीते तत्र च**" इत्यस्य स्थाने "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति" इत्यत्र "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत इत्यत्र च" इति पाठो युक्तः । **कर्मानुवादेन** सन्ध्याकालीनहवनकर्मानुवादेन, अग्न्याधानकर्मानुवादेन च । **गुणद्वयविधानेऽपि** अग्नि-प्रजापतिदेवतारूपगुणद्वयविधाने, जातपुत्रत्व-कृष्णकेशाग्रत्वलक्षणगुणद्वयविधानेऽपि च । **एकवाक्यवत्** यथैकवाक्यं तथा । **नानुपपत्तिः**, अन्यत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने एकवाक्यं नानुपपन्नम् । निषेधे हेतुमाह– **पूर्वत्रेति**–यदग्नये च प्रजापतये च जुहोतीत्यत्रेत्यर्थः । "**ज्योतेरग्निः**" इत्यस्य स्थाने "ज्योतिरग्निः" इति पाठः सम्यक् । **इति** एवंस्वरूपेत्यर्थः । अग्निर्ज्योतिरित्यादिमन्त्रस्याग्निरूपदेवताप्रकाशनसामर्थ्यात् तत एवाग्नेः प्राप्तत्वान्न तस्य किन्तु प्रजापतिरूपदेवतामात्रस्य विधानम् । **उत्तरत्र च** जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्र च । **अवस्थाविशेषस्येति**– जातपुत्रत्वं वृद्धावस्थायामपि सम्भवति न तु कृष्णकेशाग्रत्वमिति विशेषस्यं युवावस्थालक्षणस्य विधानम्, तथा च युवावस्थः पुरुषोऽग्नीनादधीतत्येवं पर्यवसिते अग्न्याधानानुवादेनावस्थाविशेषस्य विधानमित्यर्थः । **इत्येवम्** उक्तप्रकारेणैकस्य विधानतः । उक्तार्थे मीमांसासम्मतिमुपदर्शयति– **तदिदमुक्तमिति** । **प्राप्ते कर्मणीति**– "प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ १ ॥" इति सम्पूर्णं पद्यम्, अत्र 'प्राप्ते कर्मण्यनेको गुणो विधातुं न शक्यः, अप्राप्ते तु बहवोऽप्येकयत्नतो विधीयन्ते' इत्यन्वयः, अर्थस्तु व्यक्त एव । **अत्र चेति**– प्राप्ते कर्मणीति पद्ये चेत्यर्थः । **कर्मणीत्युपलक्षणं** कर्मपदेन कर्म-तद्भिन्नयोरुभयोरपि ग्रहणम् । तत्र हेतुमाह–**प्राप्तमात्रमिति**– प्राप्तमात्रं यत् किमपि कर्मस्वरूपं गुणादिस्वरूपं वा तदुद्देशेनानेकविधाने विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्यत एवेति तद्भयादनेकविधानस्याशक्यत्वादित्यर्थः । **अत एव** कर्मणीत्यस्योपलक्षणत्वेन प्राप्तमात्रमुद्दिश्यानेकविधानस्याशक्यत्वादेव । "**ग्रहसंमार्ष्टि**" इत्यस्य स्थाने "ग्रहं संमार्ष्टि" इति पाठः सम्यग्, ग्रहो नाम यज्ञोपयोगो पात्रविशेषः, ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहपदोत्तरद्वितीयैकवचनेन ग्रहगतैकत्वस्य विवक्षितत्वे एकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्यैव सम्मार्जनेऽपूर्वोत्पत्तिर्न तु सर्वस्य ग्रहस्य, एवं च ग्रहे प्राप्ते एकत्व-संमार्जनयोरुभयोरप्यप्राप्तत्वाद् विधाने वाक्यभेदः प्राप्नोति ततो न ग्रहगतैकत्वं

शक्यम्, यथात्रैवैकत्वग्रहोद्देशेन संमार्गविधानम् त[द्व]दिह " तमेतम्० " [पत्र–] इत्यादिविधौ न तावदरुणादिवाक्यवदेकविशिष्टक्रियाबोधकत्वम्, असंभवादनङ्गीकाराच्च, नापि " दध्ना जुहोति " इतिवत् कस्याञ्चित् क्रियायामेकविशेषणविधानम्, उक्तहेतोरेव, यज्ञ-दानादीन्युद्दिश्य विविदिषा-फलसंबन्धविधाने एकत्वग्रहोद्देशेन संमार्गविधानवद् विविदिषाफलमुद्दिश्य यज्ञ-दानादिविधाने च ग्रहोद्देशेनैकत्वसंमार्गविधानवत् कथं न वाक्यभेदः ?, अथ " दर्श-पौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत " [ ] इत्यत्रैकस्वर्गोद्देशेन दर्श-पौर्णमास्यात्मकानेकयागविधानवद् विविदिषोद्देशेन यज्ञ-दानाद्यनेकविधाने न वाक्यभेद इति चेत् ? न– तत्र हि दर्शपूर्णमासपदेन न कालविधानम्, उत्पत्ति-वाक्यैरेव प्राप्तत्वात्, अतो दर्श-पूर्णमासपदं तत्प्रख्यन्यायसिद्धं नामधेयम्, तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्, यथा– " अग्निहोत्रं जुहोति " इत्यत्र मन्त्रवर्णेनाग्नेः प्राप्तत्वान्नाग्निदेवताविधिः, किन्तु नामधेयं तथात्र

विवक्षितमिति सर्वस्य यज्ञोपयोगिनो ग्रहशब्दव्यपदेश्यस्य पात्रस्य संमार्जनं न्याय्यम् । यथा चैकोद्देशेनानेकविधानं वाक्यभेद-भयादशक्यं तथाऽनेकोद्देशेनैकविधानमपि, यत एकविधावेकस्यैवोद्देश्यत्वमेवं चैकमुद्दिश्य यस्यैकस्य विधानं तस्यैव पुनरन्य-मुद्दिश्यापि विधानमिति विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेवेत्याह– **एकोद्देशेने**ति । तत्र दृष्टान्तमाह– **यथे**ति । **अत्रैव** ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैव । **संमार्गविधानमि**त्यनन्तर**मशक्यमि**त्यनुषञ्जनीयम् । उक्तमर्थं प्रकृते सङ्गमयन्नाह– **तदिहे**ति । **इहे**त्यस्यैव स्पष्टीकरणं– **तमेतमित्यादिविधावि**ति– तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति विधावित्यर्थः । **अरुणादिवाक्यवदि**ति– अरुणयैकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र यथा आरुण्याद्येकविशिष्टगोकरणकसोमक्रय-विधानं न सम्भवति तथा तमेतमित्यादिविधौ नैकविशिष्टक्रियाविधानमतो नैकविशिष्टक्रियाबोधकत्वमित्यर्थः । एकविशिष्टक्रिया-बोधकत्वाभावे हेतुमुपदर्शयति– **असंभवादि**ति– यज्ञेन दानेनेत्यादिना यज्ञ-दानादिक्रियालक्षणानेकविशेषणेषु समानयोगक्षेमेषु सत्सु तन्मध्यादेकमेव किञ्चन विशेषणमुपादाय तद्विशिष्टविविदिषाक्रियाबोधकत्वस्य तमेतमित्यादावसम्भवात्, यदेव विशेषणं नोपादीयते तस्यैवोक्तविधावुपादानवैयर्थ्यमनुषज्यत इत्यत एकविशिष्टक्रियाविधानं न सम्भवतीत्याशयः । यदि च कथञ्चिदेकविशिष्ट-क्रियाबोधकत्वं सम्भाव्येत तदाऽप्याह– **अनङ्गीकाराच्चे**ति– तमेतमित्यादिवचनस्यैकविशिष्टक्रियाबोधकत्वस्यानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः । **नापि दध्ना जुहोतीत्यादिवदि**ति– दध्ना जुहोतीत्यत्र होमानुवादेनैकस्य दध्नो गुणस्य यथा विधानं तथा प्रकृतेऽपि कस्याञ्चित् क्रियायामेकविशेषणविधानमित्यपि नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह– **उक्तहेतोरेवे**ति– असंभवादनङ्गीकारादेव चेत्यर्थः । अनेकोद्देशेनैकविधानमपि वाक्यभेदभयान्न संभवति प्रकृते इत्याह– **यज्ञ-दानादीन्युद्दिश्ये**ति । **विविदिषाफलसंबन्ध-विधाने** इत्यस्य **कथं न वाक्यभेद** इत्यनेनान्वयः, कथं न वाक्यभेदः ? स्यादेवेत्यर्थः । अनेकोद्देशेनैकविधाने वाक्य-भेदप्रसङ्गस्य दृष्टान्तमाह– **एकत्वग्रहोद्देशेने**ति– एकत्वग्रहोभयोद्देशेन सम्मार्जनस्यैकस्य विधाने यथा वाक्यभेदस्तथेत्यर्थः । प्रकृते एकमुद्दिश्यानेकविधानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्याह– **विविदिषाफलमुद्दिश्ये**ति । **यज्ञ-दानादिविधाने चे**त्यस्यापि **कथं न वाक्यभेद** इत्यनेनान्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह– **ग्रहोद्देशेने**ति– ग्रहमुद्दिश्यैकत्व-संमार्जनयोर्विधाने यथा वाक्य-भेदस्तथेत्यर्थः । एकफलोद्देशेनानेकक्रियाविधानेऽपि प्रकृते न वाक्यभेद इति सदृष्टान्तमाशङ्कते– **अथे**ति । समाधत्ते **ने**ति । **हि** यतः, **तत्र** दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र । **न कालविधानं** यागोद्देशेन नामावास्यापूर्णिमालक्षणकालविधानम् । तत्र हेतुमाह– **उत्पत्तिवाक्यैरेवे**ति– द्रव्यं देवता च यागस्वरूपं, तद् यद्वाक्ये प्रतिपाद्यते तदुत्पत्तिवाक्यम्, दर्श-पौर्णमासस्थले षट् यज्ञाः, ततस्तेषामुत्पत्तिवाक्यान्यपि षडिति उत्पत्तिवाक्यैरिति बहुवचनम् । **प्राप्तत्वात्** कालस्य प्राप्त-त्वात् । **अतः** दर्श-पूर्णमासपदेन कालविधानाभावतः । **तत्प्रख्ये**ति– तत्प्रकाशकान्यशास्त्रतस्तस्य प्राप्तौ तत्प्रतिपादकतयाऽ-वभासमानशब्दो न तद्विधायकः किन्तु नामधेय इति तत्प्रख्यन्यायानुगमनिका । तत्प्रख्यन्यायेत्यत्र तत्प्रख्यं किमित्य-पेक्षायामाह– **तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमि**ति । तत्प्रख्यन्यायसिद्धं नामधेयमिति दृष्टान्तोद्धाटनेन स्पष्टयति– **यथे**ति । **नाग्नि-देवताविधिः** होमोद्देशेन नाग्निस्वरूपदेवताया विधानम्, तर्हि अग्निहोत्रमिति पदं किमर्थमिति पृच्छति– **किन्त्वि**ति । उत्तरयति **नामधेयमि**ति– होमविशेषस्य नामधेयं संज्ञा अग्निहोत्रमिति पदम् । **तथा** एवम् । **अत्र** दर्श-पूर्णमासाभ्यां

द्रष्टव्यम् । तथा च दर्शपौर्णमासनामधेयसमानाधिकरणैकयजतिपदाभिहितानां षण्णामपि यागानां फलोद्देशेन विधाने न वाक्यभेदः, यथा– "व्रीहिभिर्यजेत" [ ] इत्यत्रैकपदानां व्रीहीणां यागोद्देशेन विधौ, अत्र हि प्राप्तेऽपि कर्मणि व्रीहितद्बहुत्वविशिष्टैककारकं विधीयते, "चित्रया यजेत" [तै. सं. २.] इत्यत्र संभवत्यपि चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टैककारकविधाने गौरवान्नामधेयाश्रयणम्, तदेवं व्रीहिवाक्यतुल्यत्वाद् दर्श-पौर्णमासीभ्यामित्यादावेकपदोपात्तत्वान्न वाक्यभेदः, विविदिषन्तीत्यत्र तु भिन्नपदोपात्तानां यज्ञादीनां भिन्नकारकवतां च न व्रीहिवाक्यतुल्यता, "ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे" [ ] इत्यादौ तु सत्यपि भेदे सामानाधिकरण्येन प्रतिपादितं विशिष्टदेवताकारकमेकमेवेति न वाक्यभेदः, "यज्ञेन दानेन" [पत्र–] इति तु न सामानाधिकरण्यमस्ति । तस्मादेकविधाने अन्यविधानादेकस्यात्मपदस्य श्रोतव्यादिवाक्येष्वनु-

---

स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र, तत्तत्कालविहितानां षण्णां यज्ञविशेषाणां दर्श-पूर्णमासपदं नामधेयमिति ज्ञातव्यमित्यर्थः । **तथा च** षण्णामपि यज्ञानां दर्श-पूर्णमासैकपदाभिधेयत्वे व्यवस्थिते च । तत्र दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र । **दर्शेति**– दर्शपौर्णमासनामधेयसमानाधिकरणं यदेकं यजतिपदं तेनाभिहितानामित्यर्थः, भिन्नपदाभिहितानां भिन्नत्वे सति बहूनामेकफलोद्देशेन विधाने वाक्यभेदो भवेत्, बहूनामपि चैकपदोपात्तत्वेनैकत्वे एकीभूतस्य बहोरप्येकफलोद्देशेन विधाने न वाक्यभेद इत्याशयः । एकपदोपात्तानां बहूनामेकोद्देशेन विधाने वाक्यभेदाभावे दृष्टान्तमाह– **यथेति** । **एकपदोपात्तानां** व्रीहिस्वरूपैकपदाभिहितानाम् । **विधावित्यनन्तरं न वाक्यभेद** इत्यनुवर्त्यते । **अत्र** व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र । **हि** यतः । **प्राप्तेऽपि कर्मणि** वचनान्तरविहितेऽपि यागलक्षणकर्मणि । **तद्बहुत्वेति**– व्रीहिनिष्ठबहुत्वेत्यर्थः । नन्वेवं चित्रया यजेतेत्यत्रापि चित्रत्वस्त्रीत्वविशिष्टैककारकविधानं संभवतीति तदेव किमिति नाङ्गीक्रियते, किमर्थं चित्रापदस्य यागविशेषनामधेयत्वमुररीक्रियत इत्यत आह– **चित्रया यजेतेत्यत्रेति** । एवं च दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रैकयजतिपदोपात्तानां षण्णामपि यज्ञानामेकस्वर्गफलोद्देशेन विधाने न वाक्यभेदः, प्रकृते तु यज्ञदानादीनां भिन्नपदोपात्तानां विभिन्नतृतीयाविभक्तिबोध्यकरणत्वलक्षणभिन्नकारकवतां विविदिषालक्षणैकफलोद्देशेन विधानेऽपि वाक्यभेदः स्यादेवेत्युपसंहरति– **तदेवमिति** । **व्रीहिवाक्यतुल्यत्वादिति**– व्रीहिभिर्यजेतेति वाक्ये यथा व्रीहिस्वरूपैकपदोपात्तत्वं बहूनां व्रीहीणां तथा दर्श-पूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्राप्येकयजतिपदोपात्तत्वं षण्णामपि यागानामित्येवं व्रीहिवाक्यतुल्यत्वादित्यर्थः । प्रकृते तु नैवमित्युपदर्शयति– **विविदिषन्तीत्यत्र त्विति** । **यज्ञादीनामित्य**त्रादिपदाद् दानादीनामुपग्रहः । क्वचित् क्रियादिस्वरूपभेदेऽपि देवताकारकैक्यादेकत्वमिति न वाक्यभेद इत्युपदर्शयति– **ये मध्यमा** इति– त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमां त्रिर्मध्यमामन्वाहेत्येवं क्रियान्तरे प्रथमादीनामृचां त्रिरावृत्त्या विधानात् तत्र दातृनामकाग्निदेवतायै मध्यमानामनेकेषामृचां विधानेऽपि अग्नये दात्रे इति सामानाधिकरण्येन प्रतिपादितं दातृत्वविशिष्टाग्निदेवतालक्षणसंप्रदानकारकमेकमेवेति ये मध्यमा इत्यत्र न वाक्यभेद इत्यर्थः । विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकपदानामभेदेनैकार्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं सामानाधिकरण्यम्, तच्चाग्नये दात्रे इत्यत्र समस्ति, यज्ञेन दानेनेत्यत्र तु न यज्ञपदार्थस्य यागस्य दानपदार्थे दानेऽभेदेनान्वय इति न सामानाधिकरण्यमतो न विशिष्टकारकमेकमिति वाक्यभेदः स्यादेवेत्याह– **यज्ञेन दानेन इति त्विति** । प्रकृते वाक्यभेदः स्यादेवेति सङ्गमयति– **तस्मादिति** । यत्रैकवाक्ये एकविधानेऽप्यन्यविधानं यत्र दृश्यते तत्र च भवति वाक्यभेदः, यथा– "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः" [बृहदारण्यके २. ४. ५.] इत्यत्र श्रवणविधानेऽपि मननादिविधान इत्याह– **एकस्येति** । "**अनुसङ्ग**" इत्यस्य स्थाने "**अनुषङ्ग**" इति पाठो युक्तः, श्रोतव्य इत्येतावन्मात्रश्रवणे उद्देश्यवाचकपदाभावात् कमुद्दिश्य श्रवणविधानम्, एवं मन्तव्य इत्यादावपि, आत्मपदस्यानुषङ्गे तु आत्मा श्रोतव्यः, आत्मा मन्तव्यः, आत्मा निदिध्यासितव्यः, आत्मा साक्षात्कर्तव्य इत्येवं प्रत्येकमात्मपदानुषङ्गाद् यथा वाक्यभेदस्तथा प्रकृतेऽपि यज्ञेन विविदिषन्ति दानेन विविदिषन्ति तपसा विविदिषन्तीत्येवं प्रत्येकं विविदिषन्तीति पदस्यानुषङ्गाद् विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेवेत्यर्थः । यत् तु पूर्वमुक्तम्– "अत्र त्वेकवाक्योपात्तत्वाद् दर्शादिवत् समुच्चयः" इति, तत्र पृच्छति– **कथं तर्हि समुच्चय इति** । उत्तरयति– **उच्यत इति** । "**अरुणया क्रीणाति वा समाक्रीणाति**" इत्यस्य स्थाने "अरुणया सोमं क्रीणाति गवा सोमं क्रीणाति"

सम्भवदेकस्य विविदिषन्तिपदस्य यज्ञेनेत्यादौ प्रत्येकमनुषङ्गादिह वाक्यभेदो विध्यावृत्तिलक्षणः । कथं तर्हि समुच्चयः ? उच्यते– " अरुणया क्रीणाति वा समाक्रीणाति " [ ] इत्यादिभिन्नवाक्यविहितानामपि सोमप्राप्त्यर्थानां क्रियाणामिव संभवत्समुच्चये यज्ञादीनां परिकल्पितान्तःकरणशुद्धिद्वाराणां भविष्यति, " अरुणया " इत्यादयो हि नियमविधयः, तत्र चार्थिकीतरनिवृत्तिरिति ' अरुणाक्रयेणैव सोमं भावयेद् ' इत्यादिरर्थः फलितः, स च नित्यवत् समुच्चये नोपपद्यत इति संभवत्समुच्चयोऽयम्, न चैवं दध्यादिषु कथं नायमित्याशङ्कनीयम्, तत्र होमनिष्पत्तेर्द्वारस्यैकेनैव सिद्धेः, "अरुणया" इत्यादौ तु क्रयविधेर्दृष्टार्थत्वादेकेनैव क्रयेणानतिसिद्धौ नियमविधित्ववत्, अन्यथा तु प्रत्येकावगतं नियमं कार्यानुरोधेन त्यक्त्वा वाक्यान्तरविहितक्रयसापेक्षत्वं पूर्वक्रयस्य कल्प्यत इति युक्तः संभवत्समुच्चयः, त[द्व]दिहापि यज्ञादीनामसौ युक्तः, अत एव यज्ञानधिकारिणां ब्रह्मचारिणां वेदानुवचनेन केवलेना-

इति पाठः समीचीनः, " **क्रियाणामिव संभवत्समुच्चये** " इत्यस्य स्थाने " क्रयाणामिव संभवत्समुच्चयो " इति पाठो युक्तः, **संभवत्समुच्चय** इत्यस्य **भविष्यती**त्यनेनान्वयः । **नियमविधयः** अरुणयैव सोमं क्रीणाति, गवैव सोमं क्रीणातीत्येवंरूपा नियमविधयः । **तत्र च** नियमविधौ च । **आर्थिकी** अर्थात् प्राप्ता । **इतरनिवृत्तिः** अरुणेतरेण सोमक्रयो न कर्तव्यः, गोभिन्नेन सोमक्रयो न कर्तव्य इत्येवंरूपा । नियमविधौ कीदृशोऽर्थो भवतीत्यपेक्षायामाह– **अरुणाक्रयेणै**वेति । कथमत्र नित्यवत् समुच्चयो न येन संभवत्समुच्चय इत्युच्यत इत्यपेक्षायामाह– **स चे**ति– अरुणाक्रयेणैव सोमं भावयेदित्यादिरर्थश्चेत्यर्थः, अस्य **नोपपद्यते** इत्यनेनान्वयः, अन्या अरुणा अन्या च गौरिति नास्ति किन्तु यैव गौः सैवारुणा यैवारुणा सैव गौरिति अरुणया क्रयणमेव गवा क्रयणं गवा क्रयणमेव चारुणया क्रयणमिति वस्तुगत्या समुच्चयो नास्तीति न नित्यवत् समुच्चय इत्युक्तोऽर्थो नित्यवत् समुच्चयेऽङ्गीक्रियमाणे नोपपद्यत इत्ययं समुच्चयः सम्भवत्समुच्चयः, संभाव्यते चैवं समुच्चय इति, विविदिषन्तीत्यत्र तु यद्यपि याग-दानादीनां भिन्नानां वस्तुतः समुच्चयोऽस्ति किन्तु पुरुषविशेषस्य कस्यचिद् यज्ञ-दानादिक्रियासमुच्चये सति विविदिषा भवति, कस्यचिद् यज्ञेनैव कस्यचिद् दानेनैव कस्यचित् तपसैवान्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषा भवतीति न यज्ञादीनां समुच्चयो नित्यवत् किन्तु संभवत्समुच्चयः, यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यत्र न सरोजत्वावच्छेदेन नीलं समस्ति श्वेतस्यापि सरोजस्य भावात्, किन्तु किञ्चित् सरोजं नीलमपि भवतीति सरोजं संभवन्नीलम्, एवं विविदिषामात्रस्य न यज्ञादिसमुच्चयादेव भावः, कस्याश्चिद् विविदिषाया एकेनापि यागेनान्तःकरणशुद्धिद्वारा भावात्, किन्तु काचिद् विविदिषा यागादिसमुच्चयादेव भवतीति संभवत्समुच्चयोऽयमित्यर्थः । ननु दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादावपि एकहोमोद्देशेन दधि-पयआदिसमुच्चयस्य विधानमस्तु, ततस्तत्रापि संभवत्समुच्चयः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति । **एवं** यथाऽरुणयेत्यादौ संभवत्समुच्चयस्तथा । **कथं नायं** कथं न संभवत्समुच्चयः । निषेधे हेतुमाह– **तत्रे**ति– दध्ना जुहोतीत्यादावित्यर्थः ? । दधि-दुग्धादिद्रव्यस्वरूपस्य होमनिष्पत्तिद्वारा फलजनकत्वम्, होमनिष्पत्तिश्चैकेनापि दध्ना पयसा वा संभवतीति न तत्र समुच्चयोऽवकल्प्यत इत्याह– **होमनिष्पत्ते**रिति । अरुणया गवा सोमं क्रीणातीत्यादौ तु नैवमित्याह– **अरुणया इत्यादौ** त्विति । **दृष्टार्थत्वात्** सोमलताप्राप्तिरूपदृष्टार्थत्वात् । **एकेनैव क्रयेण** अरुणया क्रयेण गवा क्रयेण वा " **क्रयेणानतिसिद्धौ** " इत्यस्य स्थाने " क्रयेण तत्सिद्धौ " इति पाठो युक्तः, **तत्सिद्धौ** सोमलताप्राप्तिरूपदृष्टार्थसिद्धौ । **नियमविधित्वम्** अरुणयेत्यादेर्नियमविधित्वम्, अरुणयैव गवैव क्रयेणैव सोमं भावयेदित्येवं नियमार्थकविधित्वम् । **अन्यथा तु** नियमविधित्वाभावे तु । **प्रत्येकावगतं नियमं** अरुणया सोमं क्रीणाति गवा सोमं क्रीणातीत्येवं प्रत्येकवाक्यावगतम्, अरुणयैव गवैवेत्येवं नियमं त्यक्त्वा **कार्यानुरोधेन** आरुण्यगोसमुच्चयेनैव क्रयेण सोमलताप्राप्तिरूपं कार्यमिति तदनुरोधेन, **वाक्यान्तरे**ति– गवा क्रीणातीति वाक्यान्तरविहितो यः क्रयस्तत्सापेक्षत्वं **पूर्वक्रयस्य** अरुणया क्रीणातीति पूर्ववाक्यविहितक्रयस्य कल्प्यत इत्येतस्मात् कारणात् संभवत्समुच्चयोऽरुणयेत्यादौ युक्त इत्यर्थः । **तद्वत्** अरुणया क्रीणातीत्यादौ यथा संभवत्समुच्चयस्तथा । **इहापि** तमेतमित्यादावपि । **असौ** संभवत्समुच्चयः । **अत एव** तमेतमित्यादौ न नियमवत्समुच्चयः, किन्तु संभवत्समुच्चय इत्यभ्युपगमादेव । **यज्ञानधिकारिणां** सपत्नीकस्य गृहस्थस्यैव यज्ञादावधिकारो न पत्नीविकलस्य

प्यन्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषासिद्धिः । तथा च स्मृतिः—"जपेनैव तु संसिद्ध्येत्" [ ] इति, संभवति चाधिकारिविशेषस्य विविदिषाद्युद्देशेन वेदानुवचनाद्यनुष्ठानमिति । न च स्वर्गकामोऽग्निहोत्रवत् सकृदनुष्ठाननियमो यज्ञाद्यनुष्ठानस्यान्तःकरणशुद्धिपर्यन्तत्वात्, तस्याश्च साधनचतुष्टयसंपत्तिगम्यत्वात्, तेन यस्य सकृदनुष्ठानादन्तःकरणशुद्धिर्न तस्यावृत्तिरिति । अथवा "जातपुत्र" इतिवत् यज्ञादिपदैः प्रसिद्धं शतपथविहितं कर्मसाम्राज्यमुपलक्ष्य विविदिषादिफलोद्देशेन विधीयत इति न वाक्यभेदः, संभवत्समुच्चयश्चैवमुपपद्यते । यद्वा ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितानां कर्मणामन्तःकरणशुद्धिः फलम्, "यत् करोषि" [भगवद्गीता, अ. ९, श्लो. २७.] इत्यादिस्मृतेः, तेन सुष्ठूक्तम्—"कर्मभिः शुद्धान्तःकरणो

ब्रह्मचारिण इत्येवं यज्ञानधिकारिणाम् । **केवलेनापि** यज्ञादिक्रियाविकलेनापि । यज्ञादिसमुच्चयमन्तराऽपि वेदानुवचनान्यतमेन विविदिषासिद्धौ स्मृतिं प्रमाणयति— **तथा च स्मृतिरिति**— "**जपेनैव**" इत्यस्य स्थाने "जप्येनैव" इत्यपि पाठः, "जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १ ॥" [ ] इति सम्पूर्णं वचनम्, **मैत्र** इत्यनेन मित्रस्य— सूर्यस्य गायत्रीमन्त्रजपेनाराधक इति बोध्यते । यदा चात्र सम्भवत्समुच्चय एव न तु नियमवत्समुच्चयस्तदाऽधिकारविशेषस्यैकैकवेदवचनाद्यनुष्ठानमपि युक्तमित्याह— **संभवति चेति**— अस्य **वेदानुवचनाद्यनुष्ठानमि**त्यनेनान्वयः । ननु "स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादावेकदाऽनुष्ठितेनाप्यग्निहोत्रेण स्वर्गफलसिद्धिः, तथा सकृदनुष्ठितेन यज्ञादिना विविदिषाफलसिद्धिसम्भवे विविदिषाद्यर्थं सकृदेव यज्ञाद्यनुष्ठाननियमः सिद्ध्येदित्यत आह— **न चेति**— "**स्वर्गकामोऽग्निहोत्रवत्**" इत्यस्य स्थाने "स्वर्गकामाग्निहोत्रवत्" इति पाठो युक्तः, स्वर्गकामस्याग्निहोत्रे यथा सकृदनुष्ठाननियमस्तथा विविदिषाकामस्य यागादौ सकृदनुष्ठाननियम इति न चेत्यर्थः । यज्ञाद्यनुष्ठानं हि अन्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषाजननसमर्थमिति अन्तःकरणशुद्धिर्यावन्न संपद्येत तावद् भूयो यागाद्यनुष्ठानं कुर्यादेव, अन्तःकरणशुद्धिद्वारनिष्पत्त्यनन्तरं च न पुनर्यज्ञाद्यनुष्ठेयमिति निषेधहेतुमुपदर्शयति— **यज्ञाद्यनुष्ठानस्येति** । ननु यज्ञाद्यनुष्ठानं यद्यन्तःकरणशुद्धिकारणं तदा सकृदनुष्ठितेनापि यज्ञादिनाऽन्तःकरणशुद्धिर्जातैवेति किमर्थं भूयो यज्ञाद्यनुष्ठानमित्यत आह— **तस्याश्चेति**— अन्तःकरणशुद्धेश्चेत्यर्थः । **साधनचतुष्टयसम्पत्तिगम्यत्वादिति**— नित्यानित्यविवेक-विराग-शमदमादि-मुमुक्षुत्वेत्येवं साधनचतुष्टयं तस्य या संपत्तिस्तया गम्यत्वादित्यर्थः, साधनचतुष्टयसम्पन्नत्वादयं शुद्धान्तःकरण इत्यवगमोऽत्र ज्ञेयः, तथा च साधनचतुष्टयगम्यान्तःकरणशुद्धिर्यावता यज्ञाद्यनुष्ठानेन भवति तावद् यज्ञाद्यनुष्ठानं विधेयमिति न तत्र सकृदनुष्ठानस्यासकृदनुष्ठानस्य वा नियम इति भावः । **तेन** यज्ञाद्यनुष्ठानस्यान्तःकरणशुद्धिपर्यन्तत्वेन । **यस्य** विविदिषाकामस्य कस्यचित् पुरुषधौरेयस्य । **तस्य** सकृदनुष्ठानादन्तःकरणशुद्धिमतः पुरुषविशेषस्य । **न आवृत्तिः** नानेकवारं यज्ञाद्यनुष्ठानम् । प्रकारान्तरेण संभवत्समुच्चयोपपादनेन यज्ञेन दानेनेत्यादौ वाक्यभेदप्रसङ्गं वारयति— **अथवेति** । **जातपुत्र इतिवदिति**— यथा जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्र जातपुत्र-कृष्णकेशपदद्वयोपलक्षितावस्थाविशेषस्याग्न्याधानानुवादेन विधानमिति न वाक्यभेदस्तथेत्यर्थः । **यज्ञादिपदैरि**त्यत्रादिपदाद् दानादिपदपरिग्रहः । **यज्ञादिपदैरि**त्यस्य**उपलक्ष्ये**त्यनेनान्वयः । **शतपथविहितं** शतपथसंज्ञकवेदशाखाविहितम्, एवंभूतं यत् प्रसिद्धं कर्मसाम्राज्यं तदुपलक्ष्य— उपलक्षणन्यायेन तदवबोध्य तदेव कर्मसाम्राज्यं विविदिषादिफलोद्देशेन विधीयत इत्येतस्मात् करणाद् यज्ञेन दानेनेत्यादौ वाक्यभेदो न भवतीत्यर्थः । **एवम्** उक्तप्रकाराश्रयणे, संभवत्समुच्चय **उपपद्यते** युज्यते । अनुष्ठितकर्मभिरन्तःकरणशुद्धौ प्रकारान्तरमावेदयति— **यद्वेति** । **ईश्वरार्पणबुद्ध्येति**— यत् किमपि कर्म मया क्रियते तदीश्वरस्यास्तु, न तत्फलं किञ्चिदपि ममाभिलषितमित्येवं बुद्ध्येत्यर्थः । ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठेयमित्यत्र भगवद्गीतावचनं प्रमाणयति— "**यत् करोषि**" **इत्यादिस्मृतेरिति**— "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ १ ॥" इति सम्पूर्णपद्यम्, 'अनुष्ठितकर्मभिर्विशुद्धान्तःकरणो नित्यानित्यविवेकादिकं लभते' इति यत् प्रतिज्ञातं प्राक् तदुपसंहरति— **तेनेति** । "**नित्यविवेकादि**" इत्यस्य स्थाने "नित्यानित्यविवेकादि" इति पाठो युक्तः । नित्यानित्यविवेकादिकं यत् साधनचतुष्टयं तस्य क्रमिकोद्भव-स्वरूपे क्रमेणोपदर्शयति— **स चेति**— अनन्तराभिहितश्चेत्यर्थः । **नित्यानित्यविवेक** इत्यस्य **इत्येवमालोचनात्मक** इत्यनेनान्वयः । "**विमर्शाधिष्ठानम्**" इत्यस्य स्थाने "विमर्शस्याधिष्ठानम्"

नित्यविवेकादि लभते" इति । स च नित्यानित्यविवेकः– 'इदं सर्वमनित्यं दृष्ट-श्रुताभ्याम्, एतस्य विमर्शाधिष्ठानं किञ्चिन्नित्यम्' इत्येवमालोचनात्मकः । तत ऐहिक-पारलौकिकफलेच्छाविरोधिचेतोवृत्ति-विशेषात्मको विरागः । ततः शमादिषट्कम्– शम-दम-उपरति-तितिक्षा-समाधान-श्रद्धाः, अन्तःकरण-निग्रहः शमः, बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः, उपरतिः संन्यासः, द्वन्द्वसहिष्णुत्वं तितिक्षा, श्रवणादिप्रावण्यं समाधानम्, साम्प्रदायिके विश्वासः श्रद्धा । ततो मुमुक्षा–मोक्षेच्छा । तदेतत्साधनचतुष्टयं श्रवणाधिकारि-विशेषणम् । यत्तु मुमुक्षैव तथा, काम्याधिकारे कामनाया एव निरपेक्षाधिकारनिमित्तत्वादिति, तन्न– काम्याधिकारे सामर्थ्यादेरप्यधिकारत्वात् । अथ कामनाऽर्थिकं सामर्थ्याद्यपेक्षते, न श्रुतमन्यत्, तत् किं

इति पाठे युक्तः । **दृष्ट-श्रुताभ्यामि**त्यत्र दृष्टपदेन लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य ग्रहणम् । इदं सर्वमनित्यं प्रत्यक्षादि-प्रमाणेनावसीयते तथा "यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [ ] इत्यादिश्रुतप्रमाणेनाप्यवसीयते, "अपाम सोममृता अभूम" [अ. शिरः १. २.] इत्यादिश्रुतिश्च सोमलतादि-पानजन्यफलस्य न नित्यत्वमवबोधयति, किन्तु चिरस्थितिकत्वमेव "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ॥" [ ] इति वचनात्, **एतस्य विमर्शस्य** दृष्ट-श्रुताभ्यां प्रमाणाभ्यामुपजातस्येदं सर्वमनित्यमित्याकारकस्य विमर्शस्य विचारणास्वरूपज्ञानस्य, **अधिष्ठानं** यत्रायं विचारः प्रादुर्भवति सर्वस्य शून्यत्वे निरधिष्ठानको विचारोऽपि न भवेदिति किञ्चिदधिष्ठानं चैतन्यलक्षणमुपगन्तव्यम्, तच्च नित्यमिति, इत्येवमुक्तप्रकारेण यदालोचनं तदात्मको नित्यानित्य-विवेक इत्यर्थः । विरागस्वरूपं द्वितीयं साधनमुपदर्शयति– **तत इति**– निरुक्तनित्यानित्यविवेकत इत्यर्थः । **ऐहिके**ति– ऐतद्भविकं पारलौकिकं च यत् फलं तदिच्छायास्तत्कामनाया विरोधी प्रतिबन्धको यश्चेतोवृत्तिविशेषोऽन्तःकरणपरिणामविशेषस्तदात्मको विराग इत्यर्थः । तृतीयं साधनस्वरूपमुपदर्शयति– **तत इति**– निरुक्तविरागत इत्यर्थः । **शमादिषट्कमि**त्यत्रादिपदात् किं ग्राह्यमित्यतस्तद् विशिष्योपदर्शयति– **शम-दमे**त्यादिना । शमादीनां विभक्तलक्षणमुपदर्शयति– **अन्तःकरणनिग्रहः शम इति**– अन्तःकरणस्य मनसो यदनेकाकारपरिणमनरूपेण प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाविशेषस्तदनुत्पत्तिप्रयोजकयत्नविशेषोऽन्तः-करणनिग्रहः शम इत्यर्थः । **बाह्येन्द्रिये**ति– बाह्येन्द्रियाणां– चक्षुरादीनां निग्रहः– स्वस्वविषयप्रवृत्तिविरोधिप्रयत्नविशेषो दम इत्यर्थः । **उपरतिरि**ति– सर्वाभ्यः क्रियाभ्यो विरमणलक्षणः संन्यास उपरतिरित्यर्थः । **द्वन्द्वे**ति– सुख-दुःख-शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुत्वं तितिक्षेत्यर्थः । **श्रवणे**ति-श्रवण-मनन-निदिध्यासनैकतानतालक्षणश्रवणादिप्रावण्यं समाधानमित्यर्थः । **साम्प्रदायिक इति**– आप्तपरम्परानुष्ठानगोचरे कर्मणि विश्वास इदमित्थमेव यथाऽऽप्तैराचरितमिति चित्तपरिणामविशेषलक्षणो विश्वासः श्रद्धेत्यर्थः । चतुर्थं साधनमुपदर्शयति– **तत इति**– निरुक्तलक्षणश्रद्धातः । मोक्षविषयिणी येच्छा मुक्तोऽहं स्यामि-त्याकारिका सैव मुमुक्षेत्यर्थः । उपसंहरति– **तदेतदि**ति । मुमुक्षामात्रस्य श्रवणाधिकारिविशेषणत्वं पराभिप्रेतं प्रतिक्षेप्तु-मुपदर्शयति– **यत् त्वि**ति । **तथा** श्रवणाधिकारिविशेषणम् । मोक्षेच्छयैव श्रवणादिकमाचरतीति श्रवणादिकं काम्यमतस्तदधिकारे मोक्षकामनैवान्यानपेक्षा श्रवणाद्यधिकारे निमित्तत्वात् तद्विशेषणमित्याह– **काम्याधिकारे** इति । प्रतिक्षिपति– **तन्ने**ति । नहि तत्तत्कर्मासमर्थस्तत्तत्कर्मण्यधिकारीति तत्तत्कर्मसामर्थ्यादेरप्यधिकारिविशेषणत्वादिति प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **काम्या-धिकार इति । अधिकारत्वात्** अधिकारिविशेषणत्वात् । शङ्कते– **अथे**ति– सामर्थ्यमन्तरेण कामनया कर्म न भवतीत्यत आर्थिकमर्थात् प्राप्तं सामर्थ्यादिकं कामनाऽपेक्षते, श्रुतं किञ्चिन्नापेक्षते कामनेति स्वातिरिक्तश्रुतानपेक्षत्वात् कामनाया एवाधि-कारिविशेषणत्वमिति शङ्काऽर्थः, कामनाऽतिरिक्तस्य श्रुतस्य भावेऽपि तदपेक्षा नास्ति कामनायाः, आर्थिकस्य तु सामर्थ्यादेः श्रुतत्वाभावेऽपि लिङ्गप्रमाणगम्यस्यापेक्षा विद्यते कामनाया इत्यभ्युपगमे श्रुति-लिङ्गयोर्मध्ये लिङ्गस्य प्राबल्यमभ्युपगतं स्यात् तच्च "श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानामुत्तरोत्तरदौर्बल्यात् पूर्वपूर्वं बलीयः" [जैमिनिसू० ३, ३, १४] इति मीमांसासिद्धान्तविरुद्धम्, तत्र समाख्या– नाम, नाम्ना च एकाकाङ्क्षालक्षणं स्थानं कल्प्यते– यदीमनेनाऽऽकाङ्क्षितं न स्यात् कथमेतस्येदं नामेति, एकं यदन्यदाकाङ्क्षति तद् यदि तन्नाकाङ्क्षेत् तर्हि तयोरङ्गाङ्गिभावोऽवकल्पते इति स्थानादुभयाकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणं कल्प्यते, प्रकरणेन चाङ्गबोधकवाक्याङ्गिबोधकवाक्ययोरेकवाक्यतालक्षणवाक्यं परिकल्प्यते, तेन च सामर्थ्यलक्षणं

श्रुति-लिङ्गयोर्लिङ्गं बलवत्, अपि च, एवं राजसूयादौ स्वाराज्यकाममात्रस्य समर्थस्याधिकारः प्रसज्येत, अथ " राजसूयेन यजेत " इति [ ] श्रुतेर्बलीयस्त्वात् राजत्वमप्यधिकारिविशेषणं तर्हि-त्रापि विवेकादिकमपि श्रुतं किं ततो न तथा, युक्तेस्तुल्यत्वात् । अथ विवेकादीनि सर्वत्र सर्वाणि(न) श्रूयन्ते, किन्तु कचित् किञ्चित्, ततश्चैकैकशाखावाक्यात् प्रसक्ता धीः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन बाध्यते, मुमुक्षा तु सर्वशाखास्वबाधितेति सैवाश्रयणीयेति चेत् ? न– " विवेकवता श्रवणं कर्तव्यम् " [

] इत्याद्येकैकशाखावाक्यात् ' अविवेकिनः श्रवणकर्तव्यता न ' इत्यर्थात् प्रतीतावपि साधना-न्तरसम्पन्नस्य विवेकिनस्तदकर्तव्यत्वाप्रतीतेरर्थसमाजस्योक्तन्यायाबाध्यत्वात्, तस्मात् साधनचतुष्टय-संपन्न एव श्रवणाधिकारी । न चोपरतिशब्दवाच्यस्य संन्यासस्य श्रवणाधिकारत्वानुपपत्तिः, तस्य श्रवणाङ्गत्वे मानाभावात्, अज्ञानाङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वादित्याशङ्कनीयम्, श्रवणस्य दृष्टार्थत्वात्, दृष्टेनैवार्थ-

लिङ्गं परिकल्प्यते, लिङ्गेन च साक्षादङ्गाङ्गिभावबोधिका श्रुतिः परिकल्प्यते, तेन साक्षादङ्गाङ्गिभावबोधिका श्रुतिर्लिङ्गादितः प्रबलं प्रमाणम्, लिङ्गं च श्रुतिं कल्पयित्वाऽङ्गाङ्गिभावबोधकमिति श्रुत्यपेक्षया दुर्बलम्, लिङ्गाच्च वाक्यं दुर्बलं यतो वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा तद्द्वाराऽङ्गाङ्गिभावबोधकम्, लिङ्गं तु श्रुतिमात्रं कल्पयित्वाऽङ्गाङ्गिभावबोधकमिति, वाक्याच्च प्रकरणं दुर्बलम्, यावद्धि प्रकरणं वाक्य-लिङ्ग-श्रुतिकल्पनेन तद्द्वाराऽङ्गाङ्गिभावबोधकम्, तावद्वाक्यं लिङ्ग-श्रुती द्वे एव कल्पयित्वा तद्द्वाराऽङ्गाङ्गिभावबोधकमिति, प्रकरणाच्च स्थानं दुर्बलं यावद्धि स्थानं प्रकरणादीनि चत्वारि प्रमाणानि कल्पयित्वाऽङ्गाङ्गिभावबोधकं तावत् प्रकरणं वाक्यादीनि त्रीण्येव प्रमाणानि कल्पयित्वा तद्द्वाराऽङ्गाङ्गिभावबोधकमिति, एवं स्थानात् समाख्या प्रमाणं दुर्बलं यावत् समाख्याप्रमाणं स्थानादीनि पञ्च प्रमाणानि कल्पयित्वाऽङ्गाङ्गिभावबोधकं तावत् स्थानं प्रकरणादीनि चत्वार्येव कल्पयित्वा तद्द्वाराऽङ्गाङ्गिभावबोधकमिति सोऽयं सिद्धान्तः श्रुतितो लिङ्गस्य प्राबल्याभ्युपगमे विरुध्येतेत्यर्थः । किञ्च यथार्थिके सामर्थ्यमात्रं कामनाऽपेक्षेत, तदा राजसूयादियागकरणसमर्थः स्वाराज्यकामो ब्राह्मणादिरपि राजसूयादावधिकारी प्रसज्येतेत्याह– **अपि चेति** । **एवं** कामनया सामर्थ्यमात्रस्यापेक्षणमित्युपगमे । पर आह– **अथेति** । **श्रुतेः** श्रुतिप्रमाणस्य । **बलीयस्त्वात्** लिङ्गादिप्रमाणापेक्षया बलवत्त्वात् । **राजत्वमपी**त्यपिना कामना-सामर्थ्ययोर्ग्रहणम् । **तर्ही**ति– यदि श्रुतत्वाद् राजसूयादौ राजत्वमधिकारिविशेषणं तदेत्यर्थः, **अत्रापि** तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादावपि । **विवेकादिकमि**त्यत्रादिपदाद् विरागादेर्ग्रहणम् । **श्रुतं** श्रुतिप्रमाणविषयः । **ततः** श्रुतिप्रमाणतः । **किं न तथा** किं नाधिकारिविशेषणम् । **युक्तेस्तुल्यत्वादि**ति– राजसूयादौ श्रुतत्वादेव राजत्वमधिकारिविशेषणं श्रुतत्वं च प्रकृते विवेकादेरपीत्येवं युक्तेः समानत्वादित्यर्थः । परः शङ्कते– **अथेति**– ' विवेकादीनि सर्वाणि सर्वत्र न श्रूयन्ते इत्यन्वयः । पृच्छति– **किन्त्वि**ति । उत्तरयति– **कचित् किञ्चिदि**ति– कस्याञ्चिच्छाखायां विवेकादीनां चतुर्णां मध्यादेकमेव श्रुतमित्यर्थः, **ततश्च** कचित् किञ्चिदेव श्रुतमित्येतस्माच्च । **धीरि**त्यस्य **बाध्यते** इत्यनेनान्वयः, सर्ववेदान्तवाक्येषु विविदिषा-कामनाया एवाधिकारिविशेषणतया प्रत्यय इति तेन प्रत्ययेन विवेकादीनां मध्यादेकैकस्याधिकारिविशेषणतया प्रतीतिरेकैक-शाखावाक्यात् प्रसक्ता बाध्यत इत्यर्थः । **मुमुक्षा त्वि**ति– मुक्तीच्छा पुनः सर्वशाखास्वधिकारिविशेषणतया प्रतीयत इति तत्प्रतीतिरबाधितैवेत्यतः प्रकृते मुमुक्षैवाधिकारिविशेषणतयाऽऽश्रयणीयेत्यर्थः । समाधत्ते– **नेति** । **इत्यादी**त्यत्रादिपदाद् विरागवता श्रवणं कर्तव्यं शमादिषट्कवता श्रवणं कर्तव्यमित्यादिवाक्यस्योपग्रहः । **अर्थात् प्रतीतावपी**ति– अत्र " अवि-रागिणः श्रवणकर्तव्यता न " इति, " शमादिषट्करहितस्य श्रवणकर्तव्यता न " इत्यर्थात् प्रतीतावपीत्यस्याप्युपलक्षणम् । **साधनान्तरसम्पन्नस्य** विरागादिसम्पन्नस्य । **तदकर्तव्यत्वाप्रतीतेः** श्रवणाकर्तव्यत्वाप्रतीतेः । **अर्थसमाजस्येति**– विवेकिनः श्रवणं कर्तव्यं विरागिणः श्रवणं कर्तव्यं शमादिषट्कवतः श्रवणं कर्तव्यं मुमुक्षोः श्रवणं कर्तव्यमित्येवं विवेकित्व-विरागित्व-शमादिषट्कवत्त्व-मुमुक्षावत्त्वसंवलनस्यार्थात् प्राप्तस्येत्यर्थः । **उक्तन्याये**ति– सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेत्यर्थः । उप-संहरति– **तस्मादि**ति– शमादिषट्कमध्यपतितस्योपरतिशब्दवाच्यस्य संन्यासस्य श्रवणाधिकारत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य **आशङ्कनीयमि**त्यनेनान्वयः । संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वे सति श्रवणाधिकारत्वं भवेत्, श्रवणाङ्गत्व एव तु मानं नास्तीति श्रवणाधिकारत्वानुपपत्तौ हेतुमुपदर्शयति– **तस्येति**– संन्यासस्येत्यर्थः । यथा हि श्रवणं मननादिद्वारा

वादिकेन फलेन फलवत्ताया निर्णयात् तत्संनिधौ श्रुतस्याफलस्य सन्न्यासस्य प्रयाजादिवदङ्गत्वा-श्रवणस्यायौक्तिकत्वात्, प्रमाणं च तत्र प्रयाजादिवत् प्रकरणमेव । अथैतदात्मन एव प्रकरणं न श्रवण-स्यैवेति चेत् ? न– उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैरात्मनः प्रतिपाद्यत्वप्रतीतेरात्मनः प्रकरणमित्यभिधीयमाने-ऽप्यङ्गत्वावेदकस्योभयाकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्यापि सुव्यवस्थितत्वात्, तथाहि– यथा प्रयाजा उपकार्या-काङ्क्षाः प्रधानयागोऽप्युपकारकाकाङ्क्ष इत्युभयाकाङ्क्षा प्रयाजानां प्रकरणम्, तथा सन्न्यासोऽप्युपकार्याकाङ्क्षः श्रवणमप्युपकारकाकाङ्क्षमित्युभयाकाङ्क्षाप्रकरणं सन्न्यासस्य, तदेव च श्रवणाङ्गत्वसाधकमिति किमत्रार्थ-वादिकफलकल्पनाक्लेशेनेति दिक् । तस्मात् युक्तमुक्तं साधनचतुष्टयसम्पन्नः श्रवणाद्यधिकारीति । सोऽय-मधिकारी श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमनुसृतः श्रवणादि सम्पादयति । श्रवणादिकं तु–श्रवणं १, मननं २,

---

आत्मसाक्षात्कारलक्षणफलजनकत्वादङ्गीभूतं तथा संन्यासस्याप्यङ्गित्वमेव न्याय्यम्, तस्याङ्गित्वोपपत्तये फलान्तरमेव कल्पयितु-मुचितमित्याशयेनाह– अज्ञानेति– अत्र "अज्ञानाङ्गत्वस्यैव" इत्यस्य स्थाने "अङ्गित्वस्यैव" इति पाठो युक्तः । निषेधे हेतुमाह– श्रवणस्येति । दृष्टार्थत्वात् मनन-निदिध्यासनद्वारा साक्षात्काररूपदृष्टप्रयोजनकत्वात् । यद्यपि आत्म-साक्षात्कारकाम आत्मश्रवणं कुर्यादित्येवमात्मश्रवणस्य फलतया आत्मसाक्षात्कारो न विहितस्तथापि आत्मश्रवणस्यार्थवादि-कात्मसाक्षात्कारफलवत्तया फलवत्त्वं समस्त्येवेत्याह– दृष्टेनैवेति । यदा चार्थवादिकफलवत्तया फलवत्त्वं श्रवणस्य निश्चितं तदा फलवत्सन्निधौ श्रूयमाणमफलं तदङ्गं भवतीति न्यायात् फलवच्छ्रवणसन्निधौ श्रूयमाणस्य संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वं स्यादेव यथा-स्वर्गकामो दर्श-पूर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिना फलवत्तया विहितस्य दर्श-पूर्णमासस्य यागस्य सन्निधौ समिधो यजती-त्यादिविधिना विहिताः प्रयाजाः फलशून्यास्तदङ्गं भवन्तीत्येवं संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वाश्रयणं युक्त्युपेतमेवेत्याह– तत्सन्नि-धाविति– फलवच्छ्रवणसन्निधावित्यर्थः । "तदङ्गत्वाश्रवणस्यायौक्तिकत्वात्" इत्यस्य स्थाने "तदङ्गत्वाश्रयणस्य यौक्तिकत्वात्" इति पाठो युक्तः । अङ्गाङ्गिभावबोधकानां श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां षण्णां प्रमाणानां मध्यात् किमत्र प्रमाणं, यद्बलाच्छ्रवणाङ्गत्वं सन्न्यासस्य स्वीकरणीयमित्याकाङ्क्षायामाह– प्रमाणं चेति । तत्र संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वे । ननु यत्र प्रकरणे संन्यासादीनां विधानं तत् प्रकरणमात्मन एव न तु श्रवणस्येति संन्यासस्य प्रकरणा-दात्माङ्गत्वमेव स्यान्न श्रवणाङ्गत्वमिति शङ्कते– अथेति । "श्रवणस्यैवेति" इत्यस्य स्थाने "श्रवणस्येति" पाठो युक्तः । समाधत्ते– नेति । उपक्रमोपसंहारादीति– "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥" [ ] इति वचनाद् आदिपदादभ्यासादीनां पञ्चानां ग्रहणम् । लिङ्गैः तात्पर्यलिङ्गैः उपक्रमोपसंहारादिभिः "तत् त्वमसि" [निरा. ३१] इत्यादिवाक्यानामात्मन्येवं तात्पर्यमिति निश्चयत उक्तवाक्यत आत्मनः प्रतिपाद्यत्वप्रतीतेस्तादृशवाक्यकदम्बकात्मकः सन्दर्भ आत्मनः प्रकरणमित्येवमभिधीयमानेऽपीत्यर्थः । तथा चैतादृशं प्रकरणं श्रवणस्य नास्तीति भावः, तथापि येन प्रकारेणाङ्गाङ्गिभावोऽवबुध्यते तत् प्रकरणं श्रवणस्यास्ती-त्याह– अङ्गत्वावेदकस्येति । उभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणस्याङ्गत्वावेदकं दृष्टान्तोपष्टम्भेन भावयति– तथाहीति– समिधो यजतीत्यादिविधिविहितानां प्रयाजानां किञ्चित्फलकामनयाऽविहितानां प्रधानत्वासम्भवात् किञ्चित्फलवत्कर्मोपकारकत्वमवश्य-मेषितव्यमित्युपकार्याकाङ्क्षाः प्रयाजाः, दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिविहितौ दर्श-पूर्णमासयागौ फलकामनया विहितत्वात् प्रधानौ भवतोऽपि कथमेतौ कर्तव्यावितीति कर्तव्यताकाङ्क्षाशालित्वादुपकारकाकाङ्क्षावित्येवमुभयाकाङ्क्षालक्षण-प्रकरणेन यथा प्रयाजानां दर्श-पूर्णमासयागाङ्गत्वम्, तथा च समिदादिभिर्दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवं विधि-स्वरूपं निराकाङ्क्षं सम्पद्यते, तथा संन्यासेन किं भावयेदित्येवं संन्यासस्यास्त्युपकार्याकाङ्क्षा, श्रवणं कथं भावयेदिति श्रवणस्याप्यस्त्युपकारकाकाङ्क्षेत्येवमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणात् संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वम्, एवं च प्रधानीभूतश्रवणफलेनैव संन्यासस्य फलवत्त्वोपपत्तेर्न तस्यार्थवादिकफलकल्पनाक्लेशो विधेय इत्यर्थः । उपसंहरति– तस्मादिति । एवम्भूतः श्रवणाद्यधिकारी कथं श्रवणादि सम्पादयतीत्यपेक्षायामाह– सोऽयमधिकारीति– अस्य सम्पादयतीत्यनेनान्वयः । श्रोत्रियम् अध्ययनाऽ-ध्यापनादिना यथावच्छ्रुत्यर्थज्ञातारम् । ब्रह्मनिष्ठं शुद्धचैतन्यस्वरूपं ब्रह्मैव सत्यं तदन्यन्मिथ्येत्येवं ब्रह्मैकश्रद्धम् । गुरुं

निदिध्यासनं ३ चेति । श्रवणं नाम- वेदान्तानां शक्ति-तात्पर्यावधारणानुकूलो व्यापारः, श्रुतस्यार्थस्य युक्तितः सन्धानं मननम्, विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं निदिध्यासनम् । एतेषां श्रवणं प्रधानम्, इतरे फलोपकार्यङ्गे, श्रोतव्यादिवाक्येषु प्राथमिकत्वात् श्रवणविधेरेवार्थवादिक-फल[कल्पनयेतरयोस्तत्क]ल्पनाक्लेशनिवृत्तेः । श्रवणस्य तत्त्वज्ञाने प्रधानभूतशब्दप्रमाणस्वरूपनिर्वाह-कतया प्राधान्यम्, असति श्रवणे प्रामाणासंभावनया तत्त्वज्ञानानुदयात्, अत्यन्तानवगतार्थे गृहीत-शक्तितात्पर्यकस्य शब्दस्यैव प्रमाजनकत्वात् तन्निर्वाहकस्य श्रवणस्य प्राधान्यमिति तात्पर्यम् । विधिश्चात्र नियमाख्य एव दृष्टा, दृष्टार्थत्वात्, दृष्टस्यापि तत्त्वज्ञानोपयोगित्वात् । न च, नियमविधिस्थले फले

ब्रह्मस्वरूपोपदेष्टारमाचार्यम्, **अनुसृतः** सन् । श्रवणादीत्यनेन किं प्राह्यमित्यपेक्षायामाह- **श्रवणादिकं** त्विति । श्रवण-मनन-निदिध्यासनानां क्रमेण स्वरूपात्मकलक्षणमुपदर्शयति- **श्रवणं नामेति** । **वेदान्तानां** तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यानाम् । **शक्तितात्पर्येति**- तत्पदस्य मायावच्छिन्नचैतन्ये शक्तिः, त्वम्पदस्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये शक्तिः, वाक्यार्थयोर्निरुक्त-विशिष्टचैतन्ययोरभेदेनान्वयोऽनुपपन्न इत्यन्वयानुपपत्त्या जहदजहत्स्वार्थलक्षणया तत्त्वमसीति वाक्यं शुद्धचैतन्यमेवावबो-धयतीति तस्य शुद्धचैतन्य एव तात्पर्यमित्येवं शक्ति-तात्पर्यविधारणानुकूलो य उपक्रमोपसंहारादिषट्तात्पर्यलिङ्गान्वेषणलक्षणो व्यापारः श्रवणमित्यर्थः, उक्तस्वरूपस्य श्रवणस्य कर्तव्यत्वावेदकं तत्स्वरूपावेदकं च पद्यकदम्बकं पञ्चदश्यां यथा-

"अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद् दृढीभवेत् । शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ १ ॥
बाढं सन्ति ह्यदार्ढ्यस्य हेतवः श्रुत्यनेकता । असंभाव्यत्वमर्थस्य विपरीता च भावना ॥ २ ॥
शाखाभेदात् कामभेदाच्छ्रुतं कर्मान्यथाऽन्यथा । एवमत्रापि मा शङ्कीत्यतः श्रवणमाचरेत् ॥ ३ ॥
वेदान्तानामशेषाणामादि-मध्याऽवसानतः । ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमिति धीः श्रवणं भवेत् ॥ ४ ॥" इति ।

मननस्वरूपं प्रकटयति- **श्रुतस्येति**- श्रवणनिष्टङ्कितस्येत्यर्थः । **युक्तितः** प्रमाण-तर्कोपेतहेतुतः । **सन्धानम्** अनुमितिविषयीकरणम्, यस्य येन रूपेण श्रवणं तस्मिंस्तद्रूपस्यानुमित्यात्मकं यज्ज्ञानं तन्मननमित्यर्थः । निदिध्यासन-स्वरूपमावेदयति- **विजातीयेति**- अनुमित्यात्मकं यदात्ममननं तद्विजातीयोऽन्यविषयकप्रत्यक्षादिरूपः प्रत्ययस्तस्य तिरस्कारेण- अन्तराऽन्तराऽन्यादृशज्ञानजननतो यदात्मानुमितिप्रवाहस्य विच्छेदस्तत्परिहारेणेति यावत्, सजातीयप्रत्ययस्यात्मानुमिति-प्रत्ययस्य प्रवाहीकरणं- प्रवाहरूपेणावस्थापनं निदिध्यासनमित्यर्थः । **एतेषां** श्रवण-मनन-निदिध्यासनानां मध्ये । **श्रवणं** श्रुतिप्रभवात्मज्ञानम् । **प्रधानं** आत्मसाक्षात्कारलक्षणात्मतत्त्वज्ञानात्मकफलवत्त्वान्मुख्यम्, **इतरे** मनन-निदिध्यासने । **फलोपकार्यङ्गे** फलमात्मतत्त्वसाक्षात्कारलक्षणं तत्साधनं श्रवणमपि फलवत्त्वात् फलं तद्रूपं यदुपकार्यं प्रधानत्वात् तस्याङ्गे- तदुपकारके, फलवत्सन्निधौ श्रूयमाणमफलं तदङ्गं भवतीति नियमात् । कथं श्रवणस्यैव फलवत्त्वं येन तदङ्गत्वं मनन-निदिध्यासनयोरित्यपेक्षायामाह- **श्रोतव्यादिवाक्येष्विति**- "आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात् कर्तव्यः" [ ] इति वाक्येष्वित्यर्थः । **प्राथमिकत्वात्** प्रथमं श्रूयमाणत्वात् । **श्रवणविधेः** श्रोतव्य इति विधेः । **अर्थवादिकफलकल्पनया** अर्थवादोक्तफलकल्पनया । **इतरयोः** मनन-निदिध्यासनविध्योः । **तत्कल्पना-क्लेशनिवृत्तेः** फलान्तरकल्पनाप्रयासाभावात् । श्रवणस्य मनन-निदिध्यासनापेक्षया प्राधान्यं व्यवस्थापयति- **श्रवणस्येति**- अस्य **प्राधान्यमि**त्यनेनान्वयः । कस्मिन् फले प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायामाह- **तत्त्वज्ञान** इति । प्रधानभूतशब्दप्रमाणस्वरूप-निर्वाहकत्वमेव श्रवणस्य व्यवस्थापयति- **असति श्रवण** इति । ननु श्रवणाभावेऽपि शब्दप्रमाणातिरिक्तप्रमाणदेव तत्त्व-ज्ञानं भविष्यतीति कुतः प्रमाणासंभावनेत्यत आह- **अत्यन्तानवगतार्थ** इति । **तन्निर्वाहकस्य** प्रमाजनकशब्दस्वरूप-निर्वाहकस्य । "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ॥ तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ १ ॥" इति वचनाद् विधेस्त्रैविध्ये श्रवणविधिः किमेतेष्वित्यपेक्षायामाह- **विधिश्चात्रेति**- "**दृष्टा, दृष्टार्थत्वात्, दृष्टस्यापि**" इत्यस्य स्थाने "दृष्टादृष्टार्थत्वात्, अदृष्टस्यापि" इति पाठो युक्तः, यथा व्रीहिनवहन्तीत्यत्र नापूर्वविधिः, प्रमाणान्तराप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिरित्युच्यते, तुषविमोकार्थं व्रीहेरवहननं प्रत्यक्षादिप्रमाणेनैवोपलभ्यत इति तत् प्रमाणान्तरप्राप्तमेव, किन्तु

साधनान्तरस्य प्रा[त्य]क्षिकी प्राप्तिस्तत्र सा च न, निर्विशेषा आत्मज्ञाने श्रवणातिरिक्तस्याप्राप्तेरिति कथं नियमविधिः, न च व्रीहितुषविमोकत्वपुरस्कारेणावघातातिरिक्तस्येवात्मज्ञानत्वपुरस्कारेण श्रवणातिरिक्तस्य प्रत्यक्षादेः प्राप्तेरदोषफलतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनान्तरप्राप्तेरपेक्षितत्वात्, अत एवापूर्वापूर्वव्रीहितुषविमोकोऽपि दलनादिना कर्तुं शक्यत इत्यवघातो नियम्यते, आत्मज्ञानमात्रे प्रत्यक्षादिप्रसरान्नियमविध्यादरे च सुखमात्रे साधनान्तरप्राप्तेः "यजेत" [ ] इत्यादावपि तत्प्रसङ्गतः, अत एव न भ्रान्त्या साधनान्तरप्राप्तेरपि नियमविध्यङ्गत्वं 'यजेत' इत्यादावतिप्रसङ्गादेवेति

व्रीहीनवहन्यादेवेत्येवंस्वरूपो नियमविधिरेव, अत्र नखविदारणादिनाऽपि तुषविमोकः सम्भवति, नियमविधिना तत्प्रतिक्षेपः क्रियते, अवघाततो वितुषीकृतैरेव व्रीहिभिर्यजेत न तु नखविदारणादिना वितुषीकृतैरिति, तथा चावघाततो वितुषीकरणलक्षणदृष्टप्रयोजनमपि भवति, दृष्टफलकयज्ञोपयोग्यदृष्टलक्षणप्रयोजनमपि भवतीत्येवं तत्रत्यनियमविधेर्यथा दृष्टादृष्टार्थत्वम्, तथा प्रकृतेऽपि श्रवणादिनियमविधितो दृष्टमपि प्रयोजनं भवति, अदृष्टमपि प्रयोजनं भवतीति किमत्रादृष्टप्रयोजनमुररीक्रियत इत्यपेक्षायामाह–**अदृष्टस्यापी**ति । **न चे**त्यस्य व्यवहितेन **इति वाच्यमि**त्यनेन सम्बन्धः । **नियमविधिस्थले** व्रीहीनवहन्तीत्यादिनियमविधिस्थले । **फले** तुषविमोकादिलक्षणफले । **साधनान्तरस्य** अवघातभिन्ननखविदारणादिलक्षणकारणस्य । "**प्रा[त्य]क्षिकी**" इत्यस्य स्थाने "पाक्षिकी" इति पाठो युक्तः–

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ १ ॥" [ ]

इति वचनात्, यदा अवघातो न क्रियते किन्तु नखविदारणादिकमेव विधीयते तदानीं नखविदारणादिलक्षणसाधनान्तरस्य प्राप्तिरस्ति, अतस्तत्प्रतिषेधार्थं नियमविधिराश्रीयते । **तत्र** श्रवणादिविधिस्थले, **सा च न** आत्मज्ञानलक्षणफले श्रवणाद्यतिरिक्तसाधनस्य पाक्षिकी प्राप्तिर्न पुनः । कथं नेत्यपेक्षायामाह– **निर्विशेषे**ति– "**निर्विशेषा आत्मज्ञाने**" इत्यस्य स्थाने "निर्विशेषाऽऽत्मज्ञाने" इति पाठो युक्तः । **कथमि**त्याक्षेपे न कथञ्चिदित्यर्थः, तथा चात्मज्ञानार्थं श्रवणादेरत्यन्ताप्राप्तत्वादपूर्वविधिरेवायं भवितुमर्हतीति भावः । अन्तरा शङ्कामुत्थाप्य प्रतिक्षिपति–**न चे**ति– यथा सामान्यतो व्रीहितुषविमोकं प्रति अवघातोऽपि कारणं नखविदारणादिकमपि कारणमिति नखविदारणादिसाधनान्तरस्य प्राप्तौ तदानीमवघातस्याप्राप्तौ नियमविधिस्तथा प्रकृतेऽपि सामान्यत आत्मज्ञाने श्रवणमपि कारणं प्रत्यक्षादिकमपि कारणमिति यदा प्रत्यक्षादिनाऽऽत्मानं ज्ञातुं प्रवर्तेत तदानीं प्रत्यक्षादिसाधनान्तरस्य प्राप्तौ श्रवणस्याप्राप्तौ नियमविधिः स्यादिति शङ्कार्थः । "**रदोष-फल**" इत्यस्य स्थाने "रदोषः, फलः" इति पाठो युक्तः । अवान्तराशङ्कानिषेधे हेतुमुपदर्शयति–**फलते**ति– व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावघातरूपसाधनस्य फलतावच्छेदकं तुषविमोकत्वं तदवच्छिन्नस्य तुषविमोकस्य साधनान्तरं नखविदलनादिकं तत्प्राप्तेर्नियमविधिनाऽपेक्षितत्वात्, प्रकृते तु श्रवणादिलक्षणसाधनस्य फलतावच्छेदकं निर्विशेषात्मज्ञानत्वं तदवच्छिन्नस्यनिर्विशेषात्मज्ञानस्य साधनान्तरं न प्रत्यक्षादिकं प्रत्यक्षादिप्रमाणतो निर्विशेषात्मज्ञानानुदयादिति साधनान्तरप्राप्त्यभावे तन्निबन्धनाप्राप्तेरभावान्न नियमविधिसम्भव इत्यर्थः । **अत एव** फलतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनान्तरप्राप्तेर्नियमविधिनाऽपेक्षितत्वादेव । **अपूर्वे**ति– यस्य यस्य व्रीहेर्नखेन विदारणं न सम्भवति तस्याप्यूर्ध्वाधोव्यवस्थितप्रस्तरद्वयकरणकदलनादिना तुषविमोकः सम्भवत्येवेत्येवेति तुषविमोकत्वावच्छिन्ने साधनान्तरप्राप्त्या तत्प्रतिषेधायावघातो नियम्यत इत्यर्थः । यदि च निर्विशेषात्मज्ञाने– प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराप्रवृत्तावपि आत्मज्ञानमात्रे प्रत्यक्षादिसाधनान्तरप्रवृत्तितः श्रवणादिविधेर्नियमविधित्वमुपपाद्यते, तदा फलतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनान्तरप्रवृत्तेरनपेक्षितत्वं फलजातीयं यत् किञ्चित् फलं प्रति साधनान्तरप्राप्तेरपेक्षितत्वमित्यस्य नियमविध्युपोद्बलकस्य स्वहस्तितत्वेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं च ग्रस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ १ ॥" [ ] इति वचनलक्षितसुखविशेषलक्षणस्वर्गजातीयसुखमात्रं प्रति स्रक्-चन्दन-वनितादिलक्षणसाधनान्तरप्राप्तेरपि नियमविध्यङ्गत्वतो नियमविधित्वमेव तस्य प्रसज्येत, स्वीकृतस्यापूर्वविधित्वस्योच्छेद एव स्यादित्याह– **आत्मज्ञानमात्र** इति । "**तत्प्रसङ्गतः**" इत्यस्य स्थाने "तत्प्रसङ्गः" इति पाठो युक्तः, तसिल्प्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वे तथा पाठोऽपि युक्त एव, तस्य नियमविधित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । **अत एव** स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नियमविधित्व-

वाच्यम्, निर्विशेषात्मबोधेऽपि "इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत्" [ ] इत्यादिना पुराणप्राकृतवाक्यश्रवणादेः प्राप्तत्वाद् वेदान्तश्रवणं नियम्यत इति दोषाभावात्। एतच्च श्रवणाद्यावृत्तं तत्त्वधीहेतुः, दृष्टार्थत्वात्, तदेवं बहुजन्मलब्धपरिपाकवशादसौ "तत्त्वमसि" [ ] आदिवाक्यार्थविशुद्धं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं साक्षात्कुरुते। न च प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतः स्वभङ्गः, श्रवणादेः प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात् तन्निवृत्तेश्च तुच्छत्वेनोत्पत्तावतिरिक्तानपेक्षणात्। 'तत् त्वम्' इति पदयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टचैतन्यरूपपृथगर्थवाचकयोः श्रूयमाणं सामानाधिकरण्यं न तावत् सिंहो देवदत्त इतिवद्गौणम्, मुख्ये संभवति तस्यान्याय्यत्वात्। नापि "मनो ब्रह्म" [ ] इत्यादिवदुपासनार्थम्, श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। मुख्यत्वेऽपि न नीलोत्पलादिवत् सामानाधि-

---

प्रसङ्गादेव, अस्य निषेधे नञर्थेऽन्वयः, तस्य **नियमविध्यङ्गत्वमि**त्यनेनान्वयः। अत एवेत्यभिहितहेतुमेव स्पष्टयति- **यजेते**ति। इत्थं श्रवणविधेर्न नियमविधित्वमित्युपपादनपराशङ्काप्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति- **निर्विशेषात्मबोधेऽपी**ति- यद्यपि निर्विशेषात्मज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरस्य प्रवृत्तिर्नास्ति तथापि इतिहासपुराणादिवाक्यश्रवणादिलक्षण-प्रमाणान्तरप्राप्ते**रितिहासपुराणादे**रित्यादिवचनेन सद्भावात् तत्प्रतिषेधार्थं वेदान्तवाक्यश्रवणं नियम्यते, अत एव 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः' [ ] इति वचनं नियमप्रतिपादकमिति फलतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनान्तरप्राप्तेरेव नियम-विध्यङ्गत्वेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नियमविधित्वप्रसङ्गदोषाभावादित्यर्थः। तत् किं निर्विशेषात्मज्ञानार्थं वेदान्तवाक्यश्रवण-मेकधैव कर्तव्यमुत तदावृत्तिरपेक्षितेत्यपेक्षायामाह- **एतच्चे**ति- अनन्तरोपदिष्टस्वरूपं चेत्यर्थः। **श्रवणादी**त्यत्रादिपदान्मनन-निदिध्यासनयोः परिग्रहः। **आवृत्तं** भूयोऽभ्यस्तम्। नियमविधिबोधितस्य श्रवणादेरदृष्टार्थत्ववद् दृष्टार्थत्वमपि, तेन यद्यदृष्टार्थत्वमेव स्यात् तदा सकृद्विधीयमानेनापि श्रवणादिना तत्त्वज्ञानोपयोग्यदृष्टजननात्तद्द्वारा निर्विशेषात्मज्ञानं सम्भव-तीति निष्प्रयोजनं श्रवणाद्यावर्तनं न विधेयं स्यात्, यदा तु दृष्टमपि तत्त्वज्ञानदृढीकरणादिकं तस्य प्रयोजनं तदा यावदभ्यस्तेन श्रवणादिना निर्विशेषात्मज्ञानं दृढं निष्पद्यते तावदभ्यसनीयं श्रवणादिकमित्यावेदनायाह- **दृष्टार्थत्वादि**ति। तथा च पुरुषधुरन्धरो नित्याध्ययनविधिनाऽधीतवेदान्तः साङ्गाध्ययनबलादापाततो वेदान्तवाक्यार्थज्ञानवानिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितकर्मभिर्विशुद्धान्तःकरणो नित्यानित्यविवेक-विराग-शमादिषट्क-मुमुक्षावान् विशिष्टगुर्वनुसरणतः श्रवण-मनन-निदिध्यासनवान् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थविशुद्धप्रत्यगभिन्नपरमात्मानं साक्षात्करोतीत्युपसंहरति- **तदेवमि**ति। **परि-पाकश्च** दार्ढ्यं श्रवणादीनाम्। **असौ** पुरुषधुरन्धरः। ननु ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाणात्मकस्य श्रवणादितो भावे तत्प्रामाण्यस्य श्रवणादिनिबन्धनत्वेन प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं यद् वेदान्तिसम्मतं तद्भङ्गः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति- **न चे**ति। "**स्वतः स्वभङ्गः**" इत्यस्य स्थाने "स्वतस्त्वभङ्गः" इति पाठो युक्तः। श्रवणादितः परमात्मसाक्षात्कार-प्रतिबन्धकापगमो भवति, ततो विशुद्धं प्रमाणस्वरूपं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते, इति प्रतिबन्धनिवृत्तेस्तुच्छस्वरूपायाः प्रामाण्योत्पत्तौ प्रयोजकत्वेऽपि कस्यचिद् भावस्य तत्रानपेक्षणात् स्वतस्त्वं न व्याहन्यत इति निषेधहेतुमुपदर्शयति- **श्रवणादेरि**ति। **तन्निवृत्तेश्च** प्रतिबन्धकनिवृत्तेश्च, स्वाश्रयज्ञानकारणातिरिक्तभावानपेक्षत्वं प्रामाण्ये स्वतस्त्वं, तच्च प्रामाण्यस्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावापेक्षत्वेऽपि निर्वहतीत्याशयः। तत्त्वमसीत्यत्र तत्-त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं केनापि प्रकारेणाघटमानमित्यतः शुद्धचैतन्यस्वरूपे ब्रह्मणि तयोर्जहदजहल्लक्षणा, तत एवाखण्डब्रह्मस्वरूपबोधजनकत्वं तत्त्वमसीति वाक्यस्येत्युपदर्शयति- **तत्-त्वमिति पदयोरि**ति। **परोक्षत्वे**ति- परोक्षत्वविशिष्टचैतन्यरूपभिन्नार्थवाचकस्य तत्पदस्य अपरोक्षत्वविशिष्टचैतन्यरूपभिन्नार्थवाचकस्य त्वंपदस्य समानविभक्तिवचनकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं श्रूयमाणं सिंहो देव-दत्त इतिवद् गौणं नेत्यर्थः। निषेधे हेतुमाह- **मुख्ये** इति- मुख्ये सामानाधिकरण्य इत्यर्थः। **तस्य** गौणस्य सामाना-धिकरण्यस्य। सति प्रयोजने गौणमपि सामानाधिकरण्यमाश्रीयते, यथा- "मनो ब्रह्म" [ ] इत्यत्र आरोपितब्रह्माभेदकं मन उपासीतेति, तथा आरोपितपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यलक्षणब्रह्माभेदकमपरोक्षत्वविशिष्टचैतन्यं त्वंपदवाच्यमुपासीतेत्येवमुपासनार्थं गौणमपि सामानाधिकरण्यं न्याय्यमित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति- **नापी**ति। निषेधे हेतुमाह- **श्रुतहाने**ति- श्रुतस्य तत्त्वम्पदयोः मुख्यस्य सामानाधिकरण्यस्य, यद्वा अश्रुतस्य यदुपासनलक्षणफलकस्य गौणसामाना-

करण्यम्, गुणगुणिभावाद्यसम्भवात्, निर्गुणाऽस्थूलादिवचनविरोधाच्च । नापि यः सर्पः सा रज्जुरितिवद् बाधीयम्, उभयोश्चिद्रूपतया बाधायोगाद् मुक्त्यभावप्रसङ्गाच्च, नहि स्वबाधार्थं जीवप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मात् पदार्थयोः परस्परव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यनन्तरं लक्षणया सोऽयं देवदत्त इतिवद्विशुद्धप्रत्यगभिन्नाखण्डपरमात्मप्रतीतिः, सा च लक्षणा पदद्वयेऽपि अन्यथाऽखण्डार्थप्रतीत्यनुपपत्तेर्लक्षणाबीजविरोधासमाधानाच्च । इयं लक्षणा विशेषणांशत्यागाद् विशेष्यांशात्यागाच्च जहदजहती(भागलक्षणा च गीयते) । नन्वेवं चैतन्याद्वैतसिद्धावपि कथं प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वाभाव इति चेत् ? उच्यते–यदि त्वंपदार्थे भोक्तृत्वादिपारमार्थिकं कथं तत्पदार्थैक्यसिद्धिः, एवं तत्पदार्थेऽपि परोक्षत्वादि

धिकरण्यस्य, कल्पनं तयोः प्रसङ्गादित्यर्थः । भवतु मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमित्यत आह–**मुख्यत्वेऽपीति**– समानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वेऽपीत्यर्थः । नीलोत्पलमित्यत्र नीलरूपविशिष्टपरस्य नीलपदस्योत्पलात्मकद्रव्यवाचकपदेन सामानाधिकरण्यं संभवति नीलात्मकगुणवत्त्वस्योत्पलात्मके गुणिनि सद्भावात्, प्रकृते तत्पदवाच्ये निर्गुणे ब्रह्मणि त्वम्पदवाच्यसगुणचैतन्याभेदासंभवादिति निषेधहेतुमाह–**गुणगुणिभावाद्यसंभवादि**ति । यदि निरुक्तसामानाधिकरण्यानुरोधेन गुणित्वादिकमपि ब्रह्मण्युपेयते तदा निर्गुणत्वादिप्रतिपादकवचनविरोधः स्यादित्याह–**निर्गुणे**ति । ननु रज्जौ सर्पोऽयमिति भ्रमानन्तरं रज्जुरियं न सर्प इति बाधप्रतिसन्धाने सति यः सर्पः सा रज्जुरिति यद्वाधीयं सामानाधिकरण्यं तद्वत् प्रकृतेऽपि बाधीयं सामानाधिकरण्यं तत्-त्वम्पदयोरित्याशङ्कां प्रतिक्षिपति–**नापी**ति । निषेधे हेतुमाह–**उभयोरि**ति– तत्पदार्थ-त्वम्पदार्थयोरित्यर्थः । ननु तत्पदार्थस्य बाधाभावेऽपि त्वम्पदार्थस्य बाधादेव बाधीयं सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्यत आह–**मुक्त्यभावप्रसङ्गाच्चे**ति । कथं मुक्त्यभावप्रसङ्ग इत्यपेक्षायामाह–**नही**ति– अस्य '**उपपद्यते**' इत्यनेनान्वयः । **स्वे**ति– स्वपदार्थस्य मुक्त्यर्थिनो जीवस्य बाधार्थं मम बाधो भवत्वित्येतदर्थं जीवस्य प्रवृत्तिर्नह्युपपद्यत इत्यर्थः । यदि न गौणं सामानाधिकरण्यं नापि मुख्यं नापि बाधीयं तर्हि तत्त्वमसीति वाक्यतः कथं कस्य प्रतीतिर्भवितुमर्हतीत्याकाङ्क्षायामुपसंहरति–**तस्मादि**ति– उक्तदिशा सामानाधिकरण्यप्रकारस्य कस्याप्यसम्भवादित्यर्थः । **पदार्थयोरि**ति– तत्पदार्थ-त्वम्पदार्थयोर्मध्ये तत्पदार्थस्त्वंपदार्थमन्यतो व्यावर्तयति, त्वंपदार्थस्तत्पदार्थमन्यतो व्यावर्तयतीत्येवं परस्परव्यावर्तकतया यद्व्यावर्तकं यद्विशेषणं तद्व्यावर्त्यं तद्विशेष्यमिति नियमादुभयोर्विशेषण-विशेष्यभावेन प्रतीत्यनन्तरं लक्षणया तत्-त्वंपदयोर्विशुद्धप्रत्यगभिन्नाखण्डपरमात्मस्वरूपे शुद्धचैतन्ये जहदजहल्लक्षणया विशुद्धप्रत्यगभिन्नाखण्डपरमात्मप्रतीतिर्भवति, यथा– सोऽयं देवदत्त इति वाक्याच्छुद्धदेवदत्तव्यक्तौ निरुक्तलक्षणया शुद्धदेवदत्तव्यक्तिप्रतीतिरित्यर्थः । **सा च लक्षणा** विशुद्धप्रत्यगभिन्नाखण्डपरमात्मनि लक्षणा पुनः । **पदद्वयेऽपि** तत्पद-त्वंपदद्वयेऽपि । **अन्यथा** एकपद एव लक्षणाभ्युपगमे । **अखण्डे**ति– एकपदस्य शुद्धचैतन्ये लक्षणायामपि लक्ष्ये शुद्धचैतन्ये द्वितीयपदशक्यार्थस्य विशिष्टचैतन्यस्य तत्राभेदेनान्वये सखण्डस्यैव ततो बोधः स्यादित्यखण्डस्य परमात्मरूपार्थस्य प्रतीतेरनुपपत्तेरित्यर्थः । **लक्षणे**ति– तत्-त्वंपदशक्यार्थयोरभेदेनान्वयासम्भवलक्षणविरोध एव लक्षणाबीजं तस्यासमाधानात् परिहाराभावाच्च, एकपदलक्षणायामपि तल्लक्ष्ये द्वितीयपदशक्यार्थस्याभेदेनान्वयासम्भवलक्षणविरोधोऽपरिहृत एवेत्यतो विरोधपरिहारार्थं पदद्वये लक्षणाऽऽवश्यकीत्यर्थः । अस्या लक्षणाया जहदजहल्लक्षणात्वं भागलक्षणात्वपर्यवसितं दर्शयति -**इयं लक्षणे**ति– तत्पदस्य शक्ये परोक्षत्वविशिष्टचैतन्ये विशेषणांशस्य परोक्षत्ववैशिष्ट्यस्य त्यागाद् विशेष्यांशस्य चैतन्यस्यात्यागात्, एवं त्वंपदस्य शक्ये अपरोक्षत्वविशिष्टचैतन्ये विशेषणांशस्यापरोक्षत्ववैशिष्ट्यस्य त्यागाद् विशेष्यांशस्य चैतन्यस्यात्यागाच्च जहदजहती– शक्यं विशेषणांशं जहती, विशेष्यं च शक्यमजहतीति जहदजहती, अत एव शक्यस्य भागे विशेष्यरूपैकदेशे लक्षणेति भागलक्षणेयं गीयते इत्यर्थः । शङ्कते– **नन्वेवमि**ति– एवमुक्तप्रकारेण, अद्वितीयं चैतन्यमप्यस्तु, प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वमप्यस्तु, न हि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वाभावमन्तरेण चैतन्यस्याद्वैतमनुपपन्नं येन चैतन्याद्वैतान्यथानुपपत्त्या सिध्येतापि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वाभावः, न चैवमित्याशङ्कितुरभिप्रायः । समाधत्ते– **उच्यत** इति । त्वंपदार्थे यदि भोक्तृत्वादिकं पारमार्थिकं स्वं पारमार्थिकं तदा भोक्तृत्वादिविशिष्टचैतन्यमेकं द्वितीयं च तत्पदार्थचैतन्यमिति न चैतन्याद्वैतं निर्वहति, तथा तत्पदार्थेऽपि परोक्षत्वादि पारमार्थिकं तदा परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यमेकपरं च त्वंपदार्थचैतन्यमित्येवमपि चैतन्याद्वैतं न सिध्यतीत्याह– **यदी**ति– "**परोक्ष्यत्वादि**" इत्यस्य स्थाने "परोक्षत्वादि" इति पाठः समीचीनः । नन्वेवं भोक्तृत्व-

यदि पारमार्थिकं कथं त्वंपदार्थैक्यसिद्धिः, तदेवं भोक्तृत्वादेः कल्पितत्वे भोग्यादिकल्पितमेव, एवं जगत्कर्तृत्वादेः कल्पितत्वे जगतः कल्पितत्वमित्यतः " तत् त्वमसि " [ ] आदिवाक्यसामर्थ्येनैव निरस्तसमस्तप्रपञ्चात्म्यैक्यसिद्धिः, सोऽयमित्यत्रेव पदाद् भेदभ्रमानिवृत्तेर्महावाक्याश्रयणस्यावश्यकत्वम् । तदिदमात्मज्ञानमुत्पन्नमेवानन्तजन्मार्जितकर्मराशिं विनाशयति " क्षीयन्ते चास्य कर्माणि " [ ] इति श्रुतेः । न च देहनाशप्रसङ्गः, प्रारब्धस्याविनाशात् तस्य " तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये " [ ] इति श्रुतेः, कर्मविपाकेन प्रारब्धनिवृत्तावप्युक्तशास्त्रेण ज्ञानानिवर्त्यत्वाभिधानात्, ततश्च ज्ञानेन तदानीमेवाज्ञाने सर्वात्मना निवर्तयितव्ये प्रारब्धप्रतिबन्धाद्निवृत्तिः, तस्यां चावस्थायां प्रारब्धफलं भुञ्जानः सकलसंसारं बाधितानुवृत्त्या पश्यन् स्वात्मारामो विधि-

परोक्षात्वादिकस्य चैतन्यधर्मस्य कल्पितत्वमस्तु, तदन्यस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वं कथमित्यपेक्षायामाह–**तदेवमिति**– तत् तस्मात्, एवम्-उक्तप्रकारेण । भोग्यं स्रक्-चन्दन-वनितादिकं यदि पारमार्थिकं स्यात् तदा तन्निरूपितभोक्तृत्वादिकमपि चैतन्यस्य कल्पितं न भवेदिति भोक्तृत्वादेः कल्पितत्वान्यथानुपपत्त्या भोग्यादेः कल्पितत्वमास्थेयमित्याह– **भोक्तृत्वादेरिति** । **एवमिति**– उक्तप्रकारेण तत्पदार्थगतजगत्कर्तृत्वादेः कल्पितत्वं यच्चैतन्याद्वैतान्यथानुपपत्त्या सिद्धं तदपि जगतः कल्पितत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति जगतः कल्पितत्वमास्थेयमित्यतस्तत्त्वमसीति वाक्यसामर्थ्यात् सिध्यच्चैतन्याद्वैतं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमेव सिध्यतीत्यर्थः, यथा च सोऽयमित्यत्र पूर्वकालीनत्वविशिष्टवर्तमानकालीनत्वविशिष्टयोर्भेदग्रहे जाग्रति सति अभेदग्रहो न भवतीति लक्षणया देवदत्तव्यक्तिमात्रप्रतीतिजनकत्वान्महावाक्यत्वं तथा तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदशक्यार्थ-त्वंपदशक्यार्थयोर्विशिष्टचैतन्ययोर्भेदभ्रमे सत्यभेदज्ञानाभावतो भेदभ्रमस्य पदादनिवृत्तेर्लक्षणया तत्त्वमसीति वाक्यतोऽखण्डचैतन्यप्रतीतिरिति तस्य महावाक्यत्वमखण्डार्थप्रतीतिजनकत्वलक्षणमास्थेयमित्यर्थः । पुरुषधुरन्धरे उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य फलमुपदर्शयति– **तदिदमिति** । **उत्पन्नमेवे**त्येवकारेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारानन्तरं क्षणमात्रमप्यनन्तजन्मार्जितकर्मराशिविनाशोत्पत्तौ विलम्बो न भवतीति दर्शितम् । ननु " नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥१॥ " [ ] इत्यादिवचनात् कर्मणां क्षयस्य भोगादेव निर्णीतत्वादप्रमाणकं तत्त्वज्ञानतो निखिलकर्मक्षयं न प्रामाणिकः श्रद्धास्यतीत्यतस्तत्र श्रुतिं प्रमाणयति– **क्षीयन्ते चेति**– " तस्मिन् दृष्टे परावरे " इति चरणमत्रानुसन्धेयम्, तथा च तस्मिन् आत्मनि, परश्चासाववरश्च परावरस्तस्मिन् परावरे, अल्पज्ञापेक्षया तदधिकपदार्थज्ञो जीवोऽपि पर उत्कृष्टो भवति तस्य व्यपोहाय अवरेति, न विद्यते वर उत्कृष्टो यस्मात् सोऽवर इति– सर्वोत्कृष्ट इति, तस्मिन्, दृष्टे सति, अस्य– पुरुषधुरन्धरस्य, कर्माणि– इति बहुवचनादशेषानन्तजन्मार्जितकर्माणि, क्षीयन्ते– विनश्यन्तीत्यर्थः । नन्वखिलकर्मान्तर-देहधारणानुकूलप्रारब्धकर्मणोऽपि तत्त्वज्ञानतो विनाशात् तद्वतो देहधारणमपि न स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति** । प्रारब्धकर्मणो भोगादेव क्षय इति निर्णयात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्यत्र कर्मपदेन प्रारब्धकर्मेतरकर्मैव विवक्षितमिति तत्त्वज्ञानिनोऽपि प्रारब्धकर्मणो भोगादेव क्षय इति यावदुपभोगं तस्य सद्भावान्न देहविनाश इति प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **प्रारब्धस्येति**– प्रारब्धकर्मण इत्यर्थः । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति– **तस्येति– तस्य " तावदेव** इत्यस्य स्थाने " तस्य तावदेव " इति मुद्रणं युक्तम्, तस्येत्यारभ्य श्रुतिः, तस्य– तत्त्वज्ञानिनः, यावत्– यावत्कालम्, न विमोक्ष्ये– उपभोगप्रभवप्रारब्धकर्मविनाशो न भवति, तावदेव– तावत्कालमेव, चिरम्– अशरीरादिस्वरूपावाप्तिविलम्बो भवति, अथ– भोगतः प्रारब्धकर्मक्षयानन्तरम्, सम्पत्स्ये– अखण्डात्मस्वरूपावाप्तिलक्षणसम्पत्तिमद् भवतीत्यर्थः । उक्तश्रुत्यभिप्रेतार्थमुपदर्शयति– **कर्मविपाकेनेति**– फलदानाभिमुखकर्मोदयेनेत्यर्थः । **प्रारब्धनिवृत्तौ** प्रारब्धकर्मनिवृत्तिसम्भवेऽपि । **उक्तशास्त्रेण** तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुत्या । **ज्ञानानिवर्त्यत्वाभिधानात्** प्रारब्धकर्मणो ज्ञानानिवर्त्यत्वस्योक्तेः । उपसंहरति– **ततश्चेति**– उक्तशास्त्रस्वारस्याच्चेत्यर्थः । **ज्ञानेने**त्यस्य **निवर्तयितव्ये** इत्यनेनान्वयः । **ज्ञानेन** शुद्धचैतन्यसाक्षात्कारेण । **तदानीमेव** स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षण एव । **अज्ञाने सर्वात्मना निवर्तयितव्ये** अशेषविक्षेपशक्त्यशेषावरणशक्ति-तदुक्तसर्वप्रपञ्चात्मककार्यकारणात्मना मायाऽविद्याशब्दवाच्येऽज्ञाने निवर्तयितव्ये । **प्रारब्धेति**– प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धाद् देहाद्यात्मना निरुक्ताज्ञानानिवृत्तिः, प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकाभावसहकृतस्यैवात्मसाक्षात्काररूपज्ञानस्य देहाद्यात्मनाऽज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः । **तस्यां**

निषेधाधिकारशून्यः संस्कारमात्रात् सदाचारः प्रारब्धक्षयं प्रतीक्षमाणो जीवन् मुक्त इत्युच्यते, अस्य प्रारब्धक्षये सशक्तिकनिरवशेषाज्ञाननिवृत्तौ परममुक्तिः । ननु केयमज्ञाननिवृत्तिः ? न सती, नाप्यसती, नापि सदसती, ज्ञानजन्यत्वाद्द्वैतप्रसङ्गोद्देश्यत्वविरोधेभ्यश्च, अस्तु तर्ह्यनिर्वचनीया जन्यत्वात्, तदुक्तम्–
"जन्यत्वमेव जन्यस्य मायिकत्वसमर्थकम्" [ ] इति, मैवम्– अनिर्वचनीयस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वनियमेन निवृत्तिपरम्पराप्रसङ्गात्, सदद्वैतव्याकोपमङ्गीकृत्य तस्या असत्त्वाद् विधानेऽपि विना प्रमाणमद्वैतसङ्कोच एव दूषणम्, पञ्चमप्रकाराश्रयणं त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि चैतन्यात्मि-

---

चेति– प्रारब्धकर्मतत्कार्यव्यतिरिक्ताखिलाज्ञानप्रभवप्रपञ्चनिवृत्त्यवस्थायां पुरुषधुरन्धरः प्रारब्धकर्मफलं भुञ्जानः सन्, सकलसंसारमज्ञानकार्यं बाधितमपि किञ्चित्कालमनुवर्तत इति बाधितानुवृत्त्या पश्यन् सन्, स्वात्मन्येव रमत इति स्वात्मारामः विधि-निषेधाधिकारशून्यः– विहितकर्मकरणे तत्फलकामलक्षणरागः पुरुषस्य विशेषणत्वादधिकारः, निषिद्धकर्मानाचरणे निषिद्धकर्मफलद्वेषोऽधिकारिविशेषणत्वादधिकारः, अथवा निषिद्धकर्माचरणे निषिद्धकर्मफलकामोऽधिकारिविशेषणत्वादधिकारस्तदुभयशून्यः, यथा चक्रभ्रमणकारणापगमेऽपि कञ्चित् कालं पूर्वोत्पन्नवेगाख्यसंस्कारविशेषवशाच्चक्रं भ्रमति एवं संस्कारमात्रात् सम्यक्कर्मानुष्ठानपरो भवतीति सदाचारः, प्रारब्धक्षयं– प्रारब्धकर्मविनाशम्, प्रतीक्षत इति प्रतीक्षमाणः, जीवन्मुक्त इत्येवमुच्यते– कथ्यत इत्यर्थः । जीवन्मुक्त्यनन्तरं परममुक्तिरस्य भवतीत्युपदर्शयति– **अस्येति**– अस्य **परममुक्तिरित्यनेनान्वयः** । **सशक्तिकेति**– आवरणशक्ति-विक्षेपशक्तिसमन्वितेत्यर्थः । **निरवशेषेति**– अशेषकार्यकारणात्मकेत्यर्थः । **परममुक्तिरि**त्यनन्तरं भवतीति शेषः । नन्वज्ञाननिवृत्तौ सत्यां परममुक्तिरुपपादिता, परमज्ञाननिवृत्तिरेव विकल्पजर्जरितेति शङ्कते– **नन्विति** । "**ज्ञानजन्यत्वा**" इत्यस्य स्थाने "ज्ञानजन्यत्व" इति पाठो युक्तः, अज्ञाननिवृत्तेः सत्यत्वाभ्युपगमे तस्याः सर्वदा सत्त्वं सर्वदा मुक्त्यापत्तिभयाच्चास्त्येवाभ्युपगम्यमिति कादाचित्क्यास्तस्या ज्ञानजन्यत्वमुपेयं स्यात्, तथा च द्वैतप्रसङ्गः; तस्या असत्यत्वाभ्युपगमे न सा कदाचिद् भवतीत्यज्ञानमेव सर्वदाऽवतिष्ठित इत्यज्ञाननिवृत्तौ मुक्तिर्भवतीति यदुद्देश्यं तद्भावलक्षणोद्देश्यत्वस्य विरोधः, अज्ञाननिवृत्तेः सदसदुभयरूपत्वे विरोधः स्पष्ट एव, सत्यत्वाऽसत्यत्वयोः परस्परनिषेधरूपयोरेकत्रासम्भवात्, वस्तुतः "**उद्देश्यत्व**" इत्यस्य स्थाने "उद्देश्यासिद्धि" इति पाठः सम्यक्, तथा च विरोधस्य द्विधाऽऽश्रयणं कर्तव्यं न भवतीति बोध्यम् । ननु सत्यत्वाऽसत्यत्वाभ्यां वक्तुमशक्यत्वादज्ञाननिवृत्तिरनिर्वचनीयैवास्त्विति शङ्कासमाधानमाशङ्कते– **अस्त्विति**– उक्ताशङ्कास्वारस्याज्ज्ञानजन्यत्वस्य तत्रेष्टत्वेन तत्र ज्ञानजन्यत्वप्रसङ्गस्येष्टापादनरूपतयाऽदूषणत्वमिति पूर्वं **ज्ञानजन्यत्वे**ति स्थाने ज्ञानाजन्यत्वेति पाठ एव भवितुमर्हति, **सती**ति विकल्पे सत्त्वं सर्वदा सत्त्वमेव विवक्षितं द्वैतप्रसङ्गश्च पृथगेव दूषणमिति बोध्यम् । अत्र यज्जन्यं तदनिर्वचनीयमिति व्याप्तिबलादेवाज्ञाननिवृत्तेर्जन्यत्वलक्षणहेतुबलादनिर्वचनीयत्वं साध्यतेऽतस्तादृशव्याप्तौ प्राचीनवचनसंवादमाह– **तदुक्तमिति**– मायिकत्वम्-अनिर्वचनीयत्वं तस्य समर्थकं– साधकमिति मायिकत्वसमर्थकमित्यस्यार्थः । निरुक्तसमाधानाशङ्कां प्रतिक्षिपति– **मैवमिति** । **अनिर्वचनीयस्येति**– यदनिर्वचनीयं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति नियमेन "अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञाननिवर्त्या अनिर्वचनीयत्वाद्," इत्यनुमानतोऽज्ञाननिवृत्तिनिवृत्तिसिद्धौ 'अज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञाननिवर्त्याऽनिर्वचनीयत्वाद्' इत्यनुमानात् तस्या अप्येवं निवृत्तिरेवं तस्या अपीत्येवं निवृत्तिपरम्परालक्षणानवस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । न च सत्येवाज्ञाननिवृत्तिः, तस्या असत्त्वाद्, अज्ञानतत्कार्यस्यानिर्वचनीयस्य विधावपि न तस्य सत्त्वं किन्तु ब्रह्मण एव सत्त्वमित्यद्वैतस्य ममाभ्युपगतस्य सदद्वैतरूपत्वमेवेत्येवं सदद्वैतवादो न व्याहन्यते सद्द्वैताभावादिति यद्युच्यते, तदाऽद्वैतस्य सदद्वैतरूपत्वेन सङ्कोचो निष्प्रमाणको दूषणमेवेत्याह– **सदद्वैतव्याकोपमङ्गीकृत्येति**– सदद्वैताव्याकोपमङ्गीकृत्येति पाठो युक्तः, सदद्वैतव्याकोपः सदद्वैतव्याघातो मा भवत्वित्येवमङ्गीकृत्येत्यर्थः । **तस्याः** अज्ञाननिवृत्तेः । **विधानेऽपि** अनिर्वचनीयाज्ञान-तत्कार्ययोर्निवृत्त्यभावाद् विधानेऽपि अनिर्वचनीयतया विध्यभ्युपगमेऽपि । **विना प्रमाणमिति**– एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चनेत्याद्याः श्रुतयोऽद्वैत एव प्रमाणं न सदद्वैत इति प्रमाणमन्तरेणेत्यर्थः । **अद्वैतसङ्कोच** इति– अद्वैतपदस्य सदद्वैतपरत्वमित्यर्थः । यद्यत्र सङ्कोचे प्रमाणं स्यात् तदा प्रामाणिकसङ्कोचो न दूषणम्, यथा– पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ सम्पन्नो व्रीहिरित्यत्रैकवचनविभक्त्यात्मकपदार्थस्यैकत्वस्य व्रीहिपदार्थतावच्छेदके व्रीहित्वेऽन्वयस्य व्रीहावेकत्वान्वये तत्र सम्पत्तेर्बहुत्व-

केति चेत् ? न- जन्यत्वादेव । नास्त्येव जन्यत्वमिति चेत् ? न- ज्ञानानर्थ[क्य]प्रसङ्गात्, चैतन्यस्य सदा सत्त्वेन प्रयत्नविशेषानुपपत्तेश्च । अत्र केचित्- तत्त्वज्ञानोपलक्षितं चैतन्यमेवाज्ञाननिवृत्तिः, तच्च न तत्त्वज्ञानतः प्रागस्ति, उपलक्षणत्वस्य संबन्धाधीनत्वात्, [यथा] काकसंबन्धो हि गृहस्य काकोपलक्षितत्वम्, तदपि न- ज्ञानोपलक्षितस्यापि सत्त्वेऽद्वैतव्याघातात्, असत्त्वे उद्देश्यत्वानुपपत्तेः, मिथ्यात्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेः, चिन्मात्रत्वे उक्तदोषानतिवृत्तेः । न च तत्त्वज्ञानानुपलक्षितभिन्नं चैतन्यमेव सा, अवस्थाभेदं विना तस्यापि दुर्वचत्वादतो दुर्वचस्वरूपेयमज्ञाननिवृत्तिः, अत्रोच्यते-नाज्ञानस्य निवृत्तिर्ध्वंसः, रूपान्तरपरिणतोपादानस्यैव तद्रूपत्वात्, घटध्वंसो हि चूर्णाकारपरिणता मृदेव, न च चैतन्यस्य

विशेषलक्षणायाः संयोगविशेषरूपाया वाऽन्वयानुपपत्त्या प्रामाणिकस्य निर्वाहार्थं सङ्कोचोऽपदार्थतावच्छेदकस्य सम्पन्नो व्रीहिरिति वाक्यघटकव्रीहिपदार्थतावच्छेदकव्रीहित्वभिन्नपदार्थतावच्छेदकस्वरूपत्वं न दूषणम्, न त्वेवं प्रकृते सङ्कोचः प्रामाणिक इति स दूषणं स्यादेवेति भावः । नन्वज्ञाननिवृत्तिर्न सती, नाप्यसती, नापि सदसती, नाप्यनिर्वचनीया, किन्तु पञ्चमप्रकारैव, तत्र नोक्तदूषणप्रसङ्ग इत्यत आह- **पञ्चमप्रकाराश्रयणमिति**- तथा चात्रात्यन्ताप्रसिद्धिरेव दूषणमित्याशयः । नन्वभावस्याधिकरणात्मकत्वमेव लाघवादित्यज्ञाननिवृत्त्यधिकरणं चैतन्यमिति चैतन्यात्मिकैवाज्ञाननिवृत्तिरिति समाधानमाशङ्कते- **अस्तु तर्हीति** । चैतन्यस्य नित्यत्वेनाज्ञाननिवृत्तेर्जन्यत्वेन विरुद्धधर्माध्यासात् तयोस्तादात्म्यासम्भव इति प्रतिक्षिपति- **नेति** । ननु चैतन्यात्मकत्वादेवाज्ञाननिवृत्तौ जन्यत्वं नास्तीति शङ्कते- **नास्त्येवेति**- चैतन्यात्मिकाया अज्ञाननिवृत्तेर्जन्यत्वं नास्त्येवेत्यर्थः । अज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव चैतन्यसाक्षात्कार उपादीयते, यदि चाज्ञाननिवृत्तिर्न जन्या तर्ह्यात्मसाक्षात्कारस्यानर्थक्यात् तदर्थं मुमुक्षुर्न प्रवर्तेतेति निषेधति- **नेति** । चैतन्यं यद्यज्ञाननिवृत्तिस्तदा चैतन्यस्य सदा सत्त्वात् तदर्थं प्रयत्नविशेषानुपपत्तिरप्यासज्यत इत्याह- **चैतन्यस्येति** । ननु केयमज्ञाननिवृत्तिरित्यादिना पल्लवितायामाशङ्कायां केषाञ्चित् प्रतिविधानमुपदर्शयति- **अत्रेति**- उक्ताशङ्कायामित्यर्थः । **तच्च** तत्त्वज्ञानोपलक्षितं चैतन्यं पुनः, तत्त्वज्ञानतः प्राक् तत्त्वज्ञानोपलक्षितचैतन्यस्यासत्त्वे हेतुमुपदर्शयति- **उपलक्षणत्वस्येति**- यद्यसंबद्धस्याप्युपलक्षणत्वं तदा सर्वं सर्वस्योपलक्षणं भवेन्न भवति च सर्वं सर्वस्योपलक्षणमित्युपलक्ष्योपलक्षकयोः सम्बन्धोऽवश्यमेषितव्यः, सम्बन्धश्च समकालं विद्यमानयोरेवेति तत्त्वज्ञानकाल एव तत्त्वज्ञानोपलक्षितं चैतन्यमतो न तत्त्वज्ञानतः प्राक् तत्त्वज्ञानोपलक्षितचैतन्यम्, ततस्तत्त्वज्ञानोपलक्षितचैतन्यस्वरूपाज्ञाननिवृत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानमुपादेयम्, तदर्थं यत्नविशेषस्यापि साफल्यमित्यर्थः । उपलक्षणत्वस्य सम्बन्धाधीनत्वे दृष्टान्तमाह- **यथेति** । निरुक्तसमाधानं प्रतिक्षिपति- **तदपि नेति** । ज्ञानोपलक्षितत्वं सत् असत् अनिर्वचनीयं चिन्मात्रं वा, प्रथमपक्षे- एकं ज्ञानोपलक्षितत्वं द्वितीयं चैतन्यमित्येवं द्वैतव्यवस्थितावद्वैतं व्याहन्येतेत्याह- **ज्ञानोपलक्षितत्वस्यापीति** । द्वितीये- नह्यसत उद्देश्यत्वमिति तस्योद्देश्यत्वमनुपपन्नं स्यादित्याह- **असत्त्व इति**- ज्ञानोपलक्षितत्वस्यासत्त्वे इत्यर्थः । यदनिर्वचनीयं तन्मिथ्येत्यनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वम्, अत एव क्वचिदप्युपाधावप्रतीयमानत्वलक्षणासत्त्वतोऽस्य भेदः, एवं च यदनिर्वचनीयं तज्ज्ञाननिवर्त्यमिति नियमस्याज्ञान-तत्कार्ययोः स्वहस्तितत्वात् तत्त्वज्ञानोपलक्षितचैतन्यलक्षणाज्ञाननिवृत्तेरपि निवृत्त्यापत्तेस्तृतीयपक्षस्याप्ययुक्तत्वमित्याह- **मिथ्यात्व इति**- तत्त्वज्ञानोपलक्षितत्वस्य मिथ्यात्व इत्यर्थः । तुरीयपक्षे- चिन्मात्रस्वरूपाज्ञाननिवृत्तेः सदा सत्त्वेन ज्ञानजन्यत्वाभावाज्ज्ञानानर्थक्यं प्रयत्नविशेषणानुपपत्तिश्च स्यातामित्याह- **चिन्मात्रत्व इति**- ज्ञानोपलक्षितत्वस्य चिन्मात्रस्वरूपत्वे इत्यर्थः । तत्त्वज्ञानासमाधानान्तरमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति- **न चेति** । **सा** अज्ञाननिवृत्तिः । निषेधे हेतुमाह- **अवस्थाभेदं विनेति**- चैतन्यस्य तत्त्वज्ञानोपलक्षितत्वावस्था तत्त्वज्ञानानुपलक्षितत्वावस्था तत्त्वज्ञानानुपलक्षितभिन्नत्वावस्थेत्येवमवस्थात्रयमन्तरेणेत्यर्थः । **तस्यापि** तत्त्वज्ञानानुपलक्षितभिन्नचैतन्यस्वरूपत्वस्यापि । उपसंहरति- **अत इति**- पूर्वोपदर्शितविकल्पजर्जरितत्वादित्यर्थः । समाधत्ते- **अत्रोच्यत इति**- कथमज्ञाननिवृत्तिरित्याशङ्कायां समाधानं कथ्यत इत्यर्थः । अज्ञाननिवृत्तेरज्ञानध्वंसरूपत्वाभावे हेतुमाह- **रूपान्तरेति**- रूपान्तरात्मना परिणतं यदुपादानं- परिणामिकारणं तस्यैव तद्रूपत्वात्- ध्वंसरूपत्वादित्यर्थः । रूपान्तरपरिणतोपादानस्यैव ध्वंसरूपत्वमिति दृष्टान्तोपदर्शनेन स्पष्टयति- **घटध्वंस इति**- चूर्णाकारेण परिणता या मृत् सैव घटध्वंस इत्यर्थः । ननु प्रकृतेऽपि रूपान्तरात्मना परिणतं चैतन्यस्वरूपमुपादानमेवाज्ञानध्वंसोऽस्त्वित्यत आह- **न चेति**- अस्य 'अस्ति' इत्येनेनान्वयः, चैतन्यस्याखण्डस्वरूपस्य परिणामिनो रूपान्तरपरिणामाभावादित्यर्थः । एवं चाज्ञाननिवृत्तिर्नाज्ञानध्वंसरूपेत्युपसंहरति- **तस्मादिति** ।

रूपान्तरमस्ति, तस्मादत्र नास्त्येवाज्ञानध्वंसः, किन्त्वज्ञानस्य कल्पितत्वादत्यन्ताभाव एव तन्निवृत्तिः। किं तर्हि तत्त्वज्ञानस्य साध्यमिति चेत्? नास्त्येवाज्ञानात्यन्ताभावबोधात्मकत्वबाधव्यतिरेकेण, तदुक्तम्–

"तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्या सह कार्येण, नासीदस्ति भविष्यति ॥१॥"

[ ] इति, शुक्तिबोधेनापि हि रजतात्यन्ताभावबोधरूपो बाध एव क्रियते, मिथ्याभूतस्य च बाध एव ध्वंस इत्यभिधीयते, तद्वदिहापि द्रष्टव्यम्, स चायमधिष्ठानात्मक एव। कथं तर्हि सर्वथा सत इच्छाप्रयत्नाविति चेत्? कण्ठगतचामीकरन्यायेनानवाप्तत्वभ्रमात्, पुरुषार्थत्वं तु तत्राभिलषितत्वादेव कृतिसाध्यत्वस्य तत्र गौरवेणाप्रवेशात्। चन्द्रामृतपातादौ पुरुषार्थत्वमिष्टमेवाऽप्रवृत्तिस्तु तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानरूपकारणान्तराभावादिति प्रतिपत्तव्यम्। कथं पुनः दृष्टिसृष्टिवादे श्रवणादिपरि-

---

अत्र चैतन्ये। तदज्ञाननिवृत्तिः किंस्वरूपेति पृच्छति– **किन्त्विति**। उत्तरयति– **अज्ञानस्येति**। **तन्निवृत्तिः** अज्ञाननिवृत्तिः। नन्वत्यन्ताभावस्य परमतेऽतिरिक्तस्य नित्यत्वात् स्वमतेऽधिकरणस्वरूपत्वाज्ज्ञानसाध्यत्वाभावेन किं साध्यम्? कस्यचिज्ज्ञानसाध्यस्याभावे ज्ञानानर्थक्यमापन्नमिति पृच्छति– **किमिति**– अस्य **साध्यमि**त्यनेनान्वयः। उत्तरयति– **नास्त्येवेति**– "**बोधात्मकत्वबाध**" इत्यस्य स्थाने "बोधात्मकबाध" इति पाठो युक्तः, अज्ञानात्यन्ताभावबोधात्मकबाधव्यतिरेकेण नास्त्येवेत्यन्वयः, तथा चाज्ञानात्यन्ताभावबोधलक्षणाज्ञानबाध एव ज्ञानसाध्योऽज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः। उक्तबाधस्वरूपाज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वे प्राचां संवादमुपदर्शयति– **तदुक्तमिति**। **तत्त्वमस्यादीति**– 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिवाक्यजन्यं यच्छुद्धचैतन्यज्ञानं तज्जन्यमात्रेण कार्येण सहाविद्याऽज्ञानस्वरूपा नासीत्– पूर्वकाले नाभवत्, नास्ति– वर्तमानकाले न विद्यते, न भविष्यति– उत्तरकाले नैव स्थास्यतीत्यर्थः, अनेन कालत्रयेऽपि कार्येण सहाज्ञानस्यात्यन्ताभावबाध उपजायत इति स एव बाधः। उक्तमर्थं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकभावावष्टम्भेन भावयति– **शुक्तिबोधेनापीति**– शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमानन्तरं त्रिकोणत्वादिकशुक्त्यसाधारणधर्मस्य तत्र ज्ञानत इयं शुक्तिरिति ज्ञानेन प्रातीतिकशुक्तिरूप्यस्य निवृत्तिर्भवति, तत्रापि त्रिकालेऽपि रजतं न भवतीदमिति रजतभेदबोधो नात्र रजतमिति रजतात्यन्ताभावबोधलक्षणबाध एव क्रियत इति मिथ्याभूतस्य रजतस्य बाध एव तस्य ध्वंस इत्यभिधीयत इत्यर्थः। **तद्वदिति**– तत्र यथा त्रैकालिकशुक्तिरजतात्यन्ताभावबोधो बाधः शुक्तिरजतनिवृत्तिस्तथेत्यर्थः। **इहापि** अज्ञाननिवृत्तावपि, त्रैकालिकसकार्याज्ञानात्यन्ताभावबोधात्मकबाधोऽज्ञाननिवृत्तिर्वेत्यज्ञानध्वंस इति भावः। **स चायमिति**– निरुक्तबाधश्चाधिष्ठानभूतब्रह्मात्मक एव, तेन बाधस्वरूपद्वितीयसद्भावान्नाद्वैतभङ्ग इति बोध्यम्। यदि निरुक्तबाधात्मकाज्ञाननिवृत्तिर्ब्रह्मात्मिकैव तदा तस्याः सर्वदा सत्त्वान्नोत्पत्तिरिति तद्विषयकाविच्छा-प्रयत्नौ कथं स्यातामिति पृच्छति– **कथं तर्हीति**। उत्तरयति– **कण्ठेति**–स्वकण्ठे स्थितमपि चामीकरं दोषवशादनवगच्छन् प्रत्युत चामीकरं विनष्टमिति भ्रान्त्या तदन्वेषणप्रवृत्तः केनचिदाप्तेन अरे! तव कण्ठ एव स्थितं चामीकरं किमर्थमितस्ततस्तदन्वेषयसीत्येवं प्रतिबोधितोऽवाप्तमेव तदवाप्तमित्यवगच्छति तथा प्रकृतेऽप्युक्तस्वरूपं ब्रह्मावाप्तमेवानवाप्तत्वभ्रमादुक्तदिशा तदवाप्त्यर्थमिच्छा-प्रयत्नौ तदुपायविषयिणावात्मसात्कुर्वन् तदवाप्तितः कृतार्थो भवतीत्यर्थः। ननु निरुक्ताज्ञाननिवृत्त्यात्मकमोक्षो भवन्मते पुरुषार्थ; पुरुषेण कृत्या साध्य एव पुरुषार्थो भवति, निरुक्तमोक्षश्च नित्यब्रह्मस्वरूपत्वान्न कृतिसाध्य इति पुरुषार्थत्वं तस्य न स्यादित्यत आह– **पुरुषार्थत्वं त्विति** पुरुषेणार्थ्यते– अभिलष्यत इति पुरुषार्थ इति व्युत्पत्त्या पुरुषेच्छाविषयत्वं पुरुषार्थत्वम्, साधनस्य पुरुषार्थत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्येतदर्थमन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं तत् परिष्कृतं भवति, एवं च ब्रह्मस्वरूपमोक्षेऽपि निरुक्तेच्छाविषयत्वात् पुरुषार्थत्वं स्यादेव, कृतिसाध्यत्वे सति निरुक्तेच्छाविषयत्वं यदि पुरुषार्थत्वं भवेत्तु भवेदपि कृत्यसाध्ये तस्मिन् पुरुषार्थत्वम्, किन्तु गौरवेण कृतिसाध्यत्वं तत्र न प्रवेश्यत इत्यर्थः। नन्वेवं चन्द्रगतामृतपानादिविषयिण्यपि पुरुषेच्छा भवत्येवेति पुरुषेच्छाविषयत्वाच्चन्द्रगतामृतपानादावपि पुरुषार्थत्वं स्यादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति– **चन्द्रेति**– "**चन्द्रामृतपातादौ**" इत्यस्य स्थाने "चन्द्रामृतपानादौ" इति पाठः सम्यग्। यदि पुरुषार्थं चन्द्रामृतपानादि कथं तर्हि तदर्थिनां न तत्र प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह– **अप्रवृत्तिस्त्विति**। तत्र चन्द्रामृतपानादौ। प्रवृत्तिं प्रति यथेच्छा कारणं तथा कृतिसाध्यताज्ञानमपि कारणम्, तदभावान्न चन्द्रामृतपानादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु वेदान्तिनां दृष्टिसृष्टिवाद एव प्रधानः, तत्र यदैव यस्य दर्शनं तदैव तस्य सत्त्वमित्येकजन्मन्यप्याजन्ममरणान्तसमयतया प्रसिद्धे न

पाकजन्मना ज्ञानेन अज्ञानादिबाधः, तथाहि–तस्मिन् मते चैतन्यातिरिक्तपदार्थानामज्ञातसत्त्वं नास्ति, मिथ्यात्वस्य स्वप्नादिदृष्टान्तसिद्धत्वात् तादृशस्यैव सत्त्वस्याङ्गीकारात् एवं च घटादीनां यदा प्रतीतिस्तदा तत्त्वम्, नान्यदेति न दण्डादिजन्यत्वम्, किन्त्वज्ञानमात्रजन्यत्वम्, स्वप्नवच्च दण्डाद्युपादानम्। अज्ञानदेहादिकं तु भासमानमेव तिष्ठति। अभावनिश्चयाभावाच्च पुत्राद्यभावकृतरोदनाद्यप्रसङ्गः, प्रत्यभिज्ञानमपि भ्रम एव, ततश्चाकाशादिक्रमेण सृष्टिः, पञ्चीकरणं ब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिश्चैतन्मते नास्त्येव, घटादेरपरोक्षं

कस्यापि सत्त्वमित्यनेकजन्मसाध्यत्यान्ताभ्यासलक्षणश्रवणादिपरिपाकासम्भवात् कुतस्तत्प्रभवेनाऽऽत्मसाक्षात्कारेणाज्ञानादिबाधसम्भव इत्याशङ्कते– **कथं पुनरि**ति । निरुक्ताज्ञानादिबाधासम्भवमेव भावयति– **तथाही**त्यादिना । **तस्मिन् मते** दृष्टिसृष्टिवादिमते । चैतन्यरूपस्य ब्रह्मणः सदातनत्वं तन्मतेऽप्यङ्गीक्रियत इत्यत उक्तं **चैतन्यातिरिक्ते**ति । **अज्ञातसत्त्वं नास्ती**त्यनेनाज्ञातसत्त्वप्रतिषेधेन चैतन्यातिरिक्तपदार्थानां ज्ञातसत्त्वमेव– ज्ञानकालीनसत्त्वमेव तन्मते समस्तीत्युपदर्शितम् । **मिथ्यात्वस्ये**ति– प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् स्वप्नादिवदित्यनुमानतः प्रपञ्चमात्रस्य स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वस्य सिद्धत्वात्, तादृशस्यैव–मिथ्यात्वस्वरूपस्यैव ज्ञातसत्त्वस्य प्रपञ्चे स्वीकारादित्यर्थः । **एवं च** प्रपञ्चेऽज्ञातसत्त्वाभावस्य सिद्धौ च । **तदा** प्रतीतिकाले । **तत्त्वं** घटादीनां सत्त्वम् । **नान्यदा** प्रतीतिसमयातिरिक्तसमये न सत्त्वम् । **इति** एतस्माद्धेतोः । **न दण्डादिजन्यत्वमि**ति– दण्डादिसमवधानसमयातिरिक्तसमये प्रतीयमानस्य घटादेस्तदैवोत्पत्तिः, तदानीं च दण्डादिसमवधानाभावाद् दण्डादेर्घटादिनियताव्यवहितपूर्ववर्तित्वाभावेन कारणत्वाभावाद् दण्डादिनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतालक्षणं दण्डादिजन्यत्वं घटादीनां नास्तीत्यर्थः । तत् किं कारणं विनैव घटादीनामुत्पत्तिरिति पृच्छति– **किन्त्वि**ति । अज्ञानस्यानादेस्तन्मतेऽपि स्वीकारात् तस्य घटादिकारणत्वसम्भवेन तज्जन्यत्वं घटादेः सम्भवतीत्युत्तरयति– **अज्ञानमात्रजन्यत्वमि**ति– घटादीनामित्यनुवर्तते । नन्वेवं घटादीनां दण्डादिजन्यत्वमाकलय्य तदर्थं दण्डादीनामुपादानं लोकैः क्रियते तदप्यनुपपन्नं स्यादित्यत आह– **स्वप्नवच्चे**ति– स्वप्नेऽपि घटादीनामज्ञानमात्रप्रभवाणामुत्पत्त्यर्थं दण्डाद्युपादानं यथा तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः, तथा च तत् कल्पितत्वान्मिथ्यैवेति भावः । कथं तर्ह्यज्ञानादीनामवस्थानमत आह– **अज्ञाने**ति– तदवभासनं च साक्षिणेति बोध्यम् । ननु पितृ-मात्रादीनां यदा पुत्रादिदर्शनं नास्ति तदानीं पुत्राद्यभावात् तत्कृतरोदनादिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह– **अभावे**ति– अदर्शनकाले पुत्रादीनामभावेऽपि पित्रादेः पुत्राद्यभावनिश्चयो नास्ति, पुत्राद्यभावनिश्चय एव रोदनादिकारणम्, वास्तविकसत्त्ववादिमतेऽपि देशान्तरगतस्य पुत्रादेर्मरणे तदभावो विद्यते, नैतावता पित्रादिभी रोदनं क्रियते, यदा दूतादिना तदभावनिश्चायकेन तदभावो निश्चीयते तदैव रोदनादिकं क्रियते इति स्वरूपसतः पुत्राद्यभावस्य न रोदनादिकारणत्वं किन्तु निश्चितस्यैवेति तदभावनिश्चयरूपकारणाभावान्न रोदनादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु 'स एवायं घटः, स एवायं पुत्रः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञानात् पूर्वकालीनदर्शनविषयेण घटादिना वर्तमानकालीनदर्शनविषयस्य घटादेरभेदः सिध्यति, स च तदैवोपपद्यते यद्यन्तरालसमयेऽज्ञातोऽपि घटादिः स्यादित्यन्तरालकालेऽपि घटादिर्विद्यते, एवं च प्रत्यभिज्ञानेन बाधान्न ज्ञातमात्रसत्त्वं घटादीनामित्यत आह– **प्रत्यभिज्ञानमपी**ति– लून-पुनर्जातनख-केशादौ स एवायं नख-केशादिरिति प्रत्यभिज्ञानं लून-पुनर्जातनखकेशादेरभेदाभावेऽपि सौसादृश्यादिदोषाद् भ्रान्तं समुद्भवति; दीपकलिकाद्यप्यनवरतविभिन्नतैलाद्युपादानतो विभिन्नमेव दीपकलिकादिकमुपजायत इति पूर्वापरदीपकलिकायोरभेदाभावेऽपि सैवेयं दीपकलिकेति प्रत्यभिज्ञानमभेदावगाहि भ्रान्तमुपजायते सौसादृश्यादिदोषात् तथा सर्वं प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एवेति न ततोऽज्ञातसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्र सृष्टिक्रमो न विद्यत इत्याह– **ततश्चे**ति– यदा घटादीनां प्रतीतिस्तदानीमेव घटादीनां सत्त्वमित्युपगमाच्चेत्यर्थः । **आकाशादिक्रमेण सृष्टि**रित्यस्य **नास्त्येवे**त्यनेनान्वयः, एवं **पञ्चीकरणं ब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिश्चे**त्यस्यापि । **एतन्मते** दृष्टिसृष्टिवादिमते । ननु अपरोक्षकारणस्येन्द्रियादेरज्ञानकाले सत्त्वं नैतन्मते समस्तीति यदा घटादीनां दर्शनं तत्पूर्वकाले इन्द्रियादेर्दर्शनाभावादतीन्द्रियत्वाच्च न सत्त्वमिति तज्जन्यत्वाभावादिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणलक्षितप्रत्यक्षस्वरूपं घटादेर्ज्ञानं न स्यादित्यत आह– **घटादेरपरोक्षमि**ति– अपरोक्षस्वरूपचैतन्येऽध्यासादेव घटादेरपरोक्षं ज्ञानमित्यर्थः । ननु क्षणमात्रस्थायित्वाद् घटादिज्ञानं क्षणिकं तदात्मकसत्त्वमेव घटादेरिति तस्यापि क्षणिकत्वमिति यत् सत् तत् क्षणिकमिति व्याप्तितः सर्वस्य क्षणिकत्वमभ्युपगच्छतो बौद्धस्य मते दृष्टिसृष्टिवादिमतस्य प्रवेशः

तत्तदध्यासादेव, अधिष्ठानस्य स्थायित्वाऽबाधितत्वाभ्यामज्ञानस्य चानादेः सकलसृष्टिहेतोरङ्गीकाराद् न बौद्धमतप्रवेशः, तदेवमज्ञानातिरिक्तकारणाभावात् कथं श्रवणादिजन्यं तत्त्वज्ञानमिति; अत्रोच्यते— लोके अज्ञानातिरिक्तानात्मदृष्टिकारणाभावेऽपि वेदे याग-स्वर्गादौ कार्यकारणभाववादीनां वेदान्तिनां यथेष्टाचरणप्रसङ्गात्, तस्माद् घटादेरिव स्वर्ग-नरकादेर्नाज्ञानमात्रजन्यत्वम्, अपि तु विहित-निषिद्ध-क्रियाजन्यत्वमपीति । दृष्टानुश्रविकस्थले अर्द्धजरतीयं प्रामाणिकं नो चेत् ? अनात्मदृष्टिसृ[ष्टे]रनवसान-प्रसङ्गः । अधिष्ठानज्ञाने तदवसानप्रसङ्ग इति चेत् ? न– तस्यैव हेतुत्वाभावात् । अज्ञानं तद्धेतुरिति चेत् ? न– ततो दृष्टकारणनिरपेक्षया तदुत्पत्त्या शमाद्यनुष्ठानप्रसङ्गात्, भ्रान्त्या शमाद्यनुष्ठानमिति चेत् ?

स्यादित्यत आह– **अधिष्ठानस्येति**– अधिष्ठानस्य शुद्धचैतन्यस्य सकलकालस्थायित्व-त्रिकालाबाधितत्वलक्षणपारमार्थिक-सत्त्वाभ्यामङ्गीकारात् सकलसृष्टिहेतोरनादेरज्ञानस्य चाभ्युपगमाद् दृष्टिसृष्टिवादस्य बौद्धमतप्रवेशो नेत्यर्थः । प्रश्नकर्ता स्वाशङ्कामुपसंहरति– **तदेवमिति**– तत्– तस्मात्, एवम्– उक्तप्रकारेण । यद्यपि लोके घट-पटादिकमज्ञानात्मदृष्टिमात्रजन्यं तथापि वेदे स्वर्गादिकं प्रति अज्ञानात्मदृष्टिव्यतिरिक्तं यागादि-तत्प्रभावादृष्टादिकमपि कारणम्, अन्यथा स्वर्गकामो ब्राह्मण-हननादिकमपि कुर्वन्नज्ञानात्मदृष्टिरूपकारणबलात् स्वर्गादिकं प्राप्नुयादेवेति यथेष्टाचरणं प्रसज्येतेति वैदिकस्वर्गादिकं प्रति विहितयागादिकमप्यदृष्टद्वारा कारणं नरकादिकं प्रति निषिद्धहननादिकमप्यदृष्टद्वारा कारणमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च वैदिकनिरुक्ताज्ञाननिवृत्त्यात्मकमोक्षं प्रति अज्ञानात्मदृष्टिव्यतिरिक्तश्रवणादिकमपि कारणमिति भवत्येव निरुक्तमोक्षः श्रवणादि-प्रभव इत्येवं दृष्टिसृष्टिवादे श्रवणादिपरिपाकजन्मना ज्ञानेनाज्ञानादिबाधो निर्वहत्येवेति समाधत्ते– **अत्रोच्यत** इति । दृष्टि-सृष्टिवादे घटादिकं प्रत्यज्ञानमिवात्मदृष्टिरपि कारणमतोऽ**नात्मदृष्टी**त्यात्मदृष्टिभिन्नार्थमुक्तम् । "**वादीनाम्**" इत्यस्य स्थाने "वादिनाम्" इति पाठो युक्तः । **वेदान्तिनामि**त्यस्यानन्तरं "विहित-निषिद्धकर्मादिकमपि कारणम्, अन्यथा" इति पाठो दृश्यः, तदर्थस्त्ववतरणेन स्पष्टीकृत एवेति । **तस्मात्** यथेष्टाचरणप्रसङ्गात् । **घटादेरिवे**ति व्यतिरेकिदृष्टान्तः, घटादेर्यथाऽज्ञानमात्रजन्यत्वं न तथा स्वर्ग-नरकादेरज्ञानमात्रजन्यत्वमिति तदर्थः । यदि स्वर्ग-नरकादेर्नाज्ञानमात्रजन्यत्वं तर्ह्यज्ञानव्यतिरिक्तकिंजन्यत्वमित्यपेक्षायामाह– **अपि त्विति** । ननु लोके घट-पटादिकं प्रति अज्ञानात्मदृष्टिद्वयमेव कारणं वेदे स्वर्गनरकादिकं प्रति विहित-निषिद्धकर्मादिकमपि कारणमित्यर्द्धजरतीयमप्रामाणिकं किमित्युपेयमित्यत आह– **दृष्टा-ऽऽनु-श्रविकस्थल** इति– दृष्टघटपटादिकस्थले आनुश्रविकस्वर्गादिस्थले चेत्यर्थः, अध्यापकपरम्परया श्रूयत एव न तु केनापि क्रियत इत्यनुश्रवोऽपौरुषेयो वेदस्तदीयं तत्प्रतिपादितमित्यानुश्रविकं स्वर्गादिकमिति बोध्यम् । **अर्द्धजरतीयमि**ति– एका गौरर्द्धभागे युवती अर्द्धभागे वृद्धेत्यर्द्धजरती यथा तथा प्रकृते एकत्र यादृशः कार्यकारणभावस्तदन्यादृशोऽन्यत्र कार्यकारणभाव इत्यभ्युपगमेऽर्द्धजरतीन्याय आयोजनीयः, उक्तयुक्त्या प्रामाणिक एवायमुपगमस्तथापि नोपेयते चेदित्यर्थः । "**अनात्म-दृष्टिसृष्टेः**" इत्यस्य स्थाने "अज्ञानात्मदृष्टिसृष्टेः" इति पाठो युक्तः । यदृच्छामात्रत उपेयते तत्तदुत्पत्तेरज्ञानात्म-दृष्टितः सम्भवादज्ञानात्मदृष्टेरवसानं न स्यादनवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदवसानमाशङ्कते– **अधिष्ठानज्ञाने** इति– जगच्छुद्ध-चैतन्ये कल्पितमित्यधिष्ठानं शुद्धचैतन्यं तज्ज्ञाने, अज्ञानात्मदृष्टिसृष्टेरवसानमित्यर्थः । समाधत्ते–**नेति** । **तस्यैव** अधिष्ठानस्यैव, निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः, तथा च तत्त्वज्ञाननिरूपितहेतुत्वं न कस्यापीति अधिष्ठानसाक्षात्कार एव नोत्पद्येतेत्यर्थः । शङ्कते– **अज्ञानमिति**– अधिष्ठानज्ञाने तदवसानमित्यस्याधिष्ठानज्ञानं नाज्ञानजन्यमिति तत्रावसानमिति नार्थः, किन्त्वधिष्ठानज्ञानम-ज्ञानमात्रजन्यमेव, तदनन्तरमज्ञाननिवृत्त्या तज्जन्यं न किमपीति तदवसानमित्यर्थः, एवं चाधिष्ठानज्ञानमज्ञानमात्रजन्यमेवेति नाधिष्ठानज्ञाननिरूपितहेतुत्वाभाव इति शङ्कार्थः । समाधत्ते– **नेति** । **ततः** अज्ञानमात्रतः । **तदुत्पत्त्या** अधिष्ठानचैतन्य-साक्षात्कारोत्पत्त्या । **शमादी**ति– अज्ञानमात्रत एव चैतन्यसाक्षात्कारोत्पत्तेः सम्भवेन तदर्थं शमाद्यनुष्ठानस्याकर्तव्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । चैतन्यसाक्षात्कारोत्पत्तितः प्राग् भ्रान्तिः शमादिकमात्मसाक्षात्कारजनकमिति ज्ञानं समस्तीत्यतः शमाद्य-नुष्ठानमिति शङ्कते– **भ्रान्त्येति** । समाधत्ते– **नेति**– एकवारं तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यलक्षणवेदान्तश्रवणवतां ब्रह्मभिन्न-

न– सकृद्वेदान्तार्थश्रवणवतां तदभावप्रसङ्गात् । किञ्च, भ्रमे अज्ञानमात्रजन्यत्वं युक्तम्, न त्वधिष्ठानज्ञाने, [न]हि रजतभ्रमवत् शुक्तिज्ञाने शुक्त्यज्ञानजन्यत्वम् । तदवश्यं दृष्टिसृष्टिपक्षे लोके अज्ञानातिरिक्तकारणाभावेऽपि वेदे यागादौ स्वर्गादिसाधनतया सम्मतैव । ततश्च यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वं प्रतीत्य यागमनुतिष्ठतां उत्पन्नस्य स्वर्गसूक्ष्मरूपस्य [यागसूक्ष्मरूपस्य] वा अपूर्वस्य साक्षिसिद्धस्य स्वर्गजनकत्वम्, अपूर्वस्य साक्षिसिद्धत्वं नानुभूयते इति चेत् ? न– अज्ञातसत्त्वानङ्गीकारेणाज्ञानकारणताया इव अपूर्वस्य साक्षिसिद्धताभ्युपगमस्यावश्यकत्वात्, ततश्च यागादेः स्वर्गादिजन्मवत् श्रवण-मननादिसहकृतवेदान्तवाक्यात् तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा । दृष्टिसृष्टिवादे ईश्वरो नास्तीति " तत् त्वमसि " [ ] इत्यत्र कथं तदभेदप्रतीतिरिति चेत् ? कुत एतदवगतम् ? सर्वदाऽप्रतीतेरिति चेत् ? तर्हि जीवोऽपि नास्त्येव, चिद्रूपतया भासमानत्वं चोभयत्र तुल्यम्, ईश्वरत्वं सदा न भासते इति चेत् ? जीवत्वेऽपि तुल्यमेतत्, उभयमपि तर्हि नास्त्येवेति चेत् ? न– साक्षित्वस्यानुभवसिद्धत्वात्,

---

जगन्मिथ्यात्वज्ञाने शुद्धचैतन्यज्ञाने सति शमादिकं शुद्धचैतन्यज्ञानकारणमिति भ्रान्तेरभावात् तज्जन्यस्य शमाद्यनुष्ठानस्याप्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अधिष्ठानचैतन्यज्ञानं प्रमात्मकमिति न तत् प्रति अज्ञानात्मकदोषस्य कारणत्वम्, भ्रमं प्रत्येव तस्य कारणत्वादित्यज्ञानमात्रजन्यत्वं भ्रमे भवेत्, न तु चैतन्यसाक्षात्कारे इत्याह– **किञ्चे**ति । अधिष्ठानज्ञाने नाज्ञानस्य कारणत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह– **नही**ति– शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमे शुक्त्यज्ञानस्य करणत्वं न तु शुक्तिज्ञाने शुक्त्यज्ञानस्य कारणत्वमिति यथा शुक्तौ रजतभ्रमे शुक्त्यज्ञानजन्यत्वं न तु शुक्तिज्ञाने शुक्त्यज्ञानजन्यत्वं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । उपसंहरति– **तदिति**– तस्मादित्यर्थः । **अज्ञानातिरिक्तकारणाभावेऽपी**त्यस्याज्ञानात्मदृष्टिव्यतिरिक्तकारणाभावेऽपीत्यर्थः । **ततश्च** वेदे यागादौ स्वर्गादिसाधनतायाः सम्मतत्वाच्च । **स्वर्गसूक्ष्मरूपस्ये**त्यस्या**पूर्वस्ये**त्यनेनान्वयः, अपूर्वस्यादृष्टाख्यस्य स्वर्गसूक्ष्मरूपत्वं स्वर्गकारणत्वादेव, एवं तस्य यागसूक्ष्मरूपत्वमपि यागव्यापारत्वात्, यदा च यागजन्यं स्वर्गजनकमपूर्वमुत्पद्यते तदैव किञ्चिदंशेन स्वर्गस्य सूक्ष्मरूपमपि सम्पद्यत इति स्वर्गसूक्ष्मरूपत्वमपूर्वस्य, अपूर्वोत्पत्तिकाले स्थूलरूपेण यागस्य विनाशेऽपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानं समस्त्येवेत्यभिसन्धिः । एतादृशस्यापूर्वस्य प्रमाणाभावादसिद्धत्वमिति नाशङ्कनीयं तस्य साक्षिसिद्धत्वादित्याशयेनाह– **साक्षिसिद्धस्ये**ति । **स्वर्गजनकत्वमि**त्यत्र च्छेदः । अपूर्वस्य साक्षिसिद्धत्वं यदि भवेत् तदा स्वर्गजनकत्वं तस्य स्वीक्रियेतापि, न च तस्य साक्षिसिद्धत्वमननुभवादित्याशङ्कते– **अपूर्वस्ये**ति ।

" चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना " [कुसुमाञ्जलौ] इति वचनात् चिरध्वस्तस्य यागादेः साक्षात् स्वर्गोत्पत्तितोऽव्यवहितपूर्वसमयेऽसत्त्वेन वेदबोधितकारणत्वमनुपपन्नमिति तदन्यथानुपपत्त्या यागव्यापारतयाऽपूर्वं कल्प्यत इति तस्य यागजन्यत्वं स्वर्गजनकत्वं चान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्तिप्रमाणसिद्धमेव, किन्तु दृष्टिसृष्टिवादे सर्वस्य ज्ञातसत्त्वमेव– यदेव ज्ञायते तदेव सदित्यज्ञातसत्त्वं न कस्यापि स्वीक्रियते, तत एव चाज्ञानस्य कारणता साक्षिवेद्येत्युपेयते, एवं चापूर्वमपि यदज्ञातं स्यान्न सत् स्यादित्यतस्तस्य साक्षिवेद्यत्वात् साक्षिसिद्धत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति समाधत्ते– **नेति** । **अज्ञानकारणताया इवे**ति– अज्ञाननिष्ठकारणताया यथा साक्षिसिद्धत्वाभ्युपगमस्तथेत्यर्थः । उपसंहरति– **ततश्चे**ति । अन्यत् स्पष्टम् । शङ्कते– **दृष्टिसृष्टिवाद** इति । **तदभेदप्रतीतिः** त्वंपदार्थे जीवे तत्पदार्थस्येश्वरस्याभेदप्रतीतिः । समाधाता शङ्कितारं पृच्छति– **कुत** इति– दृष्टिसृष्टिवादे ईश्वरो नास्तीत्यवगतिर्भवतः कस्मात् कारणात् समुत्पन्नेत्यर्थः । प्रश्नयिता प्राह– **सर्वदे**ति– दृष्टिसृष्टिवादे यदेव प्रतीयते तदेव सत्, ईश्वरस्तु कदाचिदपि न प्रतीयत इति सर्वदाऽप्रतीतत्वान्नास्तीश्वर इत्यर्थः । समाधाता प्राह– **तर्ही**ति । सर्वदाऽप्रतीतेर्जीवोऽपि तन्मते नास्त्येवेति कथं जीवासत्त्वनिबन्धनाऽपि तदभेदप्रतीत्यनुपपत्तिर्नाशङ्किता ? यदि च चिद्रूपतया भासमानत्वाज्जीवस्य प्रतीतेर्न तस्यासत्त्वं तर्हि चिद्रूपतया भासमानत्वेन तत्प्रतीतेरपि सद्भावादीश्वरस्यापि नासत्त्वमित्याह– **चिद्रूपतये**ति । **उभयत्र** जीवे ईश्वरे च । यद्यपि भासमानत्वमस्तीश्वरस्य, तथापीश्वरत्वं सदा न तत्र भासत इतीश्वरत्वेनेश्वरोऽप्रतीयमानो नास्तीत्युच्यते इत्याशङ्कते– **ईश्वरत्वमि**ति । समाधाता प्राह– **जीवत्वेऽपी**ति– जीवत्वं सदा न भासत इति जीवत्वेन जीवो नास्तीत्यप्युच्यतामित्यर्थः । दुर्दुरूढः

अघटकाज्ञाने शक्तिद्वयस्यावश्यकत्वेन तद्गर्भजीवत्वेश्वरत्वयोरनादित्वस्य यौक्तिकत्वात् तयोरभेदानुपपत्ते-र्लक्षणया अद्वयचिन्मात्रधीर्वक्तव्या । तस्माद् दृष्टिसृष्टिवादेऽपि यथोक्तानुष्ठानवता तत्त्वज्ञानादखण्डा-नन्दब्रह्मस्वरूपा मुक्तिर्युक्तैव, एतच्छुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतिकमतद्वयं पर्यायार्थिकनययुक्तिभिर्निर्लोठनीयमव-तारणीयं च स्याद्वादे ॥ ११० ॥

अशुद्धाद् व्यवहाराख्यात्, ततोऽभूत् सांख्यदर्शनम् ।
चेतना-ऽचेतनद्रव्याऽनन्तपर्यायदर्शकम् ॥ १११ ॥

नयामृत०—अशुद्धादिति । व्यवहाराख्यात्– व्यवहारनामधेयात्, अशुद्धात् ततः– द्रव्यार्थिक-नयात् साङ्ख्यदर्शनमभूत्, कीदृशं तत् ? चेतनश्चाचेतनद्रव्यं च अनन्तपर्यायाश्च– आविर्भाव-तिरोभावा-त्मकाः, तेषां दर्शकं प्रतिपादकमिति यावत् । तथा च तन्मतरहस्यम्– पुरुषस्तावच्चिद्रूपो न कस्यापि

प्रणयिता पुनः शङ्कते– **उभयमपीति**– ईश्वरत्वं जीवत्वं चेत्युभयमपीत्यर्थः, तथा चेश्वरत्वेनेश्वराभावस्येव, जीवत्वेन जीवाभावस्यापीष्टत्वमेवेति भावः । समाधत्ते–**नेति** । "**साक्षित्व**" इत्यस्य स्थाने "साक्षिभास्यत्व" इति पाठो युक्तः, साक्षी द्विविधो जीवसाक्षी ईश्वरसाक्षी च; साक्षी च स्वयं भासत इति तेनेश्वरो जीवश्च भासते, साक्षी च साक्षित्वेनैवावभासत इत्यनुभवसिद्धत्वादीश्वरजीवयोरीश्वरत्व-जीवत्वधर्माक्रान्तयोर्नाभाव इत्यर्थः । जीवत्वेश्वरत्वयोरनादित्वं व्यवस्थापयति– **घटकेति**– "**अघटकाज्ञाने**" इत्यस्य स्थाने "घटकाज्ञाने" इति पाठो युक्तः, अज्ञानावरण-विशिष्टचैतन्यत्वं जीवत्वमज्ञानविक्षेपशक्तिविशिष्टचैतन्यत्वमीश्वरत्वमित्येवं जीवत्वेश्वरत्वलक्षणेऽज्ञानघटिते **घटकं** यदज्ञानं तत्र **शक्तिद्वयस्य** आवरणशक्ति-विक्षेपशक्तिद्वयस्य । **आवश्यकत्वेन** अवश्यं स्वीकर्तव्यत्वेन । **तद्गर्भजीवत्वेश्वरत्वयो**-र्निरुक्तशक्तिमदज्ञानघटितत्वेन तद्गर्भजीवत्वेश्वरत्वयोः, **अनादित्वस्य** निरुक्ताज्ञानस्यानादित्वेन तद्घटितयोरप्यनादित्वमित्ये-वमनादित्वस्य, **यौक्तिकत्वात्** युक्तिसिद्धत्वात्, विशिष्टस्वरूपसन्निविष्टयोर्विशेषणविशेष्ययोरनादित्वे विशिष्टस्याप्यनादि-त्वमित्यत्र युक्तिः, **तयोः** अनादिभूतजीवत्वेश्वरत्वरूपविरुद्धधर्मविशिष्टयोर्जीवेश्वरयोः– **अभेदानुपपत्तेः** तादात्म्यानुपपत्तेः, **लक्षणया** तत्-त्वंपदयोः शुद्धचैतन्ये जहदजहल्लक्षणया, **अद्वयचिन्मात्रधीः**, अद्वितीयं यच्चैतन्यमात्रं शुद्धचैतन्यं तस्य तत् त्वमसीतिवाक्यजन्या धीः, वक्तव्येत्यर्थः । दृष्टिसृष्टिवादे मुक्तेर्युक्तत्वमुपसंहरति– **तस्मादिति** । **यथोक्तानुष्ठानवता** शमदमाद्यनुष्ठानवता पुरुषधुरन्धरेण, **एतत्** भर्तृहरिमतं वेदान्तिमतं च क्रमेणानन्तरमेवोपपादितम् । **शुद्धेति**– शुद्धद्रव्यास्तिको यः सङ्ग्रहाख्यो नयस्तत्प्रकृतिकं– तत्कारणकं मतद्वयम्, पर्यायार्थिकनयः– ऋजुसूत्रादिनयः, तस्य यैकान्त-नित्ये अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वासम्भवादेकान्तनित्याद्वैतादिकं न सम्भवतीत्यादिका युक्तिस्ताभिर्निर्लोठनीयं– खण्डनीय-मित्यर्थः । तत् किमद्वैतादिकं न सम्भवति ? सम्भवति अपेक्षाभेदतः 'स्यादद्वैतं स्यादभेदः' इत्येवं कथंचिदर्थसङ्घटनेन स्याद्वादे, न त्वेकान्तवादे इत्याह– **अवतारणीयं च स्याद्वाद** इति– ग्रन्थगौरवभयाद् ग्रन्थकारेण तत्खण्डनमण्डन-युक्तिजालं नोपन्यस्तं किन्तु ग्रन्थान्तरे स्वयं पूर्वसूरिभिश्चोपदर्शितं तत्तदभिलाषुकैरवलोकनीयमिति सूचितम् ॥ ११० ॥

व्यवहारनयप्रकृतिकं साङ्ख्यदर्शनं चेतनाऽ-चेतनादिप्रतिपादकमित्यावेदकमेकादशोत्तरशततमपद्यं विवृणोति– **अशुद्धा-दितीति** । **व्यवहाराख्यादि**त्यस्य विवरणं– **व्यवहारनामधेयादिति** । **तत** इति मूलस्य विवरणं– **द्रव्यार्थिकनयादिति** । उत्तरार्द्धमवतार्य विवृणोति– **कीदृशमिति** । **तत्** साङ्ख्यदर्शनम् । अनन्तपर्यायाः किंस्वरूपा इत्यपेक्षायामाह– **आविर्भाव-तिरोभावात्मका** इति, तन्मते कारण-कार्ययोरभेदादुत्पत्तेः प्रागपि कार्यं विनाशानन्तरमपि च कारणात्मना सदस्त्येव, उत्पत्तिस्तस्याविर्भावः, विनाशस्तिरोभाव इति । **तथा च** साङ्ख्यदर्शनस्य चेतनाऽचेतनद्रव्याऽनन्तपर्यायप्रदर्शकत्वे च । **तन्मतरहस्यं** साङ्ख्यमताभिप्रेतम् । तन्मते पुरुषः किंस्वरूप इत्यपेक्षायामाह– **पुरुष** इति । **तावदि**ति वाक्यालङ्कारे । **चिद्रूपः** चैतन्यस्वरूपः । **न कस्यापि कारणमि**त्यादिना **पुरुषः कूटस्थनित्य** इत्यस्य समर्थनम्, पुरुषस्य यत्, किञ्चित् कार्यं प्रति कारणत्वे कार्य-कारणयोरभेदात् कार्यनाशे तस्यापि तदात्मना नाशादप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वलक्षणं कूटस्थनित्यत्वं न स्यादित्यकारणं पुरुषः, कार्यरूपत्वे भावकार्यस्य नाशोऽवश्यम्भावीति न निरुक्तकूटस्थनित्यतेति

कारणं न कस्यापि कार्यं नवा जन्यधर्माश्रय इति कूटस्थनित्य इत्युच्यते, बुद्धिगताश्च धर्मा अज्ञातपरमार्थैस्तत्रारोप्यन्ते भटविजयपराजयौ राज्ञीव, प्रकृतिरचेतना परिणामिनी आदिकारणं च, तस्याश्चाद्यपरिणामो बुद्धिर्महत्तत्त्वापरपर्याया, तस्या धर्मा— ज्ञाना-ज्ञानैश्वर्या-नैश्वर्य-वैराग्या-ऽवैराग्य-धर्मा-ऽधर्मरूपा अष्टौ, बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्ना अपि, भावनायास्तैरनङ्गीकारादनुभवस्यैव स्मृतिपर्यन्तं सूक्ष्मरूपतयाऽवस्थानाभ्युपगमात्, महत्तत्त्वादहङ्कारः, अहङ्काराद् रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दतन्मात्राणि पञ्च एकादशेन्द्रियाणि च । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि जायन्ते, तदुक्तम्—

न कार्यः पुरुषः, जन्यधर्माश्रयत्वे धर्मधर्मिणोरभेदाद् धर्मनाशे धर्मिणस्तस्यापि नाशः प्रसज्येतेत्येवमपि कूटस्थनित्यता न स्यादिति जन्यधर्मानाश्रयः पुरुषः कूटस्थनित्य इत्येवमुच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सुख-दुःखादिधर्माधारतया पुरुषप्रतीतिर्न स्यादित्यत आह— **बुद्धिगताश्चेति**— बुद्धिरन्तःकरणं महत्तत्त्वम्, तद्गताः—तद्वर्तिनः सुख-दुःखादयो धर्माः, तत्र पुरुषे आरोप्यन्ते । कैरारोप्यन्त इत्यपेक्षानिवृत्तये उक्तम**ज्ञातपरमार्थै**रिति— अज्ञातः परमार्थो वास्तविकार्थो यैस्तेऽज्ञातपरमार्थाः पुरुषास्तैः कूटस्थनित्ये पुरुषे बुद्धिधर्माः सुख-दुःखादय आरोप्यन्त इति सुख-दुःखाद्याधारतया पुरुषप्रतीतिर्भ्रान्तैवेति तथाविधायास्तस्या नापलाप इति भावः । अन्यगतधर्माणामन्यत्रारोपतस्तथाप्रतीतिर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह— **भटविजयपराजयौ राज्ञीवेति**— रणे मल्लप्रतिमल्लभावेनान्योऽन्यं घ्नतां भटानां मध्ये यस्य जयः पराजयो वा भवति तज्जय-पराजयौ तत्स्वामिनि राजनि आरोप्यासौ राजाऽमुं राजानं जितवान् अनेन राज्ञा वा पराजित इति बुद्धिरारोपरूपत्वाद् भ्रान्ता यथा भवति तथेत्यर्थः । साङ्ख्यमते पुरुषमुपादाय प्रकृत्यादिकं पञ्चविंशतिविधं तत्त्वमिति क्रमेण प्रकृत्यादिस्वरूपं निरूपयितुमाह— **प्रकृतिरिति**— सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति गीयते ।

" सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः । गुरु वर्णकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १ ॥ " [ ]

इतीश्वरकृष्णवचनाद् यद् वस्तु लघुताशालि प्रकाशकताशालि तत् सत्त्वं साङ्ख्याचार्यैरिष्टम्, उपष्टम्भकं यदि रजो गुणो न भवेत् तदा गुरुणा तमसा प्रतिरुद्धं सत्त्वं स्वकार्यं न साधयेदित्युपष्टम्भकं— सत्त्वादेः कार्यकरणे उत्तम्भकं सहकारि रजः, तथा यदि रजोगुणो न भवेत् तर्हि गुरुणा तमसा व्याप्तं वस्त्वक्रियमेव भवेत् ततश्चलं चलनात्मकक्रियाविष्टं रज उपेयते, एवं च गुर्वपि रजसा चालितं सद् वस्तु सक्रियं भवति, यदि तमो न भवेत् तदा रजसा चालितं लघु सत्त्वोपेतं वस्तु सर्वदा चलेदेव न क्वचिदवस्थानमासादयेत्, गुरुणा तमसाऽवष्टब्धं सर्वदा चलितुमशक्नुवत् किञ्चिच्चलति किञ्चिन्न चलत्यपीति गुरु तमः, एवं यदि तमो न स्यात् प्रकाशकस्वभावेन सत्त्वेनालिङ्गितं वस्तु सर्वदा प्रकाशेत एव कदाचिदप्यप्रकाशो न भवेदिति वरणकमावरणकारि तमः, एवं च यदा तमसः सत्त्वापेक्षया प्राबल्यं तदा न प्रकाशते, यदा च दौर्बल्यं तदा प्रकाशत इति सिद्धयतः प्रकाशाऽप्रकाशाविति निरुक्तवचनाभिप्रेतार्थः । सा च प्रकृतिः **अचेतना** न चेतयते, चेतनात्मकपुरुषाभेदारोपाच्च चेतनेव भवति । एवं **परिणामिनी** बुद्ध्याद्यात्मना परिणमते । प्रकृतेर्न किञ्चित् कारणं तस्या अपि कारणाभ्युपगमेऽनवस्थानं प्रसज्यत इति न कार्यस्वरूपा सा किन्तु सर्वस्य कार्यस्य कारणमित्याह— **आदिकारणं च । तस्याश्च** प्रकृतेः पुनः । **आद्यपरिणामः** प्रथमपरिणामः, प्रकृतिः सत्त्वोद्रेकात् प्रथमतो बुद्धिरूपेण परिणमत इत्यर्थः । " बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् " [ ] इति गौतमसूत्रात् कौशाच्च बुद्धिर्ज्ञानमिति व्यवह्रियते लोके, नात्र तद्ग्रहणं किन्तु बुद्धिरन्तःकरणम्, तस्याश्च महत्तत्त्वमिति नामान्तरमित्याह— **महत्तत्त्वापरपर्यायेति** । बुद्धेरेव ज्ञानाऽज्ञानादयो धर्मा न चैतन्यस्वरूपस्यात्मन इत्याह— **तस्या** इति— बुद्धेरित्यर्थः । **ज्ञानाऽज्ञानेत्यत्र** ज्ञानपदेनैव ज्ञानस्वरूपाया बुद्धेर्ग्रहणे पुनर्**बुद्धि-सुखेत्यत्र** ग्रहणं बुद्धेरन्तःकरणस्य धर्मोऽन्तःकरणरूपा बुद्धिर्न भवति, किन्तु ज्ञानस्वरूपा बुद्धिरपि साङ्ख्याभिमता, सा च बुद्धिधर्म इत्यावेदनाय । **अपीत्यनेन** ' तस्या धर्माः ' इत्यनुकृष्यते । ननु अनुभवात् कालान्तरे स्मृतेरुत्पत्तये तद्व्यापारो भावनाख्यसंस्कारो नैयायिकैरुपेयत इति भावनाख्यसंस्कारः साङ्ख्यमते बुद्धिधर्मो भवितुमर्हतीति भावनाया अपि बुद्धिधर्मतया कथनमुचितमित्यत आह— **भावनाया इति**— भावनाख्यसंस्कारस्येत्यर्थः । **तैः**, साङ्ख्यैः । **अनङ्गीकारात्** अनभ्युपगमात् । नन्वेवं कालान्तरीयानुभवात् स्मृत्युत्पत्त्य-

मूलप्रकृतिरविकृतिः, महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ १ ॥ [ ] इति,

पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको वर्गः, तत्राचेतनाया अचेतनप्रकृतिकार्याया बुद्धेश्चैतन्याभिमानानुपपत्त्या स्वाभाविक-चैतन्यरूपः पुरुषः सिद्ध्यति । चैतन्यस्य तु नित्यस्य स्वाभाविकेष्टाऽनिष्टविषयावच्छिन्नत्वस्वभावे अनिर्मोक्षापत्तिः, प्रकृत्यधीनत्वेऽपि विषयावच्छिन्नत्वस्य तस्याऽति(पि) नित्यतया तथैवानिर्मोक्षत्वापत्तिः, घटादेरेवानित्यस्य चैतन्यावच्छेदस्य व्यासङ्गानुपपत्तिः, अतो मनः सिद्ध्यति, तत्सम्बद्धेन्द्रियस्य विषयचैतन्यावच्छेदनियामकत्वम् । स्वप्नावस्थायां 'व्याघ्रोऽहम्' 'वराहोऽहम्' इत्यभिमानो दृश्यते, न तु 'नरोऽहम्' इत्यभिमानः, अस्ति च तत्र नरत्वं सन्निहितमिन्द्रिय-

व्यवहितपूर्वसमयेऽसतः कथं स्मृत्युत्पत्तिरित्यत आह- **अनुभवस्यैवे**ति- तथा च स्मृत्युत्पत्त्यव्यवहितपूर्वसमये सूक्ष्मरूपेणावस्थितादेवानुभवात् स्मृत्युत्पत्तिसम्भवे भावनाख्यसंस्कारकल्पनं परेषामप्रामाणिकमित्याशयः । प्रकृत्यादिपञ्चविंशतितत्त्वं साङ्ख्यसम्मतमित्यावेदनाय तत्प्रतिपादिकामीश्वरकृष्णकारिकामुपनिबध्नाति- **तदुक्तमि**ति । **मूलप्रकृतिः** बुद्ध्याद्यशेषविकृतिप्रथमकारणं प्रकृतिः । **अविकृतिः** न कस्यापि कार्यमिति विकृतिरूपा न भवति । **महदाद्याः सप्त** महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि । **प्रकृतिविकृतय** इति- महत्तत्त्वमहङ्कारस्य कारणमिति प्रकृतिः, मूलप्रकृतेः कार्यमिति विकृतिरिति प्रकृतिविकृतिः अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्रादिषोडशविकारकारणमिति प्रकृतिः, महत्तत्त्वस्य कार्यं इति विकृतिरित्येवं प्रकृतिविकृतिः, पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतकारणमिति प्रकृतिः, अहङ्कारकार्यमिति रीत्येवं प्रकृतिविकृतिरित्यर्थः । **षोडशकश्च** एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानीत्येवं षोडशसङ्ख्यको गणः । **विकारः** अहङ्कारस्य कार्यत्वादेकादशेन्द्रियाणि विकृतिः, पञ्चतन्मात्रकार्यत्वात् पञ्च महाभूतानि विकृतिः, न चायं षोडशको गणः कस्यापि तत्त्वान्तरस्य कारणमिति प्रकृतिर्न भवति, यद्यपि मृदाद्यात्मिका पृथिवी घटादेः कारणं भवति तथापि न तस्य तत्त्वान्तरत्वमिति बोध्यम् । **पुरुषः** चैतन्यस्वरूपो न कस्यापि कारणमिति **न प्रकृतिः** प्रकृतिर्न भवति, एवं न कस्यापि कार्यमिति **न विकृतिः** विकृतिर्न भवतीत्यर्थः । षोडशको वर्गः क इत्यपेक्षायामाह- **पञ्चे**ति । ननु प्रकृत्यादित एव जगदुत्पद्यत इति निष्प्रयोजनत्वात् पुरुषः प्रकृतिविकृत्यनात्मको नाभ्युपेय इत्यत आह- **तत्रे**ति- पञ्चविंशतितत्त्वेष्वित्यर्थः । **अचेतनाया** इति- यदि पुरुषधर्माः सर्वेऽपि बुद्धावेवाभ्युपगतास्तर्हि चैतन्यमपि पुरुषधर्मो बुद्धिधर्म एवास्त्विति कथं बुद्धिरचेतनेत्यपेक्षायामाह- **अचेतनप्रकृतिकार्याया** इति- कार्यकारणयोरभेदात् कारणस्याचैतन्ये कार्यस्याप्यचैतन्यमित्यचेतनप्रकृतिकार्यत्वाद् बुद्धेरचैतन्यं सिद्ध्यतीत्यर्थः, तथा चाचेतनाया बुद्धेश्चेतनोऽहं करोमीति चैतन्याभिमानो नातिरिक्तचेतनमन्तरेणेति बुद्धिगतचैतन्याभिमानानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यरूपः पुरुषः सिद्ध्यतीति । बुद्ध्यहङ्कारादिकल्पनस्यावश्यकत्वमुपदर्शयति- **चैतन्यस्य त्वि**ति- चैतन्यस्य पुरुषस्य इष्टानिष्टविषयावच्छेदस्वभावो यदि स्वाभाविकस्तदा पुरुषस्य नित्यत्वात् तत्स्वभावोऽपि नित्य एवाभ्युपेयः, अन्यथा स्वभाव-तद्वतोरभेदात् स्वभावनाशे तद्वतः पुरुषस्यापि नाशः स्यादिति कूटस्थनित्यता तस्य भज्येत, एवं च, स्वाभाविकेष्टानिष्टविषयावच्छिन्नस्वभावः पुरुषः सदैवेत्यनिर्मुक्त एव प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु प्रकृतिरुपेयत एव, तदधीन एव पुरुषस्येष्टानिष्टविषयावच्छेदस्वभाव इत्यौपाधिक एवेति तन्नाशान्मुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह- **प्रकृत्यधीनत्वेऽपी**ति- विषयावच्छिन्नत्वस्य प्रकृत्यधीनत्वेऽपीत्यन्वयः । **तस्यापि** प्रकृत्यधीनविषयावच्छिन्नत्वस्यापि । **नित्यतये**ति- उपाधिसन्निधानस्यानित्य एवौपाधिकस्यानित्यत्वम्, उपाधिसन्निधानस्य नित्यत्वे त्वौपाधिकस्यापि नित्यत्वमेव, प्रकृते चैतन्यरूपपुरुषो नित्यो विभुश्च, प्रकृतिरपि नित्या विभ्वी चेति पुरुषे प्रकृतिसन्निधानस्य सदैव भावेन तन्निबन्धनस्येष्टानिष्टविषयावच्छेदस्यापि सर्वदा भावादनिर्मोक्षापत्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः । ननु घटादेरेवानित्यस्य चैतन्यावच्छेदस्वभाव इति घटादिनाशात् तद्गतचैतन्यावच्छेदस्वभावस्यापि नाशे पुरुषस्य मोक्षो भविष्यतीत्यत आह- **घटादेरे**ति- घटादेश्चैतन्यावच्छेदस्वभावे घटादिज्ञानं भवति, तदभावे न भवतीत्यभ्युपेयं स्यात्, किन्तु घटादेश्चैतन्यावच्छेदस्य यदाऽपि भावस्तदापि कदाचिद् घटज्ञानं कदाचित् पटज्ञानमित्येवं व्यासङ्गस्यानुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । **अतो** व्यासङ्गानुपपत्तिप्रसङ्गभयात् । **मनः सिद्ध्यती**ति-मनोऽभ्युपगमे च कथं व्यासङ्गोपपत्तिरित्यपेक्षायामाह- **तत्सम्बद्धेन्द्रियस्ये**ति- मनःसंबद्धचक्षुरादीन्द्रियस्येत्यर्थः, तथा च मनसा संयुक्तस्य चक्षुरादेर्येन

मनःसम्बन्धश्चेति तद्भिन्नोऽहङ्कारो नियतविषयाभिमानव्यापारः स्वीकार्यः। सुषुप्ताविन्द्रियस्य व्यापारविरतावपि यद्व्यापारादुच्छ्वास-प्रश्वाससन्ततिर्जायते तद् बुद्धितत्त्वं प्रागुक्तभावाष्टकयोगि स्वीकार्यम्, तस्य ज्ञानरूपपरिणामेन सम्बन्धो विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः। एवं च बुद्धितत्त्वनाशादेव विषयावच्छेदाभावात् पुंसो मोक्षः, भेदाग्रहाच्च 'चेतनोऽहं करोमि' इत्यभिमानः, अत एव—

"प्रकृतेः क्रियमाणानि, गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा, कर्ताहमिति मन्यते॥"

[गीता, अ० श्लो०] इति स्मर्यत इति।

अत्र नैयायिकादयः—'चेतनोऽहं करोमीति बुद्धेरसति बाधके भ्रमत्वायोगाच्चैतन्यकृत्यादिधर्मवत्त्वेव बुद्धिः स्वीकर्तव्या, तथा च आत्मनो नामान्तरमेतत्, अथ 'बुद्धिरचेतना परिणामित्वात् तन्तुवत्' इति चेत्? तर्हि 'बुद्धिर्न कृतिमती तत एव तद्वत्' 'न धर्मा-ऽधर्मादिमती जन्यत्वाद् घटवद्'

विषयेण यदा सम्बन्धस्तदानीं तद्विषय-पुरुषयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति कदाचिद् घटज्ञानं कदाचित् पटज्ञानमिति व्यवस्था उपपद्यत इति भावः। अहङ्कारकल्पनस्यावश्यकत्वं दर्शयति—**स्वप्नावस्थायामिति**। **तद्भिन्नः** मनोभिन्नः, अन्यत् स्पष्टम्। बुद्धितत्त्वाभ्युपगमस्यावश्यकत्वं दर्शयति—**सुषुप्ताविन्द्रियस्येति**। **तस्य** बुद्धितत्त्वस्य। घटः पट इत्याकारको यो ज्ञानात्मकपरिणामस्तेन सह विषयविषयिभावसंबन्धेन संबद्धो घटपटादिलक्षणो विषयः पुरुषस्यान्यासम्पृक्ताखण्डचैतन्यस्वरूपस्य तिरोधायक आवरको भवति, तथा च स्वविषयकबुद्धिपरिणामज्ञानातात्त्विकसंबन्धात् पुरुषसम्बद्धो घटादिः पुरुषस्वरूपतिरोधायक इत्यर्थः। बुद्धिपरिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्य यो घटमहं जानामीत्येवंस्वरूपोऽतात्त्विकसम्बन्धः स एवोपलब्धिरुच्यते, तथा च बुद्धितत्त्वबलादेव परम्परया पुरुषे विषयसम्बन्धलक्षणो विषयावच्छेद इति बुद्धितत्त्वनाशाद् विषयावच्छेदस्याप्यभावान्मोक्षो भवतीत्याह—**एवं चेति**। **भेदाग्रहाच्च** बुद्ध्या सह पुरुषस्य यो भेदस्तदग्रहात् पुनः। उक्तार्थे भगवद्गीतावचनसंवादमाह—**अत एवेति**—बुद्ध्या पुरुषस्य भेदाग्रहाच्चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानस्य भावादेवेत्यर्थः। **प्रकृतेरिति**—प्रकृतेर्गुणैः—सत्त्व-रज-स्तमोभिः, क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणि कार्याणि, किन्तु अहङ्कारविमूढः—बुद्ध्या सह भेदेनागृहीत आत्मा—पुरुषोऽहं कर्तेत्येवं मन्यत इत्यर्थः। निरुक्तप्रकृत्यादिपञ्चविंशतितत्त्वाभ्युपगमप्रवणसांख्यमताशुक्त्वा भेदनाय तन्मतखण्डनपटिष्ठयुक्तिकल्पननिष्णातान् नैयायिकादीन् प्रतिमल्लतयोत्थापयति—**अत्रेति**। **नैयायिकादय** इति—अस्य आहुरित्यनेन सम्बन्धः। किमाहुरित्यपेक्षायामाह—**चेतनोऽहं करोमीति बुद्धेरिति**—अस्य **भ्रमत्वायोगादित्यनेन** सम्बन्धः, चेतनोऽहं करोमीति बुद्धिर्यदि चैतन्यांशे भ्रमात्मिका स्यात् तदा कर्तरि महत्तत्त्वे चैतन्यस्यारोपोपपत्तयेऽन्यश्चेतनः स्वीकरणीयः स्यात्, क्वचित् प्रमितमेवान्यत्रारोप्यते नाप्रमितमिति नियमात्, बाधके सति भ्रमत्वं भवति नान्यथा, न च कर्तरि चैतन्यस्य किञ्चिद् बाधकं समस्तीति य एव कर्ता स एव चेतन इति चैतन्य-कृत्यादिधर्मवत्त्येव बुद्धिः स्वीकरणीया, एवं च परमते य एव चेतनः कर्ता च तस्यैवात्मेति संकेत्यात्मशब्दसंशब्दिते पुरुषे बुद्धिरिति नामान्तरं, न तु तदन्यतत्त्वान्तरं बुद्धिशब्दवाच्यमित्यर्थः। ननु बुद्धौ कर्तृतयाऽभ्युपगतायां चैतन्यस्य बाधकमस्त्येवानुमानं प्रमाणमित्याशङ्कते—**अथेति**। **तन्तुवदिति**—यथा तन्तुः पटरूपेण परिणमत इति परिणामित्वात् तन्तुरचेतनस्तथा बुद्धिरहङ्काररूपेण परिणमत इति परिणामित्वाद् बुद्धिरचेतनेत्यर्थः। परिणामित्वादचैतन्यवदकर्तृत्वमपि साधयितुं शक्यते, तत्रापि तन्तुवदिति दृष्टान्तोद्भावनस्य कर्तुं शक्यत्वादिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते—**तर्हीति**। **तत एव** परिणामित्वादेव। **तद्वत्** तन्तुवद्। अन्यदप्यनिष्टमेवं साधयतः साङ्ख्यस्य प्रसज्यत इत्याह—**न धर्माऽधर्मादिमतीति**—घटो यथा जन्यत्वान्न धर्माऽधर्मादिमान् तथा बुद्धिरपि जन्यत्वान्न धर्माऽधर्मादिमतीत्यर्थः। सांख्य आह—**न चेत्यादिति**—जन्यत्वहेतुना बुद्धौ धर्माधर्माद्यभावसाधनं न भवेदित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**अनुकूलेति**—बुद्धौ जन्यत्वमप्यस्तु धर्माधर्मादिमत्त्वमप्यस्त्विति व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्काभावादित्यर्थः। यदि व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्काभावात् संदिग्धव्यभिचारोऽप्रयोजको वा जन्यत्वहेतुर्न बुद्धौ धर्माधर्मादिमत्त्वाभावसाधनाय प्रगल्भते तर्हि परिणामित्वमपि हेतुरनुकूलतर्काभावात् संदिग्धव्यभिचारोऽप्रयोजको वा न चैतन्याभावसाधने समर्थः। तत्रापि परिणामित्वमस्तु चेतनत्वमप्यस्त्वित्येवं व्यभिचारस्य संदिग्धं स्वक-

इत्यादिकमपि स्यात्, न स्याद् अनुकूलतर्काभावादिति चेत्? तुल्यमुभयत्र । किञ्च, यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्धिकृतभोगावच्छेदस्य सर्वदाऽऽत्मनः सत्त्वादनिर्मोक्षापत्तिः, यद्यनित्या तर्हि जन्येतरस्यानित्यत्वायोग्यत्वात् जन्या वाच्या, तथा च तदुत्पत्तेः प्राक् तदाश्रितस्य धर्मादेरप्यभावे बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादेरप्यभावेऽसंसारः स्यादिति न किञ्चिदेतद्' इत्याहुः ॥ १११ ॥

अत्र वेदान्त-साङ्ख्यदर्शनयोः शुद्धा-ऽशुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकत्वं यदुक्तं तत्राविशेषदृष्ट्या भेदबीजाभावमाशङ्कते—

यद्यप्येतन्मतेऽप्यात्मा, निर्लेपो निर्गुणो विभुः ।
अध्यासाद् व्यवहारश्च, ब्रह्मवादेऽपि सम्मतः ॥ ११२ ॥

नयामृत०—यद्यपीत्यादि । यद्यपि एतन्मतेऽपि– साङ्ख्यमतेऽपि, आत्मा निर्लेपः– कर्तृत्वादिलेपरहितः, निर्गुणः– गुणस्पर्शशून्यः, विभुः– व्यापकश्चेति शुद्धात्माभ्युपगमेन उभयत्र शुद्धितौल्यम्, न च भोक्तृत्वस्योपचरितस्यात्मन्यभ्युपगमेन साङ्ख्यदर्शने वेदान्तदर्शनापेक्षया अशुद्धत्वम्, यतोऽध्यासाद् व्यवहारो ब्रह्मवादेऽपि सम्मतः– ब्रह्मवादिनोऽपि हि बुद्धिगुणान् ज्ञानादीन् आत्मनि कल्पितानेवाभ्यु-

---

त्वादिति समाधत्ते– **तुल्यमुभयत्रे**ति । विकल्पजर्जरिता च साङ्ख्याभिमता बुद्धिरित्याह– **किञ्चे**ति । बुद्धेर्नित्यत्वे पुरुषस्यानिर्मोक्षापत्तिमुपदर्श्य तस्या अनित्यत्वं दूषयति– **यद्यनित्ये**ति बुद्धिरित्यनुवर्तते । **जन्या वाच्ये**ति– बुद्धिर्जन्या भावत्वे सत्यनित्यत्वाद् घटवदित्यनुमानमत्र बोध्यम् । भवतु जन्यत्वं बुद्धेः का नो हानिरित्यत आह– **तथा चे**ति– बुद्धेर्जन्यत्वे चेत्यर्थः । **तदुत्पत्तेः प्राक्** बुद्ध्युत्पत्तेः प्राक्काले । **तदाश्रितस्य** बुद्ध्याश्रितस्य । **धर्मादेरभाव** इति– नहि धर्मा धर्मिणमन्तरेणावतिष्ठन्ते इति बुद्धिरूपधर्म्यभावकाले बुद्ध्याश्रितानां धर्माधर्मादिधर्माणामभावो न्यायप्राप्त एवेति । **बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तावि**ति– धर्माधर्मादीनां बुद्ध्युत्पत्तिं प्रति कारणत्वमवश्यमुपेयम्, अन्यथा मुक्तात्मानमधिकृत्यापि बुद्ध्युत्पत्तिः स्यात्, तथा च मुक्तस्यापि पुनः संसारः स्यात्, एवं च बुद्ध्युत्पत्तितः प्राक् तत्कारणस्य धर्मादेरभावे बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तावित्यर्थः । **नियतशरीरेन्द्रियादेरप्यभाव** इति—

"ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१॥" [ ]

इति सात्त्विकबुद्धिसम्बन्धादूर्ध्वलोके देवादिशरीराद्युत्पत्तिः, राजसबुद्धिसम्बन्धान्मध्यलोके मनुष्यादिशरीराद्युत्पत्तिः, तामसबुद्धिसम्बन्धादधोलोके नारकीयशरीराद्युत्पत्तिरित्येवं योनिनियतशरीरेन्द्रियादिकस्यापि बुद्धितत्त्वानुत्पत्तौ बुद्धिरूपकारणाभावादभाव इत्यर्थः । **असंसारः स्यात्** बुद्धितत्त्वसम्बन्धप्रयुक्तनियतशरीरेन्द्रियादिजन्येष्टानिष्टभोक्तृत्वलक्षणबन्ध एव संसारः, स कारणाभावान्न स्यात् । साङ्ख्यमतखण्डनमुपसंहरति– **इतीति** । **न किञ्चित्** किञ्चित् तत्त्वनिरूपणसमर्थं न । **एतत्** साङ्ख्यमतम् ॥ १११ ॥

द्वादशोत्तरशततमपद्यमवतारयति– **अत्रे**ति । **वेदान्ते**ति– शुद्धद्रव्यार्थिकसङ्ग्रहनयप्रकृतिकत्वं वेदान्तदर्शनस्य अशुद्धद्रव्यार्थिकव्यवहारनयप्रकृतिकत्वं साङ्ख्यदर्शनस्यास्मिन् ग्रन्थे यत् प्रागुपदर्शितं तत्र वेदान्त-साङ्ख्यदर्शनयोरविशेषदृष्ट्या विशेषो नास्तीति बुद्ध्या भेदबीजाभावं वेदान्तदर्शनं शुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकं साङ्ख्यदर्शनमशुद्धद्रव्यार्थिकमित्येवं भेदस्य कारणाभावमाशङ्कते इत्यर्थः, विवृणोति– **यद्यपीत्यादी**ति– **तथाप्युपनिषद्दृष्टी**त्यादिपञ्चदशोत्तरशततमपद्यस्य तथापीत्यपेक्षो **यद्यपी**ति । **एतन्मतेऽपी**त्यस्य विवरणं– **साङ्ख्यमतेऽपी**ति । **निर्लेप** इत्यस्य– **कर्तृत्वादिलेपरहित** इति विवरणम्, एवमग्रेऽपि । **इति शुद्धात्माभ्युपगमेन** एवं प्रकारेण शुद्धात्मनः साङ्ख्यमतेऽप्यभ्युपगमेन । **उभयत्र** वेदान्त-साङ्ख्यदर्शनयोः **शुद्धितौल्यं** समानैव शुद्धिः । साङ्ख्यदर्शनेऽशुद्धत्वमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति । निषेधहेतुप्रदर्शकमुत्तरार्धमित्याह– **यत** इति । ब्रह्मवादे वेदान्तदर्शनेऽध्यासाद् व्यवहारमेवोपपादयति– **ब्रह्मवादिनोऽपी**ति–

पयन्ति न पारमार्थिकान्, इति नायमपि प्रकार उभयोः शुद्धय(द्धि)विशेषाय ॥ ११२ ॥

प्रत्युतात्मनि कर्तृत्वं, साङ्ख्यानां प्रातिभासिकम् ।
वेदान्तिनां च निर्वाच्यं, मतं तद् व्यवहारिकम् ॥ ११३ ॥

नयामृत०—प्रत्युत इति। प्रत्युतेति वैपरीत्ये, साङ्ख्यानां मते कर्तृत्वम्, उपलक्षणाद् भोक्तृत्वादि च, प्रातिभासिकं- अन्यस्थमेवान्यत्रारोपितम्, वेदान्तिनां तु मते नान्तःकरणधर्माणां कर्तृत्वादीनां कर्तव्यम्, तच्च परमार्थतोऽसदपि व्यवहारतः सदिति स्थूलव्यवहारानुरोधाद् वेदान्तदर्शन एवाशुद्धत्वं स्यात्, अविद्ययाऽपि अन्यधर्ममात्मन्यस्पर्श[यदु]पचारेण च व्यवहारबलं कुण्ठमतिनिश्चयबलं चोत्तेजयतीति साङ्ख्यदर्शने एव शुद्धत्वं स्यादिति भावः ॥ ११३ ॥

किञ्च, सत्कार्यवादित्वादपि साङ्ख्यस्य न व्यवहारानुरोधित्वम्, व्यवहारनयो हि कारणव्यापारानन्तरमेव कार्योत्पत्तिं पश्यन्नसत्कार्यपक्षमेवाश्रयते, न च क्षणिकासत्कार्यानभ्युपगममात्रेणास्य

अस्य '**अभ्युपयन्ति**' इत्यनेनान्वयः। **अयम्** अभोक्तृत्वस्येत्याशङ्काग्रन्थोपदर्शितोऽपि । **उभयोः** वेदान्त-साङ्ख्य-दर्शनयोः। "**शुद्धया(द्धि)विशेषाय**" इत्यस्य स्थाने "शुद्ध्यशुद्धिविशेषाय" इति पाठो भवितुमर्हति ॥ ११२ ॥

शुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकत्वाच्छुद्धत्वं वेदान्तदर्शने, अशुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकत्वादशुद्धत्वं साङ्ख्यदर्शने इति यद् भवतोऽनुमतं तन्न समीचीनं यत आत्मनि प्रातिभासिकं कर्तृत्वं न तु व्यावहारिकमित्यभ्युपगन्तृसाङ्ख्यदर्शनस्यैव शुद्धत्वम्, व्यावहारिकं कर्तृत्वमात्मन इत्यभ्युपगन्तृवेदान्तदर्शनस्यैवाशुद्धत्वमित्यावेदकं त्रयोदशोत्तरशततमपद्यं विवृणोति- **प्रत्युतेतीति**। प्रत्युतशब्दोऽत्र वैपरीत्ये वर्तत इत्याह- **प्रत्युते**ति। वैपरीत्योपदर्शक**मात्मनी**त्यादिकं विवृणोति- **साङ्ख्यानामिति**। **मते** इति पूरणम्। मूलस्थं कर्तृत्वं भोक्तृत्वादिकमुपलक्षयतीत्याह- **उपलक्षणाद् भोक्तृत्वादि चे**ति। **प्रातिभासिक**मित्यस्य विवरणम्- **अन्यस्थमेवान्यत्रारोपितम**िति- प्रकृते अन्यत्र बुद्धौ स्थितं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमन्यत्रात्मन्यारोपितमिति प्रातिभासिकं तदित्यर्थः। मूले "**वेदान्तिनां च निर्वाच्यं मतं तद् व्यवहारिकम्**" इत्यस्य स्थाने "वेदान्तिनां त्वनिर्वाच्यं मतं तद् व्यावहारिकम्" इति पाठः सम्यग्। तद्विवरणं- **वेदान्तिनां त्वि**ति। **मते** इति पूरितम्। "**कर्तव्यम्, तच्च**" इत्यस्य स्थाने "आत्मन्यारोपः, किन्त्वनिर्वाच्यमात्मनि कर्तृत्वादिकम्, तच्च" इति पाठः सम्यक्, **तच्च** अनिर्वाच्यं कर्तृत्वादिकं च। "**अविद्ययाऽपि**" इत्यस्य स्थाने "अविद्यापि" इति पाठः सम्यग्, अस्य **अस्पर्शयन्ती**त्यनेन **कुण्ठयती**त्यनेन **उत्तेजयती**त्यनेन चान्वयः, "**अन्यधर्ममात्मन्यस्पर्श(यदु)पचारेण**" इति स्थाने "अन्यधर्ममात्मन्यस्पर्शयन्ती, उपचारेण" इति पाठः सम्यक्, **अन्यधर्मं** बुद्धिधर्मं कर्तृत्वादिकम्, **आत्मन्यस्पर्शयन्ती** आत्मनि सम्बद्धमकुर्वती सती, "**कुण्ठमतिनिश्चय**" इत्यस्य स्थाने "कुण्ठयति निश्चय" इति पाठः सम्यक्, आत्मनि कर्तृत्वादिकमौपचारिकमेवेति कृत्वोपचारत एवात्मनि कर्तृत्वादिव्यवहार इति व्यवहारबलं **कुण्ठयति**- वस्तुसाधनासमर्थं करोति, यो यत्र कर्मण्यसमर्थः स तत्र कुण्ठ इत्युच्यते, निश्चयतश्च नात्मनि कर्तृत्वादिकमिति निश्चयबलमुत्तेजयति- पुष्णाति। **इति** एतस्मात् कारणाद् व्यवहारानुरोधिवेदान्तदर्शनतो निश्चयानुरोधिनि साङ्ख्यदर्शन एवोपचारानाश्रयणाच्छुद्धत्वं स्यादित्युक्तपद्यभावार्थ इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमपद्यमवतारयति- **किञ्चे**ति- साङ्ख्यस्य सत्कार्यवादित्वं च- "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत् कार्यम् ॥" [साङ्ख्यकारिका] इतीश्वरकृष्णकारिकया व्यवस्थापितम्। साङ्ख्यस्य सत्कार्यवादित्वेऽपि कथं न व्यवहारानुरोधित्वमित्यपेक्षायामाह- **व्यवहारनय** इति- अस्य **पश्यन्नि**त्यनेन **आश्रयते** इत्यनेन चान्वयः। ननु व्यवहारोऽपि क्षणिकासत्कार्यवादमृजुसूत्रनयाभिप्रेतं नाभ्युपगच्छति साङ्ख्योऽपि च तं नाभ्युपैतीत्येतावता साङ्ख्यस्य व्यवहारानुरोधित्वमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति- **न चे**ति। **अस्य** साङ्ख्यस्य। निषेधहेतुमुपदर्शयति- **तदनभ्युपगमे**ति- साङ्ख्यस्य क्षणिकासत्कार्यानभ्युपगमेऽपीत्यर्थः। **उत्पत्त्यनभ्युपगमेन** स्वाधिकरण-

व्यवहारपक्षपाति(त्वम्), तदनभ्युपगमेऽप्युत्पत्त्यनभ्युपगमेन व्यवहारबहिर्भावादित्यभिप्रायं स्पष्टीकरणपूर्वकं निगमयन्नाह—

अनुत्पन्नत्वपक्षश्च, निर्युक्तौ नैगमे श्रुतः ।

नेति वेदान्ति-साङ्ख्योक्त्योः, सङ्ग्रह-व्यवहारता ॥ ११४ ॥

नयामृत०—अनुत्पन्नेत्यादि । अनुत्पन्नत्वपक्षश्च निर्युक्तौ–नमस्कारनिर्युक्तौ, नैगमे– नैगमनये श्रुतः, " उप्पन्नाणुप्पन्नो इत्थ णयाऽऽइनिगमस्साणुप्पन्नो । सेसाणं उप्पन्नो " [ ] इति वचनात् । तथा चानुत्पत्तिवादी साङ्ख्यो नैगमनयमेवोपजीवेत्, व्यवहारिकोत्पत्तिवादी वेदान्ती च व्यवहारनयमिति भावः, इति– हेतोर्वेदान्तिसाङ्ख्योक्त्योः– तद्दर्शनयोः, सङ्ग्रह-व्यवहारता– सङ्ग्रह-व्यवहाराख्यशुद्धा-ऽशुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकता न भवति, तथा च सम्माते तथोक्तेः का गतिरिति भावः ॥ ११४ ॥

समाधत्ते तथापीति द्वयेन—

तथाप्युपनिषद् दृष्टिसृष्टिवादात्मिका परा ।

तस्यां स्वप्नोपमे विश्वे, व्यवहारलवोऽपि न ॥ ११५ ॥

साङ्ख्यशास्त्रे च नानात्मव्यवस्था व्यवहारकृत् ।

इत्येतावत् पुरस्कृत्य विवेकः सम्मतावयम् ॥ ११६ ॥

नयामृत०—तथापीति । तथापि उपनिषद्– वेदान्तदर्शनप्रवृत्तिः, दृष्टिसृष्टिवादात्मिका परा– उत्कृष्टा, मूलाभियुक्ताभ्युपगतत्वात्, तस्यां चाज्ञातसत्त्वाभावेन स्वप्नोपमे विश्वे– जगति सति व्यवहार-

---

क्षणध्वंसानधिकरणलक्षणसम्बन्धात्मकप्रथमक्षणसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेरनभ्युपगमेन । **व्यवहारबहिर्भावात्** प्रथमक्षणसम्बन्धरूपोत्पत्त्यभ्युपगन्तृव्यवहारनयाद् बहिर्भूतत्वात् । **इत्यभिप्रायम्** इत्याकारकाशयम् । **स्पष्टीकरणपूर्वकं** स्पष्टावेदनपुरस्सरम् । विवृणोति– **अनुत्पन्नेत्यादी**ति । **निर्युक्ता**वित्यस्य स्पष्टीकरणं– **नमस्कारनिर्युक्ता**विति– वेन निर्युक्तिग्रन्थबहुप्रकरणकत्वेन तत्र कुत्रोक्तमिति जिज्ञासाया नोन्मेषः । 'नैगमेऽनुत्पन्नत्वपक्ष' इत्यस्य प्रतिपादकं नमस्कारनिर्युक्तिवचनमुट्टङ्कयति– **उप्पन्न०** इति–" उत्पन्नानुत्पन्नोऽत्र नय आदिनिगमस्यानुत्पन्नः । शेषाणामुत्पन्नः " इति संस्कृतम् । **तथा च** नैगमनयस्यानुत्पन्नत्वपक्ष इति व्यवस्थितौ च । **व्यवहारनयमि**त्यनन्तरमुप**जीवे**दित्यस्यानुवृत्तिः । मूले **इति**शब्दो हेतुपर इत्याशयेनाह– **इति हेतो**रिति– एतस्मात् कारणादित्यर्थः । **वेदान्ति-साङ्ख्ययो**रित्यस्य विवरणम्– **तद्दर्शनयो**रिति– वेदान्त-साङ्ख्यदर्शनयोरित्यर्थः । **सङ्ग्रह-व्यहारते**त्यस्य विवरणम्– **सङ्ग्रह-व्यवहाराख्यशुद्धाशुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकते**ति । नेति मूलं **भवती**ति क्रिया ' यत्रान्यत् क्रियावाचि पदं न श्रूयते० ' इत्यादिवचनप्रामाण्यादुपात्ता । **तथा च** वेदान्त-साङ्ख्यदर्शनयोः शुद्धाशुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकत्वाभावव्यवस्थितौ च । " **सम्माते** " इति मुद्रणदोषात्, अत्र " सम्मतौ " इति पाठः समुचितः, तस्य सम्मतिग्रन्थे इत्यर्थः । **तथोक्तेः** वेदान्ति-साङ्ख्यदर्शनयोः शुद्धाशुद्धद्रव्यार्थिकप्रकृतिकत्वकथनस्य, तथा च सम्मतिग्रन्थस्य तत्प्रतिपादकवचनमसङ्गतमिति । **इति भावः** प्रश्नयितुरेवमाशयः ॥११४॥

पद्यद्वयं युगपदेवावतारयति– **समाधत्ते तथापीति द्वयेने**ति– **तथापी**त्यादिपद्यद्वयेनोक्तां शङ्कां समाधत्ते– निराकरोतीत्यर्थः । विवृणोति– **तथापीती**ति– एवं सत्यपीत्यर्थः । उपनिषदित्यस्य विवरणं– **वेदान्तदर्शनप्रवृत्ति**रिति । **परे**त्यस्य विवरणम्– **उत्कृष्टे**ति । दृष्टसृष्टिवादात्मिकैव वेदान्तदर्शनप्रवृत्तिरुत्कृष्टेत्यत्र हेतुमाह– **मूलाभियुक्ते**ति– वेदान्त-

लवोऽपि– लेशोऽपि नास्ति, तन्मते जाग्रद्व्यवहारस्य स्वप्नव्यवहारतुल्यत्वात्, तथा च मौलस्य वेदान्तदर्शनस्य व्यवहारापेतत्वेन व्यवहारप्रकृतिता, किन्त्वेकात्मसङ्ग्रहप्रवणतया सङ्ग्रहप्रकृतितैव, आकाशोदकपातकल्पमूलदर्शनप्रवृत्तावेव चेयं नयप्रकृतिचिन्ता, इति नार्वाचीनवेदान्तिनां मिथोविरुद्धकल्पनाकोटिक्लेशपराहतानां व्यवहाराभाससमर्थनेनापि प्रतिश्रुतव्याहतिरिति हृदयम् ॥

साङ्ख्येति । साङ्ख्यशास्त्रे च नानात्मनां व्यवस्था प्रतिनियतजन्ममरणादिव्यवहारकृद् भवति, इत्येतावत् पुरस्कृत्य– तात्पर्यविषयीकृत्यायं विवेकः सम्मतौ, यदुत– व्यवहारप्रकृतिकं साङ्ख्यदर्शनं सङ्ग्रहप्रकृतिकं च वेदान्तदर्शनमिति, वेदान्तप्रकृतिभूतसङ्ग्रहनयेनैकतया विषयीकृतस्यात्मनः भेदकरणेन सङ्ग्रहविषयभेदकत्वलक्षणसमन्वयाद् व्यवहारप्रकृतिकत्वं साङ्ख्यदर्शनस्य विवक्षितमिति तात्पर्यम्, तेन सत्का-

---

दर्शनप्रवर्तकैरपि दृष्टिसृष्टिवादस्यैवाभ्युपगतत्वादित्यर्थः । **तस्यां च** दृष्टिसृष्टिवादात्मकवेदान्तदर्शनप्रवृत्तौ तु, प्रपञ्चमात्रस्य ज्ञातसत्त्वमुपेयत इत्येतस्मात् कारणाद् **अज्ञातसत्त्वाभावेन स्वप्नोपमे** स्वप्नसदृशे, स्वप्ने दृश्यमानं वस्तु तत्कालीनमेवेति ज्ञातसद् यथा तथा जगदपि यदैव ज्ञायते तदैव सत् नान्यदेति, **विश्वे** इत्यस्य विवरणं– **जगती**ति, सतिसप्तमीयमित्यावेदनाय **सती**ति । "**लेशोऽपि**" इत्यस्य स्थाने "व्यवहारलेशोऽपि" इति पाठः सम्यग्, **व्यवहारलवोऽपी**त्यस्य विवरणं– **व्यवहारलेशोऽपी**ति । अत्र हेतुमाह– **तन्मत** इति– दृष्टिसृष्टिवादिमत इत्यर्थः, **जाग्रद्व्यवहारस्य स्वप्नव्यवहारतुल्यत्वेन** स्वप्नव्यवहारो यथा मिथ्या तथा जाग्रद्व्यवहारोऽपि मिथ्यैवेति भावः । **तथा च** वेदान्तदर्शनप्रवृत्तेर्दृष्टिसृष्टिवादात्मकत्वव्यवस्थितौ च । **मौलस्य** मूलाभियुक्ताभ्युपगतस्य । **वेदान्तदर्शनस्य** दृष्टिसृष्टिवादात्मकवेदान्तदर्शनस्य । **व्यवहारापेतत्वेन** व्यवहाररहितत्वेन, "**व्यवहारप्रकृतिता**" इत्यस्य स्थाने "न व्यवहारप्रकृतिता" इति पाठः समुचितः । यदि वेदान्तदर्शनस्य न व्यवहारप्रकृतिकत्वं तर्हि किंप्रकृतिकत्वमिति पृच्छति– **किन्त्वि**ति । उत्तरयति– **एकात्मे**ति– एकस्मिन्नात्मनि तत्स्वरूपतो जगत एव सङ्ग्रहस्य प्रवणतया वेदान्तदर्शनस्य सङ्ग्रहप्रकृतितैवेत्यर्थः । उक्तपद्याभिप्रायमुपदर्शयति– **आकाशोदकपाते**ति– आकाशादुदकस्य यत् पतनं तद् यदैव दृश्यते तदैव समस्ति तद्वद् जगदपि यदैव दृश्यते तदैवास्तीत्येवमभ्युपगमप्रवणं मूलदर्शनं दृष्टिसृष्टिवादात्मकवेदान्तदर्शनमाकाशोदकपातकल्पमूलदर्शनं तस्य प्रवृत्तावेव, एवकारेण दृष्टिसृष्टिवादभिन्नवेदान्तदर्शनप्रवृत्तिव्यवच्छेदः । **इयं नयप्रकृतिचिन्ता** वेदान्तदर्शनं शुद्धद्रव्यार्थिकनयप्रकृतिकं साङ्ख्यदर्शनमशुद्धद्रव्यार्थिकनयप्रकृतिकमित्येवं नयविचारणा । **इति** एतस्मात् कारणात्, **नञः प्रतिश्रुतव्याहतिरि**त्यनेनान्वयः । **अर्वाचीनवेदान्तिनां** नवीनवेदान्तिनाम्, एषामेव विशेषणं– **मिथोविरुद्धकल्पनाकोटिक्लेशपराहताना**मिति– एको वेदान्ती यथा कल्पयति, अन्यो वेदान्ती तत्कल्पनाविरुद्धामेव कल्पनां पुरस्करोतीत्येवं मिथोविरुद्धकल्पनानां या कोटिः– कोटिपदमत्रापरिमितसङ्ख्यापरं, तथा चापरिमितसङ्ख्यकमिथोविरुद्धकल्पनात्मकक्लेशपराहतानामित्यर्थः, उक्तविशेषणशालिनां नव्यवेदान्तिनां यद् व्यवहाराभासस्य समर्थनं तेनापि, प्रतिश्रुतस्य– प्रतिज्ञातस्य वेदान्तदर्शने शुद्धद्रव्यार्थिकनयप्रकृतिकत्वस्य, व्याहतिः– भङ्गो नेत्येतादृशं हृदयं– रहस्यमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमपद्यं विवृणोति– **साङ्ख्येती**ति । **व्यवहारकृ**दित्यस्य विवरणं– **प्रतिनियतजन्ममरणादिव्यवहारकृद् भवती**ति– नानात्मनां स्वीकारादेव केषाञ्चिन्नरके जन्म, केषाञ्चिद् देवगतौ जन्म, केषाञ्चित् तिर्यग्गतौ जन्म, एकस्य यदा जन्म तदाऽपरस्य कस्यचिन्मरणम्, एकोऽमुकशास्त्रज्ञाताऽपरस्तदन्यशास्त्रप्रवीणोऽन्यः सर्वशास्त्रनिपुणः कश्चित् किञ्चिज्ज्ञः, कश्चिद् बद्धः कश्चिन्मुक्त इत्येवं प्रतिनियतजन्ममरणादिव्यवहारो भवतीति नानात्मव्यवस्था व्यवहारकृदित्यर्थः । **इत्येतावत्** एतावन्मात्रम् । **पुरस्कृत्ये**त्यस्य विवरणं **तात्पर्यविषयीकृत्ये**ति । **अयं विवेकः सम्मता**वित्यस्य फलितार्थमाह– **यदुते**ति । निरुक्तपद्यभावार्थमावेदयति– **वेदान्ते**ति– वेदान्तदर्शनस्य प्रकृतिभूतो यः शुद्धद्रव्यार्थिकः सङ्ग्रहनयस्तेनैकतया विषयीकृतस्यात्मनो यद् भेदकरणम्– एको बद्धोऽपरो मुक्त इत्येवं विभजनं नानात्माभ्युपगमनमिति यावत्, तेन सङ्ग्रहविषयभेदकत्वं यद् व्यवहारनयस्य लक्षणं तस्य समन्वयात्– साङ्ख्यदर्शने घटनात् साङ्ख्यदर्शनस्य व्यवहारनयप्रकृतिकत्वं सम्मतिकर्त्रा विवक्षितमिति तात्पर्यम्– अभिप्राय इत्यर्थः । **तेन** उक्तदिशा साङ्ख्यदर्शने व्यवहार-

र्थांशे व्यवहारप्रकृतित्वाभावेऽपि न क्षतिः, आत्मन एव सकलशास्त्रप्रयोजनभागित्वेन मुख्यत्वान्मुख्योद्देशेनैव च नयानां प्रकृतिविकृतिचिन्ताया युक्तत्वादिति भावः ॥ ११५-११६ ॥

यद्येवं सङ्ग्रह-व्यवहारौ वेदान्त-साङ्ख्यदर्शनप्रवर्तकौ, नैगमनयस्तर्हि कस्य दर्शनस्य प्रवर्तक इति जिज्ञासायामाह—

हेतुर्मतस्य कस्यापि शुद्धाशुद्धो न नैगमः ।
अन्तर्भावो यतस्तस्य सङ्ग्रह-व्यवहारयोः ॥ ११७ ॥

नयामृत०—हेतुरिति। सामान्य-विशेषादुभयग्राहित्वेन शुद्धाशुद्धो नैगमनयः कस्यापि मतस्य– दर्शनस्य, न हेतुः– न प्रकृतिः, यतः सामान्यग्रहाय प्रवृत्तस्य सङ्ग्रह एव, विशेषग्रहाय च प्रवृत्तस्य व्यवहार एवान्तर्भाव इति तदुभयभिन्नं स्वात्मानमेवालभमानस्य न भिन्नदर्शनप्रकृतिकत्वमभिधातुं युज्यत इति ॥ ११७ ॥

कुतस्तर्हि वैशेषिकदर्शनमुत्पन्नं कथं वा तन्न सम्यगित्याकाङ्क्षायामाह—

द्वाभ्यां नयाभ्यामुन्नीतमपि शास्त्रं कणाशिना ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वान्मिथ्यात्वं स्वमताग्रहात् ॥ ११८ ॥

नयामृत०—द्वाभ्यामिति। द्वाभ्यां– सामान्य-विशेषग्राहिभ्यां सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यां नयाभ्याम्, उन्नीतं– पृथग् व्यवस्थापितमपि, कणाशिना– कणादमुनिना, शास्त्रम्, अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वात्– परस्परद्वयावलम्बनमेव शास्त्रस्य सम्यक्त्वप्रयोजकम्, किन्तु यथास्थाने तद्विनियोगः, स च स्वप्रयुक्तभङ्गविविक्तद्रव्य-पर्यायोभयावगाहित्वात्, स्वमताग्रहात्– स्वकल्पनाभिनिवेशात्, मिथ्यात्वम्, नहि नय-

नयप्रकृतिकत्वस्याभ्युपगमेन, अस्य **न क्षतिरि**त्यनेनान्वयः, कथमेवमपि न क्षतिरित्यपेक्षायामाह– **आत्मन एवे**ति अस्य **मुख्यत्वादि**त्यनेनान्वयः, अन्यत् स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमपद्यमवतारयति– **यद्येवमि**ति। विवृणोति– **हेतुरितीति**। "**सामान्य-विशेषादुभयग्राहित्वेन**" इत्यस्य स्थाने "सामान्यविशेषोभयग्राहित्वेन" इति पाठः सम्यग्, नैगमो यदि सामान्यमेव गृह्णीयाद् विशेषमेव वा गृह्णीयात् तर्हि शुद्धः स्यात् न चैवम्, किन्तु सामान्यमपि गृह्णाति विशेषमपि गृह्णातीत्येवं सामान्यविशेषोभयग्राहित्वेनेत्यर्थः। **मतस्ये**त्यस्य विवरणं **दर्शनस्ये**ति। **न हेतुरि**त्यस्य विवरणं–**न प्रकृतिरि**ति। अत्रोत्तरार्द्धोक्तं हेतुं विवृणोति– **यत** इति– एतदनन्तरं **तस्ये**ति दृश्यम्, तस्य– नैगमस्य। कथमेकस्य तस्य सङ्ग्रहेऽन्तर्भावो व्यवहारे चाऽन्तर्भाव इत्यपेक्षायामाह– **सामान्यग्रहाये**ति। एवं च सङ्ग्रह-व्यवहारभिन्नो नैगमनयो नास्ति कस्य भिन्नदर्शनहेतुत्वमित्याह– **तदुभयभिन्नमि**ति–सङ्ग्रह-व्यवहारान्यतरभिन्नमित्यर्थः, तेनोभयभेदस्य केवलान्वयित्वेऽपि न क्षतिः। **स्वात्मानमेव** नैगमनयस्वरूपमेव। **अलभमानस्य** अप्राप्नुवतो नैगमनयस्य। "**भिन्नदर्शनप्रकृतिकत्व**" इत्यस्य स्थाने "भिन्नदर्शनप्रकृतित्व" इति पाठो युक्तः, भिन्नदर्शनकारणत्वं वक्तुं न घटत इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमपद्यमवतारयति– **कुत** इति– कस्मान्नयादित्यर्थः, अस्य 'उत्पन्नम्' इत्यनेनान्वयः। **कथं वा** कस्मात् कारणाद् वा। **तन्न सम्यग्** वैशेषिकदर्शनं न समीचीनम्। विवृणोति– **द्वाभ्यामि**ति। **द्वाभ्यामि**त्यस्य विवरणं– **सामान्य-विशेषग्राहिभ्यां सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यामि**ति। **उन्नीतमि**त्यस्य विवरणं–**पृथग् व्यवस्थापितमि**ति। **कणाशिने**त्यस्य विवरणं– **कणादमुनिने**ति। कथं कणादमुनिप्रणीतं वैशेषिकदर्शनाख्यं शास्त्रं मिथ्यात्वमित्यपेक्षायां हेतुप्रदर्शकमुत्तरार्द्धं विवृणोति– **अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वादि**ति। अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वं सामान्य-विशेषात्मकार्थयोरेव न तु तत्प्रतिपादकशास्त्रस्येत्यतस्तद्विवरणं– **परस्परविविक्तद्रव्य-पर्यायोभयावगाहित्वादि**ति– शास्त्रजन्य-

द्वयेतरयावद्भङ्गानां स्याद्वादलाञ्छितानां परस्परसाकाङ्क्षाणां तात्पर्यविषयतया सम्पद्यते, एकतरस्याप्य-तात्पर्ये सिद्धान्तविराधनाया अपरिहारात्, तदाह—

" जे वयणिज्जविअप्पा संजुज्जन्तेसु होन्ति एएसु ।
सा ससमयपन्नवणा सिद्धन्तविराहणा अण्णा (तित्थयरासायणा अण्णा) ॥ "

[सम्मतिप्र० का० गा० ५३]

तदिह सामान्य-विशेषयोगः कुतस्तरामन्येषां भङ्गानामिति स्फुटमेव मिथ्यात्वम्, अतिरिक्त-सामान्यविशेषापेक्षां विना महासामान्य-ऽन्त्यविशेषयोरिव वस्तुमात्रस्य स्वत एव सामान्य-विशेषा-त्मकत्वमित्यर्थस्यैव यथावन्नयद्वयविनियोगरूपत्वात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, तदिदमुक्तम्—

ज्ञानस्य निरुक्तोभयावगाहित्वात् तज्जनकशास्त्रस्यापि निरुक्तोभयावगाहित्वमिति बोध्यम् । **स्वमताग्रहा**दित्यस्य विवरणं-**स्वकल्पनाभिनिवेशा**दिति- कर्तुः स्वकल्पनाऽभिनिवेशः शास्त्रेऽपि तदवबोधके बोध्यः । **मिथ्यात्वं** प्रकृते मिथ्यैव मिथ्यात्वम् । ननु नयद्वयालम्बित्वाज्जैनशास्त्रं यथा सम्यक्त्वमश्नुति, तथा वैशेषिकशास्त्रेऽपि नयद्वयावलम्बित्वमस्तीति कथं न तस्य सम्यक्त्वमित्यत आह- **नहीति**- अस्य **सम्यक्त्वप्रयोजक**मित्यत्रान्वयः । यदि नयद्वयालम्बनं न शास्त्रस्य सम्यक्त्वप्रयोजकं तर्हि वाच्यं तत्प्रयोजकमिति पृच्छति- **किन्त्विति** । उत्तरयति- **यथास्थान** इति । **तद्विनियोगः** नयद्वयविनियोगः । **स च** नयद्वयविनियोगश्च, अस्य '**सम्पद्यते**' इत्यनेनान्वयः । **स्वप्रयुक्ते**ति- भङ्गद्वयं चेतर-यावद्भङ्गाश्च भङ्गद्वयेतरयावद्भङ्गाः, स्वप्रयुक्ताश्च ते नयद्वयेतरयावद्भङ्गाश्च स्वप्रयुक्तभङ्गद्वयेतरयावद्भङ्गास्तेषां स्वप्रयुक्तभङ्गद्वयेतर-यावद्भङ्गानाम्, भङ्गद्वयस्य- स्यादस्त्येवेति स्यान्नास्त्येवेति भङ्गद्वयस्य सङ्ग्रहव्यवहारनयद्वयप्रयुक्तत्वे क्रमिकतदुभय-युगपत्तदु-भयादिसंयोजनोपजातस्वरूपाणां तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तमभङ्गानामपि नयद्वयप्रयुक्तत्वमित्यावेदनायाद्य-द्वितीयभङ्गयोर्भङ्गद्वय-शब्देनाभिधानम् । कथम्भूतानां तेषामित्याकाङ्क्षायां तद्विशेषणमाह- **स्याद्वादलाञ्छिता**मिति, **परस्परसाकाङ्क्षा-णा**मिति च । कथं सर्वेषामेव भङ्गानामुक्तविशेषणविशिष्टानां तात्पर्यविषयत्वे सत्येव सम्यक्त्वं सम्भवति नान्यथेत्यत आह- **एकतरस्यापी**ति सप्तानां निरुक्तभङ्गानां मध्यादेकस्यापि भङ्गस्येत्यर्थः । **अतात्पर्ये** तात्पर्याविषयत्वे । **सिद्धान्त-विराधनायाः** स्याद्वादराद्धान्तावहेलनायाः । **अपरिहारात्** परिहर्तुमशक्यत्वात् । उक्तार्थे सम्मतिग्रन्थस्य गाथासंवाद-माह-**तदाहे**ति । **जे०** इति- " ये वचनीयविकल्पाः संयुक्तयोर्भवन्त्यनयोः । सा स्वसमयप्रज्ञापना सिद्धान्तविराधना अन्या ॥ " इति संस्कृतम् । **तत्** तस्मात् । **इह** स्वतन्त्रसामान्य-विशेषोभयप्ररूपके वैशेषिकदर्शने । **सामान्ये**ति- सामान्ययोगः प्रथमभङ्गे विशेषयोगो द्वितीयभङ्गे इत्येवं भङ्गद्वये सामान्य-विशेषयोगसम्भवेऽपि तृतीयादिभङ्गानां सामान्य-विशेषयोः परस्पर-सापेक्षयोः सम्मेलनत एव सम्भवित्वेन परस्परनिरपेक्षसामान्य-विशेषयोगः कथमपि न सम्भवतीति वैशेषिकशास्त्रं स्पष्टमेव मिथ्यात्वम्, **कुतस्तरा**मित्यनेन परस्परनिरपेक्षसामान्य-विशेषयोः स्वरूपत एवाभावात् प्रथमद्वितीयभङ्गयोरपि तादृश-सामान्यविशेषयोगो न सम्भवतीत्यावेदितम् । यथा महासामान्येऽतिरिक्तसामान्यं नास्ति, अन्त्यविशेषेऽतिरिक्तविशेषो नास्ति, अथापि महासामान्यस्य स्वत एव सामान्यरूपत्वम्, अन्त्यविशेषस्य च स्वत एव विशेषरूपत्वम्, तथैव वस्तुमात्रस्यैवाति-रिक्तसामान्य-विशेषापेक्षामन्तरेणैव स्वत एवानुवृत्तिरूपत्वात् सामान्यात्मकत्वं स्वत एव व्यावृत्तिरूपत्वाद् विशेषरूपमित्येवं वस्तुमात्रस्य स्वत एव सामान्य-विशेषात्मकत्वमित्येव यथावन्नयद्वयविनियोगः, स च स्याद्वाद एवेति स्याद्वादस्यैव सम्यक्त्वं न तु वैशेषिकशास्त्रस्य तद् यथोक्तनयद्वयविनियोगाभावान्मिथ्यात्वमेवेत्याशयेनाह- **अतिरिक्ते**ति । **अन्यथा** वस्तुमात्रस्य स्वतः सामान्य-विशेषानात्मकत्वस्याङ्गीकारे । **अनवस्थाना**दिति- घट-पटादौ घटोऽयं घटोऽयमित्यनुगतप्रतीत्यनुरोधेन घटत्व-सामान्यस्य पटोऽयं पटोऽयमित्यनुगतप्रतीत्यनुरोधेन पटत्वसामान्यस्य, एवं मठत्वादिसामान्यस्य च यथाऽतिरिक्तस्याङ्गीकारः; एवमयं घटोऽस्माद् घटाद् भिन्नः, अयं पट एतस्मात् पटाद् भिन्न इत्यादिव्यावृत्तिप्रत्ययानुरोधेनातिरिक्तस्य विशेषस्याङ्गीकारः,

स्वतोऽनुवृत्ति-व्यतिवृत्तिभाजो, भावा न भावान्तरनेयरूपाः ।
परात्मतत्त्वादतथात्मतत्त्वात्, द्वयं वदन्तोऽकुशलाः स्खलन्ति ॥"

[अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिका श्लो०]

एतेन नैयायिकदर्शनमपि व्याख्यातम्, पदार्थप्रमाणादिभेदं विना प्रायस्तस्य वैशेषिकदर्शनसमानविषयत्वादिति दिक् ॥ ११८ ॥

ननु सङ्ग्रह-व्यवहारयोरेव विषयविवेकेन नैगमस्यान्तर्भावे तस्य पार्थक्ये किं बीजम् ? अदर्शनेऽपि किञ्चित् कल्पयाम इति चेत् ? तर्हि दृष्टं स्वतन्त्रद्रव्य-पर्यायोभयविषयत्वमेव तथास्तु, तथा च तत एव कणादमतोत्पत्तिर्युक्तेति परीक्षापूर्वमाह—

स्वतन्त्रव्यक्ति-सामान्यग्राह्यत्वेष्टे तु नैगमे ।
औलूक्यसमयोत्पत्तिं ब्रूमहे तत एव हि ॥ ११९ ॥

नयामृत०—स्वतन्त्रेति– स्पष्टार्थः । अत्र चार्थे प्रदर्शितन्यायेन द्रव्य-पर्यायरूपमुभयमपि परस्परविविक्तमेकत्र विषयत इत्यभिप्रायः, "नैगमोऽशुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतिः" इति सम्मतिवृत्तिस्वरसोऽपीति ध्येयम् ॥ ११९ ॥

तथा घटत्वं सामान्यं पटत्वं सामान्यं मठत्वं सामान्यमित्येवं सामान्येष्वप्यनुगतप्रत्ययानुरोधेन सामान्यत्वसामान्यस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमः स्यात्, एवं तत्रापीत्यनवस्थानं स्यात्, विशेषेऽपि चायं विशेष एतस्माद् विशेषाद् भिन्न इति व्यावृत्तिप्रत्ययानुरोधेन विशेषेऽप्यतिरिक्तविशेषस्तत्राप्यतिरिक्तविशेष इत्यनवस्थानं प्रसज्येतेत्यतो वस्तुन एव स्वतः सामान्यविशेषात्मकत्वमभ्युपेयमित्यर्थः, उक्तार्थे श्रीहेमचन्द्रसूरिवरवचनसंवादमाह– **तदिदमुक्तमिति** । **स्वत** इति– स्वत एवानुवृत्ति व्यावृत्तिभाजः, अनुगतप्रतीतिव्यावृत्तिप्रत्यययोर्विषयत्वाज्जनकत्वाच्च सामान्यविशेषात्मका घट-पटादयो भावा भावान्तरेण– आश्रयव्यतिरिक्तेन सामान्येन विशेषेण च नेयरूपाः– ज्ञाप्यरूपा अनुगत-व्यावृत्तिप्रतीतिविषया न, एवं च परात्मतत्त्वाद्– वस्त्वात्मकाश्रयव्यतिरिक्तसामान्य-विशेषात्मकतत्त्वात्, कथम्भूतात् ? अतथात्मतत्त्वात्– तथाऽऽत्मतत्त्वं न भवतीत्यतथात्मतत्त्वं तस्मात्, वस्तुव्यतिरिक्तसामान्य-विशेषतत्त्वं न भवत्येवेत्यतः शशशृङ्गकल्पात्, द्वयम्– अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिद्वयम्, वदन्तः– कथयन्तो वैशेषिकाः, अकुशलाः– तत्त्वनिरूपणासमर्थाः स्खलन्ति– वादरणभूमौ पराजयलक्षणां स्खलनां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, **एतेन** वैशेषिकदर्शनखण्डनेन, अस्य **व्याख्यातमि**त्यनेनान्वयः । **व्याख्यातं** खण्डिततया व्याख्यानं खण्डितं भवतीति । एकमतखण्डने तदन्यमतस्य खण्डनं कथमित्यत आह– **पदार्थप्रमाणादिभेदं विने**ति– पदार्थप्रमाणादिसङ्ख्याभेदं विनेत्यर्थः । वैशेषिकमते द्रव्यादयः सप्त पदार्थाः, प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे, नैयायिकदर्शने प्रमाण-प्रमेयादयः, पदार्थाः षोडश, प्रमाणानि प्रत्यक्षा-ऽनुमानोपमान-शब्दाख्यानि चत्वारीत्येवं पदार्थप्रमाणसङ्ख्याभेदः । न्यायभेदे समवायस्य प्रत्यक्षं भवति, वैशेषिकमते यावत्सम्बन्धिप्रत्यक्षे सत्येव सम्बन्धप्रत्यक्षमिति नियमात् सम्बन्धिनां परमाण्वादीनां प्रत्यक्षाभावात् समवायो न प्रत्यक्ष इत्यपि विशेषोऽस्तीत्यत उक्तम्– **प्राय** इति । **तस्य** नैयायिकदर्शनस्य ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमपद्यमवतारयति– **नन्वि**त्यादिना, **विषयविवेकेन** सामान्यविषयकत्वात् सामान्यविषयकनैगमस्य सङ्ग्रहेऽन्तर्भावः, विशेषविषयकत्वाद् विशेषविषयकनैगमस्य व्यवहारेऽन्तर्भाव इत्येवं विषयविवेकेन । **तस्य** नैगमस्य । **पार्थक्ये** सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यां भिन्नत्वे, अन्ये देवसूरिप्रभृतयः सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यां नैगमस्य पार्थक्यमामनन्तीत्यत्र किं बीजमित्यर्थः । शङ्कते– **अदर्शनेऽपी**ति– नैगमपार्थक्यबीजस्यादर्शनेऽपि, किञ्चिन्नैगमपार्थक्यबीजं कल्पयाम इत्यर्थः । समाधत्ते– **तर्ही**ति– अदृष्टस्य कस्यचिन्नैगमपार्थक्यबीजस्य कल्पनापेक्षया लाघवान्नैगमे दृष्टमेव सामान्यविशेषोभयविषयकत्वं

ऋजुसूत्रादितः सौत्रान्तिकवैभाषिकौ क्रमात्।
अभूवन् सौगता योगाचारमाध्यमिकाविति ॥ १२० ॥

नयामृत०—ऋजुसूत्रादित इति । ऋजुसूत्रादितः– ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढैवम्भूतेभ्यः, क्रमात् सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति चत्वारः, सौगता अभूवन्– उदपद्यन्त, एतेषां स्वरूपमेतेन काव्येन ज्ञेयम्—

"अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणेष्यते, प्रत्यक्षो नहि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः।
योगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा, मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वच्छां परां संविदम्" ॥१॥
[ ] इति,

एतद्विशेषावगमपुष्पमदार्थिना तु मत्कृतलताद्वयं परिशीलनीयम्। अत्र वैभाषिकस्य शब्दनय-

---

तथाऽस्तु पार्थक्यबीजमस्त्वित्यर्थः। **तथा च** उक्तदिशा सङ्ग्रह-व्यवहाराभ्यां नैगमस्य पार्थक्ये च। **तत एव** नैगमादेव। **स्वतन्त्रेती**ति– स्पष्टार्थत्वादिदं पद्यं न व्याख्यायत इत्याह– **स्पष्टार्थ** इति। **अत्र चार्थे** एतत्पद्यप्रसिद्धार्थे। **प्रदर्शित-न्यायेन** अनन्तरोपदर्शितयुक्त्या। **एकत्र** एकस्मिन् धर्मिणि। उक्तार्थे सम्मतिवृत्तिस्वारस्यं दर्शयति– **नैगम इति** ॥ ११९ ॥

ऋजुसूत्रादिपर्यायार्थिकनयचतुष्टयतो बौद्ध चतुष्टयस्य सौत्रान्तिक-वैभाषिक-योगाचार-माध्यमिकाभिधस्य दर्शनानि जातानीत्यावेदकं विंशत्युत्तरशततमपद्यं विवृणोति– **ऋजुसूत्रादित इती**ति। **ऋजुसूत्रादित** इत्यस्य विवरणम्– **ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतेभ्य** इति। **क्रमा**दिति - ऋजुसूत्रात् सौत्रान्तिकः, शब्दाद् वैभाषिकः, समभिरूढाद् योगाचारः, एवम्भूतान्माध्यमिक इत्येवं चत्वारः **सौगताः**– बौद्धाः, **अभूवन्** उदपद्यन्तेत्यर्थः। सौत्रान्तिकादिपदं सौत्रान्तिक-दर्शनादिपरम्। संक्षेपतश्चतुर्णां बौद्धानां स्वरूपमावेदयितुमाह– **एतेषा**मिति– अनन्तरमुपदिष्टानां सौत्रान्तिकादीनां चतुर्णां बौद्धानामित्यर्थः। **एतेन** अनन्तरमेव वक्ष्यमाणेन। **ज्ञानसमन्वितोऽर्थः** यदैव ज्ञानं तदैव तद्विषयोऽर्थः। ज्ञान-विषययोः समकालमेवोत्पत्तिरिति **मतिमता** सूक्ष्मबुद्धिशालिना, **वैभाषिकेण** वैभाषिकसंज्ञकेन बौद्धविशेषेण, **इष्यते** स्वीक्रियते, **सौत्रान्तिकैः**, सौत्रान्तिकाख्यैर्बौद्धविशेषैः, **बाह्यवस्तुविसरः** बाह्यवस्तुविषयकः, **प्रत्यक्षः** प्रत्यक्षात्मक-बोधः, **नह्याश्रितो** नैव स्वीकृतः, वैभाषिकमते समानकालीनसामग्रीतो बाह्यवस्तु-तज्ज्ञानयोरुत्पत्तिरिति तयोर्विषय-विषयिभावसम्बन्ध इष्यते, तेन निराकारमेव ज्ञानं तद्विषयकत्वात् तत्सिद्धिनिबन्धनम्, सौत्रान्तिकमते प्रथमक्षणे प्रत्यक्षकुर्वद्रूपात्मकं क्षणिकं स्वलक्षणाभिधेयं बाह्यवस्तु ततो द्वितीयक्षणे तन्नाशस्तदाकारज्ञानोत्पत्तिश्चेति तदाकारमेव ज्ञानं न तु तद्विषयकं तयोर्भिन्नकालत्वात्, किन्तु तदाकारं ज्ञानं तदन्तरेण न सम्भवतीति तदाकारज्ञानात् तस्य सिद्धिरित्येवमनयोर्विशेषः, **योगाचारमतानुगैः** योगाचारमतानुसरणशीलैः, **परा** उत्कृष्टा बाह्यवस्त्वभावेन बाह्यवस्तुजन्यत्वाभावात्, साकारबुद्धिराश्रिता स्वीकृता, पूर्वपूर्वविज्ञानक्षणेनोत्तरोत्तरं तत्तदाकारं विज्ञानं जायते, तस्य तत्तदाकारत्वं च वासनाविशेष-बलादेव न बाह्यवस्तुबलादिति न तत्तदाकारबलाद् बाह्यवस्तुसिद्धिरुपेयत इति बाह्यवस्त्वभ्युपगन्तृत्व-तदनभ्युपगन्तृत्वाभ्यां साकारविज्ञानाभ्युपगन्त्रोरपि सौत्रान्तिक-योगाचारयोर्विशेषः। **मध्यमाः** माध्यमिकबौद्धविशेषमतानुयायिनः, **कृतधियो** निर्मलबुद्धिमन्तस्स्वच्छामाकारविषयविषयिभावरहितामत एव परामुत्कृष्टां, **संविदं** बुद्धिं, **मन्यन्ते** स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः। विस्तर-भयादत्र सौत्रान्तिकादीनामृजुसूत्रादिप्रकृतिकत्वपल्लवनं न क्रियते, किन्तु मत्कृतलताद्वये विस्तरेण तदुपपादनं समस्ति तदव-लोकनीयं तद्विशेषाभिज्ञानार्थिनेति ग्रन्थकृदुपदिशति– **एतद्विशेषे**ति– एतस्य-अनन्तरमुपदर्शितस्य बौद्धमतचतुष्टये ऋजुसूत्रादि-पर्यायार्थिकनयचतुष्टयप्रकृतिकत्वस्य यो विशेषोऽवान्तरवैलक्षण्यं तदवगमात्मकं यत् पुष्पमदं– मधु तदर्थिना– तदभिलाषुकेन, **मत्कृतलताद्वयं** श्रीयशोविजयोपाध्यायनिर्मितलतानामकग्रन्थद्वयम्, **परिशीलनीयं** सर्वतोऽभ्यसनीयमित्यर्थः। ऋजुसूत्र-नयाभ्युपगतक्षणिकात्मकपर्यायाभ्युपगन्तृत्वात् सौत्रान्तिकानामृजुसूत्रपक्षपातित्वस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वेऽपि वैभाषिकादीनां

पक्षपातित्वं नित्या-ऽनित्यशब्दवाच्यपुद्गलाभ्युपगमात्, ज्ञाना-ऽर्थलक्षणयौगपद्यरूपव्यञ्जनपर्यायप्रधानत्वा-च्चावगन्तव्यम्, योगाचार-माध्यमिकयोश्च शुद्धशुद्धतरत्वेन समभिरूढैवम्भूतपक्षवर्तित्वमिति ॥ १२० ॥

नयसंयोगजः शब्दा-ऽलङ्कारादेश्च विस्तरः ।
कियान् वाच्यो वचस्तुल्यसङ्ख्या ह्यभिहिता नयाः ॥ १२१ ॥

नयामृत०—नयेति । शब्दा-ऽलङ्कारादेः– व्याकरण-साहित्यादिशास्त्रस्य च विस्तरः, नय-संयोगजः– नानानयैर्मयः, आदित एव तत्प्रवृत्तौ नानानयविवक्षायां उपजीवनात्, अन्यथा सार्वपार्षद-त्वानुपपत्तेः, अत एव मीमांसका अपि द्रव्य-पर्याययोः सार्वजनीनभेदा-ऽभेदाद्युपपत्तये व्यवहारनय-मानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां बिभ्यन्तौ व्यक्तिशक्तिमपहाय जातौ शक्तिव्युत्पत्तये सङ्ग्रहनयं चाद्रियमाणाः स्वमतप्रवृत्तौ नयसंयोगमेवादावपेक्षन्ते, यत् तु मीमांसकमतस्याशुद्धद्रव्यार्थिकव्यवहारनयप्रकृतिकत्वं

शब्दनयादिपक्षपातित्वं कुतोऽवगम्यत इत्यपेक्षायामाह– अत्रेति– चतुर्णां बौद्धानां मत इत्यर्थः । यद्यपि बाह्यपदार्थाभ्युप-गन्तृत्वादर्थनयपक्षपातित्वमेव युक्तं तथापि पुद्गलात्मकस्य नित्यानित्यशब्दवाच्यतयाऽभ्युपगमाच्छब्दनयपक्षपातित्वम्, वैभाषिकोऽपि क्षणिकमेव वस्तु स्वीकरोति न नित्यमिति शब्दोऽपि न नित्यः, किन्तु नित्यमित्येवंस्वरूपोऽनित्यमित्येवंस्वरूपो यः शब्दस्तद्वाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमात्, न तु शब्दावाच्यं पुद्गलमभ्युपगच्छतीत्यर्थादवगम्यते, शब्दनयो हि व्यञ्जनपर्यायं प्राधान्येनाभ्युपगच्छति, वैभाषिकोऽपि तथेत्यतोऽपि शब्दनयपक्षपातित्वमस्येत्याह– **ज्ञानेति**– ज्ञानार्थयोर्लक्षणसाधारणं यद् यौगपद्यं तद्रूपो यो व्यञ्जनपर्यायस्तत्प्रधानत्वाच्च प्राधान्येन तदभ्युपगन्तृत्वाच्च वैभाषिकस्य शब्दनयपक्षपातित्वमवगन्तव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः । समभिरूढनयः शुद्धः, योगाचारमतमपि बाह्यार्थावगाहित्वलक्षणाशुद्धिविगमाच्छुद्धमिति शुद्धत्वेन योगा-चारस्य समभिरूढनयपक्षपातित्वम्, एवम्भूतनयः शुद्धतरः, ज्ञानस्य साकारताऽप्यशुद्धिस्तदाभावादतिशुद्धं निराकारं निर्विषयकं च ज्ञानं तदभ्युपगमगन्तृत्वान्माध्यमिकमतमपि शुद्धतरमतः शुद्धतरत्वेन माध्यमिकस्यैवम्भूतनयपक्षपातित्वमित्याह– **योगा-चारेति** ॥ १२० ॥

शब्दा-ऽलङ्कारादीनां नयसंयोगजन्यत्वमित्यस्य यावन्तो वचनप्रकारास्तावन्तो नया इत्यस्य चोपदर्शकमेकविंशत्युत्तर-शततमपद्यं विवृणोति– **नयेतीति** । "**नानानयविवक्षायां**" इत्यस्य स्थाने "नानानयविवक्षाया" इति पाठो युक्तः । **अन्यथा** शब्दा-ऽलङ्कारादेः प्रथमतः प्रवृत्तौ नानानयविवक्षाया उपजीवनाभावे, नानानयविवक्षामनुपजीव्यापि प्रथमतः शब्दा-ऽलङ्कारादिप्रवृत्त्यभ्युपगमे इति यावत् । **सार्वपार्षदत्वानुपपत्तेः** सर्वपरिषद्व्यवस्थितजनसम्बन्धित्वानुपपत्तेः, यद्येक-नयजत्वमेव शब्दाऽलङ्कारादीनां स्यात् तदननुसरणकारिणामानन्दकारित्वं शब्दालङ्कारादीनां न भवेदतस्तेषां नयसंयोजत्व-मेवेत्याशयः । **अत एव** शब्दाऽलङ्कारादीनां नयसंयोगजत्वादेव । **मीमांसका अपी**त्यस्य '**आद्रियमाणाः**' इत्यनेन 'अपेक्षन्ते' इत्यनेन चान्वयः, द्रव्यपर्याययोः, **सार्वे**ति– सार्वजनीनः– सर्वजनप्रसिद्धो यो भेदाभेदादिस्तदुपपत्तये– तत्सिद्ध्यर्थम्, **व्यवहारनय**मित्यस्य '**आद्रियमाणाः**' इत्यनेनान्वयः । "**बिभ्यन्तौ**" इत्यस्य स्थाने "बिभ्यती" इति पाठो युक्तः, शब्दस्य व्यक्तौ शक्त्युपगमे व्यक्तीनामानन्त्याच्छक्तेरप्यानन्त्यं प्रसज्यते, यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शब्दस्य शक्त्यभ्युपगमे तु यत्रैव व्यक्तौ पदस्य शक्तिस्तस्या एव व्यक्तेः पदादुपस्थितिर्न त्वन्यासां व्यक्तीनाम्, शाब्दबोधश्च व्यक्त्यन्तराणामपीत्युपस्थिति-शाब्दबुद्ध्योः समानविषयत्वप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो न स्यादनुपस्थितव्यक्तौ शाब्दबोधस्य भावेन व्यतिरेकव्यभिचारादित्येव-मानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां बिभ्यती व्यक्तिशक्तिं परित्यज्येत्यर्थः । **जातौ** घटत्व-पटत्वादिसामान्ये । **शक्तिव्युत्पत्तये** घट-पटादिशब्दशक्तिग्रहलक्षणशक्तिव्युत्पत्त्यर्थम् । **सङ्ग्रहनयं** सामान्यरूपेण व्यक्तीनां सङ्ग्रहणादनुगमनात् सामान्यग्राहिसङ्ग्रहम् । **चः** समुच्चये । **आद्रियमाणा** अपेक्षमाणाः । **स्वमतप्रवृत्तौ** भेदाभेदसामान्याभ्युपगमप्रवणमीमांसाराद्धान्तप्रवृत्त्यर्थम् । **नयसंयोगमेव** व्यवहार-सङ्ग्रहद्वयसंयोजनमेव । **आदौ** प्रथमम् । नन्वेवं मीमांसामतस्य व्यवहार-सङ्ग्रहनयद्वयप्रकृति-कत्वे सम्मतिग्रन्थविरोधः, तत्र तस्याशुद्धद्रव्यार्थिकनयप्रकृतिकत्वस्यैवाभिधानादित्यत आह– **यत् त्विति** । **नामनिक्षेपा-**

सम्मतिवृत्तौ नामनिक्षेपावसरे भाषितं तत् शब्दा-ऽर्थयोर्नित्यसम्बन्धमात्रवादापेक्षया, "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" [जैमिनिसूत्र-] इति तत्सूत्रे औत्पत्तिक इत्यस्य विपरीतलक्षणया नित्य इति व्याख्यानात्, पूर्वपूर्वसङ्केतापेक्षायामनवस्थानान्नित्यपदसम्बन्धाभ्युपगम एव, प्रवृत्तिमूलव्यवहारा-द्यन्तशुद्धशास्त्रैदम्पर्यपर्यालोचनायां तु तस्य नयसंयोगत्वमेव युक्तम्, अन्यथा शब्दानुशासनेऽपि स्फोट-विचारे शब्दतन्मात्रसङ्ग्रहप्राधान्येन नयसंयोगजत्वं न स्यात्, नयसंयोगजत्वे शब्दादीनां कथं न स्व-समयतुल्यत्वमिति चेत् ? मूढनयानां तेषां यथावद्विभागाकरणात्, अत एव यथावन्नयविभागचिकीर्षया "सिद्धिः स्याद्वादात्" [सिद्धहेम० १. १. २.] इति सूत्रमुपन्यस्य श्रीहेमसूरयः स्वोपज्ञशब्दानु-

वसरे नाम-स्थापना-द्रव्य-भावनिक्षेपभेदेन निक्षेपाश्चत्वारस्तत्र नामनिक्षेपनिरूपणावसरे । **भाषितम्** उक्तम् । **तत्** मीमांसकमतस्याशुद्धद्रव्यार्थिकव्यवहारनयप्रकृतिकत्वकथनम् । शब्दा-ऽर्थयोर्नित्यसम्बन्धो मीमांसकसम्मत इत्यत्र जैमिनिसूत्र-व्याख्यानं प्रमाणयति- **औत्पत्तिकस्त्विति**-इतिशब्दः स्वरूपपरः । **तत्सूत्रे** मीमांसादर्शनप्रवर्तकजैमिनिमुनिप्रणीतसूत्रे । उत्पत्तिकृत औत्पत्तिक इति व्युत्पत्त्यौत्पत्तिकशब्दार्थ उत्पत्तिमान् अनित्य इति यावत्, तथा च शब्दस्यार्थेनानित्यः सम्बन्ध इति स्यादत आह- **औत्पत्तिक इत्यस्येति**-औत्पत्तिक इत्येवंस्वरूपशब्दस्येत्यर्थः । **विपरीतलक्षणया** औत्पत्तिक-विपरीते अनौत्पत्तिके लक्षणया । नन्वीश्वरानङ्गीकर्तृमीमांसकमते नित्यसङ्केतस्याभावेऽप्यनित्याधुनिकपुरुषसङ्केत एव शब्दा-ऽर्थयोः सम्बन्धोऽस्तु, तथा च न शब्दस्यार्थेन सह नित्यसम्बन्धसिद्धिरित्यत आह- **पूर्वपूर्वेति**- आधुनिकसंकेतस्य शब्दार्थसम्बन्धत्वे कस्यचित् पुंसो घटपदात् पटो बोद्धव्य इति सङ्केतस्यापि सम्भवेन घटपदस्य पटोऽपि शक्यार्थः स्यात्, तत्परिहाराय पूर्वपूर्वपुरुषसङ्केतापेक्ष एव सङ्केतः शब्दा-ऽर्थयोः सम्बन्ध इति वाच्यम्, तथा च पटे घटपदस्य सङ्केतो न पूर्वपूर्वसङ्केतापेक्ष इति न स सम्बन्धः, किन्तु घटे घटपदसङ्केतः पूर्वपूर्वपुरुषैरपि कृतस्तदपेक्षो घटपदस्य घटे सङ्केतो घटपद-घटरूपार्थयोः सम्बन्ध इत्यनवस्था प्रसज्यत इति नित्यशक्तिलक्षणसम्बन्ध एव शब्दा-ऽर्थयोरुपेय इत्यर्थः । **प्रवृत्तीति**- लोके स्वर्गाद्यर्थं यागादौ या प्रवृत्तिस्तन्मूलव्यवहारादिपर्यन्तस्य शुद्धस्य जैमिनिशास्त्रैदम्पर्यस्य पर्यालोचनायां-विचारणायां पुनर्मीमांसकमतस्य नयसंयोगजत्वमेव युक्तमित्यर्थः । **अन्यथा** उक्तपर्यालोचनायामपि मीमांसकमतस्य नय-संयोगजत्वानङ्गीकारे । **शब्दानुशासनेऽपि** अनुशिष्यन्ते प्रकृति-प्रत्ययादिविभागेन प्रतिपाद्यन्ते साधुशब्दा अनेनेति अनुशासनम्, शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनमिति व्युत्पत्त्या व्याकरणशास्त्रेऽपि, अस्य **नयसंयोगजत्वमि**त्यनेनान्वयः । **स्फोटविचार** इति- स्फुटीभवत्यर्थोऽनेनेति स्फोटः, स च वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोट इति त्रिधेति वचनात् त्रिविधो नित्यः शब्दस्वरूपस्तस्य विचारे । कथं शब्दानुशासने नयसंयोगजत्वानुपपत्तिरित्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमेव **स्फोट-विचारे शब्दतन्मात्रसङ्ग्रहप्राधान्येने**त्युक्तम्, अस्ति च तत्र शब्दतन्मात्रसङ्ग्रहस्यैव प्राधान्यं स्फोटात्मकशब्द-स्वरूपस्य परब्रह्मण उपगमाच्छब्दब्रह्मण एवार्थरूपेण विवर्तनादर्थमात्रस्य शब्दात्मकब्रह्मस्वरूपत्वमित्येवं शब्दतन्मात्रसङ्ग्रह-प्राधान्यम् । अत्र शङ्कते- **नयसंयोगत्वे** इति । **शब्दादीनामि**त्यत्र शब्दपदं शब्दानुशासनपरम्, आदिपदादलङ्कारादि-शास्त्राणामुपग्रहः । **स्वसमयेति**- जैनाभिमतस्याद्वादराद्धान्तेत्यर्थः, यथा स्याद्वादराद्धान्ते नयसंयोगजत्वं तथा शब्दानु-शासनालङ्कारादिशास्त्राणामपीति स्याद्वादराद्धान्तस्य जैनसमयत्ववच्छब्दानुशासनादिशास्त्राणामपि जैनसमयत्वमापद्येतेत्यर्थः । समाधत्ते- **मूढनयानामिति**- अन्योऽन्यनिरपेक्षसामान्य-विशेषाद्यर्थग्राहकत्वान्मिथ्यानयानामित्यर्थः । **तेषां** शब्दा-ऽलङ्कारादि-शास्त्राणाम् । **यथावद् विभागाकरणादि**ति- एतदपेक्षयेदमभिहितमेतदपेक्षया त्विदमुक्तमित्येवमपेक्षाभेदेन यन्नयविषय-विभजनं तस्याकरणाच्च शब्दा-ऽलङ्कारादीनां नयसंयोगजत्वेऽपि स्वसमयतुल्यत्वमित्यर्थः । **अत एव** इत्यस्य 'आविश्चक्रुः' इत्यनेनान्वयः, **श्रीहेमसूरय** इत्यस्याप्याविश्चक्रुरित्यनेनान्वयः । **स्वोपज्ञेति**- स्वनिर्मितेत्यर्थः, स्वपदेनात्र श्रीहेमसूरीणां ग्रहणम्, **स्वोपज्ञशब्दानुशासनस्ये**त्यस्य **दृढप्रामाण्यमि**त्यनेन सम्बन्धः । **स्वसमयान्तर्भावेन** जैनराद्धान्तान्त-र्भावेन, जैनराद्धान्तस्य निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तदन्तर्भूतस्य श्रीहेमचन्द्रसूरिनिर्मितशब्दानुशासनस्यापि सुदृढं प्रामाण्यमिति ।

शासनस्य स्वसमयान्तर्भावेन दृढप्रामाण्यमाविश्चक्रुः, सङ्क्षेपमभिप्रेत्याह–उक्तो विस्तरः कियान् वाच्यः, यतो वाचस्तुल्यसङ्ख्या नया अभिहिताः ॥ १२१ ॥

स्याद्वादनिरपेक्षैश्च, तैस्तावन्तः परागमाः ।
ज्ञेयोपयुज्य तदियं, दर्शने नययोजना ॥ १२२ ॥

नयामृत०—स्याद्वादेति । तैः–नयैः, स्याद्वादनिरपेक्षैः– स्याद्वादैकवाक्यतारहितैः, तावन्तः– वचस्तुल्यसङ्ख्या एव, परागमाः– परसिद्धान्ता भवन्ति, अभिनिवेशान्वितनयत्वस्यैव परसमयलक्षणत्वात्, तदिदमुक्तं सम्मतौ—

" जावइया वयणपहा, तावइया चेव हुन्ति नयवाया ।
जावइया नयवाया, तावइया चेव परसमया ॥ " [तृ० कां० गा० ४]

एतावत्सु नयेष्विच्छाकल्पितसंयोगजभेदोऽपि समवायान्तरापेक्षकः सुलभ एव, इयं दर्शने नययोजनोपयुज्य ज्ञेया, न त्वापपात एव, आपातज्ञानस्य स्वसमय-परसमयविपर्यासफलत्वात्, अत एव वस्तुस्थितिविचारे—

" जे पज्जवेसु णिद्दिट्ठा, जीवा परसमयगतिविणिद्दिट्ठा ।
आयसहावंमि ठिया, ते सगसमया मुणेयवा ॥ " [ ] इति

दैगम्बरं वचनं [चक्रुः] सम्यक् स्वसमयानिष्णाततामभिव्यञ्जयति, द्रव्यास्तिकाभिप्रायः स्वसमयः

आविश्चक्रुः प्रकटीचक्रुः । उत्तरार्द्धमवतार्य विवृणोति– **संक्षेपमभिप्रेत्याहे**ति । **कियान् वाच्य** इत्यनेन विशेषतो नयविस्तरो वक्तुमशक्य इति सूचितम् । कथं विशेषतो नयविस्तरो वक्तुमशक्य इत्यपेक्षायामाह– **यत** इति ॥ १२१ ॥

दर्शनगतनययोजनोपसंहारपरं द्वाविंशत्युत्तरशततमपद्यं विवृणोति– **स्याद्वादेती**ति । **तैरि**त्यस्य विवरणं– **नयैरि**ति । **स्याद्वादनिरपेक्षैरि**त्यस्य विवरणं– **स्याद्वादैकवाक्यतारहितैरि**ति । **तावन्तः** इत्यस्य विवरणं– **वचस्तुल्यसङ्ख्या एवे**ति । **परागमा** इत्यस्य विवरणं– **परसिद्धान्ता** इति । **भवन्तीति** क्रियापदमध्याहृतम् । वचस्तुल्यसङ्ख्याकानां नयानां परसमयत्वे हेतुमाह– **अभिनिवेशे**ति– स्वमतकदाग्रहेत्यर्थः । यावन्तो वचनमार्गास्तावन्तो नयाः परसमया इत्यत्र सम्मतिवचनसंवादमाह– **तदिदमुक्तं सम्मताविति** । **जावइया०** इति– " यावन्तो वचनमार्गास्तावन्तश्चैव भवन्ति नयवादाः । यावन्तो नयवादास्तावन्तश्चैव परसमयाः ॥ " इति संस्कृतम्, **एतावत्सु** वचस्तुल्यसंख्येषु । **इच्छाकल्पिते**ति– एतन्नयस्यानेन नयेन संयोगो भवत्वित्यादीच्छाकल्पितेत्यर्थः । **इच्छाकल्पितसंयोगजभेदोऽपी**त्यस्य **सुलभ एवे**त्यनेनान्वयः । "**समवायान्तरापेक्षकः**" इत्यस्य स्थाने " समयान्तराक्षेपकः " इति पाठो युक्तः । निगमनार्थकं **तदि**ति मूलं तस्मादित्यर्थकं स्पष्टत्वान्न व्याख्यानाय परिगृहीतमिति बोध्यम् । **उत्तरार्द्धे** पदानामन्वयत एवार्थः स्फुटमाभातीत्यन्वयमात्रमावेदयति– **इयमि**ति । **उपयुज्य** अपेक्षाभेदं सन्निवेश्य । उपयुज्येत्यस्य व्यवच्छेद्यमाह– **न त्वापातत एवे**ति । कथं नापाततो ज्ञेयेत्यपेक्षायामाह– **आपातज्ञानस्ये**ति– आपातज्ञानतः स्वसमये परसमयत्वबुद्धिः परसमयेऽपि स्वसमयत्वबुद्धिः स्यादित्येवमापातज्ञानस्य स्वसमय-परसमयविपर्यासफलत्वादित्यर्थः । **अत एवे**त्यस्य 'अभिव्यञ्जयति' इत्यनेनान्वयः । **वस्तुस्थितिविचारे**व स्तुस्थितिविचाराख्ये ग्रन्थे । **जे पज्जवेसु०** इति– " ये पर्यवेषु निर्दिष्टा जीवा परसमयगतिविनिर्दिष्टाः । आत्मस्वभावे स्थिताः ते स्वसमया ज्ञातव्याः ॥ " इति संस्कृतम् । **दैगम्बरं** दिगम्बरस्येदं दैगम्बरमिति दिगम्बरोक्तत्वाद् दिगम्बरसम्बन्धि । **वचनमि**त्यस्य 'अभिव्यञ्जयति' इत्यनेनान्वयः । " **[चक्रुः] सम्यक्** " इत्यस्य " वक्तुः सम्यक् " इति पाठः समीचीनः । **वक्तुः** स्ववक्तुर्दिगम्बरस्य ।

पर्यायास्तिकाभिप्रायः परसमय इत्यस्य स्याद्वादनिरपेक्षत्वात्, नयवाक्यमेवैतदिति चेत्? तर्हि प्रवचनक्रियाव्युत्पादने(ने) क इवास्योपयोगः स्थूल-सूक्ष्मनयार्थानां क्रमव्युत्पादनस्यैव शास्त्रार्थत्वादिति मुग्धबन्धनमात्रमेतत्। यदपि प्रावचनिकानां जिनभद्र-सिद्धसेनप्रभृतीनां स्वस्वतात्पर्यविरुद्धविषये सूत्रे परतीर्थिकवस्तुवक्तव्यताप्रतिबन्धप्रतिपादनम्, तदप्यभिनिवेशनं चेत्? तदा प्रावचनिकत्वक्षतिरिति, तत्र परतीर्थिकपदं भिन्नपरम्परायाततात्पर्यानुसारिपदम्, अत एव नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति हेत्वभिधानोपपत्तिः, अत एव च नयाभिप्रायेणोभयसमाधानमस्माभिर्ज्ञानबिन्दौ विहितम्, इत्येवमन्यत्रापि दर्शनप्रयोजनायामुपयोगो विधेयः समयनिष्णातैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् समीचीनतया। **स्वसमयानिष्णाततां** जैनराद्धान्तानिपुणताम्। **अभिव्यञ्जयति** प्रकटयति। अत्र हेतुमाह- **द्रव्यास्तिकाभिप्राय** इति- उक्तवचनेनेदमेव ज्ञायते, यदुत- द्रव्यास्तिकाभिप्रायः स्वसमयः पर्यायास्तिकाभिप्रायः परसमय इति, परमस्य स्याद्वादनिरपेक्षत्वादित्यर्थः। शङ्कते- **नयवाक्यमि**ति। **एतत्** जे पज्जवेस्वित्यादि दिगम्बरवचनम्, तथा च तत्प्रतिपाद्ये स्याद्वादनिरपेक्षत्वं न वक्तृगतस्वसमयाज्ञानविजृम्भितमिति भावः। **समाधत्ते तर्ही**ति- यदि नयवाक्यमेवैतत् तदा स्थूल-सूक्ष्मनयार्थक्रमव्युत्पादनमेवात्रोचितं न तु प्रवचने प्रक्रियाव्युत्पादनमतो मुग्धानां- मूढानामेतद् वचनं बन्धनमात्रमिति मुकुलितोऽर्थः। **यदपी**ति **प्रतिपादनमि**त्यनेनान्वयि। **प्रावचनिकानां** सैद्धान्तिकानाम्। **स्वस्वे**ति- यत्र सूत्रे स्वस्वाभिप्रायविषयभिन्नविषयकत्वमामुखेऽवभासते तत्र सूत्रे परतीर्थिकानामभिमतं यद् वस्तु तस्य या वक्तव्यता तस्याः प्रतिबन्धस्य- सम्बन्धस्य, प्रतिपादनम्- इदं सूत्रं परतीर्थिकवस्तुवक्तव्यतामाश्रित्य प्रवृत्तमित्येवं जिनभद्र-सिद्धसेनप्रभृतीनां प्रावचनिकानां यदपि प्रतिपादनं तत् प्रतिपादनमपि चेद् यदि अभिनिवेशनं- स्वस्वमताग्रहविजृम्भितं तदा जिनभद्र-सिद्धसेनप्रभृतीनां प्रावचनिकत्वस्य क्षतिः- हानिः स्यादिति हेतोः, **तत्र** परतीर्थिकवस्तुवक्तव्यतेत्यादिवाक्ये, घटकत्वं सप्तम्यर्थ इति तादृशवाक्यघटकं **परतीर्थिकपदं** भिन्नपरम्परा- जिनभद्र-सिद्धसेनप्रभृतीनां यः स्वस्वगुरुस्तद्गुरुपरम्परा तद्भिन्नजैनपरम्परा, तत आयातस्य- सन्नतात्पर्यस्य, अनुसारी- अनुसरणशीलो यः पुरुषस्तत्परं तत्तात्पर्यकम्, परतीर्थिकपदेन जैनेतरस्य न ग्रहणं किन्तूक्तदिशा स्वपरम्पराभिन्नपरम्पराऽऽयाततात्पर्यानुसारिणां जैनानामेव ग्रहणमित्यर्थः। "**सारिपदं**" इत्यस्य स्थाने "सारिपरं" इति पाठो युक्तः। इत्थं तदुक्तिव्याख्याने तेषां न प्रावचनिकत्वक्षतिरिति बोध्यम्। **अत एव** यत एव तत्र परतीर्थिकपदं भिन्नपरम्पराऽऽयाततात्पर्यानुसारिपरं तत एवेत्यर्थः। कथमस्मिन् सूत्रे परतीर्थिकवस्तुवक्तव्यताप्रतिबन्ध इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये तेषामेव '**नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वाद्**' इत्येवं यदभिधानं तस्योपपत्तिरित्यर्थः। **अत एव** स्वस्वतात्पर्यविरुद्धविषयसूत्रस्य नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादेव, अस्य **विहितमि**त्यनेनान्वयः। **उभयसमाधानं** परस्परविरुद्धजिनभद्र-सिद्धसेनप्रभृतिमतद्वयस्य समाधानं- सिद्धान्ताविरुद्धतयाऽनुगमनम्। **अस्माभिः** यशोविजयोपाध्यायैः। **ज्ञानबिन्दौ** ज्ञानबिन्दुसंज्ञके ग्रन्थे। **विहितं** कृतम्। ज्ञानबिन्दावन्ते ग्रन्थकृत्प्रशस्तावेतानि पद्यानि केवलज्ञान-केवलदर्शनयौगपद्यायौगपद्यैक्यमननपरायणानां मल्लवादि-क्षमाश्रमणजिनभद्रगणि-सिद्धसेनदिवाकराणां त्रयाणां परस्परमतविरोधभञ्जकनयभेदसमाश्रयणप्रतिपादकानि पद्यान्यत्रानुसन्धेयानि—

> " प्राचां वाचां विमुखविषयोन्मेषसूक्ष्मेक्षिकायां, येऽरण्यानीभयमधिगता नव्यमार्गानभिज्ञाः ।
> तेषामेषा समयवणिजां सम्मतिग्रन्थगाथा, विश्वासाय स्वनयविपणिप्राज्यवाणिज्यवीथी ॥ १ ॥
> भेदग्राहिव्यवहृतिनयं संश्रितो मल्लवादी, पूज्याः प्रायः करण-फलयोः सीम्नि शुद्धर्जुसूत्रम् ।
> भेदोच्छेदोन्मुखमधिगतः सङ्ग्रहं सिद्धसेनस्तस्मादेते न खलु विषमाः सूरिपक्षास्त्रयोऽपि ॥ २ ॥
> चित्सामान्यं पुरुषपदभाक् केवलाख्ये विशेषे, तद्रूपेण स्फुटमभिहितं साद्यनन्तं यदेव ।
> सूक्ष्मैरंशैः क्रमवदिदमप्युच्यमानं न दुष्टं, तत्सूरीणामियमभिमता मुख्य-गौणव्यवस्था ॥ ३ ॥

अथ नयोत्पादितेष्वपरिमितेषु दर्शनेषु कस्मिन् मिथ्यात्वं कस्मिंश्च सम्यक्त्वमिति जिज्ञासायामाह–

नास्ति नित्यो न नो कर्ता, न भोक्ताऽऽत्मा न निर्वृतिः ।
तदुपायश्च नेत्याहुर्मिथ्यात्वस्थानकानि षट् ॥ १२३ ॥

नयामृत०—नास्तीत्यादि । नास्त्यात्मा इति चार्वाकमते, न नित्य इति क्षणिकवादिमते, न कर्ता न भोक्तेति साङ्ख्यमते, यद्वा न कर्त्तेति साङ्ख्यमते, न भोक्तेत्युपचरितभोक्तृत्वस्याप्यनभ्युपगमाद् वेदान्तिमते, नास्ति निवृत्तिः सर्वदुःखविमोक्षस्वलक्षणेति नास्तिकप्रायाणां सर्वज्ञानभ्युपगन्तृणां यज्वनां मते, अस्ति मुक्तिः परं तदुपायो नास्ति सर्वभावानां नियतत्वेनाकस्मादेव भावादिति नियतिवादिमते, इत्येतानि षट् मिथ्यात्वस्थानकान्याहुः पूर्वसूरयः ॥ १२३ ॥

षडेतद्विपरीतानि, सम्यक्त्वस्थानकान्यपि ।
मार्गत्याग-प्रवेशाभ्यां, फलतस्तत्त्वमिष्यते ॥ १२४ ॥

नयामृत०—षडेतदिति । एतेभ्यः– प्रागुक्तेभ्यः, विपरीतानि षट् सम्यक्त्स्थानान्यपि भवन्ति,– अस्त्यात्मा, नित्यः, कर्त्ता, साक्षाद्भोक्ता, अस्ति मुक्तिः, अस्ति च तत्कारणं रत्नत्रयसामराज्यमिति, तदिदमुक्तम्—

" अत्थि जिओ तह णिच्चो, कत्ता भुत्ता स पुन्नपावाणं ।
अत्थि धुवं णिव्वाणं, तस्सोवाओ अ च्छ ट्ठाणा ॥ " [ ] इति ।

तमोऽपगमचिज्जनुःक्षणभिदा निदानोद्भवाः, श्रुता बहुतराः श्रुते नयविवादपक्षा यथा ।
तथा क इव विस्मयो भवतु सूरिपक्षत्रये, प्रधानपदवी धियां क नु दवीयसी दृश्यते ॥ ४ ॥
प्रसह्य सदसत्त्वयोर्नहि विरोधनिर्णायकं, विशेषण-विशेष्ययोरपि नियामकं यत्र न ।
गुणागुणविभेदतो मतिरपेक्षया स्यात्पदा, किमत्र भजनोर्जिते स्वसमये न सङ्गच्छते ॥ ५ ॥
प्रमाण-नयसङ्गता स्वसमयेऽप्यनेकान्तधीर्नयस्मयतटस्थतोल्लसदुपाधिकिर्मीरिता ।
कदाचन न बाधते स्वगुरुसम्प्रदायक्रमं, समञ्जसपदं वदन्त्युरुधियो हि सद्दर्शनम् ॥ ६ ॥ " इति ।

" **दर्शनप्रयोजनायां** " इत्यस्य स्थाने " दर्शननययोजनायां " इति पाठो युक्तः । **समयनिष्णातैः** जैनराद्धान्ताभिज्ञाननिपुणैः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्युत्तरशततमपद्यमवतारयति– **अथेति** । विवृणोति– **नास्तीत्यादी**ति । साङ्ख्यमते कर्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वमात्मनोऽस्तीति कल्पान्तरमाह– **यद्वे**ति । " **निवृत्तिः** " इत्यस्य स्थाने " निर्वृतिः " इति पाठो श्रेयः । निर्वृतिः किंस्वरूपेत्यपेक्षायामाह– **सर्वदुःखे**ति । **यज्वनां** मीमांसकानाम् । तदुपायश्च नेति कस्य मते इत्यपेक्षयामाह– **अस्ति मुक्तिरि**ति । **तदुपायो** मुक्त्युपायः, कारणाभावे कथं मुक्तिरूपं कार्यमित्यत आह– **सर्वभावानामि**ति ।
वह्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथाऽनिलः । केनेदं रचितं तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः ॥ [ ]
इत्यादि वचनं सर्वभावानां नियतत्वावगमाय प्रगल्भते । के आहुरित्यपेक्षानिवृत्यर्थं **पूर्वसूरय** इति ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमपद्यं विवृणोति– **षडेतदितीति** । **एतेभ्यः** इत्यस्य विवरणं– **प्रागुक्तेभ्य** इति । " **सम्यक्स्थानान्यपि** " इत्यस्य स्थाने " सम्यक्त्वस्थानान्यपि " इति भाव्यम् । **भवन्ती**ति क्रियापदमाहृतम् । षट् सम्यक्त्वस्थानानि विशिष्योल्लिखति– **अस्त्यात्मे**ति । **नित्य** इत्यादावप्यात्मेत्यनुषज्यते । " **सामराज्य** " इत्यस्य स्थाने " साम्राज्य " इति पाठः । षट् सम्यक्त्वस्थानानीत्यत्र सिद्धान्तवचनसंवादं दर्शयति– **तदिदमुक्तमि**ति । **अत्थी**ति–

चार्वाकादिपक्षनिरासश्चातिभूयानिति लतादित एव तदनुगमो विधेयः। 'अकस्माद् भवति' इत्यनुपायवादिमते चात्यन्तोपयुक्तत्वात् किञ्चिद् विचार्यते,– अकस्मादिति किंशब्दस्य हेतुपरतया हेत्वभावे भवनपरम्? उत "अ-मा-नो-ना प्रतिषेधे" इति स्मरणान्निषेधार्थकस्य 'अ'शब्दस्य क्रियासम्बन्धसम्भवाद् भवनाभावपरम्? किंवा किंशब्दस्य स्वभिन्नपरतयाऽलीकभिन्नपरतया वा स्वहेतुकत्वपरम्, अलीकहेतुकत्वपरं वा? अथवा अकस्मादिति स्वभावादित्यर्थे रूढतया स्वभावादेव कादाचित्कमित्यर्थके? एतेषु पञ्चसु नैकोऽपि प्रकारो युक्तः, नियतावधिकार्यदर्शनात्, अनियतावधित्वे निरवधित्वे वा कादाचित्कत्वस्वभावव्याकोपापातात्, तत्स्वाभाव्ये च सहेतुकत्वस्यावश्यत्वात्, तदुक्तमुदयनेन—

"हेतु-भूतिनिषेधो न स्वा-ऽनुपाख्याविधिर्न च। स्वभाववर्णना नैवमुपाधेर्नियतत्वतः॥"

इति [न्यायकुसुमाञ्जलिकारिका–५]

"अस्ति जीवस्तथा नित्यः कर्ता भोक्ता स पुण्य-पापयोः। अस्ति ध्रुवं निर्वाणं तस्योपायश्च षट् स्थानानि॥१॥" इति संस्कृतम्। चार्वाकादिमतात्मकानि षड् मिथ्यात्वस्थानकान्यस्मन्निर्मितलतादिग्रन्थ एव खण्डितानीति तत एव तेषां खण्डनयुक्तयोऽवसेयाः, ग्रन्थगौरवभयान्नात्र तेषां खण्डनं क्रियत इत्युपदिशति– **चार्वाकादिपक्षनिरासश्चेति**। **तदनुगमः** चार्वाकादिपक्षनिरासानुगमः। नियतिवादिमतखण्डनस्यात्रापि कर्तव्यत्वावश्यकत्वमावेदयति– **अकस्मादिति**। **अकस्मादिति किंशब्दस्य** अकस्मादित्येतद्घटककिंशब्दस्य। **हेतुपरतया** हेत्वात्मकार्थप्रतिपादकत्वेन, भवतीति च भवनार्थकम्, तथा च अकस्माद् भवतीति वाक्यं **हेत्वभावे भवनपरं** हेत्वभावे सति भवतीत्यर्थकम्। अकस्मादित्यस्य न कस्मादकस्मादित्येवं न समासत्वम्, किन्तु निषेधार्थकोऽशब्दः समासानन्तर्गत एव, तस्य भवतीति क्रियाशब्देनैव साकाङ्क्षत्वमित्यकस्माद् भवतीति कस्मादपि न भवतीत्यर्थकमिति सर्वथा भवनप्रतिषेध इति द्वितीयविकल्पमुपदर्शयति– **उतेति**– अथवेत्यर्थः। अकस्मादित्यत्र किंशब्दः स्वभिन्नपरस्तेन सह नञः समासे अकस्मादित्यनेन स्वभिन्नभिन्नादिति लभ्यते, स्वभिन्नभिन्नं च स्वमेव भवतीति स्वहेतुकभवनपरमकस्माद् भवतीति। यदि च किंशब्दोऽलीकभिन्नपरस्तदाऽलीकभिन्नभिन्नादित्यकस्मादित्यस्यार्थः, अलीकभिन्नभिन्नं चालीकमेवेत्यलीकाद् भवतीत्येवं पर्यवसितादकस्माद् भवतीत्यलीकहेतुकभवनमकस्माद् भवतीति तदाह– **किं वेति**। यदा च लम्बकर्णादिशब्दवदव्युत्पन्न एवायमकस्मादिति शब्दः स्वभावादित्यर्थे वर्तते तदा स्वभावात् कादाचित्कं भवनमित्यर्थकमकस्माद् भवतीत्याह– **अथवेति**। "**मित्यर्थके**" इत्यस्य स्थाने "मित्यर्थकम्?" इति पाठो युक्तः। **एतेषु** अनन्तरमुपदर्शितेषु। कथं न युक्त इत्यपेक्षायामाह– **नियतावधिकार्यदर्शनादिति**– नियतोऽवधिर्यस्य स नियतावधिरेवम्भूतस्य कार्यस्य दर्शनादित्यर्थः, वह्नेरव्यवहितपूर्ववर्तिनः सत्त्व एव धूमोत्पादेन धूमस्य वह्निर्नियतोऽवधिर्दृश्यत एव, य एव च नियतः पूर्वावधिः स एव कारणमिति न स्वं स्वस्य नियतं पूर्ववर्ति, नवा स्वभावादिकं तथा। सहेतुककार्यभवने व्यवस्थिते तस्य निर्हेतुकत्वं सर्वथा निषेधश्च न सङ्गतिमञ्चतीत्यकस्माद् भवतीत्यस्य पञ्चापि प्रकारा अयुक्ता एवत्याशयः। नन्वनियतावधित्वं निरवधित्वमेव वा कार्यस्यास्तु, तथा च नियतावधिकत्वासिद्ध्या न कार्यस्य सहेतुकत्वसिद्धिरित्यत आह– **अनियतावधित्व इति**– अनियतावधित्वे धूमो यथा वह्निमवधिं कृत्वोत्पद्यते तथा वह्निभिन्नमपि कमप्यवधिं कृत्वोत्पद्येतेति न वह्निसद्भावानन्तरमेव धूमस्योत्पत्तिः, किन्तु वह्निसद्भावतः प्राक् तदव्यवहितोत्तरकालेऽपि च यं कमप्यवधिं कृत्वा धूमो भवन् कादाचित्कः स्यादिति तस्य कादाचित्कत्वस्वभावो व्याहन्येत, एवं निरवधित्वेऽपि ये ये निरवधय आकाशादयो न ते कादाचित्कत्वस्वभावा इति निरवधिर्धूमोऽपि कादाचित्कत्वस्वभावो न भवेदित्येवं कादाचित्कत्वस्वभावव्याकोपान्नियतावधित्वे ततः सहेतुकत्वं स्वीकर्तव्यमेवेत्यर्थः। एतदेवाह– **तत्स्वाभाव्ये चेति**– कार्यस्य नियतावधिकत्वस्वाभाव्ये चेत्यर्थः। उक्तार्थे उदयनाचार्यवचनसंवादमाह– **तदुक्तमुदयनेनेति**। **हेत्विति**– अकस्माद् भवतीत्यनेनाहेतुतो भवतीत्यर्थाश्रयणाद्धेतुनिषेधो न, अकस्मादित्यत्राकारस्य भवतीतिक्रियासम्बन्धाश्रयणाद् भवनप्रतिषेधो न, हेतुतो यद् भवनं तत्प्रतिषेधो न, अकस्मादित्यस्योक्तदिशा स्वस्मादित्यर्थकरणात् स्वविधिः– स्वस्मादेव स्वमुत्पद्यत

अथाकाशत्वादीनां(नाम)कदाचित्कत्ववत् कादाचित्कत्वमपि न सहेतुकत्वसाधकमिति चेत् ? न,—आकाशत्वादीनां सर्वत्र सत्त्वे आकाशादिस्वभावत्वाभावप्रसङ्गात्, तत्स्वभावत्वं च धर्मिग्राहकमानसिद्धमिति हेतुं विनापि देशनियमस्तेषामिति । अथैवं कादाचित्कत्वमपि घटादिस्वभावत्वादेव हेतुं विनापि

इत्यपि न, अकस्मादित्यस्योक्तरीत्याऽलीकादित्यर्थकरणादलीकादेव कार्यमुपजायत इत्येवमनुपाख्यस्यालीकस्य विधिर्न च—नैव, अश्वकर्णादिवत् स्वभावादित्यस्यार्थे निरूढ एवायमकस्मादिति शब्दः, तथा च स्वभावादेव कार्यं भवतीत्येवं स्वस्वभाववर्णना न, सर्वत्र हेतुः— **अवधेर्नियतत्वत** इति, नियतावधित्वादिति तदर्थः " **नैवमुपाधेर्नियतत्वत** " इत्यस्य स्थाने 'नैवमवधेर्नियतत्वतः " इति पाठो युक्तः, न्यायकुसुमाञ्जलौ उदयनाचार्योक्तिरेवम्— " अकस्मादेव भवतीति चेत् ? न— " हेतु-भूति-निषेधो न स्वा-ऽनुपाख्यविधिर्न च । स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥ " हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन सर्वदा भवनमविशेषात्, भवनप्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनमविशेषात्, उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसतः स्वोत्पत्तावप्रभुत्वेन स्वस्मादिति पक्षानुपपत्तेः, पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावः, न चैकं पूर्वमपरं च तत्त्वस्य भेदाधिष्ठानत्वात्, अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेः, स्यादेतत्— नाकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा भवनप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरुपाख्यहेतुकत्वं वाऽभिधित्सितम्, अपि त्वनपेक्ष एव कश्चिन्नियतदेशवन्नियतकालस्वभाव इति ब्रूमः— " निरवधित्वेऽनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात्, न ह्युत्तरकालसिद्धत्वमात्रं कादाचित्कत्वम्, किन्तु प्रागसत्त्वे सति सावधित्वे तु स एव प्राच्यो हेतुरित्युच्यते, अस्तु प्रागभाव एवावधिरिति चेत् ? न— अन्येषामपि तत्काले सत्त्वात्, अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः, तथा च न तदेकावधित्वमविशेषात्, इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे प्रागपि तदवधेः कार्यसत्त्वप्रसङ्गात्, सन्तु ये केचिदवधयो न तु तेऽपेक्ष्यन्त इति स्वभावार्थ इति चेत् ? नापेक्ष्यन्त इति कोऽर्थः ? किं न नियताः ? आहोस्विन्नियता अप्यनुपकारकाः ? प्रथमे धूमो दहनवद्गर्दभमप्यवधीकुर्यात्, नियामकाभावात्, द्वितीये तु किमुपकारान्तरेण ? नियमस्यैवापेक्षार्थत्वात्, तस्यैव च कारणात्मत्वात्, ईदृशस्य स्वभाववादस्येष्टत्वात् " इति । ननु यथाकाशत्वादिषु काचित्कत्वं— गगनादिरूपनियतदेशवृत्तित्वस्वभावो वर्तते, न च तत्र कश्चिद् हेतुरिति स स्वभावो न सहेतुकत्वसाधकस्तथा घटादिषु कादाचित्कत्वं— नियतकालवृत्तित्वस्वभावो वर्तते, न च तत्रापि कश्चिद् हेतुरिति स स्वभावो न सहेतुकत्वसाधको नियतवृत्तितासाम्यादित्याशङ्कते— **अथेति**— " **(नाम) कदाचित्कत्ववत्** " इति स्थाने " काचित्कत्ववत् " इति पाठः सम्यक्, 'आकाशत्वादीनाम्' इत्यादिपदानित्यवृत्त्यसाधारणतत्तद्धर्माणामुपग्रहः, आकाशत्वादीनां हेतुमन्तरैव यथा नियतदेशवृत्तिता तथा घटादीनामपि हेतुमन्तरैव नियतकालवृत्तिता भविष्यति, यदि नियतकालवृत्तिता हेतुमन्तरा न भवेन्न भवेत् तर्हि नियतदेशवृत्तितापि हेतुमन्तरेति शङ्काशयः । आकाशत्वादीनामाकाशस्वभावत्वादेव हेतुमन्तरापि नियतदेशवृत्तिता भविष्यतीत्यभिप्रायवान् समाधत्ते— **नेति** । **इतीति**— इतिशब्दो हेतौ वर्तते, तथा च निरुक्तहेतोः, आकाशत्वादीनामाकाशस्वभावत्वादेवेत्यर्थः । **हेतुं विनापि** कारणमन्तरापि, कारणे सति तु देशनियमो भवतीह तु कारणमन्तरापि देशनियम इत्यर्थस्यापि नाम्रेडनम् । **तेषाम्** आकाशत्वादीनाम् । **देशनियमः** गगनादिदेश एव वृत्तिर्न त्वन्यत्र इति नियमो भवतीति शेषः । नन्वाकाशत्वादीनामाकाशादिस्वभावत्वेऽपि देशनियमः कथम् ? कथं न सर्वत्र वृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह— **आकाशत्वादीनामिति**— आकाशत्वादीनां सर्वत्र वृत्तित्वे आकाशादिस्वभावत्वमेव न स्यात्, तद्भिन्नतो व्यावृत्तत्वे सति तद्वृत्तिधर्मस्यैव तत्स्वभावत्वादित्यर्थः, तथा चाकाशत्वादीनामाकाशस्वभावत्वमन्यथानुपपद्यमानमाकाशादिरूपदेशं नियमयति, नान्यः कश्चिदत्र हेतुरिति भावः । नन्वाकाशत्वादीनामाकाशस्वभावत्वमिति कुतोऽवधारितमित्याकाङ्क्षायामाह— **तत्स्वभावत्वं च** आकाशत्वादीनामाकाशस्वभावत्वं पुनः, **धर्मिग्राहकेति**— आकाशत्वस्य धर्मी आकाशः, तद्ग्राहकं मानमनुमानम्— ' शब्दो द्रव्यसमवेतो विशेषगुणत्वाद् रूपादिवत् ' इति सामान्यतो द्रव्याश्रितत्वसाधकानुमानतो भूम्यादिप्रसिद्धाष्टद्रव्यसमवेतत्वबाधे सति ' पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसमवेतोऽष्टद्रव्यासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपादि ' इति परिशेषानुमानम्, तेन सिद्धमिति । नन्वाकाशत्वादीनामाकाशादिस्वभावत्वाद् यथा हेतुं विनैवाकाशादिव्यतिरिक्तघटादिदेशव्यावृत्तत्वं तथा कादाचित्कत्वमपि घटादिस्वभावत्वादेव हेतुं विनैव घटाद्यतिरिक्ताकाशादिव्यावृत्तमिति दुर्दुरूढः स्वभाववादी शङ्कते— **अथैवमिति** । नहि कादाचित्कत्वं यदा कदाचित् सत्त्वमात्रं येन हेतुं विनैव भवेत्, किन्तु पूर्वकालासत्त्वे सत्त्वम्,

गगनादिव्यावृत्तमस्त्विति चेत् ? न– कादाचित्कत्वस्यावधिनियतत्वात्। सन्त्यवधयो न त्वपेक्ष्यन्त इति चेत् ? न– नियतपश्चाद्भावित्वस्यैवापेक्षार्थत्वात्, अन्यथा गर्दभाद् धूम इत्यपि प्रतीयेत। तन्नियतत्वेऽपि तद्गतोपकाराजनकस्य कथं तद्धेतुजनकत्वमिति चेत् ? उपकारो हि कार्यमिति तद्गतकार्यहेतुत्वस्य तद्धेतुत्वेऽतन्त्रत्वात्, अन्यथोपकारहेतुत्वाय उपकारेऽप्युपकारान्तरस्वीकारे अनवस्थापत्तेः, तर्हि घटादिनियतत्वं कपालादेरेव न तन्त्वादाविति कुत इति चेत् ? स्वभावादेवेति गृहाण, अथ तथापि ग्राहकाभावात् तदसिद्धिः, न च धूमादौ वह्न्यादेरन्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसचिवं वह्न्यादिप्रत्यक्षमेव हेतुहेतुमद्भावग्राहकम्, धूममात्रेऽन्वय-व्यतिरेकज्ञानासम्भवात्, यत्किञ्चिद्धूमे रास-

तच्चावधिनियतत्वात् सहेतुकत्वव्याप्तमेवेति हेतुं विना न तस्य गगनादिव्यावृत्तत्वमिति समाधत्ते– **नेति**। समाधानाभिसन्धिमजानानः परः शङ्कते– **सन्त्यवधय** इति। **न त्वपेक्ष्यन्त** इति– कार्येणावधयो नापेक्ष्यन्ते, कार्यस्य नावध्यपेक्ष्यत्वमित्यर्थः। तदपेक्षत्वं तदनन्तरभावित्वमेव, तच्च कार्यस्यावध्यव्यवहितोत्तरक्षणभाविनोऽप्यस्तीति कथं नावध्यपेक्ष्यत्वं कार्यस्येति समाधत्ते– **नेति**। **नियतपश्चाद्भावित्वस्यैव** नियमत उत्तरकालोत्पत्तिकत्वस्यैव। **अन्यथा** नियतपश्चाद्भावित्वस्यापेक्षार्थत्वाभावे। **गर्दभादिति**– सामान्यतो वह्नेः पश्चाद्भावित्वस्येव गर्दभात् पश्चाद्भावित्वस्यापि धूमे सत्त्वमिति धूमः स्वोत्पत्तौ वह्निमिव गर्दभमप्यवधीकुर्यात्, तथा च वह्नेर्धूम इत्येवं यथा प्रतीयते तथा गर्दभाद् धूम इत्यपि प्रतीयेतेत्यर्थः। ननु वह्नेर्धूमनियतत्वेऽपि धूमगतोपकाराजनकत्वान्न तज्जनकत्वमित्याशङ्कते– **तन्नियतत्वेऽपीति**– अवधीनां कार्यनियतत्वेऽपीत्यर्थः। "**तद्धेतुजनकत्व**" इत्यस्य स्थाने "तज्जनकत्व" इति पाठो युक्तः। समाधत्ते– **उपकार** इति। **हि** यतः। कार्यगतोपकारः कार्यगतकार्यमेव, एवं च कार्यगतकार्यजनकस्य कार्यजनकत्वमिति स्यात्, तच्च न युक्तं कार्यगतकार्यजनकत्वस्य कार्यजनकत्वेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः। **अन्यथा** तद्गतोपकारलक्षणकार्यजनकत्वस्य तज्जनकत्वाप्रयोजकत्वाभ्युपगमे। **उपकारहेतुत्वाय** कार्यगतोपकारहेतुत्वार्थम्। **उपकारेऽपि** उपकारात्मककार्येऽपि, उपकारात्मककार्यजनकत्वं तदैव भवेद् यद्युपकारात्मककार्यगतोपकारजनकत्वं स्याद्, एवमुपकारात्मककार्यगतोपकारात्मककार्यजनकत्वमप्युपकारात्मककार्यगतोपकारात्मककार्यगतोपकारजनकत्वं स्यादित्येवमनवस्थाप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु कार्यगतोपकाराजनकस्यापि कार्यनियतत्वाभ्युपगमे घटादिगतोपकाराजनकस्य कपालादेर्घटादिनियतत्वं भवति न तन्त्वादेरित्यत्र किं नियामकम् ? नियामकाभावे तु तन्त्वादेरपि घटादिनियतत्वं प्रसज्येतेत्याशयेन पृच्छति– **तर्हीति**। कपालादेरेवायं स्वभावो यदुत– स घटादिनियतो भवति न तन्त्वादेरित्युत्तरयति– **स्वभावादेवेति**। **इति गृहाण** इति जानीहि। नन्वेवं कपालत्वेन कपालस्य घटं प्रति कारणत्वं घटत्वेन घटस्य कपालकार्यत्वमित्युपगतं भवेत्, एवं धूमत्वेन वह्नित्वेन धूमवह्न्योः कार्यकारणभाव इति, तच्च न सम्भवति– कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणाभावेन कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेरित्याशङ्कते– **अथेति**। **तथापि** स्वभावान्नियतत्वसम्भवेऽपि। **ग्राहकाभावात्** कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणाभावात्, **तदसिद्धिः** कार्यकारणभावासिद्धिः। वह्निसत्त्वे धूमसत्त्वं वह्न्यभावे धूमाभाव इत्येवं वह्निधूमयोर्यावन्वय-व्यतिरेकौ तत्सहकृतं वह्न्यादिप्रत्यक्षमेव वह्नि-धूमयोः कार्यकारणभावग्राहकं प्रमाणमित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। **धूमादाविति**– धूमादौ यद् वह्न्याद्यन्वयानुविधाय्यन्वयित्वं यच्च वह्न्यादिव्यतिरेकानुविधायिव्यतिरेकित्वं तदुभयज्ञानसहकृतमेव वह्न्यादिप्रत्यक्षमेव कार्यकारणभावग्राहकमित्यर्थः। निषेधे हेतुमाह– **धूममात्र** इति– देशान्तरधूमे वह्न्यन्वयाविधाय्यन्वयित्वस्य वह्निव्यतिरेकानुविधायिव्यतिरेकित्वस्य च ज्ञानासम्भवेन धूममात्रे सर्वस्मिन् धूमेऽर्थाद् धूमत्वावच्छिन्ने वह्न्यन्वय-व्यतिरेकानुविधाय्यन्वय-व्यतिरेकज्ञानासम्भवान्न तत्सचिवं वह्न्यादिप्रत्यक्षं कार्यकारणभावग्राहकमित्यर्थः। यदि च यत्किञ्चिद्धूमे वह्न्यन्वय-व्यतिरेकित्वज्ञानसहकृतं वह्न्यादिप्रत्यक्षं वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य ग्राहकमुपेयते तदा यत्किञ्चिद्धूमे रासभाद्यन्वय-व्यतिरेकानुविधाय्यन्वय-व्यतिरेकित्वज्ञानमप्यस्तीति तत्सचिवं रासभादिप्रत्यक्षमपि धूमरासभाद्योः कार्यकारणभावग्राहकं भवेदिति धूमं प्रति रासभादेरपि कारणत्वं प्रसज्येतेति प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **यत्किञ्चिद्धूम** इति। **तथाज्ञानात्** अन्वय-व्यतिरेकानुविधाय्यन्वय-व्यतिरेकज्ञानात्। ननु क्वचिद् रासभादिकमन्तरेणापि धूमोत्पत्तिर्दृश्यत इति व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानान्न धूम-रासभाद्योः कार्यकारणभावग्रह इत्याशङ्कते– **रास-**

भादेरपि तथाज्ञानात्, रासभादेर्व्यभिचारज्ञानान्न तद्ग्रह इति चेत् ? न– वह्न्यादेरपि व्यभिचारशङ्कासाम्राज्यादिति, धूमाद्यर्थिनो वह्न्यादौ प्रवृत्तिश्च सम्भावनयैवोपपद्यत इति परमतमिति चेत् ? न– सामान्यव्यभिचारा-ऽनुगतागुरुविशेषान्तरानुपस्थितिदशायां यत्किञ्चिद्धूमवह्न्योस्तद्ग्रहसामग्र्या एव वह्नि-धूममात्रे तद्ग्राहकत्वात्, सति लाघवज्ञाने व्यभिचारशङ्काया अप्रतिबन्धकत्वात्, रासभादौ तु व्यभिचारनिर्णय एव, असति तन्निर्णये तत्र धूमहेतुत्वग्रहेऽपि भ्रमत्वमेव ग्राह्याभावात्, अन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं हि हेतुत्वम्, तथा च वह्न्यादेरवधिभूतस्य धूमादिनियतपूर्ववर्तित्वादनन्यथासिद्धत्वाच्च तद् दुर्निवारम्। यागा-ऽदृष्टादौ स्वर्गादिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताग्रहश्चावच्छेदकविनिर्मोकेण शब्दानुमानादिनैव, तत्प्रामाण्यस्यापि तत्र व्यवस्थापितत्वात्। तृणा-ऽरणि-मण्यादीनां वह्निकारणताग्रहेऽपीयमेव रीतिः,

---

भादेरिति। **न तद्ग्रहः** न धूम-रासभयोः कार्यकारणभावग्रहः। देशान्तरे कालान्तरे वा वह्निं विनाऽपि धूमो भविष्यतीति व्यतिरेकव्यभिचारशङ्कया वह्नि-धूमयोरपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादिति समाधत्ते– **न– वह्न्यादेरपी**ति। ननु धूम-वह्न्योर्न यदि कार्यकारणभावस्तदा धूमरूपेष्टसाधनत्वस्य वह्नौ ज्ञानाभावाद् धूमार्थिनो वह्न्यानयनादौ प्रवृत्तिर्न स्याद्, एवं भोजनादेरपि तृप्त्यादिकं प्रति कारणत्वाभावेन तृप्त्याद्यर्थिनो भोजनादपीष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न भवेदित्यत आह– **धूमाद्यर्थिन** इति। **सम्भावनयैव** प्रायो वह्न्यादेर्धूमादिर्भवतीति सम्भावनयैव इष्टसाधनत्वसंशयादपि कृषीवलादेः कृष्यादिकरणे प्रवृत्तिदर्शनेनेष्टसाधनत्वप्रमितित्वेनेष्टसाधनतानिश्चयत्वेन वेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वभावादित्याशयः। **इति परमतम्** एवंस्वरूपं कार्यकारणभावापलापिमतम्। समाधत्ते– **ने**ति। **सामान्ये**ति– धूमं प्रति वह्नेर्द्रव्यत्वेन तेजस्त्वादिना वा कारणत्वे व्यभिचारः सकलवह्न्यनुगतवह्नित्वापेक्षयाऽगुरोर्विशेषान्तरस्यावान्तरसामान्यस्यानुपस्थितिश्चेति तद्दशायां यत्किञ्चिद्धूमवह्न्योः कार्यकारणभावग्रहस्य या यत्किञ्चिद्धूमवह्न्यन्वयव्यतिरेकग्रहसहकृतवह्निधूमादिप्रत्यक्षलक्षणा सामग्री तस्या एव वह्निधूममात्रे वह्निसामान्य धूमसामान्ययोः, **तद्ग्राहकत्वात्** कार्यकारणभावग्राहकत्वात्, वह्न्याद्यन्यतमत्वापेक्षया वह्नित्वं लघ्विति **लाघवज्ञाने सति** धूमं प्रति वह्निसामान्यस्य वह्नित्वेन कारणत्वग्रहे क्वचिद् वह्निं विनाऽपि धूमो भविष्यतीति **व्यभिचारशङ्कायाः** अप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। ननु रासभत्वादिकमपि रासभादावनुगतं सामान्यरूपत्वाच्चातद्व्यावृत्त्याद्यपेक्षया लघ्विति तेनाविरूपेण रासभादेर्धूमं प्रति कारणत्वग्रहः किं न स्यादित्यत आह– **रासभादौ त्वि**ति। **व्यभिचारनिर्णय एव** रासभाद्यभावेऽपि वह्न्यादिघटितसामग्र्या धूमोत्पत्तेर्दर्शनाद् व्यभिचारनिर्णय एव, स च कारणत्वग्रहं प्रति प्रतिबन्धक इति न धूमं प्रति रासभादेः कारणत्वग्रह इत्यर्थः। यदा च निरुक्तव्यभिचारग्रहो नास्ति तदा निरुक्तसामग्र्या रासभादेरपि धूमं प्रति कारणत्वग्रहो भवत्येव, किन्तु रासभादौ धूमकारणत्वाभावेऽपि धूमकारणग्रहो **भवन् भ्रम** एव, स च न वस्तुसाधक इति न ततो धूमं प्रति रासभादेः कारणत्वं सिद्ध्यतीत्याह– **असती**ति। **तन्निर्णये** व्यभिचारनिर्णये। **तत्र** रासभादौ। **ग्राह्याभावात्** ग्राह्यस्य धूमं प्रति रासभादेः कारणत्वस्याभावात्। कारणत्वं निरुच्य तस्य धूमं प्रति वह्न्यादौ सद्भावमावेदयति– **अन्यथे**ति– अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं कारणत्वमित्यर्थः। **तथा च** कारणत्वस्य निरुक्तस्वरूपत्वे च। **तत्** कारणत्वम्। ननु स्वर्गत्वादेर्दुःखासम्भिन्नसुखविशेषादिरूपस्यादर्शनात् कथं यागत्वेन स्वर्गत्वेन कार्यकारणभावग्रहः, धर्माधर्मगतमदृष्टत्वं त्वतीन्द्रियत्वादेव न प्रत्यक्षमिति कथं स्वर्गत्वेनादृष्टत्वेन कार्यकारणभावोऽप्यन्वयव्यतिरेकग्रहसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्य इत्यत आह– **यागादृष्टादावि**ति। ननु कार्यकारणभावापलापिना चार्वाकेण प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यं स्वीक्रियते, न शब्दानुमानादेरिति कथं ततो यागा-ऽदृष्टादौ स्वर्गादिजनकत्वग्रह इत्यत आह– **तत्प्रामाण्यस्यापी**ति– शब्दा-ऽनुमानादिप्रामाण्यस्यापीत्यर्थः। **तत्र** उदयनाचार्यादिप्रणीतकुसुमाञ्जल्यादौ, तत्रानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापको ग्रन्थश्चायम्–

"शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ १ ॥" इति, कालान्तरे कदाचिद् व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्केत, तदाकलनं च नानुमानमवधीर्य कस्यचित्, मुहूर्त-यामा-ऽहोरात्र-पक्ष-मास-र्त्वयन-संवत्सरादयो हि भाविनो भवन्मुहूर्ताद्यनुमेया एव, अनवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात्,

अनाकलने वा कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्क्येत, तथा च सुतरामनुमानस्वीकारः, एवं च देशान्तरेऽपि वक्तव्यम्, स्वीकृतमनुमानं सुहृद्भावेन पृच्छामः कथमाशङ्का निवर्तनीयेति चेत् ? न- यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः, तेन हि वर्तमानेनोपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते, विच्छिन्नविपक्षेच्छश्च प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् । ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्तते, ततोऽनवस्थया भवितव्यम्, न- शङ्काया व्याघातावधित्वात्, तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो नावतरन्तीति लोकमर्यादा, नहि हेतुफलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि शक्यते, तथा सति शङ्कैव न स्यात्, सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादिवत्, तथाप्यतीन्द्रियोपाधिनिषेधे किं प्रमाणमित्युच्यतामिति चेत् ? न वै कश्चिदतीन्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम्, केवलं साहचर्ये निबन्धनान्तरमात्रं शङ्क्यते, ततः शङ्कैव फलतः स्वरूपतश्च निवर्तनीया, तत्र फलमस्याविपक्षस्यापि जिज्ञासा तर्कादाहृत्य निवर्तते, ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति सर्वं सुस्थम्, न चैतदागमम्, न्यायाङ्गतया तर्कं व्युत्पादयतः सूत्रकारस्याभिमतत्वात्, अन्यथा तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यादिति । अनुमानस्य प्रामाण्ये तत एव संवादिप्रवृत्तिजनकत्वहेतुना शब्दजधियोऽपि प्रामाण्यं सिद्ध्यत्येव, प्रमाणं भवतु शब्दः किन्तु तस्यानुमानेऽन्तर्भाव इति न पृथक् प्रमाणमिति वैशेषिकमतं चाशङ्क्य कुसुमाञ्जलावेव दूषितम्, तद्ग्रन्थश्चायम्- "शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः, तथाहि- यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवन्तो वाक्यत्वादिति व्यधिकरणम्, पदार्थत्वादिति चानैकान्तिकम्, पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा, यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्याभावः, नह्यत्र मत्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं विशेषण-विशेष्यभावो वा संभवति, ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भाववादिभिर्नेष्यते, न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वम्, यल्लिङ्गस्य विषयस्तदेव तस्य, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् तदुपलम्भे हि व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति, तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थवदिति स्यात्, न च विशेषासिद्धिर्दोषः, संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात्, यद्वा एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानि आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात्, गामभ्याजेतिपदवत्, न चैवमर्थासिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः, तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भ इति, अत्रोच्यते- "अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः । आकाङ्क्षासत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥ १ ॥" एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टा एवेति नियमो वा साध्यः ? सम्भावितसंसर्गा वा ? न प्रथमः- अनाप्तपदकदम्बस्मारितैरनेकान्तात्, आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चेत् ? न- वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः न ह्यविप्रलम्भकत्वमिहाप्तशब्देन विवक्षितम्, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्, अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि, न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुम्, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्, यत्र क्वचिदाप्तत्वमनाप्तस्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः, ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम्, न चैतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यम्, बुद्धेरर्थभेदमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात्, पदार्थमात्रे चाभ्रान्तत्वसिद्धौ न किञ्चित्, अन्यसाधारण्यात्, एतेषां संसर्गेऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चेत् ?, न- एतेषां संसर्गे इत्यस्या एव बुद्धेरसिद्धेः, अननुभूतचरे स्मरणायोगात्, तदनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति । नापि द्वितीयः- योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्, वाक्यस्य च तदेकफलत्वात्, योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः, अन्यथा तदसिद्धावासन्नसाकाङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात्, तथा चाग्निना सिञ्चेदित्यादिना स्मारितैरनेकान्तः, तथाविधानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति । द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीति, तत्र केयमाकाङ्क्षा नाम, न तावद् विशेषणविशेष्यभावः, तस्य संसर्गस्वभावतया साध्यत्वात् नापि तद्योग्यता, योग्यतयैव गतार्थत्वात् ?, नाप्यविनाभावः, नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात्, तत्रापि सामान्याक्षिप्तविशेषयोरविनाभावोऽस्तीति चेत् ?, न- अहो विमलं जलं नद्याः, कच्छे महिषश्चरतीत्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् ?, नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत् सर्वदा वाक्यापर्यवसानप्रसङ्गात्, गुण-क्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा, पट इत्युक्ते किंरूपः कुत्र किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा, तत्र भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदस्मारितविषया, न तु किंरूप इत्यादिरपि, यदा तु रक्त इत्युच्यते तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्यात्, इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत् ? एवं तर्हि चक्षुषी निमील्य, परिभावयतु भवान्- किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति, तत्र प्रथमे नानया व्यभिचार-

तृणत्वेन व्यभिचारज्ञानस्य तेनैव रूपेण कारणताग्रहविरोधित्वात्, अवच्छेदकौदासीन्येन तृणत्वसमाना-

व्यावर्तनाय हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात्, आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकोऽयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ व्यभिचारात्, द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवद् तत्सद्भावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्वयप्रत्ययो न जायते, न त्वेतदस्ति, आसत्तियोग्यतामात्रप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात्, निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात्, कथमेष निश्चयः साकाङ्क्ष एव प्रत्येति न तु ज्ञाताकाङ्क्ष इति चेत्? तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः, अन्यत्र तथा दर्शनाच्च, यदा हि दूराद् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते– कोऽयमिति, प्रत्यासीदंश्च स्थाणुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छामीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थप्रत्ययो भवति, तथेहाप्यविशेषाद् विशेषोपस्थानकाले संसर्गावगतिरेव, न तु जिज्ञासाऽवगतिरिति, न च विशेषोपस्थानात् प्रागेव जिज्ञासावगतिः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्यानाकाङ्क्षत्वात्, न चैवम्भूतोऽयमैकान्तिको हेतुः, यदा ह्ययमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति वक्तोच्चारयति श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति शृणोति तदाऽस्त्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बत्वम्, न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति, स्यादेतत्, यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः, कुतस्तर्हि कतिपयपदश्राविणः संसर्गप्रत्ययः, अलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात्, एतावानेवायं समभिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः, न– तत्संदेहेऽपि श्रुताऽनुरूपसंसर्गाऽवगमात्, भवति हि तत्र प्रत्ययो न जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं यद् राज्ञः पुरुषोऽयमपसार्यतामिति, भ्रान्तिरसाविति चेत्? न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात्, न लिङ्गाभासजा, लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वात्, एतावत्पदकदम्बप्रतिसन्धानमेव तां जनयतीति चेत्? यद्येवमेतदेवादुष्टं तद्भ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम्, व्याप्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्यावधारणात्, चक्षुरादिवत्, नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययोऽसंसर्गाग्रहमात्रेण तु तथा व्यवहार इति चेत्? तर्हि यावत्समभिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतीकारः, तथाभूतस्यानाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात्, असंसर्गाग्रहपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत्? एवं तर्हि संसर्गो न सिद्ध्येत्, आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेत्?, न– सर्वविषयाप्तत्वस्यासिद्धेः, यत्र कचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात् प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्ध्यभ्युपगमादित्युक्तम्, न च सर्वत्र जिज्ञासा निबन्धनम्, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात्, आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः? जिज्ञासां प्रति योग्यता, सा च स्मारिततदाक्षिप्तयोरविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः, न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तदभावनिरूपणस्य च विषयनिरूप्यत्वादितीति। प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमभ्युपगच्छतश्चार्वाकस्य प्रत्यक्षाभावादीश्वरमपलपतः शिक्षणमपि तत्रैव, तथा च तद्ग्रन्थः– "चार्वाकस्त्वाह- किं योग्यताविशेषाग्रहेण, यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति विपरीतमस्ति, न चेश्वरादयस्तथा ततो न सन्तीत्येतदेव ज्यायः, एवमनुमानादिविलोप इति चेत्? नेदमनिष्टम्, तथा च लोकव्यवहारोच्छेद इति चेत्? न– सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः, संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति, अत्रोच्यते– "दृश्यादृश्योर्न संदेहो भावाभावविनिश्चयात्। अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम्॥" सम्भावना हि सन्देह एव, तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन् सति स्यात्, स एव तु कुतः, दर्शनदशायां भावनिश्चयात्, अदर्शनदशायामभावावधारणात्, तथा च गृहाद् विनिर्गतश्चार्वाकवराको न निवर्तेत, प्रत्युत पुत्रदारधनाद्यभावावधारणात् सोरस्ताडं शोकविकलो विक्रोशेत्, स्मरणानुभवान्नैवमिति चेत्, न– प्रतियोगिस्मरण एवाभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि कथं पुनरासादयिष्यति, सत्त्वादिति चेत्? अनुपलम्भकालेऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्मात्रेणावधारणम्, तदैवोत्पन्ना इति चेत्? अनुपलम्भेन हेतूनां बाधात्, अबाधे वा स एव दोषः, अत एव प्रत्यक्षमपि न स्यात्– तद्धेतूनां चक्षुरादीनामनुपलम्भबाधितत्वात्, उपलभ्यन्त एव गोलकादय इति चेत्? न– तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलम्भात्, न च यौगपद्यनियमः, कार्यकारणभावाद्" इति। अवच्छेदकविनिर्मोकेणान्यत्रापि कार्यकारणभाव इत्युपदर्शयति– **तृणाऽरणिमण्यादीनामि**ति। **तृणत्वेनैवे**ति– तृणत्वावच्छिन्नस्याभावेऽपि अरण्यादितो वह्नेर्भावेन तृणाभावे वह्न्यभावलक्षणव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य तृणत्वेनैव धर्मेण वह्निनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य तृणे ग्रहे प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। **अवच्छेदकौदासीन्येन** अवच्छेदकस्य कस्यचिदप्रवेशेन "**तृणत्वसमानाधिकरणताग्रहे**" इत्यस्य स्थाने "तृणत्वसामानाधिकरण्येन कारणताग्रहे" इति पाठो युक्तः, तृणं वह्निकारणमित्येवं कारणताग्रह इत्यर्थः। **विरोधाभावात्** तृणत्वेन व्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। ननु कारणतायाः ससम्बन्धिकपदार्थत्वेन

धिकरणताग्रहे विरोधाभावात् । अवच्छेदकरूपानुपस्थितौ कथमवच्छेद्यकारणताग्रहः कारणताया ससम्बन्धिकपदार्थत्वेन तत्प्रत्यक्षे सम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वादिति चेत् ? न– " अयं घटः " इति समवायप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । अथ येन समवायत्वादिना रूपेण ससम्बन्धिकता तेन रूपेण तत्प्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इति चेत् ? न– तथापि ससम्बन्धिकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यत्र सम्बन्धिमात्रवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकपदार्थत्वात्, प्रकृते च इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति कारणताप्रत्यक्षस्यापि तृणकार्यताश्रयमात्रवृत्त्यैतद्वह्नित्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वसम्भवात्, यद्वा इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति प्रत्यक्षस्यैतद्वह्नित्वावच्छिन्नकार्यतावगाहित्वेऽप्यवच्छेदकत्वांशे भ्रमत्वेऽपि कार्यतांशे प्रमात्वान्न कोऽपि दोषः । अथान्वय-व्यतिरेकाग्रहाप्रकारकजात्या कार्यत्वकल्पनाऽनौचित्यात् तथाभूतशक्त्या कारणत्वमेव

ससम्बन्धिकपदार्थप्रत्यक्षे सम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वादवच्छेदकरूपसम्बन्धिज्ञाने सत्येवावच्छेद्यकारणत्वग्रहो नान्यथेत्यवच्छेदकधर्मानुपस्थितौ कारणत्वग्रहो न सम्भवतीत्याशङ्कते– **अवच्छेदकरूपानुपस्थिता**विति । समाधत्ते– नेति– अयं घट इति प्रत्यक्षे घटत्वप्रकारकेदंविशेष्यके समवायोऽपि संसर्गतया भासत इति समवायस्यापि तत् प्रत्यक्षं भवति, न च ततः प्राग् घटत्वेन घटस्य सम्बन्धिनः प्रत्यक्षं समस्ति यत् कारणं भवेदिति सम्बन्धिप्रत्यक्षमन्तराऽपि ससम्बन्धिकसमवायज्ञानस्य भावेन व्यभिचारान्निरुक्तकार्यकारणभावस्यासम्भवादित्यर्थः । नन्वयं घट इति प्रत्यक्षे समवायः संसर्गतयैव भासते न नित्यसम्बन्धत्वलक्षणसमवायत्वेन, निरुक्तसमवायत्वेनैव च तस्य ससम्बन्धिकपदार्थत्वमतस्तेन रूपेण तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सम्बन्धिज्ञानस्य हेतुत्वादयं घट इति प्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते– **अथे**ति । **तेन रूपेण** समवायत्वेन रूपेण । **तत्प्रत्यक्षे** समवायप्रत्यक्षे । **तस्य** सम्बन्धिज्ञानस्य । समाधत्ते– नेति । **तथापि** उक्तप्रकारेण कार्यकारणभावाश्रयणेनायं घट इति समवायप्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहारेऽपि । " **ससम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन** " इत्यस्य स्थाने " ससम्बन्धिकतावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन " इति पाठो युक्तः । **सम्बन्धिमात्रे**ति– तथा च ससम्बन्धिपदार्थवृत्तिप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सम्बन्धिवृत्तिप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यत्रैवोक्तकार्यकारणभावपर्यवसानम्, सम्बन्धत्वस्य ससम्बन्धिसमवायमात्रवृत्तित्वाभावात् संसर्गस्य संसर्गतयैव भानम्, तद्विशेषणस्य विशेषणत्वमेव न प्रकारत्वमिति सम्बन्धत्वस्यायं घट इति प्रत्यक्षे प्रकारत्वाभावात् ससम्बन्धिकसमवायमात्रवर्तिनः समवायत्वस्यापि तत्र प्रकारत्वाभावादयं घट इति समवायप्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकधर्मानाक्रान्तत्वात् तत्र व्यभिचारः परिहृत एव भवति । वह्नितृणयोः कार्यकारणभावे तृणनिष्ठकारणताया आश्रयतया सम्बन्धि तृणं निरूपकतया वह्निव्यक्तिर्न तु वह्निमात्रं व्यभिचारेण तृणनिष्ठकारणताया वह्निमात्रनिरूपितत्वाभावात्, एवं च निरुक्तकारणताप्रत्यक्षमियं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येत्याकारकं तस्य तृणकार्यताश्रयवह्निव्यक्तिरूपसम्बन्धिमात्रवृत्त्येतद्वह्नित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वेन व्यभिचाराभावादित्याह– **प्रकृते चे**ति । इयं वह्निव्यक्तिस्तृणजन्येति वह्नि-तृणयोः कार्यकारणभावप्रत्यक्षं तृणत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितैतद्वह्नित्वावच्छिन्नकार्यतावती वह्निव्यक्तिरियमित्याकारकत्वेन तृणनिरूपितवह्निनिष्ठकार्यतायामेतद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वस्याभावेऽप्येतद्वह्नित्वावच्छिन्नत्वस्यावगाहनात् तदंशे भ्रमत्वेऽप्येतद्वह्निव्यक्तौ तृणनिरूपितकार्यतायाः सत्त्वात् तदंशे प्रमात्मकमेव, तस्य च वह्निनिष्ठतद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वमस्त्येवेति न कश्चिद् दोष इति कल्पान्तरमाह– **यद्वे**ति । ननु तृणसत्त्वे एतद्वह्निसत्त्वं तृणाभावे एतद्वह्न्यभाव इत्येवमन्वय-व्यतिरेकग्रहो नात्र सम्भवति, एतद्वह्निव्यक्तेरपूर्वत्वेन तस्याः कदाचिदपि पूर्वं तृणतोऽभावाद् वह्न्यन्तरस्य तृणान्तरात् पूर्वं भावेऽपि तत्रैतद्वह्नित्वस्याभावादिति नैतद्वह्नित्वेन तृणत्वेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवति, तृणजन्यवह्निमात्रवर्तिवह्नित्वावान्तरजातेश्च नान्वय-व्यतिरेकग्रहप्रकारत्वमिति न तया कार्यकारणभावकल्पना युक्तेति तृणाऽरणि-मणिष्वेका वह्न्यनुकूला शक्तिरस्ति, तयैव तृणादीनां वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमिति तृणनिष्ठनिरुक्तशक्त्यवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकं वह्नित्वमेवेत्याशङ्कते– **अथे**ति । " **अथान्वयव्यतिरेकाग्रहाप्रकारकजात्या** " इत्यस्य स्थाने " अथान्वय-व्यतिरेकग्रहाप्रकारजात्या " इति पाठो युक्तः, तथाकल्पनाऽनौचित्यं चाप्रत्यक्षीभूतस्य वह्नित्वावान्तरजातित्रयस्य कल्पने गौरवादेव । **तथाभूतशक्त्या** अन्वय-व्यतिरेकग्रहाप्रकारीभूततृणारणिमण्यनुगतवह्न्यनु-

कल्प्यतां लाघवात् इति चेत् ? न– तृणादेः फूत्कारादिसहकारिनियमानुपपत्तेर्मणिफूत्कारादिनापि वह्न्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, तथा च फूत्कारादिजन्यविजातीयवह्नौ तृणत्वादिना हेतुत्वस्यावश्यकत्वात्, न च तृणफूत्कारादिसंयोगेष्वेव शक्तिरिति न तन्नियमानुपपत्तिः, तर्हि तृणत्वादिना तृणादीनामहेतुत्वेऽकारणत्वेनैव सामयिकशक्तिविशेषकल्पनप्रसङ्गात्, तथाभूताभावविशेषस्यैव वा तत्रौचित्यान्नायमपि । वह्नौ जातिभेदस्यानुभविकत्वादेव तत्तदवच्छिन्ने तृणत्वादिना हेतुत्वमित्यन्ये, वह्नित्वावच्छिन्ने विलक्षणो-

कूलशक्त्या । **लाघवादिति**– तथाभूता शक्तिरेकैवेत्यनेकजातिकल्पनाऽपेक्षयैकशक्तिकल्पने लाघवादित्यर्थः । फूत्कारसहकृतात् तृणादेव वह्न्युत्पत्तिर्निर्मन्थनसहकृतादरणेरेव वह्न्युत्पत्तिः सूर्यकिरणसंयोगसहकृतान्मणेरेव वह्न्युत्पत्तिरिति तृणादेः फूत्काराद्येव सहकारीति नियमो न भवेत्, फूत्कारादीनां वह्न्यनुकूलशक्तिमत एव सहकारित्वेन फूत्कारसचिवारण्यादितोऽपि वह्निरुत्पद्येतेति समाधत्ते– **नेति । तथा च** वह्निं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वे च । **फूत्कारादी**त्यादिपदान्निर्मन्थनरविकिरणसंयोगयोरुपग्रहः, **तृणत्वादिने**त्यत्रादिपदादरणित्वमणित्वयोरुपग्रहः, एवं च फूत्कारजन्यविजातीयवह्निं प्रति तृणत्वेन तृणस्य, निर्मन्थनजन्यविजातीयवह्निं प्रति अरणित्वेनारणेः, तरणिकिरणप्रतिफलनजन्यविजातीयवह्निं प्रति मणित्वेन मणेश्च हेतुत्वस्याऽऽवश्यकत्वादित्यर्थः । ननु तृणफूत्कारसंयोगे निर्मन्थनारणिसंबन्धे तरणिकिरणमणिसंयोगे च वह्न्यनुकूलशक्तिरेकोपेयते, तादृशशक्तिमत्त्वेन तृणफूत्कारसंयोगादीनां वह्निं प्रति कारणत्वे नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति । न तन्नियमानुपपत्तिः** न सहकारिनियमानुपपत्तिः । यत् कारणं तत् कार्यानुकूलशक्तिमत्, यच्च न कारणं न तत् कार्यानुकूलशक्तिमदिति कार्यकारणेषु कार्यानुकूलशक्तेरिव कार्याकारणेषु कार्याननुकूलशक्तेरपि स्वसमयसिद्धायाः कल्पनं स्याद्, एवं च तृणत्वादिना तृणादीनां वह्निकारणत्वाभावे तेष्वकारणत्वेन स्वसमयसिद्धस्य शक्तिविशेषस्य कल्पनं प्रसज्येतेति समाधत्ते– **तर्हीति । तथाभूतेति**– तृणफूत्कारसंयोगभिन्नत्वे सति अरणिनिर्मन्थनसम्बन्धभिन्नत्वे सति तरणिकिरणसंयोगभिन्नो यस्तद्भिन्नत्वरूपान्यतमत्वात्मकाभावविशेषस्यैव वा तत्र तृणफूत्कारसंयोगादिषु वह्निकारणतावच्छेदकतया कल्पनौचित्यप्रसङ्गादित्यर्थः । भवत्वन्यतमत्वेनैव कारणत्वं किं नश्छिन्नमित्यत आह– **नायमपीति**– अन्यतमत्वेन कारणत्वमपि न सम्भवति, अन्यतमत्वस्य भेदकूटावच्छिन्नभेदरूपतया तत्र कूटत्वस्यैकविशिष्टापरत्वात्मकत्वेन विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहादन्यतमत्वस्यानेकरूपतया तदवच्छिन्नकारणत्वस्याप्यनेकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं च वह्नित्वावान्तरजातित्रयस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यैव तृणादिजन्यतावच्छेदकत्वमिति विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तृणत्वेन, विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति अरणित्वेन, विजातीयवह्नित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन कारणत्वमित्येवं कार्यकारणभावत्रयकल्पनमेव ज्याय इत्याह– **वह्नौ जातिभेदस्येति । अन्ये** इति– उदयनाचार्याः, तथा च तद्ग्रन्थः– "फूत्कारेण तृणादेरेव, निर्मन्थनेनारणेरेव, प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवेति प्रकारनियमवत् तेनैव व्यज्यमानस्य कार्यजातिभेदस्य भावात्, दृश्यते च पावकत्वाविशेषेऽपि प्रदीपः प्रासादोदरव्यापकमालोकमारभते, न तथा ज्वालाजालजटिलोऽपि दारुदहनो नितरां च कारीषः । यस्तु तं नाकलयेत् स कार्यसामान्येन कारणमात्रमनुमिनुयादिति किमनुपपन्नम्, एवं तर्हि धूमादावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्यात्, यस्य दहनापेक्षेति न धूमादिसामान्याद् वह्निसामान्यादिसिद्धिः, एतेन व्यतिरेको व्याख्यातः, तथा च कार्यानुपलब्धिलिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनुमानेनेति चेत् ? प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदो न कार्यप्रयोजक इति वदतो बौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः, अस्माकं तु यत्सामान्याक्रान्तयोर्ययोरन्वय-व्यतिरेकवत्ता तयोस्तथैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः, तथा चावान्तरविशेषसद्भावेऽपि न नो विरोधः, किं पुनस्तार्णादौ दहनसामान्यस्य प्रयोजकं तृणादीनां विशेष एव नियतत्वादिति चेत् ? तेजोमात्रोत्पत्तौ पवनो निमित्तम्, अवयवसंयोगोऽसमवायी, तेजोऽवयवाः समवायिनः, इयमेव सामग्री गुरुत्ववद् द्रव्यसहिता पिण्डितस्य, इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनम्, तत्रापि जलं प्राप्य दिव्यम्, पार्थिवं प्राप्य भौमम्, उभयं प्राप्यौदर्यमारभत इति स्वयमूहनीयमिति ।" अनन्तरमुल्लिखिते उदयनाचार्यग्रन्थ एव "इयमेव तेजोगतमुद्भूतस्पर्शमपेक्ष्य दहनम्" इत्युक्त्या प्राचीननैयायिकानामुदयनाचार्यप्रभृतीनामेव मतमेतत्, यदुत– वह्नित्वावच्छिन्ने विलक्षणोष्णवत्तेजः कारणमिति, युक्तं चैतत्, अन्यमतोपदर्शने वह्नित्वावान्तरवैजात्यवच्छिन्ने तृणत्वादिना कारणत्वोपदर्शनेऽपि वह्नित्वावच्छिन्ने

ष्णस्पर्शवत्तेजः कारणमिति नव्याः, तेजस्त्वेन तत्र हेतुत्वम्, त्र्यणुकात्मकवह्नौ तृणत्वादिना, त्रसरेण्वादिनिष्ठवैजात्यावच्छिन्ने त्र्यणुकादिनिष्ठवह्नित्वेनेत्येतस्मात् क्वचिदेकान्तेन क्वचिच्च विकल्पेन, दण्डत्वादिना घटादौ तृणत्वादिना च वह्निविशेषादौ कारणतायुक्तागमबलात् तत्त्वज्ञानत्वेन कर्मविशेषत्वादिना च कारणताऽऽवश्यकीति नानुपायवादः श्रेयानिति नैयायिकादयः।

वयं तु ब्रूमः– तन्तोरेव पटो न कपालादेरिति, कुत इति प्रश्ने स्वभावादेवेति यदुत्तरं तत्र प्रश्नोत्तरे किं हेतुविषये, उत नियामकविषये ? उभयत्रापि किं धर्म्यालम्बने, उत धर्मालम्बने ? आद्ये–तन्तुजन्यकपालाजन्यपटे स्वभावो हेतुरित्यागतम्, स च स्वात्मैवेत्यात्माश्रयः, द्वितीयेऽपि स एव दोषः स्वस्य स्वनियामकत्वासम्भवात्, भेदगर्भनियामकस्यैव जिज्ञासितत्वाच्च, न तृतीयः– धर्महेतोरजिज्ञासि-

कस्यचित् कारणस्यानुपदर्शनाद् वह्नित्वावच्छिन्ने किं कारणमित्याकाङ्क्षायास्तन्मतेऽनिवृत्तेः, तस्मादन्यमतमेवैतत्। तथा च "मित्यन्ये" इत्यस्य स्थाने "मिति। अन्ये" इति पाठः "कारणमिति" इति स्थाने "कारणमिति।" इति पाठः। "नव्याः," इत्यस्य स्थाने "नव्यास्तु" इति पाठेन भाव्यम्, तस्य तेजस्त्वेनेत्याद्यग्रिमग्रन्थे समन्वय इति बोध्यम्। तत्र वह्नित्वावच्छिन्ने। तृणत्वादिनेत्यनन्तरं हेतुत्वमित्यनुषज्यते, एवमग्रेऽपि, तेजस्त्वावान्तरजातेः परमाण्वात्मकतेजस्यनुपगमात्त द्व्यणुकात्मकवह्नौ परमाणुनिष्ठवह्नित्वेन कारणत्वसम्भव इति त्र्यणुकात्मकवह्नौ तृणत्वादिना हेतुत्वमङ्गीकृतम्। त्रसरेण्वादिनिष्ठेति– त्र्यणुके तेजस्त्वावान्तरवह्नित्वजातिः सम्भवतीति तद्रूपेण त्र्यणुकात्मकवह्नेस्त्रसरेण्वात्मकवह्निगतवैजात्यावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं सम्भवतीति। उपसंहरति– तस्मादिति। "नेत्यतस्मात्" इत्यस्य स्थाने "नेति, तस्मात्" इति पाठो युक्तः। क्वचिदेकान्तेनेति– घटादौ दण्डादेर्दण्डत्वादिना यत् कारणत्वं तदेकान्तेन, न हि दण्डादिकमन्तरेण कस्यापि घटादिजातीयस्य सम्भव इति, वह्निविशेषादौ तृणत्वादिना तृणादेर्यत् कारणत्वं तद् विकल्पेन, तृणाद् वा मण्यादितो वा वह्निविशेषादेः सम्भव इति। "कारणतायुक्तागम" इत्यस्य स्थाने "कारणता युक्ता, आगम" इति पाठो युक्तः। तत्त्वज्ञानत्वेनेति– मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कर्मविशेषत्वादिना च कारणताऽवश्यमभ्युपेयेत्यर्थः। इति एतस्मात् कारणात्। अनुपायवादः नियतिवादिनां स्वभावादेव कार्यमात्रमुपजायते न कस्यचित् किञ्चित् कारणमिति तत्त्वज्ञानादिकमन्तरेणापि मोक्षो भविष्यत्येवेति न तदर्थमायासो विधेय इत्यनुपायवादो न श्रेयान् न युक्त इति नैयायिकादयो वदन्तीत्यर्थः।

स्वयं नियतिवादखण्डनमुपदर्शयति– वयं त्विति– स्याद्वादिनोऽस्मदादय इत्यर्थः। "रिति, कुत" इत्यस्य स्थाने "रिति कुत" इति पाठो युक्तः। किं हेतुविषये इति– तन्तोरेव पटो न कपालादेरिति कस्माद्धेतोरिति हेतुविषयः प्रश्नः, तन्तोरेव पटो न कपालादेरिति स्वभावादेवेति हेतुविषयकमुत्तरमित्येवं प्रश्नोत्तरे किं हेतुविषये इत्यर्थः, उत नियामकविषये इति– तन्तोरेव पटो न कपालादेरिति कस्मान्नियामकादिति नियामकविषयः प्रश्नः, तन्तोरेव पटो न कपालादेरिति स्वभावादेव नियामकादित्येवं किं नियामकविषये प्रश्नोत्तरे इत्यर्थः। उभयत्रापि हेतुविषयप्रश्नोत्तरयोर्नियामकविषयप्रश्नोत्तरयोश्च। आद्ये धर्म्यालम्बने हेतुविषये प्रश्नोत्तरे इति प्रथमपक्षे। आगतम् उत्तरस्वरूपं प्राप्तम्। धर्म्यालम्बनपक्षे स्वमेव भावः स्वभाव इत्येतत्पक्षे व्युत्पत्त्या स्वभावः स्वमेव भवेत्, तथा च स्वस्मादेव भवतीति, न चैकस्यैव पौर्वापर्यनियतकार्यकारणभावः संभवत्यात्माश्रयश्चात्र दोष इत्याह– स चेति स्वभावश्चेत्यर्थः। द्वितीयेऽपि धर्म्यालम्बने नियामकविषये प्रश्नोत्तरे इति द्वितीयपक्षेऽपि। स एव आत्माश्रय एव, यथाऽऽत्माश्रयात् स्वं न स्वस्य हेतुस्तथाऽऽत्माश्रयात् स्वं न स्वस्य नियामकमित्याह– स्वस्येति। जिज्ञासितविषयत्वात् प्रश्नस्य नहि स्वं स्वनियमकारीति स्वभिन्ननियमकारिणो जिज्ञासितत्वात् तद्विषयकप्रश्नस्योत्तरं स्वभिन्ननियामकविषयकमेव भवितुमर्हतीति निरुक्तोत्तरस्य स्वात्मनियामकगोचरस्य न तथात्वसम्भव इत्याह– भेदगर्भेति। न तृतीय इति धर्मालम्बने हेतुविषयप्रश्नोत्तरे इति तृतीयपक्षोऽपि न युक्त इत्यर्थः। निरुक्तनिषेधेऽपि पूर्वोक्तमेव हेतुमुपदर्शयति– धर्महेतोरिति। नापि चतुर्थ इति– धर्मालम्बने नियामकविषये प्रश्नोत्तरे इति

तत्वात्, नापि चतुर्थः– पटे तन्तुजन्यत्व-कपालाजन्यत्वधर्मशालित्वस्य तत्स्वभावनियम्यत्वे निरूपकत्वेन स्वस्यैव प्रवेशात् । एतेन तत्तत्प्रकारकेश्वरेच्छा-ज्ञानरूपाया नियतेर्नियामकत्वमपि पामराभ्युपगतं निरस्तम् । तस्मात् स्वभावो नाम स्वहेतुस्तस्मादुक्तधर्मशालित्वमित्येव व्याख्यातुमुचितम् । तावद्धर्मावच्छिन्नतद्व्यक्त्युपपत्तौ तावद्धर्मविशिष्टतन्निरूपितभव्यतानुप्रवेशेनैव तद्धेतोर्व्याप्रियमाणत्वादि(त्वा)नादित्वा(द्य)वध्यवधिमत्प्रवाहस्यानवस्थादिदोषाननुपातात् । अयमेव जैनानां तथाभव्यत्वहेतुताप्रवादः, एतदनभ्युपगमे च तीर्थकरा-ऽतीर्थकर-प्रत्येकबुद्ध-बुद्धबोधितादिसिद्धकार्यभेदः कथमुपपादनीयः, तत्रान्यपुष्कलहेत्वभावात्, अथेयं चैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितनीलेतरघटत्वादिनापि कार्यता स्यादिति चेत् ? स्यादेव किं नः

चतुर्थपक्षोऽपि न युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह– **पट** इति । **तत्स्वभावनियम्यत्वे** पटगततन्तुजन्यत्व-कपालाजन्यत्वात्मकस्वभावनियम्यत्वे, नियम्यं– निरूप्यम्, नियामकं च– निरूपकम्, न च स्वमेव स्वस्य निरूपकम्, प्रकृते तु निरूप्यमेव निरूपकशरीरे प्रविष्टमिति निरूप्यत्वेन स्वस्यैव प्रवेशादात्माश्रयापातेन नेदमप्युत्तरं समीचीनमित्यर्थः । **एतेनेत्यस्य निरस्तमि**त्यनेनान्वयः । **एतेन** नियामकशरीरप्रवेशप्रयुक्तनिरूपकत्वत आत्माश्रयापातेन । **तत्तदि**ति– यथा पटे यत्तन्तुजन्यत्वकपालाजन्यत्वात्मकधर्मस्तत्प्रकारिका येश्वरेच्छा तत्प्रकारकं वा यदीश्वरज्ञानं तद्रूपायास्तदात्मिकाया नियतेर्नियामकत्वमपि घटगतोक्तधर्मस्य नियम्यस्य निरुक्तनियामकशरीरसन्निविष्टतया निरूपकत्वत आत्माश्रयप्रसङ्गदोषग्रस्तमतः **पामराभ्युपगतं** मूर्खकल्पविद्वन्मन्यस्वीकृतं खण्डितमवसेयमित्यर्थः । तस्मात् स्वभावादेव– स्वहेतुत एव पटे तन्तुजन्यत्वकपालाजन्यत्वधर्मशालित्वमिति हेतुहेतुमद्भावोऽस्मदाद्युपगतः श्रेयानिति निगमयति– **तस्मादि**ति । तन्तुजन्यत्व-कपालाजन्यत्वादियावद्धर्मविशिष्टपटव्यक्तेस्तथाभव्यत्वादेवोत्पाद इति तथाभव्यत्वहेतुताप्रवादं जैनानां सङ्गमयति– **तावद्धर्मावच्छिन्नतद्व्यक्त्युपपत्तावि**ति– "**तद्व्यक्त्युपपत्तौ**" इत्यस्य स्थाने "तद्व्यक्त्युत्पत्तौ" इति पाठः सम्यग्, अस्य **तद्धेतोर्व्याप्रियमाणत्वादि**त्यनेनान्वयः । **तन्निरूपिते**ति– तद्व्यक्तिनिरूपितेत्यर्थः । **भव्यताऽनुप्रवेशेनैवे**ति– नह्येकस्मात् कारणादेव कार्यमुपजायते किन्तु कारणकूटलक्षणसामग्रीत एव, अत एव नह्येकं किञ्चिज्जनकं किन्तु सामग्री वैजनिकेति प्राचीनैर्गीयते, सामग्र्यां च कारणान्तरसन्निवेशवत् तावद्धर्मविशिष्टतद्व्यक्तिनिरूपितभव्यत्वमपि प्रविशतीत्येवं भव्यत्वानुप्रवेशेनैवेत्यर्थः । "**दि(त्वा)नादित्वा(द्य)वध्य**" इत्यस्य स्थाने "दित्यनाद्यवध्य" इति पाठः सम्यक्, **इति** एतस्मात् कारणात्, **अनाद्यवध्यवधिमत्प्रवाहस्ये**ति– अवधिर्हेतुः, अवधिमत् कार्यम्, तयोः प्रवाहः– परम्परा, तथा अनादिश्चासाववध्यवधिमत्प्रवाहश्चानाद्यवध्यवधिमत्प्रवाहस्तस्येत्यर्थः, अनाद्यवध्यवधिमत्प्रवाहस्य तथाभव्यत्वादेव भावेन भव्यत्वस्वभावाद् भवतस्तस्यानवस्थादिदोषाननुपातात्, अनवस्थितस्वरूपे तस्मिन्ननवस्थामन्तरेण तथाभव्यत्वमेवानुपपन्नमिति प्रामाणिकीयमनवस्था न दोषावहेत्यनवस्थाया भावेऽपि तस्या न दोषरूपतेत्येवमनवस्थादिदोषाननुपातादित्यर्थः । **अयमेव** कारणकूटे तावद्धर्मविशिष्टतद्व्यक्तिनिरूपितभव्यत्वानुप्रवेशेन तद्धेतोस्तावद्धर्मावच्छिन्नतद्व्यक्त्युत्पत्तौ व्याप्रियमाणत्वमित्यभ्युपगमवाद एव । **एतदनभ्युपगमे च** निरुक्ततथाभव्यत्वहेतुतावादानभ्युपगमे च । **तीर्थकरे**ति– यस्तीर्थकरो भूत्वा सिद्ध्यति स तीर्थकरसिद्धः, यश्चातीर्थकर एव सिद्ध्यति सोऽतीर्थकरसिद्धः, एवमग्रेऽपि, तत्त्वज्ञानादिना मोक्षमासादयतां जीवानां योऽयं तीर्थकरसिद्धादिलक्षणकार्यभेदः स तथाभव्यत्वस्य कारणत्वस्वीकारमन्तरेण कथमुपपादनीयः, उपपादयितुमशक्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह– **तत्रे**ति– तीर्थकरसिद्धादिकार्यभेदे इत्यर्थः । **अन्यपुष्कलहेत्वभावादि**ति– केवलज्ञानादिकारणकदम्बकं सर्वत्र समानमेव, किन्तु तथाभव्यत्वान्येव प्रतिनियतकार्यनिरूपितानि विभिन्नानि कारणानि, तत्प्रवेशत एव सामग्र्या अपि भेदः, तथाभव्यत्वस्य कारणत्वानभ्युपगमे तु तथाभव्यत्वान्यस्य पुष्कलहेतोः सामग्रीलक्षणस्य कार्यविभेदकस्याभावादित्यर्थः । ननु कार्ये यावन्तो धर्माः सम्भवन्ति तावद्धर्मविशिष्टकार्यव्यक्तिं प्रति तथाभव्यत्वस्याभिहितस्वरूपस्य कारणत्वाभ्युपगमे तावद्धर्मावच्छिन्नत्वमपि कार्यतायां स्यात्, तथा च कुत्रचिद् घटे चैत्रावलोकितत्वं मैत्रनिर्मितत्वं नीलेतरत्वं घटत्वादिकं चास्तीति तावद्धर्मावच्छिन्ना घटनिष्ठकार्यताऽऽपाद्यत इत्याशङ्कते– **अथेयमि**ति । इष्टापत्तिरेवात्र समाधानमित्याह– **स्यादेवे**ति– चैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितनीलेतरघटत्वादिना कार्यता स्यादेवेत्यर्थः । **किं नश्छिन्नं** तथाभव्यत्वकारणत्वादिनां

छिन्नम्, तथाभव्यत्वकार्यतायास्तथाभावेऽपि दृष्टदण्डादिकार्यताया घटत्वाद्यवच्छेदेनैव यथादर्शनमभ्युपगमेन प्रवृत्त्यादिव्यवहारानुच्छेदात्, इष्यते चानन्यगत्या परेणाप्यर्थसमाजसिद्धधर्मेणापि परामर्श-तत्त्व-

---

जैनानां न किमप्येवमभ्युपगमे छिन्नं खण्डितं भवति। नन्वेवं घटत्वादिसामान्यधर्ममात्रावच्छिन्नकार्यताया अभावात् तन्निरूपितदण्डत्वाद्यवच्छिन्नकारणताया अप्यभावेन घटाद्यर्थिनस्तन्निमित्तदण्डादिसम्मेलनप्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदः प्रसज्येतेत्यत आह- **तथाभव्यत्वकार्यताया** इति- तथाभव्यत्वनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताया इत्यर्थः। **तथाभावेऽपि** चैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितनीलेतरघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य भावेऽपि। **दृष्टे**ति- दृष्टा अन्वय-व्यतिरेकग्रहसचिवप्रत्यक्षविषयीभूता या दण्डत्वाद्यवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यता तस्याः, घटत्वाद्यवच्छेदेनैव घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेनैव, यथादर्शनमभ्युपगमेन- प्रत्यक्षमनतिक्रम्य स्वीकारेण, घटादिकार्यसम्पादनार्थं दण्डादिकारणसङ्घटनादिविषयकप्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छाभावादित्यर्थः। प्रत्येकधर्मप्रयोजकानेकसामग्रीप्रयोज्यत्वलक्षणार्थसमाजसिद्धत्वाक्रान्तधर्मेणापि कार्यत्वं नैयायिकादिभिरप्युपेयत इति तद्रूपेण तथाभव्यत्वनिरूपितकार्यत्वकल्पना नादृष्टचरीत्याह- **इष्यते चे**ति- अभ्युपगम्यते चेत्यर्थः। **अनन्यगत्या** व्यतिरेकव्यभिचारनिवारकप्रकारान्तराभावेन। **परेणापि** नैयायिकादिनाऽपि। **अर्थसमाजसिद्धधर्मेणापि** स्वघटकप्रत्येकधर्मप्रयोजकसामग्रीसमुदायप्रयोज्यधर्मेणापि। **परामर्शे**ति- वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिरुपजायते, वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति परामर्शादपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिरुपजायत इति वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयात्मकपरामर्शाभावेऽपि वह्निव्याप्यालोकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयात्मकपरामर्शात् पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकानुमित्युत्पत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकनिश्चयत्वेन कारणत्वं किन्तु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शाव्यवहितोत्तरनिरुक्तानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति निरुक्तपरामर्शत्वेन कारणत्वम्, एवं वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति परामर्शाव्यवहितोत्तरनिरुक्तानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति परामर्शत्वेन कारणत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम्, तच्चानुमितिसामान्यं प्रति व्याप्तिज्ञानसामान्यं कारणमित्यनुमितित्वं व्याप्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकम्, वह्निप्रकारकत्वं च तत्र व्याप्तौ वह्निनिरूपितत्वज्ञानप्रयोज्यमिति तद्व्याप्तिविशेष्यकस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन वह्निप्रकारकस्य वह्निनिरूपितत्वप्रकारकस्य वा ज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकम्, पर्वतनिष्ठविशेष्यताकत्वं चानुमितौ व्याप्यज्ञाने पर्वतनिष्ठविशेष्यकत्वप्रयोज्यमिति पर्वतनिष्ठविशेष्यताकत्वमनुमितौ पर्वतविशेष्यकव्याप्यज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकम्, तदव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रति तदेव कारणमिति परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शः कारणमिति परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वं परामर्शस्य कार्यतावच्छेदकत्वम्, तेषां च सर्वेषां पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयात्मकपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वशरीरे प्रविष्टत्वमिति भवत्यर्थसमाजसिद्धेन निरुक्तधर्मेण परामर्शनिरूपितकार्यता, एवं तत्त्वज्ञानादिनिरूपिता स्वाव्यवहितोत्तरमोक्षत्वाद्यवच्छिन्नकार्यताऽपि तथेत्यर्थः। तथा कालस्य देशस्यापि कारणत्वं परमतेऽवश्यमभ्युपेयमिति तदपेक्षया लाघवादेकस्य तथाभव्यत्वस्यैव कारणत्वं युक्तं तत एव नियतकालनियतदेशविभिन्नकार्योत्पत्तिसम्भवेन कार्यैकत्वैककाले नानाकार्योत्पत्त्येकदेशे नानाकार्योत्पत्त्यादेर्वारणसम्भवादित्याह- **किञ्चे**ति। **धारावाहिकस्थले** इति- घटे चक्षुस्संयोगानन्तरं यावत्कालं विषयान्तरेण सह चक्षुस्संयोगो न भवति किन्तु पूर्वकालीन एव घटचक्षुस्संयोग एक एव तावत्कालीनोऽवतिष्ठते, तत्र घटचक्षुस्संयोगात् क्रमिकाणि घटज्ञानानि जायन्ते तद्धारावाहिकस्थलं तत्रेत्यर्थः। "**कार्यैककल्पनिरासाय**" इत्यस्य स्थाने "कार्यैकत्वनिरासाय" इति पाठो युक्तः, यदेव पूर्वपूर्वज्ञानं प्रति कारणं तदेवोत्तरोत्तरज्ञानं प्रति यदि कारणं तदा कारणभेदाभावात् कार्यभेदो न स्यात् किन्तु कार्यैकत्वमापद्येतेत्यतः कार्यैकत्वापत्तिवारणायेति तदर्थः। **तत्तत्क्षणत्वेन कालस्य कारणते**ति- तत्तज्ज्ञानं प्रति तत्तज्ज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्तितत्तत्क्षणत्वेन कालस्य कारणत्वमिति तत्तत्कालघटितसामग्रीभेदात् तत्तज्ज्ञानरूपकार्यभेद इति भवति कार्यैकत्वनिरास इत्यर्थः। ननूत्तरोत्तरज्ञानं प्रति पूर्वपूर्वज्ञानं कारणमिति कारणभेदात् कार्यभेदस्य सम्भवेनेत्येतावतापि कार्यैकत्वनिरासस्म्भवेन किं कालस्य कारणत्वकल्पनयेत्यत आह- **पूर्वपूर्वघटज्ञानानामि**ति। अथवा "**कार्यैककल्पनिरासाय**" इत्यस्य स्थाने "कार्यैककालत्वनिरासाय" इति पाठो युक्तः,

नादिकार्यता(कारणता)स्वाव्यवहितोत्तरानुमि[ति]त्व-मोक्षत्वादिना । किञ्च, धारावाहिस्थले कार्यैककल्प-निरासाय तत्तत्क्षणत्वेन कालस्य कारणताऽवश्यं वाच्या, पूर्वपूर्वघटज्ञानानां घटत्वरूपविशेषणज्ञानत्वे-नोत्तरघटज्ञानहेतुतया तत्र कार्ये कालस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्, एकज्ञानकाले द्वितीयादिसकलोत्पत्ते-र्दुर्वारत्वात् । तथा कार्यैकदेश्यनिरासाय तत्तद्देशी[य]कारणताप्यवश्यं वाच्या, कथमन्यथा इह सामग्री-समवधानादेतद्घटोत्पत्तिर्न स्यात्, इत्ययं कालधर्मानुप्रवेशेन ऋजुसूत्रनयेन स्वभाव-नियत्योर्व्यापारोऽवश्यं प्रतिपत्तव्यः, सामान्यतः कालहेतुतायाः प्रागभावसमवायिकारणविधया स्वभाव-नियतिहेतुतायाश्च

तस्य चैवं समर्थनं– यथैकघटादावेकदैवोत्पन्नानां पाकजरूप-रस-गन्ध-स्पर्शानां मध्ये यदेव घटाद्येकस्य समवायिकारणं तदेवा-परस्यापि, य एव च तेजस्संयोगविशेषलक्षणपाक एकस्यासमवायि कारणं स एवापरस्यापीत्येवं समवायिकारणा-ऽसमवायि-कारणात्मककारणभेदाभावेऽपि रूपप्रागभावादीनां निमित्तकारणानां भेदाद् रूप-रस-गन्ध-स्पर्शात्मककार्याणां भेदः, तथा धारा-वाहिकस्थलेऽपि पूर्वोत्तरक्रमेणोत्पन्नानां ज्ञानानां प्रागभावलक्षणनिमित्तकारणभेदाद् भेदः सम्भवेदपि, किन्तु पाकजानां भिन्नप्रागभावलक्षणकारणप्रभवाणां युगपदेवोत्पत्तेर्भावाद् यथैककालत्वं तथा भिन्नप्रागभावलक्षणकारणप्रभवाणां धारावाहिक-ज्ञानानामपि युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गत एक कालत्वमापद्येतेत्यतस्तद्वारणायेत्यर्थः । **तत्तत्क्षणत्वेने**ति– तत्तज्ज्ञानं प्रति तत्तज्ज्ञाना-व्यवहितपूर्वतत्तत्क्षणत्वेन कालस्य कारणत्वम्, तथा च कारणीभूतानां तत्तत्क्षणानामेकदाऽसतां कालैकत्वाभावात् तत्कार्याणा-मपि ज्ञानानां नैककालत्वमित्यर्थः । **पूर्वपूर्वघटज्ञानानामि**ति– पूर्वपूर्वघटज्ञानानामुत्तरोत्तरघटज्ञानानि प्रति यः कार्यकारणभावः स तत्तद्घटज्ञानं प्रति तत्तद्घटज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्तितत्तद्घटज्ञानत्वेन तत्तद्घटज्ञानं कारणमित्येवं न किन्तु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानं कारणमिति सामान्यकार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वेन तदनुरोधेन घटत्वप्रकारकत्वेन घटत्वविशिष्टबुद्धिरूपतयोत्तरोत्तर-ज्ञानं प्रति पूर्वपूर्वघटज्ञानानां घटत्वात्मकविशेषणविषयकत्वेन विशेषणबुद्धिरूपतयेति घटज्ञानं प्रति घटत्वज्ञानत्वेन घट-ज्ञानमित्येव कार्यकारणभाव इति तादृशहेतुतया कार्यैककालत्वस्य निराकर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । **"कार्ये कालस्य"** इत्यस्य स्थाने "कार्यैककालत्वस्य" इति पाठो युक्तः । एवं च सति यदापद्यते तदुपदर्शयति– **एकज्ञानकाल** इति– पूर्वज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकाले यथा पूर्वज्ञानस्य प्रागभावस्तथा द्वितीय-तृतीयादिक्षणभाविनां धारावाहिकज्ञानानामशेषाणामपि प्रागभावाः सन्ति, चक्षुर्घटसंयोगादिकं कारणान्तरमपि विद्यत इति सम्भृतसामग्रीत्वादेकज्ञानोत्पत्तिकाल एव द्वितीयादि-सकलज्ञानोत्पत्त्यापत्तेर्धारावाहिकत्वमेव भज्येतेत्यतस्तत्तत्क्षणत्वेन कालस्य तत्तज्ज्ञानं प्रति हेतुता कार्यैककालत्वपरिहाराया-ऽऽवश्यकीत्यर्थः । एवं कार्यैकदेशत्वपरिहाराय तत्तद्देशीयतत्तद्घटादिकं प्रति तत्तद्देशत्वेन देशस्यापि कारणत्वमावश्यकमित्याह– **तथे**ति । **कार्यैकदेश्यनिरासाय** कार्यैकदेशत्वपरिहाराय । **तत्तद्देशीये**ति– तत्तद्देशनिष्ठेत्यर्थः । **कथमि**त्यस्य **न स्यादि**त्यनेनान्वयः । **अन्यथा** तत्तद्देशीयघटं प्रति तत्तद्देशत्वेन देशस्य कारणत्वाभावे । **इति** एवंस्वरूपः । **अयं** प्रतिनियतकाल-देशयोः प्रतिनियतकार्ये व्यापारः । **कालधर्मानुप्रवेशेन** तत्तत्क्षणाव्यवहितोत्तरजायमानतत्तद्घटत्वरूपकार्य-तावच्छेदकशरीरे तत्तत्क्षणत्वरूपकालधर्मस्यानुप्रवेशेन । **ऋजुसूत्रनयेन** उत्तरोत्तरक्षणं प्रति पूर्वपूर्वक्षणस्य कारणत्व-मित्यभ्युपगन्तृऋजुसूत्रनयेन, स्वभाव-नियत्योर्व्यापार इत्यत्रैवायमिति पूर्वोक्तोऽन्वेति । ऋजुसूत्रनयेन स्वभाव-नियति-हेतुताप्रवादसमर्थनं कृत्वा सङ्ग्रहनयेन तत्समर्थनमावेदयति– **सामान्यत** इति– कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कालत्वेन कालस्य हेतुताया इत्यर्थः, अस्य **प्रवादस्ये**त्यनेनान्वयः । **प्रागभावे**ति–प्रागभावविधया स्वभावहेतुतायाः समवायिकारणविधया नियतिहेतुताया इत्येवमन्वयोऽत्र, एतत्कालान्तरमेवानेनोत्पत्तव्यमिति स्वभावहेतुता प्रागभावकारणतावलम्बनेन प्रवृत्ता, कपाले एव घटेनोत्पत्तव्यं तन्तुष्वेव पटेनोत्पत्तव्यमिति नियतिहेतुता समवायिकारणहेतुतावलम्बनेन प्रवृत्ता, कार्यमात्रं प्रति प्राग-भावस्य कारणत्वं भावकार्यसामान्यं प्रति समवायिकारणस्य कारणत्वमिति पर्यवसितः स्वभाव-नियतिहेतुताप्रवाद इति बोध्यम् । **सङ्ग्रहनयाभिप्रायेणैवे**ति– कालत्वेन कालमात्रस्य प्रागभावत्वेन प्रागभावमात्रस्य समवायिकारणत्वेन समवायिकारण-मात्रस्य कार्यत्वेन कार्यमात्रस्य सङ्ग्रहणं सङ्ग्रहणनयाभिप्रायेण सम्भवति नान्यनयाभिप्रायेणेत्यन्यनयाभिप्रायव्यवच्छेदायैव-कारोपादानम्, एवम्भूतनयाभिप्रायेण तथाभव्यत्वमेव तत्तत्कार्यजनकमिति निगमयति– **तथा चे**ति– ऋजुसूत्रनयाभिप्रायेण तत्तत्क्षणत्वेन तत्तत्कार्ये प्रति कारणत्वस्य सङ्ग्रहनयाभिप्रायेण सामान्यतः कालत्वादिना हेतुत्वस्य व्यवस्थितौ चेत्यर्थः ।

प्रस्थकस्य सङ्ग्रहनयाभिप्रायेणैव समर्थयितुं शक्यत्वात्, तथा च देशतया कालतया चैकस्यैवाहेतुत्वं अघटाद्युक्तमित्येवम्भूतनयाभिप्रायेण तादृगवस्थं भव्यत्वमेव तथाभव्यत्वनामशालि तादृशतत्तत्कार्यजनकमवश्यमास्थेयम्, इत्थमेव सकलातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात् । अथैवमतिविशेषेण कार्यकारणभावविश्रामे असिद्धसाध्यविशेषार्थं [साधनविशेषार्थं] साधनविशेषे प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तादृशतद्व्यक्तिविशेषावच्छिन्नकारणतायाः पूर्वं दुर्ग्रहत्वात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वादिति चेत् ? नैवम्– कार्यकारणभावो हि व्याप्तिविशेष एव, सा च सामान्यतो विशेषतश्चास्त्येव किन्त्वगृहीतसाध्यसाधनविशेषावच्छिन्नायास्तस्या अबुभुक्षितानुमानस्थले दुर्ग्रहत्वेनानुमित्यप्रयोजकतया सामान्यावच्छिन्नव्याप्त्य-

---

“ **चैकस्यैवाहेतुत्वं** ” इत्यस्य स्थाने “ चैकस्यैव हेतुत्वं ” इति पाठो युक्तः, लाघवाद् देशतया कालतया चैकस्यैव हेतुत्वं यत् सङ्ग्रहनयाभिप्रेतं तदयुक्तमित्याकारको य एवम्भूतनयाभिप्रायस्तेनेत्यर्थः। **तादृगवस्थं** यद् यदा यद्व्युत्पत्तिनिमित्तक्रियाविष्टयावद्धर्मशालि तथाभूततावद्धर्माक्रान्ततद्व्यक्तिं प्रति तथाभूततावद्धर्मविशिष्टतद्व्यक्तिनिरूपितम्। ननु तादृगवस्थं भव्यत्वं कार्यजनकमितीदानीमुपेयते पूर्वं तु तथाभव्यत्वं कार्यजनकमिति प्रतिज्ञातमिति भेदान्न तन्निगमनमित्यत आह– **तथाभव्यत्वनामशाली**ति एवं च तादृगवस्थभव्यत्वस्यैव तथाभव्यत्वमिति नामेति भवति तन्निगमनमिति। **तादृशतत्तत्कार्यजनकं** तथाभूततावद्धर्माक्रान्ततत्तद्व्यक्त्यात्मककार्यजनकम् । **इत्थमेव** नैगमनयाभिप्रायेणातिविशेषरूपेण कारणत्वपर्यवसायितथाभव्यत्वकारणत्वसमर्थनेनैव । **सकलातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवा**दिति– कार्यैक्य-कार्यैककालत्व-कार्यैकदेशत्वादिप्रसङ्गभङ्गसम्भवादित्यर्थः । परः शङ्कते- **अथे**ति । **एवम्** एवम्भूतनयाभिप्रायेण तथाभव्यत्वकारणत्वस्याश्रयणे । **अतिविशेषेणे**ति– यतः परं विशेषान्तरं न समस्ति स स्वापेक्षया विशेषान्तराभावेन विशेषमतिक्रान्तत्वादतिविशेषोऽन्त्यविशेष इति यावत, तेनेत्यर्थः। **कार्यकारणभावविश्रामे** तत्तद्व्यक्तिं प्रति तत्तद्व्यक्तिनिरूपिततथाभव्यत्वकारणत्वस्यान्त्यविशेषरूपेण कार्यकारणभाव एव पर्यवसाने । **असिद्धसाध्यविशेषार्थं** तत्तद्व्यक्तिरूपकार्यमपूर्वमेव जायते, तत् प्रति कारणविशेषस्यान्वय-व्यतिरेकाग्रहान्न स कार्यविशेषः कारणविशेषस्य कार्यतया सिद्धो निश्चित इत्यसिद्धसाध्यविशेषस्तदर्थं तदुत्पत्त्यर्थम्। **साधनविशेषे** यस्य साधनविशेषस्य तत्कार्यविशेषं प्रति कारणत्वं न निश्चितं तस्मिन् कारणविशेषे । **प्रवृत्त्यनुपपत्तिः** तदानयनाद्यनुकूलयत्नानुपपत्तिः । कुतस्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यपेक्षानिवृत्त्यर्थं तत्र हेतुमाह– **तादृशे**ति– विशेषातिक्रान्तेत्यर्थः । “ **तद्व्यक्तिविशेषावच्छिन्नकारणतायाः** ” इत्यस्य स्थाने “ तद्व्यक्तिविशेषावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततद्व्यक्तिविशेषावच्छिन्नकारणतायाः ” इति पाठो युक्तः, भवतु तादृशकारणताया दुर्ग्रहत्वं तेन कस्य प्रवृत्तिकारणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह– **इष्टसाधनताज्ञानस्य चे**ति । समाधत्ते - **नैवमि**ति । **हि** यतः । **कार्यकारणभावो व्याप्तिविशेष एवे**ति– यत्र यत्र धूमस्तदव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तत्र वह्निरिति वह्नेर्यद्व्यापकत्वं यच्च धूमस्य व्याप्यत्वं तदेव वह्नि-धूमयोः कार्यकारणभाव इति भवति कार्यकारणभावस्य व्याप्तिविशेषरूपतेति । **सा च** व्याप्तिश्च । **सामान्यतः** यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति सामान्यतो व्याप्तिः । **विशेषतश्च** यत्रायं धूमस्तत्रायं वह्निरिति विशेषतो व्याप्तिः । पृच्छति– **किन्त्वि**ति । उत्तरयति– **अगृहीते**ति– अगृहीतः पूर्वमज्ञातो यः साध्यविशेष एवं साधनस्य विशेषस्तदवच्छिन्नायाः **तस्याः** व्याप्तेः, अस्य **दुर्ग्रहत्वेने**त्यनेन **अनुमित्यप्रयोजकतये**त्यनेन चान्वयः । कुत्र तस्या दुर्ग्रहत्वेनानुमित्यप्रयोजकत्वमित्यपेक्षायामाह– **अबुभुक्षितानुमानस्थल** इति– समानविषयत्वप्रत्यासत्त्या ज्ञानेच्छयोः कार्यकारणभावाद् यस्यैव ज्ञानं तस्यैवेच्छा भवति, विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिति निरूपकस्य विषयस्य ज्ञाने सत्येव निरूप्यस्य तज्ज्ञानस्य ज्ञानमित्यन्त्यविशेषविशिष्टस्य विषयस्य पूर्वमग्रहे तद्विषयकस्य ज्ञानस्याप्यग्रह इत्यन्त्यविशेषविशिष्टः स्वविषयकज्ञानेच्छाया अभावाद् बुभुक्षितो बोद्धुमिष्टो न भवतीत्यबुभुक्षितस्तस्यानुमानस्थले इत्यर्थः, एतेन यत्र साध्य-साधनयोर्विशेषौ शब्दादिना पूर्वं गृहीतौ, ततश्च तादृशविशेषविशिष्टसाध्यव्यक्तेरनुमितिर्मे जायतामितीच्छालक्षणाबुभुत्सा, तत्र बुभुत्सिततादृशविशेषविशिष्टसाध्यव्यक्त्यनुमानस्थले गृहीतसाध्यसाधनविशेषावच्छिन्नाया व्याप्तेः सुग्रहत्वेनानुमितिप्रयोजकत्वसम्भवेन तद्ग्रह एव कारणं न तु सामान्यावच्छिन्नव्याप्त्यन्तरग्रहः कारणमित्यावेदितं भवतीति बोध्यम् । **सामान्यावच्छिन्नव्याप्त्यन्तरग्रह** इत्यस्य **कारणमि**त्यनेन सम्बन्धः । **वा** अथवा । **तासामेव** अगृहीतसाध्यसाधनविशेषावच्छिन्नानामेव । तत्र विशेषव्याप्तीनां प्रत्येकं विशेष-

न्तरग्रहस्तासामेव वा विशेषव्याप्तीनां वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तित्वेनानुगतीकृतानां धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन ग्रहः कारणमास्थीयत इत्येतावत्, एवमिहाप्यसिद्धसाध्यविशेषाय साधनविशेषे प्रवर्त्तमानस्य तत्तद्व्यक्तिविशेषावच्छिन्नकार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीति सामान्यावच्छेदेन कारणताग्रहप्रवृत्त्यर्थमिष्यते, न तु प्रतिव्यक्तिविशेषकारणत्वं त्यज्यते । अत एव गङ्गेशेनापि तत्तन्नतित्वेन तत्तद्विघ्नध्वंसे हेतुत्वमुक्तमित्यनुपपत्त्यभावात् । केवलमेकत्रर्जुसूत्रादिशुद्धनयस्य अपरत्र व्यवहारनयस्य प्रवृत्तिः, व्यवहारे च "जो तुल्लसाहणाणं" [ ] इत्याद्युक्तोपपत्त्या पूर्वकृतस्यानन्यथासिद्धस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां पूर्वपुरुषकारस्य च हेतुत्वमिष्यते, पुरुषकारपदं च स्व-स्वविषयान्यतरपरतया दण्डादेरप्युपलक्षणमिति न तदसङ्ग्रहः, तथा च सकलनयदृष्ट्या मुद्गपक्त्यादिदृष्टान्तेन सिद्धान्तसिद्धा पञ्चकारणी सर्वत्र सङ्गतिमङ्गति, तत्पक्षस्य सर्वनयमत्वेन सम्यग्रूपत्वात्, एककारणपरिशेषपक्षस्य च दुर्नयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्, तदाहुराचार्याः—

व्याप्तित्वेन ग्रहो न सम्भवतीत्यतः- **वह्निनिरूपिते**ति- वह्निनिरूपिता धूमनिष्ठा या व्याप्तिः । तत्र वह्नित्वेन सर्वेषां वह्नीनां धूमत्वेन सर्वेषां धूमानामनुगमनात् सर्वा अपि तत्तद्वह्निनिरूपितास्तत्तद्धूमनिष्ठा व्याप्तय इति तत्त्वेन तादृशव्याप्तित्वेनानुगतीकृतानामेकीकृतानाम्, यद्यपि तत्तद्व्याप्तित्वेन तासां तत्तद्व्यक्तिष्वेव सत्त्वतो धूमत्व-वह्नित्वावच्छेदेन ग्रहो न सम्भवति तथापि यद्रूपेणैकीकृतास्तास्तद्रूपेण तासां धूमत्व-वह्नित्वावच्छेदेन ग्रहः सम्भवतीति तथाग्रहः कारणमास्थीयते स्वीक्रियते इति । एवं चोक्तदिशा प्रकृते इष्टसाधनत्वग्रहः सम्भवतीति ततः साध्यविशेषार्थं साधनविशेषे प्रवृत्तिः सम्भवतीत्याह- **एवमिहापी**ति । "**ग्रहप्रवृत्त्यर्थं**" इत्यस्य स्थाने "ग्रहः प्रवृत्त्यर्थं" इति पाठो युक्तः । **न त्वि**त्यस्य **त्यज्यत** इत्यनेनान्वयः, प्रवृत्त्यर्थं सामान्यावच्छेदेन कारणताग्रहस्य स्वीकारेऽपि प्रतिव्यक्तिविशेषकारणत्वं न तु त्यज्यते इत्यर्थः । विशेषरूपेण कार्यकारणभावे चिन्तामणिकृत्सम्मतिमुपदर्शयति- **अत एवे**ति- विशेषरूपेण कार्यकारणभावस्याभ्युपगमादेवेत्यर्थः । **गङ्गेशनापि** चिन्तामणिकृता गङ्गेशोपाध्यायेनापि, **अस्योक्तमि**त्यनेनान्वयः । एवं सति चिन्तामणिकृन्मतर्जुसूत्रमतयोः को विशेष इत्यपेक्षायामाह- **केवलमि**ति- एकत्र तत्तत्क्षणत्वेन हेतुत्वमिति कालत्वेन हेतुत्वमिति प्रागभावसमवायिकारणविधया हेतुत्वमिति तथाभव्यत्वस्य तत्तत्कार्यं प्रति हेतुत्वमिति च मतेषु । **ऋजुसूत्रादी**ति- आदिपदात् संग्रहैवम्भूतनययोः परिग्रहः । **अपरत्र** सामान्यतोऽपि च कार्यकारणभावो विशेषतोऽपि च कार्यकारणभाव इति चिन्तामणिकृन्मते । **व्यवहारे चे**त्यस्य **हेतुत्वमिष्यते** इत्यनेनान्वयः । **जो तुल्ल०** इति- "यस्तुल्यसाधनानाम्" इति संस्कृतम् । **इत्याद्युक्तोपपत्त्या** इत्याद्यागमोक्तोपपत्तितः । **पूर्वकृतस्ये**त्यस्य **हेतुत्वमि**त्यनेनान्वयः, 'पूर्वजन्मार्जितं कर्म दैवमित्यभिधीयते' इत्यादिवचनाद् दैवापराभिधानस्य पूर्वजन्मार्जितस्य पुण्य-पापान्यतरात्मकस्य कर्मण इत्यर्थः । तस्य नियतपूर्ववर्तित्वं निर्विवादमेवानन्यथासिद्धत्वमपि तस्येत्यावेदनाय तद्विशेषणम्- **अनन्यथासिद्धस्ये**ति । एवं चानन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वलक्षणं कारणत्वं तत्र सङ्गतिमञ्चतीति पूर्वकृतस्य कर्मणोऽतीन्द्रियत्वात् तत्रोक्तदिशैव कारणत्वलक्षणाक्रान्तत्वात् कारणत्वम्, पुरुषकारस्य तु प्रयत्नविशेषरूपस्य प्रत्यक्षविषयत्वात् तत्रान्वय-व्यतिरेकयोः सम्भवेन ताभ्यामप्यवधार्यते कारणत्वमित्याशयेनाह- **अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामि**ति कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव पुरुषकारस्य कारणत्वमित्यावेदनाय **पूर्वे**ति । ननु दैव-पुरुषकारयोरेवेत्थं कारणत्वमायाति न तु दण्डादेरित्यत आह- **पुरुषकारपदं चे**ति । **स्व-स्वविषयान्यतरपरतये**त्यत्र स्वपदं स्वसम्बन्धिपरम्, प्रयत्नविशेषश्च पुरुषकारपदस्य वाच्यत्वात् सम्बन्धी भवतीति स्वं प्रयत्नविशेषः, स्वविषयश्च प्रयत्नविशेषविषयश्च तदन्यतरपरतयेत्यर्थः । **न तदसङ्ग्रहः** न दण्डादेरसङ्ग्रहः । **पञ्चकारणी**ति- पञ्चानां कारणानां समाहारः पञ्चकारणी, काल-स्वभाव-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकारभेदेन पञ्चकारणानि । **तत्पक्षस्य** सिद्धान्तसिद्धपञ्चकारणाभ्युपगमपक्षस्य । **एककारणपरिशेषपक्षस्य चे**ति- काल एव कारणं स्वभाव एव कारणं नियतिरेव

" कालो सहावणियई पुव्वकयं पुरिसकारेणेगन्ता । मिच्छत्तं ते चेव उ समासओ हुन्ति सम्मत्तं ॥ "

[सम्मति, का० ३, गाथा—५३]

न च तथाभव्यत्वेनैवेतरान्यथासिद्धेः समुदायपक्षोऽनतिप्रयोजन इति शङ्कनीयम्, तथापदार्थकुक्षावेकैककारणप्रवेशाद् व्यक्तिविशेषपरिचायकत्वेनान्योऽन्यव्याप्तिप्रदर्शकत्वेन च तस्यान्यथासिद्ध्यप्रदर्शकत्वात्, अत एव—" जं जहा भगवया दिट्ठं तं तहा विपरिणमइ " [ ] इति भगवद्वचनं सुष्ठु सङ्गच्छते, तथापदेनैव तत्रेतरकारणोपसङ्ग्रहात्, इत्थमेव सर्वत्र दृष्टा-दृष्टकारणात्मकपुरुष-दैवजन्योक्तिरपि न्याय्यैव, तदिदमुक्तं हरिभद्रसूरिभिः—

" तहभवत्तं जं काल-णियइ-पुव्वकय-पुरिस-किरियाओ । आखिवइ तहसहावं ता तदधीणं तयं पि भवे ॥१॥
एवं जेणेव जहा होयव्वं तं तहेव होइ त्ति । ण य दिवपुरिसकारा वि हंदि एवं विरुज्झन्ति ॥ २ ॥"

[बीजादिविंशतिकायाम्]

यद्येवं सर्वत्र दैव-पुरुषकारोभयव्यापारस्तदा किञ्चित् कार्यं दैवजन्यमेव किञ्चिच्च पुरुषकारजन्यमेवेति विभागः सार्वजनीनः कथमिति चेत् ? कार्यत्वावच्छेदेन तयोः कारणत्वग्रहे तद्विभागः, अन्यतरस्वल्प-बहुव्यापारवत्त्वस्यैव नियामकत्वकल्पनादिति गृहाण, स्वल्प-बहुव्यापारवत्त्वं चानुत्कटोत्कट-

कारणं पूर्वकृतमेव कारणं पुरुषकार एव कारणमित्येवमेककारणपरिशेषपक्षस्य चेत्यर्थः । पञ्चकारणाभ्युपगमपक्षस्य सम्यक्त्वम्, एककारणपरिशेषपक्षस्य च मिथ्यात्वमित्यत्र संमतिगाथासंवादमाह– तदाहुरिति । आचार्याः सिद्धसेनदिवाकरसूरयः । कालो० इति–" कालः स्वभावो नियतिः पूर्वकृतं पुरुषकार इत्येकान्ताः । मिथ्यात्वं ते एव समासतो भवन्ति सम्यक्त्वम् ॥ " इति संस्कृतम् । न चेत्यस्य शङ्कनीयमित्यनेनान्वयः । तथाभव्यत्वेनैव तथाभव्यत्वलक्षणकारणेनैव । इतरान्यथासिद्धेः तथाभव्यत्वभिन्नकारणानामन्यथासिद्धत्वात् । समुदायपक्षः समुदितकालादिपञ्चकं कारणमिति पक्षः । अनतिप्रयोजनः न किञ्चित्प्रयोजनकः । निषेधे हेतुमाह– तथेति– तथाभव्यत्वघटकं यत् तथापदं, तदर्थकुक्षावित्यर्थः । न च तत्र तथाशब्दोऽन्यकारणान्यथासिद्ध्युपदर्शकः किन्तु कार्यव्यक्तिविशेषस्य भव्यत्वनिरूपकस्य परिचायकः, व्यक्तिविशेषरूपकार्य-भव्यत्वरूपकारणयोरितरकारण-भव्यत्वात्मककारणयोश्च परस्परव्याप्तेः, 'तथाभव्यत्वं यत्र तत्र निरुक्तकार्यव्यक्तिः, निरुक्तकार्यव्यक्तिर्यत्र तत्र तथाभव्यत्वम्' इति । 'तथाभव्यत्वं यत्र तत्रान्याखिलानि कारणानि, यत्रान्यान्यखिलानि कारणानि तत्र तथाभव्यत्वमित्याकारायाः परिचायकश्चेत्याह– व्यक्तिविशेषेति । तस्य तथाशब्दस्य । उक्तार्थे भगवद्वचनं प्रमाणयति– अत एवेति– अस्य 'सङ्गच्छते' इत्यनेनान्वयः । जं० इति– " यद् यथा भगवता दृष्टं तत् तथाविपरिणमति " इति संस्कृतम् । तथापदेनैवेति– तथा विपरिणमतीत्यत्रोक्ततथापदेनैवेत्यर्थः । इत्थमेव उक्तप्रकारेणैव । अत्र श्रीहरिभद्रसूरिवचनं प्रमाणयति– तदिदमुक्तमिति । तहभव्वत्तमिति– " तथाभव्यत्वं यत् काल-नियति-पूर्वकृत-पुरुषकारादीन् । आक्षिपति तथास्वभावं तत् तदधीनं तदपि भवेत् ॥ एवं येनैव यथा भवितव्यं तत् तथैव भवतीति । न च दैव-पुरुषकारा अपि हन्दि एवं विरुद्ध्यन्ते ॥ " इति संस्कृतम् । पृच्छति– यद्येवमिति । उत्तरयति– कार्यत्वावच्छेदेनेति । तयोः दैव-पुरुषकारयोः । तद्विभागः किञ्चित् कार्यं दैवजन्यमेव, किञ्चिच्च पुरुषकारजन्यमेवेति विभागः । नन्वेवं कार्यत्वावच्छेदेन तयोः कारणत्वग्रहे सर्वं कार्यं दैवजन्यं पुरुषकारजन्यं चेति सुतरां तद्विभागोऽसङ्गत इत्यत आह– अन्यतरेति– दैव-पुरुषकारयोरन्यतरस्मिन् यत् स्वल्पबहुव्यापारवत्त्वं तस्यैव तद्विभागे नियामकत्वस्य कल्पनादिति जानीहि, अर्थाद् यस्मिन् कार्ये दैवस्य स्वल्पव्यापारः पुरुषकारस्य बहुव्यापारस्तत् कार्यं पुरुषकारजन्यमेवेति, यस्मिन् कार्ये तु पुरुषकारस्य स्वल्पव्यापारो दैवस्य बहुव्यापारस्तत्कार्यं दैवजन्यमेवेत्येवं विभागस्तयोः कार्यत्वावच्छेदेन कारणत्वग्रहेऽपि सम्भवतीत्यर्थः । अस्मिन् कार्ये दैवस्य बहुव्यापारवत्त्वं पुरुषकारस्याल्पव्यापारवत्त्वमिति, एतस्मिन् कार्ये पुनः पुरुषकारस्य बहुव्यापारवत्त्वं दैवस्य च स्वल्पव्यापारवत्त्वमिति केन प्रमाणेन कल्प-

शक्त्युद्बोधादिरूपकार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयमित्यादि व्यवस्थापितं द्वात्रिंशिकाप्रकरणादावस्माभिः । उक्तविभागाय प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजातिभेदस्वीकारे तूभयजन्ये साङ्कर्यम्, तत्रापि जात्यन्तरस्वीकारे तूभयसमाजे प्रत्येककार्योपत्तिवारणायैककार्येऽपराभावादिसहभावत्वकल्पने महागौरवम्, अथ दैवमात्रजन्यमेतत् कार्यमित्यत्र दैवातिरिक्तोत्कटव्यापाराजन्यमित्यर्थे भवदभिमते प्रतिप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः इति चेत् ? न– उत्कटव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिना दैवातिरिक्तजन्यत्वाभावस्यैव तदर्थत्वात्, तदिदमभिप्रेत्योक्तं हरिभद्रसूरिभिः —

नीयमित्यपेक्षायामाह– **स्वल्प-बहुव्यापारवत्त्वं** चेति– यस्य चानुत्कटशक्त्युद्बोधादिरूपकार्यस्य दर्शनं तस्य च तादृशकार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या स्वल्पव्यापारवत्त्वं यस्य पुनरुत्कटशक्त्युद्बोधादिरूपकार्यस्य दर्शनं तस्य पुनस्तादृशकार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या बहुव्यापारवत्त्वमित्येवं तत्कल्पनं नाप्रमाणिकमित्यर्थः । अत्र विशेषावगमार्थिभिरस्मदुपज्ञद्वात्रिंशिकाप्रकरणादिकमवलोकनीयमित्युपदेशाभिप्रायवान् ग्रन्थकृदाह– **इत्यादि व्यवस्थापितमि**ति । प्रकारान्तरेण तद्विभागस्यायुक्तत्वमावेदयति– **उक्तविभागाये**ति– किञ्चित् कार्यं दैवजन्यमेव किञ्चित् कार्यं पुरुषकारजन्यमेवेति विभागार्थमित्यर्थः । **प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजातिभेदस्वीकारे** दैवनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदिका जातिरन्या, अन्या च पुरुषकारनिष्ठ–जनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदिका जातिरिति स्वीकारे । तथास्वीकारे यत्र कार्ये दैवनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदिकाजातिरेव तत् कार्यं दैवजन्यमेव, यस्मिन् कार्ये पुरुषकारनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदिका जातिरेव तत् कार्यं पुरुषकारजन्यमेव, यत्र तु निरुक्तजातिद्वयमप्यस्ति तत् कार्यं दैवपुरुषकारोभयजन्यमित्येवं विभागस्य सम्भवेऽपि निरुक्तजात्योः साङ्कर्यं दुर्वारम्, तयोः परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्यैकैकमात्रजन्ये सामानाधिकरण्यस्य चोभयजन्ये सद्भावादित्याह– **उभयजन्ये साङ्कर्यमि**ति । ननु प्रत्येकजन्यतावच्छेदकजातिद्वयादन्यैव जातिरुभयजन्येति न स्यात् साङ्कर्यमित्यत आह– **तत्रापी**ति– उभयजन्येऽपीत्यर्थः । **जात्यन्तरस्वीकारे** प्रत्येककार्यमात्रवृत्तिप्रत्येकजन्यतावच्छेदकजातिद्वयभिन्नजातिस्वीकारे । **तु** पुनः । **उभयसमाजे** दैवपुरुषकारोभयसमवधाने । **प्रत्येककार्योपत्तिवारणाय** दैवमात्रजन्यकार्यस्य पुरुषकारमात्रजन्यकार्यस्य चोत्पत्तिवारणाय । दैवमात्रजन्यकार्यं प्रति दैवं कारणमिति दैवरूपकारणतस्तन्मात्रजन्यं कार्यमुत्पद्येत, एवं पुरुषकारमात्रजन्यकार्यं प्रति पुरुषकारः कारणमिति पुरुषकाररूपकारणतः पुरुषकारमात्रजन्यं कार्यमुत्पद्येत, सम्भृतसामग्रीकत्वादित्य**ेककार्ये** एकमात्रजन्यकार्ये, **अपराभावादिसहभावत्वकल्पने** यन्मात्रजन्यं कार्यं तदन्यकारणाभावादेस्तत्सहकारित्वकल्पने । एवं च नोभयसमाजस्थले प्रत्येकमात्रजन्यकार्योत्पत्तिः, यतस्तत्रापरकारणाभावरूपसहकारिणोऽभावात्, यथा दैव-पुरुषकारोभयसमाजे दैवमात्रजन्यकार्ये अपरस्य पुरुषकारस्य पुरुषकारमात्रजन्यकारणस्याभावोऽपि सहकारिविधया कारणमिति तदभावान्न दैवमात्रजन्यकार्योत्पत्त्यापत्तिः, किन्तु तथाकल्पने **महागौरवं** स्यादतस्तथाकल्पनं न युक्तमिति भावः । शङ्कते– **अथे**ति । "**प्रतिप्रतियोगि**" इत्यस्य स्थाने "सति प्रतियोगि" इति पाठो युक्तः । **प्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघात** इति– दैवातिरिक्तोत्कटव्यापाराजन्यमिति दैवातिरिक्तोत्कटव्यापारजन्यत्वाभाववदिति पर्यवसितरूपं तत्रोक्ताभावस्य प्रतियोगिनो दैवातिरिक्तोत्कटव्यापारजन्यत्वस्य यदि सिद्धिस्तदा दैवजन्ये दैवातिरिक्तोत्कटव्यापारजन्यत्वस्य सद्भावान्न तत्र तदभाव इति दैवातिरिक्तोत्कटव्यापाराजन्यमिति व्याहन्यते, अथ दैवातिरिक्तोत्कटव्यापारजन्यत्वस्य न सिद्धिस्तदा दैवातिरिक्तोत्कटव्यापारजन्यत्वरूपप्रतियोगिनोऽसिद्ध्या तदभावस्याप्यसिद्धिरिति तद्वदपि न किञ्चित् सम्भवतीत्येवमपि दैवातिरिक्तोत्कटव्यापाराजन्यमिति व्याहन्यत इत्यर्थः । समाधत्ते– **ने**ति । "**उत्कटव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिना**" इत्यस्य स्थाने "उत्कटव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन" इति पाठः समीचीनः । एवं च कार्यतावच्छेदेन दैव-पुरुषकारयोः कारणत्वे यद् दैवमात्रजन्यतयाऽभिमतं तदपि पुरुषकारजन्यं भवत्येव, किन्तु तत्र पुरुषकारजन्यत्वमनुत्कटव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नपुरुषकारनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेनैवेति तत्र दैवातिरिक्तजन्यत्वस्योत्कटव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धो व्यधिकरण इति न तेन सम्बन्धेन निरुक्तजन्यत्वं कुत्रापीति तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दैवातिरिक्तजन्यत्वाभावस्य

"जो दिव्वेण पक्खित्तो तहा तहा हन्त पुरिसकारु त्ति। तत्तो फलमुभयजमवि भन्नइ खलु पुरिसकाराओ ॥१॥

एएण मीसपरिणामिए उ जं तंमि तं च दुगजण्णं। दिव्वाउ णवरि भन्नइ णिच्छयओ उभयजं सव्वं ॥२॥"

[बीजादिविंशतिका]

अत्र मिश्रपरिणामिन इत्यस्यानुत्कटत्वेन परिणामित इत्यर्थः। ननु यत्र भोजकादृष्टेन भोजनं भोक्तृव्यापारं विनैवोपनामितं तत्र भोक्तृयत्नस्यानुत्कटोऽपि क इव व्यापार इति चेत् ? तदीयचेष्टात्वावच्छिन्ने तदीययत्नत्वेन हेतुत्वात् सामग्र्युपनायकोऽपि मुखप्रक्षेपादिरूप एव, प्रापकादृष्टेन आकस्मिकधनप्राप्त्यादिस्थलेऽपि प्रतिग्रहादियत्नोऽवर्जनीय एव, किं बहुना ? यत्र व्यक्त्या यत्नो न कोऽपि दृश्यते तत्र दैवाक्षेपकभवान्तरीययत्नेनाप्युभयोस्तुल्यकक्षात्वमुपपादनीयम्, प्रधान-गुणभावस्यापेक्षिकत्वेन तदबाधकत्वात्, तदुक्तम्—

" पुव्वकयं कम्मं चिय चित्तविवागमिह भन्नई दिव्वो। कालाइएहिं तप्पायणं तु तहपुरिसकारु त्ति ॥१॥

इय समणीइयोगा इयरेयरसंगया उ जुज्जन्ति। इय दिव्व-पुरुसगारा पहाण-गुणभावओ दो वि ॥२॥"

[बीजादिविंशतिका]

दैवम् आर्षत्वात् पुंस्त्वम्, कालादिभिस्तत्परिपाचनमिति— कृदभिहितन्यायात् कालादिभिः परिपक्वं

केवलान्वयिनो दैवमात्रजन्यत्वेनाभिमते सत्त्वान्न व्याघात इत्यर्थः। उक्ताभिप्रायकहरिभद्रसूरिवचनसंवादमुपदर्शयति— **तदिदमभिप्रेत्योक्तमिति**। **जो दिव्वेण०** इति— "यो दैवेन प्रक्षिप्तस्तथा तथा हन्त पुरुषकारोक्तिः। तत् ततः फलमुभयजमपि भण्यते खलु पुरुषकारतः ॥ एतेन मिश्रपरिणामिनस्तु यत् तन्मात्रं च द्वयजन्यम्। दैवात् तु नवरं भण्यते निश्चयत उभयजं सर्वम् ॥" इति संस्कृतम्। ननु मिश्रपरिणामिनस्तु यत् तत् कथं दैवमात्रजन्यमित्यत आह— **अत्रेति**— उक्तहरिभद्रसूरिवचने। "**परिणामित**" इत्यस्य स्थाने "परिणामिन" इति पाठो युक्तः। सर्वस्य पुरुषकारजत्वमसहमानः शङ्कते— **नन्विति**। उत्तरयति— **तदीयचेष्टात्वावच्छिन्न** इति। **सामग्र्युपनायकोऽपि** सामग्र्यनुमापकोऽपि। **मुखप्रक्षेपादिरूप एवेति**— मुखे भक्तादेर्हस्तादिना प्रक्षेपादिरपि तदीयचेष्टात्वावच्छिन्न एव तं प्रत्यपि तदीययत्नत्वेन यत्नस्य कारणत्वाद् यत्नरूपकारणमन्तरेण निरुक्तचेष्टैव न सम्भवतीति तदीयचेष्टारूपकार्येण तत्कारणीभूतस्तदीयप्रयत्नोऽनुमीयत एवेति प्रयत्नलक्षणपुरुषकारस्य न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः, अन्यत्रापि पुरुषकारस्य व्यभिचारमपाकरोति— **प्रापकादृष्टेनेति**— धनप्रापकदैवेनेत्यर्थः, प्रापकादृष्टेनापि प्रतिग्रहादियत्नसहकृतेनैव धनप्राप्तिरिति पुरुषकारस्तत्राप्यस्तीति न व्यभिचार इत्यर्थः। यत्र न कोऽपि यत्न इदानीमुपलभ्यते तत्रापि दैवस्य कारणतयाऽभ्युपगतस्य कारणं जन्मान्तरीयप्रयत्नोऽपि तत्कारणं भवत्येवेति न तत्रापि कार्ये पुरुषकारस्य व्यभिचार इत्याह- **किं बहुनेति**। **उभयोः** दैव-पुरुषकारयोः। **तुल्यकक्षत्वं** समानयोगक्षेमत्वम्। ननु यत्र यत्नो न दृश्यते तत्र जन्मान्तरीयस्य यत्नस्य सद्भावेऽपि तस्य गौणत्वमेव, प्राधान्येन त्वदृष्टस्यैव कारणत्वमित्यत आह— **प्रधान-गुणभावस्येति**— किञ्चित्कार्ये दैवस्य प्राधान्यं पुरुषकारस्य गुणभावः, क्वचित् कार्ये पुरुषकारस्य प्राधान्यं दैवस्य गुणभाव इत्येवं प्रधान-गुणभावस्यापेक्षिकत्वेन पुरुषकारकारणत्वाबाधकत्वादित्यर्थः, अत्रापि हरिभद्रसूरिवचनं संवादकमुपदर्शयति— **तदुक्तमिति**। **पुव्वकयं** ति— "पूर्वकृतं कर्मैव, चित्रविपाकमिह भण्यते दैवम्। कालादिकैस्तत्पाचनं तु तथा पुरुषकार इति ॥ इति समयनीतियोगाद् इतरेतरसङ्गतौ तु युज्येते। इति दैवपुरुषकारौ प्रधान-गुणभावतो द्वावपि ॥" इति संस्कृतम्। **दिव्वो** इत्यस्य संस्कृतं **दैवमिति**— एवं सति नपुंसकेन भाव्यमिति दिव्वो इत्येवं पुल्लिङ्गवचनं कथमित्यपेक्षायामाह— **आर्षत्वात् पुंस्त्वमिति**। **कालादिभिरिति**— "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायबलात् कालादिभिः परिपाचनमित्यस्य कालादिभिः परिपक्वमित्यर्थ इत्यर्थः, **तथापुरुषकार** इतीत्यस्य फलितमर्थमावेदयति— **दैवपरिणतस्यैवेति**, यस्यात्मनो दैवरूपः परिणामः प्रथमतोऽभवत् तस्यैव दैवरूपपरि-

तदित्यर्थः, दैवपरिणतस्यैवात्मनः कालादिपरिपाकेन पुरुषकारपरिणतिः, अभेदोपपत्तिरित्यर्थः, प्रधान-गुणभावत इति– कार्यविशेषेऽन्यतरस्य बह्वल्पव्यापारापेक्षया, जात्या तु– "अब्भन्तर-बज्झाणं" इत्यादिना प्रबन्धेन दैव-पुरुषकारयोस्तुल्यप्राधान्यमुपपादितमस्माभिरध्यात्ममतपरीक्षायामिति विस्तरार्थिना तत्र दृष्टिर्देया । तदेवं पञ्चकारणीनये हेतुद्वयनये वा सुदैववत् पुरुषकारस्य कार्यमात्रहेतुत्वान्मोक्षेऽपि हेतुत्वं ध्रुवम् । स च ग्रन्थिभेदानन्तरं– "तदूर्द्ध्वं बाध्यते दैवं प्रयोजनं तु विजृम्भते" [ ] इति वचनाद् दैवं बाधित्वा स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमानो रत्नत्रयमयत्वमास्कन्दंश्चेतसः पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धं विधाय सद्य एव मुमुक्षोर्मोक्षमपर्यति । तेन 'चारित्रक्रियाया अप्यभव्य-दूरभव्यादौ व्यभिचारात् ।

"संवरनिर्जरारूपो बहुप्रकारस्तपोविधिः शास्त्रे । रोगचिकित्साविधिरिव कस्यापि कथञ्चिदुपयुक्तः ॥" [ ]

इत्यनेन प्रतिपुरुषं नानाविधक्रियाया अनियतहेतुत्वदर्शनस्याहेतुत्वपर्यवसायकत्वाच्च न मोक्षोपायवादो ज्यायान्, इत्यपास्तम्, पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धाभिव्य[ङ्ग्]भावचारित्रत्वजातिमतः पुरुषकारस्य मोक्षं

णामयोगिन आत्मनो या कालादिपरिपाकेन पुरुषकाररूपेण परिणतिः साऽभेदोपपत्तिः, पूर्वकृतं कर्मैव कालादिभिः परिपक्वं सत् पुरुषकाररूपं भवत्येतदेव दैवपुरुषकारयोरभेदोपपत्तिरभेदसमर्थनमित्यर्थ इत्यर्थः, दैवपुरुषकारयोरुभयोरपि कार्यमात्रं प्रति कारणत्वे व्यवस्थिते सति यत्किञ्चित्कार्ये प्राधान्येन दैवस्य कारणत्वं दैवमात्रजन्यं कार्यमेतदितिव्यवहारनिबन्धनं तत्र गुणभावेन पुरुषकारस्य कारणत्वं, यच्च कुत्रचित् कार्ये प्राधान्येन पुरुषकारस्य कारणत्वं पुरुषकारमात्रजन्यं कार्यमेतदिति-व्यवहारनिबन्धनं, तत्र गुणभावेन दैवस्य कारणत्वमित्येवं **प्रधान-गुणभावत** इत्येवंरूपेण दैवपुरुषकारकारणत्वं **कार्यविशेषे** क्वचित्कार्ये, **अन्यतरस्य** दैव-पुरुषकारयोर्मध्यादेकस्य **बह्वल्पव्यापारापेक्षया** यस्मिन् कार्ये दैवस्य बहुसंख्यको व्यापारः, पुरुषकारस्य स्वल्पसंख्यको व्यापारस्तस्मिन् कार्ये दैवस्य प्राधान्येन कारणत्वं पुरुषकारस्य तु गुणभावेन कारणत्वम्, यत्र च पुरुषकारस्य बहुसंख्यको व्यापारो दैवस्य स्वल्पसंख्यको व्यापारस्तत्र कार्ये पुरुषकारस्य प्राधान्येन कारणत्वं दैवस्य तु गुणभावेन कारणत्वमित्यर्थः । यदा तु व्यापारगतबह्वल्पसंख्ययोर्न विवक्षा तदानीं कार्यमात्रे सामान्यतः समप्राधान्येनैव दैव-पुरुषकारयोः कारणत्वं प्रवचनोपपादितमवसेयमित्याह– **जात्या** त्विति । उपदिशति– **विस्तरार्थिने**ति । **तत्र** अध्यात्ममतपरीक्षायाम् । उपसंहरति– **तदेव**मिति । **पञ्चकारणीनये** काल-स्वभाव-नियति-दैव-पुरुषकाराः पञ्चापि कार्यमात्रे कारणमिति मते । **वा** अथवा । **हेतुद्वयनये** कार्यमात्रे दैव-पुरुषकारौ कारणमिति मते । "**सुदैववत्**" इत्यस्य स्थाने "दैववत्" इति पाठो ज्ञेयः । **मोक्षेऽपि हेतुत्वं ध्रुवं** मोक्षस्य कार्यमात्रान्तर्गतत्वेन तत्रापि दैववत् पुरुषकारकारणत्वं निश्चितम् । **स चे**त्यस्य **मोक्षमर्पयती**त्यनेन सम्बन्धः । **स च** पुरुषकारश्च । **तदूर्ध्वं** ग्रन्थिभेदोत्तरकाले । "**प्रयोजनं**" इत्यस्य स्थाने "योजनं" इति पाठो भवतुमर्हति, **योजनं** प्रयत्नः । **स्वातन्त्र्येण प्रवर्तमान** इत्यादिकं पुरुषकारस्य विशेषणं बोध्यम् । **सद्य एव** चेतसः पुष्टि-शुद्ध्यनुबन्धविधानान्यतरकाल एव । **तेने**त्यस्य 'अपास्तम्' इत्यनेन सम्बन्धः । चारित्रक्रियायास्तावन्मोक्षकारणत्वं न सम्भवति, अभव्य-दूरभव्यादौ चारित्रक्रियायाः सत्त्वेऽपि मोक्षस्याभावेन व्यतिरेकव्यभिचारादित्याह – **चारित्रक्रियाया अपी**ति । संवर– निर्जरारूपतपोविधेरपि न मोक्षोपायत्वमित्याह – **संवरे**ति । **इत्यनेन** उक्तवचनेन । **प्रतिपुरुषं** पुरुषं पुरुषं प्रति । **अनियतहेतुत्वदर्शनस्य** कस्यचित् पुरुषस्यैका क्रिया मोक्षं प्रति कारणं पुरुषान्तरस्य तदन्या क्रिया मोक्षं प्रति कारणमित्येवमनियतहेतुत्वबोधनस्य । **अहेतुत्वपर्यवसायकत्वात्** तत्क्रियाया अभावेऽपि क्रियान्तरेण मोक्षस्य भावेन व्यतिरेकव्यभिचारेण न मोक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सा क्रिया कारणमेवं क्रियान्तरस्याभावेऽपि तत्क्रियया मोक्षस्य भावेन व्यतिरेकव्यभिचारेण क्रियान्तरमपि न मोक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कारणमित्येवमकारणत्वपर्यवसायकत्वात् । **च**ः समुच्चये । **मोक्षोपायवाद**ः मोक्षं प्रति कस्यचित् कारणत्वाभ्युपगमवादः । **न ज्यायान्**

प्रति नियतहेतुताया अप्रत्यूहत्वात्, पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धे च प्रणिधानाद्यन्विततत्कृतक्रियाणामनियतहेतुत्वेऽपि तद्विधीनामारोग्यहेतुधातुसाम्ये तत्तच्चिकित्साविधीनामिवानुपपत्त्यभावात् । यत् पुनः उच्यते– पूर्वं निर्गुणस्य सतः सम्यक्त्वादिप्राप्तौ किं तदनन्तरं नानाविधगुणोपायान्वेषणेति तत् तुच्छम्, पूर्वसेवायां मृदूपायसाध्यायां तादृग्गुणानपेक्षायामपि महाविद्यालाभस्थानीये चारित्रे विशिष्टगुणापेक्षाया आवश्यकत्वात्, अस्तु वा स्वसामग्रीप्रभवानां गुणानामवर्जनीयत्वमेवानन्तरमपेक्षा । किञ्च, सकलशिष्टैकवाक्यतया यम-नियमादौ मुमुक्षोः प्रवृत्तिरेव मोक्षोपायत्वे मानम्, तदुक्तम्––

" विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि च । दृष्टलाभफलेनापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥ १ ॥ "

[कुसुमाञ्जलिस्तबक० श्लो०] इत्यादि ।

न श्रेष्ठतमः । इति एवं स्वरूपमाशङ्कनम् । तेन पुरुषकारस्योक्तदिशा मोक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वव्यवस्थापनेन । अपास्तं निरस्तमित्यर्थः । तेनेत्यनेनोपदिष्टमेव निरासकारणं स्पष्टप्रतिपत्तये उपदर्शयति- पुष्टीति- चेतसः पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धेनाभिव्यङ्ग्याया भावचारित्रत्वलक्षणजातिस्तद्वतः पुरुषकारस्येत्यर्थः, अप्रत्यूहत्वात् बाधलक्षणविघ्नरहितत्वात् "तत्कृ" इत्यस्य स्थाने "तत्त" इति पाठो युक्तः । तद्विधीनां पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धार्थं तत्तत्क्रियाविधायकशास्त्रवचनानाम्, अस्यानुपपत्त्यभावादित्यनेनान्वयः । अत्र दृष्टान्तमाह– आरोग्येति– धातूनां कफ-पित्त-वायूनां मध्यादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वैषम्ये कफप्रभव-पित्तप्रभव-वायुप्रभवरोगाणां कफ-वायुद्वयप्रभव-कफपित्तोभयप्रभव-पित्तवायूभयप्रभवरोगाणां कफपित्तवायुत्रयप्रभवरोगस्य वा प्रादुर्भावो भवति, निरुक्तधातुत्रयाणां साम्ये तु निरुक्तरोगविनाशलक्षणमारोग्यमुपजायत इति आरोग्यजनकं यद् धातुसाम्यं तत्र तदर्थम्, तत्तच्चिकित्साविधीनां तत्तच्चिकित्साविधायकायुर्वेदवचनानाम्, अनुपपत्त्यभाववत्, पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धार्थमनियतहेतुप्रणिधानाद्यन्विततत्तत्क्रियाविधायकशास्त्रवचनानामप्यनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । अन्यदपि परकीयाक्षेपवचनमुपन्यस्य प्रतिक्षिपति– यत् पुनरिति । उच्यते परेणाभिधीयते । पूर्वं सम्यक्त्वादिगुणप्राप्तितः प्राक्काले । निर्गुणस्य सम्यक्त्वादिविशिष्टगुणरहितस्य, सतः तथावस्थितस्य जीवस्य । सम्यक्त्वादिप्राप्तौ सम्यक्त्वादिगुणप्राप्तौ सत्याम् । किं किमर्थम् । तदनन्तरं सम्यक्त्वादिगुणप्राप्त्यनन्तरम् । तत् तुच्छं नानाविधगुणोपायान्वेषणवैयर्थ्यप्रतिपादकं परवचनं तुच्छं न समीचीनम् । तत्र हेतुमाह– पूर्वसेवायामिति । अथवा नानाविधगुणोपायान्वेषणं न क्रियत एव किन्तु स्वसामग्रीप्रभवा गुणास्तदानीं भवन्त्येवेत्येतावतैव तदपेक्षा गीयत इत्याह– अस्तु वेति । यमनियमादौ मोक्षोपायत्वे प्रमाणमप्यस्त्येवेत्याह- किञ्चेति । सकलशिष्टैकवाक्यतया सकलशिष्टसम्मततया । उक्तार्थे उदयनाचार्यवचनसंवादमाह– तदुक्तमिति । "दृष्टलाभफलेनापि" इत्यस्य स्थाने "दृष्टलाभफला नापि" इति पाठः सम्यग् । उक्तपद्यार्थस्पष्टप्रतिपत्तये तद्ग्रन्थ एवोल्लिख्यते–" अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं किमपूर्वकल्पनया " इति चेत्, न– विश्ववृत्तितः, " विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा । दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥" [कुसुमाञ्जलिस्तबक– श्लो०] यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनम्, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्तयोः प्रवर्तेत, नहि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेकोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत्; लाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेत् ? लाभादय एव किंनिबन्धनाः ? नहीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत एव तद्धेतुः; यतो वाऽनेन लब्धव्यं यो वैनं पूजयिष्यति स किमर्थम् ?, ख्यात्यर्थमनुरागार्थं च, जनो दातरि मानयितरि च रज्यते, जनानुरागप्रभवा हि सम्पद इति चेत् ? न– नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात्; त्रैविद्यतपस्विनोऽपि धूर्तबका एवेति चेत् ? न– तेषां दृष्टसम्पदं प्रत्यनुपयोगात्; सुखार्थं तथा करोतीति चेत् ?, न– नास्तिकैरपि तथाकरणप्रसङ्गात्, सम्भोगवत्; लोकव्यवहारसिद्धत्वादफलमपि क्रियते वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनवदिति चेत् ?, गुरुमतमेतत्, न तु गुरोर्मतम्, ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम्; वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद् बालानामिति चेत् ?, न–वृद्धानामपि प्रवृत्तेः; न च विप्रलम्भकाः स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते, तेऽपि वृद्धतरैरित्येवमनादिरिति चेत् ? न तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात्; इदं प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्तः पराननुष्ठापयतीति चेत् ? किमसौ सर्वलोकोत्तर एव यः सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखविमुखो ब्रह्म-

तेनानुपायवादः षष्ठं मिथ्यात्वस्थानम्, मोक्षोपायवादश्च सम्यक्त्वस्थानमिति सुव्यवस्थितम् । नन्वेते षडपि पक्षप्रतिपक्षाः स्याद्वादलाञ्छिताः सुनया एव, तन्निरपेक्षाश्च दुर्नया एवेत्येकेषु मिथ्यात्वस्थानम्, अपरेषु च सम्यक्त्वस्थानकमिति को विशेष इत्यत आह– मार्गेत्यादि, नास्तित्ववादे गुरुशिष्य-क्रियाऽक्रियाफलादिव्यवहारविलोपान्मार्गत्यागः, अस्तित्ववादे चोक्तव्यवहारप्रामाण्याश्वासेन तत्प्रवेश इत्येताभ्यां हेतुभ्यां फलतस्तत्त्वं सम्यक्त्वमिथ्यासाधनकत्वमिष्यते ॥ २४ ॥

अ[न]भिनिविष्टं प्रत्येतदुक्तम्, एकान्ताभिनिवेशे तु जात्या सर्वेषां तुल्यत्वमेवेत्याह—

स्वरूपतस्तु सर्वेऽपि, स्युर्मिथोऽनिश्रिता नयाः ।
मिथ्यात्वमिति को भेदो, नास्तित्वास्तित्वनिर्मितः ॥ १२५ ॥

नयामृत०—स्वरूपस्त्विति०– स्पष्टः, मिथोऽनिश्रिता इति– स्याद्वादमुद्रया परस्पराकाङ्क्षारहिता इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

ननु नास्तिकास्तिकव्यवहारप्रयोजकतयैवैतेषां भेदो भविष्यतीत्यत आह—

धर्म्यंशे नास्तिको ह्येको, बार्हस्पत्यः प्रकीर्तितः ।
धर्मांशे नास्तिका ज्ञेयाः, सर्वेऽपि परतीर्थिकाः ॥ १२६ ॥

चर्येण तपसा श्रद्धया वा केवलं परवञ्चनकुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति, कथं वैनं प्रेक्षापूर्वकारिणोऽप्यनुविदध्युः, केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारक इति निर्णीतः ? नह्येतावतो दुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः, यतः पाखण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यत इति चेत् ? न–हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात्, अनादौ चैवम्भूतेऽनुष्ठाने प्रतार्यमाणे प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्यात्, न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा, प्रमाणविरोधमन्तरेण पाखण्डित्वप्रसिद्धिरपि न स्यात्" इति उपसंहरति– **तेनेति**– मोक्षोपायव्यवस्थापनेनेत्यर्थः । **मार्गत्याग-प्रवेशाभ्यामि**-त्याद्युत्तरार्द्धं व्याख्यातुमवतारयति– **नन्विति** । **एते** त्रयोविंशत्युत्तरशततमपद्योक्ता आत्मा नास्तीत्यादिपक्षाः, चतुर्विंशत्युत्तर-शततमपद्यपूर्वार्धोपदिष्टाऽस्त्यात्मेत्यादयः पूर्वपक्षविरुद्धपक्षाः । **षडपि** प्रत्येकं षडपि, तेन समुदितास्ते द्वादश पक्षा इति बोध्यम् । **स्याद्वादलाञ्छिताः** स्यान्नास्त्यात्मा, स्यान्न नित्य आत्मा, स्यान्न कर्ताऽऽत्मा, स्यान्न भोक्ताऽऽत्मा, स्यान्न मोक्षः स्यान्न मोक्षोपाय इत्येवं षट् पक्षाः स्याद्वादलाञ्छितस्वरूपाः, स्यादस्त्यात्मा, स्यान्नित्य आत्मा, स्यादात्मा कर्ता, स्याद् भोक्ताऽऽत्मा, स्यादस्ति मुक्तिः, स्यादस्ति मुक्त्युपाय इत्येवं षट् पक्षाः स्याद्वादलाञ्छितस्वरूपाश्च । **तन्निरपेक्षाश्च** स्याद्वादनिरपेक्षाः पुनः । **एकेषु** नास्त्यात्मेत्यादिषट्सु पक्षेषु । **अपरेषु च** अस्त्यात्मेत्यादिषट्सु तत्प्रतिपक्षपक्षेषु पुनः । **को विशेषः** न कोऽपि विशेषो दृश्यत इत्याक्षेपः । **गुरुशिष्येति**– यदि नास्त्यात्मा तर्हि को गुरुः ? कश्च शिष्यः ? इति गुरुशिष्यात्मनोरभावादात्मनिष्ठयोरध्यापकत्वादिरूपगुरुत्वा-ऽध्येतृत्वादिलक्षणशिष्यत्वयोरप्यभाव इत्ययं गुरुरयं च शिष्य इत्येवं गुरु-शिष्यादिव्यवहारस्य विलोपः, आत्मनश्चाभावे कं प्रति विहिता क्रिया निषिद्धा च क्रिया भवेदित्यस्येयं विहिता क्रियेति इयं चास्य निषिद्धा क्रियेति क्रियाऽक्रियादिव्यवहारस्य विलोपः, विहित-निषिद्धक्रिययोरभावे अनया क्रियया तत्कर्तुरात्मनः स्वर्गादिकमिष्टफलमुपजायते, अनया क्रियया पुनरनिष्टं नरकाद्यनिष्टफलं भवतीत्येवं फलव्यवहारस्य विलोपः, आदिपदाद्यमात्मा बद्धोऽयमात्मा मुक्त इत्यादिव्यवहारस्योपमर्दः, इत्येवं निरुक्तव्यवहारविलोपान्मार्गत्याग इत्यर्थः । **तत्प्रवेशः** मार्गप्रवेशः । **एताभ्यां** मार्गत्याग-मार्गप्रवेशाभ्याम् ॥ १२४ ॥

पञ्चविंशत्युत्तरशततमपद्यमवतारयति– **अनभिनिविष्टमिति**– अनाग्रहशालिनं प्रतीत्यर्थः । **एतत्** मिथ्यात्वस्थान-सम्यक्त्वस्थानविभजनम् । विवृणोति– **स्वरूपतस्त्वितीति** । स्पष्टत्वात् प्रत्येकपदव्याख्यानं नात्र कर्तव्यतामञ्चतीत्याह– **स्पष्ट इति** । **मिथोऽनिश्रिता** इत्यस्य विवरणं– **स्याद्वादमुद्रया परस्पराऽऽकाङ्क्षारहिता** इति ॥ १२५ ॥

नयामृत०—धर्म्यंश इति– धर्मिणः– आत्मनः, अंशे-नास्तित्वभागे, एको बार्हस्पत्यः–चार्वाको नास्तिकः प्रकीर्तितः धर्माणाम्– आत्मनः शरीरपरिमाणत्व-नानात्व-परिणामित्व-ध्रुवत्व-सर्वज्ञजातीयत्वादीनाम्, अंशे– नास्तित्वपक्षे, सर्वेऽपि नैयायिक-वैशेषिक-वेदान्ति-साङ्ख्य पातञ्जल-जैमिनीयादयः-परतीर्थिकाः, नास्तिकाः, ज्ञेयाः, यत्र यथा यदस्तित्वं तत्र तथा तदनभ्युपगमस्य स्वरसतो भगवद्वचनाश्रद्धानस्यैव वा नास्तिकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः, चार्वाकादिभिन्नदर्शनस्वीकर्तृत्वमेवास्तिकत्वमिति रूढिस्त्वनुकम्पामात्रम् ॥ १२६ ॥

सम्यक्त्व-मिथ्यात्वस्थानकयोरुक्तमेव प्रकारं क्रियावाद-तदितरवादेष्वतिदिशन्नाह—

इत्थमेव क्रियावादे, सम्यक्त्वोक्तिर्न दुष्यति ।
मिथ्यात्वोक्तिस्तथाऽज्ञाना-क्रिया-विनयवादिषु ॥ १२७ ॥

नयामृत०—इत्थमेवेति । इत्थमेव मार्गप्रवेशत्यागाभ्यामेव, क्रियावादे सम्यक्त्वोक्तिः "सम्मद्दिट्ठी किरियावाइ" इत्यादिलक्षणा । अक्रियाऽज्ञानविनयवादिषु च मिथ्यात्वोक्तिः– "सेसा य मिच्छगा वा" इत्यादि, न दुष्यति० न दोषावहः भवति, फलत इत्थं विभागाभिप्रायस्याविरोधात्, जात्या चान्यत्र सर्वतोऽस्योक्तेरुपपत्तेः ॥ १२७ ॥

क्रियावादस्य सम्यक्त्वरूपतामेव युक्त्यन्तरेण द्रढयति—

क्रियायां पक्षपातो हि, पुंसां मार्गाभिमुख्यकृत् ।
अन्त्यपुद्गलभावित्वादन्येभ्यस्तस्य मुख्यता ॥ १२८ ॥

नयामृत०—क्रियायामिति । क्रियायां पक्षपातो मोक्षेच्छयाऽऽवेशो हि पुंसां मार्गाभिमुख्य-

---

षड्विंशत्युत्तरशततमपद्यमवतारयति– **नन्विति** । **एतेषां** नयानाम् । विवृणोति– **धर्म्यंश इतीति**– धर्मिणोऽंशो धर्म्यंश इति समासमवलम्ब्य **धर्मिण** इत्यस्य विवरणमात्मन इति, **अंशे** इत्यस्य विवरणं– **नास्तित्वभागे** इति । **बार्हस्पत्यः** बृहस्पतिप्रणीतसूत्रानुसरणशीलः । स क इत्यपेक्षायामाह– **चार्वाक** इति– पृथिव्यादिचतुष्टयमेव तत्त्वम्, शरीरव्यतिरिक्त आत्मा नास्ति, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्याद्युपगन्ता चार्वाकनामा धर्माणामंशो धर्मांश इति समासमवलम्ब्य **धर्माणामि**त्यस्य विवरण**मात्मनः शरीरपरिमाणत्व-नानात्व-परिणामित्व-ध्रुवत्व-सर्वज्ञजातीयत्वादीनामिति** । **अंशे** इत्यस्य विवरणं– **नास्तित्वपक्ष** इति– आत्मनः शरीरपरिणामित्वादिकं नास्तीति पक्ष इति तदर्थः । **सर्वेऽपी**त्यस्य पर्यवसितार्थकथनं– **नैयायिक-वैशेषिक-वेदान्ति-साङ्ख्य-पातञ्जल-जैमिनीयादय** इति । किं नास्तिकपदप्रवृत्तिनिमित्तं येन तद्वन्तो नैयायिकादयो नास्तिकपदव्यपदेश्या इत्यपेक्षायां तद्भावमुपदर्शयति– **यत्र यथेति** स्पष्टम् । तर्हि नैयायिकादीनां लोकरूढ्याऽऽस्तिकव्यपदेश्यत्वं कथमित्यपेक्षायामाह– **चार्वाकादिभिन्नेति** । **अनुकम्पामात्रमिति**– अनुकम्पैव केवलम्, न तु वस्तुतो नैयायिकादय आस्तिका इति ॥ १२६ ॥

सप्तविंशत्युत्तरशततमपद्यमवतारयति– **सम्यक्त्वेति** । **उक्तमेव प्रकारं** अनन्तराभिहितमेव मार्गप्रवेश-तत्त्यागलक्षणप्रकारम् । **तदितरेति**– क्रियेतरेत्यर्थः । विवृणोति– **इत्थमेवेतीति** । **इत्थमेवे**त्यस्य विवरणं– **मार्गप्रवेश-त्यागाभ्यामेवेति** । **सम्म०** इति– "सम्यग्दृष्टिः क्रियावादी" इति संस्कृतम् । **सेसा०** इति– "शेषाश्च मिथ्यात्वगा वा" इति संस्कृतम् । **न दुष्यती**त्यस्य विवरणं– **न दोषावहो भवतीति** । तत्र हेतुमाह– **फलत** इति ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमपद्यमवतारयति **क्रियावादस्येति** । विवृणोति– **क्रियायामितीति** । **पक्षपात** इत्यस्य विवरणं– **मोक्षेच्छयाऽऽवेश इति** । **हि** यतः । **मार्गाभिमुख्यकृदि**त्यस्य विवरणं– **मार्गानुसारितास्थैर्याधायको भवतीति** ।

कृत् मार्गानुसारितास्थैर्याधायको भवति, तेनान्त्यपुद्गलभावित्वात् चरमपुद्गलपरावर्तमात्रसंभवित्वात्, अन्येभ्यः– अक्रियावादादिभ्यः, तस्य क्रियावादस्य मुख्यता, तदुक्तं दशाचूर्णौ—

"जो अकिरियावाई सो भविओ अभविओ वा कण्णपक्खिओ सुक्कपक्खिओ वा। जो किरिआवाई सो णियमा भविओ णियमा सुक्कपक्खिओ अन्तो पुग्गलपरिअट्टस्स सिज्झइ" ॥ [ ] इत्यादि।

अत्र च क्रियावाद्यादीनां त्रिषष्ट्यधिकशतत्रयभेदप्रतिपादिका—

"असियसयं किरियाणं, अकिरियवाईण होइ चुलसीई। अन्नाणि य सत्तट्ठी वेणइयाणं तु बत्तीसा ॥१॥"

[सू० प्र० सम० अध्य० निर्युक्तौ]

इति गाथा विनेयजनानुग्रहार्थं इह व्याख्यायते– अशीत्युत्तरशतं क्रियावादिनाम्, तत्र कर्तारं विना क्रियाऽसम्भव इति नाम्नाऽऽत्मसमवायिनीं वदन्ति ये तच्छीलाश्च ते क्रियावादिनः, ते पुनरात्माद्यस्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेनाशीत्यधिकशतसङ्ख्या विज्ञेयाः, जीवा-ऽजीवा-ऽऽश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-पुण्या-ऽपुण्य-मोक्षाख्यान् नव पदार्थान् पट्टिकादौ लिखित्वा परिपाट्या जीवपदार्थस्याधः, स्व-परभेदावुपन्यसनीयौ, तयोरधो नित्या-ऽनित्यभेदौ तयोरप्यधः कालेश्वरा-ऽऽत्म-नियति-स्वभावभेदा उपन्यसनीयाः, ततश्चेत्थमभिलापः कर्तव्यः– अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, तदर्थश्च विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण नित्यश्च कालत इति कालवादिनः पक्षः, अत्रास्तित्वे स्वतस्त्वमवच्छेदकीभूय विशेषणम्, नित्यत्वमात्मन एवोपरञ्जनकं विशेषणम्, कालत इति नियामकं विद्यमानत्वरूपसत्तायाः

तेन क्रियापक्षपातस्य मार्गानुसारितास्थैर्याधायकत्वेन, अस्य **मुख्यते**त्यनेन सम्बन्धः। **अन्त्यपुद्गलभावित्वादि**त्यस्य विवरणं– **चरमपुद्गलपरावर्तनमात्रसंभावित्वादि**ति। **अन्येभ्य** इत्यस्य विवरणं– **अक्रियावादादिभ्य** इति, आदिपदादज्ञान-विनयवादादीनां ग्रहणम्। **तस्ये**त्यस्य विवरणं– **क्रियावादस्ये**ति। उक्तार्थे दशाचूर्णिवचनसम्मतिमुपदर्शयति– **तदुक्त**मिति। **जो०** इति– "योऽक्रियावादी स भविकोऽभविको वा, कृष्णपक्षिकः, शुक्लपक्षिको वा; यः क्रियावादी स नियमभविको नियमाच्छुक्लपक्षिकोऽन्तःपुद्गलपरावर्तस्य सिद्ध्यति" इति संस्कृतम्। **अत्र च** क्रियावादादिविचारे च। **प्रतिपादिके**त्यस्य **गाथे**त्यनेनान्वयः। **असिय०** इति– "अशीत्युत्तरशतं क्रियाणामक्रियावादिनो भवति **चतुर**शीतिः। अज्ञानिनश्च सप्तषष्टिर्वैनयिकानां तु द्वात्रिंशत्" इति संस्कृतम्। **इति गाथा** उक्तस्वरूपा गाथा। **विनेयजनानुग्रहार्थं** शिष्यादिजनानुग्रहार्थम्। **इह** अस्मिन् ग्रन्थे। **व्याख्यायते** विव्रियते। क्रियावादिनः स्वरूपं सङ्ख्यां चोपदर्शयति– **तत्रे**ति– क्रियावाद्यादिषु मध्ये इत्यर्थः। "**नाम्ना**" इत्यस्य स्थाने "नाना" इति पाठो युक्तः। **तच्छीलाश्च** नानात्मसमवायिनीं क्रियां वदितुं शीलं स्वभावो येषां ते तच्छीलास्ते च। **ते पुनः** क्रियावादिनः पुनः। **आत्माद्यस्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणाः** आत्मादीनां पदार्थानां यदस्तित्वं तदभ्युपगमस्वरूपाः। **अमुनोपायेन** जीवा-ऽजीवेत्याद्यनन्तरोपदर्श्यमानोपायेन। परिपाट्या लेखनं भावयति-- **जीवपदार्थस्याध** इति– जीवः स्वतः परतश्च नित्योऽनित्यः कालेश्वराऽऽत्म-नियति-स्वभावभेदतः, एवमुट्टङ्कनम्। **तयोरधः** स्व-परयोरधः। **तयोरप्यधः** नित्या-ऽनित्ययोरप्यधः। **ततश्च** एवं परिपाट्योपन्यासतश्च। **इत्थम्** अस्ति जीव इत्याद्यनन्तराभिधीयमानप्रकारेण। **तदर्थश्च** अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्यभिलापार्थश्च। **अत्र** अस्मिन् विकल्पे। **अवच्छेदकीभूय विशेषणम्** अस्तित्वे अवच्छेदकतया विशेषणं स्वतस्त्वमित्यतः स्वरूपावच्छिन्नास्तित्ववानित्याकारता प्रयोगस्य निष्पद्यते। कालतो नित्य आत्मेत्यपि प्रयोगघटकम्, तत्र नित्यत्वमुपरञ्जकविशेषणम्, कालत इति चास्तित्व एव नियामकतयाऽन्वेतीत्याह– **नित्यत्वमि**ति। कथं कालत इति नियामकमित्यपेक्षायामाह– **विद्यमानत्वे**ति– एतेन नित्य आत्मा कालनियम्यत्वासाधारणात्मत्वाद्यवच्छिन्नविद्यमानत्वरूपा-

कालनियम्यत्वात् १, कालत इत्यस्य स्थाने ईश्वरत इति वदत ईश्वरवादिनो द्वितीयो विकल्पः, ईश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वेन आत्मसत्ताया अपि तन्नियम(म्य)त्वात् २, ईश्वरत इत्यस्य स्थाने आत्मत इति कुर्वत आत्मवादिनस्तृतीयः, स्वसत्तायाः स्वनियम्यताया अनन्यगत्यैव स्वीकारात् ३, नियतित इति करणे चतुर्थविकल्पो नियतिवादिनः ४, स्वभावत इति करणे पञ्च विकल्पाः स्वभाववादिनः ५, एवं स्वत इत्यजहता लब्धाः पञ्च विकल्पाः, परत इत्यनेनापि पञ्च एव लभ्यन्ते, नित्यत्वापरित्यागेन चैते दशविकल्पाः १० एवमनित्यत्वेनापि दशैव २० । एते विंशतिर्जीवपदार्थेन लब्धाः, अजीवादिष्वप्यष्टस्वेवमेव प्रतिपदं विंशतिर्विकल्पानाम्, अतो विंशतिर्नवगुणाः शतमशीत्युत्तरं १८० क्रियावादिनामिति । अक्रियावादिनां च भवन्ति चतुरशीतिभेदाः, नहि कस्यचिदवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया समस्ति क्रियोत्पत्त्याधारत्वेनाभिमत एव काले पदार्थावस्थितेरभावादित्येवंवादिनोऽक्रियावादिनः, तथा चाहुरेके—

"क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थितानां कुतः क्रिया ? । भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ॥१॥"

[ ] इत्यादि ।

स्तित्ववानित्याकारकः कालतो नित्यः स्वतोऽस्ति जीव इति प्रथमोऽभिलाप इति । **कालत** इत्यस्येति स्पष्टम् । तत्र नित्य आत्मेश्वरनियम्यत्वासाधारणात्मत्वाद्यवच्छिन्नस्वसत्तारूपास्तित्ववानित्याकारो बोध्यः । कथमात्मनः सत्तेश्वरनियम्येत्यपेक्षायामाह- **ईश्वरस्येति** । **तन्नियम्यत्वाद्** ईश्वरनियम्यत्वात् । तृतीयविकल्पस्वरूपमुपदर्शयति- **ईश्वरत इत्यस्ये**ति । **अनन्यगत्यैवे**ति- परनियम्यत्वे नियामकस्यापि परस्य सत्ता परनियम्येत्येवमनवस्थाप्रसङ्गात्, तत्परिहारेऽन्यप्रकारो नास्तीत्यात्मनियम्यत्व एव स परिहृतो भवतीत्येवमनन्यगत्यैवेत्यर्थः । चतुर्थविकल्पस्वरूपमुपदर्शयति- **नियतित इति । करण** इति- आत्मन इत्यस्य स्थाने नियतित इति करणे इत्यर्थः । पञ्चमविकल्पमुपदर्शयति- **स्वभावत इति करणे** इति- नियतित इत्यस्य स्थाने स्वभावत इति करणे । एषु पञ्चसु विकल्पेषु स्वत इत्यस्य न परित्याग इत्याह- **एवमि**ति । **पञ्च विकल्पाः** अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालतः१, अस्ति जीवः स्वतो नित्य ईश्वरतः२, अस्ति जीवः स्वतो नित्य आत्मतः३, अस्ति जीवः स्वतो नित्यो नियतितः४, अस्ति जीवः स्वतो नित्यः स्वभावतः५, इत्येवं स्वत इत्यस्यापरित्यागेन पञ्च विकल्पाः । **परत इत्यनेनापी**ति- अस्ति जीवः परतो नित्यः कालतः१, अस्ति जीवः परतो नित्य ईश्वरतः२, अस्ति जीवः परतो नित्य आत्मतः३, अस्ति जीवः परतो नित्यो नियतितः४, अस्ति जीवः परतो नित्यः स्वभावतः५, इत्येवं परत इत्यस्यापरित्यागेन पञ्चविकल्पा लभ्यन्ते इत्यर्थः । द्वयोर्मेलने दश विकल्पाः, सर्वत्र नित्यत्वस्यापरित्याग इत्याह- **नित्यत्वापरित्यागेने**ति । उक्तदिशा अनित्यत्वेनापि दश विकल्पा इत्यतिदिशति- **एवमि**ति- नित्यत्वस्थाने अनित्यत्वस्य प्रवेशोऽन्यत् सर्वं समानमिति । नित्यत्वापरित्यागेन दशानां विकल्पानामनित्यत्वापरित्यागेन दशानां विकल्पानां मेलने विंशतिर्विकल्पा जीवपदार्थापरित्यागेन लब्धा इत्युपसंहरति- **एते** इति । प्रत्येकमजीवादिष्वप्यष्टपदार्थेषूक्तदिशा विंशतिर्विकल्पानां नवगुणितानां च तेषामशीत्युत्तरं शतं क्रियावादिनामित्याह- **अजीवादिष्वपी**ति । अक्रियावादिनां चतुरशीतिभेदानुपदर्शयितुमाह- **अक्रियावादिनां चे**ति । अक्रियावादिनां स्वरूपं निरूपयति- **नही**ति- अस्य **समस्ती**त्यनेनान्वयः । अवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया नास्तीत्यत्र हेतुमुपदर्शयति- **क्रियोत्पत्त्याधारत्वेने**ति- प्रथमक्षणावस्थितस्य वस्तुनो यदि द्वितीयक्षणेऽवस्थितिर्भवेत् स्यात् तदा तत्र द्वितीयक्षणभाविनी क्रिया, न चैवम्, पदार्थानां क्षणमात्रस्थायित्वेन द्वितीयक्षणे स्थितेरेवाभावादित्यर्थः । उक्तार्थाभ्युपगन्तॄणां मतं तद्वचनेनैव प्रकटयति- **तथा चाहुरेके** इति । **क्षणिका** इति- **सर्वसंस्काराः** सर्वेऽपि पदार्थाः, **क्षणिकाः** क्षणमात्रस्थायिनः, एवं च **अस्थितानां** द्वितीयादिक्षणेऽनवस्थितानां, **क्रिया** द्वितीयादिक्षणभाविनी क्रिया, **कुतः** कस्मात् कारणात्, न कस्मादपीति यावत्, भवनादिलक्षणा तु क्रिया क्षणिकानामपि समस्तीति न तस्याः प्रतिषेध इत्याशयेनाह- **भूतिरि**ति- एषां क्षणिकानां पदार्थानां या भूतिर्भवनमुत्पत्तिरिति यावत्, **सैव** क्रिया, एवकारेण भवनातिरिक्तक्रियाया प्रतिषेधः, **कारकम**व्यवहितोत्तरक्षणभाविकार्यं प्रति कारकं करणक्रिया, **सैव** भूतिरेव, **चः** समुच्चये, क्रियान्तराणामपि प्रथमक्षणभाविनां भवनक्रियारूपतां

एते चात्मादिनास्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणाऽमुनोपायेन चतुरशीतिर्द्रष्टव्याः, तथाहि—एतेषां पुण्या-ऽपुण्य-विवर्जितपदार्थसप्तकं न्यसनीयम्, पुण्या-ऽपुण्यनिरासस्य नास्तिकनाम्नैव सुप्रसिद्धत्वेन पुनरविवक्षितत्वात्, तत्र च जीवस्याधः स्व-परविकल्पभेदद्वयोपन्यासः, असत्त्वादात्मनो नित्या-ऽनित्यभेदौ नाङ्गीक्रियेते, नित्या ऽनित्ये ह्युपरञ्जकत्वेन तदुपन्यासविशेषणे, ते चोपरञ्जनीयाभावात् कमुपरञ्जयेताम्, निषेधप्रतियोगिता समानाधिकरण-व्यधिकरणधर्मविधयाऽवच्छेदकत्वेन तदुपन्यासश्च स्वतस्त्व-परतस्त्वभेदद्वयं नातिक्रामतीति पृथक् तदुपन्यासो निर्बीज इति युक्तमीक्षामहे । कालादीनां च पञ्चानां षष्ठी यदृच्छोपन्यसनीया, यदृच्छा नामाऽकस्माद्भावः, तथा च आकस्मिकोत्पादेनापि सम्भाव्यमानस्य जीवादेः

समुच्चिनोति, **उच्यते** क्षणिकवादिभिः कथ्यते । **एते च** अक्रियावादिनोऽनन्तरमभिहितस्वरूपाः पुनः । **"लक्षणाऽमुनो"** इत्यस्य स्थाने " लक्षणा अमुनो " इति पाठो युक्तः । **अमुनोपायेन** तथाहीत्यादिनाऽनन्तरमेव वक्ष्यमाणोपायेन । **एतेषाम्** अक्रियावादिनाम् । **पुण्या-ऽपुण्यविवर्जिते**ति जीवा-ऽजीवा-ऽऽश्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-पुण्याऽपुण्य-मोक्षेषु नवसु पदार्थेषु पुण्याऽपुण्ये विहाय जीवाऽजीवादिपदार्थसप्तकं न्यसनीयं— स्थापनीयम् । स्थापनायां पुण्याऽपुण्यविवर्जनं कथमित्यपेक्षायामाह— **पुण्या-ऽपुण्यनिरासस्ये**ति— जीवाऽजीवादिपदार्थानां नास्तित्वप्रतिपत्त्यर्थमेव न्यासः क्रियते, अक्रियावादिनां यन्नास्तिक इति नाम तेनैव पुण्याऽपुण्यनिरासस्य पुण्याऽपुण्यापाकरणस्य **सुप्रसिद्धत्वेने**ति— नास्तिकास्त एवोच्यन्ते ये पुण्यापुण्ये न स्वीकुर्वन्तीत्येवं लोके सुप्रतीतत्वेनेत्यर्थः । **अविवक्षितत्वादि**ति— यो हि परस्याज्ञातः, संदिग्धो विपर्ययविषयो वा भवति तदवबोधनायैव वक्तुर्विवक्षा भवति, यश्च निश्चितस्तत्राज्ञान-संशय-विपर्ययनिराकरणलक्षणप्रयोजनाभावाद् विवक्षा न भवत्येवमविवक्षितत्वादिति पुण्याऽपुण्ययोर्न न्यसनमित्यर्थः । **तत्र च** जीवाऽजीवादिसप्तपदार्थन्यासे च । **जीवस्य** जीवपदार्थन्यासस्य । **अधः** अधस्तात् । **स्वपरविकल्पभेदद्वयोपन्यास** इति— स चेत्थं निभालनीयः— जीवः स्वतः परतश्च कालत ईश्वरत आत्मतो नियतितः स्वभावतो यदृच्छातश्च, एवमजीवादिपदार्थन्यासस्याधस्तादपि न्यासो बोध्यः, सर्वत्र नास्तीति न्यासो निषेधप्रतिपादकः कर्तव्यः, कालादीनां चेत्याद्यग्रिमग्रन्थं प्रतिसन्धाय मूलानुपदर्शितोऽत्र स्व-परयोरधस्तात् कालादिन्यास उल्लिखितः । तत्र नित्योऽनित्यश्चेत्येवं न्यासः कथं नेत्याकाङ्क्षानिवृत्तये त्वाह— **असत्त्वादात्मन** इति— अक्रियावादिनां मते आत्मनोऽसत्त्वादभावादित्यर्थः । आत्मनोऽभावेऽपि यथा कालादीनां न्यासस्तथा कथं न तयोर्न्यास इत्यपेक्षायामाह— **नित्याऽनित्ये** इति । **तदुपन्यासे**ति— जीवोपन्यासेत्यर्थः । **ते च** नित्याऽनित्ये पुनः । **उपरञ्जनीयाभावात्**— उपरञ्जनीयस्यात्मनोऽभावात् । **कमि**ति— काक्वा न कमपीत्यर्थः । ननु नित्यत्वेनात्मा नास्ति, अनित्यत्वेनास्तीत्येवमात्मनिष्ठप्रतियोगितायां निषेधनिरूपितायामवच्छेदकविधया नित्यत्वाऽनित्यत्वयोरन्वयसम्भवात् तत्प्रयोजनक एव तयोरुपन्यासोऽस्त्वित्यत आह— **निषेधे**ति— यथा घटत्वेन घटो नास्तीत्यत्र निषेधस्य घटात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता घटे वर्तते घटत्वमपि तत्र वर्तत इति भवति, समानाधिकरणो धर्मो घटत्वमिति समानाधिकरणधर्मविधया घटत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वम्, पटत्वेन घटो नास्तीत्यत्र निषेधस्य घटात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता घटे वर्तते न च तत्र पटत्वं वर्तत इति भवति पटत्वं व्यधिकरणधर्म इति व्यधिकरणधर्मविधया पटत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं तथा प्रकृते आत्मनोऽसत्त्वान्निषेध्ये तस्मिन् नित्यत्वाऽनित्यत्वयोरभावान्न तयोः समानाधिकरणधर्मत्वमिति यद्यपि समानाधिकरणधर्मविधया न तयोर्निषेधप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं तथापि व्यधिकरणधर्मविधयाऽवच्छेदकत्वं सम्भवतीति तेन नित्यत्वाऽनित्यत्वोपन्यासश्च स्वतस्त्व-परतस्त्वान्यतरस्मिन्नेव तयोरन्तर्भावात् स्वतस्त्व-परतस्त्वोपन्यासान्तर्गत एव तयोरुपन्यास इति पृथक्तया तयोरुपन्यासो निर्बीज इत्येतस्मात् कारणान्न तयोरुपन्यास इति युक्तं पश्याम इत्यर्थः । " **निषेधप्रतियोगिता** " इत्यस्य स्थाने " निषेधप्रतियोगितायाः " इति पाठो युक्तः, तस्य चावच्छेदकत्वेनेत्यनेनान्वयः । कालादयः पञ्च यदृच्छा च स्वतः परतश्चेत्यस्याधस्तादुपन्यसनीया इत्याह— **कालादीनां चे**ति— षष्ठ्या यदृच्छाया अधिकाया उपन्यसनीयत्वप्राप्तौ कालादीनां पञ्चानामुपन्यसनीयत्वं प्राप्तमेवेति यदृच्छा किंस्वरूपेत्यपेक्षायामाह— **यदृच्छे**ति । **नामे**ति कोमलामन्त्रणे । **तथा च** अकस्माद्भावलक्षणाया यदृच्छाया उपन्यासे च ।

पदार्थस्य निरासान्नास्तिकवादसाम्राज्यम्, [पश्चात्]विकल्पाभिलापः– नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः, एवम्– ईश्वरादिभिरपि यदृच्छावसानैः सर्वे षड्विकल्पाः ६, तथा नास्ति जीवः परतः कालत इति षडेव ६ विकल्पा एकत्र द्वादश, एवमजीवादिष्वपि षट्सु प्रतिपदं द्वादश विकल्पा इति सप्त द्वादशगुणाश्चतुरशीतिः ८४ विकल्पानामिति । ननु निषेधे कालादीनामनियामकत्वात् कथं तद्धर्मभेदादभिलापसम्भवः, नहि कालेश्वरादितः शशशृङ्गं नास्तीति नियन्तुं शक्यम्, यदि च कालादिना स्वतो जीवाद्यस्तित्वं परसमयविकल्पसिद्धमनूद्य तन्निषेधादुपदर्शितभेदसङ्ख्योपपाद्यते तदा नित्या-ऽनित्य-पदत्यागेऽपि किं बीजमित्यन्वेषणीयम्, नित्यत्वा(द्य)न्यतरोपरागेणापि विकल्पसिद्धस्यात्मादिपदार्थस्य निषेद्धुं सुशक्यत्वात्, क्षणिकविज्ञानाभिन्नरूपात्मादिपदार्थाभ्युपगन्तुरक्रियावादिनः सदृशक्षणपरम्परा-

---

आकस्मिकोत्पादेनापीति– अकस्मादेव जीवादयः पदार्था उत्पद्यन्त इत्येवं सम्भावनागोचरीकृतस्यापि जीवादेः पदार्थस्य नास्तित्वव्यवस्थित्या कथमपि जीवादिपदार्थस्यास्तित्वं न सम्भवतीत्येवंस्वरूपस्य नास्तिकवादस्य साम्राज्यं भवतीत्येतदर्थं यदृच्छोपन्यासो युक्त इत्यर्थः । अक्रियावादिनां चतुरशीतिर्भेदा इति यत् प्रविज्ञातं तदेव विकल्पाभिलापानामुपदर्शने निष्टङ्कयति– **विकल्पाभिलाप** इति । स्वत इत्यस्यापरित्यागेन षड् विकल्पा उपदर्श्यन्ते– **नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्प** इति– कालनियम्यस्वासाधारणधर्मावच्छिन्नजीवनिष्ठप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभाव इति, कालनियम्यात्यन्ताभावनिरूपितस्वासाधारणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावान् जीव इति वाऽर्थः, एवमग्रेऽपि । **एवमि**ति– नास्ति जीवः स्वत ईश्वरत इति द्वितीयो विकल्पः, नास्ति जीवः स्वत आत्मत इति तृतीयो विकल्पः, नास्ति जीवः स्वतो नियतित इति तुरीयो विकल्पः, नास्ति जीवः स्वतः स्वभावत इति पञ्चमो विकल्पः, नास्ति जीवः स्वतो यदृच्छात इति षष्ठो विकल्प इत्येवं स्वत इत्यस्यापरित्यागेन षड् विकल्पाः । स्वत इत्यस्य परित्यागेन तत्स्थाने परत इत्यस्य न्यसनेन षड् विकल्पा इत्थमेवाभिलपनीया इत्याह– **तथे**ति । स्वत इत्यस्यापरित्यागेन षण्णां विकल्पानां परत इत्यस्यापरित्यागेन षण्णां विकल्पानां च मेलनेन द्वादश विकल्पा जीवे निष्पद्यन्त इत्याह– **एकत्र द्वादशे**ति– एकस्मिन् जीवे द्वादश विकल्पाः सम्भवन्तीत्यर्थः । प्रत्येकमुक्तप्रकारेणाजीवादिष्वपि षट्सु द्वादश विकल्पा भवन्तीत्यतिदिशति– **एवमि**ति । द्वादश विकल्पाः सप्तगुणिता विकल्पानां चतुरशीतिर्निष्पद्यत इत्याह– **सप्ते**ति । उक्तदिशाऽक्रियावादिनां चतुरशीतिसंख्यकान् विकल्पानसहमानः परः शङ्कते– **नन्वि**ति । **निषेधे** स्वतः परतो वा जीवस्य निषेधे । **कालादीनामि**त्यत्रादिपदादीश्वरादीनां पञ्चानामुपग्रहः । **अनियामकत्वात्** नियामकत्वासम्भवात् । **तद्धर्मभेदात्** कालेश्वरादीनां विकल्पाभिलापान्तःप्रवेशभेदात् । कथं निषेधे कालादीनामनियामकत्वमित्यपेक्षायामाह– **नही**ति– अस्य **शक्यमि**त्यनेनान्वयः, शशशृङ्गं यथाऽसत् तथाऽक्रियावादिनां मते आत्माऽप्यसन्निति शशशृङ्गाभावस्येवात्मनोऽप्यभावस्य कालेश्वरादिनियम्यत्वं न सम्भवतीति भावः । ननु शशशृङ्गादिकं केनापि सत्त्वेन नाभ्युपगतमतस्तस्य निषेधः कालादिनियम्यो मा भूत्, आत्माद्यस्तित्वं पराभ्युपगतमिति परसमयसिद्धं तदनूद्य कालादिना निषेधो भविष्यत्यत उपदर्शितसङ्ख्योपपन्नेत्यत आह– **यदि चे**ति । **परसमयविकल्पसिद्धं** परकीयागमप्रभवविकल्पात्मकज्ञानसिद्धम् । यदि विकल्पसिद्धस्य कालादिना निषेधो भवदुपगमार्हस्तदा आत्मादेरपि परागमप्रभवविकल्पसिद्धस्य नित्यत्वोपरागः सम्भवत्येवेति नित्यत्वाऽनित्यत्वोपरागेण तन्निषेधस्य सम्भवेन नित्यानित्यपदप्रवेशोऽपि पूर्वोक्तन्यासे सम्भवतीति तत्परित्यागस्य निर्बीजत्वं स्यादित्याह– **तदा नित्याऽनित्यपदत्यागेऽपी**ति । अजीवादि बाह्यं तु स्वयमभ्युपगच्छत्येव क्षणिकविज्ञानाभिन्नात्मरूपाभ्युपगन्ताऽक्रियावादीत्यतस्तस्य मते बाह्यधर्मत्वाद् बाह्यं नित्यत्वमनित्यत्वं च पारिभाषिकं समस्तीति तदुपरागेण बाह्यजीवादिपदार्थनिषेधोऽपि सम्भवत्येवेत्याह– **क्षणिकविज्ञानाभिन्ने**ति । यदि नित्यत्वमनित्यत्वं च स्वाभ्युपगमादेवाक्रियावादिनः समस्ति तदा तदुपरागेण बाह्यनिषेधो न तन्मते घटेतेत्यत आह– **तस्योत्कटत्वेने**ति– नित्यत्वस्य यदुत्कटत्वमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावत्वलक्षणम्, अनित्यत्वस्य यदुत्कटत्वं स्वप्रागभावध्वंसानधिकरणयावत्कालस्थायित्वम्, तद्रूपेण बाह्यं नित्यत्वमनित्यत्वं निषेद्धुं शक्यमित्यर्थः । परमेवं यथाश्रुतपाठानुसारिव्याख्यानं सन्दर्भविरुद्धत्वान्न सङ्गतम्, सन्दर्भविरोधश्च सन्दर्भमध्यपाति "चेत् ? तर्हि" इति प्रश्नप्रतिविधानावबोधकपदद्वयघटितत्वेनैतत्सन्दर्भस्य प्रश्न-प्रतिविधानरूपता प्रतीयते, तत्सङ्गमनाऽसम्भव एव, तत एवं

पतितत्वेन नित्यत्वं क्षणिकत्वेनानित्यत्वं च स्वाभ्युपगमादेव बाह्यं तस्योत्कटत्वेन निषेद्धुं न शक्यमिति चेत् ? तर्हि यादृशं परमतसिद्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च तादृशमेव निषिध्यताम्, अन्यथा धर्मिणो निषेधेऽपि व्याघातापरिहारात्, अथात्मत्वं शरीरातिरिक्तावृत्तीत्यादिरेव निषेधार्थः बाध-सिद्धिसाधनादिभयानुपनिपातादिति चेत् ? तर्हि आत्मत्वं न नित्यात्मसमानाधिकरणम्, आत्मपदवाच्यं न नित्यपदवाच्यमित्यादिरीत्या नित्यानित्यभेदवादे प्रक्षेपेणापि कथं नाक्रियावादोक्तिः इति चेत् ? अत्रेदमाभाति– विकल्पसिद्धस्य निषेध्यत्वेऽपि स्वतः कालतः इत्यादिपदार्थस्य निषेधप्रतियोगिविशेषणविधयाऽन्वयसाकाङ्क्षत्वेन तदुपादानं, नित्यानित्यपदे तूद्देश्यधर्मिण्येव स्वार्थान्वयसाकाङ्क्षे इति तत्परित्यागः इति प्राचीनप्रणयानुरोधेन स्थितस्य गतिचिन्तनं चैतदिति नाधिकविकल्पकल्लोललोलं चेतो विधेयम् । अज्ञानिकानां सप्तषष्टिर्भेदाः, तत्र कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेषामस्तीत्यज्ञानिकाः, नन्वेवं लाघवात् प्रक्रमस्य बहुव्रीहिणा

व्याख्यानमत्रादरणीयम्– ननु नित्यत्वमनित्यत्वं चाभ्युपगच्छत्येवाक्रियावादी, यतः क्षणिकविज्ञानाभिरूपात्मादिपदार्थस्तेनाभ्युपगतः, तत्र सदृशक्षणपरम्परापतितत्वलक्षणं नित्यत्वं क्षणिकत्वस्वरूपमनित्यत्वं च स्वीकृतम्, ततः कथं नित्यत्वाऽनित्यत्वोपरागेणाऽऽत्मनो निषेधस्तन्मते ? इति नित्याऽनित्यपदत्यागेऽस्त्येव बीजमिति पराकूतमुपदर्श्य दूषयति– **क्षणिकविज्ञानाभिन्नेति** । "**बाह्यं तस्योत्कटत्वेन**" इत्यस्य स्थाने "सिद्धं तन्नोत्कटत्वेन" इति पाठो युक्तः, **तत्** स्वमतप्रसिद्धं नित्यत्वमनित्यत्वं च, **उत्कटत्वेन** स्वसमये सुदृढानरूढत्वेन । **निषेद्धुं न शक्यमिति चेत् ?**, एवं यद्युपेयते, **तर्हि** तदा, **यादृशं** यादृग्भूतमप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावादिलक्षणं, **नित्यत्वं** प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणं स्वप्रागभावध्वंसानधिकरणयावत्कालस्थायित्वलक्षणं, **वाऽनित्यत्वं च परमतसिद्धं** नैयायिकादिमतसिद्धम्, **तादृशमेव** तादृक्स्वरूपमेव नित्यत्वं निषिध्यतामित्यर्थः, तथा च परमतसिद्धनित्यत्वाऽनित्यत्वोपरागेणात्मनो निषेधसम्भवादुक्तन्यासे नित्याऽनित्यपदप्रवेश एव युक्त इति नित्यानित्यपदपरित्यागे किं बीजमित्याशङ्का तदवस्थैवेत्याशयः । **अन्यथा** परमतसिद्धत्वस्यानादरे । **धर्मिणो निषेधेऽपि** आत्मनो निषेधेऽपि । **व्याघातापरिहारात्** यथाऽसतः शशशृङ्गादेर्निषेधो न कालेश्वरादितो नियन्तुं शक्यस्तथाऽऽत्मनो निषेधोऽपीत्येवं व्याघातस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । शङ्कते– **अथेति** । उक्तनिषेधार्थाश्रयणे बाध-सिद्धिसाधनादिदोषोऽपि नास्तीत्याह– **बाधेति**– आत्मा शरीरातिरिक्तो न भवतीत्येवं निषेधार्थाभ्युपगमे परमतसिद्धस्यात्मनो धर्मित्वे तत्र शरीरातिरिक्तत्वमेवेति बाधः, शरीरमेवात्मेति मतसिद्धशरीररूपात्मनो धर्मित्वे शरीरे शरीरातिरिक्तत्वं नास्तीति सर्वैरभ्युपेयत एवेति सिद्धसाधनं स्यादेवेति । समाधत्ते– **तर्हीति** । "**नित्यानित्यभेदवादे**" इत्यस्य स्थाने "नित्यानित्यपद" इति पाठो युक्तः, अर्थस्तु व्यक्त एव । 'ननु निषेधे' इत्यादिप्रश्ने ग्रन्थकृत् स्वमनीषोद्भासितं प्रतिविधानमुपदर्शयति– **अत्रेति**– अनन्तरोपवर्णितप्रश्ने इत्यर्थः । **इदं** विकल्पसिद्धस्येत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रतिविधानम् । **आभाति** मम भासते । **विकल्पसिद्धस्य** परसमयप्रभवविकल्पात्मकज्ञानसिद्धस्याऽऽत्मनः । **निषेध्यत्वेऽपि** निषेधप्रतियोगित्वेऽपि । **तदुपादानं** स्वतः कालत इत्यादिपदस्योपादानम् । **उद्देश्यधर्मिण्येव** उद्देश्यं यदात्मस्वरूपं धर्मि तस्मिन्नेव । **स्वार्थान्वयसाकाङ्क्षे** स्वार्थस्य नित्यत्वादिधर्मस्यान्वये साकाङ्क्षे स्वार्थान्वयबोधजनके । **इति** एवं स्वरूपविशेषात् । **तत्परित्यागः** निरुक्तन्यासे नित्यानित्यपदत्यागः । ईदृशप्रतिविधानादरे हेतुमुपदर्शयति– **प्राचीनेति** प्राचीनानां सिद्धान्तैकपरिशीलनस्वभावानां सूरीणां यः **प्रणयः** तन्मतश्रद्धालक्षणस्तदनुरोधेन । **स्थितस्य** तदुक्तौ स्थितस्य विदुषः । **गतिचिन्तनं** तदुपपादनप्रकारविचारणम् । **एतत्** अनन्तरोपवर्णितं प्रतिविधानम् । **इति** एतस्मात् कारणात् । अस्मिन् विषये अधिकाश्चतुरशीतिविकल्पभिन्ना ये नित्यानित्यपदप्रवेशेन विकल्पास्तदात्मका ये कल्लोलास्तरङ्गास्तैर्लोलं चञ्चलमस्थिरविचारं चेतो न विधेयमित्यर्थः । अज्ञानिकभेदान् प्ररूपयति– **अज्ञानिकानामिति** । अज्ञानिकशब्दव्युत्पत्त्युपदर्शनेनाज्ञानिकस्वरूपमावेदयति– **तत्रेति**– अज्ञानिकानां सप्तषष्टिसंख्यकभेदेषु निरूपणीयेषु ननु न विद्यते सम्यग्ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं येषां ते अज्ञाना इति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादज्ञानशब्दादेवाज्ञानिकरूपार्थलाभसंभवात् तत्र लाघवतर्कसहकारस्यापि भावात् तद्धिताणिनिप्रत्ययमज्ञानशब्दादानीयोक्तव्युत्पत्तिकाज्ञानिकशब्दस्वरूपशब्दनिष्पादनं न सम्भवति

भवितव्यम्, ततश्चाज्ञाना इति स्यात्, नैष दोषः– ज्ञानान्तरमेवाज्ञानं मिथ्यादर्शनसहचरितत्वात्, ततश्च जातिशब्दत्वादज्ञानिका इति प्रयोगस्यैव युक्तत्वात्, अभ्युपगमस्याणिनिप्रत्ययार्थत्वेनाज्ञानाभ्युपगन्तार इति बोधस्य तत एव सम्भवाद्, बहुव्रीहौ सम्बधिमात्रस्यैव बोधापत्तेः; यद्वाऽज्ञानेनाचरन्ति तत्प्रयोजना वा अज्ञानिकाः, असञ्चिन्त्य कृतबन्धवैफल्यादिप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन सप्तषष्टिर्ज्ञातव्याः, तथाहि– जीवादीन् नवपदार्थान् पूर्ववदवस्थाप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याधः सप्त सदादय उपन्यसनीयाः, सत्त्वम् १, असत्त्वम् २, सदसत्त्वम् ३, अवाच्यत्वम् ४, सदवाच्यत्वम् ५, असदवाच्यत्वम् ६, सदसदवाच्यत्वम् ७ चेति सदादयः, तथा चैकैकस्य जीवादेः सप्त सप्त विकल्पा इत्येते नव सप्तकास्त्रिषष्टिः ६३; उत्पत्तेस्तु चत्वार एवाद्या विकल्पाः, तद्यथा– सत्त्वम् १, असत्त्वम् २, सदसत्त्वम् ३, अवाच्यत्वम् ४ चेति, ते त्रिषष्टिमध्ये प्रक्षिप्ताः सप्तषष्टिः ६७ भवन्ति, को जानाति जीवः सन् किं वा तेन ज्ञातेन प्रयोजनमित्येको विकल्पः, एवमसदादयोऽपि वाच्याः, उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः सदसतोऽवाच्यस्य वेति को जानात्येतत् किं वा तज्ज्ञानप्रयोजनमित्यादिप्रयोगः; ननूत्पत्तेः सत्त्वा-ऽसत्त्वादयः सप्त भेदाः कुतो नोपन्यस्यन्ते, उत्पत्तेः सर्वाश्रयत्वात्; देशविषयान्त्यभङ्गत्रयस्य

बहुव्रीहीतरवाक्यात् तद्धितप्रत्ययो न भवति, तद्धितप्रत्ययमन्तरेणैतद्वाक्यबहुव्रीहिस्तदर्थप्रतीतिं यदि जनयतीत्यर्थतात्पर्यकस्य लाघवमूलकस्य 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर' इत्यनुशासनस्योक्तार्थोपोद्बलकस्य सद्भावादित्याशयेन शङ्कते– **नन्वेवमिति** । **ततश्च** लाघवाद् बहुव्रीहिसमासस्यात्र प्राप्तत्वाच्च । अज्ञानशब्दोऽत्र न वाक्यरूपः किन्तु ज्ञानत्वावान्तरजातिविशेषावच्छिन्नशक्तत्वाज्जातिशब्दः पदरूप एव, एकपदे च न कस्यापि समासस्य सम्भव इति बहुव्रीहेरप्राप्तौ तद्धितप्रत्ययान्ताज्ञानिकशब्दः साधुरेवेत्यज्ञानिका इति प्रयोगस्य युक्तत्वादिति समाधत्ते– **नैष दोष** इति– अनन्तरोपदर्शितदोषो नात्र सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह– **ज्ञानान्तरमेवाज्ञानमिति** । ननु एकज्ञानभिन्नं द्वितीयं ज्ञानं यथा ज्ञानमित्येवोच्यते तथाऽभिमतज्ञानविशेषोऽपि ज्ञानशब्दव्यपदेश्य एव स्यान्नाज्ञानशब्दव्यपदेश्य इत्यत आह– **मिथ्यादर्शनेति** । तत्किं निरुक्तो ज्ञानसम्बन्धी यः कश्चित् स सर्वोऽप्यज्ञानिकशब्दव्यपदेश्यः ? नैवम्– अज्ञानाभ्युपगन्तार एवाज्ञानिका इत्येवं व्यपदिश्यन्ते, अतोऽपि नात्र बहुव्रीहिः, ततोऽज्ञानसम्बन्धिनोऽखिलस्यैव प्रतीत्यापत्तेः, किन्त्वभ्युपगमार्थकतद्धितप्रत्ययान्त एवाज्ञानिकशब्दस्तेनाज्ञानिका इत्यनेनाज्ञानाभ्युपगन्तार इति बोधस्यैवोदयादित्याह– **अभ्युपगमस्येति** । **तत एव** तद्धितान्ताज्ञानिकशब्दादेव । अज्ञानिकशब्दवाच्या अज्ञानकरणकाचरणशीला अज्ञानप्रयोजना वेत्यर्थान्तरावेदकं पक्षान्तरमुपदर्शयति– **यद्वेति** । **असञ्चिन्त्येति** अज्ञात्वाऽविचार्य वा कृतस्य पुण्य–पापलक्षणकर्मबन्धस्य वैफल्यमेवेत्याद्यभ्युपगमस्वरूपा अज्ञानिकाः, **अमुनोपायेन– तथाहीत्यादिना** वक्ष्यमाणप्रकारेण, सप्तषष्टिसंख्यका ज्ञातव्या इत्यर्थः । सदादयः के ? इत्यपेक्षायामाह– **सत्त्वमित्यादि** । एवं च सप्तषष्टिसङ्ख्याः सम्पद्यन्त इति दर्शयति– **तथा चेति**– इत्थमुपन्यासे चेत्यर्थः । त्रिषष्टिश्चोत्पत्तिसम्बन्धिप्रकारचतुःसङ्ख्या मिलिता सप्तषष्टिसङ्ख्या सम्पद्यत इत्याह– **उत्पत्तेस्त्विति**– उत्पत्तिसम्बन्धिनश्चतुरः प्रकारानेव भावयति– **तद्यथेति**– एते च सप्तषष्टिसङ्ख्यका अज्ञानिकविकल्पाः सच्छब्दघटितप्रयोगेण तदतिदिष्टप्रयोगेण च भाव्यन्ते । **को जानातीत्यादिना** । **तेन** जीवसत्त्वेन । उत्पत्तेश्चत्वार एव विकल्पा इत्यसहमानः शङ्कते– **नन्वित्यादिना** । सप्तभेदोपन्यासे हेतुमाह– **उत्पत्तेः सर्वाश्रयत्वादिति** । अत्रोत्तरमाशङ्कते– **देशेति**– उत्पत्त्यात्मकवस्तुन एकस्मिन् देशे सत्त्वं विवक्षितमन्यस्मिंश्च देशेऽवाच्यत्वं विवक्षितमिति सदवाच्यत्वभङ्गो देशविषयः, वस्तुन एको देशोऽसत्तया विवक्षितोऽन्यश्चावक्तव्यतयेत्येवमसदवाच्यत्वभङ्गो देशविषयः, वस्तुन एको देशः सत्तया विवक्षितश्चैको देशोऽसत्तया विवक्षितः, ताभ्यामन्यश्च देशोऽवक्तव्यतया विवक्षित इत्येवं सदसदवाच्यत्वभङ्गो देशविषय इति भावनयाऽन्त्यभङ्गत्रयस्य देशविषयत्वेन सम्पूर्णोत्पत्तिस्वरूपाविषयत्वेन च त्यागार्हत्वादित्यर्थः । एवमाशङ्कितमुत्तरं दूषयति– **तर्हीति**– एकस्मिन् देशे सत्त्वं विवक्षितमपरस्मिंश्च देशेऽसत्त्वं विवक्षितमिति कृत्वा निष्पन्नस्वरूपस्तृतीयः सदसत्त्वभङ्गोऽपि देशविषयत्वात् त्याज्यः स्यादित्यर्थः । तृतीय-

त्यागार्हत्वादिति चेत् ? तर्हि देशविषयः सत्त्वासत्त्वभङ्गोऽपि त्याज्यः स्यात्; अवच्छेदकभेदेन सर्वाश्रय एवायमिति चेत् ? अन्त्यभङ्गत्रयेणापि किमपराद्धं यत् तस्यावच्छेदकभेदेन सर्वाश्रयत्वं न स्यादिति किं बहुना, यथा पदार्थानां ज्ञानं पर्यनुयोजनं तथा तदुत्पत्तिज्ञानं किमिति न पर्यनुयुज्यत इति ? सत्यम्— साङ्ख्यानां मते सतः उत्पत्तिः, शाक्यानां नैयायिकानां चासतः, जैनानां सदसतो, वेदान्तिनां चानिर्वाच्यस्येति दर्शनभेदेन चतुर्विधायाः प्रसिद्धत्वात्, भेदचतुष्टयोपन्यासे भेदान्तरस्यापि जिज्ञासितत्वेनानतिप्रयोजनत्वात्, येन रूपेण यज्ज्ञानमवश्यमिष्टसाधनत्वेनान्यैरभिमतं तेन रूपेण तज्ज्ञानवैकल्यस्यैवाज्ञानवादिनापादनीयत्वादिति दिक् । विनयेन चरन्ति विनयो वा प्रयोजनमेषां ते वैनयिकाः, तेषां द्वात्रिंशद्भेदाः, एते चानवधृतलिङ्गाचारशास्त्रा विनयप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन द्वात्रिंशदवगन्तव्याः, तथाहि— सुर-नृपति-यति-ज्ञाति-स्थविरा-ऽधम-मातृ-पितॄणां प्रत्येकं कायेन वाचा मनसा दानेन च

विकल्पस्य देशविषयत्वमसहमानः शङ्कते— **अवच्छेदकभेदेने**ति— सम्पूर्णस्वरूपाया एवोत्पत्तेः किञ्चिदवच्छेदेन सत्त्वं कञ्चिदवच्छेदेन चासत्त्वं विवक्षयित्वा तृतीयभङ्गः प्रवर्तत इत्यस्य देशविषयत्वाभावान्न त्यागार्हत्वमित्यर्थः । उक्तदिशाऽवच्छेदकभेदेन संपूर्णं वस्त्वपि सदवक्तव्यत्वा-ऽसदवक्तव्यत्व-सदसदवक्तव्यत्वैतत्त्रितयालिङ्गितं विवक्षितं भवतीत्यन्त्यभङ्गत्रयस्यापि सर्वाश्रयत्वमेव न देशविषयत्वमिति न त्यागार्हत्वं भवेदित्याशयेनानन्तरमाशङ्कितमुत्तरं कवलयति— **अन्त्यभङ्गत्रयेणापी**ति । किञ्च, पर्यनुयोगसप्तकवशादेव सप्त भङ्गाः प्रवर्तन्ते, पर्यनुयोगसप्तकं चोत्पत्तावप्यविशिष्टमिति सप्त विकल्पा अत्रापि किं न भवेयुरित्याह— **किं बहुने**ति । **पर्यनुयोज्यं** पर्यनुयोगस्य प्रश्नस्य विषयः । **तदुत्पत्तिज्ञानं** पदार्थोत्पत्तिज्ञानं **किमिति न पर्यनुयुज्यते** केन हेतुना पर्यनुयोगविषयो न भवेत्, अपि तु पर्यनुयोगविषयः स्यादेव । ननूत्पत्तेरित्याद्यशङ्कायाः प्रतिविधानमाह— **सत्यमि**ति— यद्भवानाशङ्कते तत् सत्यमित्यर्थः । एवं सति पर्यवसितं विवादेन, तथा चाज्ञानिकानां सप्तषष्टिरिति सङ्ख्यानियमनमसङ्गतं स्यादित्यत आह— **साङ्ख्यानामि**ति— "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ॥ शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ॥ १ ॥" इतीश्वरकृष्णकारिकया तन्मते सत्कार्यस्य व्यवस्थितेः । **शाक्यानां** बौद्धानाम्, मते इत्यनुवर्तते, एवमग्रेऽपि, बौद्धानां मते सर्वस्य क्षणिकत्वेनोत्पत्तितः प्राक्काले न कथञ्चिदपि सत्त्वमित्यसत एवोत्पत्तिः । **नैयायिकानामि**ति वैशेषिकाणामप्युपलक्षणम्, तेषां मते अभूत्वा भवनलक्षणाया उत्पत्तेः प्राक्काले नास्त्येव कार्यस्य सत्त्वमिति, असत उत्पत्तिः, उत्पत्तिरिति च सर्वत्रानुवर्तते । **जैनानां** स्याद्वादिनाम्, तन्मते सर्वथा सति सर्वथाऽसति च कारकाणां व्यापारवैयर्थ्याद् द्रव्यरूपेण सतः पर्यायात्मना चासत इत्येवं सदसत उत्पत्तिः । **वेदान्तिनां** ब्रह्माद्वैतवादिनां मते ब्रह्मातिरिक्तस्याशेषस्याविद्यकस्य न पारमार्थिकसत्त्वं ब्रह्मज्ञानेनाविद्यासहितस्य कार्यमात्रस्य निवृत्तिलक्षणबाधविषयत्वात्, नापि तस्य क्वचिदप्यप्रतीयमानत्वलक्षणमसत्त्वं प्रतीयमानत्वादित्येवं सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यत्वादनिर्वाच्यस्य कार्यस्योत्पत्तिरित्येवं **दर्शनभेदेन** मतभेदेन, **चतुर्विधायाः** चतुःप्रकारायाः, उत्पत्तेः प्रसिद्धत्वाद्, **भेदचतुष्टयोपन्यासे** उत्पत्तेर्विकल्पचतुष्टयोपन्यासे व्यवस्थिते सति, **भेदान्तरस्यापि** निरुक्तभेदचतुष्टयभिन्नविकल्पस्यापि, **जिज्ञासितत्वेन** जिज्ञासितत्वमात्रेण, **अनतिप्रयोजनत्वात्** विशिष्टप्रयोजनाभावादित्यर्थः । **येने**ति— येन रूपेण सत्त्वादिना, **यज्ज्ञानम्** उत्पत्तिज्ञानम्, इष्टसाधनत्वेनाभिमतफलजनकत्वेन, **अन्यैः** साङ्ख्य-शाक्य-नैयायिक-जैन-वेदान्तिभिः, **अभिमतम्** उररीकृतम्, **तेन रूपेण** सत्त्वादिना "**तज्ज्ञानवैकल्य**" इत्यस्य स्थाने "तज्ज्ञानवैफल्य" इति पाठो युक्तः, अर्थस्तु व्यक्त एव । वैनयिकानां स्वरूपं तद्भेदांश्च निरूपयति— **विनयेने**ति **तेषां** वैनयिकानाम् । **एते च** वैनयिकाश्च । **अनवधृते**ति— अनवधृतानि लिङ्गाचारशास्त्राणि यैस्तेऽनवधृतलिङ्गाचारशास्त्राः, इदमेव लिङ्गमस्माकमयमेवाचारोऽस्माकमिदमेव शास्त्रं सिद्धान्तोऽस्माकमित्येवमवधृतलिङ्गाचारशास्त्रा ये न भवन्ति ते इति यावत् । किंस्वरूपास्ते ? इत्यपेक्षायामाह— **विनयप्रतिपत्तिलक्षणा** इति— गुर्वादीनां विनय एवास्माभिरनुष्ठेय इत्येवं या विनयप्रतिपत्तिर्विनयस्वीकारस्तल्लक्षणा इत्यर्थः । **अमुनोपायेन** तथाहीत्यादिना अनन्तरवक्ष्यमाणेन प्रकारेण, **द्वात्रिंशद्** द्वात्रिंशत्सङ्ख्यकाः । **अवगन्तव्याः** ज्ञेयाः । वैनयिकानां द्वात्रिंशद्भेदावगमोपायमेव भावयति— **तथाही**ति । **इति** एवम् । **चत्वारः** चतुः-

देश-कालोपपन्नेन विनयः कार्य इति चत्वारो भेदाः, अष्टसु स्थानेषु प्रत्येकं मिलिता द्वात्रिंशदिति; सर्व-सङ्ख्यया पुनरेतेषां पाखण्डिनां त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि सिद्धानि, अन्यत्राप्युक्तम्—

" आस्तिकमत आत्माद्या नित्याऽनित्यात्मका नव हि सन्ति ।
काल-नियत-स्वभावेश्वरा-ऽऽत्मकृतितः स्व-परसंस्थाः ॥ १ ॥
काल-यदृच्छा-नियति-स्वभावेश्वरा-ऽऽत्मतश्चतुरशीतिः ।
नास्तिकवादिगणमते न सन्ति भावाः स्व-परसंस्थाः ॥ २ ॥
अज्ञानिकवादिमतं नव जीवादीन् सदादिसप्तविधान् ।
भावोत्पत्तिः सदसद्द्वैतावाच्याञ्च को वेत्ति ॥ ३ ॥
वैनयिकमतं विनयश्चेतोवाक्कायदानतः कार्यः ।
सुर-नृपति-यति-ज्ञाति-स्थविरा-ऽधम-मातृ-पितृषु सदा ॥ ४ ॥ " [ ].

नन्वेवमास्तिकगणस्यापि पाखण्डपक्षनिक्षेपे स्वरूपेणात्माऽस्त्येवेत्यादिनयवादिनो जैना अपि पाख-ण्डिनः स्युः तद्वादस्य क्रियावादभेदस्वरूपत्वादिति चेद् ? एकान्ते न तथाश्रद्धा, अत एवैकान्तेन षट्-कायादिश्रद्धानेऽपि तत्त्वतः सम्यक्त्वाभावः सम्मतौ प्रतिपादितः, तथाहि—

" णियमेण सद्दहन्तो छक्काए भावओ ण सद्दहइ । हंदी अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ॥ "

[सं० तृ० गा० २८]

सङ्ख्यकाः । **भेदाः** विकल्पाः, कायिकविनयः, वाचिकविनयः, मानसिकविनयः, दानविनयश्चेति चत्वारो भेदा इति यावत्, ते चत्वारो भेदाः **प्रत्येकमष्टसु स्थानेषु** सुरे कायिकविनयादयश्चत्वारः, नृपतौ निरुक्तचत्वारः, यतिषु ते चत्वारः, ज्ञातिषु ते चत्वारः, स्थविरेषु ते चत्वारः, अधमेषु ते चत्वारः, मातरि ते चत्वारः, पितरि ते चत्वार इत्येवं प्रत्येकमष्टसु स्थानेषु चत्वारो मिलिताः सन्तो द्वात्रिंशद्भेदा भवन्तीत्यर्थः। **सर्वसङ्ख्ययेति**-क्रियावादिनामशीत्युत्तरं शतम्, अक्रियावादिनां चतुरशीतिः, अज्ञानिकानां सप्तषष्टिः, वैनयिकानां द्वात्रिंशत्, ताश्च सर्वा मिलिताः सर्वसङ्ख्या तयेत्यर्थः। **एतेषां** क्रियावाद्यादीनाम्। निरुक्तक्रियावाद्यादिसंख्याभेदे ग्रन्थान्तरसंवादमुपदर्शयति- **अन्यत्राप्युक्तमिति**। **आस्तिकमते** क्रियावादिमते, अन्यत् स्पष्टम्, प्रथमपद्ये क्रियावादिनामशीत्युत्तरशतभेदाः कण्ठतोऽनुक्ता अप्युपायोपदर्शनेन सूचिताः।

कालेत्यादिद्वितीयपद्येनाक्रियावादिनां चतुरशीतिभेदा भाविताः, **नास्तिकवादिगणमते** अक्रियावादिबौद्धादिमते। **अज्ञानिकवादिमतमित्या**दितृतीयपद्येनाज्ञानिकानां सप्तषष्टिर्भेदाः कण्ठतोऽनुक्ता अप्युपायोपदर्शनेन सूचिताः। एवं **वैनयिकमतमित्यादि**- तुरीयपद्ये कण्ठतोऽनुक्ता अप्युपायदर्शनेन द्वात्रिंशद्भेदाः सूचिताः, चतुर्णामपि पद्यानामर्थः पूर्वग्रन्थतः स्पष्टीकृत इति न तेषां व्याख्या आदृता। शङ्कते- **नन्विति**। **एवं** क्रियावादिनः पाखण्डिमध्ये परिगणनं कृत्वा तत्सङ्ख्याभिधानप्रकारेण। **अस्त्येवेत्यादी**त्यत्रादिपदेन पररूपेणात्मा नास्त्येवेत्यादीनामुपग्रहः। **तद्वादस्य** जैनाभिमतस्याद्वादात्मवादस्य। उत्तरयति- **एकान्त** इति। **न तथाश्रद्धा** यथाऽनेकान्तवादे जैनानां श्रद्धा तेषामेकान्त-वादे तथा श्रद्धा न। **अत एव** यत एवैकान्तवादे श्रद्धा न तत एव। एकान्तेन षट्कायश्रद्धाने सम्यक्त्वाभावावेदिकां सम्मतिगाथामुल्लिखति- **णियमेण** इति- नियमेन श्रद्दधानः षट् कायान् भावतो न श्रद्धत्ते। हन्दि अपर्यायेष्वपि श्रद्दधाना भवन्ति अविभक्ता।" इति संस्कृतम्। उक्तगाथाया अर्थमुपदर्शयति- **अस्या अर्थ** इति। **नियमेने**त्यस्य विवरणम्- **अवधारणेनेति**। अवधारणं कीदृशमित्यपेक्षायामाह- **षडेवैते जीवाः कायाश्चेत्येवमिति**- षट्काया-नित्यस्य षट् जीवान् षट् कायाश्चेत्यर्थः। कथं भावतः षट् कायान्न श्रद्धत्ते ? इत्यपेक्षायां तत्र हेतुमुपदर्शयति- **जीव-राश्यपेक्षयेति**। **तेषां** जीवानाम्, जीवत्वसामान्यापेक्षया जीवानामेकत्वेन षट्त्वैकान्तस्य तत्राभावादित्यर्थः। कायेष्वपि

अस्या अर्थः—नियमेन-अवधारणेन षडेवैते जीवाः कायाश्चेत्येवं श्रद्धानः षट् कायान् भावतो न श्रद्धत्ते जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात्, जीवपुद्गलानामपि परस्पर-विनिर्भागवृत्तीनामेकरूपस्याविनिगम्यत्वात्, हन्दीत्युपदर्शने, एवम् अपर्यायेष्वविवक्षितभेदपर्यायेषु, अविभक्तश्रद्धा एकरूपश्रद्धापि या सापि भावतो न श्रद्धा भवतीत्यर्थः, तथा चात्र षट्त्वा-षट्त्वादिना सप्तभङ्गीपथेनानेकान्तव्यापकत्वाभ्युपगम एव श्रेयानित्यर्थः, " भावत इत्युक्तिः भङ्ग्या षडेव जीव-काया इति श्रद्दधतोऽपि भगवतैवमुक्तमिति जिनवचनरुचिस्वभावत्वात् द्रव्यसम्यग्दृष्टित्वं न विहन्यते " इति टीकाकृतः, तेषामयमाशयः- एकान्तश्रद्धानमात्रं न मिथ्यात्वलक्षणम्, अनेकान्तानेकान्तश्रद्धाने अतिव्याप्तेः, किन्तु शासनबाह्यैकान्तश्रद्धानम्, तत्त्वं च वृद्धपरम्पराप्राप्तसूत्रा(ता)त्पर्यताविषयत्वम्, तेनाभिनिवेशा-ऽभिग्रहयोर्द्वयोरपि सङ्ग्रहः, न चेदृशं मिथ्यात्वमनेकान्तव्यापकत्वव्युत्पत्तिरहिता-

---

नैकान्तेन षट्त्वमेकत्वस्यापि भावादित्याह- **कायानामपी**ति । न केवलं जीवानां जीवत्वेनैकत्वं कायानां पुद्गलत्वेनैकत्व-मित्येव किन्तु जीव-पुद्गलानामपि परस्परमपि निर्भागवृत्तित्वेनैकत्वमित्याह- **जीव-पुद्गलानामपी**ति । " **परस्पर** " इत्यस्य स्थाने " परस्परम् " इति पाठः समुचितः । **हन्दीत्युपदर्शने** हन्दीतिशब्द उपदर्शनरूपार्थे वर्तते, तथेत्यु-पदर्शनम् । **अपर्यायेष्वि**त्यस्य विवरणम्- **अविवक्षितभेदपर्यायेष्वि**ति- अपर्यायेष्वित्यस्य यथाश्रुतं पर्यायरहितेष्वित्यर्थो न सम्भवति पर्यायरहितस्य द्रव्यस्याभावादत इत्थं व्याख्यानमिति बोध्यम् । अविभक्तश्रद्धापि भवतीत्यस्योपदर्शनबलात् पर्यवसितमर्थमाविष्करोति- **अविभक्तश्रद्धे**त्यादिना । अस्यास्तात्पर्यार्थमाह- **तथा चे**ति- अवधारणेन श्रद्धाया भावतोऽ-श्रद्धात्वव्यवस्थितौ चेत्यर्थः । **अत्र** षट्कायाभ्युपगमे । **षट्त्वाषट्त्वादिना सप्तभङ्गीपथेन** स्यात् षट् जीवाः, स्यादषट् जीवाः, स्यात् षट् स्यादषट् च जीवाः, स्यादवक्तव्या जीवाः, स्यात् षट् स्यादवक्तव्याश्च जीवाः, स्याद-षट् स्यादवक्तव्याश्च जीवाः, स्यात् षट् स्यादषट् स्यादवक्तव्याश्च जीवा इत्येवं सप्तभङ्गीमार्गेण । " **भावत इत्युक्तिः भङ्ग्या** " इत्यस्य स्थाने " भावत इत्युक्तिभङ्ग्या " इति पाठो युक्तः, प्रकृतसम्मतिगाथायां भावत इति योक्तिः-कथनं तद्भङ्ग्या- तदुक्तिशैल्या, अस्य ' न विहन्यते ' इत्यनेनान्वयः । **षडेव जीवकाया इति श्रद्दधतोऽपि** एकान्तेन षडेव जीवाः षडेव काया इत्येवं श्रद्दधतोऽपि पुरुषस्य, **भगवता** ऐश्वर्यशालिना केवलज्ञानवता **महावीरेण** । **एवमुक्तं** षट् जीवनिकाया इत्येवमुक्तं- कथितम् । **इति** इत्याकारिका या जिनवचने रुचिः- श्रद्धा तत्स्वभावत्वाद् द्रव्यसम्यग्दृष्टित्वं न विहन्यते, षडेव जीवनिकाया इत्येकान्तेन श्रद्धावानपि पुरुषो जिनवचनरुचिमत्त्वाद् द्रव्यसम्यग्दृष्टिर्भवत्येव, न तु स द्रव्यतो मिथ्यादृष्टिः । **इति** एवमुक्तगाथाव्याख्यानम् । **टीकाकृतः** सम्मतिटीकाकाराः कुर्वन्ति । **तेषां** सम्मतिटीका-काराणाम् । **अयम्** एकान्तश्रद्धानमात्रमित्यादिनाऽनन्तरमेव प्रकटीक्रियमाणः । **आशयो**ऽभिप्रायः । **अनेकान्तानेकान्त-श्रद्धाने** स्याद्वादिमते प्रमेयत्वव्यापकमनेकान्तत्वम्, यत्रानेकान्तत्वं नास्ति न तत्र प्रमेयत्वम्, इत्यनेकान्तो यद्यनेकान्त एव न त्वेकान्त इत्येवमेकान्त एव स्यात् तदाऽनेकान्तत्वस्य प्रमेयत्वव्यापकस्याभावात् प्रमेयत्वमपि तस्य न स्यादतोऽ-नेकान्तः कथञ्चिदनेकान्तः कथञ्चिदेकान्त इत्येवमनेकान्तानेकान्तश्रद्धाने । **अतिव्याप्तेः** अनेकान्तानेकान्तमनेकान्तमेकान्त-मित्युभयस्वरूपमिति तच्छ्रद्धानमेकान्तश्रद्धानमपि भवति, तच्च सम्यग्दृष्टेरेवेत्यलक्ष्यम्, तत्र मिथ्यात्वलक्षणस्यैकान्त-श्रद्धानस्य तादात्म्येन भावादतिव्याप्तेः । तर्हि किं मिथ्यात्वलक्षणमिति पृच्छति- **किन्त्वि**ति । उत्तरयति- **शासन-बाह्यैकान्तश्रद्धान**मिति- मिथ्यात्वलक्षणमित्यनुकर्षेण सम्बध्येत, शासनबाह्यस्य- जैनराद्धान्तबहिर्भूतस्यैकान्तस्य श्रद्धानं मिथ्यात्वलक्षणमित्यर्थः । **तत्त्वं च** सिद्धान्तबाह्यत्वम् । **वृद्धे**ति- ' सूत्रा(ता)त्पर्यता " इत्यस्य स्थाने " सूत्रतात्पर्या " इति पाठो युक्तः । वृद्धश्चात्र ज्ञानवृद्धो ग्राह्यो न तु वयोवृद्धः, स चाप्त एव भवतीति आप्तपरम्परया प्राप्तं यत् सूत्रस्य-जैनागमलक्षणसूत्रस्य तात्पर्यं तदविषयत्वं शासनबाह्यत्वमित्यर्थः । **तेन** निरुक्तस्वरूपशासनबाह्यत्वेन, अस्य ' सङ्ग्रहः ' इत्यनेनान्वयः । तथा च षडेव जीवकाया इत्यस्यैकान्तस्य निरुक्तशासनबाह्यत्वाभावात् तच्छ्रद्धानं न मिथ्यात्वमित्याह-

नामपि प्राञ्जलबुद्धिनामेकान्ततः षट्कायादिश्रद्धानवताम्, तान् प्रति वृद्धैस्तमेव सत्यमित्यादिरीत्यैव सूत्रतात्पर्यविशदीकरणात्, यद्वा सूत्र-परम्परोभयप्रामाण्यानुपजीव्यैकान्तश्रद्धानमेव मिथ्यात्वम्, तच्च न तेषाम्, सम्यक्त्वं चानभिगृहीतकुदृष्टिस्वरूपसङ्क्षेपकविलक्षणमेव, तच्चानेकान्तव्यापकत्वव्युत्पत्तिजनित-श्रद्धानरूपविस्ताररुचिस्वरूपसम्यक्त्वापेक्षयाऽप्राधान्येन द्रव्यतया व्यपदिश्यते, तेन द्रव्य-भावाभ्यां सम्यक्त्व-मिथ्यात्वयोर्द्वयोरपि तुल्यव्यापारे न तज्जन्यक्रियाद्वययौगपद्यापत्तिरिति, युक्तं चैतत्, इत्थमेव तेषां मार्गानुसारिगुणप्रसंशया परपाखण्डप्रशंसारूपसम्यक्त्वातिचारानापत्तेः, तत्र हि पर-पाखण्डानां सर्वज्ञप्रणीतपाखण्डत्वव्यतिरिक्तानामिति व्याख्यातमाचार्यैः, तथा च परपाखण्डतावच्छेदक-धर्मप्रकारेणैव प्रशंसाया अतिचारत्वमित्यागतम्, स च धर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वम्, अनाचारलिङ्गवेषादिक-मेरकाचारादिमत्त्वेऽप्यभिनिविष्टत्वादिकं वा यथास्थानं ग्राह्यम्, अत एवैतेषां प्रशंसा न कार्या पुण्यभाज एते सुलब्धमेभिर्जन्मेत्यादिलक्षणेति श्राद्धप्राहिकादिनोदाहृतम् । स्व-परविभागोऽपि नापेक्षयैव, परकीय-

---

न चेति । **ईदृशं** निरुक्तशासनबाह्यैकान्तश्रद्धानलक्षणम् । **अनेकान्तव्यापकत्वव्युत्पत्तिरहितानामपि** अनेकान्तं वस्तुमात्रवृत्तीत्येवंस्वरूपा व्युत्पत्तिर्मतिरनेकान्तव्यापकव्युत्पत्तिः, तद्रहितानामपि- तद्विकलानामपि । **प्राञ्जलबुद्धीनां** सरल-बुद्धीनाम् । **एकान्ततः** नियमेन । **षट्कायादिश्रद्धानवतां** कायाः षट् जीवाः षडित्यादिश्रद्धावताम्, ईदृशं मिथ्यात्वं नैवेत्यर्थः । ननु वृद्धपरम्पराप्राप्तसूत्रतात्पर्यं 'स्यात् षट्कायाः, स्यात् षट् जीवाः' इत्याद्यनेकान्ते एव, न तु 'नियमेन षट्कायाः' इत्येकान्ते इति निरुक्ततात्पर्याविषयत्वात् प्रकृतैकान्तस्यापि शासनबाह्यत्वमेवेति तद्विषयश्रद्धानं कथं न मिथ्यात्वमित्यत आह- **तान् प्रती**ति- निरुक्तप्राञ्जलान् प्रतीत्यर्थः । "**तमेव**" इत्यस्य स्थाने "तदेव" इति पाठो युक्तः, यद्वा "**सत्यम्**" इत्यस्य स्थाने "सच्चं" इति पाठः, "तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पन्नत्तं" [ ] इत्यादिरीत्येत्यर्थः । प्रकारान्तरेण मिथ्यात्वं निरुच्य तदभावावेदकं कल्पान्तरमाह- **यद्वे**ति । **सूत्रे**ति- सूत्रं च परम्परा च- वृद्धपरम्परा च सूत्रपरम्परे, तदुभयस्य- तदन्यतरस्य यत् प्रामाण्यं तदनुपजीवि- तदनपेक्षं यदेकान्तश्रद्धानं तदेव मिथ्यात्वमित्यर्थः, अत्रोभयपदस्यान्यतरार्थकत्वकथनेन प्रकृतश्रद्धानसूत्रप्रामाण्यानुपजीवित्वेऽपि न क्षतिः । **तच्च** निरुक्तमिथ्यात्वं च । **न तेषां** नैकान्तषट्कायादिश्रद्धावताम् । ननु तेषां मिथ्यात्वाभावे सम्यक्त्वं प्राप्तं तच्च कथं द्रव्यतो न भावत इत्यपेक्षायामाह- **सम्यक्त्वं चे**ति । **तच्च** निरुक्तसम्यक्त्वं च । **अनेकान्ते**ति- अनेकान्तं वस्तुमात्रगतमिति बुद्धिलक्षणा याऽनेकान्तव्यापकव्युत्पत्तिस्तज्जनितं यत् सर्ववस्तुव्यापकानेकान्तत्वविषयकं श्रद्धानं तद्रूपा- तदात्मिका या विस्ताररुचिस्तत्स्वरूपं यत् सम्यक्त्वं तदपेक्षयाऽप्राधान्येन द्रव्यतया निरुक्तसम्यक्त्वं व्यपदिश्यत इत्यर्थः । **तेन** निरुक्तविवेकेन, अस्य **न तज्जन्ये**त्यादिना सम्बन्धः, यत्र द्रव्यतः सम्यक्त्वं तत्र भावतो मिथ्यात्वं यत्र भावतः सम्यक्त्वं तत्र द्रव्यतो मिथ्यात्वमिति कृत्वा द्वयोस्तुल्यव्यापारो बोध्यः, **तज्जन्ये**ति- सम्यक्त्व-मिथ्यात्वव्यापारद्वयजन्ये-त्यर्थः । अस्य विवेकस्य युक्तत्वमावेदयति- **युक्तं चैतदि**ति । **इत्थमेव** निरुक्तविवेचनप्रकारेणैव । **तेषां** षट्कायादि-श्रद्धावताम् । मार्गानुसारिणो यो गुणः "न्यायसम्पन्नविभवः०" इत्यादिरूपस्तत्प्रशंसया प्रशंसाकर्तुः परपाखण्डप्रशंसारूपो यः सम्यक्त्वातिचारस्तस्यानापत्तेरित्यर्थः । **तत्र** परपाखण्डप्रशंसारूपसम्यक्त्वातिचारे । **हि** यतः । परपाखण्डानां प्रशंसा परपाखण्डप्रशंसेति समासविग्रहे स्थितं परपाखण्डानामिति वाक्यं सर्वज्ञप्रणीतपाखण्डत्वव्यतिरिक्तानामित्येवं व्याख्यातमाचार्यै-रित्यर्थः । तथा च निरुक्तव्याख्याने च । **परे**ति- यद्रूपेण परपाखण्डत्वं स धर्मः परपाखण्डतावच्छेदकस्तत्प्रकारेणैव परपाखण्डप्रशंसाया अतिचारत्वं- सम्यक्त्वातिचारत्वमागतं- प्राप्तमित्यर्थः । **स च धर्मः** परपाखण्डतावच्छेदकधर्मश्च । **तत्तद्व्यक्तित्वम्** यद्यद्व्यक्तौ पाखण्डत्वमभिमतं तत्तद्व्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वम्, अस्य **यथास्थानं ग्राह्य**मित्यनेन सम्बन्धः । **अनाचारे**ति- परपाखण्डतावच्छेदकधर्मोऽनाचारलिङ्गवेषादिकं यथास्थानं ग्राह्यमित्यन्वयः । **अत एव** उक्तरूप-परपाखण्डत्वाश्रयणादेव, अस्यो**दाहृतमि**त्यनेनान्वयः । **एतेषां** पुण्यभाज एते सुलब्धमेभिर्जन्मेत्यादिलक्षणा प्रशंसा, न

स्यापि सद्भावशोधितस्य स्वकीयत्वेन, स्वकीयस्यापि चासद्ग्रहादिना परकीयत्वेन विश्रामात्, अत एवाकरणनियमादिवचनानां परसमयस्थाना(म)नादरे तन्मूलदृष्टिवादस्याशातना दुष्करकारिणाम्, अपि च गुरुकुलवासत्यागिनां तपोव्रतादिगुणानुमोदने दीर्घसंसारिणा(ता) तत्र तत्र प्रतिपादिता, इत्यधिकं धर्मपरीक्षायां ॥ १२८ ॥

क्रियानयः क्रियां ब्रूते, ज्ञानं ज्ञाननयः पुनः ।
मोक्षस्य कारणं तच्च, भूयस्यो युक्तयो द्वयोः ॥ १२९ ॥
क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् ।
यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो, न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ॥ १३० ॥
ज्ञानमेव शिवस्याध्वा, मिथ्यासंस्कारनाशनात् ।
क्रियामात्रं त्वभव्यानामपि नो दुर्लभं भवेत् ॥ १३१ ॥
तण्डुलस्य यथा चर्म, यथा ताम्रस्य कालिका ।
नश्यति क्रियया पुत्र !, पुरुषस्य तथा मलः ॥ १३२ ॥
बठरश्च तपस्वी च, शूरश्चाप्यकृतव्रणः ।
मद्यपा स्त्री सती चेति, राजन् ! न श्रद्दधाम्यहम् ॥ १३३ ॥
ज्ञानवान् शीलहीनश्च, त्यागवान् धनसङ्ग्रही ।
गुणवान् भाग्यहीनश्च, राजन् ! न श्रद्दधाम्यहम् ॥ १३४ ॥
इति युक्तिवशात् प्राहुरुभयोस्तुल्यकक्षताम् ।
मन्त्रेऽप्याह्वानं देवादेः, क्रियायुग्ज्ञानमिष्टकृत् ॥ १३५ ॥
ज्ञानं तुर्ये गुणस्थाने, क्षायोपशमिकं भवेत् ।
अपेक्षते फले षष्ठगुणस्थानजसंयमम् ॥ १३६ ॥

कार्येत्यन्वयः । **शृङ्गग्राहिकादिने**ति- शृङ्गं हस्तेन गृहीत्वेयं गौर्ममेत्येवं यत् परं प्रति विशिष्योपदर्शनं तत्र शृङ्गग्राहिकान्यायः प्रवर्तते । **स्वपरे**ति- "**नापेक्षयैव**" इत्यस्य स्थाने "चापेक्षयैव" इति पाठो युक्तः । **स्वकीयत्वने**त्यस्य **विश्रामा**दित्यनेनान्वयः । **अत एव** अपेक्षाश्रयणस्यावश्यकत्वादेव । **अनादरे** अनाश्रयणे । **तन्मूले**ति- परसमयस्थाकरणनियमादिवचनमूलेत्यर्थः । दुष्करकारिणां तन्मूलदृष्टिवादस्याशातना तत्र तत्र प्रतिपादितेत्यन्वयः । "**दीर्घसंसारिणा**" इत्यस्य स्थाने "दीर्घसंसारिता" इति पाठो युक्तः । **तत्र तत्रे**त्याम्रेडनेन बहुषु ग्रन्थेषु तथा प्रतिपादनं सोपेक्षणीयमिति व्यञ्जितम् । अत्र विशेषावगमेच्छुभिरस्मत्कृतधर्मपरीक्षाऽवलोकनीयेत्युपदेशाभिप्रायेणाह- **इत्यधिकं धर्मपरीक्षाया**मिति ॥ १२८ ॥

प्रायः सम्भवतः सर्वगतिषु ज्ञानदर्शने ।
तत्प्रमादो न कर्तव्यो, ज्ञाने चारित्रवर्जिते ॥ १३७ ॥
क्षायिकं केवलज्ञानमपि मुक्तिं ददाति न ।
तावन्नाविर्भवेद् यावच्छैलेश्यां शुद्धसंयमः ॥ १३८ ॥
व्यवहारे तपो-ज्ञान-संयमा मुक्तिहेतवः ।
एकः शब्दर्जुसूत्रेषु, संयमो मोक्षकारणम् ॥ १३९ ॥
सङ्ग्रहस्तु नयः प्राह, जीवो मुक्तः सदाशिवः ।
अनवाप्तिभ्रमात् कण्ठस्वर्णन्यायात् क्रिया पुनः ॥ १४० ॥
अनन्तमर्जितं ज्ञानं, त्यक्ताश्चानन्तविभ्रमाः ।
न चित्रं कलयाप्यात्मा, हीनोऽभूदधिकोऽपि वा ॥ १४१ ॥
धावन्तोऽपि नयाः सर्वे, स्युर्भावे कृतविश्रमाः ।
चारित्रगुणलीनः स्यादिति सर्वनयाश्रितः ॥ १४२ ॥
सुनिपुणमतिगम्यं मन्दधीदुष्प्रवेशं, प्रवचनवचनं न क्वापि हीनं नयौघैः ।
गुरुचरणकृपातो योजयंस्तान् पदे यः, परिणमयति शिष्यांस्तं वृणीते यशःश्रीः ॥
गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गुणैः,
प्रौढिं प्रौढिमधाम्नि जीतविजयप्राज्ञाः परामैयरुः ।
तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशु-
स्तत्त्वं किञ्चिदिदं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ॥ १४४ ॥

नयामृत०—"क्रियानयः" क्रियानय इत्यादयः श्लोकाः प्रायः स्पष्टाः । अत्र ज्ञान-कर्मसमुच्चय-वादे स्व-परसमयविचारः कश्चिल्लिख्यते– तत्र मुमुक्षुकर्मव्यापारतन्त्रं तत्त्वज्ञानवृत्ति नवेति विप्रतिपत्तिः, विधिकोटिरुदयनाचार्याणां निषेधकोटिर्भास्करीयाणाम्, तत्र भास्करीयाणामयमाशयः– तीर्थविशेष-स्नान-महादान-यम-नियमादिकर्मणां निःश्रेयसकारणत्वं तावच्छब्दबलादेवावगम्यते, तत्त्वज्ञानव्यापार-

एकोनत्रिंशदुत्तरशततमात् "क्रियानयः" इत्यादि पद्यादारभ्य चतुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमं– "गच्छे०" इत्याद्यन्तिम-श्लोकं यावत् षोडशसङ्ख्यकपदकदम्बकं स्पष्टार्थत्वान्न व्याख्यानमपेक्षत इत्याह– **क्रियानयः इत्यादय** इति। **अत्र** अस्मिन् प्रकरणे । **स्व-परसमयविचारः** जैनसिद्धान्त-नैयायिकादिसिद्धान्तविचारः । **तत्र** स्व-परसमयविचारे । "**तन्त्रं**" इत्यस्य स्थाने "तत्त्वं" इति पाठो युक्तः । **विधिकोटिः** मुमुक्षुकर्मव्यापारत्वं तत्त्वज्ञानवृत्तीति विधिकोटिः ।

कत्वं तु तेषां निःश्रेयसे जनयितव्ये न तावच्छब्द एव बोधयति, तत्र तस्योदासीनत्वात् । न च साक्षात् साधनताव्या(वि)धेः साधनताऽप्रतीतेः परम्पराघटकव्यापारमविषयीकृत्य न घटत इत्यपूर्व-वाच्यतान्यायेन शब्द एव वस्तुतः तत्त्वज्ञानव्यापारकतां बोधयितुं प्रगल्भत इति शङ्कापदं हृदि निधेयम्, सामान्यशब्दोऽन्यतमविशेषबाधे तं त्यजति, न तु विशेषान्तरमुपादित्सितमपि विशिष्य बोधयतीति स्वभावात् दृष्टान्तस्यैवासम्प्रतिपत्तेः, न च कर्मणामाशुतरविनाशित्वेन व्यापारोऽवश्यं स्वीकरणीयस्तत्र दृष्टेन तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात्, लाघवसहकृतानुपपत्तिरेव तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वे मानमिति वाच्यम्, तत्त्वज्ञानस्यापि व्यवहितत्वेन तत्रापि कर्मणोऽदृष्टद्वारावश्यकत्वाद् निःश्रेयसे द्वारद्वयकल्पने गौरवात्, निःश्रेयसे कर्मणामदृष्टद्वारा हेतुत्वे तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि यम-नियमाद्यनुष्ठानं स्यादिति चेत् ? स्यादेव, तदानीमपि मुमुक्षाया अधिकारस्याक्षतेः, न च तत्त्वज्ञानत्वेनैव

निषेधकोटिः मुमुक्षुकर्मव्यापारत्वं तत्त्वज्ञानवृत्ति न भवतीति निषेधकोटिः । **तत्र** विप्रतिपत्तौ सत्यां निषेधकोटिसाधने । **अयं** तीर्थविशेषस्नानेत्यादिना वक्ष्यमाणः । **तेषां** तीर्थविशेषस्नान-महादान-यम-नियमादिकर्मणाम् । **तत्र** तीर्थविशेषस्नानादिकर्मणां तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वे । **तस्य** शब्दस्य । **न** चेत्यस्य **विधेय**मित्यनेनान्वयः । "**साक्षात् साधनताव्या(वि)धेः साधनताऽप्रतीतेः**" इत्यस्य स्थाने "साक्षात् साधनताबाधे विधेः साधनताप्रतीतिः" इति पाठो युक्तः, तथा च तीर्थविशेषस्नानादिकर्मणां मोक्षं प्रति कारणत्वं विधिवाक्यात् प्रतीयते, किन्तु तीर्थस्नानादिकर्मणां चिरविनष्टत्वेन मोक्षाव्यवहितपूर्वक्षणेऽभावात् साक्षान्मोक्षं प्रति कारणत्वं न सम्भवतीत्येवं तेषां मोक्षं प्रति साक्षात् साधनताया बाधे सति विधेः–विधिवाक्यात् तेषां मोक्षं प्रति साधनताप्रतीतिः परम्परया कारणत्वविषयिणी, परम्पराकारणत्वं नाम स्वजनकव्यापारजनकत्वमिति **परम्पराघटकव्यापारमविषयीकृत्य न घटते** न सम्भवतीत्येवम्भूतार्थप्रतिपादनपरो **योऽपूर्ववाच्यतान्यायो** यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विधेरिष्टसाधनत्वार्थकत्वपक्षे यागस्य चिरविनष्टस्य कालान्तरभाविस्वर्गरूपेष्टं प्रति साक्षात् साधनत्वं न सम्भवतीति स्वर्गजनकव्यापारजनकत्वलक्षणपरम्पराकारणत्वमभ्युपेयमिति तद्घटकतयाऽपूर्वस्यादृष्टात्मकव्यापारस्य विधिवाच्यतेति तेन न्यायेन, **शब्द एव** विधिस्वरूपशब्द एव, **वस्तुत.** परमार्थतः, तीर्थविशेषस्नानादिकर्मणां तत्त्वज्ञानव्यापारकतां **बोधयितुं** ज्ञापयितुं **प्रगल्भते** समर्थो भवतीत्येवंस्वरूपं शङ्कापदं, **हृदि** मानसे, **न विधेयं** न कर्तव्यमित्यर्थः । निषेधहेतुमाह– **सामान्यशब्द** इति– सामान्यवाचकशब्द इत्यर्थः । **अन्यतमविशेषबाधे** सामान्यधर्माक्रान्तयत्किञ्चिद्विशेषस्य बाधे सति । **तं** विशेषम् । **त्यजति** तदसाधारणरूपेण तं न बोधयति । **न** त्वित्यस्य **बोधयती**त्यनेनान्वयः । **विशेषान्तरं** बाधितविशेषभिन्नविशेषम् । तं विशिनष्टि– **उपादित्सितमपी**ति– उपादातुमिष्टमपीत्यर्थः । **विशिष्य न तु बोधयति** तदसाधारणरूपेण न बोधयति । कथं न बोधयतीत्यपेक्षायामाह– **इति स्वभावादि**ति– यस्य शब्दस्य यत्रार्थे येन रूपेण शक्तिः स शब्दस्तेनैव रूपेण तस्य बोधक इति सम्भवादित्यर्थः । **दृष्टान्तस्यैवासम्प्रतिपत्तेरि**ति– स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रापि यागस्य स्वर्गं प्रति साक्षाज्जनकत्वस्य बाधे साक्षाज्जनकत्वरूपेण तमेव विधिर्न बोधयति, न तु परम्पराजनकत्वरूपेण परम्पराजनकत्वं बोधयति, उक्तस्वभावादित्यपूर्ववाच्यतादृष्टान्तस्यानभ्युपगमादित्यर्थः । **न** चेत्यस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः । **कर्मणां** तीर्थविशेषस्नानादिकर्मणाम् । **व्यापारः** मोक्षरूपकार्यजनने व्यापारः । **तत्र** व्यापारस्यावश्यकत्वे । **लाघवे**ति - उपस्थितिलाघवेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह– **तत्त्वज्ञानस्यापी**ति– तत्त्वज्ञानान्तरमेव मुक्तिर्न भवति किन्तु तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य सञ्चितकर्मणां च क्षये सत्यपि भोगमात्रविनाश्यप्रारब्धकर्मणां भोगाद् विनाशे सति मुक्तिर्भवतीत्येवं तत्त्वज्ञानस्यापि व्यवहितत्वेनेत्यर्थः; अथवा तत्त्वज्ञानलक्षणव्यापारात्मककार्यस्यापि तीर्थविशेषस्नानादिकर्मणोऽनन्तरमेवानुत्पत्तेः, किन्तु कालान्तरमुत्पत्त्या तन्मध्यपतितकालप्रयुक्तव्यवधानाश्रयत्वेनेत्यर्थः, अयमेवार्थ उत्तरग्रन्थसङ्गत्याऽऽदरणीयः । **तत्रापि** तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि । **निःश्रेयसे** मोक्षरूपकार्ये । **द्वारद्वयकल्पने** तत्त्वज्ञानरूपव्यापार एकः, अपरश्च तत्त्वज्ञानार्थमदृष्टरूपव्यापार इत्येवं व्यापारद्वयकल्पने गौरवात्, अतोऽदृष्टद्वारैव कर्मणां मोक्षं प्रति कारणत्वमित्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षं प्रति कर्मणां कारणत्वे तत्त्वज्ञानान्तरं न कर्माण्यनुष्ठेयानि तत्त्वज्ञानपूर्ववर्तिकर्मभ्य एव तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षो-

मोक्षजनकत्वात् प्राथमिकतत्त्वज्ञानादेव मोक्षोपपत्तौ क कर्मानुष्ठानमिति शङ्कनीयम्—

" नित्यनैमित्तकैरेव, कुर्वाणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत् ॥ १ ॥
अभ्यासात् पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः । " [ ]

इत्यादिपुराणेषु तदभ्यासश्रवणात्, श्रुतिरप्यत्र विपक्षबाधकतया प्रमाणमस्ति, तथाहि—" अन्धं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः " [ ] अस्या अर्थः— अविद्या-कर्म, तदुपासते-ज्ञानत्यागेन तत्रासक्ता भवन्ति ये, ते अन्धं तमः प्रविशन्ति-संसारान्न मुच्यन्ते, तेन केवलकर्मोपासने न जन्मादिविच्छेदः, ये च विद्यायां रताः, विद्या तत्त्वज्ञानं तन्मात्रासक्ताः, " उ " इत्यव्ययं चकारार्थम्, ते भूयोऽतिशयेनान्धं तमः प्रविशन्ति, नित्याकरणे प्रत्यवायस्य बहुलत्वात्; ननु " मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भिक्षोः परिकीर्तितः " [ ] इत्यागमाच्चतुर्थाश्रमिणामेव मोक्षे अधिकारः, तत्र च " संन्यस्य सर्वकर्माणि " [ ] इति स्मृतेः कर्ममात्रत्यागात् क समुच्चयः क वा अकरणे प्रत्यवाय इति चेत् ? न— यानि कर्माण्युपमीत-

पपत्तेः सम्भवात्, स्वातन्त्र्येण तत्त्वज्ञान-कर्मणोर्मोक्षं प्रति कारणत्वे तु तत्त्वज्ञानानन्तरमप्यनुष्ठितं कर्मादृष्टद्वारा मोक्षहेतुर्भविष्यतीति तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि यम-नियमाद्यनुष्ठानं स्यादित्याशङ्कते— **निःश्रेयस** इति । अत्रेष्टापत्तिरेव समाधानमित्याह— **स्यादेवे**ति— तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि यमनियमाद्यनुष्ठानमित्यनुवर्तते । मोक्षे कर्तव्ये मुमुक्षैवाधिकारः, तस्या यथा तत्त्वज्ञानोत्पत्तेः प्राग् भावस्तथा तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि भाव इति तद्बलात् तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं यम-नियमाद्यनुष्ठानं युक्तमेवेत्याह— **तदानीमपी**ति— तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपीत्यर्थः । **न** चेत्यस्य **शङ्कनीयमि**त्यनेनान्वयः, **तत्त्वज्ञानत्वेनै**वेत्येवकारेणाभ्यस्ततत्त्वज्ञानत्वस्य मोक्षजनकतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः, तत्त्वज्ञानत्वं च प्राथमिकतत्त्वज्ञानेऽपि समस्तीति तावन्मात्रेणापि मोक्षरूपकार्यजननसम्भवात् कस्मिन् कार्ये कर्मानुष्ठानम् ? प्रयोजनाभावान्न तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं यम-नियमाद्यनुष्ठानमिति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह— **नित्यनैमित्तकैरेवे**ति— स्पष्टम् । **तदभ्यासश्रवणात्** तत्त्वज्ञानाभ्यासश्रवणात् । न केवलमुक्तार्थे पुराणवचनमेव प्रमाणं किन्तु श्रुतिरपि तत्र प्रमाणमित्याह— **श्रुतिरपी**ति । **विपक्षबाधकतया** तत्त्वज्ञानाभ्यासाकारणरूपविपक्षबाधकतया । तामेव श्रुतिमुल्लिखति— **अन्धं तम** इति । **अस्याः** 'अन्धं तम' इत्यादिश्रुतेः । **अविद्या-कर्म** कर्मैवात्राविद्याशब्देनोच्यते, **तत्** कर्म, **उपासते** इत्यस्य विवरणं— **ज्ञानत्यागेन तत्रासक्ता भवन्ती**ति, यत्तच्छब्दयोर्नित्यसम्बन्ध इति, ये इति शब्दोपादानसामर्थ्यात् **ते** इति शब्दोऽनुक्तोऽपि सन्निहितो भवति, ते ज्ञानत्यागेन कर्मोपासनपरा जनाः, **अन्धं तमः प्रविशन्ती**त्यस्य फलितार्थकथनं— **संसारान्न मुच्यन्त** इति, एतेन किमुक्तं भवतीत्यपेक्षायामाह— **तेने**ति— संसारान्मुक्तेरभावेनेत्यर्थः, **केवले**ति— ज्ञानासहितेत्यर्थः, **विद्यायां रता** इत्यस्य विवरणं— **विद्यातत्त्वज्ञानं तन्मात्रासक्ता** इति, ते तत्त्वज्ञानमात्रासक्ताः, **भूय** इत्यस्य विवरणम**तिशयेने**ति, कथं तत्त्वज्ञानमात्रासक्तानामन्धे तमसि प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह— **नित्याकरण** इति— नित्यकर्माननुष्ठाने इत्यर्थः, **प्रत्यवायस्य** पापस्य । शङ्कते— **नन्वि**ति । **मोक्षाश्रम** इति— ब्रह्मचर्याश्रम-गृहस्थाश्रम-वानप्रस्थाश्रम-संन्यासाश्रमापरनाममोक्षाश्रमभेदेनाऽऽश्रमाश्चत्वार इति तेषां मध्ये चतुर्थो मोक्षाश्रमः, स एव '**वै**' इत्यस्यैवकारार्थकत्वात्, **य** आश्रमः, **भिक्षोः** संन्यासिनः, **परिकीर्तितः** शास्त्रे कथित इत्यर्थः, **इत्यागमादे**वंस्वरूपागमवचनात्, **चतुर्थाश्रमिणां** संन्यासिनाम्, एवेत्यवधारणेन ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थाश्रमिणां त्रयाणां मोक्षानधिकारत्वमावेदितम् । **तत्र च** संन्यासाश्रमे पुनः । **संन्यस्य सर्वकर्माणि** सर्वकर्माणि त्रीण्यपि नित्य-नैमित्तिक-काम्यकर्माणि त्यक्त्वा । **इति स्मृतेः** एवंस्वरूपस्मृतिवचनात् । **कर्ममात्रत्यागात्** संन्यासाश्रमे निखिलकर्मपरित्यागात् । **क समुच्चयः** मोक्षार्थं कर्मभिः समं ज्ञानस्य समुच्चयो दूरापेतः । यदा च संन्यासिनो निखिलकर्मस्वनधिकार एव तदा, **क वा अकरणे प्रत्यवायः** वा— अथवा, अकरणे— नित्यकर्माकरणे, प्रत्यवायः क— पापं न संभवति । समाधत्ते— **ने**ति । "**ण्युपमीत**" इत्यस्य स्थाने "ण्युपनीत" इति पाठो युक्तः, उपनीतमात्रस्य ब्रह्म-क्षत्र-वैश्यजातीयाखिलोपनयन-

मात्रकर्तव्यत्वेन विहितानि तत्परित्यागस्यागस्याशास्त्रीयत्वात्, सङ्कोचे मानाभावात्, निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वात्, धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते, इत्येतावदेव सन्न्यासपदार्थत्वात्, तथा, च गीतावचनम्—

"काम्यानां कर्मणां न्यासं, संन्यासं कवयो विदुः । नियतस्य तु संन्यासः, कर्मणो नोपपद्यते ॥ १ ॥
मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः" [ ] ॥ इति

साक्षात् समुच्चयप्रतिपादिकापि श्रुतिः–"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" [ ]

अत्राविद्या कर्म, विद्या च तत्त्वज्ञानं तुल्यवद् यो वेद प्राप्नोतीति पूर्वार्द्धार्थः, वेदेति प्रयोगात् "विदॢ लाभे" इति धातोः छान्दसत्वेन भास्करीयैर्दर्शितत्वात्, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [ ] इति वाक्यं तु एवकारस्य विदित्वेत्यनन्तरं योजनात् तत्त्वज्ञानस्याप्यपवर्गसामग्रीनिवेशननियमपरम्, न तु वाक्यान्तरावधृतकारणताककर्मव्युदासनपरम्, समुच्चये चान्यान्यपि भूयांसि वचनानि सन्ति, तथा च गीतावचनम्—

संस्कारिणः कर्तव्यत्वेन - नित्यकर्मकर्तव्यत्वेन, **विहितानि** विध्यात्मकश्रुतिवचनप्राप्तानि । **तत्परित्यागस्य** तेषां कर्मणां संन्यासिनां परित्यागस्य । **अशास्त्रीयत्वात्** शास्त्रप्रमाणकत्वाभावात् । ननु मोक्षाश्रमिणोऽपि कर्मपरित्यागित्वे कर्मसंन्यासाभावात् संन्यासित्वमेव न भवेत्, अखिलकर्मपरित्यागस्यैव संन्यासपदार्थत्वादित्याशङ्कां मनसि कृत्वा तत्प्रतिक्षेपायाह– **निषिद्धानी**ति– निषिद्धानि, **काम्यानि** च बन्धहेतुत्वात् त्यज्यन्ते इत्यन्वयः । **इत्येतावदेव** निषिद्ध-काम-धनाधीनकर्मणां त्यागमात्रस्यैव । काम्यकर्मन्यासस्य संन्यासपदार्थत्वे भगवद्गीतावचनं प्रमाणयति– **तथा च गीतावचनमि**ति । **कवयो** विद्वांसः । **विदुः** जानन्ति । **नियतस्य तु** अवश्यकर्तव्यस्य पुनः, अवश्यकर्तव्यं च नित्यं नैमित्तिकं च, तस्य कर्मणः । **संन्यासः** त्यागो, **नोपपद्यते** न युज्यत इत्यर्थः । **मोहात्** सर्वकर्मन्यासः संन्यास इति भ्रमात् । **तस्य** नियतकर्मणः । श्रुतिरपि साक्षात् कर्म-ज्ञानसमुच्चयं प्रतिपादयन्ती तत्र प्रमाणमित्याह– **साक्षादि**ति । तां श्रुतिमुल्लिखति– **विद्यां चे**ति । अस्या अर्थमुपदर्शयति– **अत्रे**ति - अस्मिन् श्रुतिवाक्य इत्यर्थः । **अविद्या कर्मे**ति– अविद्यापदवाच्यं कर्मेत्यर्थः । **विद्या च तत्त्वज्ञानमि**ति– विद्यापदवाच्यं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । **वेदे**त्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः । कथमित्यपेक्षायामाह– **वेदेति प्रयोगादि**ति । नन्वेवं तत्त्वज्ञानमात्रस्यैव मोक्षजनकत्वप्रतिपादिकाऽपि श्रुतिरस्ति तस्याः का गतिरित्यत आह– **तमेवे**ति– आत्मानमेवेत्यर्थः । **विदित्वा** ज्ञात्वा । **अतिमृत्युं** मोक्षम् । **एति** प्राप्नोति । **अन्यः** तत्त्वज्ञानाद् भिन्नः । **अयनाय** पुनः संसारेऽनागमनाय, मोक्षप्राप्तये इति यावत् । **पन्थाः** मार्गः, उपाय इति यावत् । **न विद्यते** नैवास्ति । **इति वाक्यं तु** एवंस्वरूपं श्रुतिवचनं पुनः, अस्य **नियमपरमि**त्यनेनान्वयः । **एवकारस्य** तमेवेत्यत्र स्थितस्यैवकारस्य । **विदित्वेत्यनन्तरं योजनात्** तथा योजने तं विदित्वैवेत्येवंस्वरूपं लभ्यते, यथा दण्डे सत्येव घट इति वाक्याद् दण्डमात्रेण घट इति बोधो न जायते किन्तु दण्डोऽपि घटकारणमिति बोध उपजायते, तेन घटजनकसामग्र्यां दण्डोऽपि निविशते इति लभ्यते, तथा तं विदित्वैवेत्यादिवाक्यादात्मानं ज्ञात्वैव मोक्षमासादयति न त्वात्मानमज्ञात्वेति बोध उपजायते, तेन अपवर्गजनकसामग्र्यामवश्यं तत्त्वज्ञानं निविशतीति नियमपरमुक्तवाक्यमित्यर्थः । तर्हि किं परं नोक्तवाक्यमित्यपेक्षायामाह– **न त्वि**ति । **वाक्यान्तरे**ति– **विद्यां चाविद्यां** चेत्यादिवाक्येत्यर्थः, वाक्यान्तरेणावधृता– निर्णीता, मोक्षं प्रति कारणता यस्य तद्वाक्यान्तरावधृतकारणताकमेवम्भूतस्य कर्मणो व्युदसनपरं– निरसनतात्पर्यकं नोक्तवाक्यमित्यर्थः, "**व्युदासनपरं**" इत्यस्य स्थाने "व्युदसनपरं" इति पाठो युक्तः । **समुच्चये** तत्त्वज्ञानकर्मसमुच्चये । **तथा च** समुच्चयप्रतिपादकं च, **तमभ्यर्च्य ईश्वरम्** आत्मानं वा, तदर्चाऽत्र सम्यक् तज्ज्ञानरूपैव । विष्णुपुराणवचनमपि समुच्चये प्रमाणमित्याह– **विष्णुपुराणेऽप्युक्तमि**ति । **तस्मात्** मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वात् ।

" स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥ "

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्— [ ]

" तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः। तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते!॥ "

हारीत— [ ]

" उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः। तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्॥ "

[ ]

श्रुतिश्च—" सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण॥ "

एतन्मूलकमेव— [ ] इति,

" परिज्ञानाद् भवेन्मुक्तिरेतदालक्षणं परम्। कार्य(य)क्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः॥ १॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं, कर्मप्रधानं न तु बुद्धिहीनम्।

तस्माद् द्वयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्नह्येकपक्षो विहगः प्रयाति॥२॥ "[ ]इत्यादि॥

न च काम्य-निषिद्धनैमित्तकाभ्यां कर्मभ्यां न समुच्चयः तयोस्त्यागात्, न निमित्तिकनित्येन, एकैकशो व्यभिचारात्, साकल्येनासम्भवात्, नापि यत्याश्रमविहितेन।

" न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः। श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते॥१॥ "

[ ]

तत्प्राप्तये मोक्षप्राप्त्यर्थम्, मोक्षश्च परमानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव, तस्य पूर्वमपि सत्त्वात् तदुत्पत्तये इत्यनुक्त्वा तत्प्राप्तये इत्युक्तम्। **तत्प्राप्तिहेतुः** मोक्षप्राप्तिसाधनम्। हारीतवचनमपि समुच्चये प्रमाणमित्याह– **हारीत** इति। **सत्येनेत्यादि** स्पष्टम्। **एतन्मूलकमेव** तत्त्वज्ञान-कर्मसमुच्चयमोक्षकारणत्वप्रतिपादकोपदर्शितप्रमाणमूलकमेव। " **रेतदालक्षणं** " इत्यस्य स्थाने " रेतदालस्यलक्षणं " इति पाठो भवितुमर्हति। " **कार्य** " इत्यस्य स्थाने " काय " इति पाठो युक्तः। **द्वयोरेव** ज्ञान-कर्मणोरुभयोरपि, एवकारस्याप्यर्थकत्वात्, अथवाऽस्तु व्यवच्छेदार्थक एवैवकारः, तेन ज्ञानमात्रस्य कर्ममात्रस्य च व्यवच्छेदः। **न चेत्यस्य वाच्यमि**त्यनेनान्वयः। **काम्ये**ति– काम्यं च निषिद्धनैमित्तिकं च काम्यनिषिद्धनैमित्तिके, ताभ्यां काम्यनिषिद्ध-नैमित्तिकाभ्यां कर्मभ्यां सह ज्ञानस्य न समुच्चय इत्यर्थः। तत्र हेतुः– **तयोस्त्यागादि**ति– काम्य-निषिद्धनैमित्तिककर्मणोः संन्यासिना परित्यागादित्यर्थः। " **न निमित्तिकनित्येन** " अस्य स्थाने " न नैमित्तिकनित्ये " इति पाठो युक्तः, नैमित्तिकं च तन्नित्यं च नैमित्तिकनित्यं तेन नैमित्तिकनित्येन सह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयोऽपि न युक्त इत्यर्थः। नैमित्तिकनित्यकर्मणामनेकविधत्वेन तत्रैकनैमित्तिकनित्यकर्मणो यत्याश्रमविहितस्य सहकारेऽपि तत्त्वज्ञानतो मुक्तेरनुदयेनान्वयव्यभिचारस्य यत्याश्रमविहितयत्किञ्चिन्नैमित्तिकनित्यसहकृततत्त्वज्ञानस्याप्यभावेऽपि तदन्ययत्किञ्चिन्नैमित्तिकनित्यसहकृततत्त्वज्ञानतो मुक्तेर्भावेन तत्तन्नैमित्तिकनित्यकर्मसहकृततत्त्वज्ञानस्य मुक्तिं प्रति कारणत्वे प्रत्येकं व्यतिरेकव्यभिचारस्य सद्भावादिति निषेधहेतुमुपन्यस्यति– **एकैकशो व्यभिचारादि**ति। सकलनैमित्तिकनित्यकर्मसहकृततत्त्वज्ञानस्य मुक्तिं प्रति कारणत्वं तु सकलनैमित्तिककर्मणामेकदाऽसम्भवेन तत्सहकारस्यापि तत्त्वज्ञानेऽसम्भवादेव न सम्भवतीत्याह– **साकल्येनासम्भवादि**ति। यत्याश्रमविहितेन कर्मणा समुच्चयोऽपि तत्त्वज्ञानस्य न सम्भवति गृहस्थस्यापि तत्त्वज्ञानतो मुक्तेः सम्भवस्यागमे प्रतिपादिततया गृहस्थनिष्ठतत्त्वज्ञानस्य यत्याश्रमविहितकर्मसहकृतत्वाभावादित्याह– **नापि यत्याश्रमविहितेने**ति। निषेधे हेतुमाह– **न्यायागतधन** इति– न्यायागतधन इत्यादि प्रथमान्तपञ्चकं गृहस्थोऽपीत्यस्य विशेषणम्, न्यायेनागतं धनं यस्य स न्यायागतधनो न्यायोपार्जितधनवानित्यर्थः, तत्त्वज्ञाने निष्ठा– श्रद्धा यस्य स तत्त्वज्ञाननिष्ठः, अतिथिः प्रियो यस्य सोऽतिथिप्रियः, यः कश्चिदतिथिः स्वगृहमागच्छति भक्त्या तस्मै यो भोज्यान्नपानाच्छादनवस्त्रादिदानेन स्वात्मानं कृतार्थं मन्यमान इति यावत्, देवपितृश्राद्धकारी श्राद्धकृत्, सत्यं वदितुं शीलं यस्य स सत्यवादी, इति पञ्च-

इत्यागमेन गृहस्थस्यापि मोक्षश्रवणात्, इत्युपपत्तिविरोधादेव न समुच्चय इति वाच्यम्, यत्राश्रमे यानि मोक्षहेतुतया विहितानि तैरेव तदाश्रमित्वज्ञानस्य समुच्चयोपपत्तेः, न च कर्मणां परस्परव्यभिचारान्निःश्रेयसे च स्वर्गादू वैचित्र्याभावाच्च तत् प्रति कारणत्वमिति वाच्यम्, स्वाभाविकविशेषविरहेऽपि प्रतियोगिभेदेन विशेषस्य निःश्रेयसेऽप्यविरोधात्, तत्तत्पुरुषीयमुमुक्षुविहितकर्मत्वेन तत्तत्पुरुषीयविजातीयदुःखध्वंसे हेतुत्वसम्भवात्, अवश्यं चाभावरूपे कार्ये प्रतियोगिभेदेन विशेषोऽभ्युपेयः, कथमन्यथा आश्रयनाश-पाकयो रूपनाशकारणत्वमिति, न च ज्ञानस्य विहितत्वाददृष्टजनकत्वेनादृष्टस्यैव प्राधान्यम्, न च रागाद्यभावाद् योगिनोऽदृष्टोत्पत्त्यसम्भवः, मुक्तिविरोध्यपूर्वोत्पत्तावेव रागादेः सहकारित्वात्, तावतैव मोक्षफलकविध्यनुपपत्तिपरिहारादिति वाच्यम्, शुकादितत्त्वज्ञानसाध्यतया क्लृप्तेन

विशेषणविशिष्टो गृहस्थो गृहस्थाश्रमे वर्तमानोऽपि विमुच्यते- मुक्तो भवति। इत्यागमेन एवं- स्वरूपागमेन। इति एवंप्रकारेण। उपपत्तिविरोधादेव असमुच्चयसाधकयुक्तितिविरोधादेव। निषेधे हेतुमुपदर्शयति- यत्राश्रम इति- "तैरेव तदाश्रमित्वज्ञानस्य" इत्यस्य स्थाने "तैरेव तदाश्रमितत्त्वज्ञानस्य" इति पाठो युक्तः, स्वस्वाश्रमविहितकर्मभिस्तत्तदाश्रमिणस्तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयोपपत्तेरित्यर्थः। नन्वेकस्य कर्मणोऽभावेऽपि कर्मान्तरेण मोक्षस्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण न कर्मणां मोक्षं प्रति कारणत्वं सम्भवति, यथा स्वर्गे वैजात्यं समस्तीति विजातीयस्वर्गं प्रति यागविशेषस्य कारणत्वम्, तदन्यविजातीयस्वर्गं प्रति तद्यागान्ययागविशेषस्य कारणत्वम्, एवं तीर्थविशेषस्नानादेरपि तत्तद्विजातीयस्वर्गं प्रति कारणत्वमिति न तत्र व्यभिचारः, तथा मोक्षेऽपि यदि तत्तत्कर्मजन्ये वैजात्यं स्यात् तदा विजातीयमोक्षं प्रति तत्कर्मणः कारणत्वं तदन्यकर्मणस्तु तन्मोक्षगतवैजात्यभिन्नवैजात्याकलितमोक्षं प्रति कारणत्वमित्युपगमे व्यभिचारो न भवेत्, न चैवम्, मोक्षे दुःखध्वंसात्मकत्वेनाभावस्वरूपे वैजात्याभावादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति- न चेति- अस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः। तत् प्रति निःश्रेयसं प्रति। निषेधहेतुमुपदर्शयति- स्वाभाविकविशेषविरहेऽपीति- अभावात्मके मोक्षे अवान्तरजात्यात्मकस्वाभाविकविशेषस्याभावेऽपीत्यर्थः। दुःखध्वंसलक्षणस्य मोक्षस्य प्रतियोगिनो दुःखस्य वैजात्यसम्भवाद् विजातीयदुःखप्रतियोगिकत्वलक्षणविशेषस्य निःश्रेयसेऽप्यविशेष इत्याह- प्रतियोगिभेदेनेति। प्रतियोगिभेदेन निःश्रेयसे विशेषस्य सम्भवे विशिष्य कार्यकारणभावो यथा सम्भवति तथोपदर्शयति- तत्तत्पुरुषीयेति। कार्यकारणभावोपपादनाय प्रतियोगिभेदप्रयुक्तस्याभावे विशेषस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वं दर्शयति- अवश्यं चेति- अस्याभ्युपगन्तव्यं इत्यनेनान्वयः। कथमित्यस्य रूपनाशकारणत्वमित्यनेनान्वयः। अन्यथा अभावे विशेषानभ्युपगमे, आश्रयनाशादपि रूपस्य नाशः, पाकादपि रूपस्य नाशः, तथा चाश्रयनाशाभावेऽपि रूपनाशस्य भावेन व्यभिचारेण रूपनाशस्य कारणत्वं न भवेत्, एवं पाकाभावेऽपि रूपनाश आश्रयनाशाद् भवतीति व्यभिचारेण पाकस्य कारणत्वं न स्यात्, अभावे विशेषाभ्युपगमे तु विलक्षणरूपनाशं प्रति आश्रयनाशत्वेन कारणत्वम्, तद्विलक्षणरूपनाशं प्रति पाकत्वेन कारणत्वमित्येवं कार्यकारणभावः सम्भवतीत्यर्थः। न चेत्यस्य वाच्यमित्यनेनान्वयः, यद् विहितं तददृष्टद्वारा कार्यजनकं यथा दर्शपूर्णमासादिकं विहितमतस्तदप्यदृष्टद्वारैव मोक्षजनकमिति तत्त्वज्ञानस्य विहितमदृष्टद्वारा स्वर्गात्मककार्यजनकं, तत्त्वज्ञानं च विहितत्वाद् द्वारीभूतादृष्टजनकत्वेनादृष्टस्यैव प्राधान्यं स्यादित्यर्थः। उक्ताशङ्कायाः प्रतिविधानमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति- न चेति- तत्त्वज्ञानं योगिन एव भवति, तत्र च रागादिकं नास्ति, रागादिकं चादृष्टस्य कारणमिति रागादिरूपकारणाभावाच्च तत्रादृष्टमुत्पद्यते, ततश्च विहितत्वमप्रयोजकत्वाच्च तत्त्वज्ञानस्यादृष्टजनकत्वसाधनायालमित्यदृष्टस्याभावाच्च तस्य मोक्षजनकत्वमिति न तस्य प्राधान्यमिति न चेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह- मुक्तीति- मुक्तिविरोधि यदपूर्वमदृष्टं तदुत्पत्तावेव रागादेः सहकारिविधया कारणत्वात् तत्त्वज्ञानाद् यददृष्टं भवति तन्मोक्षानुकूलमेव न तु मोक्षविरोधीति तदुत्पत्तौ न रागादिकं कारणमिति तदभावेऽपि योगिन्यदृष्टोत्पत्तिः सम्भवतीत्यदृष्टस्य प्राधान्यं स्यादेवेत्यर्थः। तावतैव अदृष्टस्य कारणत्वेनैव मोक्षफलकतत्त्वज्ञानविधेरनुपपत्तिविरहादित्यर्थः। उक्ताशङ्काप्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति- शुकादीति- शुको व्यासपुत्रस्तस्य तत्त्वज्ञानान्मिथ्याध्वंसादेव मुक्तिरिति

मिथ्याज्ञानध्वंसेन दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनाऽयोगात्, अन्यथा भेषजादिष्वपि तत्कल्पनापत्तेः, एवं च विहितत्वं तत्रैव व्यभिचारीति द्रष्टव्यम्, न चावघातवन्नियमादृष्टकल्पना, तत्र वैतुष्यस्यान्यथापि सम्भवेन सा, अत्र तु मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तेरन्यथाऽसम्भव इति विशेषात्, नन्वत्रापि विरोधिगुणान्तरोत्पत्तेरपि मिथ्याज्ञानध्वंसः सम्भवति, न च मिथ्याज्ञानपदं तद्वासनापरम्, तत्त्वज्ञानात् तद्ध्वंसस्यैवाङ्गीकारात्; तस्य चान्यथा असम्भव एवेति वाच्यम्, अचिकित्स्यरोगादितापस्यापि सम्भवात्, न चेतरवासनानाशेऽपि ततः संसारवासनाया अनाश इति वाच्यम्, सामान्यावच्छेदेन पाक्षिकप्राप्तेरेव नियममूलत्वात्, अन्यथा

तत्र तत्त्वज्ञानस्य व्यापारतया क्लृप्तो यो मिथ्याज्ञानध्वंसस्तेन दृष्टेनान्यत्रापि मोक्षरूपफलस्योपपत्तावदृष्टस्य व्यापारतया कल्पनाया अयोगादित्यर्थः। **अन्यथा** दृष्टेन कार्योपपत्तावप्यदृष्टस्य कल्पने। **तत्कल्पनापत्तेः** अदृष्टकल्पनापत्तेः, भेषजादीनामपि विहितत्वेनादृष्टजनकत्वसाधनस्य कर्तुं शक्यत्वादिति तत्राप्यदृष्टस्य प्राधान्यं प्रसज्येतेत्यर्थः। **एवं च** भेषजादीनां दृष्टद्वारेणैव फलजनकत्वव्यवस्थितौ च, भेषजादीनां विहितत्वमस्ति, अदृष्टजनकत्वं च नास्य दृष्टजनकत्वरूपसाध्याभाववति भेषजादौ वृत्तित्वाद् विहितत्वं व्यभिचारीति न तेन तत्त्वज्ञानस्यादृष्टजनकत्वं सिध्यतीति नादृष्टस्य प्राधान्यमित्यर्थः। ननु व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीनवहन्यादेवेति नियमविध्याश्रयणाद् वैतुष्यलक्षणदृष्टव्यापारस्य सम्भवेऽपि नियमान्यथाऽनुपपत्त्याऽवघातजन्यादृष्टं व्यापारतया कल्प्यते, तथा प्रकृतेऽपि आत्मा ज्ञातव्य एवेति नियमविध्याश्रयणात् तदन्यथानुपपत्त्या नियमादृष्टं कल्पनीयमित्यदृष्टस्य प्राधान्यं स्यादेवेत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**। प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **तत्रेति**– व्रीहीनवहन्तीत्यत्र वैतुष्यकरणार्थक एव यद्यवघातस्तदा वैतुष्यरूपकार्यस्यावघातमन्तरेणापि नखविदारणादिना सम्भवेनावघातस्य वैयर्थ्यं स्यादतोऽदृष्टद्वारा व्रीहिकरणकयाग एवावघातस्य हेतुत्वमिति कल्पनाऽऽवश्यकी, प्रकृते तु तत्त्वज्ञानतो मुक्तिर्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण न सम्भवति, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिश्चात्मज्ञानमन्तरा न सम्भव इति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानजन्यत्वमावश्यकमिति न प्रयोजनं नियमादृष्टकल्पनाया इत्येवं विशेषादित्यर्थः। शङ्कते– **नन्विति**। **अत्रापि** तत्त्वज्ञानविधिस्थलेऽपि। **विरोधीति**– यथा ज्ञानान्तरं स्वरोधीच्छादिना नश्यति योग्यविभुविशेषगुणानां स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाश्यत्वमिति नियमात्, तथा मिथ्याज्ञानमपि स्वविरोधिगुणान् नश्यतीति मिथ्याज्ञानध्वंसस्यान्यथैवोपपत्तेरदृष्टमेव तत्त्वज्ञानजन्यमभ्युपेयमिति तस्य प्राधान्यं स्यादेवेत्यर्थः। अत्र समाधानमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य **वाच्यमि**त्यनेन सम्बन्धः। **तद्वासनापरं** मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपार्थतात्पर्यकम्, तथा च वासनाया भावनाख्यसंस्काररूपाया अतीन्द्रियत्वेन योग्यविभुविशेषगुणत्वाभावान्न स्वविरोधिगुणत्वाभावान्न स्वविरोधिगुणान्तरोत्पत्तितो नाश इति तत्त्वज्ञाननाश्यत्वमेव तस्या अभ्युपेयमित्याह– **तत्त्वज्ञानादि**ति। **तद्ध्वंसस्यैव** मिथ्याज्ञानजन्यवासनाध्वंसस्यैव। **तस्य च** मिथ्याज्ञानवासनाध्वंसस्य तु। **अन्यथा** तत्त्वज्ञानमन्तरेण। निषेधहेतुमाह– **अचिकित्स्ये**ति "**अचिकित्स्यरोगादितापस्यापि सम्भवात्**" इत्यस्य स्थाने "अचिकित्स्यरोगादिनाशवत् तस्यान्यन्यथासम्भवात्" इति पाठो युक्तः, अचिकित्स्यः– चिकित्सया निवर्तयितुमशक्यो यो रोगस्तदादेर्यथा चिकित्साद्यतिरिक्तकारणान्तरादेव नाशस्य सम्भवस्तथा मिथ्याज्ञानजन्यवासनानाशस्यापि तत्त्वज्ञानातिरिक्तकालादिकारणादेव सम्भवादित्यर्थः। ननु कालस्मृत्यादिरूपकारणान्तरादन्यवासनानाशस्य सम्भवेऽपि मिथ्याज्ञानजन्यसंसारवासनाया न तत्त्वज्ञानातिरिक्तकारणतः सम्भव इति तत्त्वज्ञानादेव मिथ्याज्ञानजन्यवासनानाश इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः। **इतरवासनानाशेऽपि** तत्त्वज्ञानभिन्नकालस्मृत्यादिकारणबलान्मिथ्याज्ञानवासनाभिन्नवासनानाशेऽपि। **ततः** तत्त्वज्ञानभिन्नकारणतः। निषेधे हेतुमाह– **सामान्यावच्छेदेनेति**– "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते॥" इति वचनाद् यत्सामान्यावच्छेदेन यस्य पाक्षिकप्राप्तिः– कारणान्तरेण सम्भवालोचनायामप्राप्तिस्तदनालोचने प्राप्तिः, तस्यां सत्यां नियमविधिर्भवतीत्यतः सामान्यावच्छेदेन पाक्षिकप्राप्तेरेव नियममूलत्वात्, यथा ऋतौ भार्यामुपेयादित्यत्र नियमविधिवादिमते ऋतावेव भार्यामेव उपेयादेवेति, तत्र ऋतुकाले तद्भिन्नकाले च रागतो भार्यायां गमनं प्राप्तम्, तत्र यदा ऋतुभिन्नकाले गमनं तदा ऋतुकाले गमनं न प्राप्तम्, यदा च ऋतुकाले गमनं तदानीं प्राप्तमित्येवं पाक्षिकप्राप्तौ नियमः– ऋतावेवेति, एतावता ऋतावेव गमनस्य नियमः, स च भार्यां त्यक्त्वाऽन्याबलायामृतुमत्यां गमनेऽपि निर्वहतीत्यतो भार्यामेवेति नियमः, तत्रापि भार्याभिन्ना

अपूर्वीयव्रीहिविशेषे नखनिर्भेदाप्राप्तेः, तत्रापि नियमादृष्टानुपपत्तिरिति चेत्? न– शक्यपरिवर्जनपाक्षिकप्राप्तेरेव नियममूलत्वात्, यथा "व्रीहीनवहन्ति" इत्यत्र पक्षे प्राप्तस्य नखनिर्भेदादेः शक्येन परिवर्जनेनाभिघातो नियम्यते– 'अवहन्तव्या एव न नखैर्निर्भेतव्याः' इति, नैवमत्र, तत्त्वज्ञानेनैव मिथ्याज्ञानं निवर्तयेन्न विरोधिगुणरोगादिनेति शक्यं प्रतिज्ञातुं तस्यापुरुषतन्त्रत्वात् । अत एव प्रोक्षि(त)व्रीह्यवघातत्वेनै(ने)व श्रवणजन्यतत्त्वज्ञानत्वेन नियमादृष्टहेतुत्वध्रौव्यमिति निरस्तम्, प्रोक्षणादेः प्रधानाङ्गत्वेन प्रधानापूर्वफलकादृष्टजनकत्वात् तत्र तथोक्तिसम्भवेऽप्यत्र प्रधानस्यैव दृष्टफलत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च, अत्र विजातीयतत्त्वज्ञानत्वेनैव दृष्टद्वारा मुक्तिहेतुत्वान्न श्रेयसी अदृष्टकल्पना, तत्र वैजात्येनैव हेतुत्वे तदवच्छिन्ने प्रोक्षणहेतुत्वोक्तौ कृष्णले प्रोक्षणबाधापत्तेः, न चावहन्तव्यप्रोक्षणत्वेनाप्यदृष्टहेतुत्वात् तत्रापि नियमादृष्टं कल्पनीयम्, दृष्टार्थस्यैव नियमादृष्टार्थस्य सिद्धान्तितत्वादित्य-

स्त्रियं यदा गन्तुमिच्छति तदा भार्यागमनं न प्राप्तम्, यदा भार्यां गन्तुमिच्छति तदा भार्यागमनं प्राप्तमित्येवं पाक्षिकप्राप्तौ भार्यामेवेति नियमः, एवमपि ऋतावेव भार्यामेव कदाचिद् गन्तुमिच्छति तदानीं गमनं प्राप्तम्, यदा च गमनं नेच्छति तदानीं न गमनं प्राप्तमित्येवं पाक्षिकप्राप्तौ उपेयादेवेति नियमः, तथा च ऋतौ भार्यायामगमने प्रत्यवायः, अनृतावपि भार्यायां गमने प्रत्यवायः, ऋतावेव भार्याभिन्नाबलायां गमने प्रत्यवाय इति लभ्यते, एवमृतुकाले नियमतो भार्यागमने पुण्यमिति । सामान्यावच्छेदेन पाक्षिकप्राप्तेर्नियममूलत्वावेदनाय दृष्टान्तमुपदर्शयति– **यथे**ति– व्रीहीनवन्तीत्यत्र यदा तुषविमोकार्थं नखनिर्भेदादिकं कर्तुमिच्छति तदानीमवघातो न प्राप्तः किन्तु नखनिर्भेदादिकमेव प्राप्तमित्येवं पक्षे प्राप्तस्य नखनिर्भेदादेः परिवर्जनं कर्तुं शक्यत इति शक्येन परिवर्जनेनाभिघातो नियम्यते इत्यर्थः । तन्नियमस्वरूपमुल्लिखति– **अवहन्तव्या एवे**ति– तथा च तुषो नखनिर्भेदादितोऽपि भवतीति तत्रान्यथासिद्धस्य नियमितावघातस्य दृष्टमेव बलमित्यर्थः । "**नैवमत्र, तत्त्व**" इत्यस्य स्थाने "नैवमत्र तत्त्व" इत्येवमुल्लेखो युक्तः, अत्र तत्त्वज्ञानेनैव मिथ्याज्ञानं निवर्तयेन्न विरोधिगुणादिनेत्येवं प्रतिज्ञातुं न शक्यमित्यन्वयः । **प्रतिज्ञातुमि**त्यस्य "प्रतिज्ञातुं," इत्युल्लेखो विधेयः । तत्र हेतुमाह– **तस्ये**ति– मिथ्याज्ञाननिवर्तनस्य पुरुषप्रयत्नानधीनत्वात्, तत्त्वज्ञानेनापि तन्निवर्तयितुं शक्यं कारणान्तरेणापीत्यर्थः । **अत एवे**त्यस्य **निरस्तमि**त्यनेनान्वयः । **प्रोक्षिते**ति– व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यपि नियमविधिरेव, प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्त इत्यप्रोक्षितव्रीहीणामवघातस्य सम्भवेऽपि न तैरवघातितैर्यागोपकार इति तुषविमोकलक्षणं कार्यमकिञ्चित्करं तत्र, किन्तु प्रोक्षितव्रीह्यवघातेन नियमादृष्टमुत्पद्यते तद्द्वारा प्रोक्षणं यागाङ्गमतो यथा प्रोक्षितव्रीह्यवघातत्वेन नियमादृष्टं प्रति कारणत्वं तथा श्रवणजन्यतत्त्वज्ञानत्वेन नियमादृष्टं प्रति कारणत्वमित्यप्यत एव निरस्तमित्यर्थः । अत एवेत्यनेनोक्तमेव निरासहेतुं स्पष्टयति– **प्रोक्षणादे**रिति । **प्रधानाङ्गत्वेन** प्रधानीभूतयागाङ्गत्वेन, प्रधानेनाऽपूर्वे जनयितव्ये सहकारितया प्रोक्षणादिकमपेक्षितम्, प्रोक्षणं च क्रियारूपत्वाच्चिरविनष्टत्वेन न साक्षात्प्रधानापूर्वजनकमतोऽदृष्टद्वारा जनकत्वमिति प्रधानापूर्वफलकादृष्टजनकत्वात् प्रोक्षणस्थले प्रोक्षितव्रीह्यवघातत्वेन नियमादृष्टहेतुत्वोक्तिसम्भवेऽपि तत्त्वज्ञानस्थले प्रधानस्य तत्त्वज्ञानस्यैवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणदृष्टफलकत्वेन श्रवणजन्यतत्त्वज्ञानत्वेन नियमादृष्टहेतुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः, तत्त्वज्ञानस्थले नियमादृष्टाभावे युक्त्यन्तरमुपदर्शयति– **किञ्चे**ति । **अत्र** तत्त्वज्ञानस्थले । **दृष्टद्वारा** अज्ञाननिवृत्तिलक्षणदृष्टद्वारा । **तत्र** अवघातस्थले । **वैजात्येनैवे**ति अवघाते वैजात्यं कल्पयित्वा कल्पितेन वैजात्येनैवावघातस्य प्रधानसहकारित्वेन प्रधानजन्यापूर्वं प्रति हेतुत्वे विजातीयावघातत्वावच्छिन्ने प्रोक्षणस्य हेतुत्वे कृष्णले अवघातस्यैवाभावेन विजातीयावघातस्याप्यभावाद् विजातीयावघातकारणत्वेन विहिततयाऽभिमतस्य प्रोक्षणस्य बाधापत्तेरित्यर्थः । ननु व्रीहीन् प्रोक्षतीति विनाऽवहन्तव्यप्रोक्षणत्वेनापि प्रधानाङ्गत्वं विधीयते, कृष्णलश्चावहन्तव्यो न भवतीति तत्प्रोक्षणस्य प्रोक्षणत्वेन हेतुत्वमिति न कृष्णले प्रोक्षणबाध इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति । **अदृष्टहेतुत्वात्** प्रधानापूर्वहेतुत्वात् । **तत्रापि** अवघातस्थलेऽपि । "**नियमादृष्टं कल्पनीयं**" इत्यस्य स्थाने "नियमादृष्टं न कल्पनीयं" इति पाठो युक्तः । निषेधे हेतुमाह– **दृष्टे**ति । "**दृष्टार्थस्यैव**" इत्यस्य स्थाने "दृष्टार्थस्यैव" इति पाठो युक्तः, अवघातादेस्तुषविमोकलक्षणदृष्टार्थस्यैव नियमादृष्टरूपप्रयोजनस्य

न्यत्र विस्तरः । उदयनानुसारिणस्तु– " अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म स नित्योपकारकं च तत्त्वज्ञाने, उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य त्वन्तरलब्धदृष्टेः कारीरिसमाप्तिवदारब्धाग्निसंपालनं लोकसङ्ग्रहार्थम्, यद्यपि लोकसङ्ग्रहे न प्रयोजनम्, सुखदुःखभाव-तत्साधनेतरत्वात्, तथापि लोकानां नित्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परित्यागार्थं (तत्परिपालनार्थं) तत्तद्दुःख-

---

जैमिनीयैः सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । ग्रन्थान्तरेऽप्ययं विशेषेण विचारितोऽस्ति, विशेषावगमेच्छुभिरवलोकनीयं तदेत्युपदेशाभिप्रायेणाह– **इत्यन्यत्र विस्तर** इति । एतावता प्रबन्धेन मुमुक्षुकर्मव्यापारत्वं तत्त्वज्ञानवृत्ति न भवतीत्युपगन्तॄणां भास्करीयाणामाशयो दर्शितः, इदानीं मुमुक्षुकर्मव्यापारत्वं तत्त्वज्ञानवृत्तीत्युपगन्तॄणामुदयनाचार्याणां मतमुपदर्शयति– **उदयनानुसारिणस्त्विति**– अस्य **आहुरि**त्यनेनान्वयः । किमाहुरित्यपेक्षायामाह– **अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्येति**– न उत्पन्नमनुत्पन्नमनुत्पन्नं तत्त्वज्ञानं यस्य सोऽनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्तस्येत्यर्थः । कथम्भूतस्य तस्य **ज्ञानार्थिनः** ज्ञानेच्छोः, अस्याऽऽरादुपकारकं **कर्मे**त्यनेनान्वयः । **तत्प्रतिबन्धके**ति– ज्ञानप्रतिबन्धकेत्यर्थः । **प्रायश्चित्तवदि**ति– प्रायश्चित्तं यथा पापनिवृत्तिद्वारा पुरुषस्याऽऽरादुपकारकं– साक्षादुपकारकं तथा नित्यनैमित्तिकादिकर्मापि ज्ञानप्रतिबन्धकपापनिवृत्तिद्वारा अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य पुंस आरादुपकारकं– साक्षादुपकारकमित्यर्थः । " **स नित्यो** " इत्यस्य स्थाने " सन्निपत्यो " इति पाठो युक्तः, **सन्निपत्योपकारकं** परम्परयोपकारकम्, ज्ञानार्थिनः पुरुषस्य तत्प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिरेवापकारः, स साक्षादेव भवतीत्येतावता तस्य साक्षादुपकारकं कर्मारादुपकारकमित्यभिधीयते, तत्त्वज्ञानस्य तु पूर्वमसत्त्वादात्मलाभ एवोत्पत्तिस्वरूप उपकारः, स च न साक्षात् कर्मणो भवति, किन्तु प्रतिबन्धकनिवृत्तिजननद्वारैवेति तत्त्वज्ञाने परम्परयोपकारकं कर्म सन्निपत्योपकारकमिति कथ्यत इति बोध्यम् । यस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नं तस्य कर्म नाऽऽरादुपकारकं नवा सन्निपत्योपकारकमित्यनुपकारकस्य कर्मणस्तदानीं करणं किमर्थमित्यपेक्षायामाह– **उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्येति**– उत्पन्नं तत्त्वज्ञानं यस्य स उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्तस्येत्यर्थः । " **लब्धदृष्टेः** " इत्यस्य स्थाने " लब्धवृष्टेः " इति पाठो युक्तः, अन्तरं– कारीरीयागारम्भ-तत्समाप्त्योर्मध्यकाले, लब्धा– प्राप्ता, वृष्टिर्येन सोऽन्तरलब्धवृष्टिस्तस्य कारीरीयागकर्तुः पुंसः कारीरीसमाप्तिर्निष्फलाऽप्यनुष्ठिता भवति, वृष्ट्यर्थं हि कारीरीयागः क्रियते, वृष्टिश्च कारीरीयागसमाप्तेः प्रागेव जातेति निष्फलत्वं तस्याः, तथा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति विधिप्राप्तस्वर्गादिफलकयावज्जीवनकालीनाग्निहोत्रोपकारस्याग्नेः संपालनं तत्त्वज्ञानिनो निष्फलमपि तत्त्वज्ञानिनाऽप्यग्निसंपालनं क्रियतेऽतोऽस्माभिरप्यग्निसंपालनं कर्तव्यमेवेत्येवमुपात्तबुद्धयो लोका अग्निसंपालने प्रवर्तन्त इत्येवं लोकसङ्ग्रहार्थमित्यर्थः, अत्र–

" न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ यदि, ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् " [गीता, अ० ३ श्लो० २२] इत्यादि गीतावचनमपि प्रमाणं बोध्यम् । ननु लोकसङ्ग्रहस्य सुखदुःखाभाव-तत्साधनभिन्नत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् तदर्थं तत्त्वज्ञानिनोऽग्निपालनादौ प्रवृत्तिर्न युक्तेत्यत आह– **यद्यपीति** । " **लोकसङ्ग्रहे** " इत्यस्य स्थाने " लोकसङ्ग्रहो " इति पाठो युक्तः । कथं न लोकसङ्ग्रहः प्रयोजनमित्यपेक्षयामाह– **सुख-दुःखाभावतत्साधनेतरत्वादिति**– सुख-दुःखाभाव-सुखसाधन-दुःखाभाव-साधनान्यतमभिन्नत्वादित्यर्थः, तत्र सुख-दुःखाभावयोरन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वलक्षणं परमप्रयोजनत्वम्, तत्साधनयोश्च सुख-दुःखाभावान्यतरेच्छाधीनेच्छाविषयत्वलक्षणं गौणप्रयोजनत्वम्, लोकसङ्ग्रहश्च तदन्यतराभावान्न प्रयोजनमित्याशयः । **तथापि** लोकसङ्ग्रहस्य प्रयोजनत्वाभावेऽपि, **लोकानां** विहिताचरण-निषिद्धानाचरणप्रवृत्तानां जनानाम्, **नित्यत्वेन यज्ज्ञानं** अग्निपालनं नित्यं-सर्वदा कर्तव्यमित्याकारकम्, **तत्परिपालनार्थं** तद्रक्षणार्थम्, यदि तत्त्वज्ञानी नाग्निसंपालनं विदध्यात् तदाग्निपालनं न नित्यं तत्त्वज्ञानिनाऽनाचरितत्वादित्यनुमानेनाग्निपालनस्य नित्यत्वाभावज्ञानेन प्रतिरुद्धत्वात् तन्नित्यत्वज्ञानं नोदियादिति भगवत्यामरणं यद् द्विजैरग्निपालनं क्रियते तदुत्सादो भवेत्, तत्त्वज्ञानिनाऽग्निसंपालने आचर्यमाणे तु प्रतिबन्धकनित्यत्वाभावज्ञानाभावान्नित्यत्वज्ञानमविच्छेदेन समुदियादेवेति भवति तत्सुरक्षितम्, ततश्च लोकानां तदाचरणतोऽग्निहोत्रादिकर्मफलमपि शास्त्रोक्तं भवत्येवेत्येवं परम्परया परमतसुखदुःखाभावसाधनत्वात् तत्त्वज्ञान्याचर्यमाणस्याग्निसंपालनस्य सफलत्वमित्यर्थः । अथवा तत्त्वज्ञानिनः सञ्चितकर्मणां

योगेन कर्मनाशार्थं वा तत्, इदमेव च द्वारि-द्वारयोः कर्म-तत्त्वज्ञानयोः कारणत्वं तुल्यकक्षतया समुच्चयो नेष्ट इत्यनेन विवक्ष्यते, यद्यपि च तीर्थविशेषस्नानादीनां तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वं न शाब्दम्, तथापि 'तीर्थविशेषस्नानादीनि तत्त्वज्ञानद्वारकाणि मोक्षजनककर्मत्वात् यमादिवत्' इत्यनुमानात् तथात्वसिद्धिः, न च योगत्वमुपाधिः "कथयति भगवानिहान्तकाले भवभयकातरतारकं प्रबोधम्" [ ] इत्यादिपुराणात् "रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" [ ] इति श्रुतेश्च काशीप्रायागादेस्तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वसिद्धौ तत्र साध्याव्यापकत्वाद् इत्याहुः । स्वतन्त्रास्तु– "तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्, वस्तुतः कर्मणां निःश्रेयसहेतुत्वे तज्जन्यनिःश्रेयसजनकतया तत्त्वज्ञानस्य कर्मव्यापारत्वं वाच्यम्, तदेव तु न युक्तं "कर्मणा न प्रजया धनेन" [ ] "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ३. ८६. १५.] "नास्त्यकृतः कृतेन"

नाशेऽपि प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयो 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।" [ ] इति वचनात् तत्र कर्मपदस्य प्रारब्धकर्मपरत्वात्, एवं च तत्त्वज्ञानिनो यद् दुःखजनकं प्रारब्धं कर्म तद् दुःखमदत्त्वा न नश्यति, यावच्च तन्नाशस्तावच्च तन्मुक्तिरित्यभिसंपालनप्रयासोत्पन्नदुःखोपभोगेन कर्मनाशार्थमभिसंपालनं कर्तव्यकक्षामास्कन्दतीति कल्पान्तरमाह– **तत्तद्दुःखयोगेनेति** । **तत्** आरब्धाभिसंपालनम् । तथा चोक्तदिशा तत्त्वज्ञानद्वारा कर्म मुक्तिं जनयतीति मुमुक्षुकर्मव्यापारत्वं तत्त्वज्ञानस्येति भवत्येवेत्याशयेनाह– **इदमेव चेति**– अनन्तरोपदर्शितस्वरूपमेवेत्यर्थः । **तुल्यकक्षतया** समप्रधानतया मुक्तिं प्रति कारणत्वेन । **समुच्चयः** तत्त्वज्ञान-कर्मणोः समुच्चयः । **नेष्टः** नाभिमतः । **न शाब्दं** न शब्दप्रमाणगम्यम् । **तथाऽपि** तीर्थविशेषस्नानादीनां तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वस्य शब्दप्रमाणागम्यत्वेऽपि । **तथात्वसिद्धिः** तीर्थविशेषस्नानादीनां तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वसिद्धिः । ननु यत्र यत्र तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वं तत्र तत्र योगत्वमित्येवं तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वलक्षणसाध्यव्यापकत्वाद् यत्र यत्र मोक्षजनककर्मत्वं तत्र तत्र योगत्वमिति नास्ति तीर्थविशेषस्नानादीनां मोक्षजनककर्मत्वेऽपि योगत्वाभावादित्येवं मोक्षजनककर्मत्वलक्षणसाधनाव्यापकत्वाद् योगत्वमुपाधिरिति सोपाधिकत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धिदोषग्रस्तो मोक्षजनककर्मत्वलक्षणहेतुर्न तीर्थविशेषस्नानादीनां तत्र ज्ञानद्वारकत्वलक्षणसाध्यसाधनाय प्रभुरित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति** । काशीमरणादेस्तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षजनकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वेन तत्र तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वलक्षणं साध्यमस्ति, योगत्वं च तत्र नास्तीत्येवं साध्यव्यापकत्वाभावेन योगत्वस्योपाधित्वासम्भवादिति निषेधहेतुमुपदर्शयति– **कथयतीति** । **भगवान्** सदाशिवः । **इह** काश्याम् । **अन्तकाले** मरणाव्यवहितपूर्वकाले । **भवभयकातरतारकं** भवः– संसारः, तस्माद् यज्जरकादिदुःखप्राप्तिभयं तेन कातरा ये जनास्तेषां तारकं–संसारसमुद्रोत्तारं पुनः संसारागमननिबन्धनम् । **प्रबोधं** तत्त्वज्ञानकं तारकमन्त्रं कर्णे **कथयति** उपदिशतीत्यर्थः । **रुद्र** इति– सदाशिवः, **तारकं ब्रह्म** ब्रह्मज्ञानजनकं मन्त्रं कथयतीत्यर्थः । "**काशीप्रायागादे**" इत्यस्य स्थाने "काशीमरणादे" इति "काशीप्रमापणादे" इति वा पाठो युक्तः, प्रमापणं मृत्युः । **तत्र** काशीमरणादौ । **साध्याव्यापकत्वात्** साध्यं तत्त्वज्ञानद्वारकत्वं तत्रास्ति योगत्वं च नास्तीत्येवं साध्याव्यापकत्वात् । **इति** एवम् । **आहुः** उदयनानुसारिणो वदन्ति । स्वतन्त्राणां मतमुपदर्शयति– **स्वतन्त्रास्त्विति**– अस्य 'आहुः' इत्यनेनान्वयः । **तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे** कर्म तत्त्वज्ञानस्याङ्गं– कारणमिति पक्षे । **कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं** नित्य-नैमित्तिककर्मणामदृष्टद्वारा तत्त्वज्ञानजनकत्वम् । **लघुत्वात्** लाघवात्, तत्त्वज्ञानं प्रति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारा कर्मणां जनकत्वे तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकं दुरितं कल्पनीयं तन्नाशश्च कल्पनीय इत्येवं द्वितयकल्पनापेक्षयैकापूर्वकल्पने लाघवादित्यर्थः । यच्चोदयनाचार्यानुसारिभिस्तत्त्वज्ञानद्वारा कर्मणां निःश्रेयसं प्रति हेतुत्वमित्युच्यते तस्यायुक्तत्वमावेदयति– **वस्तुत** इति । **तज्जन्येति**– कर्मजन्येत्यर्थः । कर्मजन्यत्वं यदि निःश्रेयसे भवेत् तदा कर्मजन्यनिःश्रेयसजनकत्वात् तत्त्वज्ञानव्यापारकत्वं कर्मणां युज्येतापि, न चैवमित्याह– **तदेव त्विति**– निःश्रेयसे कर्मजन्यत्वमेव त्वित्यर्थः । युक्तत्वाभावे हेतुमुपदर्शयति– **न कर्मणेति**– "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः" इत्येकं श्रुतिवचनं कर्मणो मोक्षजनकत्वनिषेधोपदर्शकम्, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति द्वितीयं श्रुतिवचनं

[मुण्ड० १. २. १२.] " कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः " ॥ [१ सं० सो० २८] इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेन निषेधात् कर्मजन्यत्वाभावाच्च " तपसा कल्मषं हन्ति अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः कषायपक्तिः कर्मभ्यः " इत्यादिभिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धदुरितनिवृत्त्यैवान्यथासिद्धेः प्रदर्शनाद् न च " विविदिषन्ति यज्ञेन " [ ] " सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते " [भ० गी० ४. २३] इत्यादिभिः कर्मजन्यताऽपि प्रतीयत इति वाच्यम्, सा हि न अपूर्वद्वारा प्रतिबन्धकदुरितानुच्छेदे अपूर्वसहस्रस्यापि अकिञ्चित्करत्वात्, तदुच्छेदेन तज्जनने तु प्रमान्तराधृतकारणभावेन प्रतिबन्धकाभावेनैवान्यथासिद्धेः । न चैवं यागादेरप्यपूर्वेणान्यथासिद्धिः स्यात्, तस्य यागकारणताग्रहोत्तरकल्प्यत्वेनोपजीव्यापरिपन्थित्वात्, इह तु प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे कार[ण]तायाः प्रागेवावधारणादिति विशेषात् । अत एव मङ्गल-कारीर्योः प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वम्, वृष्टि-समाप्ती तु स्वकारणादेवेति सिद्धान्तः ।

निरुक्तनिषेधावबोधकम्, " नास्त्यकृतः कृतेन " इत्यादितृतीयश्रुतिवचनं तदावेदकम्, " **कर्मणा बध्यते जन्तुः** " इत्यादिवचनं तु स्मृतिः । **निषेधात्** मुक्तिं प्रति कर्मणां जनकत्वस्य निराकरणात् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तद्व्यापारत्वम्, तत्त्वज्ञानस्य तु कर्मजन्यत्वमेव नास्तीत्येतावताऽपि तत्त्वज्ञानस्य कर्मव्यापारत्वं न सम्भवतीत्याह– **कर्मजन्यत्वाभावाच्चे**ति– तत्त्वज्ञानस्य कर्मजन्यत्वाभावाच्चेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानस्य कर्मजन्यत्वमेव कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह– **तपसे**ति । **इत्यादिभिरि**त्यस्यानन्तरं श्रुतिभिरिति दृश्यम्, अस्य **प्रदर्शना**दित्यनेनान्वयः । ननु तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिस्तत्त्वज्ञाने जननीये कर्मणां व्यापार इति व्यापारेण व्यापारिणां कर्मणां नान्यथासिद्धिरिति चेत् ? न– यत्र व्यापारस्य व्यापारिनिष्ठप्रमाणान्तरसिद्धकारणत्वान्यथानुपपत्त्यैव कारणतया कल्पनं तत्र व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यभावेऽपि यत्र व्यापारस्य प्रमाणान्तरत एव कारणत्वं क्लृप्तं तत्र व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेरङ्गीकारात्, प्रकृतेऽपि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तेः प्रतिबन्धकाभावविधया तत्त्वज्ञानं प्रति कारणत्वस्य क्लृप्तत्वेन तया कर्मणामन्यथासिद्धेरवश्यम्भावादिति । **न चे**त्यस्य **वाच्यमि**त्यनेनान्वयः । निषेधे हेतुमाह– **सा हीति**– **हि**– यतः, सा– तत्त्वज्ञाने कर्मता । **न अपूर्वद्वारा** अदृष्टद्वारा न सम्भवति । तत्र हेतुः– **प्रतिबन्धके**ति– तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानुच्छेदे प्रतिबन्धकाभावरूपकारणाभावात् तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्न स्यादेवेत्यदृष्टसहस्रस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् तत्त्वज्ञानानुत्पादकत्वादित्यर्थः । **तदुच्छेदेन** तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितोच्छेदेन । **तज्जनने तु** तत्त्वज्ञानजनने तु । " **प्रमान्तरा** " इत्यस्य स्थाने " प्रमाणान्तरा " इति पाठो युक्तः, प्रमाणान्तरेण– कर्मकारणत्वान्यथानुपपत्तिव्यतिरिक्तप्रमाणेन, अवधृतः– निश्चितः, प्रमाणान्तरावधृतः, कारणभावः– कारणत्वं यस्य स प्रमाणान्तरावधृतकारणभावस्तेन प्रतिबन्धकाभावेनैव तत्त्वज्ञानं प्रति कर्मणोऽन्यथासिद्धेरित्यर्थः । यदि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिस्तदाऽपूर्वेण यागस्यान्यथासिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चे**ति । **एवं** व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेरुपगमे । निषेधहेतुमाह– **तस्ये**ति– अपूर्वस्येत्यर्थः । **यागे**ति– दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुत्या यो दर्शपूर्णमासादियागस्य स्वर्गं प्रति कारणत्वग्रहस्तदुत्तरकाले अपूर्वमन्तरेण यागस्य चिरध्वस्तस्य स्वर्गं प्रति कारणत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिसन्धानतः कल्प्यत्वेनोपजीव्यं यद् यागस्य स्वर्गं प्रति कारणत्वं तस्याविरोधित्वादित्यर्थः । **इह तु** तत्त्वज्ञानस्थले तु । **प्रागेव** कर्मकारणत्वग्रहतः पूर्वमेव । **अवधारणात्** निश्चयात् । **इति विशेषात्** एवम्भूतविशेषस्य सद्भावादपूर्वेण यागादेर्नान्यथासिद्धिः दुरितनिवृत्त्या च कर्मणोऽन्यथासिद्धिः स्यादेवेत्यर्थः । **अत एवे**त्यस्येति **सिद्धान्त** इत्यनेनान्वयः, अत एव– सिद्धकारणभावेन व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वादेव । **मङ्गले**ति– मङ्गलस्य समाप्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वं कारीरीयागस्य वृष्टिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वम्, मात्रपदेन समाप्तिफलकत्व-वृष्टिफलकत्वयोर्व्यवच्छेदः । यदि मङ्गलात् समाप्तिर्न भवति कारीरीयागाद् वृष्टिश्च न भवति तर्हि समाप्तिवृष्टी कुतो भवत इत्यपेक्षायामाह– **वृष्टि-समाप्ती त्वि**ति । तत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनं कर्माणि तु तत्रान्यथा-

किञ्च, कर्मकारणताग्रहानुपजीवनेन लौकिकान्वय-व्यतिरेकावधृतमिथ्याज्ञाननिवर्त[न]भावसम्भावितस्य मोक्षसाधनत्वस्य "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" [ ] "तरति शोकमात्मवित्" [छां० ७. १. ३.] "ब्रह्मविदाप्नोति परं" [तैत्ति० २. १. १ + भस्मजा २. ७.] "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" [ ] इत्यादि श्रुति-स्मृतिशतेन तत्त्वज्ञानस्येष्टतया ग्रहणात् तदेव मोक्षसाधनम्, कर्माणि तु तत्रैवान्यथासिद्धानीत्युक्तम्, यथा च न तत्रापि व्यापारस्तथोक्तमेव, अत एवार्थावबोधपर्यन्तताऽध्ययनविधेः, न तु तेन क्रत्वनुष्ठानेन स्वर्गादिफलकत्वमिति सम्प्रदायः । न च तत्त्वज्ञानस्य कर्मणां निःश्रेसप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपतदनुकूलताबोधने एव तात्पर्यात्, श्रुत्यन्तरसिद्धेऽन्यथासिद्धत्वे तदनन्यथासिद्धताया बोधयितुमशक्यत्वात्, तावतैव श्रुतेः 'कर्मप्रवृत्तिपरतानिर्वाहाद्' इत्याहुः । अत्र वयं वदामः– मोक्षस्तावत् पुरुषार्थत्वाद् दुःखसाधनध्वंस एव, न तु दुःखध्वंसः, उत्पन्ना-ऽनुत्पन्नविवेकेन तद्ध्वंसस्यासाध्यत्वात्, तत्र च ज्ञान-कर्मणोर्वैजात्येन मुमुक्षुविहितत्वादिना वा हेतुत्वं तुल्यमेवे·

सिद्धानीत्युपपादकं प्रकारान्तरं दर्शयति– **किञ्चेति** । **कर्मेति**– मोक्षं प्रति कर्मणां कारणत्वं नोपजीवति तत्त्वज्ञानस्य मोक्षं प्रति कारणत्वमिति कर्मकारणताग्रहानुपजीवनेन, अस्य **मोक्षसाधनत्वस्येत्य**नेनान्वयः । **लौकिकेति**– लौकिकौ– लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धौ, यावन्वय-व्यतिरेकौ ताभ्यामवधृतं– निश्चितं यत् तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य निवर्तनम्, यथा शुक्तित्वरूपशुक्तितत्त्वज्ञानेन शुक्तौ रजतत्वज्ञानलक्षणमिथ्याज्ञानस्य निवर्तनम्, तद्भावसम्भावितस्य मोक्षसाधनत्वस्य, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरन्यत्र दृष्टेति प्रकृतेऽप्यात्मतत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्ततश्च मोक्षः सम्भवतीत्येवं सम्भावितस्य मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञाने मोक्षसाधनत्वस्येत्यर्थः । इत्थं सम्भावनात्मकं तत्त्वज्ञाने इष्टसाधनत्वस्य ग्रहणमुपदर्श्य स्पष्टमपि तद्ग्रहणं श्रुति-स्मृतिप्रभवमुपदर्शयति– **ज्ञानादेवेति** । "**तत्त्वज्ञानस्येष्टतया**" इत्यस्य स्थाने "तत्त्वज्ञाने स्पष्टतया" इति पाठो युक्तः, मोक्षसाधनत्वस्य तत्त्वज्ञाने स्पष्टतया ग्रहणादित्येवमन्वयो बोध्यः, अर्थस्तु स्पष्टः । **तदेव मोक्षसाधनं** तत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, एवकारेण कर्मणां मोक्षसाधनत्वस्य व्यवच्छेदः । **तत्रैव** तत्त्वज्ञान एव । **तत्रापि** तत्त्वज्ञानेऽपि । **यथा च** येन प्रकारेण । **न व्यापारः** कर्मणो न व्यापारः । **तथोक्तमेव** तथापूर्वमभिहितमेव । उक्तार्थे संप्रदायसंवादमुपदर्शयति– **अत एवेति** –अन्यथासिद्धत्वादेवेत्यर्थः । **अर्थावबोधपर्यन्तता** अर्थावबोधमात्रफलकता । **अध्ययनविधेः** स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः । **न त्विति**– अध्ययनविधितोऽर्थान्वयबोधस्तेन क्रत्वनुष्ठानं तेन चादृष्टद्वारा स्वर्गादिफलमित्येवं स्वर्गादिफलकत्वं नाध्ययनविधेरन्यथासिद्धत्वात् । **इति** एवं स्वरूपः । **सम्प्रदायः** सङ्गच्छते इत्यर्थः । "**न च तत्त्वज्ञानस्य**" इत्यस्य स्थाने "न च श्रुतिस्तत्त्वज्ञानस्येव कर्मणामपि मोक्षजनकत्वं बोधयतीति वाच्यम्, श्रुतेः" इति पाठो भवितुमर्हति, यथा श्रुतिस्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षजनकत्वप्रतिपादिका समस्ति तथा कर्मणामपि मोक्षजनकत्वप्रतिपादिका श्रुतिः समस्ति, एवं च श्रुतिस्तत्त्वज्ञानस्य यथा मोक्षजनकत्वं बोधयति तथा कर्मणामपि मोक्षजनकत्वं बोधयतीति श्रुतिसिद्धं कर्मणां मोक्षजनकत्वमिति न च वाच्यम्, कर्मणां मोक्षजनकत्वप्रतिपादकतयाऽभिमतायाः श्रुतेर्मोक्षप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमोक्षानुकूलत्वबोधन एव तात्पर्यात्, एवकारेण अनन्यथासिद्धत्वे सति निःश्रेयसप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वलक्षणनिःश्रेयसजनकत्वबोधने तात्पर्यस्य व्यवच्छेदः, अनन्यथासिद्धत्वोक्तस्वरूपकारणत्वावबोधने कुतो न तात्पर्यमित्यपेक्षायामाह– **श्रुत्यन्तरसिद्ध** इति । **तावतैव** कर्मणामुक्तस्वरूपानुकूलत्वबोधनेनैव । ज्ञान-कर्मणोर्द्वयोरेव समकक्षतया मोक्षजनकत्वस्वीकर्तॄणां जैनानां मतमुपदर्शयति– **अत्रेति**– निरुक्तविचार इत्यर्थः । **वयं** स्याद्वादिनः । **वदामः** कथयामः । कथं दुःखध्वंसो न मोक्षस्तस्यापि पुरुषार्थत्वादित्याकाङ्क्षायामाह– **उत्पन्नेति**– उत्पन्नदुःखध्वंसो मोक्षोऽनुत्पन्नदुःखध्वंसो वा, तत्र दुःखस्य साक्षात्कारनियमादुत्पन्नदुःखस्यस्वोत्तरोत्पन्नस्वसाक्षात्कारेणैव निवृत्तेस्तदात्मकस्य मोक्षस्य पुरुषप्रयत्नासाध्यत्वान्न पुरुषार्थत्वम्, प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽपि कारणत्वमित्यनुत्पन्नदुःखरूपप्रतियोगिनः पूर्वमभावेन तद्रूपकारणाभावादनुत्पन्न-

त्वेकतरपक्षपातो न श्रेयान्, ज्ञाने केवलज्ञानस्वरूपस्य कर्मणि च यथाख्यातचारित्रस्वरूपस्य वैजात्यस्य कल्पनायाः क्षायिकस्थले क्षायोपशमिकस्थले च तदनुकूलतामात्रस्य द्वयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादिति, एतेन कारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदान्मुक्तिरिति ज्ञानं कर्मसहकारित्वं मिथ्याज्ञानोन्मूलने, कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दिग्मोहादौ हेतुत्वावधारणादिति निरस्तम्, मिथ्याज्ञाननाशेऽपि -विरोधिगुणमात्रस्य हेतुत्वान्मिथ्याज्ञानप्रागभावाऽसहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वंसे च हेतुताया लोकप्रमाणाविषयत्वेन ज्ञान-कर्मणोर्द्वयोरेव कल्पनौचित्यात्, वस्तुत अर्थसमाजसिद्धत्वात् तद्रूपावच्छिन्नेऽपि न हेतुता, किन्तु सामान्यावच्छिन्नध्वंसनये कर्मत्वावच्छिन्नध्वंसे तत्समयावत्कर्मक्षयसमनियतक्षायिकसुखत्वावच्छिन्ने वेति न

दुःखध्वंसः सम्भवत्येव नेत्यसम्भवितस्य तस्य सुतरामेवासाध्यत्वादतः पुरुषार्थत्वाभावाच्च दुःखध्वंसो मोक्ष इत्यर्थः । तत्र च दुःखसाधनध्वंसरूपमोक्षे च । **वैजात्येनेत्यस्य हेतुत्वमित्यनेनान्वयः** , विजातीयज्ञानत्वेन विजातीयकर्मत्वेन कारणत्वम् । **वा** अथवा । **मुमुक्षुविहितत्वादिना** मुमुक्षुविहितज्ञानत्वेन मुमुक्षुविहितकर्मत्वेन कारणत्वम्, **तुल्यमेव** समानमेव । **इति** एतस्मात् कारणात् । **एकतरपक्षपातः** ज्ञानमेव कारणं न कर्मेति, कर्मैव कारणं न ज्ञानमित्येवमेकतरपक्षपातः । **न श्रेयान्** नातीवरमणीयः । **ज्ञान** इति- क्षायिकस्थले ज्ञाने केवलज्ञानस्वरूपस्य वैजात्यस्य कर्मणि यथाख्यातचारित्रस्वरूपस्य वैजात्यस्य च कल्पनायाः, क्षायोपशमिकस्थले तु **तदनुकूलतामात्रस्य** मोक्षानुकूलतामात्रस्य, **द्वयोः** ज्ञानकर्मणोः कल्पनायास्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्यन्वयः, अर्थस्तु व्यक्तः । **एतेनेत्यस्य निरस्तमित्यनेनान्वयः** । **कारणोच्छेदक्रमेणे**ति- "दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायान्मोक्षः" इति गौतमसूत्रम्, तत्र मिथ्याज्ञानं रागद्वेषलक्षणदोषस्य कारणमिति मिथ्याज्ञानरूपकारणोच्छेदाद् दोषरूपकार्यस्योच्छेदः, रागद्वेषलक्षणदोषश्च प्रवृत्तेः कारणमिति दोषरूपकारणोच्छेदात् प्रवृत्तिरूपकार्यस्योच्छेदः, प्रवृत्तिश्च विहितनिषिद्धकर्मविषयिणी अदृष्टद्वारा जन्मनः कारणमिति प्रवृत्तिरूपकारणोच्छेदाज्जन्मलक्षणकार्यस्योच्छेदः, जन्म च दुःखस्य कारणमिति जन्मलक्षणकारणोच्छेदाद् दुःखध्वंसो भवति, स एव मोक्ष इत्येवं कारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदान्मुक्तिरित्यर्थः । **इति** एतस्मात् कारणात् । "**ज्ञानं कर्मसहकारित्वं मिथ्याज्ञानोन्मूलने**" इत्यस्य स्थाने "ज्ञाने कर्मसहकारित्वं न ज्ञानोन्मूलने" इति पाठो युक्तः । कथं न ज्ञाने कर्मसहकारित्वमित्यपेक्षायामाह- **कर्मविनाकृतस्यैवे**ति- कर्मरहितस्यैवेत्यर्थः । **तस्य** ज्ञानस्य । **हेतुत्वावधारणात्** निवृत्तिहेतुत्वनिर्णयात् । **एतेने**त्यदिष्टमेव निरासहेतुं प्रकटयति- **मिथ्याज्ञाननाशेऽपी**ति । **मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्ती**ति- यन्मिथ्याज्ञानध्वंसानन्तरं मिथ्याज्ञानं तत् पुरुषस्य न भविष्यति, स एव मिथ्याज्ञानध्वंसः स्वसमानाधिकरणमिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिः, स्वसमानाधिकरणत्वं च मिथ्याज्ञानप्रागभावविशेषणमवश्यमुपादेयम्, अन्यथेदानीं मुक्तस्य कस्यचित् पुंसो दुःखध्वंसोऽपि बद्धपुरुषीयदुःखप्रागभावसमानकालीन एवेति दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वेन तच्चरमदुःखध्वंसस्यापि मुक्तित्वं न स्यादिति बोध्यम् । **हेतुतायाः** तत्त्वज्ञानस्य हेतुतायाः । **लोकप्रमाणाविषयत्वेने**ति- नहि लौकिकप्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानादीनि चरमदुःखध्वंसं प्रति तत्त्वज्ञानं कारणमित्येवं विषयीकुर्वन्तीत्यतश्चरमदुःखध्वंसं प्रति तत्त्वज्ञानस्य कारणताया लोकप्रमाणाविषयत्वेनेत्यर्थः, तथा चालौकिकागमप्रमाणेन तन्मूलकसामान्यतो दृष्टानुमानेन च चरमदुःखध्वंसं प्रति तत्त्वज्ञानस्य कारणत्वं कल्पनीयमिति तदलौकिकप्रमाणस्य ज्ञान-कर्मणोर्द्वयोरपि चरमदुःखध्वंसं प्रति कारणत्वे प्रवृत्तेरिति द्वयोरपि चरमदुःखध्वंसं प्रति हेतुत्वकल्पनमुचितमित्यर्थः । किञ्च, स्वसामानाधिकरण्यमिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तित्व-मिथ्याज्ञानध्वंसत्वरूपविभिन्नसामग्रीप्रयोज्यानेकधर्मघटितत्वेन स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वस्यानेकसामग्रीनियम्यत्वलक्षणार्थसमाजसिद्धत्वाच्च किञ्चिन्निरूपितकार्यतावच्छेदकत्वमिति न तदवच्छिन्ने तत्त्वज्ञानस्य हेतुता सम्भवतीत्याह- **वस्तुत** इति । **तद्रूपावच्छिन्ने**ति- स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वावच्छिन्नेऽपि । **न हेतुता** न तत्त्वज्ञानस्य कारणता । तर्हि कस्मिन् कार्ये तत्त्वज्ञानस्य कारणतेति पृच्छति- **किन्त्वि**ति । उत्तरयति- **सामान्यावच्छिन्नध्वंसनय** इति- सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसस्वीकारपक्षे इत्यर्थः, घटवत्ताबुद्धिं प्रति घटाभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तत्र यदि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगिताकात्य-

कस्यापि न्यूनत्वं पराभिमतद्वारस्थाने एव फलाभिषेकात्, एकपुरस्कारेणान्यनिराकरणवचनं च तत्तदर्थवाद एवेति न कर्मकारणताबोधकवचनेऽनुकूलत्वमात्रमर्थः, कारणताशक्तपदस्यानुकूलत्वे लक्षणायां

न्ताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्येवं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव उपेयते तदा घटवद्भूतलमिति बुद्धिं प्रति तद्धटाभाववद्भूतलमिति निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वं स्यात्, तद्धटाभावस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन तद्वत्तानिश्चयस्यापि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वादतो घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्येवमेव प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाव इति तद्धटात्यन्ताभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्तप्रतिबन्धकत्वस्य तद्धटाभाववत्तानिश्चये वारणं सम्भवतीत्येवं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावानुरोधेनात्यन्ताभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वीक्रियते; तथा घटत्ववत्ताबुद्धिं प्रति घटभेदवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् तत्रापि घटत्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगिकभेदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्येवं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावो यद्युपेयते तदाऽयं घट इति बुद्धिं प्रति नायं तद्धट इति निश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वं स्यात् तद्धटभेदस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन तद्वत्तानिश्चयस्यापि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वादतो घटत्वेतरधर्मानवच्छिन्नघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबन्धकतेत्येवं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावो वाच्यः, तद्धटभेदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावान्न तद्वत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, घटत्वनिष्ठप्रकारताया घटत्वत्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वेन निवेशादयं घट इति घटत्ववानिति च बुद्ध्योः प्रतिबध्यत्वोपपत्तिः, सामान्यवानयमिति बुद्धेश्च नायं घट इति निश्चयप्रतिबध्यत्वानापत्तिश्चेत्येवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुरोधेन भेदस्यापि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपेयते; ध्वंस-प्रागभावौ चैकैकप्रतियोगिकावेव, न त्वेकघटध्वंसप्रागभावावन्यघटप्रतियोगिकौ स्तः, तौ च स्वप्रतियोगिसमवायिवर्तिनाविति यत्रैव कपाले तद्धटो वर्तते तत्रैवैतद्धटोत्पत्तितः प्राक्काले एतद्धटप्रागभावो वर्तते, एतद्धटाधिकरणचरमसमयानन्तरसमये चैतद्धटध्वंसो वर्तत इत्येवंस्वरूपतः स्वप्रागभाव-ध्वंसाभ्यां समं नास्त्येतद्धटस्य विरोधः, किन्तु यद्येत्समयावच्छेदेनैतद्धटध्वंस-प्रागभावौ तत्तत्समयावच्छेदेन तदधिकरणीभूतकपाले नैतद्घट इति पूर्वोत्तरसमयावुपादायैव विरोध इति तत्समयावच्छिन्नसमवायेन तद्धटवत्ताबुद्धिं प्रति तत्समयावच्छिन्नस्वरूपेण तद्धटप्रागभाववत्तानिश्चयस्य तत्समयावच्छिन्नस्वरूपेण तद्घटध्वंसवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वमिति तत्र तत्तद्घटनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन प्रागभाव-ध्वंसयोः प्रवेशेऽपि घटान्तरध्वंस-घटान्तरप्रागभावयोस्तद्घटनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाभावादेव न तद्वत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावस्य ध्वंस-प्रागभावयोः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व एव तयोर्मानं नास्ति, किमु वक्तव्यं तयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नकत्वे इति विवादसूचनायोक्तं **सामान्यावच्छिन्नध्वंसनय** इति- घट-घटप्रागभावानधिकरणसमयवृत्तित्वावच्छेदेन तद्घटध्वंसे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घट घटप्रागभावाधिकरणसमयवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभाव इत्येवमव्याप्यवृत्तिघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसे, यथा विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्याभावानभ्युपगन्तृनये विशेषाभावकूटत्वावच्छेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्तद्विशेषाभावत्वावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभाव इति ध्वंसे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभ्युपगन्तुरभिप्रायः । **कर्मत्वावच्छिन्नध्वंसे** कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसे तत्पुरुषीयकर्मतत्प्रागभावानधिकरणसमयवृत्तित्वोपलक्षिते कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंस इति यावत्, ज्ञानस्य हेतुतेति प्रकरणाल्लभ्यते । **वा** अथवा । "**तत्समयावत्**" इत्यस्य स्थाने "तत्समययावत्" इति पाठो युक्तः, तत्समयः– क्षायिकसुखत्वावच्छिन्नसमयवृत्तिः केवलज्ञानसमयवृत्तिर्वा यो यावत्कर्मक्षयस्तत्समनियतं यत् सुखत्वावच्छिन्नं तत्र ज्ञानस्य हेतुतेत्यर्थः । **इति** एवं स्वीकारे । **न कस्यापि न्यूनत्वं** न किञ्चिदपि हीयते, यज्ज्ञानकर्मणोर्द्वारतयाऽभिमतं ज्ञाननैर्मल्याद्यपूर्वं वा तत्स्थान एव फलस्य क्षायिकस्य सुखस्याभिषेकात्– स्थापनादित्यर्थः । यच्च ज्ञानमेव कारणं न कर्मेति कर्मैव कारणं न ज्ञानमिति वचनं तज्ज्ञानस्य

गौरवात्, अन्यथासिद्धिचतुष्टयराहित्यगर्भत्वेन तत्र लाघवमिति दृष्टिदाने च विधिप्रत्य[य]मात्रार्थोऽपीष्टानुकूलत्वमात्रमेव स्यादिति यागादेरप्यपूर्वेणान्यथासिद्धिः कर्मणां न तत्त्वज्ञाने नवा तद्द्वारा मुक्तौ हेतुत्वमित्युक्तम्, तदपि न युक्तम्, प्रतिबन्धकत्वस्य विशिष्य विश्रामेण तदभावत्वेन कार्यमात्रेऽनुगतहेतुताया अयोगात्, प्रतिबन्धकविशेषनिवृत्तिहेतुतायाश्च कर्मकारणताग्रहोत्तरकल्पनीयत्वेन तदन्यथासिध्यनापादकत्वात्, किञ्च, प्रतिबन्धकनिवृत्त्यान्यथासिद्धत्वेन कर्मणोऽहेतुत्वोक्तौ तत्त्वज्ञानस्य सुतरां तथात्वं स्यात्, नह्युत्पन्नकेवलज्ञाना अपि भवोपग्राहिकर्मचतुष्टयं प्रतिबन्धकनिवर्तयित्वा सद्य एव मुक्तिमासादयन्ति इति मुक्तिप्रबन्धककर्मनिवर्तकत्वेन तत्त्वज्ञानस्य कुतो नान्यथासिद्धिः । अथ कर्मणो

कर्मणो वा प्रशंसापरं न त्वेकमेव कारणमन्यन्न कारणमित्येतत् परमित्याह- **एकपुरस्कारेणे**ति । **इति** एवं व्यवस्थितौ । नेत्यस्य **अथ** इत्यनेनान्वयः । **कर्मकारणताबोधकवचने** कर्मणो मुक्तिं प्रति कारणत्वबोधकं यद् वचनं तस्मिन् । **अनुकूलत्वमात्रं** निःश्रेयसप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमोक्षानुकूलत्वमात्रम्, अत्र मात्रपदे नान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति मोक्षप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमोक्षकारणत्वस्य व्यवच्छेदः । निषेधे हेतुमाह- **कारणताशक्यपदस्ये**ति । ननु यत् कार्यं प्रति यस्य येन धर्मेण कारणत्वं स धर्मः प्रथमोऽन्यथासिद्धः, यस्य यत् कार्यं प्रति स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न गृह्येते किन्तु तत्कार्यकारणमादायैवान्वय-व्यतिरेकौ गृह्येते स तत् कार्यं प्रति द्वितीयोऽन्यथासिद्धः, यस्य यत्कार्यकारणभिन्नं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते स तत् कार्यं प्रति तृतीयोऽन्यथासिद्धः, यस्य यत्कार्यकारणं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव यत् कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते स तत् कार्यं प्रति चतुर्थोऽन्यथासिद्धः, अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिन्नश्च पञ्चमोऽन्यथासिद्ध इत्येवंलक्षणलक्षिताऽन्यथासिद्धपञ्चकभिन्नत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वापेक्षया पञ्चमान्यथासिद्धभिन्नत्वत्वाघटितमन्यथासिद्धचतुष्टयभिन्नत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वरूपानुकूलत्वं लघुभूतमिति तत्परत्वमेव कर्मकारणताबोधकवचने युक्तमित्यत आह- **अन्यथासिद्धिचतुष्टयराहित्यगर्भत्वेने**ति । **तत्र** अनुकूलत्वे । **लाघवं** कारणत्वापेक्षया लाघवम् । **इति दृष्टिदाने** च एवं पर्यालोचने च । स्वर्गकामो दर्श-पूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादिवचनेऽपि विध्यर्थत्वमिष्टसाधनत्वापेक्षया लघुभूते इष्टानुकूलत्वे एव भवेदिति यागादेरप्यपूर्वेणान्यथासिद्धिः स्यादतो लघुभूतमप्यनुकूलत्वं परित्यज्य कारणत्वमेवार्थ इति कर्मणो निःश्रेयसकारणत्वं तत्प्रतिपादकागमवचनात् सिद्ध्यतीत्याह- **विधिप्रत्यये**ति- यथा च कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावविधया क्लृप्तकारणताकेन निःश्रेयसप्रतिबन्धकदुरितध्वंसेन कर्मणोऽसिद्धिस्तथा कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टत्वेनादृष्टस्य कारणत्वमिति क्लृप्तकारणताकेनापूर्वेण यागादिकारणतानुपजीवनेनैव कल्पितेन यागादेरन्यथासिद्धिरित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । अन्यदपि तत्त्वज्ञानं प्रति तद्द्वारा मुक्तिं प्रति च कर्मणां कारणत्वाभावावेदकं वचनं पूर्वमुक्तं तदपि न युक्तमित्याह- **यदपी**ति- कर्मणां न तत्त्वज्ञाने हेतुत्वं तद्द्वारा मुक्तौ न हेतुत्वमित्यर्थः । **तद्द्वारा** तत्त्वज्ञानद्वारा । युक्तत्वाभावे हेतुमाह- **प्रतिबन्धकत्वस्ये**ति- एतत्कार्यं प्रतीदं प्रतिबन्धकमेतच्चामुकं प्रति प्रतिबन्धकमित्थं विशेषरूपेणं प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावस्य विश्रामेण कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतः प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वस्याभावादित्यर्थः । प्रतिबन्धकविशेषनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तित्वलक्षणविशेषधर्मेण मुक्तिं प्रति कारणतया क्लृप्तया कर्मणामन्यथासिद्धिरस्त्वित्यत आह- **प्रतिबन्धकविशेषे**ति-कर्मणां मुक्तिं प्रति कारणत्वस्य ग्रहे कर्मकारणत्वप्रतिपादकवचनेन जाते सति चिरध्वस्तानां कर्मणां स्वतो मुक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्याभावे स्वव्यापारवत्त्वसम्बन्धेन मुक्त्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वादेव कारणत्वं भवेन्नान्यथेत्येवं मुक्तिं प्रति कारणत्वान्यथानुपपत्त्यां कर्मकारणत्वग्रहोत्तरकालं प्रतिबन्धकविशेषनिवृत्तेर्मुक्तिं प्रति कारणत्वस्य कल्पनीयत्वेन तस्य कर्मान्यथासिद्ध्यनापादकत्वादित्यर्थः । अपि च प्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽन्यथासिद्धत्वेन कर्मणां मुक्तिं प्रति कारणत्वाभावे तत्त्वज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽन्यथासिद्धत्वेन मुक्तिं प्रति कारणत्वं न स्यादित्याह- **किञ्चे**ति । **तथात्वं स्यात्** मुक्तिं प्रत्यकारणत्वं भवेत् । तत्त्वज्ञानस्यापि प्रबन्धकनिवृत्तिद्वारैव मुक्तिं प्रति कारणत्वं नान्यथेत्यतः प्रतिबन्धकनिवृत्त्या तस्याप्यन्यथासिद्धत्वं वक्तुं शक्यमेवेत्याह- **नही**ति- अस्य 'आसादयन्ति' इत्यनेनान्वयः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कर्मनिवृत्तिद्वारा मोक्षं प्रति कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने सत्येव कर्मनिवृत्त्या

भोगनाश्यत्वेन ज्ञानस्य तदनाशकत्वान्नान्यथासिद्धिः, नहि भोगस्तत्त्वज्ञानव्यापारः, तथाऽश्रवणात्, तेन विनापि कर्मण एव तदुत्पत्तेश्च, न च वासुदेवादीनां कायव्यूहश्रवणात् तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इत्यपि साम्प्रतम्, तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवात्, भोगजननार्थं कर्मभिरवश्यं तत्सकार्यनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौगपद्यं च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःप्रभावाद् इति, न च "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षोऽथ सम्पत्स्यते कैवल्येन" [ ] इति श्रुतौ तावदेवास्य– उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य, चिरं विलम्बो, यावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः, अथ सम्पत्स्यते कैवल्येन भोगेना(न) क्षपयित्वेति शेषः, इति व्याख्यानाद् भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वं युक्तमेव, न च शेषदाने मानाभावः सत्यपि ज्ञाने कर्मावस्थाने क्लृप्तसामान्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति वाच्यम्, तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदपि प्रक्षण इत्यर्थेनाप्युपपत्तेरिति चेत् ? मैवम्, कर्मणो भोगनाश्यत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम्, भोगस्य तत्त्वज्ञाना(न)व्यापारत्वात्, न च तत्त्वज्ञानं विनापि भोगेन कर्मनाशे व्यभिचारः, कर्मप्रागभावासहवृत्तिकर्मनाशे युगपद्भोगे वा व्यभिचाराभावादिति मणिकृतैवोक्तत्वात्, अस्मत्सिद्धा-

---

तत्त्वज्ञानस्याप्यन्यथासिद्धत्वमापादयितुं शक्यम्, न चैवम्, कर्मणो भोगनिवर्त्यत्वेन तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाभावे तत्त्वज्ञानाजन्यायाः प्रतिबन्धककर्मनिर्वृत्तेस्तत्त्वज्ञानव्यापारत्वाभावादित्याशङ्कते– **अथेति** । **तदनाशकत्वात्** कर्मनाशकत्वाभावात् । ननु भोगद्वारैव मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानं कारणमिति भोगेनैव तत्त्वज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वमापादनीयमित्यत आह– **नहीति** । तत्र हेतुः– **तथाऽश्रवणादिति**– तत्त्वज्ञानव्यापारतया भोगस्यागमवचनाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । भोगस्य तत्त्वज्ञानजन्यत्वे सति तत्त्वज्ञानव्यापारत्वं कल्पयितुं शक्यम्, न च भोगस्य तत्त्वज्ञानजन्यत्वं कर्मण एव भोगोत्पत्तेरित्याह– **तेन विनाऽपीति**– तत्त्वज्ञानमन्तरेणाऽपीत्यर्थः । **तदुत्पत्तेः** भोगोत्पत्तेः । **न चे**त्यस्य **साम्प्रतमि**त्यनेनान्वयः । "तत्सकार्यनिष्पादन" इत्यस्य स्थाने "तत्कायनिष्पादन" इति पाठो युक्तः, **तत्कायनिष्पादनं** भोगजनककायसम्पादनम् । **तत्र** भोगजनककायनिष्पादने । नन्वेवं कर्मभिस्तत्तद्भोगजनककायानां क्रमेण भवनं भवेत् न यौगपद्येन, युगपदुत्पद्यमानानामेव कायानां कायव्यूहशब्दव्यपदेश्यत्वम्, न क्रमोत्पन्नानामिति युगपत्कायसमूहलक्षणकायव्यूहस्तत्त्वज्ञानादेव, तत्र तत्त्वज्ञानोपयोग इत्यत आह– **यौगपद्यं चेति**– युगपत्कायजनकेत्यर्थः । अचिन्त्यशक्तिश्च तपसामिति तत्प्रभावात् तत्सामर्थ्याद्युगपदनेककायोत्पत्तिरित्येतावता तत्त्वज्ञानमन्तरेणापि कायव्यूहः सम्भवतीत्याह– **तपःप्रभावाद्** वेति । भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति**– अस्य **वाच्यमि**त्युत्तरेण सम्बन्धः । **तावदेवेति** श्रुतेस्तत्त्वज्ञाने भोगव्यापारकत्वावेदकत्वस्पष्टप्रतिपत्तये तद्व्याख्यानमाह– **तावदेवेति**– यावदित्युत्तरापेक्षं तावदिति । **अस्ये**त्यस्य विवरणम् **उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्ये**ति । **चिरमि**त्यस्य विवरणं– **विलम्ब** इति । **न विमोक्ष** इत्यस्य विवरणं– **नोत्पन्नकर्मणो विमोक्ष** इति । **अथ सम्पत्स्यते** इत्यत्र केन सम्पत्स्यते ? कथं सम्पत्स्यते ? इति प्रकारकर्तव्यताकाङ्क्षयोर्निवृत्त्यर्थमाह– **कैवल्येन भोगेन क्षपयित्वेति शेष** इति– भोगेन प्रारब्धकर्म क्षपयित्वा कैवल्येन स्वस्वरूपमात्रावस्थानलक्षणमोक्षेण सम्पत्स्यते मुक्तो भवतीति यावत् । **इति व्याख्यानात्** एवंस्वरूपव्याख्यानात् । शेषकरणे मानाभावमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति** । **शेषदाने** शेषकरणे । प्रतिक्षेपहेतुमाह– **सत्यपीति** । भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वाशङ्काप्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति– **तत्त्वज्ञाने सतीति** । "**तदपि प्रक्षणे**" इत्यस्य स्थाने "तदपगमक्षणे" इति पाठो युक्तः, तस्य तत्त्वज्ञानविनाशक्षणे इत्यर्थः । अथ कर्मणो भोगनाश्यत्वेनेत्याद्याशङ्का प्रतिक्षिपति– **मैवमिति** । "**ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं, भोगस्य**" इत्यस्य स्थाने "ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे भोगस्य" इति पाठो युक्तः, यथा कर्मणो भोगनाश्यत्वं श्रुत्या प्रतिपादितं तथा तत्त्वज्ञानस्य कर्मनाशकत्वमपि श्रुत्या प्रतिपादितम्, तत्र श्रुतिप्रतिपादिते ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वाभावाद् भोगमद्वारीकृत्यैव तत्त्वज्ञानेन कर्मणो नाशसम्भवादित्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानत्वेन कर्मनाशत्वेन च कार्यकारणभावो न भवति, तत्त्वज्ञानाभावेऽपि भोगात् कर्मनाशस्य सम्भवेन तत्र व्यतिरेकव्यभिचारादित्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति** ।

न्तेऽपि नाशार्थिप्रवृत्तौ नाश्यनिश्चयविधयैव केवलज्ञानस्य कर्महेतुत्वमनपायम्, तदुक्तं निर्युक्तौ समुद्घाताधिकारे—

" णाऊण वेयणिज्जं अइबहुअं आऊयं च थोवागं । कम्मं पडिलेहेउं वच्चंति जिणा समुग्घायं " ॥

[ ]

अत्र त्त्वाप्रत्ययबलादेव नियतपौर्वापर्यस्यार्थान्नानन्यसिद्धत्वस्य प्रतीतेः कारणत्वलाभः । अन्यदप्याभोगवीर्यस्यैव केवलिनः कर्मक्षयहेतुत्वादाभोगान्वितवीर्यत्वेन वीर्यान्विताभोगत्वेनापि हेतुत्वादुक्तार्थसिद्धिः, यत् पुनः—

" दोषपक्तिर्मतिज्ञाना अकिञ्चिदपि केवलात् । तमःप्रचयनिःशेषविशुद्धिफलमेव तत् ॥ १ ॥ "

[ ]

इत्यनेन केवलज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वमुच्यते तद्दोषपक्तिरूपकार्यापेक्षया, न तु पक्वानां भवोपग्राहिणां क्षपणरूपकार्यमाश्रित्य, तत्तद्व्यापारस्य तदा जागरूकत्वात्, यदि च स्वरूपशुद्धिग्राहकनयेन केवलज्ञानस्य निर्व्यापारत्वं स्वीक्रियते तदा यथाख्यातचारित्रात्मकक्रियाया अपि तथात्वमेवाभ्युपगन्तुं युक्तम्, समुद्घातादिना कर्मक्षपणव्यापारस्य योगविशेषेणैव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ १ ॥ मुक्तिबन्धहेतुविवेकेन फलशुद्धिग्राहकनयेन तत्र चारित्रहेतुत्वाभ्युपगम्यमानो ज्ञानहेतुतामपि न व्याहन्ति ॥ २ ॥

प्रतिक्षेपहेतुमाह- **कर्मप्रागभावासद्वृत्ती**ति- स्वसमानाधिकरणकर्मप्रागभावाधिकरणकालावृत्तीत्यर्थः, न तु स्वसमानाधिकरणकर्मप्रागभावाधिकरणकालवृत्तीत्यर्थः, तथा सति संसारदशाकालीनकर्मनाशस्यापि स्वसमानाधिकरणकर्मप्रागभावानधिकरणमुक्तिकालवृत्तित्वेन निरुक्तकार्यतावच्छेदकाऽऽक्रान्ततया तस्य तत्त्वज्ञानं विनैव व्यतिरेकव्यभिचारस्तदवस्थः स्यादिति बोध्यम्, कायव्यूहद्वारा युगपद्भोगस्तत्त्वज्ञानादेव भवति, तत्र तत्त्वज्ञानस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचाराभावादित्यर्थः । **अस्मत्सिद्धान्तेऽपि** जैनसिद्धान्तेऽपि । " **कर्महेतुत्व** " इत्यस्य स्थाने " कर्मनाशहेतुत्व " इति पाठो युक्तः । **अनपायं** निर्विघ्नम् । उक्तार्थे निर्युक्तिवचनं प्रमाणयति- **तदुक्तमि**ति । **णाऊण०** इति- " ज्ञात्वा वेदनीयमतिबहुकमायुष्कं च स्तोकम् । कर्म प्रतिलेखितुं व्रजन्ति जिनाः समुद्घातम् ॥ " इति संस्कृतम् । **अत्र** उक्तनिर्युक्तिवचने । **त्त्वाप्रत्ययबलात्** णाऊण- ज्ञात्वेति त्त्वाप्रत्ययबलात्, अस्य **प्रतीते**रित्यनेनान्वयः, एवं **नियतपौर्वापर्यस्ये**त्यस्यापि तेनैवान्वयः । " **नन्यसिद्धत्वस्य** " इत्यस्य स्थाने " नन्यथासिद्धत्वस्य " इति पाठो युक्तः । **कारणत्वलाभः** । अनन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वस्वरूपं कारणत्वं तस्य घटकयोरनन्यथासिद्धत्व-नियतपूर्ववर्तित्वयोः प्रतीत्या लाभः । **अन्यदपी**ति- युक्त्यन्तरमपि तत्र प्रमाणमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमेव दर्शयति- **आभोगवीर्यस्यैवे**ति- आभोगः- उपयोगात्मकज्ञानस्वरूपः, तद्वीर्यस्य कर्मक्षयं प्रति कारणत्वे ज्ञानस्य कर्मक्षयं प्रति कारणत्वमायातमेवेत्याशयः । **यत्पुन**रित्यस्य 'अकिञ्चित्करत्वमुच्यते' इत्यनेन सम्बन्धः । " **ज्ञाना अ** " इत्यस्य स्थाने " ज्ञानाद " इति पाठो युक्तः । **तमःप्रचये**त्यत्र तमःपदमज्ञानार्थकम् । **तत्** केवलज्ञानम् । **तत्** केवलज्ञानस्याकिञ्चित्करत्ववचनम् । " **तत्तद्व्यापारस्य** " इत्यस्य स्थाने " तत्र तद्व्यापारस्य " इति पाठो युक्तः । **तत्र** पक्वभवोपग्राहिकर्मक्षये । **तद्व्यापारस्य** तत्त्वज्ञानव्यापारस्य । **तदा** भवोपग्राहिकर्मणां पक्वतादशायाम् । **जागरूकत्वात्** अवश्यम्भावात्, यो हि स्वकार्यमवश्यमेव सम्पादयति स तत्र समर्थस्तस्मिन् कार्ये जागरूको न तु तत्र सुप्तः, एवं तद्व्यापारोऽपि तथा, जागर-स्वापादीनां ज्ञानाज्ञानाद्यवस्थाविशेषाणां वस्तुगत्या चेतनधर्माणां व्यापारे वस्तुतोऽभावादुपचारादेव तत्तत्कार्येऽवश्यम्भावमुपादाय तथा व्यपदेश इति बोध्यम् । **स्वरूपशुद्धिग्राहकनयेने**ति- केवलज्ञानं स्वरूपतः शुद्धमेव न तु किञ्चिद्धर्मकलङ्कितमित्येवंस्वरूपशुद्धकेवलग्राहिनयेनेत्यर्थः । **तथात्वमेव** निर्व्यापारत्वमेव । ननु यदि यथाख्यातचारित्रात्मिका क्रिया निर्व्यापारा तदा समुद्घातादिना कर्मक्षपणव्यापारः केन भवेदित्यपेक्षायामाह- **समुद्घातादिने**ति । **मुक्ति-बन्धहेतुविवेकेने**ति- अयं मुक्तिहेतुरयं च बन्धहेतुरित्येवं

अनन्त[र]कारणग्राहकनयेन तत्र चारित्रमेव हेतुरिति चेत् ? न– उत्पत्तावन्तरत्वस्य यथाख्यात-चारित्रापेक्षया केवलज्ञान एव सम्भवात्, व्यापारानन्तर्यस्य च कल्प्यमानस्योभयत्राप्यविनिगमात् ॥ ३ ॥ एतेनाक्षेपककारणग्राहकनयेन " जम्हा दंसण-नाणा " [ ] इत्यादिवचनाच्चारित्रमेव मुक्तिहेतुरित्यपि निरस्तम्, आक्षेपकत्वं हि स्वेतरसकलकारणसमवधाननियतसमवधानकत्वम्, तच्च यथाख्यात इव केवलज्ञानेऽपीत्यविशेषात्, क्षयोपशमदशायामप्यपुनर्बन्धकादिचारित्रव्यावृत्तजातिविशेष-वतश्चारित्रस्येव विषयप्रतिभासात्मपरिणामज्ञानोद्र्ध्वभावितत्त्वज्ञानस्यापेक्षकत्वाविशेषात् ॥ ४ ॥ मुख्यै-कशेषनयेन चारित्रमेवोत्कृष्यत इति चेत् ? न– तत्र मुख्यत्वस्यैव विनिगन्तुमशक्यत्वात् ॥ ५ ॥ पुमर्थ-ग्राहकनयेन क्रियायामेव मुख्यत्वं विनिगम्यत इति चेत् ? न– परमभावग्राहकनयेन ज्ञान एव तद्वि-निगमनायाः सुवचत्वात् " जं सम्मंति पासहा तं मोणंति पासहा " [ ] इत्यादि-वचनात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कारकसम्यक्शरीरनिर्वाहकत्वनयेन चारित्रमेवोत्कृष्यत इति चेत् ? न– " जं अन्नाणी कम्मं खवई " [ ] इत्यादिवचनात् सम्यक्क्रियाशरीरनिर्वाहकत्वनयेन ज्ञानेऽप्युत्कर्षस्य वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतेन " णिच्छयणयस्स चरणस्सवघाएण नाण-दंसण-वहो वि " [ ] इत्यादिवचनाद् ज्ञाननाशव्याप्यनाशप्रतियोगित्वग्राहकशुद्धनयेन ज्ञानातिशयस्याप्यदुर्वचत्वात् ॥ १० ॥ व्यापारप्राधान्यग्राहकक्रियानयेन चारित्रोत्कर्ष इत्युक्तावपि दर्शन-

---

विभागेन फलबुद्धिग्राहको यो नयस्तेनेत्यर्थः । **तत्र** मुक्तौ । " **चारित्रहेतुत्वाभ्युपगम्यमानो** " इत्यस्य स्थाने " चारित्रहेतुताऽभ्युपगम्यमाना " इति पाठो युक्तः, चारित्रस्य कारणता स्वीक्रियमाणा **ज्ञानहेतुतामपि** मुक्तौ ज्ञानस्य कारणतामपि **न व्याहन्ति** नैवापाकरोति । शङ्कते– **अनन्तरेति**– कार्यस्य यदव्यवहितपूर्ववर्ति तदेव कारणमित्यभ्युपगन्तृ-नयेनेत्यर्थः । **तत्र** मुक्तौ । प्रतिक्षिपति– **नेति** । **उत्पत्तौ** मुक्त्युत्पत्तौ । **उभयत्रापि** ज्ञाने चारित्रे च । **एतेनेत्यस्य** **निरस्तमित्यनेनान्वयः** । **आक्षेपककारणग्राहकनयेन** यत् स्वेतरसकलकारणाक्षेपकं तत् कारणमित्यभ्युपगन्तृनयेन । एतेनेत्यतिदिष्टं निरासहेतुमुपदर्शयति– **आक्षेपकत्वं हीति** । **तच्च** निरुक्तस्वरूपमाक्षेपकत्वं च । निरुक्तस्वरूपमाक्षेपकत्वं क्षयोपशमदशायामपि चारित्रविशेषस्येव तत्त्वज्ञानविशेषस्याप्यस्त्येव सम्भव इत्याह– **क्षयोपशमदशायामपीति** । शङ्कते– **मुख्यैकशेषनयेनेति**– यत्कार्ये ययोर्द्वयोर्मध्ये यदेव मुख्यं तदेव कारणमित्यभ्युपगन्तृनयेनेत्यर्थः । समाधत्ते– **नेति** । **तत्र** मुक्तौ ज्ञान-चारित्रयोर्मध्ये । शङ्कते– **पुमर्थग्राहकनयेनेति**– ययोर्द्वयोर्मध्ये यः पुमर्थः पुरुषप्रयत्नसाध्यस्तमेव गृह्णातीति तद्ग्राहको नयस्तेनेत्यर्थः । **क्रियायामेवेति**– क्रियायाः पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वेन तस्यामेवेत्यर्थः । समाधत्ते **नेति** । **परमभाव-ग्राहकनयेनेति**– यो यस्य परमो भावः स एव तस्य स्वभाव इति ग्राहकनयेनेत्यर्थः । **तद्विनिगमनायाः** मुख्यत्व-साधकयुक्तेः । अत्रागमवचनं प्रमाणयति– **जं ति**– शङ्कते– **कारकेति**– न केवलं निर्विशेषितं ज्ञानं मोक्षकारकं किन्तु सम्यग्ज्ञानमिति कारकं यत् सम्यग्ज्ञानं तस्य यत् सम्यक्त्वं तच्चारित्रसहचरितत्वादेवेति तच्छरीरनिर्वाह-कत्वं चारित्रस्यैवं ग्राहकनयेनेत्यर्थः । समाधत्ते– **नेति** । **सम्यक्त्वेति**– सम्यक्क्रिया सैव या ज्ञानसहचरितेति सम्यक्-क्रियाशरीरनिर्वाहकत्वं ज्ञाने इत्येवंग्राहिनयेनेत्यर्थः । **एतेनेत्यस्यादुर्वचत्वादित्यनेन सुवच एवेत्यनेन** चान्वयः । **णिच्छयणयस्स** इति " निश्चयनयस्य चरणस्यावघातेन ज्ञान-दर्शनवधोऽपि " इति संस्कृतम् । **ज्ञानेति**– ज्ञाननाश-व्याप्यो यो नाशस्तत्प्रतियोगित्वं चरणस्येत्येवं ग्राहको यः शुद्धनयो निश्चयनयस्तेनेत्यर्थः । **अदुर्वचत्वात्** सुवचत्वात् । **व्यापारेति**– व्यापार-व्यापारिणोर्मध्ये व्यापारस्य प्राधान्यमित्येवं ग्राहको यः क्रियानयस्तेनेत्यर्थः । **दर्शनेति**– क्रिया-दर्शनयोर्मध्ये दर्शनं प्रधानमित्येवं ग्राहकज्ञाननयेनेत्यर्थः, तथा च केनचिन्नयेन ज्ञानस्य प्राधान्यं केनचिन्नयेन चरणस्य प्राधान्यमित्येकस्यैव प्राधान्यमित्यस्य नियन्तुमशक्यत्वेन तयोः समुच्चय एव इति भावः । ज्ञानस्य प्राधान्ये पङ्गुदृष्टान्त-

प्रधानग्राहकज्ञाननयेन ज्ञानोत्कर्षः सुवच एव ॥ ११ ॥ १२ ॥ दृष्टान्तौ चात्र पङ्ग्वन्धौ, तयोरन्यतरस्याकिञ्चित्करत्वेन संयोगपक्ष एव श्रेयान्, न च कुर्वद्रूपत्वनये शैलेश्यन्तक्षणभाविचारित्रमेव मुक्तिरूपफलोपधायकत्वेन विशिष्यत इत्यपि शङ्कनीयम्, कुर्वद्रूपलक्षणस्य सहकारिसमवधाननियतत्वेन तत्कालीनज्ञानक्षणस्यापि मुक्तिहेतुत्वात् । पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिपक्षे बीजपाथःपवनादीनामेकत्रोपादानत्वेनान्यत्र च निमित्तत्वेन हेतुत्वमिति चारित्रक्षणस्य मुक्तावुपादानत्वेन हेतुत्वाद् विशेष इत्यप्यसाम्प्रतम्, ज्ञानादिसंवलितमुक्तिक्षणे संवलितक्षणस्यैव हेतुत्वात् तथातद्व्यावृत्त्या शक्तिविशेषादिना वेत्यन्यदेतत्, कथं तर्हि "सद्दुज्जुसुआणं पुण निव्वाणं संजमो चेव" [ ] इति निर्युक्तिवचनश्रद्धानवतां तेषां कुर्वद्रूपक्षणावगाहित्वात् तत्र चैकान्तस्यानुपदमेव निरस्तत्वादित्याशङ्कनीयम्, एकैकस्य शतभेदत्वेना-

---

चरणस्य प्राधान्येऽन्धो दृष्टान्त इत्याह– **दृष्टान्तौ चात्र पङ्ग्वन्धाविति** । ज्ञानवानपि पङ्गुर्गन्तव्यग्राममार्गं पश्यन्नप्येको गन्तव्यग्रामं नासदयति, क्रियावानपि अन्धो गन्तव्यग्राममार्गादर्शनादभीष्टं ग्रामं न शक्नोति प्राप्तुं किन्तु मिलितौ तावभीष्टदेशं प्राप्नुत एवेत्येवं संयुक्ते ज्ञानचरणे मोक्षं जनयत इति समुच्चयवाद एवादरणीय इत्याह– **तयोरिति**– पङ्ग्वन्धयोरित्यर्थः । **न चे**त्यस्य **शङ्कनीय**मित्यनेनान्वयः । **कुर्वद्रूपत्वनय** इति– अङ्कुरादिकं प्रति बीजादीनां बीजत्वादिना न कारणत्वं किन्त्वङ्कुरकुर्वद्रूपत्वेन बीजादीनामङ्कुरादिकं प्रति कारणत्वम्, धूमकुर्वद्रूपत्वेन वह्न्यादीनां धूमं प्रति कारणत्वमित्येवं तत् तत् कार्यं प्रति तत्तत्कार्यकुर्वद्रूपत्वेन तत्तत्कार्यकारणानां कारणत्वमित्यभ्युपगन्तृनय इत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह– **कुर्वद्रूपक्षणस्ये**ति । **तत्कालीने**ति– शैलेश्यन्त्यक्षणभाविचारित्रकालीनेत्यर्थः । चारित्रस्य प्रकारान्तरेण ज्ञानाद् विशेषस्योपदर्शनपुरस्सरमयुक्तत्वमावेदयति– **पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिपक्ष** इति– पूर्वक्षणवर्तिरूप-रस-गन्ध-स्पर्शाणुपुञ्जादुत्तरक्षणे रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाणुपुञ्जमुत्पद्यते, तत्र पूर्वक्षणवर्तिरूपाणोरुत्तरक्षणवर्तिरूपाणुं प्रत्युपादानविधया कारणत्वम्, रसाण्वादीनां तत्र सहकारिविधया कारणत्वम्, एवं पूर्ववर्तिरसाद्यणूनामुत्तरक्षणवर्तिरसाद्यणून् प्रत्युपादानविधया कारणत्वं रूपादीनां च तत्र सहकारिविधया कारणत्वमित्यभ्युपगन्तृमते इत्यर्थः । **बीजे**ति– शाल्यङ्कुरान् प्रति शालिबीजादय उपादानविधया कारणं पाथः-पवनादयश्च तत्र सहकारिविधया कारणम्, एवं पाथः-पवनादीन् प्रति पाथःपवनादय उपादानविधया कारणं बीजादयश्च सहकारिविधया निमित्तत्वेन कारणमित्येवं बीज-पाथः-पवनादीनामेकत्रोपादानत्वेनान्यत्र च निमित्तत्वेन कारणत्वमिति बोध्यम् । **इति** कार्यविशेषापेक्षयोपादानत्व-निमित्तत्वव्यवस्थितौ । **विशेषः** निमित्तत्वेन मोक्षं प्रति कारणात् तत्त्वज्ञानाच्चारित्रक्षणस्य वैलक्षण्यम् । **असाम्प्रतम्** अयुक्तम् । तत्र हेतुमाह– **ज्ञानादी**ति– मुक्तिक्षणे ज्ञानादिकमपि विद्यत इति पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिपक्षे ज्ञानादिसंवलितमुक्तिक्षणात्मकपुञ्जे ज्ञान-दर्शन-चारित्रपुञ्जस्यैव कारणत्वात् तत्रोक्तविशेषस्य विनिगन्तुमशक्यत्वाच्चारित्रस्यैव हेतुत्वमित्येतन्नोपपद्यत इत्यर्थः । ननु ज्ञान-चारित्रादिसमुच्चयप्रत्येकधर्माभावात् कथं संवलितस्यैव कारणत्वमित्यत आह– **तथे**ति– संवलितक्षणस्य कारणत्वं चेत्यर्थः । **अतद्व्यावृत्त्या** ज्ञानभिन्नत्वे सति दर्शनभिन्नत्वे सति चारित्रभिन्नो यस्तद्भिन्नत्वेन । **शक्तिविशेषादिना** ज्ञान-दर्शन-चारित्रेषु संवलितेष्वेव मोक्षानुकूलैकशक्तिविशेषः कल्प्यते, धर्मान्तरमेव वा किञ्चित् कल्प्यते, तद्रूपेण एवं चातद्व्यावृत्तेरन्यतमत्वस्वरूपायाः प्रत्येकमपि ज्ञानादौ सत्त्वेनैकैकस्मादपि ज्ञानादितो न मुक्तिप्रसङ्गः । **अन्यदेतत्** वादान्तरम् । "**कथं तर्हि**" इत्यस्य स्थाने "न चैवं कथं तर्हि" इति पाठो युक्तः, "**निर्युक्तिवचनश्रद्धावतां**" इत्यस्य स्थाने च "निर्युक्तिवचनं, तच्छ्रद्धानवतां" इति पाठो युक्तः । **न चे**त्यस्या**शङ्कनीय**मित्यनेनान्वयः । **कथं तर्ही**त्यस्य **निर्युक्तिवचन**मित्यनेनान्वयः । **सद्दुज्जु०** इति– "शब्दर्जुसूत्राणां पुनः निर्वाणं संयमादेव" इति संस्कृतम्, एतद्वचनं पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरित्यभ्युपगन्तृऋजुसूत्रनये मुक्तिं प्रत्येकान्तेन संयमस्यैव कारणत्वमवबोधयति, तत् कथं सङ्गतमित्याक्षेपः । तत्र हेतुमाह– **तच्छ्रद्धानवतामिति**– उक्तनिर्युक्तिवचनश्रद्धानवतामित्यर्थः । **तेषाम्** ऋजुसूत्रनयानुसारिणाम् । **कुर्वद्रूपक्षणावगाहित्वात्** उत्तरोत्तरक्षणं प्रति पूर्वपूर्वक्षणस्य तत्तत्क्षणकुर्वद्रूपक्षणत्वेन कारणत्वस्याभ्युपगन्तृत्वात् । **तत्र च** निरुक्तपक्षे च । **एकान्तस्य** मुक्तिं प्रति संयमस्यैव कारणत्वमित्येकान्तस्य । **अनुपदमेव** अनन्तरमेव । **निरस्तत्वात्** 'ज्ञानादि-

क्षेपककारणत्वरूपस्थूलापेक्षयैव तदेकान्ताभिधानोपपत्तेः, अत एव शैलेश्यन्तक्षणभाविधर्महेतुत्वमिति विशुद्धैवम्भूताभिप्रायेणैवास्माभिस्तत्र तत्र समर्थितम्। यत् तु मिथ्यादृशो मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति मन्यन्ते ते मिथ्याज्ञानोन्मूलनेऽपि तत्तन्मनःप्रणिधानरूपायाः क्रियाया हेतुत्वं कथं न पश्यन्ति, मिथ्याज्ञानवासनोन्मूलनत एव कर्मनिरपेक्षं तत्त्वज्ञानं हेतुरिति चेत्? तर्ह्यदृष्टपरिकल्पनमेतत् मिथ्याज्ञानवासनायाः स्मृत्येकनाश्यत्वात् तत्त्वज्ञानस्य तन्नाशकताया लोकेऽदृष्टत्वात्, अदृष्टकल्पने वाऽऽगमानुसारेण ज्ञानवत् कर्मणोऽपि मलक्षयद्वारा मुक्तिहेतुत्वकल्पनमेव न्यायः, तथा चाभ्यधादासुरोऽपि वासिष्ठे—

" तन्दुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिका। नश्यति क्रियया पुत्र! पुरुषस्य तथा मलम् ॥१॥ "

[ ] इत्यादि।

किञ्च, विहितत्वेन पुण्यपापक्षयान्यतरहेतुत्वव्याप्तेस्तत्त्वज्ञानस्य कर्मतुल्यत्वम्, न च चिकित्सादावेव व्यभिचारः, मुमुक्षुविहितत्वेन व्याप्तौ व्यभिचाराभावादिति पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धद्वारा ज्ञान-कर्मणोर्मुक्तौ तुल्यवदेव हेतुतया समुच्चयपक्ष एव अनाविल इति सिद्धम् ॥ * ॥

संवलितमुक्तिक्षणे' इत्यादिना खण्डितत्वात्। निरासे हेतुमाह- **एकैकस्येति**- ऋजुसूत्राद्येकैकनयस्येत्यर्थः। **तदेकान्ताभिधानेति**- सद्दुज्जुसुआणमित्येकान्तसंयमकारणत्वप्रतिपादकवचनेत्यर्थः। **अत एवे**त्यस्य **समर्थित**मित्यनेनान्वयः, शैलेश्यन्तक्षणभावी यो धर्मस्तस्यैव मुक्तिं प्रति कारणत्वमित्यर्थः। **अस्माभिः** यशोविजयोपाध्यायैः। **तत्र तत्र** स्वनिर्मितानेकग्रन्थेषु। मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा तत्त्वज्ञानमेवैकं मोक्षजनकमित्येकान्तवादिनां केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्य दूषयति- **ये त्विति**। " **यत् तु** " इत्यस्य स्थाने " ये तु " इति पाठो युक्तः, अस्य **मन्यन्त** इत्यनेनान्वयः। भवतु मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुः किन्तु मिथ्याज्ञानोन्मूलने यथा तत्त्वज्ञानं हेतुस्तथा तत्तन्मनःप्रणिधानरूपा क्रियाऽपि हेतुरिति तत्तन्मनःप्रणिधानक्रियाऽपि मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा मोक्षहेतुर्भवेदिति तदनालोचनं तेषामज्ञानविजृम्भितमेवेति तन्मतदूषणमुपदर्शयति- **ते** इति- अस्य **कथं न पश्यन्ती**त्यनेनान्वयः। ननु मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुरित्येव नेष्यते, किन्तु मिथ्याज्ञानजन्यवासनोन्मूलनद्वारा तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुरिति तत्र नोक्तदोष इति पराकूतमुद्भाव्य दूषयति- **मिथ्याज्ञानवासनोन्मूलनत एवे**ति मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया भावनाख्यसंस्काररूपायास्तत्त्वज्ञानाजन्यत्वाद् भावनात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रति स्मृतित्वावच्छिन्नस्यैव कारणत्वस्य दर्शनबलाद् व्यवस्थितेः, तत्त्वज्ञानस्य तु मिथ्याज्ञानजन्यवासनाध्वंसजनकत्वं लोके न दृष्टमिति तथाकल्पनाऽदृष्टचरी प्रामाणिकैरुपेक्ष्यैवेति दूषणं दर्शयति- **तर्हीति**। **एतत्** मिथ्याज्ञानवासनोन्मूलनत एव कर्मनिरपेक्षं तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुरिति कल्पनम्। तत्कल्पनस्यादृष्टपरिकल्पनत्वे हेतुमाह- **मिथ्याज्ञानेति**। **स्मृत्येकनाश्यत्वात्** स्मृतिमात्रजन्यनाशप्रतियोगित्वात्। **तन्नाशकतायाः** मिथ्याज्ञानजन्यवासनानाशजनकतायाः। ननु लोकेऽदृष्टमपि शास्त्रानुसारेण तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानजन्यवासनोन्मूलकत्वं मिथ्याज्ञानजन्यवासनोन्मूलनद्वारा मोक्षजनकत्वं च परिकल्प्यते आगमवचनप्रामाण्यादित्यत आह- **अदृष्टकल्पने वेति**। कर्मणो मलक्षयहेतुत्वे वासिष्ठवचनं प्रमाणयति- **तथा चेति**। **तण्डुलस्येति** पद्यं स्पष्टम्। अपि च तत्त्वज्ञानं पुण्यपापक्षयाऽन्यतरकारणं विहितत्वात् कर्मवदित्यनुमानेन पापक्षयजनकतया सिद्धस्य तत्त्वज्ञानस्य तद्द्वारैव मोक्षजनकत्वमिति पुष्टिशुद्ध्यनुबन्धद्वारा मुक्तौ तुल्यवदेव हेतुत्वमिति समुच्चयपक्ष एव दोषकलङ्करहित इत्याह- **किञ्चेति**। ननु विहितत्वं चिकित्सादावस्ति न च तत्र पुण्यपापक्षयान्यतरजनकत्वमिति व्यभिचारिणा विहितत्वहेतुना न तत्त्वज्ञानस्य पुण्यपापक्षयान्यतरहेतुत्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य- प्रतिक्षिपति- **न चेति**। प्रतिक्षेपहेतुमुपदर्शयति- **मुमुक्षुविहितत्वेनेति**- तथा च मुमुक्षुविहितत्वमेव हेतुः, तस्याव्यभिचरितत्वात् प्रकृतसाध्यसाधकत्वं स्यादेवेति। समुच्चयपक्षमुपसंहरन् ग्रन्थ-

नयोपदेशटीकेयं नयामृततरङ्गिणी । सेव्यताममृतप्राप्त्यै मिथ्यात्वविषतापहृत् ॥ १ ॥

सबलविषयसन्निविष्टधर्मव्यतिकर-सङ्करशङ्कयाऽऽविलानाम् ।
जयति भगवतो नयोपदेशः, पटुरखिलाङ्गभृतां हितं विधातुम् ॥ २ ॥

इह खलु न हि नः स्मयो न रोषो, न च परबुद्धिपराभवाभिलाषः ।
अपि तु पितुरिव प्रजाहितस्य प्रथमगुरोर्वचनादरो निमित्तम् ॥ ३ ॥

समाप्तिं विदधाति- **इतीति**- एताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः । **अनाविलः** दोषकलङ्करहितः । अन्ते **इति**- शब्दः **सिद्धमिति** च शब्दो ग्रन्थसमाप्तिसूचकः ॥

॥ अथ प्रशस्तिः ॥

पञ्चभिः श्लोकैर्नयोपदेशटीकां समूलां स्तौति- **नयोपदेशटीकेय**मिति- मिथ्यात्वविषतापहृद् नयामृततरङ्गिणीयं नयोपदेशटीकाऽमृतप्राप्त्यै सेव्यतामित्यन्वयः । आकल्पं जगति प्रसिद्ध्यै **नयामृततरङ्गिणी**त्यन्वर्थसंज्ञाभिधानम्, नान्या नयोपदेशटीकाऽन्वर्थनयामृततरङ्गिणीनाम्नी भवितुमर्हतीत्यवगतये- **इय**मिति । नामवतः स्वरूपावगतये- **नयोपदेशटीके**ति । यत इयं मिथ्यात्वविषतापहृत् ततोऽमृतप्राप्त्यै सेव्यतामित्येवं यत्तच्छब्दोपादानप्रयोजनमवसेयम्, **मिथ्यात्वविषतापहृदि**त्यस्य मिथ्यात्वमेकान्ततत्त्वाभ्युपगमस्तच्छ्रद्धानं वा, तदेव विषं तज्जन्यो यस्तापो रागद्वेषादिलक्षणस्तं हरतीति तादृशतापहारिणी, न चेयं स्वरूपसती स्वरूपमात्रेण ज्ञाता वा मिथ्यात्वविषतापहारिणी किन्तु स्वजन्यस्वार्थतत्त्वज्ञानद्वारेति तत्त्वज्ञानजननीत्यपि ततो लभ्यते इत्यर्थः । **नयामृततरङ्गिणी**त्यस्य नय एवामृतं तस्य तरङ्गा उच्छलत्प्रवाहकल्लोलास्तद्वती, नयनदीति यावत्, गङ्गा-यमुनाद्या नद्यो यथा जलसमुद्रमाविशन्ति तथेयमपि नदी समयसमुद्रादागता समयसमुद्रमाविशतीति समयसमुद्रान्तर्गततत्त्वरत्नसङ्ग्रहकारिणी, तथाऽनया नद्या मनीषाप्रवहणमारुह्य बुद्धवराः समयसमुद्रमाविशन्तीत्यर्थः । **नयोपदेशटीके**त्यस्यार्थः स्पष्ट एव । **अमृतप्राप्त्यै** अमृतस्य- मोक्षस्य नित्यानन्दात्मकात्मस्वरूपस्य प्राप्त्यै, यद्यपि नित्यानन्दात्मकमोक्षस्वरूपमात्मनः सर्वदैव प्राप्तं तथापि कर्मपटलावृतत्वादप्राप्तमिव भवति, तत्त्वज्ञानेन कर्ममलपटलापगमे तु स्वयं प्रकाशस्वरूपमाविर्भवति ततः प्राप्तिरेवास्य भवति न तूत्पत्तिः, यथा च जलनदीतो जलप्राप्तिरवश्यं भवति तथाऽमृतत्वेन नयामृत-मोक्षात्मकामृतयोरैक्याध्यवसायान्नयामृतनदीतोऽवश्यं मोक्षात्मकामृतप्राप्तिरिति तदर्थमित्यर्थः । **सेव्यतामिति**- नहि जलनद्या दूरतो दर्शनमात्रेण जलप्राप्तिः किन्तु तत्तीरादिगमन-तदवगाहनादिलक्षणसेवया तथा नयामृततरङ्गिण्या भूयोभूयस्तदर्थावगमलक्षणसेवयेति तदात्मकसेवाकर्म क्रियतामित्यर्थः ॥ १ ॥

सबलेति- भगवतो नयोपदेशः सबलविषयसन्निविष्टधर्मव्यतिकरसंकरशङ्कयाऽऽविलानामखिलाङ्गभृतां हितं विधातुं पटुर्जयतीत्यर्थः । **भगवतो** ज्ञानातिशयादिशालिनो जिनस्य, नयोपदेशः, सबलोऽनन्तधर्मात्मको यो विषयः, तत्सन्निविष्टाः तत्स्वरूपप्रविष्टा ये धर्मास्तेषां व्यतिकरः- यद्रूपेण सत्त्वं तद्रूपेणासत्त्वं यद्रूपेण चासत्त्वं तद्रूपेण सत्त्वमित्येवं विनिमयः, यद्रूपेण सत्त्वं तद्रूपेणैव सत्त्वमसत्त्वं चेत्येवं सङ्करस्तयोः शङ्कया, आविलानां- व्याप्तानाम्, **अखिलाङ्गभृतां** सकलशरीरिणाम्, **हितम्** इष्टम्, **विधातुं** कर्तुम्, **पटुः** समर्थः, **जयति** सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ॥ २ ॥

इहेति- **इह** नयामृततरङ्गिणीकरणे, **खलु** निश्चयेन, नः अस्माकम्, **स्मयः** स्वमतोच्चत्वाभिमानः, **नहि निमित्तं** नैव कारणम्, **रोषः** परं प्रति क्रोधः, **न** निमित्तम्, **परबुद्धिपराभिलाषः** परकीयमत्यप्रामाण्यज्ञापनेच्छा, **न च निमित्तं** नैव कारणम्, तर्हि नयामृततरङ्गिणीकरणे किं निमित्तमिति पृच्छति- **अपि त्वि**ति । उत्तरयति- **पितुरिवे**ति- सन्तानहितकारिणः पितुर्जनकस्यैव, प्रजाहितकारिणः, **प्रथमगुरोः** प्रथमतो धर्मदेशनादीक्षितस्य भगवतः श्रीऋषभदेवस्य प्रथमतीर्थङ्करस्य, अथवा सर्वेऽपि तीर्थङ्कराः स्वस्वतीर्थप्रवर्तका गुरव एवेति प्रथमगुरोरित्यस्य वर्तमानतीर्थाधिपतेश्चरमतीर्थङ्करस्य श्रीमहावीरस्येत्यप्यर्थः सम्भवति, **वचनादरः** वचनस्य- स्याद्वादराद्धान्तस्य, आदरः- सम्यक्तया श्रद्धानम्, **निमित्तं** कारणमित्यर्थः, सन्निमित्तकत्वादियं नयामृततरङ्गिणी सर्वैरप्यवगाह्या इति भावः ॥ ३ ॥

न च नयवचनेषु पक्षपातः, क्वचन समाकलितप्रमाणदृष्टेः ।
अभिमतविषये हि गोपनीया, अनभिमते यदमी विगोपनीयाः ॥ ४ ॥
व्रजति फलवति प्रमाणवाक्ये, नयवचनं बहुरूपभङ्गभावम् ।
तदिह सविधमोहि मा स्पृशेति, छलवदिदं न विशङ्कनीयमार्यैः ॥ ५ ॥
प्रथमत इह लौकिकोऽर्थबोधस्तदनु नयात्मक एव मध्यमः स्यात् ।
तदुपरि परितः प्रसर्पिभङ्गव्यतिकरसंवलितः प्रमाणबोधः ॥ ६ ॥
श्रुतमय उदितः किलाद्यबोधो, मतहृतकृन्नयचिन्तया द्वितीयः ।
स्वमतमदहरः परस्तृतीयः, सकलजगद्धितकाम्यया पवित्रः ॥ ७ ॥

न चेति । समाकलिता– समीचीनतयाऽऽलोचिता, प्रमाणदृष्टिर्येन स समाकलितप्रमाणदृष्टिस्तस्य **समाकलितप्रमाणदृष्टेः**, मम, **नयवचनेषु** नयात्मकवचनेषु नयप्रभववचनेषु वा मध्ये, **क्वचन** कस्मिन्नपि नयवचने, **पक्षपातः** अयमेव इत्येवमभिनिवेशः, **न च** नैव, **हि** यतः, **अमी** नयाः, **अभिमतविषये** यद् वस्तु यदपेक्षया यथाभूतमभिमतं तथाभूते वस्तुनि, **गोपनीयाः** रक्षणीयाः, एवं **यत्** यस्मात्, **अभिमते** यद् वस्तु यद्रूपेणाभिमतं न भवति तथाभूते वस्तुनि, **विगोपनीयाः** अप्रकटनीया इत्यर्थः ॥ ४ ॥

व्रजतीति । **फलवति** निराकाङ्क्षसम्पूर्णार्थावबोधकत्वात् संशय-विपर्ययज्ञाननिवर्तनलक्षणफलशालिनि । **प्रमाणवाक्ये** स्यादस्त्येव घटः स्यान्नास्त्येव घट इति सप्तभङ्गात्मकप्रमाणवाक्ये । **नयवचनम्** अस्तित्वाद्येकधर्मप्रतिपादकं संग्रहादिनयसमुत्थवचनं नयात्मकवचनं वा । **बहुरूपभङ्गभावम्** अनेकप्रकारभङ्गतां व्रजति, प्रत्येकनयप्रवृत्तवचनानां नयात्मकवचनानां वा परस्परविभिन्नभङ्गरूपतागमनं युज्यत एव । **तत्** तस्मात् । **इह** नयनिरूपणे । "**सविधमोहि**" इत्यस्य स्थाने "सविधमेहि" इति पाठो युक्तः, **सविधं** निकटम्, **एहि** आगच्छ । **मा स्पृश** मत्स्पर्शनं न कुरु । **इति** एवंस्वरूपं, वचनम् । **छलवत्** यथा छलं तथा, यो हि यन्निकटमागच्छति, स तं स्पृशत्यपि, अतिसमीपागमनस्य तत्संयोगजनकत्वात्, तथा चाशक्यार्थप्रतिपादकत्वाद् भवति सविधमेहि मा स्पृशेति वचनं छलम् । **एवं** छलस्वरूपम् । **इदम्** अस्ति घटो नास्ति घट इति नयवचनम् । **आर्यैः** निर्मलमतिभिः । **न शङ्कनीयम्** एकनयसमुत्थं किञ्चिदपेक्षयाऽस्ति घट इति वचनम्, अपरनयसमुत्थं निमित्तान्तरापेक्षया नास्ति घट इति, तयोर्द्वयोरपि परस्पराविरुद्धसम्भवदर्थकत्वेन छलत्वाभावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्थं पञ्चभिः पद्यैः समूलां नयामृततरङ्गिणीं स्तुत्वा तज्जन्यबोधवैचित्र्यमुपदर्शयति– **प्रथमत इहे**ति । **प्रथमतः** निमित्तभेदालोचनतः प्रागेव । **इह** शब्दव्यवहारे । **लौकिकः** आपामरलोकसम्बन्धी आकाङ्क्षाऽऽसत्ति-योग्यताज्ञानादिघटितसामग्रीप्रभवः । **अर्थबोधः** पदार्थद्वयान्वयबोधः । **तदनु** तदनन्तरम् । **नयात्मक एव** निमित्तभेदापेक्षयैकैकधर्मप्रकारकयथार्थविशेष्यकनयात्मकबोध एव । **मध्यमः स्यात्** लौकिकबोध-प्रमाणबोधयोर्मध्यभावी बोधो भवेत्, तथा च लौकिकबोधोऽस्तित्वप्रकारकघटविशेष्यकः नयात्मकबोधश्च स्वद्रव्याद्यपेक्षयाऽस्तित्वप्रकारकघटविशेष्यकः । **तदुपरि** नयात्मकबोधानन्तरम् । **परितः** सर्वतोभावेन, स्वस्वविषयधर्मावस्थाननिमित्तापेक्षाभेदव्यापनेनेति यावत् । **प्रसर्पिणः**– प्रवर्तमानाः, भङ्गाः– स्यादस्त्येव घटः, स्यान्नास्त्येव घट इत्यादयस्तेषां व्यतिकरः– परस्परसाकाङ्क्षभावेनैकवाक्यतालक्षणः सम्बन्धः, तेन संवलितः– जन्यजनकभावसम्बन्धेन प्रतिबद्धः । **प्रमाणबोधः** प्रमाणात्मकबोधः, सप्तभङ्गात्मकमहावाक्यप्रभवः प्रमाणात्मकतृतीयबोध इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रुतमय इति– यथा यथा श्रूयते शब्दस्तथैवार्थबोधो भवतीति श्रुतमनतिक्रम्य जायमानत्वाच्छ्रुतमयः । **किल** इतीत्येतिह्ये, एवं वृद्धपरम्परयाऽवगम्यते । **आद्यबोधो** लौकिकोऽर्थबोधः । **मतहृतकृ**दित्यस्य स्थाने मतहतिकृदिति मतघातकृदिति वा पाठो भवितुमर्हति प्रथमपाठे एको नयः स्वप्रतिपक्षनयमतं विनाशयतीति मतहतिकृदिति द्वितीयपाठे

त्रयमिदधिकृत्य लोकलोकोत्तरपथभङ्गभयं न नाम शब्दात् ।
गुरुमतमिव चोपपत्तिकार्थे नहि परिपन्थि विरम्य बोधकत्वम् ॥ ८ ॥
अपि च नियतकृत् स्वजन्यबोधाविषमधियो विरहोऽत्र शाब्दबोधे ।
सति नियतमनुयायिनि तत्परत्वं तदिह मतस्तदतज्ज्ञबोधभेदः ॥ ९ ॥
न च शुकवचनादतत्परादप्यधिगमदर्शनतः प्रतीममेतत् ।
श्रुतमयमपहाय बोधिभागे, त इह तत्परताधियोऽनपेक्षाः ॥ १० ॥

यावन्तो नयास्तावन्ति मतानीति शतपदं सम्भवद्बहुत्वसङ्ख्योपलक्षकं तेनानल्पसंख्यकमतकृदित्यर्थः । एवम्भूतनयविचारणया **द्वितीयो** नयात्मकबोधः, **स्वमतमदहरः** कस्यचिज्जैनस्य इदमेव स्वमतमित्याकारको यो मदस्तस्य विनाशकः, सर्वनयमयस्याद्वादे सर्वेषामपि मतानां कथञ्चित् स्वमतत्वात् । **परः** उत्कृष्टः । **तृतीयः** सप्तभङ्ग्यात्मकमहावाक्यजन्यः प्रमाणबोधः । “ **काम्यया पवित्रः** ” इत्यस्य स्थाने “ कामनापवित्रः ” पाठो युक्तः, अशेषस्य जगतो हितं भवत्वित्याकारिका या सकलजगद्धितकामना तया पवित्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

त्रयमिदमधिकृत्येति– निरुक्तक्रमिकबोधत्रयमाश्रित्येत्यर्थः । **लोक-लोकोत्तरपथभङ्गभयं** लौकिकार्थबोधतो लौकिकमार्गस्य लौकिकव्यवहारस्य नयप्रमाणबोधाभ्यां लोकोत्तरमार्गस्य लोकोत्तरव्यवहारस्य चोपपत्तिरिति, **शब्दाच्छब्दप्रमाणात्**, **नामेति** कोमलामन्त्रणे, **न** नैव, लोकलोकोत्तरपथभङ्गभयं भवतीत्यर्थः । शब्द-ज्ञानकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादेकस्माच्छब्दात् क्रमेण निरुक्तबोधत्रयं न सम्भवतीत्याशङ्कां मनसिकृत्य तदपनोदनायाह– **गुरुमतमिवेति**– कारकस्य क्रियया सहैवान्वयबोध इति नियमान्नीलं घटमानयेति वाक्यात् प्रथमतो नीलकर्मकानयनघटकर्मकानयनयोरेव बोधः, ततो घटभिन्नस्य नीलस्य निलाभिन्नस्य घटस्य चानयनं नात्र संबोध्यपुरुषकर्तृकमिति विचारणासहकृतादुक्तवाक्यादेव नीलाभिन्नघटानयनबोधः पार्ष्ठिक इत्येवं क्रमिकबोधद्वयाभ्युपगन्तृ प्राभाकरमते सोपपत्तिके यथा शब्दस्य विरम्य बोधकत्वं **परिपन्थि** प्रतिबन्धकं न भवति तथा सोपपत्तिकार्थे प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अपि चेति । “ **विषमधियो** ” इत्यस्य स्थाने “ विषयधियो ” इति पाठः सम्यग् । **अत्र** शाब्दबोधविशेषविचारे, **शाब्दबोधे** शब्दजन्यान्वयबोधे । **स्वजन्येति**– स्वजन्यः– शब्दजन्यो यो बोधस्तस्य यो विषयो न भवति स तदविषयस्तस्य धियः– बुद्धेः, विरहो **नियतकृत्** नियतेन क्रियत इति नियतकृदिति व्युत्पत्त्या नियतजन्य इत्यर्थः । किं तन्नियतं तत्कृतो निरुक्तविरह इत्यपेक्षायामाह– **सतीति** । **अनुयायिनि** अन्वययोग्ये । **सति** सम्भवति सति, एतेन यस्यार्थस्यान्वयो न सम्भवति तत्परत्वं नियत न भवतीत्यावेदितम् । **तत्परत्वं** शब्दस्य तदर्थतात्पर्यत्वम्, **नियतं** नियामकम्, यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे तात्पर्यं सोऽर्थः स्वजन्यबोधस्य शब्दजन्योपस्थित्यात्मकबोधस्याविषयोऽपि शाब्दबोधे भासत इति शाब्दबोधे विषयप्रतिभासनियामकं भवति तत्परत्वम्, **तत्** तस्मात् । **इह** शाब्दबोधे । **तदतज्ज्ञबोधभेदः** तात्पर्यज्ञतात्पर्यानभिज्ञपुरुषयोः शाब्दबोधभेदः । **मतः** स्वीकृत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु शुकस्य पक्षिविशेषस्येदं वाक्यममुमर्थं बोधयत्वित्याकारकतात्पर्यस्याभावेन तज्ज्ञानस्य शुकोच्चरितवाक्यं शृण्वतः पुरुषस्याभावात् तदर्थतात्पर्यविकलादपि शुकोच्चरितवाक्याच्छ्रोतॄणां तत्तद्विभिन्नार्थविषयकशाब्दबोधस्योत्पादेन व्यभिचारात् तत्परत्वं शाब्दबोधनियामकं न भवतीत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति– **न चेति** । “ **प्रतीममेतत्** ” इत्यस्य स्थाने “ प्रतीपमेतत् ” इति पाठो युक्तः । **अतत्परादपि** अभिमतार्थविषयकतात्पर्यरहितादपि । **शुकवचनात्** शुकोच्चरितवाक्यात् । **अधिगमदर्शनतः** तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधस्योत्पाददर्शनेन, व्यतिरेकव्यभिचारात्, **एतत्** तत्परत्वस्य तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधनियामकत्वपरिकल्पनम्, **प्रतीपं** विरुद्धमिति न चेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाह– **श्रुतमयमपहायेति**– यथाश्रुतार्थविषयकबोधं परित्यज्येत्यर्थः, तत्तत्पदजन्योपस्थितितस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधस्य तात्पर्यग्रहमन्तरेण भावेन यथाश्रुतार्थस्य शाब्दबोधे भाने तत्परताग्रहस्यानपेक्षणेऽपीत्यर्थः । **बोधिभागे** यदपेक्षानिमित्तादिभानेन शाब्दबोधः सम्यक्त्वरूपतामञ्चति तदंशे । **ते** शुकवचनश्रोतारः । **इह** शाब्दबोधे । **तत्परताधियः** तदंशे तत्परत्वज्ञानस्य । **अनपेक्षाः** अपेक्षारहिता न भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

वक्तु तात्पर्यमज्ञात्वाप्येतदुन्नीय वास्तवम्। प्रामाण्यमप्रमाणेऽपि, वाक्ये सम्यग्दृशां मतम्॥ ११॥
सम्यक्श्रुतस्य मिथ्यात्वं मिथ्यादृष्टिपरिग्रहात्। मिथ्याश्रुतस्य सम्यक्त्वं सम्यग्दृष्टिग्रहादतः॥ १२॥
लौकिकान्यपि वाक्यानि प्रमाणानि श्रुतार्थतः। तात्पर्यार्थे प्रमाणं तु सप्तभङ्गात्मकं वचः॥ १३॥
नाप्रमाणं प्रमाणं वा स्वतः किन्त्वर्थतः श्रुतम्। इति यत् कल्पभाष्योक्तं तदित्थमुपपद्यते॥ १४॥
तात्पर्यं खल्वपेक्षा नय इति च समं स्थापितं शास्त्रगर्भे, तत्कल्लोलैर्विचित्रैः समयजलनिधौ जायते चिद्विवर्त्तः।
यत्त्वेकं निस्तरङ्गं परमसुखमयं ब्रह्म सर्वातिशायि, स्थायिज्ञानस्वभावं तदिह दहतु वोऽनल्पसङ्कल्पजालम्॥१५
निक्षेपा वा नया वा तदुभयजनिताः सप्तभङ्गात्मका वा,
शृङ्गाराः सार्ववाचः परगुणरचनाजातरोचिष्णुभावाः।

ननु शुकवचने वक्तुः शुकस्य तात्पर्यं नास्तीति कस्य तात्पर्यस्य ज्ञानं तत्र कारणं स्यादित्यत आह- **वक्तुरि**ति। "**वक्तुं तात्पर्यं**" इत्यस्य स्थाने "वक्तुस्तात्पर्यं" इति पाठो युक्तः, **वक्तुः** शुकस्य, तात्पर्यस्यैवाभावात् तज्ज्ञानं न सम्भवतीत्यत**स्तात्पर्यमज्ञात्वा** तात्पर्यमगृहीत्वा, **अपि, वास्तवं** पारमार्थिकम्। **एतत्** तात्पर्यम्, यत्र वक्तुस्तात्पर्यं नास्ति शुकादेस्तत्र तदध्यापयितुस्तात्पर्यमन्ततः सर्वज्ञस्यैव शुकाद्युच्चरितं वाक्यमेतदर्थं बोधयत्वित्याकारकं समस्त्येव पारमार्थिकम्। **तदुन्नीय** यथार्थश्रुतस्यैकान्ताद्यात्मकस्याघटमानत्वादेतत्तदपेक्षयैवमेतदित्यत्रैवोक्तवाक्यतात्पर्यमित्येवं ज्ञात्वा। **अप्रमाणेऽपि** वाक्ये अप्रमाणभूतेऽपि तीर्थान्तरीयागमवाक्ये। प्रामाण्यं **सम्यग्दृशां** सम्यग्दृष्टीनाम्। **मतं** सम्मतमित्यर्थः॥ ११॥

तात्पर्यग्रहस्य सम्यगर्थविषयकस्य मिथ्यार्थविषयकस्य च वैचित्र्यात् तत्तात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वेन सम्यक्श्रुतस्यापि मिथ्यादृष्ट्युन्नीतातथाभूतार्थविषयकत्वेन मिथ्यात्वम्, मिथ्याश्रुतस्यापि सम्यग्दृष्ट्युन्नीतसम्भवदर्थप्रतिपादकत्वेन सम्यक्त्वमित्युपदर्शयति- **सम्यक्श्रुतस्ये**ति। **अतः** तात्पर्यग्रहवैचित्र्यात्। अन्यत् स्पष्टम्॥ १२॥

श्रुतार्थानुसार्यर्थप्रतिपादकानि लौकिकान्यपि प्रमाणानि तात्पर्यविषयीभूतसम्यगर्थप्रतिपादकत्वात्, सप्तभङ्ग्यात्मकं वाक्यं पुनः प्रमाणमेवेत्याह- **लौकिकान्यपी**ति- अपिना अलौकिकवाक्यस्य प्रामाण्यं समुच्चितम्। **श्रुतार्थतः** श्रुतार्थानुसारेण। **तात्पर्यार्थे** इति च देहलीदीपन्यायेन पूर्वत्रोत्तरत्र चान्वेति, अन्यत् स्पष्टम्॥ १३॥

प्रामाण्या-ऽप्रामाण्ययोः सम्यक्तात्पर्या-ऽसम्यक्तात्पर्यापेक्षत्वमित्यभिप्रायत एव कल्पभाष्योक्तिसङ्गतिरित्याह- **नाप्रमाणमि**ति। **श्रुतम्** आगमः। **स्वतः** स्वरूपतः। **अप्रमाणं प्रमाणं वा न** भवति, **किन्त्वर्थतः** प्रमाणमप्रमाणं वा भवति, **इति** एवम्, यत् **कल्पभाष्योक्तं तत्** कल्पभाष्योक्तम्, अनन्तरोपदर्शितप्रकारेण, **उपपद्यते** घटते, अन्यथा यस्मिन्नर्थे प्रमाणं तस्मिन्नर्थेऽप्रमाणमिति न सङ्गतं स्यादिति॥ १४॥

तात्पर्यमिति। **खलु** निश्चयेन। **सममि**ति- एकमित्यर्थः। तात्पर्यमेवापेक्षा, सैव नय **इत्येवं** शास्त्रगर्भे सिद्धान्तमध्ये। **स्थापितं** निर्णीतम्। **विचित्रैः** अनेकप्रकारैः। **तत्कल्लोलैः** नयविचारलक्षणतरङ्गैः। **समयजलधौ** जैनागमसमुद्रे। **चिद्विवर्तः** चितश्चैतन्यलक्षणज्ञानस्य विवर्तः परिणामः। **जायते** उत्पद्यते। एवं सत्यपि **यत्तु** तत् पुनः। **निस्तरङ्गं** वस्तुगत्या निरुपाधिकत्वेन सोपाधिकधर्मरहितत्वात् तत्तदौपाधिकधर्मावलम्बनेन प्रवर्तमानानेकप्रकारकविशिष्टबुद्ध्यात्मकतरङ्गविकलम्। **परमसुखमयम्** ऐकान्तिकात्यन्तिकसुखैकस्वरूपम्। अत **एव सर्वातिशायि** सर्वापेक्षयोत्कृष्टम्। **स्थायिज्ञानस्वभावं** स्थिरात्मकं यज्ज्ञानं केवलं तत्स्वभावं तदात्मकम्। **ब्रह्म** परमात्मचैतन्यं समस्तीति शेषः। **तत्** निरुक्तस्वरूपं ब्रह्म। **इह** अस्मिन् नयविचारे संसारे वा। **वः** युष्माकम्, एतद्ग्रन्थविचारपर्यालोचनपरिपक्वसूक्ष्ममतीनां संसारासारताभावनापरिणतबुद्धीनां वा। **अनल्पसंकल्पजालं** बहुप्रकारमानसिकविचारात्मकतन्तुसङ्घटनेनिष्पन्नबन्धनकार्यकारिजालम्। **दहतु** विनाशयत्वित्यर्थः॥ १५॥

निक्षेपा वेति। सार्ववाचः शृङ्गारा यस्यामे किञ्चिन्न भान्ति, स्वीयं तद्रूपं हे भगवन्! उच्चैः प्रकटय, हे आत्मन्! वाढं प्रसीदेति सम्बन्धः। के सार्ववाचः शृङ्गारा इत्यपेक्षायामाह- **निक्षेपा वा नया वा तदुभयजनिताः सप्तभङ्गा-**

यस्याग्रे भान्ति किञ्चिन्न निरुपधिचिदुद्बुद्धशुद्धस्वभावात्,

तद्रूपं स्वीयमुच्चैः प्रकटय भगवन् बाढमात्मन् ! प्रसीद ॥ १६ ॥

गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः, प्रौढिं प्रौढिमधाम्नि जीतविजयप्राज्ञाः परामैयरुः । तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशुस्तत्त्वं किञ्चिदिदं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ॥१॥

सूरिश्रीविजयादिदेवसुगुरोः पट्टाम्बराहर्मणौ, सूरिश्रीविजयादिसिंहसुगुरोः शक्रासनं भेजुषि । सूरिश्रीविजयप्रभे श्रितवति प्राज्यं च राज्यं कृतौ, ग्रन्थोऽयं वितनोतु कोविदकुले मोदं विनोदं तथा ॥ २ ॥

प्रत्यक्षरं निरूप्यास्य ग्रन्थमानं विनिश्चितम् । अनुष्टुभां सहस्राणि त्रीणि षट् च शतानि वै ॥ ३ ॥

॥ ३६०० ॥ ॥ शुभं भूयात् ॥

इति महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यमुख्यपण्डितलाभविजयगणिशिष्यावतंसपण्डितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यतिलकपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलसेविना पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण उपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचिता नयामृततरङ्गिणीनाम्नी नयोपदेशटीका समाप्ता ॥ स्वस्ति श्रमणसंघाय ॥

॥ इति नयोपदेशः समाप्तः ॥

त्मका वेति । कथं ते शृङ्गारा इत्यपेक्षायामाह- **परगुणरचनाजातरोचिष्णुभावा** इति । "**स्वभावात्**" इत्यस्य स्थाने "स्वभावं" इति पाठो युक्तः । **सार्ववाचः** सर्वप्राणिहितकारिवचनस्य जैनसमयस्य । वेति त्रयं विकल्पार्थकम् । **निक्षेपाः** नाम-स्थापना-द्रव्य-भावनिक्षेपाश्चत्वारः । **नयाः** नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारर्जुसूत्र-शब्दसमभिरूढैवम्भूताः सप्त । **तदुभयजनिताः** नय-निक्षेपोभयसमुद्भवाः । **सप्तभङ्गात्मकाः** स्यादस्त्येव घट इत्यादिसप्तभङ्गसमाहारलक्षणसप्तभङ्गीस्वरूपाः । **शृङ्गाराः** योग्यस्थानसंनिविष्टभूषणविन्यासात्मकाः । यतः परे-अन्ये विशिष्टा वा, परेषाम्-अन्येषां वा ये गुणास्तेषां रचनया- यथास्थानं संस्थापनया, जात उत्पन्नो रोचिष्णुभावो मनोरञ्जनस्वभावो येषां ते तथा । एवंभूता अपि **यस्य** भगवद्रूपस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपस्य । **अग्रे** सम्मुखे । **किञ्चिन्** किञ्चिदपि । **न भान्ति** न प्रकाशन्ते । **हे भगवन्** ! सर्वैश्वर्यशालिन् ! **स्वीयं** स्वात्यन्तसंबद्धम् सम्बन्धश्चात्राविष्वग्भावः, तेन स्वापृथग्भूतमिति पर्यवसितम् । तद्रूपं यद्रूपस्याग्रे शृङ्गारा न भान्ति एवम्भूतं रूपम् । किं स्वरूपं तदिति दर्शयति- **निरुपधी**ति- उपाधिविनाकृतं परोपाधिकं यन्न भवति किन्तु स्वाभाविकं यच्चिता- चैतन्येनोद्बुद्धः- प्रकटीभूतः शुद्धस्वभावो यस्य तन्निरुपधिचिद्बुद्धशुद्धस्वभावं शुद्धकेवलचैतन्यस्वरूपमिति यावत् । **उच्चैः** यथा स्यात् तथा **प्रकटय** प्रकाशय । **हे आत्मन्** ! मदभिन्नस्वरूप ! । **बाढम्** अत्यन्तम् । **प्रसीद** प्रसन्नो भव । स्वाभिन्नशुद्धचैतन्यात्मकभगवत्स्वरूपदर्शनतो मुक्तस्य मम न किञ्चिदभिलषणीयम्, एतावन्मात्रमेतद्ग्रन्थकरणप्रयोजनमिति गूढाभिसन्धिः ॥ १६ ॥

गच्छ इति- श्रीविजयादिदेवसुगुरोः प्रौढिमधाम्नि स्वच्छे गच्छे जीतविजयप्राज्ञाः गुणानां गणैः परां प्रौढिमैयरुः, तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशुर्यशोविजय इत्याख्याभृत्, इदं किञ्चित् तत्त्वमाख्यातवानित्यन्वयः, **अर्थस्तु** व्यक्त एव ॥ १ ॥

सूरिश्रीविजयादिदेवसुगुरोरिति पद्यमपि स्पष्टार्थकम् । "**कृतौ**" इत्यस्य स्थाने "कृतो" इति पाठो ज्ञेयः । **प्रत्यक्षर**मिति पद्यं ग्रन्थकर्तुरन्यस्य वा स्पष्टार्थकम् ॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति-शासनसम्राद्-जगद्गुरुश्री**विजयनेमिसूरीश्वर**पट्टालङ्कारेण व्याकरणवाचस्पति-शास्त्रविशारद-कविरत्नेति पदालङ्कृतेन **विजयलावण्यसूरिणा** विरचिता तरणिनाम्नी **नयामृततरङ्गिणी**टीका समाप्ता ॥

अथ प्रशस्तिः ॥

येषां श्रीरमिता मिता कृतिरतीवार्थप्रदा भासुरा, भक्तिर्वीरविभौ नयामृतघटा व्याख्यानभूतिः परा ।
ये तीर्थोन्नतिकृत्यजातयशसः शिष्यप्रशिष्याश्रिताः, सूरीणां प्रवरा जयन्ति कृतिनः श्रीनेमिसूरीश्वराः ॥ १ ॥

तेषां शिष्याणुकेनामलसुनयसुधास्वादलेशोत्सुकेन, सिद्धान्ताभ्यासमात्रव्यसननियतिना विज्ञवर्गानुगेन ।
श्रीमल्लावण्यसूरीत्यभिहितशमिना निर्मितैषा नयार्था, व्याख्या सन्दब्धभावा जनयतु प्रमुदं स्वानुभूत्या बुधानाम् ॥२॥

शब्दार्थाशुद्धिदोषानिह कृतिप्रवराः शोधयिष्यन्ति येषां, दृष्टिः सूक्ष्मार्थतत्त्वाप्रतिहतगमना दोषमोषप्रगल्भा ।
सत्यादानस्वभावा परगुणघटना चान्तदेहा विमुक्ता, रागद्वेषादिशत्त्या स्वपरविभजनादक्ष्यसम्पीक्षितार्था ॥ ३ ॥

ये नान्येषां सहन्ते कृतिमतिविमलां दोषपोषैकदक्षास्तेषां दृष्टिः पतन्ती कथमिह सफला नैव दुर्नीतिदृष्ट्या ।
सापेक्षे वस्तुतत्त्वे गुणगणकलिते दोषपोषोऽप्यपेक्षादृष्ट्या युक्तो न चास्मादपहृतिरणुका स्यादनेकान्तवादे ॥ ४ ॥

किन्त्वेषाऽऽहार्यरूपा गुणगणघटनां बाधते नैव सत्यां, मिथ्याऽपेक्षाविमुक्ता स्वयमपि लभते नात्मरूपं कुदृष्टिः ।
इत्थं नैवापसार्या प्रमितिपरिगताद् वस्तुनो लालनीया, त्यक्त्वा मात्सर्यमेषाऽप्युपकृतिपदवीं याति सापेक्षतायाम् ॥ ५ ॥

नयामृततरङ्गिणी क्व च नयोपदेशाश्रिता, यशोविजयवाचकप्रवरगुम्फितार्थान्विता ।
क्व तत्र रचिता मया विवृतिरक्षरार्थप्रभा, तथाऽपि परिशीलनं नयतेरिह स्यान्मम ॥ ६ ॥

आदौ मङ्गलमत्र तस्य च फलं व्याख्याकृतेश्चापि तत्, नीतेर्लक्षणमत्र चर्चितमपेक्षात्वं नयैकाश्रितम् ।
साक्षी लाघवमत्र तर्कणविधौ श्रीहर्षसंवादिताऽर्थापत्तिर्व्यवहारसङ्गतिरितोऽवच्छेद्यबुद्धिप्रथा ॥ ७ ॥

अन्या चापि कथा विवेकचतुरापेक्षाश्रिता दर्शिता, प्रत्यक्षाकलितेऽपि वस्तुनि मतिः स्पष्टा त्वपेक्षाश्रिता ।
दीर्घाद्यक्षमुखो निदर्शनतया सन्दर्शितोऽपेक्षया चर्चा चावरकाश्रिताऽत्र बहुला संगुम्फिता युक्तितः ॥ ८ ॥

साऽपेक्षा मतभेदहेतुरुदिता वैज्ञानिकी वास्तवी, तात्पर्यं च प्रवर्तते स्वविषये सम्बन्धतोऽपेक्षया ।
यत्कोट्यन्तरबाधनं तदपि चेष्टार्थस्य सन्दीपनं, तद्युक्त्या च समर्थितं मतमिदेदम्पर्यमावेदितम् ॥ ९ ॥

सङ्ख्या द्वित्वमुखाऽप्यपेक्षमतितो व्यङ्ग्या तथा जायते, इत्येवं मतभेदसाधनघटा संदर्शिता विस्तृता ।
व्यङ्ग्या तत्र गुरोर्मताऽक्षिचरणैरुत्पत्तिरेवादृता, जैनानां मतमत्र दर्शितमपेक्षाक्रान्तमत्युज्ज्वलम् ॥ १० ॥

सापेक्षे विषये प्रतीत्यवचनं तन्नीतिगं लक्षणं, भावोऽभावनिषेधरूपविधया सापेक्षताभाग् मतः ।
नाभावोऽपि प्रमेयतादिप्रमितः सापेक्षताभाजनं, चात्राभावमतेर्विचारबहुलीभावो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११ ॥

अस्तित्वादिकसप्तधर्मभजनातः सप्तभङ्गी तु या, सा सम्पूर्णप्रमात्मधीजनकतायोगात् प्रमाणं भवेत् ।
स्याच्छब्दात् प्रतिभङ्गमन्यघटनायोगेऽपि चैकैकगं, वाक्यं तन्नयवाक्यमर्थगतितोऽभीष्टैकदेशाश्रितम् ॥ १२ ॥

भङ्गानामुपपत्तिरत्र नयतोऽवक्तव्यभङ्गोद्गमे, नान्यस्मादृजुसूत्रतस्तु घटते चर्चाऽत्र सम्यक्कृता ।
वाक्यं चान्यनिषेधकं न च नयो दुर्नीतिवाक्यं तु तत्, इत्येवं त्रिविधं निजेऽपि च मते नो दिक्पटस्यैव तत् ॥ १३ ॥

एका-ऽनेकप्रतीतिसङ्गतिरियं स्यान्मानमीत्याश्रिता, चित्रे गौतमशिष्यसम्मतिमिता चित्रं च सर्वं मतम् ।
नव्यैश्चित्रमनेकमेव गदितं प्राचां तदेकं मतं, युक्तिश्चोभयसम्मताऽत्र गदिता स्वीयं मतं चादृतम् ॥ १४ ॥

विस्तीर्णाऽत्र विशिष्टबुद्धिविषया चर्चा प्रमाणोद्धृता, चातुर्विध्यमुदाहृतं मतिधनैर्नैयायिकैस्तद्धृतम् ।
अत्रान्ते तु प्रपञ्चितं निजमतं येनान्यदीयं मतं, युक्तिव्रातकदर्थितं विषयताऽऽनन्त्यादनन्तैव सा ॥ १५ ॥

नायं संशय एककोटिकतया नातः समूहात्मको, याथार्थ्याद् भ्रम एष नो न च प्रमाऽपूर्णत्वतः स्यान्नयः ।
किन्त्वंशः प्रमितेर्यथा जलनिधेर्भागस्तदंशो मतो, नाम्भोधिर्न च सोऽसमुद्र इति सल्लोके प्रसिद्धः स्फुटम् ॥ १६ ॥

स्वार्थे सत्यतया मिताः परहताः सर्वे त्वसत्या नया, नैकान्तो विदुषां मतोऽत्र विषये स्पष्टप्रथा सम्मतौ ।
वस्त्वंशस्पर्शितयाऽप्रमा नहि मता बौद्धादिनीतिर्महा, यद्वद्रत्नप्रभागताऽपि च मती रत्नस्य तत्स्पर्शिनी ॥ १७ ॥

द्वेधाऽयं प्रथितो नयो विषयतो द्रव्यार्थिकश्चादिमः, पर्यायार्थिकनामकोऽपर इतो नान्ये नयाः सम्मताः ।
द्रव्यं केवलमेव चादिमनयेऽन्यस्मिन् नये पर्यवास्ते तिर्यक्प्रचयास्तथोर्ध्वप्रचया द्रव्यार्थिके कल्पिताः ॥ १८ ॥
द्रव्यं तेष्वनुगामि सत्यमुदितं नादौ न चान्ते स्थिताः, पर्याया न च मध्यगा अपि तथा भ्रान्त्या तथा लक्षिताः ।
स्यादन्त्येऽपि चलो विकल्प इह तन्मध्ये द्वयग्राहको, द्रव्यार्थानुमतो नयो नयविदां द्रव्यैकमात्रार्थगः ॥ १९ ॥
पर्यायार्थिनये न पर्यवपृथग् द्रव्यं समस्तीष्टकृत्, पर्यायेभ्य इहेहितार्थजननं दृष्टं न वै नित्यतः ।
नित्ये न क्रम-यौगपद्यनियता चार्थक्रिया युज्यते, इत्येवं ननु युक्तिजालरचना प्रश्नोत्तराभ्यां तता ॥ २० ॥
एकत्वावगतिर्नयेऽत्र गदिता सादृश्यदोषाद् यथा, केशादौ तत एव न क्षणिकता स्याद् बाधिताऽभिज्ञया ।
नाशो नैव सहेतुकोऽत्र हि मतस्तत्साधिका युक्तयः, पर्यायार्थनयानुसारिविदुषां सच्चर्चया भाविताः ॥ २१ ॥
शुद्धस्यैव तु पर्यवस्य मनना चेत्थं समुद्भाविता, तस्यावान्तरभेदगामिमनना द्रव्यार्थवत् कीर्तिता ।
शुद्धाशुद्धविवेकनिर्णयकथा सम्यक्त्वमिथ्यात्वगा, सिद्धान्तोक्तिविमिश्रिताऽपि प्रथिता प्रासङ्गिकी मोददा ॥ २२ ॥
भेदा द्रव्यनयस्य तार्किकमते स्युर्नैगमाद्यास्त्रयश्चत्वारस्त्वृजुसूत्रनीतिचरमाः सैद्धान्तिकानां मते ।
पर्यायार्थगताः परे निगदितास्तात्पर्यभेदोऽनयोः, सूत्रस्याप्यविरोधहेतुरुदितः श्रीमद्यशोवाचकैः ॥ २३ ॥
नामग्राहममी नयास्तु कथिताः सप्तत्वसङ्ख्याश्रिता, नाम्नो निर्वचनेन नैगमनयः सल्लक्षणालङ्कृतः ।
स्यात् सामान्य-विशेषगोचरतया तत्त्वं तदेकाश्रये, युक्तो नो व्यवहार इष्टगतये लोकप्रथासाधकः ॥ २४ ॥
अन्वर्थानुगमेन सङ्ग्रहनयो नाम्नैव संलक्षितः, सामान्येन परेण सङ्ग्रहविधिस्तेनापरेणापि सः ।
सामान्यव्यतिरिक्तमेष मनुते नो वै विशेषं ततस्तस्यावान्तरभेदतो बहुविधो जीवस्य भेदो मतः ॥ २५ ॥
ये चेष्टा निगमे तथा व्यवहृतौ तत्त्वोपचारादिकास्ते नेष्टास्तत एव चास्य गदिता ताभ्यां परा शुद्धता ।
बाहुल्यादुपचारिणी व्यवहृतिर्धीर्विस्तृतार्था तु या, सा लोकव्यवहारसिद्धिनिपुणा तन्मानपक्षोद्धुरा ॥ २६ ॥
सामान्यं त्वनुगामिनाऽत्र मनने नार्थक्रियाऽतो यतः, स्याद् व्यावृत्तिविशेषतोऽनुगतधीः शब्दानुगत्याऽथवा ।
दृष्टान्तोऽप्युपचारतो व्यवहृतौ संदर्शितो लौकिको, यस्मादेष मतं द्विरेफप्रमुखे स्यात् पञ्चवर्णे शितम् ॥ २७ ॥
लक्ष्मैतत्त्वृजुसूत्रनीतिगमकं यद्वर्तमानैकगं, भावत्वं नियमादियं नियमधीः सा चाविशेषान्मता ।
शब्दे सा तु विशेषिता न च ततोऽतिव्याप्तिरेतन्नये, स्वीयं केवलमिष्टमन्यसमयोऽतीतो न नानागतः ॥ २८ ॥
नावस्थान्तरसङ्गतिस्त्विह मता निष्ठाक्रियाकालगं, द्रव्यं नास्ति ततः पलालदहनं नाग्नेर्भिदा नो घटे ।
प्रव्रज्या न भवेदसंयतगता भव्यो न सिद्धो भवेत्, चर्चा चात्र तु विस्तृतैक्यविषया निष्ठा-क्रियाकालयोः ॥ २९ ॥
देशे स्कन्धपदोपचारबलतः शाटी प्रदग्धेति गीर्नैवैतन्नयतो विशेषिततरः शब्दः क्षणात्मार्थगः ।
भावैकोपगमाद् विशेषघटना स्यात् सप्तभङ्ग्यर्पणाल्लिङ्गादेरथवाऽत्र भेदवशतोऽप्यर्थस्य भेदाश्रयात् ॥ ३० ॥
भाष्योक्त्या प्रविभक्तभङ्गरचनातः सप्तभङ्गीगतिश्चर्चा चार्थनयाश्रितादित्रिषया पुष्टिं तथा प्रापिता ।
सामानाधिकरण्यमत्र हि मतं नो भिन्नलिङ्गादिगं, यद्वत्तत्त्वृजुसूत्रनीतिविषयो नैवाविकारान्ययोः ॥ ३१ ॥
सत्स्वर्थेषु न सङ्क्रमं समभिरूढाख्यो नयो मन्यते, भेदैः स्याद्वचनस्य चैव नियमादर्थस्य भेदोऽमितः ।
संज्ञा नो परिभाषयाऽत्र तु मता स्वाभाविकोऽयं यतः, शब्दार्थोऽनुभवे विभाति न भवेदिच्छाकृतार्थस्थितिः ॥३२॥
एवम्भूतनयो विशेषणतया शब्दार्थयोर्ग्राहकश्चान्योऽन्यं न च राजशब्दघटना लिङ्गाश्रये राजगा ।
व्युत्पन्नः सकलोऽपि शब्द उदितो व्युत्पत्तिहेतुक्रियाकाले शब्दप्रवृत्तिरत्र नियता शब्दे क्रियैकार्थता ॥ ३३ ॥
व्युत्पत्त्यर्थप्रसिद्धयेऽत्र विपुला चर्चा प्रसङ्गागता, तस्यां शब्दनयानुसाम्मतभिदा स्त्र्यर्थचिन्तादिका ।
अन्या चापि कथाऽत्र सङ्गतिमिता नैयायिकादेर्वरा, अन्ते स्वानुमतं नयानुगमनं स्याद्वादतो दर्शितम् ॥ ३४ ॥
नैवम्भूतनये तु जीवपदभाक् सिद्धो मतो जीवनाभावात् किन्तु तदर्थसङ्घटनतः संसारिजीवस्तथा ।
सेवादर्थमिहोपपत्तिकलितास्तत्त्वार्थभाष्योक्तयो, जीवाजीवमुखोक्तिभेदघटिता आविष्कृता भाविताः ॥ ३५ ॥
सिद्धो निश्चयतो दिगम्बरमते यज्जीववाच्यो न तद्, युक्तं निश्चयसंज्ञकोऽन्तिमनयस्तत्र प्रथा चान्यथा ।
आद्यं सङ्ग्रहनामको यदि तथा तत्रात्मता जीवता, सर्वत्रानुगता ततो नहि भवेत् सिद्धैकता जीवता ॥ ३६ ॥

अन्या दिक्पटशङ्कितोक्तिघटना दूरीकृता युक्तितो, देश-प्रस्थकयोस्तथा च वसतेः स्वीकारदृष्टान्ततः ।
नीतीनां सुगमेन शुद्धिघटनाऽशुद्धस्तथा योजना, ये चैतेषु भवन्ति सूक्ष्मविषयाः शुद्धास्तदन्येऽन्यथा ॥ ३७ ॥
शुद्धत्वं व्यवहार एव फलतो नो निश्चये देशना, यत्सम्यक्त्वनिमित्ततामुपगता चास्य लोकोन्मुखा ।
या लोकव्यवहारबाह्यमनना मिथ्यात्वहेतुस्तु सा, नादेया ननु निश्चयस्य प्रथमं लोकप्रवृत्त्यर्थिभिः ॥ ३८ ॥
नग्नानां प्रथमं तु निश्चयघटा युक्त्या समुत्सारिता, तत्प्रश्नोत्तरभावसङ्गमनतो निर्णीतिरेवं कृता ।
भावः शब्दनयैर्मतो न च परो निक्षेप इष्टस्तु तैश्चत्वारोऽर्थनयैर्मता इति पुनः सम्यक्तया चर्चितम् ॥ ३९ ॥
निक्षेपस्य विचारणाऽत्र विहिता प्रत्येकशो लक्षणं, नामादेरुपदर्शितं ननु भिदा तत्रापि सन्दर्शिता ।
चर्चा चागमवाक्प्रचाररचिता युक्त्या समुत्तेजिता, दृष्टान्तोक्त्यनुरञ्जिता बहुविधा निक्षेपबोधानुगा ॥ ४० ॥
भिन्नद्रव्यगता चतुष्टयभिदा यद्वत् तथैवैकगा, स्वाभिख्याकृतिहेतुकार्यघटनातो भावनीया बुधैः ।
तत्सद्भेदनिवेशतो नहि भवेदव्यापि तेषां ततो, वस्तुव्यापकता चतुष्टयगता सामान्यतः स्थापिता ॥ ४१ ॥
अन्येषां मतमत्र तस्य नियमे व्यावर्ण्य संदूषितं, निक्षेपोऽनुमतोऽथ सङ्ग्रहनये न स्थापनाख्यो यतः ।
नाम्ना सङ्ग्रहणं भविष्यति बुधैः कैश्चिन्मतं दूषितं, चर्चात्रास्खलिता सुयुक्तिकलिता नीतिज्ञमोदप्रदा ॥ ४२ ॥
इष्टं स्थापनया विभिन्नमुदितं नाम्नोऽपि भिन्नं फलं, सम्बन्धोऽपि विभिन्न एव च तयोर्भावेन निर्धारितः ।
स्वात्मन्येव परात्मनो ननु समापत्तिस्तथा स्थापना, नाम्नोऽन्या विधिनाऽथवेति बहुधा भेदोऽनयोः स्थापितः ॥ ४३ ॥
एतेन व्यवहारगोऽप्यगतः स्यात् स्थापनासंग्रहो, द्रव्यं नो ऋजुसूत्र इच्छति यदि स्यात् सूत्रबाधस्तदा ।
तस्माद् भाष्यमता विभागघटना निक्षेपगा युज्यते, निक्षेपे नययोजनागतिरियं त्वालोचनीया बुधैः ॥ ४४ ॥
द्रव्यार्थाश्रयतोऽभवन्ननु मतं शुद्धा तु वेदान्तिनां, तत्रैके जगुरद्वितीयममलं चैतन्यमन्ये पुनः ।
सच्छब्दैकमयं द्वितीयविकलं ब्रह्मेति विस्तारतश्चर्चा तन्मतयोः सुयुक्तिकलिता संदर्शिता मोददा ॥ ४५ ॥
द्रव्यार्थाद् व्यवहारतः समभवत् साङ्ख्यस्य यद्दर्शनं, तद् द्रव्यप्रतिपादकं भवति तत्पर्यायसंदर्शकम् ।
एतत्सम्मतपञ्चविंशतिविधं तत्त्वं समुद्भावितं, यद्युक्त्या कवलीकृतं मतिधनैर्नैयायिकाद्यैः स्फुटम् ॥ ४६ ॥
साङ्ख्येऽद्वैतमते च शुद्धिसमता चैतन्यमात्राश्रिता, तद्भिन्ने व्यवहारदृष्टिरनयोस्तुल्यैव यद्यप्यसौ ।
दृष्ट्यैवार्थसमष्टिसृष्टिरिति यद् वेदान्तिनिष्टङ्कितं, नो तत्र व्यवहारलेशघटनाऽप्येतावता भिन्नता ॥ ४७ ॥
नो कस्यापि मतस्य नैगमनयो मूलं यतोऽयं पृथग्, नैवेष्टः कणभुङ्मतं ननु भवेद् द्वाभ्यां नयाभ्यां परम् ।
मिथ्यात्वं स्वमताग्रहादिह मिथोऽपेक्षा यतो नानयोरेवं न्यायमतं विभाव्यममुना यत् साम्यमस्यापि च ॥ ४८ ॥
भिन्नो नैगम एष इष्ट इति चेत् तन्मूलिकैवास्तु वौलूक्यादेः समयप्रवृत्तिरिति संमत्याऽपि संवादितम् ।
बौद्धानामृजुसूत्रनीतिप्रभृतैर्जातं चतुर्णां मतं, शब्दाद्या नयमिश्रजा ननु नया वाग्भिः समाः सङ्ख्यया ॥ ४९ ॥
स्याद्वादामिलितैर्नयैः समिता अन्यागमाः सम्मतौ, नीतीनां वचसां समानगणना चान्यागमास्तादृशाः ।
इत्येवं नययोजना मतगता श्रेयोपयुज्यैव सा, दिग्वस्त्रैः परिभाविता तु वितथा वृद्धोक्तयो भाविताः ॥ ५० ॥
मिथ्यात्वाकलितानि षद् षडथ तद्भिन्नानि वैधर्म्यतः, सम्यक्त्वाकलितानि तान्यपि पथत्याग-प्रवेशाश्रयात् ।
ज्ञेयान्यन्यप्रथानि तत्र वितता चर्चा मतानां कृता, सा विज्ञैर्मतभेदबोधरसिकैर्भूयो विलोक्याऽऽदरात् ॥ ५१ ॥
मिथ्यात्वं निजरूपतस्तु निखिला ज्ञेया नया यन्मिथोऽपेक्षातो विकलास्तथा नहि भवेद् भेदोऽस्तिताद्युत्थितः ।
स्यादेषां व्यवहारभेदजननादास्तिक्य-नास्तिक्ययोर्भेदस्तत्र नियामकं पुनरिदं ज्ञेयं नयज्ञैर्यथा ॥ ५२ ॥
धर्म्यंशे खलु नास्तिकस्तु प्रथितश्चार्वाक आत्मादिके, धर्मांशे परतीर्थिकास्तु निखिला विज्ञैर्मता नास्तिकाः ।
इत्थं मार्गप्रवेश-तत्परिहृतिभ्यां स्यात् क्रियावादिनः, सम्यक्त्वोक्तिरथान्यवादिनियता मिथ्यात्ववाचः प्रथा ॥ ५३ ॥
सम्यक्त्वं च दृढीकृतं पुनरिहान्येभ्यः क्रियावादिनो, मुख्यत्वाद् गणनाभिदाऽपि प्रथिता तेषां विविच्य स्फुटम् ।
चर्चाऽत्रापि विशिष्टमोदजनिका दृब्धा नयानां पृथग्, वादा श्लोकसमर्थितो निगदिता युक्त्या समुत्तेजिताः ॥ ५४ ॥

ज्ञानादेव तु मुक्तिरत्र तु मता ज्ञाने क्रियाद्वारता, ज्ञानं मुक्तिनिदानमित्युदयनाचार्यस्तु संमन्यते ।
ज्ञानं कर्म च मुक्तिकारणमुभे ज्ञाने क्रियाद्वारता, नेष्टेत्येवमुदीरयन्ति कृतिनः श्रीभास्करीयाः स्फुटम् ॥ ५५ ॥
वार्ता चात्र तु विस्तृतोभयमतप्रागल्भ्यसम्पादिनी, अन्ते स्वानुमतं समुच्चयमते युक्त्या समुल्लासितम् ।
मिथ्यात्वापगमेन मोक्षकलिका टीका सुसेव्या बुधैः, श्रीवीरस्य नयोपदेशवचनं सम्यक् स्तुतं कामदम् ॥ ५६ ॥

अस्यां न स्मय-रोषरागप्रमुखो हेतुर्जिनोक्त्यादरः, किन्त्वेको ननु हेतुरभ्युपगतो नो पक्षपातः क्वचित् ।
नीत्युक्तिः सफले प्रमाणवचने यात्यङ्गभङ्गारमतां, तस्मान्नो छलवत्त्विदं नयवचो विज्ञस्य शङ्कास्पदम् ॥ ५७ ॥
बोधो लौकिक आदिमो नयमयः स्यान्मध्यमोऽथान्तिमो, मानात्माखिलभङ्गतो गुरुमते यद्वत्तथा स्यात् क्रमात् ।
तात्पर्याश्रियताद् भवेदिह भिदा वाक्यैकमात्रोद्भवे, तात्पर्याङ्ग-तदङ्गयोरनुमता बोधे ततो भिन्नता ॥ ५८ ॥
तात्पर्यं शुकशारिकादिवचने तच्छिक्षकाद्याश्रितं, ज्ञात्वा लौकिकबोधभिन्नविषये बोधस्ततोऽपेक्षया ।
वक्तुश्चान्यपरे तथैव वचने तात्पर्यमन्यत् स्वयं, ज्ञात्वा वास्तवमप्रमाऽजननतः प्रामाण्यमिष्टैषिणाम् ॥ ५९ ॥
मिथ्यादृष्टिपरिग्रहादिह भवेत् सम्यक् श्रुते वस्तुतो, मिथ्यात्वं ननु तत्परत्वमतितो मिथ्याश्रुते तत्त्वतः ।
सम्यग्दृष्टिपरिग्रहादनुमतं सम्यक्त्वमिष्टप्रदं, तस्मात् तत्परतामतिस्तु वचने बोधोद्भवेऽपेक्षिता ॥ ६० ॥
स्यादेवं तु प्रमाणमर्थघटनातो लौकिकं चामुखे, तात्पर्यार्थगतौ प्रमाणमुदिता गीः सप्तभङ्गात्मिका ।
इत्थं सत्युपपद्यते ननु वचो यत्कल्पभाष्ये स्थितं, नाप्रामाण्यप्रमाणते स्वत इह स्यादर्थतस्ते इति ॥ ६१ ॥
तात्पर्याभिधया य एव प्रथितोऽपेक्षेति सैवोच्यते, नीत्याख्यः स च शास्त्रगर्भप्रथितस्तेनोत्थिताः कल्पनाः ।
सिद्धान्ताम्बुधिगाः स्थिरं विरहितं ताभिः सुखैकात्मकं, ब्रह्म ज्ञानमयं भवेदिह तु वोऽनल्पं विकल्पोज्झयम् ॥ ६२ ॥
निक्षेपादिविचारणा वचनगा शृङ्गारमात्रात्मिका, यस्याग्रे न विभाति तच्च भगवन् ! रूपं निजं दर्शय ।
आत्मन् ! बाढमपि प्रसीद कुशलाशंसा पर-स्वात्मगा, टीकाकर्तुरियं निजान्यविधुरां स्वात्मस्थितिं गाहते ॥ ६३ ॥
संक्षेपाद् विषया इमे निगदिता टीकागताः सुन्दरा, अभ्यासाद्धृदयं गता नयविदामानन्ददाः स्युर्न वा ।
अस्माकं तु जिनागमाम्बुधिगतज्ञानादिरत्नस्पृहां, स्वज्ञानाभ्यसनादतीव सफलां काले करिष्यन्ति वै ॥ ६४ ॥
वर्षे विक्रमगेऽनलाम्बरनभोनेत्रप्रमाणं गते, वर्षावासगतेन भावनगरे सौराष्ट्रसद्भूषणे ।
लावण्याभिधसूरिणा गुरुकृपापात्रेण यत्नादियं, दक्षामोदकृते कृता स्फुटतरा टीका तरण्याख्यया ॥ ६५ ॥

नयामृततरङ्गिणीविषयबोधिनीयं कृतिर्मिताऽपि समुपासिता ध्रुवममन्दमोदप्रदा ।
गुरुप्रवरभक्तितो ननु मया मितप्रज्ञया, समुद्भवमुपागता स्थितिमुपैतु कल्पान्तगाम् ॥ ६६ ॥

इतिश्रीविजयलावण्यसूरिप्रणीता टीकाप्रशस्तिः समाप्ता ।

छद्मस्थेषु सदा स्खलद्गतितया दोषप्रबन्धान्वये, नो हास्यास्पदमत्र दोषघटनायां स्यामहं धीमताम् ।
नो प्रार्थ्याः कृतिनो निसर्गगरिमावासा मया शोधने, येषां दोषगणप्रमार्जनविधिः स्वाभाविकोऽयं यतः ॥ १ ॥

शुभं भवतु